

**İLHAMƏ
MƏMMƏDOVA**

TƏBRİZ ŞƏHƏRİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

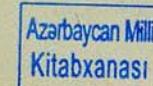

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFIYA İNSTİTUTU

MƏMMƏDOVA İLHAMƏ

TƏBRİZ ŞƏHƏRİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ
(TARİXİ-ETNOQRAFİK TƏDQİQAT)

№2f-290357

ÇAŞIOĞLU
2016

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun Elmi Şurasının 2014-cü ilin 17 noyabr tarixli iclasının
qərarı ilə (protokol №10) çap olunur.

Elmi redaktor:

ŞİRİN BÜNYADOVA

tarix elmləri doktoru, professor

HACI QADİR QƏDİRZADƏ

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

ŞAHİN FƏRZƏLİYEV

tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Məmmədova İlhamə. Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti.

(tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, Çəşioğlu, 2016, 500 s.

Monoqrafiya XIX – XX əsrin əvvəllərində (Qacarlar dövrü) Təbriz şəhərinin tarixi-etnoqrafik araşdırılmasına həsr edilir. Kitabda şəhərin coğrafi mövqeyi, siyasi tarixi açıqlanır, onun məhəllələri, yaşayış evləri, bazar kompleksi, karavansaraları, məscidləri, hamamları, bağları, meydانları, su təchizatı vasitələri, nəqliyyat sistemi, daxili və beynəlxalq yolları, yeməkləri və geyimlərinin etnoqrafik izahı verilir, Təbrizin simasında Azərbaycanın şəhər mədəniyyəti tədqiqata cəlb olunur. Tarixi mənbələr, ədəbiyyat və çöl-etnoqrafik materialları əsasında qələmə alınan əsər respublikamızda Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində ilk təşəbbüsdür.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
70 illik yubileyinə həsr edilir.

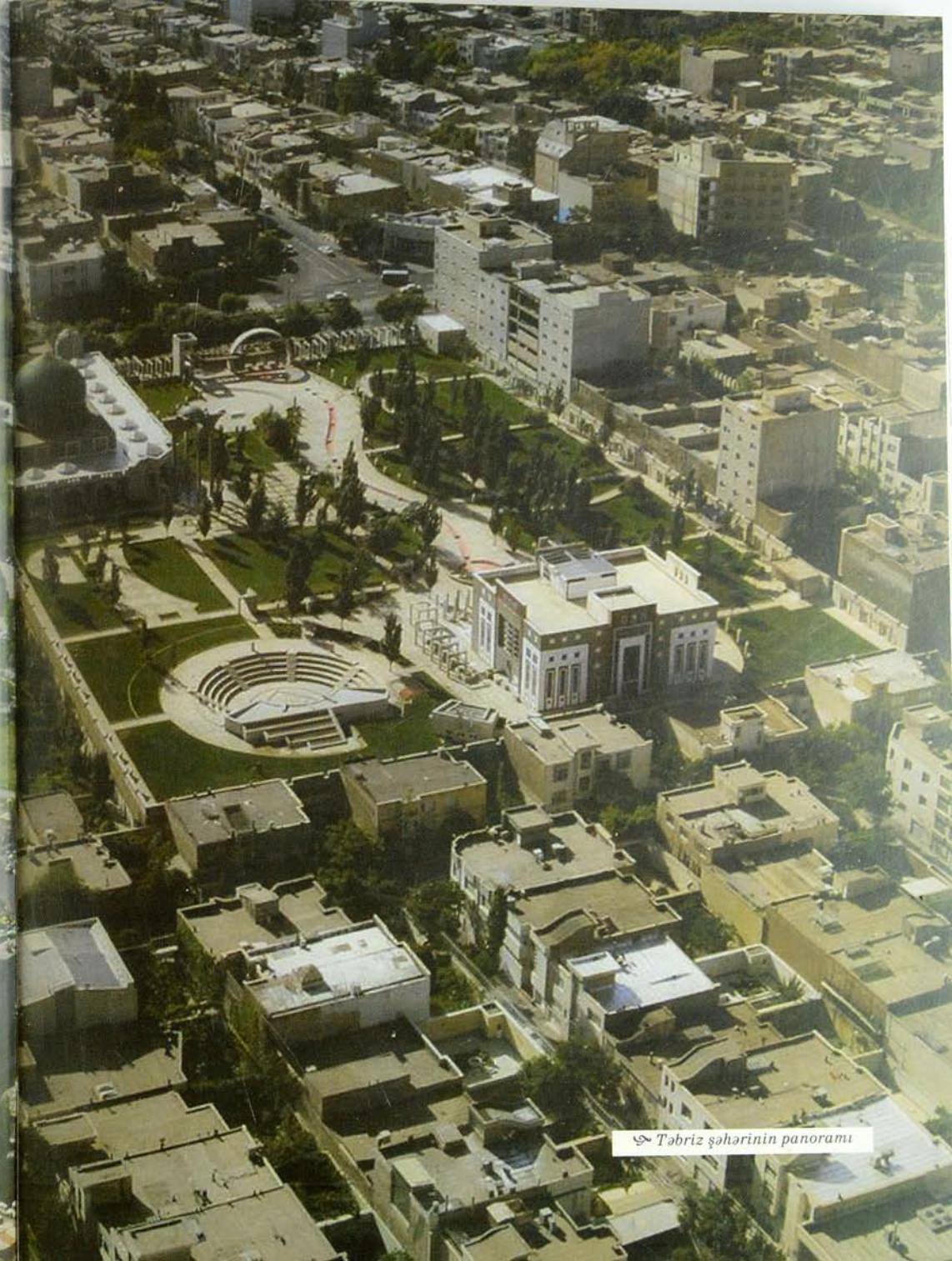
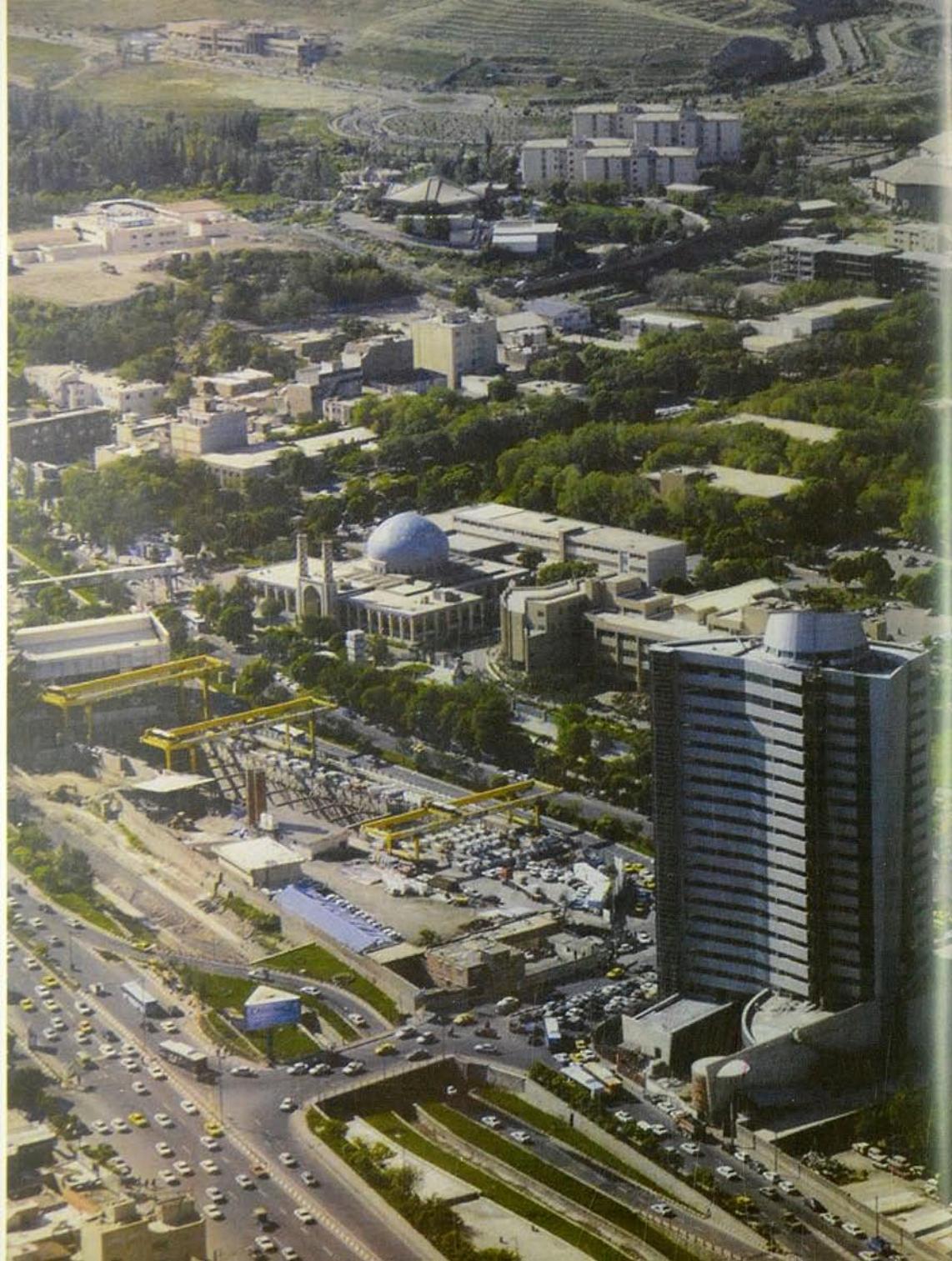
ISBN 978-9952-466-90-4

© Məmmədova İlhamə

MÜNDƏRİCAT

☒ Elmi redaktordan	10
☒ Giriş	15
☒ I FƏSİL. ŞƏHƏRİN TARİXİ-COĞRAFI SƏCİYYƏSİ	28
☒ Coğrafi şərait	29
☒ Tarixi icmal	34
☒ II FƏSİL. YAŞAYIŞ MƏSKƏNİ VƏ EVLƏR	60
☒ Məhəllələr	61
☒ Yaşayış evləri	75
☒ Evlərin daxili sahmanı	112
☒ III FƏSİL. İCTİMAİ MƏKANLAR VƏ TİKİLİLƏR	123
☒ Bazar məcmuəsi	124
☒ Karvansaralar	155
☒ Məscidlər	162
☒ Ziyarətgahlar	186
☒ Hamamlar	194
☒ Bağ və parklar	208
☒ Meydanlar	218
☒ IV FƏSİL. SU TƏCHİZATI	226
☒ Kəhrizlər	227
☒ Su anbarları	236
☒ Buzxanalar	237
☒ Səqqaxanalar	240

☒ V FƏSİL. YOLLAR VƏ NƏQLİYYAT	243
☒ Yollar	244
☒ Nəqliyyat	251
☒ VI FƏSİL. MƏTBƏX MƏDƏNİYYƏTİ	255
☒ Ənənəvi yeməklər	256
☒ Şirniyyat və içkilər	300
☒ Qişa tədarük qidaları	311
☒ Mərasim yeməkləri	317
☒ VII FƏSİL. GEYİM MƏDƏNİYYƏTİ	329
☒ Qadın geyimi	330
☒ Kişi geyimi	353
☒ Bəzəklər: zinət və kosmetik vasitələr	370
☒ Nəticə	380
☒ Mənbələr və ədəbiyyat siyahısı	384
☒ Məlumatçılar	416
☒ Cədvəllər	419
☒ Xülasə	470
☒ Ad göstəricisi	483

☞ Təbriz şəhərinin panorama

TƏBRİZİM!

Ey ana yurdumun gülü, gülşəni,
Sən gül qucağında böyüdüm məni.
İstərəm dünyalar boyunca səni,
İzzətim, şövkətim, gülüm, Təbrizim!

Mən qurbanam sənin qızıl gülünə,
Qəhrəman tarixli şanlı elinə,
Bəxtiyar yurdumun şirin dilinə,
Səndə açılıbdır dilim, Təbrizim!

Mən aşiqəm doğma Azərbaycana,
Onun aşıqları heç gəlməz səna.
Gözəllər bir yana, sən də bir yana,
Hüsnünlə fəxr edir ellər, Təbrizim!

Seyid Mehdi Etimad (Natiqi)

Ana Təbriz, ana Təbriz!
Can sadaqə səna Təbriz!
Ana Təbriz, ana Təbriz!
Dünya heyran səna Təbriz!

Təbriz bitməz-tükənməz tarix və
mədəniyyət xəzinəsidir. Həc şübhəsiz, alımlar
zaman-zaman bu zəngin xəzinəyə müraciət
edəcək, Təbrizin açılmamış, qaranlıq qalan
səhifələrini öz əsərlərində işqənləndirəcərlər.

Təbrizdə,
Şəhri-qədim Təbrizdə,
Nə ola gedəm görəm,
Öləm, qalam Təbrizdə.

Teymur Bünyadov
akademik

Dünyada yüzlərlə, minlərlə qədim şəhərlər
var. Hərəsinin də öz adı, çoxəsrlik tarixi,
zəngin mədəniyyəti, mənəviyyəti. Gözəlliyi,
yarasığı, Təkrarsızlığı, bənzərsizliyi. Hərəsi də
məcūzəsi, əfsanəsi, nağılı ilə seçilən şəhərlər.
Lakin dünyada elə bir şəhər tanımırıam ki,
ona "ana" deyə müraciət edilsin. Səmərqənd
belə, Tehran belə, Bağdad belə, Madrid belə,
Roma belə. Daha hansı, hansı şəhərlər? Bəlkə
Təbrizə uzun illər həsrat qaldığımıza görə?
Bəlkə əzəli, əbədi anamız olduğu üçün? Bəlkə
də?

Apar məni,
Anacan, apar məni,
Təbibim Təbrizimdi,
Təbrizə apar məni.

Dünya dəyişir, zaman öz hökmünü verir.
Qonşu İran İslam Respublikası ilə siyasi,
iqtisadi, elmi, mədəni əlaqələrimiz genişlənir,
yeni uğurlu mərhələyə qədəm qoyur.
Qohumlar, dostlar, tanışlar gelir, görüşür,
əhvallaşır. Sevinir, şadlanırıq. Gedirik, başda
Təbriz olmaqla İranı gəzir, dolaşır, qəlbimizdə
xoş duyğular qanadlanır.

Əzizlərim, gedirəm,
Yollar açıq, gedirəm.
Anam Təbriz gözləyir,
Anamgilə gedirəm.

Təbrizin çoxəsrlik tarixi, zəngin
etnoqrafiyası və folkloru İran alımları
tərəfindən öyrənilmiş və qiymətli əsərlər
yazılmışdır. Lakin Azərbaycan etnoqrafiya
elmində bu problem ilk dəfə olaraq işq
üzü görür. Bir sıra xarici dilləri bilən, gənc
və istedadlı alim İlhamə Məmmədovanın
"Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti" adlı
monoqrafiyası tarixi qaynaqlar və zəngin
etnoqrafik materiallar əsasında qələmə
alınmışdır.

Qədim dövrlərdən başlayaraq insan məskəni kimi yurd, sığınacaq, ocaq yeri olan, tarixin canlı şahidi Təbriz əşrlərin sınaqlarına mərdliklə sinə gərən sakinlərinin doğma vətəni kimi şöhrət tapmışdır. Təbrizlilər uzun əşrlər boyu hayatın acısını və şirinini dadmış, təbiətin siltaşlıqlarına qarşı mübarizə aparmış, təbii fəlakətləri adlatmış, müxtəlif siyasi çarpışmalara şahid olmuşlar. Onlar tarixin zamanın doğurduğu müxtəlif hadisələrin canlı iştiraklarına çevrilmişlər.

Təbriz şəhəri tarixən Rəvvadilər, Eldənizlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Siyasetin nəbzi məhz bu şəhərdə döyünmüş və mühüm həyatı məsələlər burada həll olunmuşdur. Şəninə şeirlər yazılın Təbriz bütövlükda ölkənin hayatında müstəsna rol oynamışdır. Bununla əlaqədar şəhərdə abadlıq işlərinin genişlənəsi, yeni abidələrin tikilməsi, bağ və parkların salınması, sənətkarlıq məhəllələrinin artması bütün dövrlərdə əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Rəngarəngliyi ilə gözoxşayan, Şərqi üslubunda yaranan memarlıq abidələri özünaməxsusluğu ilə diqqəti cəlb etmiş, daim inkişaf edərək və bərpa olunaraq bugünümüzə çatmışdır.

Alınmaz şəhər-qala olan Təbriz tarix boyunca nələri görmüş, nələri qarşı dayanmış və nələri bugündək yaşadaraq çatdırıcı bilmişdir? – sualına cavabı İlhamı Gülbala qızı Məmmədovanın "Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti (tarixi-ətnoqrafiq tədqiqat)" adlı monoqrafiyasında tapmaq mümkündür. İndiyadək Təbriz şəhəri tarixi baxımdan tədqiqata cəlb olunsa da, Azərbaycan ətnoqrafiya elmində bu əsər ilk təşəbbüsün məhsuludur.

Hər bir etnosun özünaməxsus xüsusiyyətləri onu səciyyələndirən amillərlə əlaqədar formalaşır. Nəsillərdən-nəsillərə ötürülən, xalqımızın həyat fəaliyyətində öz təcəssümünü tapan adət-ənənələri, maddi və mənəvi ırsımız haqqında zəngin olan bu

monoqrafiyada məsələlər sistemli şəkildə şərh olunur. Milli, etnik və mədəni kimliyilə əsrlər boyu vahid bir mədəniyyəti daşıyan xalqımızın bir parçası olmaqla təbrizlilərin yaşam tərzinin araşdırılmasına həsr olunan monoqrafiya yüksək amala xidmət edir.

Fəsil və paraqraflardan ibarət olan monoqrafiyada əvvəldən sonadək dəqiq və dürüst xətt götürülmüşdür. Hər paraqrafda etnoqrafik cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən danışılır, hər bir ictimai təsisatin yaranması və funksiyasının tarixi məhiyyəti izah olunur. Bu elmi-tədqiqat işi tarixi-ətnoqrafiq baxımdan dəyərli bir abidə kimi əhəmiyyətlidir.

Müəllif bu tədqiqat işi ilə Qacarlar dövrünün abi-havasını canlandırır, maddi mədəniyyətin əksər sahələrini işıqlandırır. Onun təşəbbüsü, tarixi mənbələrin verdiyi çoxsaylı məlumatlardan bəhərlənməsi, min bir azyayıtlə başa gələn etnoqrafiq müşahidələri və onlardan əldə etdiyi faktları müqayisəli təhlil zəminində qiyamətləndirməsi təqdirdələyiqdır. Tarixi hadisələri aydınlaşdırmaq, araşdırılan dövrdəki mədəniyyətin daxili münasibətlərini açıb göstərmək üçün kitab mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Şərqlə Qərbin astanasi və giriş qapısı sayılan Təbrizdə müxtəlif sənət sahələrinin inkişaf taplığı, ixtisaslaşmanın getdiyi tarixi məxəzlərdən və elmi araşdırılardan bəlliidir. Qacarlar dövründə Təbriz ikinci paytaxt roluunu oynayır, Rus-İran müharibələrindən sonra şəhərdə canlanma müşahidə olundur. Lakin tədqiq olunan dövr siyasi baxımdan mürəkkəb zamanə təsadüf edir. Təlatümlü bir zaman kəsiyində yarımmüstəmləkə vəziyyətindən çıxmış, öz torpaqlarını və mənliyini müdafiə etmək, çətin sınaqlardan keçmək sənki ölkənin alın yazısı idi. Belə bir şəraitdə möhkəm dayana bilmək üçün feodal münasibətlərini səngitmək, kapitalist ukladını bərinqərar etmək və yeni inkişafa qədəm basmaq, eyni zamanda, maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələrində yeniliyə imza atmaq ən ümddə vəzifəyə çevirilir. Ümumiyyətlə, mədəniyyətin geniş vüsət alması yolunda

irəliyə doğru addımlamaq üçün təcili tədbirlər görülməsi nəinki təbrizlilərin, bütünlükdə dövlətin qayəsinə əvvərmiş və hamını düşünməyə vadar etmişdi.

Əsərdə verilən məlumatlardan bir daha təsdiqlənir ki, şəhər sənətkarlıq və ticarət əlaqələrinin cəmləşdiyi məkan olmaqla yanaşı, elm və mədəniyyət ocağı kimi əhəmiyyət daşıyır. Müəllif bütün çalarları ilə milli dəyərlər ruhunda tərbiyə almış insanların yaşam tərzini, onların maddi mədəniyyət ünsürlərini canlandırmağa çalışır. Bu kitab vəsítəsilə bilmədiyimiz bir zamana sayahət edərək orta əşrlərə yeni dövr arasında keçmiş kimi əhəmiyyətlidir.

Maddi mədəniyyəti öyrənməklə yaşayış tərzinin qanunauyğunluqlarını şəhər etmək mümkündür. Bu tədqiqat işi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini canlandırmaq, maraqlı etnoqrafik mənzərə nümayisi etdirmək və onu təqdim və təbliğ etmək arzusunun təcəssümü kimi yüksək dəyərləndirilməlidir. Bu əsər biza İpək Yolu üzərində yerləşən və ümumşər mədəniyyətinin mərkəzlərindən birinə əhəmiyyətinə görə də dəyərlidir. Kitabı oxuyan hər bir oxucuya bugünümüz üçün aktual olan məsəllələrə işlə tutulur, bizdən görə minnətdar olduğumuzu deməkdən çəkinməməliyik.

Gənc tədqiqatçı İ.G.Məmmədovanın Təbrizin etnoqrafiyasından bəhs edən monoqrafiyası yalnız tarixi-ətnoqrafiq baxımdan deyil, həm də müasir əhəmiyyətinin mərkəzlərindən birinə əhəmiyyətinə görə də dəyərlidir. Kitabı oxuyan hər bir oxucuya bugünümüz üçün aktual olan məsəllələrə işlə tutulur, bizdən qismən uzaqlaşan Təbrizi biza daha da yaxınlaşdırır. Fərqli cəhətləri, hər birinin özünaməxsusluğunu əks etdirməklə gözönübü tövə bir mənzərə sorgulənir.

Təqdim olunan əsərdən etnoqraflar, tarixçilər, memarlar, dilçilər və digər elm sahələrində çalışıyan alımlar faydalana, xüsusilə də "Etnoqrafiya" kursunun tədrisində ondan vəsait kimi istifadə oluna bilər. Burada Təbriz şəhərinin etnoqrafiq qiyafləsi öz əksini tapdıqından geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb edəcəyi şübhə doğurmur. Ümidvarım ki, ister tənqid, isterse də bol tarixi və etnoqrafiq materiallara zəngin olan kitab oxucuları razi salacaq. Eyni zamanda qeyd edək ki, Təbriz şəhərinin müxtəlif dövrlərinin etnoqrafiq araşdırılması üçün qapı açıqdır. Gələcək yaradıcılıq işlərində müəllifə uğurlar arzulayırıq.

**Şirin Bünyadova
tarix elmləri doktoru, professor**

Cox böyük razılıq hissi ilə qeyd etməliyik ki, ətraflı və geniş şərh verməklə müəllif fikirlərini tam şəkildə əsaslandırmışdır.

Azərbaycan oxucularına təqdim olunan bu monoqrafiyanın ərsəyə gəlməsi təbii olaraq böyük zəhmətin bəhrəsidir. Faktik material baxımdan diqqətəşayandır, əhatə etdiyi mövzular coğardan hədsiz maraqla səbəb olacaqdır. Səlis dil üslubu, məzmunlu və dolğunluğu açıq-aydın görünür. Bu amil əsərin maraqla oxunmasını və ondan gələcəkdə geniş istifadə edilməsini təmin edir. Müəllifin inandırıcı dəllillər ortaya qoyması və xeyli sayıda ədəbiyyatdan istifadə etməsi əsərin elmi məziyyətini qat-qat artırır. O, qarşısına qoymuş məqsədə nail olmuşdur. Əsərdə zəngin material təqdim etdiyinə görə minnətdar olduğumuzu deməkdən çəkinməməliyik.

Gənc tədqiqatçı İ.G.Məmmədovanın Təbrizin etnoqrafiyasından bəhs edən monoqrafiyası yalnız tarixi-ətnoqrafiq baxımdan deyil, həm də müasir əhəmiyyətinin mərkəzlərindən birinə əhəmiyyətinə görə də dəyərlidir. Kitabı oxuyan hər bir oxucuya bugünümüz üçün aktual olan məsəllələrə işlə tutulur, bizdən qismən uzaqlaşan Təbrizi biza daha da yaxınlaşdırır. Fərqli cəhətləri, hər birinin özünaməxsusluğunu əks etdirməklə gözönübü tövə bir mənzərə sorgulənir.

Təqdim olunan əsərdən etnoqraflar, tarixçilər, memarlar, dilçilər və digər elm sahələrində çalışıyan alımlar faydalana, xüsusilə də "Etnoqrafiya" kursunun tədrisində ondan vəsait kimi istifadə oluna bilər. Burada Təbriz şəhərinin etnoqrafiq qiyafləsi öz əksini tapdıqından geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb edəcəyi şübhə doğurmur. Ümidvarım ki, ister tənqid, isterse də bol tarixi və etnoqrafiq materiallara zəngin olan kitab oxucuları razi salacaq. Eyni zamanda qeyd edək ki, Təbriz şəhərinin müxtəlif dövrlərinin etnoqrafiq araşdırılması üçün qapı açıqdır. Gələcək yaradıcılıq işlərində müəllifə uğurlar arzulayırıq.

Təbrizim, can Təbrizim,
Sənə qurban Təbrizim,
Düşmənə boyun ayma,
Mərd ol, dayan, Təbrizim!

Etnoqrafiya elminin qarşısında duran ciddi problemlərdən biri şəhər mədəniyyətinin araşdırılmasıdır. Ayrayı müəlliflər problemlə müxtəlif yönən yanaşırlar. Bir çox halda əsas diqqət müasir mösiət münasibətlərinə, sosial-iqtisadi məsələlərə yönəldilmişdir. Azərbaycan etnoqrafiya elmində bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüşdür. Son dövrlərdə daha çox şəhərlərimizin tarixi cəhətdən öyrənilməsinə, onların maddi mədəniyyətinin araşdırılmasına diqqət artırılmışdır. Təbii ki, uzun illər milli dəyərlərin, ənənəvi şəhərsalma mədəniyyətinin araşdırılmasına önem verilməməsi, özgə sözə desək bu məsələlərin bilərkəndən arxa plana keçirilməsi bu gün onların tədqiqini daha da aktuallaşdırır. Xüsusən, məsələ Təbriz kimi möhtəşəm şəhərlə, Azərbaycanın böyük mədəniyyət mərkəzi ilə bağlı olduqda aktuallığı daha da artır.

Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik Təbriz şəhəri təkcə Azərbaycanın deyil, Şərqi böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Beləliklə, Təbrizin etnoqrafiyak cəhətdən öyrənilməsi dəyişisi ilə Şərqi qədim şəhər mədəniyyətinin tədqiqi deməkdir. Əlverişli coğrafi şərait və strateji mövqeyinə görə orta əsrlərdə Təbriz Şərqdünüstəndə özünəməxsus yer tuturdu. Şəhərin İpək Yolu üzərində yerləşməsi onun sənətkarlıq, mədəni-iqtisadi və ticarət baxımından əhəmiyyətini yüksəkdir, söhrətinə daha da artırır. Vaxtaşırı baş veren müharibələrə, təbii dağıntılarla məruz qalmışına baxmayaraq, şəhər özünü bərpa edib yenidən dirçəlir, maddi ehtiyatlarına və mənəvi zənginliyinə görə Azərbaycan şəhərləri arasında onun

nüfuzunu artırmaqla çox zamanlar ölkənin baş şəhərinə çevrilirdi. Bununla, şəhər uzun zaman diqqət mərkəzində olmaqla indi də maddi və mənəvi mədəniyyətinin zənginliyi ilə seçilir. Digər cəhətdən qismən araşdırılsada Təbriz şəhəri etnoqrafiyak baxımdan kompleks halda araşdırılmamışdır. Beləliklə, İ.G.Məmmədovanın "Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafiyak tədqiqat)" adlı monoqrafiyası bu boşluğun doldurulmasına xidmət etməklə Azərbaycan etnoqrafiya elmində Cənubi Azərbaycanın öyrənilməsinə həsr edilən ilk təsəbbüsəldəndir. Monoqrafiyada Təbriz şəhərinin timsalında Azərbaycanın şəhər mədəniyyətində tarixiliyin və müasirliyin vəhdəti, milliyyin maddidə təzahür forması araşdırılmışdır. Bu digər tarixi şəhərlərimiz üçün də örnək ola bilər. Əsərdə bazarlar, karavansaralar, hamamlar, məscidlər, bağ və parklar, buxananalar, su anbarları, səqqaxanalar, nağaraxana və s. kimi maddi mədəniyyət mərkəzləri ilk dəfə olaraq etnoqrafiyak baxımdan öyrənilmişdir. Tədqiqat işi Azərbaycan, fars, türk, ingilis, rus, fransız və almandilli mənbələr və tarixi ədəbiyyat, həmçinin göl-etnoqrafiyak materialları əsasında aparılmışdır.

Monoqrafiya "Giriş", yeddi fəsil, "Nəticə", ədəbiyyat siyahısı, cədvəllər və illüstrativ materiallardan ibarətdir. Fəsillərin bölündüyü paraqraflarda etnoqrafiyak əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən danışılır, hər bir təsisatın mənbə bazası, yaranması, funksiyası, eyni zamanda mənəvi siması öz əksini tapır.

Monoqrafiyada əsrlərin sınağından çıxmış mədəni irsimiz haqqında məlumat verilir, Təbriz şəhərinin Azərbaycanın digər bölgələri, eləcə də qonşu regionlarda əlaqələri, tarix və etnogenetik münasibətləri açıqlanır. Tədqiqatdan məlum olur ki, XIX – XX əsrin əvvəllerində təbrizlilərin maddi mədəniyyəti və yaşam tarzi ümumazərbaycan səciyyəsi daşısa da, daha çox Naxçıvan-Ordubad və Lənkəran bölgəsi ilə oxşarlıq təşkil edirdi.

Əsərlə ətraflı tanışlıqdan sonra bəzi çatışmazlıqlar barədə iradlarımız müəllif

tərəfindən nəzərə alınmışdır. Əsər səlis üslubda, oxunaqlı dildə və mənətiqi ardıcılıqla qələmə alınmışdır. Mövzunun aktuallığını, mənbə zənginliyini, elmi əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun monoqrafiya halında nəşr edilməsini məsləhət görürük.

Hacı Qadir Qədirzadə
AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri
doktoru, professor

Daha söyləmirəm fəraigindayam,
Uca bir qalanın qabağındayam.
Bu qala Təbrizin qeyrət timsali,
Ehtişam timsali, söhrət timsalı.
Qaldıran görmüşəm qalanı göyə.
Neca qaldırıblar qalanı göyə?
Təbrizin nə möhəkəm, bərk qalası var –
Ərk qalası var!

"Qala" şeiri¹

Təbriz şəhərinin tarixi həm Azərbaycanda, həm də digər ölkələrdə illər boyu tədqiq edilmiş və bu sahədə bir sira qiymətli əsərlər yazılmışdır. Bu tarixi şəhərin maddi mədəniyyəti XVI əsrənən başlayaraq bəzi müəlliflərin əsərlərində qismən öz əksini tapmışdır. Hafiz Hüseyin Kərbəlayı Təbrizi ("Rövzətül-cinan və kannatül-cinan"), Molla Məhəmməd Əmin Həşri Təbrizi ("Rövzeyi-Əthar"), Nadir Mirzə Qacar ("Tarix və coğrafiyaye-darossəltəneye-Təbriz" və "Karnamə"), Məhəmməd Həsən xan Sənιüddövlə ("Meratülbuldan", "Əl-moaser vəl asar", "Tarixi-münətzəmə-Naseri", "Tiflisdən Tehranadək səfərnəma") və digər orta əsr müəlliflərinin əsərlərində müəyyən siyasi-ictimai hadisələr fonunda maddi mədəniyyət sahələrinə də toxunulmuşdur. Əlbəttə, deyilənləri həmin kitablardan əzət etmək asan iş deyildir. Əsər tədqiqatçının gərgin əməyinin nəticəsidir. "Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafiyak tədqiqat)" adlı tədqiqat işini tarixçi-etnoqraf İlhamə Məmmədovanın uğuru adlandırmaq olar.

1. Şahin Fazıl. İran səfərnəmləri. Bakı, 2013, s. 341

Monoqrafiyada Təbrizin yerləşdiyi məkanın coğrafi mövqeyi təhlil edilir və təbii şəraitin əsrlər boyu xalq məişətinə təsiri açıqlanır. Eyni zamanda şəhərin keçdiyi tarixə yolun onun maddi və mənəvi mədəniyyətinə buraxdığı izləri şərh olunur. İpək Yolu üzərində yerləşən Təbriz hələ İslAMDAN öncə Şərqi və Qərbi ölkələri arasında ticarət mərkəzi idi. 2010-cu ildən UNESCO-nun "dünya irsi" siyahısına düşən Təbriz bazarı qədim tarixə malikdir. Bundan başqa karavansaraları, hamamları, məscidləri, bağları, meydanları, kahrizləri və digər tarixi abidələri şəhərin əzəmətindən soraq verir. Kitabda adı çəkilən ictimai tikililərin elmi-ethnografik izah göstərilir, onların yaranması, inkişafı və mənəvi siması oxucuya təqdim olunur.

Şəhər mədəniyyətinə məxsus xüsusiyyətlər geyim və bəzək nümunələrində daha qabarıq özünü göstərir. Qacarlar zamanı ikinci paytaxt olan Təbrizdə yerli sənətkarların hazırladığı, eyni zamanda xaricdən gətirilən növbənöv parçalar, zərzəbəcəd satılırdı. Şəhərlilər öz geyimlərində milli xüsusiyyətlərini saxlasalar da hakim təbaqə arasında tədricən Avropa modasının təsirləri müşahidə olunurdu. Monoqrafiyada kişi və qadın libaslarının etnoqrafik təsviri verilir, hərbi, dini, həmçinin müxtəlif sosial təbəqələrin geyimlərinin təkamülü izlənilir.

Təbriz mətbəxi bütün regionda məşhurdur. Təsadüfi deyil ki, bir sıra xörək və şirniyyatlar şəhərin adını daşımaqdadır. Orta əsr mənbələrində adı çəkilən Təbriz küftəsi, Təbriz büryani, Təbriz paxlavası, Təbriz qurabiysi və s. qidaları təbrizlilərin süfrəsində indi də görmək olar. Əsərdə milli xörəklər, şirniyyat və içkilər tiplərə ayrıılır, gündəlik və mərasim olmaqla onların təsnifikasi verilir.

Monoqrafiya etnoqrafik baxımdan Azərbaycan tarix elmində ilk dəfədir ki, qələmə alıñır. Burada XIX - XX əsrin əvvəllərində Təbriz şəhərinin timsalında azərbaycanlıların məişət və mədəniyyəti hərtərəfli öyrənilir. Müəllif yazılı mənbə və tədqiqatlarla yanaşı haqlı olaraq çöloq etnoqrafik materiallarına geniş yer verir. Heç şübhəsiz dəfələrlə Təbrizdə olaraq

müşahidələr və etnoqrafik sorğular əsasında zəngin etnoqrafik materiallar toplamışdır. Kitaba cəlb edilmiş illüstrativ materiallar onun əyanılığını daha da artırır. Belə bir monoqrafiyanın nəşri təkcə etnoqraflar üçün deyil, tarixçilər, folklorşunaslar və sonətşunaslar üçün də faydalıdır. Əsərin geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olacaq şübhəsizdir.

Şahin Fərzəliyev
tarix elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

Yol vermə yada Təbriz,
El gedər bəda Təbriz.
Şənин həsratindəyəm,
Can sənə fədə, Təbriz.

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Təbrizin müxtəlif mədəniyyətlərin qoşlaşdırılmasına yer almış onun mükəmməl mədəni irsə sahibliyinə səbəb olmuşdur. 3500 ildən artıq tarixa malik Təbriz şəhərinin hələ orta əsrlərdə tarixi İpək Yolunun üzərində yerləşməsi, sənət və ticarət mərkəzi kimi şöhrət tapması, maddi və mənəvi mədəniyyətinin zənginliyi onun Şərqiñ sivilizasiya ocaqlarından biri olmasına dəlalət edir. Dəfələrlə qəsbkarların dağidıcı basqınlarına və fəlakətli zəlzələlərə məruz qalmasına baxmayaraq, şəhər öz görkəmini, maddi və mənəvi varlığını indi də qoruyub saxlamaqdadır.

Azərbaycanlıların tarixi şəhərləri sırasında öz inkişaf səviyyəsinə görə birincilik qazanan Təbrizdə bir neçə əsrlik şəhər mədəniyyəti formalanmışdır. Burada Asiya, Avropa, Afrika qitələrinə gedən yolların kəsişməsi söyləməyə əsas verir ki, Təbriz Ön Asyanın en böyük yayları sayılan İran yaylasının şimalı darvazası olmuşdur. Bu manzərə şəhərin siyasi, iqtisadi, mədəni baxımdan önemini şərtləndirən əsas amillərdən idi.

Məlum olduğu kimi, sovet dövrü, eləcə də müstəqillik illərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti tarixi-etnoqrafik aspektdə yazılmış, yüksək səviyyəli əsərlər dərc olunmuş, bir sira tarixi şəhərlərin (Ordubad, Şamaxı, Quba, Bakı və s.) məişət və mədəniyyəti etnoqrafik sərgidə araşdırılmışdır. Lakin coğrafi, iqtisadi, siyasi əhəmiyyəti və maddi mədəniyyətinin zənginliyi ilə seçilən Təbriz şəhəri indiyədək əhatəli şəkildə etnoqrafik tədqiqatlara cəlb olunmamışdır.

XX əsrda Azərbaycan etnoqrafiya elmində maddi mədəniyyət tarixi öyrənilər kənənənəvi olaraq yaşayış məskən və evləri, yemək və içkilər, geyim və bəzəklər, nəqliyyat və s. materialist baxışlar əsasında işqalandırılır, şəhər mədəniyyətinə məxsus elementlər tədqiqatlarından kənarda qalır. Şəhərlərin etnoqrafiya araşdırılmasına həsr olunan bir sıra əsərlərdə şəhərin kənd təsərrüfatına məxsus xüsusiyyətlərinə geniş yer verilir, dövrün tələbləri müstəvisində əsasən müasir şəhərlərin sovet məişəti öyrənilirdi.

Şəhər hər bir xalqın tarixinin, lokal sivilizasiyاسının göstəricisidir. Şərqi xalqlarının leksikonundakı "mədəniyyət" kəlməsi Mədinə şəhərinin adı ilə bağlı olub, "şəhər" sözünün sinonimidir. Qərbdə isə bu kəlmənin qarşılığı olaraq işlənən latınca "civilization", "civil" sözləri "şəhər" və "şəhərli" anlamuna gəlir. Ölkənin ayri-ayri bölgələrinin, yaşayış məskənlərinin mədəniyyətinin çülgalaşlığı şəhərdə xalqın mədəni səviyyəsi asanlıqla müəyyənləşir. Şəhər sanki xalqların açıq səma altında muzevidir.

Şəhərin formalaşması təbii-coğrafi şəraitdən asılı olaraq cəmiyyətin sayı, ənənəvi nəqliyyat, sənət, ticarət və s. amillərin təsirlə baş vermişdir. Kulturoloq Fuad Məmmədov əcnəbi müəlliflər istinadən şəhərləri, monumental tikililəri, ticarəti, sənətkar-mütəxəssislərin ayrılmaları və yazarın yaranmasını ilkin sivilizasiyaların əlamətləri kimi qiymətləndirir [Məmmədov, 2013, 260]. Sivilizasiyanın etnoqrafik konsepsiyası ötən əsrə hakim dairənin siyasəti ilə ziddiyət təşkil etdiyindən bir çox məsələlər, o cümlədən şəhər mədəniyyəti tədqiqatlardan kənarda qalırı.

Şəhərlərin, bütövlükdə ölkənin inkişafındakı aqrar xarakterin qabarılmaması sovet dövrünün siyasi tələbinə müvafiq olmuşdur. Müstəqillik illərindəki tədqiqatlarda da keçmiş dövrün stereotipləri hiss olunmaqdadır. Doğrudur, şəhərətrafi arazilərdə hələ kinçilik və məhdədarlıqlamaşğıl olurdu. Lakin şəhər mərkəzində yaşayan sakinlər sənətkar və tacir təbəqəsindən, ziyanlılardan, kübar cəmiyyətdən ibarət idi.

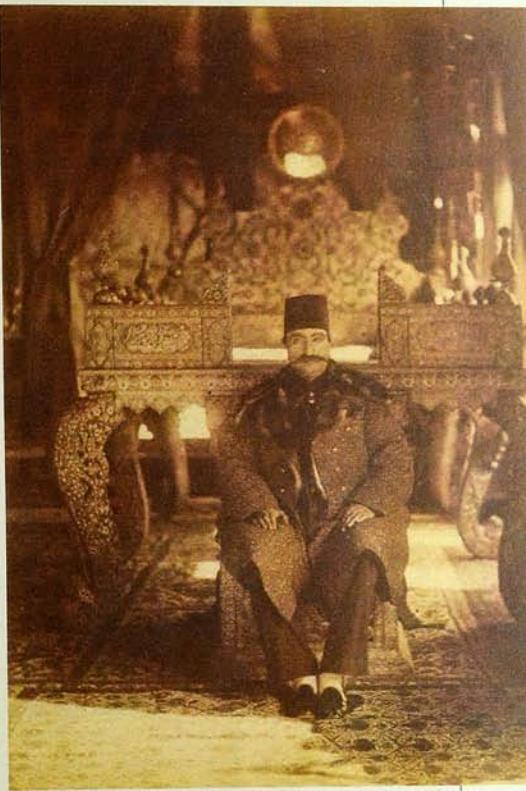
Urbanonimlərin² təhlili göstərir ki, Azərbaycan şəhərləri orta əsr Şərqi şəhərlərinin simasında təşəkkül tapmışdır. Məsələn, şəhərlərinə məxsus məhəllələr və ictimai obyektlər — bazarlar, məhəlla və came məscidləri, ziyyarətgahlar, xanəgahlar, səqqaxanalar, karavansaralar, hamamlar, bağ və parklar, buzxanalar, meydənlər, nağaraxana, zorxana və s. Azərbaycan şəhərlərində, xüsusilə onlar arasında birincilik qazanan Təbrizdə də mövcud olmuşdur.

Yuxarıda vurgulandığı kimi, ötən illərin tədqiqatlarında dövrün tələbinə müvafiq olaraq tarixi şəhərlərin etnoqrafiya araşdırılması arxa plana salınır və əsasən kənd həyatı və məişəti qabardılır. Təqdim etdiyimiz əsərdə isə orta və aşağı təbəqə ilə bahəm şəhərin elitarı, kübar cəmiyyətin məişət və mədəniyyəti öz əksini tapır, Təbrizin simasında XIX — XX əsrin əvvəllərində sivilizasiyalar nəzəriyyəsi əsasında Azərbaycanın şəhər mədəniyyəti araşdırılır. Bu dövrün tədqiqat mövzusu kimi seçilməsi təsadüfi deyildir. Göstərilən tarixi mərhələ Qacarlar dövrüne (1796-1925) təsadüf edir. Məlumdur ki, Türkmençay müqaviləsindən (1828) sonra Azərbaycan xanlıqları Rusiya və İran arasında bölünmüş və Təbriz sonuncunun tərkibində qalmışdır. Siyasi tarixdə bəllidir ki, XVI əsrin ortalarından şiddetlənən Səfəvi-Osmanlı müharibələri və paytaxtın buradan köçürülməsindən sonra Təbriz növbəti sülalələrin zamanında (əfşarlar, xanlıqlar) özüne gələ bilməmişdi. Lakin Qacarlar dövründə şəhər yenidən canlanmış, özünün ticari və siyasi əhəmiyyətini doğrultmuşdu.

Bu dövrde "birincilər şəhəri" adlandırılan Təbrizdə ölkə miqyasında çoxlu sayıda yeniliklər (ilk dəfə çapxana, telefon xətti, elektrik, ümumi kitabxana, yeni tipli məktəb, uşaq bağçası, lal və karlar üçün məktəb və s.) tətbiq edilmişdir. Artıq təbrizlilər öz qabaqcıl şəhərləri ilə fəxt etməyə başlamışdır. Bunu bir çox folklor nümunələrindən də izləmək olar. Xalq arasında məşhur bir deyim —

2.Urbanonim toponomikanın sahələrindən olub, şəhərdaxili topografik obyektlərin — məhəlla, küçə, meydan, bazar və s. adlarını, onların mənasını, quruluşunu, mənşəyini, yayılma arealını öyrənir.

"Esfahan nesfe - cəhan, mərdoməş yet donyast" (İsfahan dünyanın yarısıdır, xalqı isə bir dünyadır) dəyişdirilərək Təbrizin on üstün şəhər olduğunu vurgulanır: "Esfahan nesfe-cəhan, əgər ke Təbriz nəbaşəd" (İsfahan dünyanın yarısıdır, əgər Təbriz olmasayıd).

Nasreddin şah Qacar (1848-1896)

Təbriz rəsmən ikinci paytaxt olsa da, faktiki olaraq Qacarlar sülaləsinin birinci şəhəri sayılırdı. Qacarlar dövrünün mədəniyyəti özündən əvvəlki xanlıqlar və Zəndlər dövründən, eləcə də özündən sonrakı Pəhləvilər dövründən fərqlənirdi. Bu fərqliyənən ibarətdir ki, Qacarlar dövrü orta əsr ənənələri ilə yeni dövr mədəni-məişətinin əvəz olunduğu keçid dövrü idi. Məhz XIX əsrin ikinci yarısından ölkənin Avropa mədəniyyəti ilə yaxınlaşmasına, Qərb meyilli ünsürlərin xalq həyatına daxil olmasına zəmin yaranmışdı. Nəsrəddin şah Qacarın (1848-1896) Rusiya və Avropa səfərləri (1873, 1878, 1889) bu prosesi daha da sürətləndirdi.

Digər mühüm səbəb isə İranın həm iqtisadi inkişafı, həm də onun beynəlxalq aləmdə tutduğu siyasi mövqeyi ilə əlaqədər Avropanın müstəmləkəçi dövlətlərinin (İngiltərə, Fransa, Almaniya və s.), həmçinin Rusiyadan bu ölkədə yeni-yeni iqtisadi-siyasi imtiyazlar almaq istəyi idi. Bütün bunlar xalq təsərrüfatının istanilan sahəsinin, mədəni ənənələrin dəyişilməsinə gətirib çıxarırdı.

Tədqiq edilən dövrənən gen-bol parçalardan tikilən ənənəvi geyimlər Avropa təsirləri ilə daha rahat libaslarla əvəzlənir, hərbçilər və dövlət məmurlarının vahid uniforması formalasır, nisbətən konservativ olan mətbəxə əcnəbi yeməklər (kartof, pomidor, kələm və s.) və xörəklər (kotlet, borş və s.) daxil olur, Şərqi ölkələrindən gətirilən çay və digər qidaların istifadəsi genişləndirdi. Doğrudur, İpək Yolu üzərində yerləşən Təbrizdə çay və qənd əvvəllər hakim təbəqənin istifadəsində olmuşdu, lakin bu dövrənən rus samovarının təsirilə getdikcə təkəvlənilərdi. Bölgədə əslər boyu formalasılmış dadda-baba yolları dəyişdirilir, xarici kapital əsasında yeni dəməiryolları çəkilir, dövrün ən modern faytonları (kalyaska və s.) öküz və at arabalarını əvəz edirdi. Bu təsirləri xalq inşaat mədəniyyətində də izləmək olardı. Yerli ustaların ənənələri əsasında varlı şəhərlilərin tikidirdikləri ikimərtəbəli imarətlər Avropa modelini xatırladırdı. Zadəgan ailələrdə artıq ev-məişət avadanlığı arasında taxta mebellər,

samovar, fotoaparat və digər elektrik cihazları görünürdü. Məhz, şəhərin elektriklə təminatı xalq mösiətində böyük əvvəlki imza atdı. Bir sözə, Təbrizdə xalq həyatının istanilan sahəsində mühüm yeniliklərin müşahidə edildiyi XIX – XX əsrin əvvəllərinin, yəni Qacarlar dövrünün öyrənilməsi bugünkü Azərbaycan etnoqrafiya elminin vacib problemlərindən biri kimi diqqət çəkir. Bu dövrənən Təbrizin ən rövnəqli çağlarından birini yaşadığını nəzərə alsaq, onun maddi mədəniyyətinin, ümumiyyətlə, şəhərin etnoqrafiq tədqiqinin mühüm elmi əhəmiyyət kəsb etdiyi bəlli olur.

Mənbələr. Təbrizin XIX – XX əsrin əvvəlləri tarixini etnoqrafik baxımdan araşdırarkən arxeoloji qazıntılar, müxtalif dövrənən qalan tarixi tīkilişlər (Rəbi-Rəşidi, Şəbi-Qazan, Ərk qalası, Goy məscid və s.), Darüssələnənin (Təbriz) xəritəsi, rəsmi sənədlər — hökmədar fərmanları və valiəhd qararları, yazılı qaynaqlar — dövrün yerli müəlliflərinin əlyazmaları, Avropa, Şərqi və rus müəlliflərinin səfərnamələri, epiqrafiq abidələr, folklor və bədii ədəbiyyat nümunələri, miniatür əsərləri, Qacarlar zamanı çəkilmiş fotolar, muzey materialları və s. əsas mənbə rolunda çıxış edir.

Orta əsrlərdə yaşaması istər yunan, istərsə də ərəb və farsdilli tarixçilər bu və ya digər səviyyədə Təbriz haqqında məlumat vermişlər. Lakin bu mənbələrdə əsasən şəhərin coğrafi mövqeyi və siyasi tarixində bəhs edilir. Təbrizin maddi mədəniyyətinə dair ilkin mənbələrdən biri də XVI əsrənə yasayan Hafiz Hüseyin Kərbəlayı Təbrizinin müəllifi olduğu "Rövzətül-cinan və cənnatül-cinan" ("Behişt bağları və bağların cənnəti") adlı əsəridir. Şair-alim şəxsən özü Təbriz qəbiristanlıqlarını gəzərək məzar daşları Ha�ظ حسین کربلائی تبریزی. روضات الجنان و جنات. 3. الجنان. جلد اول، به تصحیح میرزا جعفر اقا سلطان القرابی، ۱۳۴۲، تهران، بنگاه ترجمه و کتابخانه.

Haفظ حسین کربلائی تبریزی. روضات الجنان و جنات. الجنان. جلد نوم، به تصحیح میرزا جعفر اقا سلطان القرابی، ۱۳۴۹، تهران، بنگاه ترجمه و کتابخانه.

üzərindəki yazıları oxumuş, dəfn olunmuş şəxsiyyətləri müəyyən etmiş və onların həyat və fəaliyyəti haqqında əsər yazmışdır⁴.

Hafiz Hüseyin Kərbəlayının müasiri olan, Təbrizin epiqrafiq abidələrindən bəhs edən digər müəllif Molla Məhəmməd Əmin Həşri Təbrizidir. O, Şah İsmayılin məddahlarından olmuş, "Rövzəye-əbrar" əsərində Şah Abbasın fathlərini nazmə çəkmüşdir. Bir müddət İsfahanın Abbasabad məhəlləsində yaşamış, sonra yenidən Təbrizə qayıtmışdır. M. Həşrinin "Rövzəye-ətar" ("Pakların bağı") əsərində Təbriz və onun ətrafindakı bir sıra məmən şəxslərdən (şeyx və övlialar), şair və mütfəkkirlərin məzar və məqbərələrindən, ziyyarətgahlardan bəhs edilir. Burada göstərilən dini ocaqların əksəriyyəti XIX əsrə də mövcud olmuşdur. Qeyd edək ki, müəllif yuxarıda adı çəkilən "Rövzətül-cinan və cənnatül-cinan" əsərindən çox faydalanan, eyni zamanda 100 nəfərdən artıq şəxsin adını kitabına daxil edərək onun əhəmiyyətini daha da artırılmışdır.

XIX əsrənə yasaşmış tarixçi Nadir Mirza Qacarın iki əlyazması Təbrizin etnoqrafiq səpkidə öyrənilməsində əvəzəs və mənbədir. "Tarix və coğrafiyaye-darossaltəneye-Təbriz" və "Karnamə" əsərlərin müəllifin şəxsi müşahidələri əsasında qələmə alındığından şübhə doğurmur. Hakim təbəqənin nümayəndəsi olmasına baxmayaraq, o, saray tarixçilərindən fərqlənirdi. Onun yaşadığı keşməkeşli həyatı yazdığı əsərlərində öz əksini tapır.

4. Onullahi S.M. XIII – XVII əsrlərə Təbriz şəhərinin tarixi (sosial-iqtisadi tarixi). Bakı: Elm, 1982, 280 s., s.14

ملا محمد امین حشمتی تبریزی. روضه اطهار (هزار مترکه و محلات قبیی تبریز و توابع) با تصحیح و اهتمام عزیز دولت ایادی، چاپ اول، تبریز، انتشارات سنتوده تبریز، ۱۳۷۱، ۲۵۸ ص.

نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. با مقدمه و شرح و تعلیقات و تدقیق فهرستهای لازم از محمد مشیری، چاپ سوم، تبران، انتشارات اقبال، ۱۳۶۰، ۳۷۴ ص.

نادر میرزا. گاجار. کارنامه. کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران. شماره نظر ۱۴۵۱۷، قوکوکی سخنخط، نادر میرزا گاجار. خوارکاهی ایرانی. پژوهش احمد مجاهد، چاپ دوم، تبران، انتشارات دانشگاه تبران، ۱۳۸۹، ۳۱۰ ص.

Fatəli şah Qacarın (1797-1834) övladlarından olan Nadir Mirzənin atası 11 nəfər şahzadə ilə birgə Məhəmməd şah Qacarın (1834-1848) əmrinə əsasən Tehrandan Təbrizə köçürülür və nəzarət altında saxlanılır. Nadir Mirzə 15 yaşında olarkən Məhəmməd şahdan icazə alaraq anası ilə birləşdə atasını görmək üçün Təbrizə gedir. O, burada Təbrizin elm xadimlərindən, o cümlədən Molla Mahmud Təsucidən (Müzəffərəddin şahın da müəllimi olmuşdu) dərs alır. Nadir Mirzə müxtəlif vəzifələrdə — Nəzmiyyə idarəsinin rəisi, taxil anbarında anbardar, divanın vergi idarəsinin müdürü və s. işlərdə çalışır. Bir müddət həbs edilir, hətta əmlakı da müsadirə edilir. Hacı Mirzə Kazım Etizadülməmalik valiyə ödəniş edərək ağır xəstəliyə tutulmuş dostunu həbsdən azad etdirir. Bundan sonra şahzadə şəhərin inzibatçısı və bazar darğası vəzifələrinə təyin olunur.

Ağır həyat tərzi keçirən müəllif əsərlərində hadisələrə nisbətən obyektiv yanaşır, adı çəkilən birinci əlyazmasında Təbrizdə baş verən hadisələrin, şəhərin maddi və mənəvi mədəniyyətinin, təsərrüfat mösətənin, bir sözə, sadə kütünlərin həyat tərzinin təsvirini verir. Kitabda şəhərin məhəllələri, kəhrizləri, məscid və mədrəsələri, hamamları, mərasimləri və adət-ənənələri haqqında ümumi məlumat vardır. Əsərin yazılışında bir sıra orta əsr müəlliflərinə, xüsusilə, Hüseyin Kərbəlayı və Molla Həşrinin əsərlərinə müraciət olunmuşdur. Əlyazma bu yaxınlarda Qulamrəzə Təbatəbəyi Məcd tərəfindən geniş şəhərlərə çap edilmişdir.

"Karnamə" əlyazması bütövlükdə Qacarlar dövlətində yaşayış xalqların mətbəx mədəniyyətinə has edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan Respublikasına aid olan xörəklər (şorbalar, xuruşlar, balıq və quş ətindən bişirilən xörəklər) barədə də xeyli məlumat verilir, imperiya üzrə təqribən 260

نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. با کوشش غلامرضا طباطبائی مجد، تبریز، انتشارات آذین و انتشارات یاثار، ۱۳۹۳، ۱۳۸۹، ۸۵۰ ص.

xörəyin adı çəkilir və onların hazırlanma qaydası göstərilir. Bu əsər Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmişdir⁹. Qeyd edək ki, Nadir Mirzənin adı çəkilən əsəri Şah Abbasın (1587-1629) aşpzaları olan Məhəmmədəli Bavarçı və Nurullah Aşpazın mətbəxə həsr edilən əsərində¹⁰ verilən qidalanma mədəniyyətinin davamı sayıla bilər. Sonuncu mənbə XVII əsrə aid olmasına baxmayaraq, etnoqrafik müşahidələrdə gördüyüümüz bəzi xörək adlarına bu əlyazmada rast gəlinir. Əsərdə hətta tədqiq etdiyimiz dövrə dair xörək növləri, onların hazırlanma qaydası öz əksini tapır. Bu onu göstərir ki, bölgədə yaşı yuzillərlə hesablanan davamlı mətbəx mədəniyyəti formalşmışdır.

XIX əsrin digər tarixçisi Məhəmmədhəsən xan Səniüddövlədir. O, Fransanın Lyu lő Qrand məktəbini bitirmiş, Nəsrəddin şahın şəxsi mütərcimi vəzifəsində çalışaraq onun səfərlərində iştirak etmişdir. Uzun müddət Tərcümə İdarəsinin rəisi və Nəşriyyat naziri vəzifəsində işləmişdir¹¹. Şah sarayına yaxın olan tarixçi hökmədarın hörmətini qazandığından sonra "Etimadüssəltənə" ləğəbini almışdır. O, bir sira əsərlərin, o cümlədən "Tiflisdən Tehranadək səfərnamə", "Meratülbuldan" ("Şəhərlərin güzgüsü"), "Mətləə Şəms" ("Günəşin çıxmazı"), "Əlmoaser vəl-asar" ("Təqdirəlayiq əməller və izlər"), "Tarixi-müntəzeme-Naseri", "Moaserül-Soltan" və s. tarixi kitabların müəllifidir. Adı çəkilən əsərlərdə bir çox şəhərlərlə yanaşı, Təbriz haqqında da məlumat verilir. Müəllif "Meratülbuldan" əsərində XIX əsrin ikinci yarısında şəhərin iqtisadi inkişafını, ticarət əlaqələrini geniş şərh edir¹². "Tarixi-müntəzeme-Nasiri" əlyazmasında

9. Nadir Mirzə Qacar, Kərnəmə (Qacarlar dövrünün xörəklərinə dair risalə), Tərcümə edən Rəuf Şeyxzamanlı, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 209 s.

10. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 136-137 s.

11. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 138-139 s.

12. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 140-141 s.

İslamın yayıldığı dövrün hadisəleri göstərilir, ərəb müəllifləri İbn əl-Əsir, Əbü'l Fədanın əsərlərinin tərcüməsi və xülasəsi əksini tapır¹³. "Əl-moaser vəl-asar" əsərində Təbrizdəki bəzi mədəni quruculuq işlərindən, Nəsrəddin şahın verdiyi fərmanlardan bəhs edilir¹⁴. Etimadüssəltənənin "Tiflisdən Tehranadək səfərnamə"si Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən Gürcüstan azərbaycanlılarının etnoqrafik araşdırılmasında əhəmiyyətlidir¹⁵.

XIX əsrdə yaşamış Abdulla Mustofi öz həyatını qələmə aldığı üçcildlik əsərində¹⁶ Qacarlar dövlətinin ictimai-siyasi həyatı və möişətinin təsvirini verir. O, Tehranda yaşasa da, əsərində bəhs etdiyi hadisələrdə ölkənin əsas şəhərlərindəki xalq hayatının bir çox məsələlərini, həmçinin dövrün ümumi vəziyyətini öyrənmək mümkündür.

Məlumdur ki, xalq möişətindəki ənənələr uzun əslər boyu davam edir. Əsrlər əvəzləndikcə siyasi-iqtisadi hadisələrin gedisi mədəni inkişafı təzələsə də, etnoqrafik xüsusiyyətlər öz mühafizəkarlığını qoruyub saxlayır. Bu baxımdan XIX əsr etnoqrafiyasını öyrənərkən orta əsr tarixçi (İskəndər bəy Münşü, Həsən bəy Rumlu, Həmdullah Qızı və b.) və şair-mütəfakkirlərinin (N.Gəncəvi, M.Füzuli və b.) əsərləri yardımcı rolunu oynayır.

Mövzunun öyrənilməsində orta əsr memuar mənbələrindən də istifadə edilmişdir. Bölgədə olmuş Avropa səyyahlarının əksəriyyəti Təbriz haqqında məlumat vermişlər. Avropalı missionerlər Səfəvilər dövlətinə XVII əsrə dən daha çox səfər edirdilər. Onların əsas cəhdı Şərqi öyrənmək,

13. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 136-137 s.

14. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 138-139 s.

15. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 140-141 s.

16. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 142-143 s.

17. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 144-145 s.

Təbriz. Jan Şardən

burada xristianlığı yayib dövləti öz təsirinə salmaqdan ibarət idi. Bu baxımdan Georgi Tektander (Almaniya), Qarsiya de Silva (İspaniya), Antuan de Qoveya (Portugaliya), Tomas Herbert (İngiltərə), Tavernye, Filipp de La-Saint Trinte, La Boye Le Quiz, Aleksandr de Rodes, Pule, Jan Şardən, Paul Lukas (Fransa), Adam Olearius (Almaniya), Cemelli Kareri (İtalya) və başqalarının əsərləri Təbriz haqqında qiymətli etnoqrafik faktlarla zəngindir¹⁷.

Şərqi səyyahlarından "Təbriziyyə" əsərinin¹⁸ müəllifi olan XVI əsrə yaşamış Talikizadə Mehmed Sübhi, XVII əsr səyyahi Övliya Çələbi öz müsahidələrinə əsaslanaraq şəhərin maddi mədəniyyətinə dair dəyərli faktlar qələmə almışlar¹⁹. Ö.Çələbi Təbrizdə

17. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 146-147 s.

18. Təliki-Zade Mehmed Subhi, Tebriziyyə (Metin transkripsiyonu, eser vəbilgilerin değerlendirilməsi, yazar hakkında inceleme), Hazırlayan Bülent Özkuzugüdenli, İstanbul, 2005, 168 s.

19. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi: Bursa – Bolu – Trabzon – Erzurum – Azerbaycan – Kafkasya – Kürm – Girit. (3. baskı). Hazırlayanlar: Yücel Dağılı, Seyit Ali Kahraman, 10 ciltlik: 2 kitab - 1 cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, 442 s.

20. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 148-149 s.

21. Kərimov N.K., Səyyah və coğrafiyasının Zeynalabdin Şirvani, Bakı: Azərnəşr, 1958, s.56

olarkən dövrün məşhur şairi Saib Təbrizi ilə görüşüb söhbətləşmişdir²⁰. Ola bilsin ki, səyyah sətirlərə köçürüyü müəyyən məsələləri şairdən xəbər almışdır. Qeyd edək ki, bir sıra təbrizli elm və incəsənət xadimləri, üləmələr, tacirlər kimi Saib Təbrizinin də ailisi Şah Abbasın köçürmə siyaseti nəticəsində İsfahanada yaşamağa məcbur olmuşdur.

Tanınmış səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani "Hədayiqüs-səyahət" adlı əsərində daha çox siyasi məsələlərə toxunaraq Təbrizin Azərbaycanın mərkəzi olması, onun Elxanilə dövrü, Teymur istilası, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular zamanundakı vəziyyətindən, Səfəvilər dövründəki inkişafından, osmanlılar tərəfindən işgalindən, nəhayət, Nadir şah hakimiyyətdən bəhs edir²¹. Adı çəkilən Şərqi müəlliflərinin səfərləri orta əslərin son mərhələsinə təsadüf etməsinə baxmayaraq, onların məlumatları tədqiq etdiyimiz dövr üçün də əhəmiyyətlidir.

Ötən əslərin davamı olaraq XIX əsr səfərnamələrində də Təbrizin iqtisadi inkişafı və maddi mədəniyyətinə dair kifayət qədər faktlar vardır. Avropa və Amerika memuar

- İsfahan – Malatya – Mardin – Musul – Təbriz – Van. (2. baskı). Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağılı, 10 ciltlik: 2 kitab - 1 cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, 442 s.

22. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 150-151 s.

23. Məmməd Ünal, "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", "Şəhərlərin güzgüsi: Təbrizdən başqa əsərlərin inkişafı", 2013, 152-153 s.

mənbələrində yer alan bilgilər şəhərin mədəni həyatını araşdırmaqdə vacibdir. Əcnəbi səyyah, missioner və diplomatların subyektiv fikirlərini mötəbər mənbə hesab etməsək belə, onların əsərlərində mövzunu ilə bağlı zəngin məlumatlara rast gəlinir.

1810-cu ildə Vilyam Özli İngiltərinin İrandakı səfəri olan qardaşının yanına işləməyə gəlir. O, burada səfir köməkçisi vəzifəsində çalışır və vətəninə döndükdən sonra 1819-1823-cü illərdə üçüncü "Səfərnəma"sını Londonda dərc etdirir²². Müəllif cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən müşahidələrini (qidalanma mədəniyyəti, yaşayış evləri, musiqi, çovqan oyunu, dini inanclar və s.) əsərdə gəzdiyi ölkələr üzrə ardıcılıqla qələmə alır.

1812-1813-cü illərdə İrana səfər edən fransız Qaspar Druvilin "Səyahətnama"sında²³ də maraqlı fikirlər vardır. O, əsasən ölkənin adət-ənənələri, adı hüquq qanunları və hərbi birləşmələrindən bəhs etsə də, maddi mədəniyyətlə bağlı müəyyən məlumatlar da verir. Aparğıımız tədqiqat işində yeri gəldikcə həmin məlumatlardan istifadə etmişik.

XIX əsrin 30-cu illərində şotlandiyalı səyyah, yazıçı və rəssam Ceyms Beyli Freyzer bir çox şəhərləri, o cümlədən, Ərdəbil, Sərab və Təbrizi gəzir, nəşr etdirdiyi "Səyahətnama"sında²⁴ onlar barədə düşüncələrini yazar. O qeyd edir ki, Təbriz qədər gözəl şəhər görməyib. Müəllif Açıçayın

22. William Ouseley. *Travels in various countries of the East; more particularly Persia in 1810, 1811 and 1812*, vol I, London, 1919, 455 p.

23. Gaspard Drouville. *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813*. A Paris chez Masson et Yonet, Libraires, 1828, 282 p.

24. James Baillie Fraser. *An historical and descriptive account of Persia, from the Earliest ages to the present time; with a detailed view of its resources, government, population, natural history and the character of its inhabitants, particularly of the wandering tribes; including a description of Afghanistan and Beloochistan*. Edinburg, 472 p.

sahilləri, şəhərin meyvə dolu bağları barədə vurğunluqla danışır. Lakin səyyah Təbrizdə olarkən burada əhali arasında vəba xəstəliyi yayılmışdı. Onun digər əsərində²⁵ isə dövrün karvansaraları ətraflı şəkildə təsvir edilir.

Yəhudü əsilli Avstriya-Macaristan tədqiqatçısı (həkim, etnoqraf) Yakob Eduard Polak baş nazir Mirzə Tağı Əmir Kəbirin (1847-1851) dəvəti ilə 1851-ci ildə İrana gələrək Darülfünunda çalışır, Nəşrəddin şahın həkimi olur, ölkədə tibb sahəsində xidmətlər göstərir. Onun almanca yazdığı "Iranlılar" adlı iki hissəli əsərini²⁶ Qacarlar dövlətinin etnoqrafiyasına dair müfəssəl əsər adlandırmaq olar. Kitabda xalq yaşayış evləri, mənzillərin daxili sahəsi, məşət avadanlığı, yeməklər və içkilər, geyim və bəzəklər, hamam mədəniyyəti, nəqliyyat vasitələri, ov adətləri, qonaqpərvərlik, xalq oyunları, zorxana, Novruz bayramı, nikah və toy adətləri, sünnet toyu, yas mərasimi, sehr və cadu-dua, dini və dünyəvi adət-ənənələr və s. öz əksini tapır.

Məhəmməd şah Qacarın hakimiyyəti dövründə İngiltərinin İrandakı səfəri olmuş şərqşünas Carlz Stuart öz xatirələrində²⁷ Təbrizlə bağlı ətraflı qeydlər qələmə almışdır. 1835-ci ildə o, Təbrizə gələrkən burada vəba və taun epidemiyası yayıldıqından əhalinin böyük hissəsi şəhəri tərk edib dağlara sığınmışdır. Müəllif şəhər əhalisinin 550 mindən azalaraq 60 minə düşməsindən xəber verir, buradakı bazarlar, küçələr, evlər və fabriklərdən söz açır.

Fransız şərqşünası, arxeoloqu, siyasetçisi və rəssamı Jan Batist Napoleon Ejen Flanden 1839-1841-ci illərdə Fransa səfirliliyinin tərkibində İranda olur, bir sıra şəhərləri

25. James Baillie Fraser, author of the "Kuzzilbash", "Highland Smuggler" and etc. Tales of the Caravanserai. London: Smith, Elder and Co, 1833, 371 p.

26. Dr. Yakob Eduard Polak. *Persien (Das Land und Seine Bewohner: Ethnographische Schilderungen)*. 1 Teile, Leipzig, Brockhaus, 1865, 389 p.

27. Charles E. Stewart. *Through Persia in Disguise. Part II*. London: George Routledge and Sons, LTD, 1911, 498 p.

(İsfahan, Şiraz, Buşehr və s.), o cümlədən Təbrizi gəzir. Yazdığı əsər Qacarlar dövrü barədə qiymətli mənbədir²⁸. Kitabda şəhərin salınması, Təbriz bazarı və s. haqqında maraqlı fikirlər əksini tapır. Müəllif Təbrizin ayrı-ayrı icimai tikililərinin rəsmlərini çəkmiş, hazırda həmin binaların bir qismi restavrasiya olunmuş, bəzilərindən isə əsərlər qalmamışdır.

Digər fransız arxeoloqu, yazıçı və jurnalisti madam Jan Dieloföy məşhur arxeoloq olan həyat yoldaşı Marsel Dieloföylə birgə 1881-ci ildə İrana ilk səfəri zamanı Konstantinopol, Qara dəniz limanları, Qafqaz və Azərbaycandan keçərək Təbrizə, oradan isə ölkənin cənubuna gedir. Səyyahın qeydləri, çəkdiyi fotosu Təbrizin etnoqrafiyasının tədqiqində böyük əhəmiyyət daşıyır. Madam Dieloföyün "Səyahətnama"sı fars dilinə tərcümə olunaraq dəfələrlə nəşr edilmişdir²⁹.

Məşhur ingilis şərqşünası Eduard Qranvil Brounun "Iranlılar arasındaki illər"³⁰ adlı səyahətnaması ilk dəfə 1896-ci ildə işıq üzü görür. Bu əsər 1926-ci ildə müəllifin ölümündən sonra yenidən çap olunur. Səyahətnamənin "Təbrizdən Tehranadək" adlı başlığında müəllif Azərbaycandan keçərkən yolboyu gördüklerini qələmə alır.

28. M. Eugene Flandin. *Voyage En Perse. Relation du voyage. Tome I*, Paris, 1840-1841, 511 p.

29. سفرنامه مدام دیلواف! ایران و کلده، ترجمه و نگارش، فره و شی، تهران، انتشارات دنیاگی کتاب، ۱۳۹۰، ۸۴ ص

30. Edward Granville Browne. *A year amongst the persians (Impressions as to life, character and thought of the people of Persia)*, 1887-1888, Cambridge: Cambridge University Press, 1926, 638 p.

⌚ Sahibüləmr məscidi. E.Flanden. 1840

⌚ Goy məscid. E.Flanden. 1840

⌚ Təbrizdən görüntü. E.Flanden. 1840

Onun Məşrutə İngilabının nəticələrinə dair siyasi motivli əsərindən³¹ artıq XIX əsr mösiət və mədəniyyətinin kifayət qədər dəyişildiyi hiss edilir.

Gürcüstandan başlayaraq Qafqazın ayrı-ayrı məntəqələri, o cümlədən Təbriz və başqa Azərbaycan şəhərləri haqqında ingilis səyyahı B.Volter və digər həmmüəlliflərin qələmə aldıqları kitab³² əhəmiyyətlidir. 1896-ci ildə işiq üzü görən əsərdə Təbrizin yaranması, əhalisinin sayı, ticarət və s. barədə ətraflı məlumat verilir.

1901-ci ildə Kolumbiya Universitetinin professoru Abraham Vilyams Cekson İrana səfərə gəlir və "İran keçmişdə və indi"³³ adlı kitab yazar. 1906-ci ildə Nyu Yorkda dərc edilən bu əsərdə səyyah gördüklerinin təsviri ilə yanaşı məsələlərə həm də tədqiqatçı nəzərilə yanaşaraq, Cənubi Qafqaz şəhərləri (Tiflis, İravan, Gəncə, Bakı və s.), o cümlədən Təbriz haqqında müəyyən fikirlər söyləyir. Əsərdə şəhərin yaranması, siyasi tarixi, bazarı, bağları, meydانları, XIX əsrin ikinci yarısında yayılan babilik hərkəti barədə geniş şərhler verilir. Səyahətnamə fars dilinə də tərcümə edilmişdir³⁴.

Rus səyyahlarından İ.N.Berezin, L.K.Artamonov, L.F.Boqdanov, B.Borozdin, B.F.Korf, S.Lomnitski, N.V.Xanikov və başqalarının əsərlərində Təbriz haqqında məsələlər məlumatlar vardır³⁵.

Tədqiqatlar göstərir ki, XIX əsrədə Təbriz şəhərinin etnoqrafik baxımdan araşdırılmasında "Səyahətnamə"lər yardımçı mənbələrdəndir və onlardan Azərbaycanın əksər bölgələrinin mösiət

31. Edward Granville Browne. *The reign of terror at Tabriz*. Manchester: Taylor, Garnett, Evans and Co., Ltd. 1912, 32 p.

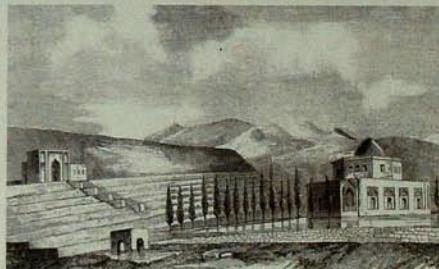
32. Walter B. Harris, F.R.G.S. *From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz and Persian Kurdistan*. Edinburgh and London: W.Blackwood and sons, 1896, 335 p.

33. A.V.Williams Jackson. *Persia past and present. (A book of travel an research)*, New-York: The Macmillan Company, 1906, 467 p.

ابراهim və William Jexon. *Səfərnâmə Jekson (İran) dr. گشته*. 34. و حال). ترجمə مونجھر امیری - فریدون بدر ای، چاپ دوم، تهران، شرکت مهمنی انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۲، ۱۳۵۷ ص.

35. Elena Andreeva. *Russia and Iran in the great game: Travelogues and Orientalism*. New York, 2007, 274 p.

və mədəniyyətinin, ümumiyyətlə, xalqın hərtərəfi öyrənilməsində istifadə edilməlidir.

Təbriz. I.N.Berezin

Tarixşünaslıq. Təbrizin tarixinə dair ilk ümumiləşmiş əsər London Universitetinin professoru Vladimir Feodoroviç Minorski tərəfindən yazılarlaq, 1928-ci ildə Leydendə almanca nəşr edilən "Islam Ensiklopediyası"na daxil edilir³⁶. Bu məqalə sonralar ənənəvi tərrixçi Əbdüləli Karang tərəfindən farscaya tərcümə edilərək geniş şəhərlərə "Təbriz tarixi" adı ilə dərc olunur³⁷. Müəllif əsərdə Təbrizin siyasi tarixini şərh edir, şəhərin adı, coğrafi mövqeyi, ticarət yolları və s. məsələlərə toxunur.

Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.Bakixanovun "Gülüstani-İrəm" əsərində Təbrizin siyasi tarixinə dair porakondə bilgilər verilir³⁸. Azərbaycan Respublikasında Təbrizə həsr edilən ilk monoqrafiya mərhum tarixçimiz Seyidağa Onullahinin adı ilə bağlıdır. Onun Təbrizin XIII – XVII əsrlər tarixinə dair yazdığı monoqrafiyası³⁹ şəhərin sosial-iqtisadi, mədəni həyatına həsr edilmiş,

36. Minorski V. *Tabriz. Separat-Abdruck Aus: "Enzyklopädie des Islam"*. Leiden, 1928, 630-643 s.

37. Walter B. Harris, F.R.G.S. *From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz and Persian Kurdistan*. Edinburgh and London: W.Blackwood and sons, 1896, 335 p.

38. Bakixanov A. *Gülüstani-İrəm*. Bakı: Möminin, 2001, 287 s.

39. Onullahi S.M. XIII – XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi (sosial-iqtisadi tarix). Bakı: Elm, 1982, 280 s.

orta əsr mənbələri əsasında mühüm elmi nəticələr əldə olunmuşdur. Əsər fars dilinə də tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir⁴⁰.

Tarixçi-alim H.Ə.Dələlinin cənub xanlıqları, xüsusiələ də Təbriz haqqındaki tədqiqatları mövzunun araşdırılmasında yardımçı olmuşdur. Belə ki, müəllifin ticarətə dair məqaləsi Təbriz bazarına⁴¹, digər məqaləsi isə şəhərin yaranması, qala divarlarının tarixinə həsr edilmişdir⁴².

XX əsrədə mövzunun öyrənilməsində İran alimləri böyük xidmətlər göstərmışlar. Tarixi-etnoqrafik baxımdan araşdırılardan bəhs edərən ilk növbədə Məhəmməd Cəvad Məşkuron Təbriz tarixinə dair irihəcmli əsəri⁴³ xüsusi qeyd olunmalıdır. Burada şəhərin siyasi tarixi, maddi mədəniyyəti, tarixi-memarlıq abidələri, görkəmli şəxsiyyətləri və s. haqqında geniş məlumat verilir.

İranlı tarixçilərdən Şəfi Cəvadi⁴⁴, Səməd Sərdarniya⁴⁵, İsmayıllı Dibac, Eyyub Niknam Lalə, Fəriborz Zövgi⁴⁶, Behruz Emrani, Hüseyin İsmayıllı Səngəri⁴⁷, Məcid Rzərad

40. سید آقا عن الاهی. تاریخ یا نصیحته تبریز. از آغاز دوره ۴۰۰، مغولان تا پایان دوره صفویان. ترجمه پرویز زارع شاهمرسی، چاپ دوم، تهران، موسسه انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۹، ۳۰۰ ص.

41. Dəlili H.Ə. XVIII əsrin II və XIX əsrin I yarısında Təbriz şəhərinin ticarət mərkəzi // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1977, №1, 55-63 s.

42. Dəlili H.Ə. Təbriz qalası və istehkamları haqqında (XVIII – XIX əsrin əvvəlləri) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1973, №1, 37-44 s.

محمد جواد مشکور. تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم

43. هجری. تهران, ۱۳۰۲، ۱۰۴۵ ص.

شفیع جوادی. تبریز و پیرامون تبریز. شتر بنیاد فرهنگی ۱۳۰۰، ۶۷۴ ص.

44. رضا یاطلوی. تبریز. کاتون ۱۳۰۱، ۷۸۲ ص.

45. فرهنگ و هنر آذربایجان, چاپ اول, ۱۳۸۱، ۷۸۲ ص.

ابوب ینیکنام لاله، فریبرز ذوقی. تبریز در گذر تاریخ. ۱۳۸۹، ۵۹۰ ص.

46. چاپ دوم, تبریز, ناشر یاران, ۱۳۷۴، ۱۳۷۴ ص.

47. بهروز عربانی, حسین اسماعیل مسگری. بافت تاریخی. شهر تبریز, چاپ اول, تهران, انتشارات میراس کتاب, ۱۳۸۰، ۲۴۴ ص.

Əməzeynəddin⁴⁸, Behruz Xamaç⁴⁹, Ə.R.Nəcəfi⁵⁰ və digərlərinin tədqiqatları əsasən Təbrizlə əlaqəlidir. Yəhya Zoka⁵¹, Əbdüləli Karang⁵², Əli Blokbəsi⁵³, Zöhra Vəfayi⁵⁴ və başqaları İran Azərbaycanının etnoqrafiyası ilə məşğul olmuş, problemin bu və ya digər məsələləri ilə bağlı araşdırımlar aparmışlar.

İranlı tarixçilərin bəzilərinin əsərlərində təsvirciliyə aludəçilik ilk baxışdan nəzərə çarpar. Onların əsərlərinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, müəlliflər birbaşa mənbədən, yəni çöl materiallardan daha çox istifadə etmişlər. Etnoqrafiyanın əsas tədqiqat obyekti xalq olduğundan, yerli tədqiqatçılar asanlıqla sorğu keçirə, istənilən vaxt yerli əhalinin işində iştirak edə bilirlər. Lakin kənar ölkənin tədqiqatçıları, o cümlədən biz sadəcə müşahidə aparır, internet sosial şəbəkələri vasitəsilə ünsiyyət yarada bilirik.

Monoqrafiyanın yazılmasında Qərb tədqiqatçılarının mövzunun bu və ya digər istiqamətinə həsr etdikləri əsərlərindən də istifadə edilmişdir. Bu xüsusda Avropa

48. مجید رضاراد عوزین الدینی. تاریخ تبریز از دوران باستان. تا آمدن مغولان. تبریز، تئر ختر، ۱۳۸۰، ۱۹۹ ص.

49. بهروز خاماجی. اوراقی پر اکنده از تاریخ تبریز. چاپ دوم، ۱۳۸۴، ۴۴۷ ص.

50. تبریز، انتشارات مهد آزادی، ۱۳۸۴، ۴۹۹ ص.

51. طبیه رشید نجفی با همکاری فرامرز پارسی، محنتی.

52. حکم ابادی، محمد رضا طالبی، حامد احمدی نسب. تاریخی تبریز، انتشارات فن اثر و آثیانه، ۱۳۸۸، ۲۲۵ ص.

53. یحیی نکاء. لایس زنان ایران. تهران, ۱۳۳۶، ۲۹ ص.

54. عبدالعلی کارنگ. آثار باستانی آذربایجان. چاپ دوم، ۱۳۷۴، ۷۷۶ ص.

55. علی بلوکشاپ. در فرهنگ خود زیستن و به فرهنگی دیگر نگریستن. چاپ دوم، تهران، نشر گل آذین، ۱۳۸۹، ۶۱۲ ص.

56. زهرا و فاطمی. حمام و نقش آن در فرهنگ عame آذربایجان.

57. تبریز، انتشارات زینت تبریز، ۱۳۹۱، ۱۰۸، ۱۰۸ ص.

58. خوردنیهای رایج آذربایجان. چاپ دوم، تبریز، انتشارات زینت، ۱۳۸۵، ۶۴ ص.

müəlliflərindən Corc Kerzon⁵⁵, Riçard Vilbraham, S.C.Vilson, Jozef Artur de Gobino və digərlərinin adını çəkmək olar. Onların əsərləri İranə həsr edilsə də, burada Azərbaycan başlığı altında Təbriz barədə ümumi məlumat verilir.

Avropa tədqiqatçıları Azərbaycan mədəniyyatını ümumi İran adı altında göstərmışlar. Ümumi İran bağlarını qələmə alan Donald Nyuton Vilber Təbriz bağlarına da toxunmuşdur⁵⁶. Müəllifin şəhərin orta əsr bağlarının təsviri haqqında məlumatları maraq doğurur. Daha çox memarlıq baxımdan yazılmışına baxmayaraq, bu təsvirlər bağların xalq arasındaki funksiyasının, təyinatının müəyyənləşdirilməsində və ümumiyyətlə, etnoqrafik öyrənilməsində gərklidir. V.N.Donaldın Elxanilər dövrünün İslam memarlığına dair yazdığı əsəri⁵⁷ də Təbrizin tarixi-etnoqrafik tədqiqi baxımından təqdirəlayıqdır. Bildiyimiz kimi, Təbriz Elxanilər dövlətinin paytaxt şəhərlərində olmuş, həmin dövrə burada möhtəşəm abidələr ucaldılmışdı.

Niderland tədqiqatçısı Gillian Vogelsang Qacarların geyimlərinə dair⁵⁸ və Şərqiñ digər müsəlman xalqlarının geyim mədəniyyətinə dair yazdığı kitabları⁵⁹ ilə son zamanlar bu sahədə yeniliklərə imza atmışdır. Kitabda geyimlərin biçim üsulu, parça növləri, rəng seçimi, bəzək və həmayillər, ayrı-ayrı sosial qrupların libaslarındakı fərqlər, həmcinin illüstrativ materialları və s. məsələlər əksini tapmışdır. Son dövrlərdə işıq üzü görən

55. George N. Curzon. *Persia and the Persian question*. Volume 1, Adegi Graprics LLC, 2012;
George N.Curzon. *Persia and the Persian question*, Volume 2, Adegi Graprics LLC, 2012

56. Donald Newton Vilber. *Persian gardens and garden pavilions*. Harvard University Press, 1979, 114 p.

57. Vilber Donald. *Məməriyə İslami dən Dövrlərdə İlyaxan*. Tərcümə
dəktr. Əbdullah Fəriyar, Təbriz, 1364

58. Gillian Vogelsang. *Qajar dress from Iran. In the National Museum of Ethnology*, Leiden: Paul Van Dongen and Marlies Jansen, 2001, 22 p

59. Gillian Vogelsang, Willian Vogelsang. *Covering the Moon: An Introduction to Middle Eastern Face Veils*, Peeters Published, 2008, 247 p.

ensiklopedik nəşrlər⁶⁰ də dünya xalqlarının geyimlərinin təşəkkülü tarixini izləməkdə əhəmiyyətlidir. Bunlardan başqa, Qərb tədqiqatçılarından Hans Wolf⁶¹, Marian Venzel⁶², Marsel Bazen⁶³ və digərləri etnoqrafiyanın müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparmışlar. Onların əsərləri fars dilinə tərcümə edilmişdir.

Rus alimlərindən V.V.Bartold, İ.P.Petruşevski, E.A.Qrantovski və b. Təbrizin adı, şəhərin siyasi, ictimai-iqtisadi həyatı ilə bağlı müəyyən araşdırımlar aparmışlar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan etnoqrafiya elmində Cənubi Azərbaycan inдиyadak öyrənilməmişdir. Lakin Azərbaycanın etnoqraf və arxeoloqları hələ XX əsrin birinci yarısından başlayaraq Azərbaycan Respublikasının maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişlər. Ə.Ələkbərov, Q.Qaraqasılı, T.Bünyadov, H.Quliyev, Q.Cavadov, Ə.İzmayılova, M.Nəsirli, Q.Rəcəbli, T.Kərimov, A.Əlizadə, V.Əhmədova və digər etnoqraflar problemin müəyyən məsələlərinə dair tədqiqatlar aparmışlar. İlk olaraq maddi mədəniyyətə dair monoqrafiyanı⁶⁴ etnoqraf Q.Qaraqasılı yazmış və bundan sonra bu işdərək etnoqraflar tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Müstəqillik illərində bu istiqamətdəki

60. *The Greenwood Encyclopedia of Clothing Through World History, 1501-1800, Volume 2*, Edited by Jill Condra, Greenwood Publishing Group, 2008, 380 p; *The Greenwood Encyclopedia of Clothing Through World History, 1801 to the Present, Volume 3*, Edited by Jill Condra, Greenwood Publishing, 2007, 376 p.

هansı ولف، صنایع سنتی کین ایران، چاپ سوم، تهران، ۶۱، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۸، ۴۱۹، ص.

ماریان ونzel. انگلشتری ها. جلد نهم از گردیده دوازده

جلدی، مجموعه هنر اسلامی، تهران، انتشارات کارنگی، چاپ اول، ۱۳۶۶، ۱۳۲۶، ۲۰۰، ص.

مارسل باز، کریستین بربریه با همکاری اصغر

حسگری واصغر کریمی. گیلان و آذربایجان شرقی. ترجمه

مظفر امین فرشچیان، تهران، انتشارات توس، ۱۳۶۵، ۲۸۹، ۱۳۶۴، ص.

64. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон Большого Кавказа. Баку: Издательство Академии Наук Азерб. ССР, 1964, 282 с.

araşdırımlar daha da genişləndirilmiş, A.Mustafayev⁶⁵, F.Vəliyev⁶⁶ və Ş.Bünyadova⁶⁷ Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə dair ümumiləşmiş əsərlər yazılmışlar. Bunlardan başqa, S.Məhərrəmov, K.Hadiyeva, Ş.Nağıyeva, T.Siriyev və başqalarının əsərləri də ayrı-ayrı bölgələrə və maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuşdur. Adı çəkilən etnoqrafların əsərləri müqayisali təhlil zəminində mövzunun öyrənilməsində əhəmiyyət daşıyır.

65. Mustafayev A.N. *Azərbaycanın maddi-mədəni irsi (etno-tipoloji tədqiqat)*. Bakı: Adiloglu, 2010, 640 s.

66. Valiyev F.İ. *XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti*. Bakı: Elm, 2009, 367 s.

67. Bünyadova S.T. *Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti (XII-XVI əsrlər)*. Bakı: Elm, 2007, 360 s.

Yuxarıda adları sadalanın istər xarici, istərsə də yerli müəlliflərin heç biri Təbrizin maddi mədəniyyətini əsas tədqiqat predmeti sepməmişlər. Onlar tarixi abidələri, məhəllələri, kəhrizləri və s. təsvir etsələr də, bütövlükdə yeməklər, geyimlər, möşət avadanlığı və s. sahələri öz əsərlərinə daxil etməmişlər. Bazar kompleksi, karvansaralar, hamamlar və digər tikililər barədə yalnız memarlıq baxımdan danışmışlar. Təqdim edilən bu kitabda ilk dəfədir ki, XIX - XX əsrin əvvəllərində (Qacarlar dövrü) Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti kompleks şəkildə tarixi-etnoqrafik baxımdan tədqiq edilir.

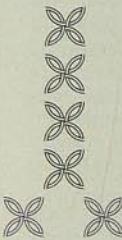
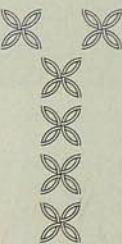

⌚ Bismillah daşı. Azərbaycan muzeyi, Təbriz

I FƏSİL

COĞRAFİ ŞƏRAİT VƏ TARİXİ İCMAL

COĞRAFİ ŞƏRAİT

Su hərəkət, torpaq bərəkətdir.

Bütün bölgələr kimi, Təbriz şəhərinin sosial topoqrafiyası yerləşdiyi coğrafi şəraitdən asılı olaraq inkişaf etmişdir. Ərazinin relyefi, bitki örtüyü, hidroresursları, iqlimi və digər təbii-coğrafi amillər əhalinin yerləşməsinə, məşğulliyətinə, mösət mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə ciddi təsir göstərmüşdür.

Təbriz şəhəri şimaldan Əhər və Mərənd, şərqi Sərab və Miyanə, cənubdan Həstrud və Marağə, qorbdən isə Urmıya gölü və Qərbi Azərbaycan ostanı (vilayət) ilə həmsərhəddir. 38 dərəcə 4 dəqiqə 45 saniya şimal enliyində, 46 dərəcə 18 dəqiqə şərq uzunluğunda və dəniz səviyyəsindən 1366 m hündürlükdə yerləşir [Moarrefiye-şəhrhayı əz., 1385, 46]. Ərazisi Səhənd yaylasının zirvəsini və Surxab dağının ətəklərini əhatə edir. Yerli əhali Surxab dağını Eynalı ("Eyne-Əli, yəni "Əlinin gözləri" deməkdir) və ya Zeynalı dağı adlandırır.

Eynalı dağı

Səhənd dağı vulkanik olsa da, hazırda sönükdür və zirvəsindən başqa təbii buzlaklırla malik deyil. Onun ən yüksək nöqtəsi Qasimdağ və Hərəmdağ ("Dəmirdağ" və "Şirhezər" da adlanır) zirvələridir. Dağın şimal təpələri "Yanıqdağ" adıyla malumdur. Səhənd dağından bir neçə dağlar — Bəhlul dağı, Baba dağı, Bozquş dağı, Mişovdağ (Mişab), Murovdağ, Sarıdağ (Zardakuh), Pəkəçin dağı ayrılır. Bu dağlarda dağ keçidləri də mövcuddur. Onlardan Tehran yolundaki Şibli, Əhər yolundakı Payan keçidini göstərmək olar.

Səhənd Təbrizlə bahəm, Azərbaycanın Marağa, Ucan, Dehxarqan ərazilərini əhatə edir. Bu dağdan kristal sūxurlar, mədən suları çıxır. Qərb hissəsindəki şor sular Urmıya gölünə töküllür. Dağda yerləşən məşhur İskəndər mağarası asid karbonik qazı ilə zəngindir. Dağlarda yanar qazlar, filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntı yataqları mövcuddur. Oradan az və ya çox miqdarda mis, dəmir, qurğunun, kükürd, fosfat, duz, zərnix (zırnix), kalium, daş kömür, mərmər, qrafit, qızıl, gümüş və s. çıxarılır. Sarıdağda daş kömür yataqları əhəmiyyət daşıyır [Dibac və b., 1342, 15]. Təbrizin Lıqvan kəndində və Surxab dağında keyfiyyətli "ros" adlı torpaq (tərkibində dəmiri çox olan qırımızılı rəngli torpaq) əldə edilir. Ondan dulusuluq, kərpikçəsma və ev tikmədə istifadə olunur.

Təbriz mərməri xüsusiət məşhur idi. Ondan ziyarətgah və tanınmış şəxslərin qəbirlerinin düzəldilməsində istifadə edilirdi. Bundan əlavə, Təbriz mərməri hökmədə imarətləri tikmək üçün İraq, Xorasan, Tus və İsfahanaya daşımırdı. Cünki heç bir vilayətdə bu cür pak və saf mərmər daşı hasil olunmurdur [Həşri Təbrizi, 1371, 165]. Bu mərmərlərdən elələri var ki, onun qalınlığı na qədər çox olarsa, yenə də işiq keçirir. Deyilənlərə görə, bu mərmər ilk dəfə mənbəyindən maye halında çıxır, sonra isə bərkilikər donur [Fazili, 1984, 58]. Həla XVIII əsrin əvvəllərində I Pyotr Peterburq şəhərinin tikintisində Təbriz mərmərləndən istifadə etmişdir [Mustafayeva, 1995, 20]. Şəffaf, süd rəngli və üzərində yaşıl xalları olan bu mərmərdən Əmir Teymurun zamanında Səmərqənddə,

Səfəvilər dövründə İsfahanda, Əfşarların vaxtında Kələtdəki (Məşhəd) saray, məscid və hamamların bəzədilməsində yararlanılmışdır. Nadir şah (1736-1747) Təbriz mədənlərindən mərmər daşlarının çıxarılib özünü imarəti və İmam Rzanın məqbərəsi üçün Xorasana daşınması haqqında fərman vermişdir. Lakin hökmədar qətlə yetirildiyindən bu iş yarımqıq qalmışdır [Nader Mirza, 1360, 86-89]. Xalq arasında yayılmış aşağıdakı beytdə də bu fikir öz təsdiqini tapır:

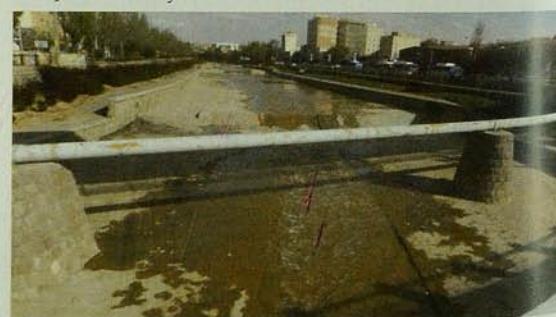
Marmar daşı çəkirəm,
Nadir zülmü çəkirəm.

İngilis səyyahının yazdığınına görə, XIX əsrin 30-cu illərində yükdaşımada çətinliklər və xərclərin çox olması səbəbindən Təbrizdən mərmərin daşınması dayandırıldı [Bəhrəmi, 2536, 191].

Bölgənin ən uzun çayı *Təlxərud* (*Açıçay, Surxabçay*) çayıdır. O, öz başlanğıcını Savalan dağının 3400 m hündürlüyündən götürərək Sərəb mahalından keçib Xanımrud mahalında İskəndərçayla birləşir. Surxab, Pəkəçin dağlarından, Təbrizin şimalı və Uskudan keçir. 268 km-dən sonra Urmiya gölünə töküür [*Çaylı*, 1389, 13]. Şərq tərəfdən yuxarı başlanğıcı Savalan, Qoşadağ, Bozquş, Arasbaran (*Göyçəbel* aşırımından cənub-qərəq hissə), aşağı tərəfdən Qumnab və İridağ, qərbdən Mışovdağ, Yengicə yüksəklikləri və Anaxatun, cənubdan isə Səhəndin başlanğıcından Azərsəhr hüdudlarına kimi əhatələnir [*Xamaçi*, 1389, 19 (a)].

Açıçay

Mehranrud

Şimaldan cənuba axan Açıçay şoran torpaqlardan keçdiyinə görə suyu şordur və elə bu səbəbdən suvarma üçün yararsızdır. Baharda sel sularına qarışdıqda çayın suyu bir qədər şirinləşir. Ucan, Seyidava (Səidabad), Liqvan, Zincana (Zeyncənab), Nəhənd və Kömür (Qumnabçay) çayları Açıçaya qovuşurlar:

Ucan çayı Səhənd dağının şimalindən (Təbriz-Tehran yolu) başlayıb, duz mədənlərindən keçir və bununla da suyu şorunlaşır. Ona bir sıra kiçik çaylar — Herovçay, Ayqırçay, Miyardançay, Şəhrçay və s. töküllürler.

Seyidava çayı öz başlanğıcını Hərəmdağ, Kamaldag və Səhəndin şimal hissəsindən götürür. O, şimala doğru axaraq İskəndər təngəsindən keçir. Onun üzərində hazırda baxımsız vəziyyətdə olan Hacı Cəfər körpüsü vardır. Deyilənə görə, körpic və daşdan tikilən bu köprüünən əsası Nəsrəddin şahın hakimiyəti dövründə tacir Hacı Məhəmməd Cəfər Təbrizi tərəfindən qoyulmuşdur [Rostenzade, 1386, 47].

Zincana çayı Səhənd dağının şimalı-qərb yüksəkliklərindən başlayaraq cənubdan şimala axır. Çay Zincana kəndindən keçdiyi üçün eyni adla adlandırılır.

Mehranrud (*Meydan* və ya *Çay meydanı*, *Quru çay*) çayı başlanğıcını Səhənd dağının şərqi ətəklərindən (Qışlaq, Liqvan və digər kəndlərdən) götürür və Təbriz ərazisinə daxil olaraq aeroport yaxınlığında Açıçaya birləşir. Çayların birləşdiyi yer "Açı qarışan" adlanır. Mehranrud çayı şəhərin ortasından keçir və ilin çox vaxtı suyu az olur.

Yerli əhalisi bu çaya Açıçayın müqabilində Şirinçay (Şinçay) da deyirdilər. Səyyahların qeydlərində bilirik ki, bu çay ara-sıra daşib evləri viran qoyurdu. 1934-cü ildə (h.s. 1313) Təbriz baladıyyası çayın yatağını genişləndirdi və onun iki tərəfinə möhkəm bənd salındı [Məşkər, 1352, 8]. May aymın axırından sentyabr ayınadək Mehranrud çayında quraqlıq dövrü başlanır. Çayın sahillərində çoxlu kəhrizlər vardi və onlar çaydan sizan su ilə qidalanırdılar. Bəzən isə suyun içəri keçə bilməsi üçün kəhrizin divarlarından deşiklər, xalq dili ilə desək, "kor göz"lər açılırdı. Keçmişdə hökmədarların farmanına əsasən şəhərin mərkəzində ağac əkmək olmazdı. Bu qayda Məhəmməd şah Qacarın səltənətinədək icra edilmişdi [Məşkər, 1352, 11].

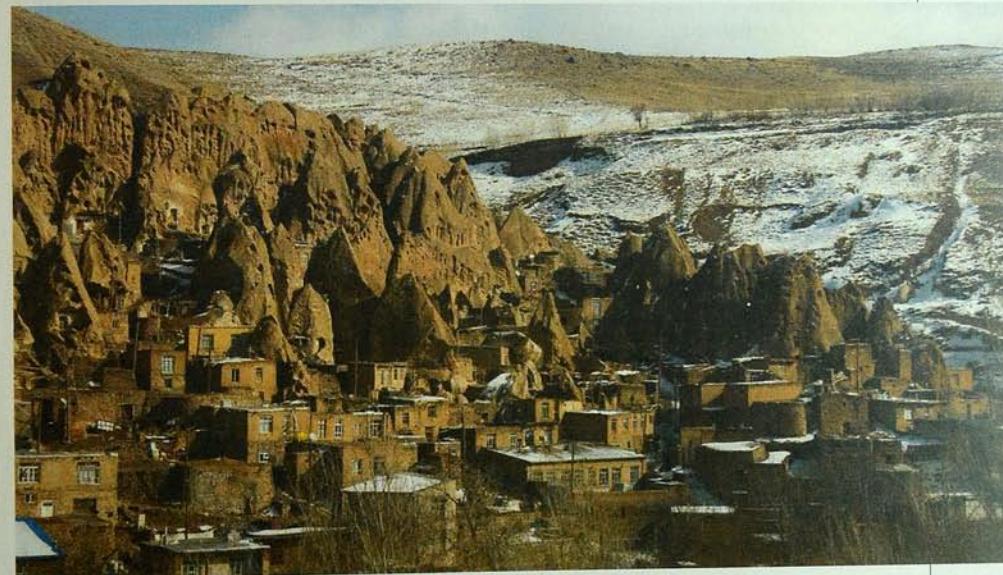
Kömürçay (*Qomnab*) Qaradağın cənubunda Güməna və Müşkənbər yüksəkliklərindən başlayıb, Təbriz aeropportunun şərqində Açıçaya birləşir.

Nəhənd çayı Səhənd dağının hündürlüklərindən başlayıb, Təbriz-Əhər yolunu kəsir.

Adı çəkilən çaylardan əlavə, Təbriz yaylasının şimalından yeddi çay — *Dəryan*, *Şəbüstər*, *Sis*, *Sofiyən*, *Sinix*, *Günbat*, *Bababəği* çayları da axır. Bu çaylar Açıçay və Urmiya gölünə töküllürler. Əksər çayların suyu suvarma ilə yanaşı, dəyirmanları da hərəkətə gətirirdi.

Quru göl Təbriz-Tehran yolunda, şəhərin 42 km-də yerləşir. Onun sahəsi 245 hektar, dərinliyi 4,5 m, su tutumu 6 milyon kub.m-dir [Rəhməməyə Şəhsəvari, 1387, 14]. Gölün suyu yağış, qar və yeralı sularla qidalanır.

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, Təbrizin yerləşdiyi bölgədə müxtəlif mədən suları da mövcuddur. Bostanabadda isti su, Sofiyən, Azərsəhr və Kəndovanda isə təbii bulaqlar bir çox xəstəliklərin müalicəsi üçün faydalı hesab olunur.

Kandovan

Əhalinin məişətinə relyef kimi iqlim şəraitinin də böyük təsiri var. Təbriz yayları dəniz səviyyəsindən hündürdə yerləşdiyindən buranın qış soyuq və quru, yayı isə nisbətən mülayim olur. Bölge üçün yarımsahra və quru çöl iqlimi xarakterikdir. Şəhənd dağlarındakı qar ilboyu ərimir. Dağlıq ərazi olduğundan şəhərin müəyyən hissəsi ilə digər yeri arasında hava temperaturu bir neçə dərəcə fərqlənir.

Bölgədə çaylar kimi küləklərin də öz xüsusiyyətlərinə müvafiq adları vardır. Qərb tərəfdən əsən *ağ yel* mülayim hava kütłəsindən ibarət olub, deyilənə görə Aralıq dənizindən gələn külək növüdür. Əhalini sevindirən *ağ yel* Novruzun müjdəcisi, baharın yaşıllığının ilkin nişanasıdır. Onun hərəkatından dağlardakı qarlar əriyir.

Vədə yeli ağ yel kimi baharda başlıyır. Yaşlıların fikrincə, əgar bu külək qopsa, mütləq 2-3 gündən sonra ağaclar çəçkləyəcək. Adından göründüyü kimi, bu yel quraq və soyuq qışdan bezən xalq üçün yaşıllığın vədəsi sayılır.

Meh yeli bölgənin şimal və şimal-şərqindən əsərək sərinlik və rütubət gətirir, gecələr şəh salır. Bu yel yayda taxılın və yem bitkilərinin toplanmasına şərait yaratır, bal arılarını daha da fəallaşdırır. Kəndlilərin "yağışın yarısı" hesab etdikləri bərkətli meh yeli keçmişdə əkinçi təsərrüfatları üçün olduqca əhəmiyyətli idi.

Boğanaq yeli burulğan şəklində əsən, xüsusilə şəhərətrafı kəndli komaları, mal-qara və xırmanlar üçün təhlükəli külək idi.

Həştəri yeli payız fəslində Şəhənd dağlarına Həstrud tərəfdən gələn məhəlli külək növüdür və sakinlər arasında "keçiqiran" və ya "danaqiran" da adlandırılır. Bu külək tufanla müşayiət olunur, şəhərin havasını çırkləndirir, çox vaxt havada toz layı yaratır.

Gərmic (*Gərmis*) yeli qərb və cənub-qərbdən bölgəyə daxil olan şiddətli külək növüdür. Payızda əsən gərmic küləyi əksər vaxtlarda tufan və ildirimla müşayiət olunur və ardına yağış gətirir [Xamaçı, 1392, 264].

Çən yeli gərmic küləyinin ardına əsir və payızda havaların sərt şaxtalı olacağından xəbər verir.

Küləklər xalq arasında coğrafi cəhətlərə görə də müyyənləşdirilirdi: *Şərqi küləyi* güclü və ardıcıl olur. Bütün ilboyu Təbriz yaylarından keçir və yayda da müşahidə olunur. *Qərbi küləyi* şərqi küləyinə nisbətən daha mülayim olmaqla sərin fəsillərdə baş verir. Bunlardan başqa, qışda əsən *şimal küləyi* və davamsız, zəif *cəmub küləyi* də əhaliyə məlum idi.

Əhalinin məişət və mədəniyyətinin öyrənilməsində xalq metrologiyası da maraq doğurur. Bölge sakinləri ilin ilk ayı olan martı (fərvərdin) dəyişkən hava şəraitinə görə "ağlar və gülər ayı" adlandırmırlar. "Dəhruzə" deyilən sonrakı ay on gün çəkirdi. *Mizələk ayı* yayın ilk günlerini əhatə edirdi. Həmin ay mızı (mizələk) və digər həşaratların çoxaldığı vaxt idi. *Saqqalbağlama ayı* iyun ayına (xordad) təsadüf edirdi. Deyilən görə, bu vaxt meynə ağacları qora tutmağa başlığından onlar ən zəif toxunuşdan tökülməyə başlayırlar. Bu səbəbdən də keçmişdə bağbanlar iş prosesində öz saqqallarını bağlayarmışlar.

Qorabişərən ayı avqust ayına (mordad) təsadüf edir və bu ayda abqora hazırlanır. "Qırx beş" yayın 45-ci gününə deyilirdi. Bu dövr həm də "quyruqdonan" və ya "quyruqbağlayan" adlandırılır. Məhz bu zamandan etibarən havalar sərinləşməyə başlayır. Əhali arasında bu ərəfə "hava sindi" adıyla ifadə olunurdu. Xalq təqvimində noyabr (aban, azər) ayı "xəzəl" və ya "xəzan" adıyla tanınır. "Kəlbəz" adlandırılan ay payızın 73-cü günündən başlayaraq 17 gün davam edirdi. Bu müddətdə kəl və keçilər cütləşdirilirdi [Hafezzade, 1376, 161]. Qış fəslə qarı cılla (böyük cılla) və kiçik cılla ilə əhatə olunurdu. Folklor nümunələrində bəlli olur ki, kiçik cılla az vaxtı əhatə edir və sərt hava şəraitini ilə müşayiət edilir: "Heyif ömrüm qısadı, yoxsa gəlinlərin saysız-hesabsız kuzəsini sindirib onları gözüyüşlü qoyardım".

Torpaq örtüyü və iqlimi şəraitini Təbrizdə müxtəlif növ meyva və dekorativ ağacların artmasına əlverişli şərait yaratıdır. Şəhər meyva bağları ilə zəngin idi. Təbriz üzümü bütün İranda məşhurlaşmışdı. Onun müxtəlif növləri — *kişmiş* (daha bol bitən, ağ və qara rəngli üzüm), *sahibi* (qırmızı və ağ

üzüm), *dizmari* (şirin və qabıçı qalın üzüm), *raziqi* (uzun və girdə formada, tumlu və şirin üzüm), *əsgəri* (turş üzüm), *galinbarmağı* (qalın qabıqlı və şirin üzüm), *şanı* (qara və ağ rəngli üzüm olub, Təbriz əhli ondan sirkə qoyurdu), *çəqçəqe* (şanıyabənzər qara üzüm olub, əsəsən sirkə hazırlanmasında istifadə edilirdi), *təbərzəd* (çox şirin üzüm), *sorxepust* (qabıçı qırmızıya çalan, girdə və iri dənəli üzüm), *kərəndəni* (qalın qabıqlı və şirin üzüm), *məleki* (dadsız üzüm) və s. vardi.

Bir neçə alma sortu yetişdirilirdi: *ərvənəq* (Dəryan və Ərvənəq ərazisində yetişir), *ətirli*, *yumşaq* və *sulu alma*, *sərabi* (ətirli və şirin tamlı alma), *əşiqi* (xoş rəngli nübar alması), *gilasi* (ağ rəngli və ətirli alma), *alapapaq*, *qızıl* və *məclisi* (bunlar kiçik alma ağacları olduğundan dibçəkdə də əkilirdi), *kəpəki* (susus və ətirli alma), *sibetor* (yarpaq və budaqları qırmızıya çalan, ağ və qırmızı rəngli turş alma), *çaxçaxı* (ağ alma) və s.

Meyvələrdən qaysı, ərik (tabrizi, məhəmmədi) və təbərzə növləri məşhur idi, *gilas* (qara, qırmızı, ağ və sarı növləri yayılmışdı), *albalı*, *heyva* (iki növdə — armudvari, şirin və girdə, turş olurdu), *hulu* (xodru, novrəs, qırmızı hulu, ağ hulu, qırmızı və ağ şəlil, qırmızı və ağ şəftli növləri vardi), *alça* (aluçə-sefid — ağ, qırmızı, sarı alça və payız alışçı sortları yetişdirilirdi, ondan şorba və xuruşlarda işlədirildi və "alça-qaysı" adlanan qara rəngli alça növü əkilirdi), *göyçə* (yaşıl və şirin olurdu, təbərzəd növü də vardi), *armud* (tabərzəd növü iri və latif olurdu), *tut* (şahtut, xoyi və Surxabda biten ağıtut növləri vardi), *iydə*, *badam*, *şabalıd* və s. əhərin həm bağlarında, həm də şəksi həyətlərdə yetişdirilirdi. H.Qəzvininin yazdığını görə, Təbrizdə armudun *xaləf* və *peyğəmbəri*, almanın *salati*, əriyin *həlvani* və *əhməd*, üzümün *raziqi*, *mələki* və *təbərzəd*, qovunun *məcdəddini*, *yaquti* və *mələki* sortları vardi [Mustofi Qəzvinî Hamdüllah, 1389, 77].

Bostan-tərəvəz bitkilərindən qarpız və qovun (hər ikisi məhsuldar deyildi), xiyar ("gülbəsər" deyildi, novbavə növü Ərvənəq və Şəndabad kəndlərindən Təbriz yaxnlığına, Xalican kəndindən də ətirli, sulu xiyar) yetişdirilirdi, Biylankuhda becərilən xiyanın

misli yox idi), paxla (şəhərdə bol idı və bişmiş halda küçələrdə satılırdı), badımcان (Lala kəndində bitirdi, çox da dadlı deyildi), kudu (Təbrizdə başqa yerlərdə bitməyən kudu-badımcan növü də bitirdi), çuğundur (qısdə bişmiş halda küçələrdə satılır, orta sırınlıkdə idи) və s. becərilirdi [Nader Mirza, 1360, 232-236; Məşkүr, 1352, 33-35]. Təbriztrafi bölgə meyvə-tərəvəz istehsalı ilə ixtisaslaşmışdı. Bölgədə qovunun *danaltı*, *qıraqbel*, *şalax* sortu, qarpuzın *xoyi*, *çiti*, *kamança* sortu, soğanın *azərşəhr*, *ilxici*, *xeyri*, *ağsəgan* sortları əkillərdir [Əfşar, 1389, 880-881].

Təbrizin yerləşdiyi bölgənin əlverişli təbii-coğrafi şəraitini burada əhalinin hələ qədimdən məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Münbət torpaqlar, su mənbələri, iqlim şəraitini və xammal bazası davamlı olaraq buranın yaşayış məntəqəsinə çevriləndən müstəsna rol oynamış, şəhərin coxsayı təsərrüfat sahələrinin olmasını, maddi mədəniyyətin zənginliyini şərtləndirmişdir.

TARİXİ İCMAL

*Əzizim, sən Təbriz!
El sevər sən Təbriz!
Al qoynuna, əzizlə
Anatək məni Təbriz!*

Səhənd və Savalan dağlarının ətəyində yerləşən Təbriz ərazisi hələ qədim zamanlardan yaşayış məskəni olmuşdur. Bu bölgə həmisi ölkənin diqqət mərkəzində idi. Torpaqlarının zənginliyi və coğrafi-siyasi mövqeyi buna zəmin yaradırdı. Azərbaycan (Təbriz) eksər dövrlərdə dövlətin mərkəzi bölgəsi sayılırdı. Atropatin qoruduğu Madlar ölkəsi sonralar onun adı ilə adlandırılmış, burada zaman-zaman bir sırə şəhərlər formalaşmışdı.

Təbriz şəhərinin yaranması və onun adı ilə bağlı tarixi mənbələrdə, eləcə də müasir tarixşünaslıqda bir-birinə zidd müxtəlif fikirlər mövcuddur. Orta əsr tarixçilərindən Yaqut əl-Həməvi, Həmdullah Mustofi Qəzvini, XVII əsr fransız səyyahları Jan Şardən və Ejen Flanden və b. Təbriz şəhərinin əsasının qoyulmasını Abbasi xəlifəsi Harun ər-Raşidin (786-809) arvadı Zübeydə xatunun adı ilə bağlayırlar [Mustofi Qəzvini Həmdullah, 1389, 75; Şardən, 1993, 78; M. Eugene Flandin, 1841, 173]. Lakin qədim dövr mənbələrinə nəzər salsaq, məlum olur ki, şəhərin mövcudluğu daha əvvəlki dövrə aiddir.

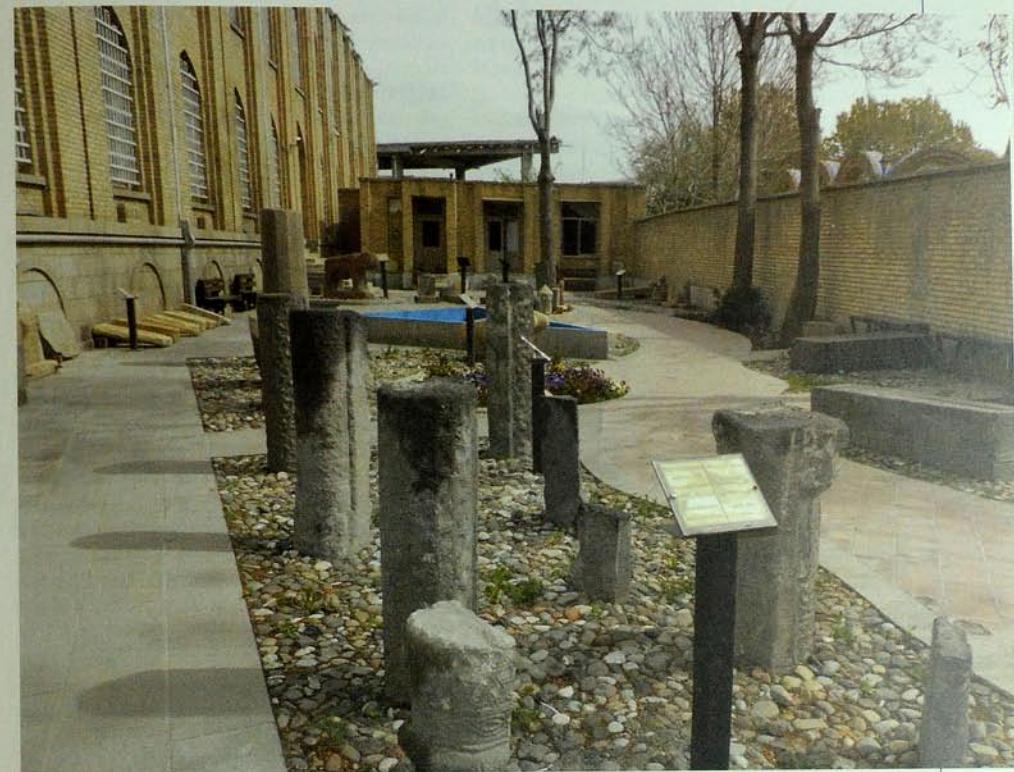
Qədim tarixdən məlumdur ki, Aşur hökməti II Sarqon e.e 714-də Mannaya (Mada) hücum edərkən Tarui-Tarmakis qalalarının da adını çəkir. Mərhum tarixçi Solmaz Qaşqayın mixi yazıldanaldə etdiyi faktlara görə, II Sarqon qələbə şərafınə divar yazılarında bir sırə şəhərlərin, o cümlədən Dalayların ölkəsindəki Tarui və Tarmakis şəhərlərini zəbt etdiyini, yandırığını qeyd edir [Qaşqay, 2006, 39]. Göründüyü kimi, müəllif hər iki ərazini ayrı-ayrı şəhər kimi təqdim edir və kitabın sonundakı izahatlarda

Tarmakisi Təbrizlə əlaqələndiyini göstərir. Bundan fərqli olaraq, rus alimi M.I.Dyakonov Tarui-Tarmakisi iç-içə qala hesab edir.

Məlumdur ki, müdafiə xarakterli qalalar müxtəlif coğrafi şəraitdə salınır və formasına görə fərqlilik təşkil edirdi. Dağ zirvəsindəki qalalar bürc və hasara malik olur, düzənlilikdə tikilənlər isə qala divarlarından sonra dərin xəndəklərlə əhatələnirdi. Hasara malik, iç-içə salınanlara gəlinçə, onlar böyük və kiçik olmaqla iki qaladın ibarət olurdular. Ola bilsin ki, M.I.Dyakonovun qeyd etdiyi kimi, mixi qaynaqlarda yazılın Tarui və Tarmakis qədimdə Təbrizin yerdə yerləşən ikiqat, yəni böyük və kiçik qala olmuşdur. Ümumiyyətlə, şəhərin yaranması müxtəlif səbəblərdən ola bildər. Qədim dövrdə hidroressurslarla zəngin olverişli ərazinin yaşayış məskəninə çevrilməsi və yuxarıda vurgulandığı kimi, Tarui-Tarmakis qalasının ətrafında camiyyətin artması ilə şəhər formalaşa bildər. Xarici basqınlar nəticəsində əhalinin müdafiə olunmaqdən ötrü vahid qalaya siğınması, yaxud ərazidə hər hansı bir fövqəladə hal, ya da təbii hadisə (od püşkürməsi, yanar dağ və s.) nəticəsində məkanın müqəddəs sayılması, burada atəşkədənin mövcudluğu, relyefindən müalicəvi mineral suların çıxması və s. Təbrizin eramızdan əvvəlki tarixdə yaranmasının şərtləndirən əsas amillərdəndir. Qeyd edək ki, hazırda Allahu-Əkbər dağında (Babadağ yaxınlığında) Zərdüşt peyğəmbərin adıyla bağlı atəşkədənin qalıqları bir çox tarixi mətbəblərdən xəbər verir.

Arxeoloji qazıntılarından Təbrizin Tunc, Dəmir, eləcə də Əhəmənilər dövrü tarixinə dair mühüm materiallar əldə edilmişdir. Göy məscid ətrafında aparılan qazıntılar Tunc və Dəmir dövründən başlayaraq orta əsrlərə qədərki mərhələni əhatə edir.

Buradan əl-ayağı bükülmüş halda cəsədlər, möhürlər, boz, noxudu, yaxud qırmızımtıl rəngli və şirəli gil qablar, silahlar (xəncər, ox ucluğu və s.), bazək əşyaları (boyunbağı, tunc bülərzik və s.) və digər maddi mədəniyyət nümunələri aşkarlanmışdır. Keramika məmulatı forma və hazırlanma texnologiyasına görə Həsənlı təpəsi, bəzək

 Dəmir dövrü muzeyi

əşyaları isə Yanıqtəpə ilə oxşarlıq təşkil edir [Şəhab və b., 1391, 28]. Açılan 38 qəbirdə cəsədlərin üzü günəşə sarı dəfn edilməsi ona müqəddəs yanaşmadan xəbər verir [Şiri Azar, 1389, 1]. Qəbirlərə müxtəlif tipli əşyaların qoyulması sosial bərabərsizliyin göstəricisidir.

Arxeoloqların fikrincə, cəsədlərin kənarında tapılan açıq-çəhrayı rəngli saxsı məmulatı yerli sənətkarların işi, sonrakı mərhələdə boz rəngli saxsı isə eramızdan 1400 il əvvəl burada məskunlaşan tayfaların gətirdiyi mədəniyyətin nişanasıdır [Behməneşrad, 1389, 110]. Bundan əlavə, həmin ərazidən qırmızı keramika qalıqları tapılmışdır ki, bu da mühacirlərin yerli

əhali ilə birgə yaşamasını göstərir. Arxeoloji ekspedisiya üzvlərindən olan Əlirza Nobarinin söylədiyiin görə, Göy məscid ətrafindəki qazıntılarından üzə çıxan mədəni təbəqə, Tunc dövrü və ondan əvvəlki mərhələyə aid peydə olan əşyalar onu göstərir ki, 3500 il Təbrizin qədim tarixi qarşısında çox az bir vaxtdır [Behməneşrad, 1389, 111].

Bir sırın müəllifləri, həmçinin mərhum tarixçimiz S.M.Onullahi Aşur çarının yazdırduğu kitabəyə əsaslanaraq şəhərin 3000 illik tarixə malik olduğunu yazarlar [Onullahi, 1982, 3]. Həmin mənbədə bu qalanın iç-içə və möhkəm olması təsvir edilir. Orada tavanı sıdr ağacı ilə örtülen gözəl binaların, ətrafında bağ və əkin sahələrinin olduğu, çayların axdığı,

qalanın möhkəm sadrlərlə və onların arxası isə dərin xəndaklərlə dövrələndiyi qeyd olunur. Eyni zamanda vurğulanır ki, dövlət qoşunun bütün ehtiyat taxılı, ərzaq və heyvanların yemi Tarmakisda qorunur, atları burada bəslənirdi. Ətraf rayonların sakinləri də hücumlar zamanı burada toplanırlar [Дьяконов, 1951, 96-97].

Eə I minilliyin başlanğıcında şəhərin yerləşdiyi ərazidə Madanın Zikertü (Təbriz və Miyanə), Sanqibuti (Təbriz, Mərənd və Xoy) "ölkələri" yerləşirdi [Auezov, 1960, 40]. Onlar iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş bölgələr idi. Bir sözlə, ərazidə yaşayış və müdafiə üçün hərtərəfli imkan vardı. Qədim dövrə dörd yoluya rincində yerləşən, iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş bu tipli şəhərlər qısa müddədə formalşa bilməzdilər. Cox güman ki, şəhər II Sarqonun hückumundan çox-çox əvvəl mövcud idi. Hesab edirik ki, bu faktın elmi təsdiqi üçün arxeoloji tədqiqatlar daha geniş şəkildə davam etdirilməlidir. Ola bilsin ki, gələcək tədqiqatlar Təbrizin yerləşdiyi bölgənin 3500 ildən də əvvəl yaşayış məskəni olduğunu sübut etsin.

Şəhərin Zübeydə xatun tərəfindən salınması fikri orta əsr müəllifləri və xalq arasında əbəs yero yarana bilməzdi. Bildiyimiz kimi, burada tez-tez zəlzələlər baş verir, dağıntılarından sonra şəhər dəfələrlə bərpa edilirdi. Bu rəvayət çox güman ki, Zübeydə xatunun göstərişi sayəsində burada aparılan quruculuq işləri ilə əlaqədar yaranmışdır. Şəhərdə Zübeydə bulağı tədqiq etdiyimiz dövrədək mövcud idi. Lakin tarixi məxəzlərdə Zübeydə xatunun Təbrizə gəlməsi haqqında heç bir məlumat rast gəlməmişik.

Təbriz erkən orta əsr mənbələrində Atropaten dövlətinin şəhər mədəniyyətinə malik ərazisi kimi göstərilir. IV əsr tarixçisi Favstos Buzandin kitabından malum olur ki, şəhər müəllifin yaşadığı dövrədə inkişaf etmiş yaşayış məskəni idi. Əsərdə "Tavrəş" adı üç yerda çəkilir və burada baş vermiş döyüslər təsvir edilir: "Ermənilərin başçısı Arşak qum dənələri qədər qoşun topladı və İrana (Sasanilər dövlətinə - İ.M.) doğru irəlilədi. Vasaq hun və alanlarla birgə ermənilərin

köməyinə getdi... Sparaped Vasaq 200 minlik qoşunla Təvredə yerləşən İran düşərgəsinə hücum etdi, iranlıların bütün karvanını əla keçirdi. Atropatenə basqın edib oranı taladı, göydəki ulduzlar qədər əsir götürdü". Digər yerdə isə Vasaqın Təvredə iranlıların qoşununu məglub etməsi, hökmədarın sarayı yandırması və İran çarının portretini tapıp onu oxla deşik-deşik etməsindən söz açılır. Əsərdə tərəflər arasında başqa bir döyüşün təsvirində Şapurun qoşunlarının əsas hissəsinin Təvredə saxlanıldığı vurgulanır [История Армении., 1953, 113-114, 119, 149]. Mənbədə verilən hadisələr IV əsrədə baş vermişdir və həmin zaman erməni əlifbasi mövcud deyildi. IV əsrədə yazılmış əsər V əsrədə erməni dilinə çevrilərkən ola bilsin ki, bir çox siyasi hadisələrin gedisəti ilə bağlı faktlar dəyişdirilsin və şəhərdə qoşunlar olsun. Lakin Təbrizin (Tavrəş) adının çəkilməsi və orada hökmədarın hərbi düşərgəsinin saxlanması faktı onu göstərir ki, bu şəhər IV əsrədə mövcud idi və burada Sasanilərdən asılı olan Atropatenin mühüm hərbi-strateji qalası yerləşirdi.

Atropaten şəhərlərindən olan Təbriz ərəb işgalları zamanı siyasi-iqtisadi baxımdan o qədər də məşhur deyildi. Sasani dövləti süqut edən zaman ola bilsin ki, Təbrizdə həyat dayanmış, ya da ərazi kiçik bir kəndə çevrilmişdi [Kacyanova, 1983, 26]. Xilafət hakimiyətinin ilk çağlarında Ərdəbil inkişaf etsə də, son dövrlərində Təbriz üstün mövqə qazanmağa başlayır və X əsrən Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən birinə çevirilir. Təbrizin IX əsrin ortalarından başlayan çıxəklənmə dövründə bu şəhərdə olmuş ərəb coğrafiyasūnas-səyyahı əl-Müqaddəsi onu Şəرقın ən gözəl şəhərlərindən üstün tutur: "Nədir Təbriz? O, bir saf qızıldır, nadir kimyadır, alınmaz yerdür. Mədinət əs-Salamdan (Bağdaddan - N.V.) üstündür. İslam əhli onuna fəxr edir... Qiymətlərin ucuzuğu və meyvənin bolluğu haqqında heç soruşma" [Vəlixanlı, 1993, 101]. XII əsrədə yaşamış coğrafiyasūnas-tarixçi Yaqut əl-Həməvi yazır ki, Təbriz Azərbaycanın ən məşhur şəhəridir. Əhalisi çox olan bu

gözəl şəhər kərpic və əhəng daşından olan divarlarla əhatələnmişdir [İlakım Al-Xamasi, 1983, 21-22].

Mədəniyyət ünsürləri siyasi hadisələrin izahına yardımçı olur. Belə ki, bölgədə indiyədək mühafizə olunan qalalar şəhərin müdafiə əzəmətindən soraq verir. IX əsrədə Ərəb Xilafətinə qarşı baş qaldıran Xürrəmilar hərəkatı Təbrizin yerləşdiyi bölgəni də əhatə edirdi. Şəhərdən 183 km aralıda yerləşən Kəlibərdə (Kəleybər) Babak qalası üşyancıların sığınacaq yeri idi. Xalq arasında "Bəzz", "Cavidan" və ya "Cumhur" adlanan bu qala dəniz səthindən 2300-2600 km yüksəklikdə qərarlaşır. Ətrafi cəngəllik və dərələrlə əhatə olunan abidə qala və qəsrən ibarətdir. Qala darvazasına çatmamış təqribən 200 metrlik dalan tipli yol uzanır. "Keçiyolu" deyilən bu yol dolanbadolan olub, tek nəfərin gedis-gəlisi tömən edir. Darvazanın hər iki tərəfində yer alan bürclərin biri konus, digəri silindir şəklində olub, yonulmuş daş və saruclu⁶⁸, qala divarları isə qranit daşlarla hörülmişdir. Qəsrə girmək üçün ensiz qayalıqları və kələ-kötür pilləkənləri qalxməq lazımlı.

Qəsr dördbucaq formadadır, hər küçündə yarımdairəvi gözətçi bürücü

68. Saruc müxtəlif tərkibdə olur, əsasən narın əhəng, taxta və ya çəltik qabığının külli, narın qum, qamış toxumunun qarışığından hazırlanır.

yerləşir. Onun girişində 2 sütun, geniş zal və qapıları oraya açılan 7 otaq mövcuddur. Qəsrin şərqi hissəsində su anbarı və bir neçə tikili mövcuddur.

Qaladaxiliqdə qoşunlar üçün bina, müdafiə əhəmiyyətli istehkamlar, ərzaq, hərbi sursat, su ehtiyatı üçün anbar və s. qalıqları vardır [Dəlili, 1979, 46]. Burada aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində torpaq altında qalmış səki və pilləkənlər, təndirlər, bir sıra döyüş ləvazimatı, naxışlanmış boyalı gil qablar, sikkələr aşkarlanmışdır. Ehtimal olunur ki, kərpicdən istifadə XI — XII əsrlərdə (h.-q. IV-V) qalanın bərpası zamanına aiddir [Xamaçi, 54-56]. Qalaya gedən yoluñ dar olması üzündən müharibələr zamanı düşmənlər oraya divardələn, odyağdırın mancanaqlar keçirə bilməmişlər. Babak qalasının möhkəmliyi və çatın yollarla əhatələnməsi bölgə əhalisinin uzun müddət işğalçılara qarşı mübarizəsində əhəmiyyət daşımışdır. Bundan başqa, bölgədə orta əsrlər dövrünə aid Avarsın, Peyğəm və digər tarixi müdafiə qalaları da mövcuddur.

Erkon orta əsrlərdə ticarətin canlanması səbəbindən karvan yolları üzərində yerləşən məntəqələrin, o cümlədən Təbrizin əhəmiyyəti artmağa başlayır. Yüzillərlə yaşı olan Təbriz bazarı şəhərin inkişafını stimullaşdırıldı. Hələ ən qədim dövrlərdə İberiya və Albaniyadan cənuba doğru,

Qalasati Babak

Beynəlnəhreydən Hindistana gedən mühüm ticarət yolları bu şəhərdən keçirdi. Qərbdən uzanan ticarət yolları Kiçik Asiyadan keçərək Təbriz şəhərində Beynəlnəhreyn və Hindistandan galən yollarla birləşirdi [Fazili, 1984, 60]. Şəhər dörd yolayırıcılında yer alıqdan hələ İpek Yolundan əvvəl də İran yayaşının şimalında Şərq-Qərb ticarətinə əlində saxlayırdı.

Rəvvadılər sülaləsi dövründə Təbrizdə bərpa işləri aparılır. Məhəmməd ibn ə-Rəvvad əl-Əzdinin hakimiyyəti zamanı Təbriz kiçik bir kənd idi. Onlar burada saray tikib şəhərin qala divarlarını möhkəmləndirirlər [İbn Xordadəbəx, 1986, 107; Əlakym Al-Xamavı, 1983, 22]. Bununla da, paytaxt Ərdəbildən Təbrizə köçürürlər. Vəhsudanın (1020-1059) dövründə şəhər abadlaşdırılır. Bu zaman Təbrizin valisi olan Mövlana Əbu Saleh məşhur Cəmə məscidinin inşasına təşəbbüs göstərir [Rzazad, 1380, 112].

Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinə paytaxt olan Təbriz az müddətdə özünün rəvan inkişafına davam edirdi. O, Azərbaycanın başqa şəhərlərinə nisbətən daha güclü müdafiə sistemində malik idi. Təbrizdə həmçinin Eldənizlərin sikkə sarayı yerləşirdi [Bünyadov, 2007, 222-223]. XIII əsrin əvvəllərində monqol işğalları Azərbaycan şəhərlərini viran qoysa da, Təbriz əhalisi ilə bağlanmış sülh müqaviləsinə görə onlardan külli miqdarda vergi alınır və bununla da, şəhər qarət və dağılımdan qurtulur [Əlakym Al-Xamavı, 1983, 22].

Təbriz Elxanılar (Hü'lükülər) zamanında tezliklə öz şöhrətinə qazanır və Abaqə xanın (1265-1282) göstərişi ilə ölkənin paytaxt şəhəri elan olunur. Bununla da Böyük Moğol imperiyasının qərbində Təbriz, şərqində — Uzaq Şərqdə isə bir neçə il önce (1260) Böyük xan Xubilay tərəfindən paytaxt elan edilən Pekin eyni rolü oynamaya başlayırlar [Karl Jahn, 1968, 59].

Elxanıların dövründə Təbriz və Marağa böyük elm mərkəzinə çevrilir, burada xüsusilə, təbiat və tarix elmləri daha çox inkişaf edir [Bəsərom, 1971, 202]. Bu dövrda şəhər sürətlə böyür və çəvrəsi 6 min addıma çatır. 10 darvazası (Rey, Qala, Səncaran,

Tağ, Dorub, Cu sərd, Dəstişah, Narmiyan, Nobəri, Müvəkkili) vardi və monqollar dövrü əhali artdığından şəhərin kənarında da imarətlər tikildi, hər darvazanın ətrafında tikililər peyda oldu. Qazan xan bu tikililərin dövrəsinə uzunluğu 25 min addım olan baru çəkdirdi. Bununla da bütün bağlar, imarət və kəndlər (Vəliyankuh, Səncaran) barunun içərisinə salındı. O, 6 darvazadan (Ucan, Əher, Şirvan, Sərdrud, Şam, Sərvrud və Təbriz) ibarəti idi. Lakin elxan vəfat etdiyindən bu iş tamamlanmadı [Mustofi Qəzvinî Həmdullah, 1389, 76].

Elxanılar zamanı şəhərdə ardıcıl tikinti işləri gedir. Təbrizin hər tərəfi qala divarları ilə əhatələnir, gözətçilər üçün 300-ə qədər bürç tikilir [Mirfəttah və b., 1374, 538]. Ərəb müəllifi Təbrizin inkişafından söz açaraq yazar: "Oranın tikintiləri minalanmış kaşı, gips, suvaq və əhəng daşındandır. Burada çox yaxşı mədrəsələr və bağ-bağat vardır" [Orta əsr ərəb mənbələrində, 2005, 255-256].

Bu dövrədə Təbrizdə Şənbə-Qazan, Rəbi-Rəşidi kimi mərkəzlər salınırlar. Şəhərdə Ali günbəz (səltənət məqbərəsi), Cəmə məscidi, mədrəsələr, xanəgahlar, Darüşşəyyadə (xüsusi qonaq evi), Darülziyafə (müsəfirxana), Darüşşəfa (xəstəxana), Beytülkitab (kitabxana), Beytülqanun (qanun evi), Beytülmutəvəlli (dini ocaqların rəhbərlərinin idarə mərkəzi), rəsədxana, hovuzxanalar, hamamlar və s. tikililər hasılə çıxır.

Orta əslərlədə Təbrizdə tikilən binalar şəhərin tarixini eks etdirir. Şənbə-Qazan, Rəbi-Rəşidi və s. məhəllələr (şəhərciklər) əzəməti ilə diqqət çəkirdi. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, "Şam" sözü günbəz manasında olub, uzaq keçmişdə "Şənb" şəklində işlənirdi. XIV əsrən "Şam" adlanmağa başlayır [Minorski, 1389, 44]. Arqun xan (1284-1291) Açıçayın sol sahilindəki Şam kəndində müxtəlif binalar tikdirir, bütürəst məbədləri yaradır, şəhərsalmaya böyük diqqət verir. Abadlıq işləri Sultan Mahmud Qazan xanın (1295-1304) hakimiyyəti illərində ən yüksək həddə çatır. O, şəhərə daxil olaraq Arqun xanın tikdirdiyi iqamətdə yerləşir, İslami qəbul edərək əvvəlki bütənxanalar, kilsə və sinoqqların sökülməsi haqqında

göstəriş verir. 1299-cu ildə elxan Suriyaya hückumdan sonra Təbrizin Şənb adlı yerində özü üçün məqbərə düzəltirməyi qərara alır. Ehtimallardan biri də budur ki, Qazan xan Suriyanın Şam şəhərinin adını buraya qoymusdur.

Qazan xan müsəlman dünyasında ən hündür imarət olan Sultan Səncərin (1118-1157) Mərv şəhərindəki məqbərəsindən də böyük, günbəzli məqbərənin Təbrizin Şənbə-Qazan məhəlləsində inşası haqqında fərman imzalayırlar. Bu kompleksdə üzəri zərihlə (metal günbəz örtüyü, təbrizlilər "zireh" deyirlər - İ.M.) örtülen Ali Günbəzdən əlavə, məscid, iki mədrəsə (biri şafei, digəri hənəfi məzəhəbləri üçün), Darüşşəyyadə, xəstəxana, rəsədxana (Marağa rəsədxanası kimi), kitabxana, divanxana, dövlət qulluqçuları üçün bina, su anbarı və bir neçə hamam mövcud idi [Minorski, 1389, 44]. Kompleksi Ali Günbəzin yanında yerləşən Adiliyya köşkü tamamlayırdı. Bu köşk sonralar məqbərəni ziyarət edənlərin xidmətinə verilir [Mirfəttah və b., 1374, 537]. Adı çəkilən ictimai binalar vəqflər hesabına maliyyələşirdi. Bu zaman cəmiyyət artaraq, qala divarlarından kənara çıxdığından yeni qala tikməyə ehtiyac yaranır. Qazan xan Təbrizin ətrafına uzunluğu 25 min addım olan qala divarları da çəkdirir [Minorski, 1389, 45]. Həmin qala 6 darvazaya malik idi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əvvəlki divarların uzunluğu 6 min addıma çatırı.

XIII əsrin sonunda Rəbi-Rəşidi məhəlləsi də məshhurlaşır. F.Rəşidəddin Viylankuh məhəlləsində bir sira imarətlər tikdirir və bu yer onun adı ilə adlanmağa başlayır. Rəşidi kompleksi üç bölümdən — Rəbi-Rəşidi, Rəşidi şəhri və Rəbi-Rəşididən ibarət idi. Rəbi-Rəşidi bu kompleksin ən önemli hissəsi olub, xanəgah, Darülziyafə, Darülşəfa, Darülməsaliklə əhatələnirdi; Rəşidi şəhərində çoxlu xiyabanlar, küçələr, müxtəlif tikililər (hamamlar, 24 karvansara, kağız zavodları, parça fabrikları, bazar və s.) yerləşir; Rəbi-Rəşididə isə yüksək rütbəli adamların evi və saraylar vardi [Mehrəbani, 2013, 643].

F.Rəşidəddin oğluna yazdığı məktublarında bildirir ki, burada Xəvərnəq

şərəfi kimi imarət, 24 karvansara, 1500 dükən, 30 min gözəl ev tikidik. Həmçinin, havası əla olan hamamlar, əsafəli bostanlar, dəyirmənlər, parçatoxuyan karxanalar, kağız emalı sexləri, Darülzərb (zərbxana), boyaqxana sexləri və s. inşa etdi. Digər şəhərlərdən insanları gətirib orada məskunlaşdırıldıq [Rəsəd ad-Din, 1971, 120-121]. Xacə Rəşidəddin şəhərcikdə öz məqbərəsi üçün təmtəraqlı günbəz və onun hər iki tərəfində böyük kitabxanalar yaradır. Bu kitabxanalarda gözəl xətti olan məşhur xəttatlar tərəfindən yazılın 1000 nüsxə Qurani-Kərim və 60 min nüsxə müxtəlif qiymətli kitab vardi. Onun Mövlana Sədrəddin Məhəmməd Turkeyə yaddığı məktubunda hər iki kitabxanada kitabların sayı və növü barədə məlumat verilir: "Günbəzin sol və sağında kitabxana tikdirmişəm, orada qızıl suyu ilə yazılmış 40 nüsxə Qurani-Kərim, 10 cild Yaqutun xətti ilə, 2 cild İbn Muqlanın qeydi (xətti - İ.M.) ilə, 20 cild Əhməd Sührəverdinin xətti ilə, 20 cild ən yaxşı xəttatların xətti ilə, 548 cild gözəl xətlə yazılmış Quran kitabları, tarix, şeir, həkayə, əmsal (məsəllər - İ.M.), digər elmlər dair 60 min sayda kitab İran, Turan, Misir, Çin, Hindistandan toplamışam və Rəbi-Rəşidiə vəqf etmişəm [Rəsəd ad-Din, 1971, 275-276].

F.Rəşidəddinin yazılılarından məlum olur ki, Təbrizdə zəmanəsinin böyük elm ocağı fəaliyyət göstəridi, buraya xarici şəhərlərdən — Bəsra, Kufə və Şamdan Oraya Hindistan, Misir, Çin və Şamdan 50 nəfər həkim işə qəbul edilmişdi. Onlar həm müalicə, həm də tibb elminin tədrisi ilə məsələ olurdular. Hər birinin yanında 10 nəfər tələbə vardi.

Bütün bunlar onu göstərir ki, bu dövr həqiqətən də Təbrizdə elm və mədəniyyətin çəçəklənmə dövrü idi. Lakin bu inkişaf uzun sürmür. Çox çəkmir ki, vezir Tacəddin Əlişahın fitnəsi ilə F.Rəşidəddin qətlə yetirilir və bununla da, Rəbi-Rəşidi çökür. F.Rəşidəddin mülkü yağmalanır, hətta cildi

dəridən olan kitabları da qarət edilir. Onun elm və incasənət sahəsindəki xidmətləri səmərəsiz qalır [Karəng, 1389, 164]. Rəbi-Rəşididə olan kitabxana, müxtəlif dəsə kitablar, zinət əşyaları, memarlıq abidələri, kaşilar məhv edilir. Sonralar Şah Abbasın əmrlilə qala bürclərinin bünövrəsi, əzəmətli binalar, o cümlədən, Şənbə-Qazan, Rəbi-Rəşidinin qalıqları, saraylar və rumlular (osmanlılar – İ.M) tərəfindən tikilən məscid ucurdulur, tikinti materialları Məqbərətül-süəra, Dəməşqiyyə və Viylankuhdakı şair və əmirlərin məzarlarının tikintisində sərf edilir [Karəng, 1389, 166].

XIV əsrin digər məxəzlərində də Rəbi-Rəşidinin adına rast gəlinir. Mənbələrdən məlum olur ki, hökmər və şahzadələrin toy-büsati məhz bu şəhərcikdə qurulardı. Mardin hakiminin qızı ilə evlənən Elxani əmiri Məlik Əşrəfin toyu burada keçirilmişdi. H.Qəzvininin yazdığını görə, həmin toy üçün Təbriz şəhərini və Rəbi-Rəşidini bəzədilər və

vardı. 1323-cü ildə (h.-q. 723) venesiyalılar Təbrizdə konsulluq açırlar və beləliklə də burada onların ticarət faktoriyası təsis olunur [Səngəri və b., 53-54]. Bu addım Təbrizin ticarət sahəsində İskəndəriyyə, Şam və digər şəhərləri üstələməsinə zəmin yaradırdı. Lakin Osmalı dövlətinin güclənməsi bu prosesin qarşısını alırdı.

Cəlairilər zamanında Təbriz yenə də dövlətin paytaxtı olaraq qalırdı. Baxmayaraq ki, siyasi-iqtisadi baxımdan bu dövrdə gərgin vəziyyət hökm süründü, lakin şəhərdə quruculuq işləri hələ də davam edirdi. Təbrizin Dəməşqiyyə imarəti, əzəmətli Dövlətxana binası Cəlairilər dövrünün yadigarı idi. Səyyah Klavixonun məlumatına görə, Şeyx Üveys Cəlairin (1359-1374) göstərişinə əsasən tikilən Dəməşqiyyə imarətinin 20 min sayda otağı vardı. Sonralar bu abidə Əmir Çobanın qızı Bağdad xatun tərəfindən təmir etdirilir [Minorski, 1389, 48].

XIV əsrə Azərbaycanın həyatında

Rəbi-Rəşidi

yaraşıqlı şəklə saldılardır [Qəzvini, 1990, 27]. Zaman keçdikcə Rəbi-Rəşidi baxımsızlıq ucbatından rövnəqdan düşməyə başlayır və hazırda onun yerində tikili qalıqları, iri daşlar gözə çarpır.

Elxanilər dövründə tikinti işləri, maarif və elmin intişarı ilə yanaşı, Təbrizdə ticarət çəçəklənir. Elxani sultanları Məhəmməd Xudabəndə Olcayı (1304-1316) və Əbu Səid Bahadurun (1317-1335) zamanında Venesiya ilə bu ölkənin tacirlərinin gömrük haqqından azad olması barədə müqavilə

təlatümlü hadisələr yaşanır, Əmir Teymur (1370-1405) və Toxtamışın (1380-1395) mübarizəsində Təbriz və Azərbaycanın digər şəhərləri ağır zərbə alır. Zülm və təcavüz elə səviyyəyə çatır ki, "şəhərdə camaati günün günorta çağrı soyurdular, paltarlarını və əmlaklarını aparırdılar" / [Qəzvini, 1990, 57]. 1386-ci ildə Toxtamışın qoşunu Təbrizi mühəsirəyə alır, əhalisi bac versə də, sözünə dönük çıxan Qızıl Orda xanı şəhəri qarət edir. Onun ardınca Əmir Teymur Təbrizi əla-

keçirir və bacarıqlı sənətkarların bir hissəsinə öz paytaxtı Səmərqəndə aparır. Teymurun oğlu Miranşah Azərbaycanın hakimi olarkən Təbrizdə xeyli tarixi mədəniyyət abidəsi məhv edilir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Təbriz Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin zamanında da paytaxt rolunu itirmir. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın (1436-1467) hakimiyyəti zamanında şəhərdə Goy məscid, Uzun Həsənin (1453-1478) dövründə Nəşriyyə və Məqsudiyyə madrasələri, Uzun Həsən cəməsi, Qeyşəriyyə bazarı, Sultan Yaqubun (1478-1490) vaxtında isə məşhur Həştbehəşti sarayı kompleksi inşa edilir.

Goy məscid. Jül Loran. 1872

Səfəvilər dövlətinin birinci paytaxtı olan Təbrizdə XVI əsrən çəçəklənmə başlayır. Bu zaman xalçaçılıq, toxuculuq, miniatür sənəti inkişaf zirvəsinə çatır. Lakin Səfəvi-Osmanlı mühəribələrindən ağır zərbə alır və şəhər gəh o tərəf, gəh da bu tərəfin əlinə keçir. XVI əsrə türk sultanının qoşunları dörd dəfə (1514, 1534, 1535, 1548-ci illər) Təbrizi tuturlar [Əfəndiyev, 2007, 226]. 1514-cü ildə Çaldırın döyüşündən sonra Sultan Səlim (1512-1520) Təbrizə daxil olur, şəhəri qarət edib, minlərlə sənətkar ailəsini Konstantinopola köçürür. Sultan I Süleyman Qanuninin (1520-1566) yürüşləri Təbrizi ağır vəziyyətlə üz-üzə qoyur. Bu zaman tədbir görən şah I Təhmasib (1524-1576) qaçaq taktikasına əl ataraq əhalini köçürür, yeyiləcək nə vardısa aparır,

su quyularını doldurur, zəmiləri yandırır, bir sözlə, nəinki Təbrizdə, əksər Azərbaycan şəhərlərində həyat donur. Süleyman Qanuni Təbrizi alarkən osmanlı qoşunlarının təhlükəsizliyini qorumaq naminə burada qala divarlarının bir hissəsini təmir etdirir və istehkam tikdirir. Lakin sürətlə və keyfiyyətsiz tikilmiş istehkamların ömrü uzun çəkmir. Bir qədər sonra xaricilər qarşı qalxan Təbriz əhalisi türk qoşunlarını qovur, eyni zamanda onların istehkamlarını yerləysən edir. Qanlı döyüslərdən sonra Təbrizi alan Osman paşanın göstərişi ilə qalanın inşasına başlanır. 36 gün müddətinə tikilən və 12 min arşın dövərsi olan həmin qalada Miri-Miranın qəsri və bağından başqa heç bir yaşayış binası inşa edilməmişdi [Dəlili, 1973, 38].

1603-cü ildə Şah Abbas (1587-1629) Təbrizi osmanlılardan geri aldıqdan sonra türklerin tikidirdiyi binaların keyfiyyətsizliyinə görə onların sökülməsi haqqında fərman verir. Digər tərəfdən isə bu addım şahın osmanlılara nifratını ifadə edirdi. Şah Abbas 1606-ci ildə Təbriz ətrafına 4 darvazası olan yeni qala divarları çəkdirir. Lakin bu divarlar Mehranrud çayının aşağı axarında yerləşdiriyinə görə mühəribələr dövrü əlverişli deyildi: düşmən çayın qabağına sədd çəkməklə şəhərə ciddi təhlükə yarada bilərdi. Buna görə də Şah Abbas 1610-cu ildə daha münasib yerdə — Surxab dağının ətəklərində Rəbi-Rəşididə yeni qala divarları ucaldır. Qalanın tikilişi başa çatıldıqdan sonra köhnə qala dağıdıldı və ondan əsər belə qalmadı [Dəlili, 1973, 39].

XVII-XVIII əsrlərdə osmanlı hücumları mütəmadi hal alırdı. 1635-ci ildə sultan IV Murad Təbrizə daxil olur və şəhərdə dağıntılar törədirilir [IV. Sultan Murad'ın..., 1999, 33]. Tarixçi Katib Çələbi bu yürüş barəsində yazır: "Ali-osman əsgəri 3 gün aşcarını (ağaclarını – İ.M) qətə mübaşir olub (kəsməklə məşğul olub – İ.M) içən girdilar... Bipəyan (saysız-hesabsız) əsgər qətə-şəcər üçün qayib olub uşrunı (dörrdə birini) kəsmədilər [Katib Çəlebi, 381]. 1639-cu ildə bağlanan Qəsri-Şirin müqaviləsi bir müddət sabitliyə və şəhərin abadlaşmasına şərait yaradır.

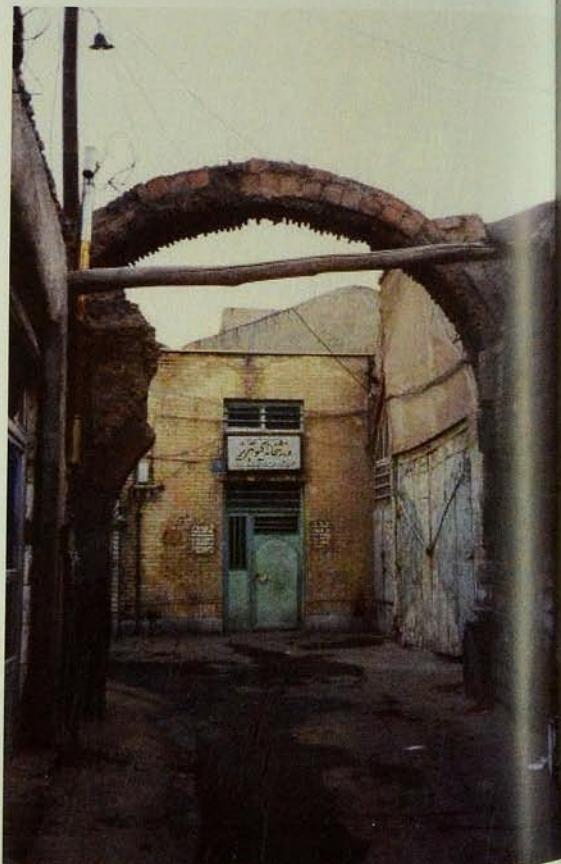

1725-ci ildə osmanlılar Təbrizi yenidən ələ keçirirlər. Şəhər alındıqdan sonra təbrizlilər ailə və əmlaklarını götürüb Ərdəbilə çəkilmək icazəsi verilir [Azərbaycan tarixi, 1996, 48]. Təbrizlilər osmanlılara ciddi müqavimət göstərir və qalaya daxil olanlarla bir neçə gün kükə döyüşləri aparırlar. Osmanlı hakimiyyəti altında yaşamaq istəməyib Ərdəbilə köçənlərin sayı çox idi [Ərdəbil livasının..., 2004, 82]. Beləliklə, Səfəvi-Osmanlı mühəribələrində insan resursları ilə bahəm, şəhərin maddi mədənliyəti ağır tənəzzüla uğrayır.

Nadir şah Əfşarin (1736-1747) hakimiyyəti dövründə Təbriz yenidən osmanlılarla döyüşlərin və siyasi çəkişmələrin meydانına çevrilir. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, təbrizlilər də mühəribə və ağır vergilərdən azıyyat çəkirlər. Nadir şah osmanlılara qarşı yeni savaşa başlanması üçün Təbriz ətrafında olarkən fərمان verir ki, şəhərdən qoşun toplanılsın. Fərmana əsasən, vilayət həkimləri yerlərdə topladıqları qoşun dəstələrini ərzaq, libas, at və nəqliyyat vasitələri ilə təchiz edirlər [Süleymanov, 2010, 423]. Nadir şahın qətlə yetirilməsindən sonra Dünbuli tayfasının görkəmli nümayəndəsi Nəcəfqulu xanın (1747-1780) başçılığı ilə Təbriz müstəqil xanlıq elan olunur [Azərbaycan tarixi, 1999, 415].

Xanlıqlar dövründə sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olan Təbriz aparıcı rol oynayırdı. Bu şəhərdə eyni sənət üzrə ixtisaslaşan və işini əsrlər boyu davam etdirməklə püxtələşən nəsillər yaşayırı. Onlar bölgədə və qonşu ölkələrdə yaxşı tanınırılar. XVIII əsrin 70-ci illərində Rusiyadan Azərbaycan şəhərlərinə gələn səyyah S.Q.Qmelinin yazdığını görə, Nadir şahın hücumlarından viran qalan Şamaxını bərpa etmək üçün Məməsəid xan (Məhəmmədsəid xan — İ.M) bu şəhərə bütün İranda məşhur olan 100 nəfəradək təbrizli usta çağırırdı, lakin qubali Fətəli xanın Şamaxını tutmasından sonra həmin ustalar Təbrizə geri qayıtdılar [Гмелин, 1785, 101]. Təbriz xanlığı iqtisadi baxımdan zəngin bazaya malik olsa da, siyasi cəhətdən o qədər də güclü deyildi. Nəcəfqulu xan Təbrizdə Urmiyali Fətəli xan

Əfşarin köməkliyi ilə hakimiyyətə sahib olduğundan o, faktiki olaraq sonuncudan asılı idi. 1763-cü ildə Urmiyə xanlığı Kərim xan Zənd tərəfindən mağlub edildikdən sonra Təbriz xanlığı müstəqillik qazanır. Nəcəfqulu xanın gördüyü ilk tədbirlərdən biri öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Təbrizin ətrafına qala divarları çəkdirmək olur [Azərbaycan tarixi, 1999, 415]. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq bu dəfə bütün yaşayış evləri qalanın daxilinə salınır. Qala ətrafındaki xəndəklər isə xanın varisi Xudadat xanın zamanında qazılır. Hazırda xanlıqlar dövründəki qala divarlarından Xiyaban və Bağmeşə darvazalarının qalıqları mövcuddur.

Bu dövrdə xanlıqlar arasında tez-tez baş verən ara mühəribələrinə baxmayaraq, şəhərin köklü iqtisadi bazası onun inkişafını stimullaşdırırırdı. Rus-İran mühəribələri (1804-1813, 1826-1828) ərafəsində rus müəllifi V.Borozdin yazırı ki, Təbrizdəki fabrik və zavodlardan ipək, boyaqçılıq, kağız emalı və zərgərlik fabriki, sabun karxanası, dəri zavodu və dəmirçilər diqqətəlayiqdir [Бородин, 1821, 103]. Dövrün rusilli mənbələrində Azərbaycanın (Qədim Middiya) əsas şəhəri Təbrizin möhkəm qala divarları ilə əhatələndiyi, 30 min yaşayış evi, 300 min sakini, 300 karvansarası, 250 məscidi və dayırmanlarının olması, burada ipəkçiliyin inkişaf etməsi haqqında məlumat verilir [Подробное описание..., 1829, 37-38].

Rus-İran mühəribələrindən digər şəhərlər kimi Təbriz də böyük zərər çəkir. 1827-ci ilin oktyabrında şəhər rus qoşunu tərəfindən işğal olunur və yağmalanır. Mənbələrə görə, qaliblər Təbrizdə 2 bayraq, Abbas Mirzənin hökmədarlıq əsasını, 31 top, 3000 tūfəng, 10250 qumbara və çoxlu top gülləsi, bir xeyli xarrat, cilingər və digər alətlər, habelə 6000 çətvər⁶⁹ bugda və arpa ələ keçirdilər [Mustafayeva, 1995, 89].

Təbriz xanlığı Rus-İran mühəribələri başa çatdıqdan sonra İranın tərkibində qalır. Bu dövrdə ölkə inzibati baxımdan 30 vilayətə və 4 əyalətə (Azərbaycan, Xorasan, Fars və Kirman) bölündürdü [История Ирана, 1977, 221]. Əyalətlərin iqtisadi inkişafı bərabər deyildi. Azərbaycan, Xəzərsahili və mərkəzi əyalətlər (İsfahan) daha üstün inkişafda idilər [Национальные процессы..., 1970, 92]. Hər əyalətin başında şahzadələr dayanırdı. Qacarlar dövründə iqtisadi baxımdan ən zəngin və siyasi mövqeyinə görə vicab əyalət Azərbaycan sayıldıqından ölkə vəliəhdə buranın mərkəzi olan Təbrizdə yaşayırı. Vəliəhdən sonra ikinci yerdə böyük idarə aparatına rəhbərlik edən qaimaqam (vali) şahzadələr içərisindən seçilərək şah tərəfindən təyin olunurdu. Təbriz bayıl拜拜, amır nizam (qoşun başçısı), mustovfi (maliyyə işlərinə baxan) və digər vəzifə sahibləri

69. 1 çətvər 100 qrama bərabərdir.

qaimaqamdan asılı idilər. Şəhərin asayışını qorumaq bayıl拜拜 (kələntər) və onun müavini qalabayının öhdəsində idi. Kələntər hər bir məhəlləyə oranın nüfuzlu sakinlərindən birini kadxuda təyin edirdi.

XIX əsrda şəhərin idarəciliyi və mühafizə sistemi bir neçə dəfə rəsmən dəyişdirildi. 1852-ci ildə Nəsrəddin şahın əmrinə əsasən ölkənin bütün şəhərlərində qaravulxanalar yaradıldı. Bu idarələr hərbi əhəmiyyətli məkanlarda, o cümlədən, darvazalar və mascidlərin yanında, mərkəzi küçələrdə tikilirdi. Təbrizdə 20 sayda qaravulxana fəaliyyət göstərirdi [Ebraimpur, 1386, 178].

Qaravulxana binası

Nəsrəddin şahın Avropaya ikinci səfəri başa çatdıqdan sonra o, mühafizə sistemi ilə bağlı yeni fərمان imzaladı. Şah Qərb modelində yeni polis sistemi — Nəzmiyyə idarəsinə təsis etdi. 1879-cu ildə valiəhd Müzəffərəddin Mirzə həmin sistemin Təbrizdə yaradılması barədə göstəriş verdi. Bununla da, idarə və icraçı hissədən (340 nəfər zabit daxil idi) ibarət polis heyəti yaradıldı [Ebraimpur, 1386, 179]. Onlar məhəllələrdə xidmətə başladılar.

Qacarlar dövründə Təbriz ikinci paytaxt olduğundan ölkə vəliəhdə ilə bahəm, xarici diplomatlar burada yaşayır, şəhər "vəliəhdneşin", "darüssəltənə" adlanırdı. XIX əsrin ortalarında şəhərdə bir sira

diplomatik mərkəz - İngiltərə (səfiri general Ebert), Fransa (səfiri general Berne), Rusiya (konsulu general Petrov), Osmanlı (şahbandarı Əli Mustafa Behçət) səfirliyi yerləşirdi [Nader Mirza, 1393, 143-145]. Fransız müəllifi Jan Juniorun yazdıgına görə, avropalıların Təbrizi seçməsinin bir neçə səbəbi vardı: təbrizlilər hələ orta əsrlərdən avropalılarla ünsiyyət yaradaraq onlarla ticarət edir, Təbrizdən Trabzon limanı vasitəsilə Qərba getmək asan idi və nəhayət, şəhərin abi-havasının təmizliyi burada yaşamağı asanlaşdırırırdı. Müəllif əlavə edir ki, şəhərdə ticarətin inkişafı, sərrafxanaların çoxluğu, öz ölkələrində tapılmayan qidaların ucuz qiyməti satılması və s. amillər Avropa diplomat və tacirlərini Təbrizə cəlb edirdi [Jan Junior, 2004, 424-426].

Avropa mənbələrinə görə, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində şəhərin 200 min sakini vardi [Walter, 1896, 98]. Rus məxəzlərində bəhs etdiyimiz dövrə əhalinin sayı müxtəlif rəqəmlərlə ifadə olunurdu. Bəzi müəlliflər sakinlərin 210 min, bəziləri isə 250-300 min nəfər olduğunu göstərirler [Pummuxb, 1900, 45; Ləmniyyət, 1901, 163]. Bəhs edilən dövr üçün İran mənbəsində əhalisinin sayına görə bütün ölkə üzrə ikinci yeri tutan Təbrizdə 270 min insan olduğu bildirilir. Eyni mənbəyə istinadən müqayisə üçün deyək ki, Tehranda həmin vaxtda 280 min nəfər yaşayırırdı [Xosravi, 1360, 285].

Mühəribədən sonra Təbrizdə, eləcə də bütün Azərbaycan əyalətində iqtisadi inkişaf müşahidə edilirdi. Hələ 1801-ci ildə (h.-q. 1216) Fətəli şahın verdiyi fərmana əsasən Tabriz tacirlərindən idxlə və ixrac üçün rüsum alınmaması şəhərin inkişafını sürətləndirdi. Fərmanın mətni Talibiyə mədrəsəsinin giriş qapısında qabarlıq nəstəliq xatla həkk edilmişdir [Karəng, 1376, 31]. Bu fərman Tabriz bazارında canlanmaya takan verir, eyni zamanda şəhərə ətraf bölgələrdən əhali axınıni artırırırdı.

XIX əsrin 30-40-ci illərində Avropa şirkətləri öz ticarət mərkəzlərini Təbrizdə açırdılar. Rusiya Qacarlar dövlətinə qarşı olan hərbi siyasetini iqtisadi münasibətlərə çevirməyə cəhd edir, yeni imtiyazlar almağa

❖ Fətəli şah Qacar (1797-1834)

can atırdı. Təbriz ərazi baxımdan Rusiyaya yaxın olduğundan şəhər rus əmtəəsinin anbarı sayılırdı. Təbrizo gətirilən malların çoxu xarici kapital nümayəndələrinə məxsus idi. Bu da sənətkarlıqla mənfi təsir göstərir, ölkənin qabaqcıl toxuculuq sənayesini sarsıdırı. Lakin Təbriz və başqa şəhərlərdə istehsal olunmuş parçalar keçmiş ənənələr üzrə qonşu Qafqazda malik olduğu bazarı hələ itirməmişdi və buna görə də öz istehsal

gütünü müəyyən dərəcədə saxlaya bilmədi [Cənubi Azərbaycan, 1985, 19]. Təbriz xalçaları ətraf bölgələrdə hələ də yüksək aliciliq qabiliyyətinə malik idi.

❖ Xalça sexi. Qacarlar dövrü

1833-1851-ci illərdə Təbrizdə göndərilən malların yarıya qədəri Rusiyaya ixrac edilirdi. Bu malların mühüm hissəsinə sənətkarlıq məhsulları təşkil edir və onların əksəriyyəti Şimali Azərbaycana satılırdı [Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007, 277].

XIX əsrə (h.-q. XIII əsr) Azərbaycan hakiminin rəsmi təsdiqi Təbrizdən 10 km məsafədə yerləşən "Xələtpüşən" adlı məntəqədə həyata keçirdi [Mehri, 1386, 39].

❖ Xələtpüşən bürücü

❖ مخالعه پشان شاهزاد کان عظام

❖ Müzəffərəddin Mirzə (sol tərəfdən) və Kamran Mirzə "Xələtgeymə" mərasimində. 1860 (h.-q. 1277)

Xanlıqlar və erkən Qacarlar dövrünün yadigarı olan Alaqapı (Aliqapı) və ya Şəmsülimarə Abbas Mirzənin zamanında valiəhd iqamətgahı idi. Bu bina Qulu xanın oğlu Nəcəfqulu xan Dünbüli tərəfindən tikdirilmişdir. Əvvəller adı "Aliqapı" adlanıda, Nəsrəddin şah Təbrizdə valiəhd kimi oturduğu zaman binanın adı dəyişdirildi. Tehrandakı Şəmsülimarənin adı təqlid edilərkən eynilə bu binaya qoyuldu [Fərhang-coğrafiyayiye..., 1380, 137]. O, küləhfirəngisi olan dördmərtəbəli, yaraşıqlı bina idi. Müzəffərəddin şahın (1896-1907) dövründə binada əsaslı təmir işləri aparıldı, bağın şimal hissəsində hərəmxana tikildi [Əfsar, 1389, 240]. Lakin 1933-cü ildə (h.-ş. 1312) binada yanım baş verdi. Hazırda Aliqapıdan əsərləmət qalmayıb.

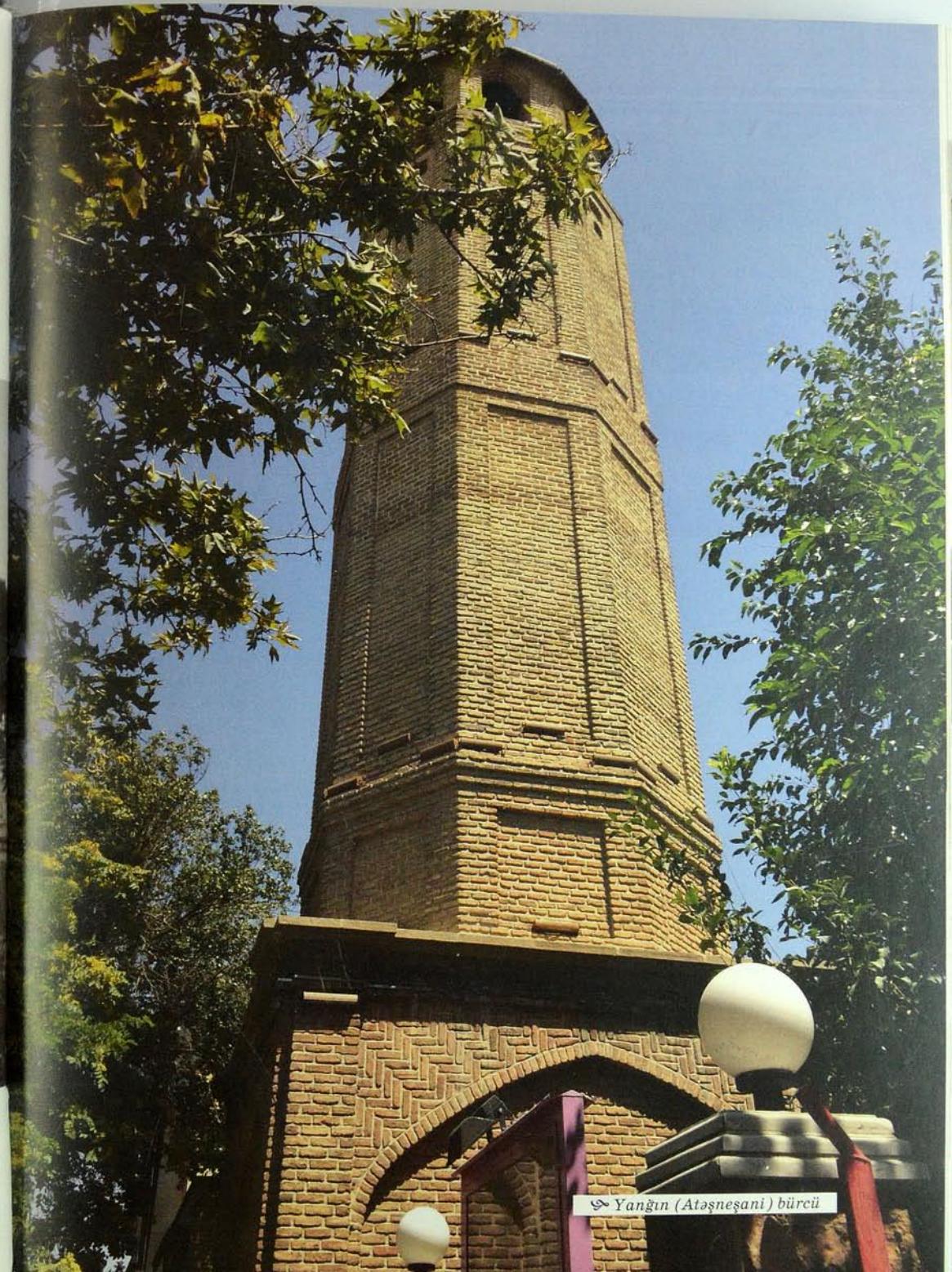
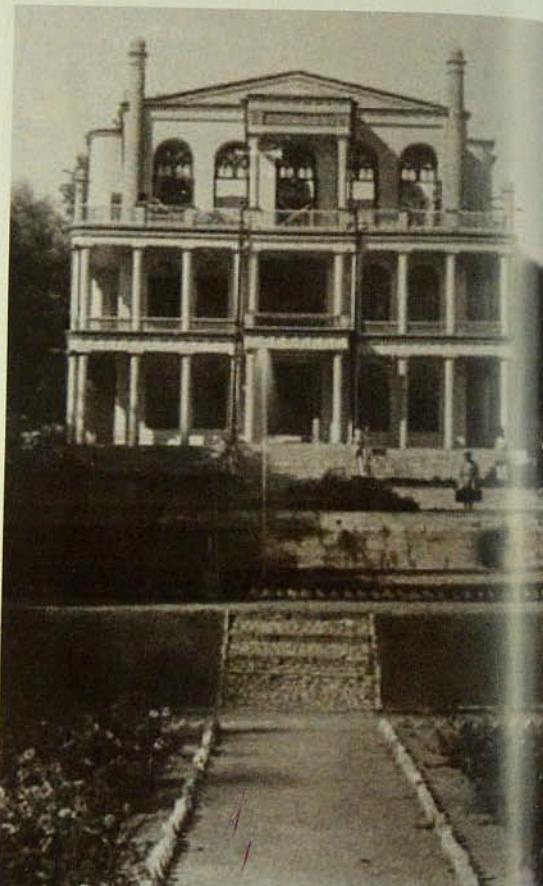

❖ Nəsrəddin şahın tikdirdiyi bina

❖ Aliqapı sarayının hərəmxanası.
Müzəffərəddin Mirzənin
"Salam" mərasimi

XIX əsrдə də Təbrizdə möhtəşəm binaların tikintisi davam edirdi. Qacarlar dövründə Təbrizdə inşa edilən abidələrdən biri də Yanım (Ataşneşani) bürçidür. Hündürlüyü 23 m-ə bərabər olan bu bürc xilasedici funksiya daşıyırırdı. Burada keşik çəkən göztəçilər yanım baş verən zaman zəng çalaraq yanğınsöndürənlərə məlumat verirdilər. Yanım bürçü hazırda şəhərin möhtəşəm tikililərindən sayılır.

❖ Yanım (Ataşneşani) bürçü

Təbrizdə Qacarlar sülaləsinin sahəzadələri yaşadığından burada yeni tikililər salınır, bağ və parklar, hamamlar, karvansaralar, bazarlar, əzəmətli binalar inşa edilir, yaşıllıqların sahəsi genişləndirilir, şəhər gündən-günə gözəlləşirdi.

Şəhərin davamlı olaraq çiçəklənməsi vəliəhd Abbas Mirzənin (1789-1833-cü illərdə yaşamışdır) dövründə təsadüf edir. O, Azərbaycan və Xorasanın valisi, Rus - İran və İran - Türkiyə (1821-1823) mühəribələrində İran ordusunun baş komandanı olur, Türkmençay müqaviləsini imzalayır. Rusiya ilə yeni mühəribənin qarşısını almaq məqsədilə Abbas Mirzə 1829-cu ildə Peterburqa səfir göndərilir [Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2009, 13].

Abbas Mirzə döyüslərdə ardıcıl məğlubiyətləri gördükdə müxtəlif sahələrdə islahatlara başlayır. O, "nizam-i-cadid" adı altında hərbi, məhkəmə, maliyyə-ticarət və s. sahələrdə reformlar aparır. Vəliəhd ingilis və fransız təlimatçılarından istifadə edərək ordunu yenidən avropasayağı təşkil edir. Onun dövründə icbari hərbi mükəlləfiyyət tətbiq olunur. Bu iş əvvəller könüllülükdən asasında idi.

Ruslara dərin nifrət bəsləyən Abbas Mirzə Azərbaycan əyalətinin faktiki rəhbəri idi. Dövrün rus müəllifləri onun ingilislərin təsirinə düşməsini vurğulayırlar [Ханыков, 1973, 47]. O, ingilislərin iştirakı ilə hərbi təlimlər keçirir, onların köməkliyilə Təbriz yaxınlığında dəmir və misəritmə zavodu təsis edir. İngilis səyyahi Riçard Vilbraham bu zavod haqqında yazar ki, Təbrizin 50 mil məsafəsində keyfiyyətli, zəngin dəmir və mis yataqları olan ərazi təcrübəli ingilis mühəndisləri tərəfindən seçilib və burada ordunun ehtiyacını müəyyən qədər ödəyən dəmir əridilir, top düzəldilir [Təbriz az negahe cəhangardan.., 1389, 175].

Şotland səyyahi Jeyms Beyli Freyzer bildirir ki, Liqvan kəndi ingilislərin əyləncə yeridir, burada qızılala balığı tutulur. İngilislər Abbas Mirzənin ordusunda xidmətdə idilər. Vəliəhdin vəfatından sonra da öz fəaliyyətlərinə davam etdirilər [Təbriz az negahe cəhangardan.., 1389, 166].

Abbas Mirzənin göstərişi ilə Təbrizdə əsgər və zabitlərə libas təkmək üçün bir neçə tikiş fabrikinin, o cümlədən mahud toxuyan fabrikinə əsasi qoyulur [Ovesti, 1382, 382]. Onun sərvətcəmi

Abbas Mirzə

ilə xaricdən alınan avadanlıq əsasında Xoy şəhərində də bütün əhalinin istifadəsi, həmcinin əsgərlərə paltar təkmək üçün mahud fabriki təsis edilir [Sərdarniya, 1381, 493]. Avropada toxunan mahuddan üstün olmasa da, Rusiyadan gətirilən avadanlıq hesabına fabrikin məhsullarının keyfiyyəti artırılır. Bunlardan başqa, vəliəhdin şəxsi təşəbbüsü ilə Təbrizdə mətbəə, barit emalı, hərbi sursat istehsalı üçün emalatxana açılır.

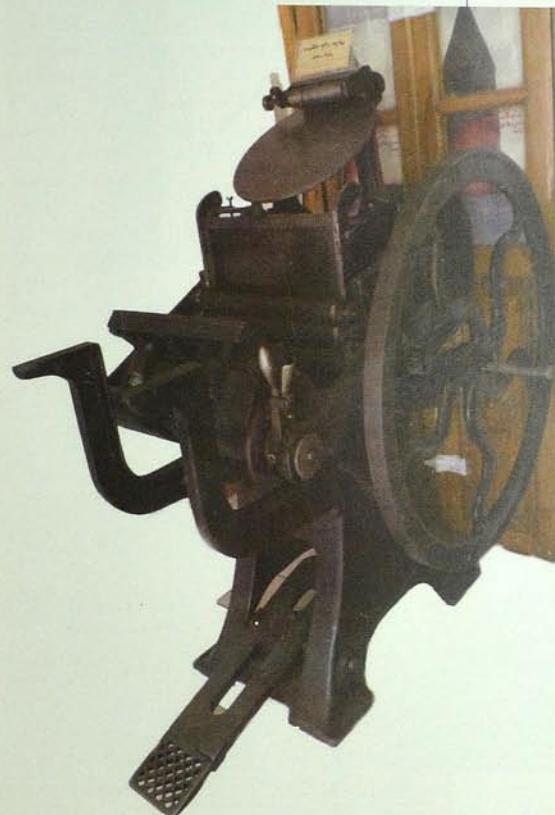
Təbrizdə Abbas Mirzənin vəliəhdliyi zamanında ticarət rövnəq tapır, ölkənin hər yerindən buraya tacirlər axışmağa başlayır. Xüsusiylə, dövlətin ticarəti himayə etməsi bu məsələdə mühüm rol oynayır. Hazırda UNESCO-nun mədəni irs siyahısına daxil edilən Təbriz bazarı məhz həmin dövrə əsaslı bərpa edilir. Bütün bunlar sahəzadənin vətənə olan sevgisindən irəli gəldi.

Tibb, mühəndislik, tərcüməcilik, rəssamlıq və digər sahələrdə təhsil almaq üçün ilk dəfə olaraq Avropaya (İngiltərə) tələbələr göndərilir. Tərcümə işi qədim zamanlardan təşəkkül tapsa da, ilk olaraq Avropa dillərindən tərcümə Abbas Mirzənin dövründə baş verir [Rezayi, 1389, 113]. İranda birinci dəfə Təbrizə çap maşını gətirilir və "Cəhadiyyə risaləsi" adlı kitab nəşr edilir. Bir sözə, onun bütün addimlarının əsasını ölkənin inkişafına yönələn xətt təşkil edirdi.

Əminə Pakravan öz əsərində gördüyü işlərə görə vəliəhdli reformator kimi təqdim edərək yazar: "1815-1825-ci illər şahzadənin ən məhsuldar və şəhər illəri idi. O illərdə Təbrizin küçələrində, bazarlarında görünən insanların davranışında sevinc və güvən sezilməkdə idi. O illərdə Təbriz Tehrandan daha əhəmiyyətli görünməkdə idi. Çünkü Təbriz tacirlər üçün daha əmniyyətli və pul qazandıran şəhərə dönmüşdü... Abbas Mirzənin bu reformları Təbrizi mədəni dönyanın bir hissəsinə çevirmişdi" [Pakravan, 2010, 53].

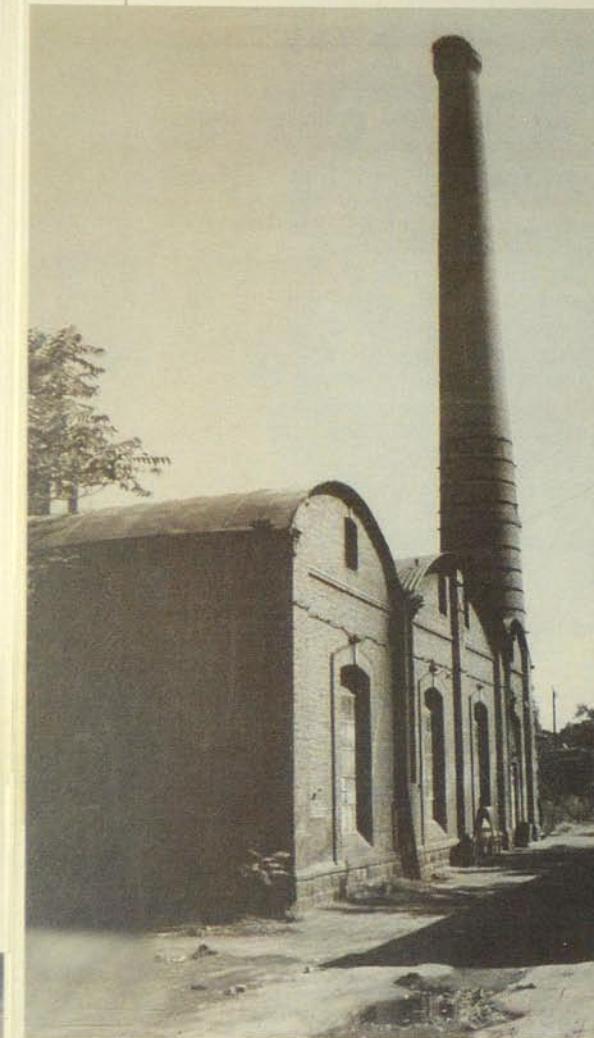
XIX əsrin ikinci yarısında da Təbrizdə mədəni yüksəliş artan tempələ davam edirdi. Nəsrəddin Mirzənin Təbrizdə vəliəhd olduğu zaman burada bir sira müsbət tədbirlər həyata keçirilir. Nəsrəddin şahın hakimiyəti dövründə baş nazir olmuş Mirzə Tağı Əmir Kəbir (1847-1851) ölkənin bütün

şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə əmin-amanlığı qorumaq məqsədilə qaravulxanalar təsis edir, kūçələr, keçid və yolların, düz və hamar görkəmə salınmasına cəhd göstərir, ictimai binalar tikdirir. Bir müddət Təbrizdə yaşadığından şəhərin abadlaşması haqqında ayrıca sərvətcəmlər verir. Onun göstərişlə şəhərlərdə camaatin arxlardan axan sudan içməli su kimi istifadə etməsini nəzərə alaraq

Çap maşını. Məşrutə evi

oraya zibil atılması rəsmən qadağan edilir [Bəhməneşrad, 1389, 149]. Apardığı mühüm islahatlara görə "Əmir Nizam" adını almış baş nazir vəzifədə az müddət olmasına baxmayaraq, ölkənin abadlığı namına xeyli işlər görür.

❖ Dabaghi emalatxanası

XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə mədəni inkişaf sürətlə gedirdi. Əslən təbrizli olan Qasim xanın valiliyi zamanında xeyli yeniliklər baş verir. Maarifpərvər ziyanlı Qasim xan Fransanın Sen Seyer məktəbini bitirmişdi. O, şəhərin ilk bələdiyyə rəisi kimi çalışır, geniş ictimai

❖ Zeynəb paşa (soldan 3-cü)

fəaliyyət göstərir. Məşrutə İngilabından öncə Təbrizdə telefon və telegraf xətti çəkdirir, işıq karxanası açdırır, Avropadan qurğusun çap maşını gətirir.

Foto sənəti İranda ilk dəfə Fətəli şahın zamanında Təbrizdə təşəkkül tapmışdır. Abbas Mirzənin zamanında baş fotoqraf vəzifəsində çalışan Hacı Yaqub Mirzə ilk peşəsi olan saatçaqlıq kimi fotoqrafiyanı da təkbaşına öyrənmişdi [Nader Mirza, 1360, 209-210]. Lakin Qasim Mirzənin təşəbbüsü ilə bu sənət daha da genişlənir, şəhərdə fotoqrafiya ilə yanaşı, xəritəçəkmə işinə də başlanır [Sərdarniya, 1381, 328]. Qeyd edək ki, Qacarlar dövründə çəkilmiş fotolar əsasən şahzadələrə və rəsmi şəxslərə məxsus idi.

XIX əsrə Təbrizin siyasi həyatında tələtümülu hadisələr az olmamışdır. 1848-1850-ci illəri əhatə edən Babilər hərəkatı, 1891-ci ildə ingilis nümayəndəsi Talbotun tütün inhisarına qarşı Tənbəki üsyəni, 1898-ci ildə Zeynəb paşanın başçılığı ilə baş verən taxil möhtəkirliyi aleyhinə üsyən, 1905-1911-ci illərdəki Məşrutə İngilabı və digər çıxışlar və onların nəticələri xalq möşətinə istəristəməz öz təsirini göstərirdi.

XIX əsrin 90-ci illərində Cənubi Azərbaycanda yayılan vəba epidemiyasının itkileri Təbrizdə daha çox olmuşdu. Rus mənbələrinə görə burada ölenlərin sayı 15 min nəfər olduğu halda, İran hesabatlarında 6630 nəfər göstərilir [Şükürov, 2013, 642].

Tarixdə silinməz izlər qoyan bu hadisələr eyni zamanda xalqın mədəni inkişafı fonunda baş verir, mədənİyyətin bilavasita siyasetə təsirinin nəticəsi kimi önə çıxırı.

Sadalanan amillərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, əsrlər boyu bir neçə dövlətə paytaxt olan Təbriz şəhəri coğrafi şəraitin zənginliyi, iqtisadi-ticari alverişlilik, mədəni, dini, siyasi, hərbi mərkəz rolunu oynaması və digər amillərin varlığı üzündən qədimdə yaranmış və sonrakı dövrlərdə müəyyən fasilələrlə inkişaf prosesini davam etdirmişdir.

Şəhərin plan-xəritələri. Əlimizdə olan faktlara əsasən hələlik söyləyə bilərik ki, Təbrizin ilk xəritəsi XVI əsrə qədikilmişdir. Onun müəllifi Bosniya müsəlmanlarından olan, miniaturcü-rəssam, xəttat, tarixçi və riyaziyyatçı Matrakçı Nəsuh olmuşdur. O, Süleyman Qanuninin (1520-1566) hərbi yürüşlərində iştirak etmiş, 1533-1536-ci illərdə İran səfərində gördüklerini "Bəyani-mənəzili səfəri-İraqeyni Sultan Süleyman xan" adlı əsərində osmanlı ordusunun

hərəkət istiqamətlərini, buradakı mənzilləri qələmə almışdır. Kitabda tarixi hadisələrlə yanaşı, böyük şəhərlərin, o cümlədən Təbrizin miniatür xəritəsi əksini tapır. Xəritədə Təbriz şəhəri küncləri dairəvi olan düzbucaq şəkildə təsvir edilir. Çay (Mehrənrud çayı) tərəfindən iki yerə bölünən şəhər qala divarlarına və dörd darvazaya malikdir. Çayın üzərində beş köprü yer alır. Xəritədə yaşıllıqlar və ağacların növləri də göstərilir. Müəllif miniatür-xəritədə şəxsi müşahidələrinə əsaslanıb və binaların təsvirində mübaligəyə yol verməyib.

XIX əsrə Təbrizin bir neçə plan-xəritəsi hazırlanır. Həmin əsrin əvvəllərində ordunda islahatlar aparmaga dəvət olunmuş fransız mütəxəssisi Gardon İranın xəritəsini tərtib edir, lakin bu ölkənin ümumi planı olduğundan burada Təbriz şəhəri ətraflı əhatə olunmur. Sonralar fransızlar tərəfində şəhərin xəritəsi yenidən çəkilir və oradakı toponimlər farsca şikəsteyi-nəstəliq xətti ilə yazılır.

❖ Təbriz şəhərinin miniatür xəritəsi.
Matrakçı Nəsuh. XVI əsr

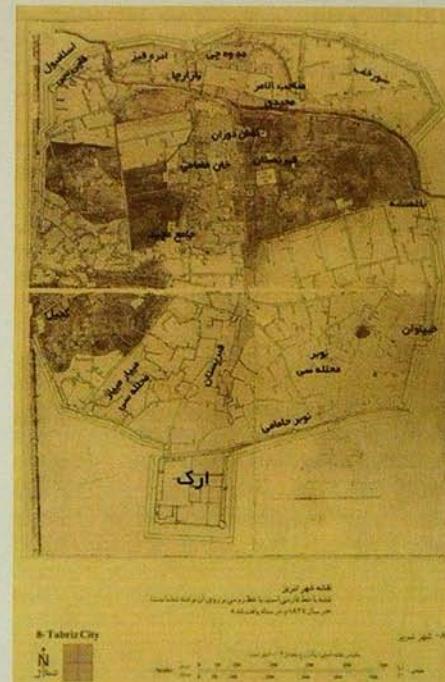

Təbrizin növbəti xəritəsi 1827-ci ildə şəhər rus əsgərləri tərəfindən işgal edilərkən çəkilir. Onun müəllifləri Qafqaz korpusu baş qərargahının səriştə topoqrafları — Mamontov və Kolokolov idilər⁷⁰. Lakin bəzi tədqiqatçılar xəritənin üzərində rus dilində yazılın — “Pir Məhəmməd şah qalasının xəritəsilə birgə qərərgahda tapılmışdır” sözlərini əsas götürərək hesab edirlər ki, bu xəritə fransızlara məxsusdur. O, 1807-1808-ci illərdə Trezel-Fabvier tərəfindən hazırlanıb və rus qoşunu Təbrizi tutduğu zaman ələ keçirilib [Fəxari Tehrani və b., 1385, 16]. Buna baxmayaraq, fransızların və rusların xəritələrinən şərti işarələr müxtəliflik təşkil edir. Ola bilsin ki, rus mütəxəssisləri plan-xəritəni hazırlayarkən əvvəlki nüsxədən yararlanmışlar.

1827-ci il xəritəsində şəhərin qala divarları, 8 darvazası (şimalda İslambul (İstanbul) və Dəvəçi, şimalı-şərqdə Surxab, şərqdə Bağmeşə, cənubi-şərqdə Nobər, cənubi-qərbədə Miyar-Miyar, qərbədə Gəcəl və Vicuyə), məhəllələri, yolları və s. öz əksini tapmışdı. Şəhərin divarları iki paralel xətlə göstərilmiş, yer adlarının ətraflı yazılmasına diqqət yetirilməmişdir.

1871-ci ildə (h.-q.1288) tərtib edilən “Sel xəritəsi” də əhəmiyyət daşıyır. Həmin illərdə Mehranrud çayının daşması ilə Təbrizi iki dəfə sel basır, bir neçə insan həlak olur və şəhərin maddi elementləri xeyli ziyan çəkir. Dəymış zərəri aradan qaldırmaqdan ötrü xəritə hazırlanır. Orada məhəllələr, karvansalar, körpülər,

70. Həmin xəritə hazırda Moskvada Dövlət Hərbi Tarixi Arxivində (f. 446, v. 150) mühafizə edilir. (bax: Dəlili H.Ə. Təbriz qalası və istehkamları haqqında (XVIII – XIX əsrin əvvəlləri) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1973, №1, s.43)

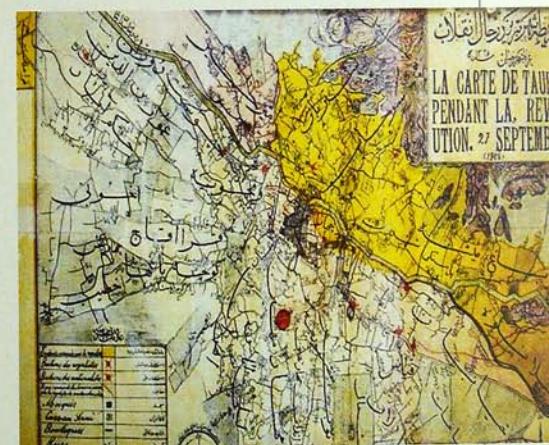
❖ Təbriz şəhərinin 1827-ci il xəritəsi

bağlar, binalar və digər obyektlər aydın işarələrlə göstərilir.

1880-ci ildə (h.-q. 1297) Qacarlar dövlətinin valiəhdisi Müzəffərəddin Mirzə Təbriz şəhərinin (Darüssəltənə) planının hazırlanması haqqında göstəriş verir. Sərəncama əsasən şəhərin yeni planı Təbriz Dövlət Mədrəsəsinin rəisi Abbas xan Sərtip, riyaziyyat müəllimi və mühəndisler Məhəmməd Mirzə və Məhəmməd Rza tərəfindən çəkilir və Kərbəlayı Əsəd ağanın mətbəəsində çap edilir [Emrani və b., 1380, 207]. Bu xəritə əvvəlkilərə nisbətən daha kamil tərtib olunub. Belə ki, məhəllələrin sərhədləri dəqiq çəkilib, bazarın daxili verilib. Xanlıqlar zamanı inşa olunan qala divarlarından xaricdə yerləşən məhəllələr də əksini tapıb. Həmin planda şəhərin tarixi məhəllələri, bağları və digər ictimai obyektləri göstərilib:

Obyektlər və əhali	Sayı (ədəd və nəfərlə)
Bağ	301
Məscid	217
Karvansara	115
İmarat	141
Hamam	70
Qəbiristanlıq	50
Qaravulxana	15
İmamzadə	8
Dini məktəblər	9
Darvaza	9
Çini qab fabriki	4
Dayırmən	16
Buzxana	15
Körpü	14
Bazarça	13
Meydan	12
Bayrat və baxımsız torpaq sahələri	14
Kərpic və əhəngbişirən küra	12
Bazardakı dükanlar	5000
Məhəllələrdəki dükanlar	1500
Dövlət idarələri (Ərk, Əlişəh Ərk, Şimal bağı, Sərbazzxana və Məşq meydani, Cəbbəxana, Şahgölü, Xalətpüşən)	7
Konsulxana (Rusiya, İngiltərə, Fransa, Osmanlı və Belçika)	5
Əhali	200000 nəfər

baş verdi. Onun Hindistandan gətirdiyi xəzinə sayəsində zərbxanalar qızıl-gümüşlə təmin edildi.

Xatırladaq ki, bütün İranda ilk dəfə Avropa modelində maşınla kağız pul Təbrizdə kəsilmişdi. Elxanilər zamanında Keyxatu xanın (1291-1295) fərmanına əsasən qızıl və gümüş pulun əvəzinə "čav" ("čao") adlı kağız əskinas məhz Təbrizdəki çapxanada hazırlanıb dövriyyəyə buraxılmışdı. Lakin bu addım xalq tərəfindən rəğbatla qarşılınmadığından Keyxatu xan öz fərmanını ləğv etmişdi. Kağız pul kəsilməsi prosesi XIX əsrədə davam etdirildi.

1807-ci ildə (h.-q. 1222) Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə şəhərdə maşınla gümüş sikkə kəsən zərbxana təsis olundu. Bu, İranda rəsmi zərbxana idi və bununla da bütün ölkədə fəaliyyət göstərən digər zərbxanalar qapadıldı. Burada 25 misqallıq 200 ədəd gümüş sikkə kəsildi. Onun çökisi 10,7 qr, diametri 2,62 sm idi və üzərində "Əlsultan Fətəlişah Qacar", arxasında isə "Zərbe-Darussəltəneye-Təbriz 1222" yazısı vardi [Sərdarniya, 1381, 513]. Lakin sonralar maddi çətinlik üzündən şəhərdəki pul zərbi dayandırıldı. Hazırda bu sikkələrdən cəmi 3 ədəd qalmışdır [Əqiqi, 1379, 2576].

İngiltərinin Təbrizdəki konsulunun 1880-ci ildə (h.-q. 1297) yazdığı raporpta deyilir: "Bu əyalətdə (Azerbaycan - İ.M) kəsilən sikkələrin yoxluğu ticarət böyük zərbə vurur və tacirlər külli miqdarda ziyan çəkirler. Əyalətin sikkələri Azərbaycana satılan xam ipəyə görə Gilana axır və oradan da Tehrana yönəldilir. Elə bu səbəbdənki, rus gümüş pulu (10, 15, 20 kopeek) Azərbaycanda rəvac tapıb... Son iki ay ərzində 40 min gümüş külçə İngiltərədən Təbrizə gətirilmiş, oradan Tehranın zərbxanalarına göndərilmişdir..." [Cəmalzade, 1362, 175]. İngilis konsulunun yazısından bir daha aydın olur ki, Təbriz zərbxanası məhz xammal çatışmazlığı, iqtisadi tənəzzül üzündən bağlanmışdı.

Bisti (20 dinar) 1566-ci (h.-q. 974) ildə buraxılan gümüş sikkə idi və Nadir şahın zamanında yayılmışdı. 20 dinara bərabər olan bistə əvvəllər gümüş, sonralar isə mis pul vahidi idi. Göstərilən dövrədə mis 5 şahı

təqribən gümüş 2 şahiya bərabər sayılırdı [Cəmalzade, 1362, 173]. Artıq XIX əsrin sonunda mis şahı tənəzzülə doğru gedirdi.

Şah Abbas dövründə istifadədə olan gümüş abbası artıq əhəmiyyətini itirir, 4 şahiya bərabər tutulurdu. Qacarlar səltənətinin ilk on illiklərində isə tədricən sıradan çıxmaq üzrə idi. Bu dövrədə abbası, şahı kimi gümüş pullar məsənə kəsilməyə başlayır.

Tümən getdikcə dəyərini itirirdi. Rus mənbələrinin görə tümən Şah Abbas dövründə 33 rubl, XVII əsrin sonunda 23 rubl, XVIII əsrin əvvəlində 19 rubl və XIX əsrədə 10 rubla bərabər tutulurdu [Bozdanov, 1909, 96].

Dinar 18-25 ədəd noxudun çəkisində qızıl sikkə olmuş, İslamin ilk əsrlərində yayılmışdır. Sonralar adı qalsa da rəsmən istifadədə deyildi.

Fətəli şah 30 illik səltənəti münasibətlə "Sahibi-qran" adını alır və bunun şərəfinə yeni pul — gümüş qranı dövriyyəyə gətirir. Qran 5 abbası və ya 20 şahı dəyərində idi. 1 şahı 50 dinar, 1 qran isə 1000 dinar məbləğiylə ölçülürdü. 1000 dinara bərabər olduğundan bəzən qranı "hezar" da deyilirdi.

2 gran və ya 2000 dinar

5 gran və ya 5000 dinar

XVIII əsrin sonundan etibarən Azərbaycanda Avropa pulları işlənməyə başlayır. Bu zaman ticarət əlaqələri sayısında Rusiya, İngiltərə və Avstriya-Macaristandan ölkəyə külli miqdarda pul gətirilirdi. Fətəli şahın dövründə Rusiya vasitəsilə İrana gətirilən holland dukası yerli əhali arasında "bacaqlı" adlanırdı. Bundan əlavə, Fətəli şahın geniş imtiyazları xalqın təzyiqi ilə ləgv etməsindən sonra ingilislər bank sektorunda təzminat tələb edir və 1889-cu ilin yanvarın 30-da onlar ilə yeni müqavilə bağlanır. Buna əsasən İran Dövlət Bankı yaradılır. Göstərilən dövrədə kağız pul əskinasları (2, 3, 5, 10, 20, 25, 50, 100, 500, 1000 tümən) da kəsilir.

Fətəli şahın hakimiyyəti zamanında bazar-dükənlərdə 0,5 şahiya bərabər "qara pul" adlı pullar yayılmışdır. XVIII əsrədən başlayaraq imamların adına kəsilən "imami" adlı pullar da qismən istifadədə idi.

Ölkədə bir çox zərbxananın olması qəlpulların artmasına səbəb olurdu. Bunun qarşısını almaqdan ötrü Nəsrəddin şah 1877-ci ildə vahid çəki və pul sisteminin təşkili barədə sərəncam verir [Bozdanov, 1909, 97]. Tehranda mərkəzi zərbxana yaradılır. Burada az miqdarda qızıl əşrəfi də kəsilir. Xalq arasında pulla bağlı "ağ pul", "qara pul", "bir abbası", "pənahab" (Qarabağlı Pənahəli xanın adına kəsilmiş "pənahabad" adlı pulun deyilişdə təhrifli variantıdır) ifadələri işlənirdi. Bunların bəzisi pul vahidlərinin rəsmi adı olmasa da, damışqda belə adlanır. Muzey materiallarının təhlili göstərir ki, dövrün pulları əsasən ağ rəngli metaldan kəsilirdi.

Nəsrəddin şahın dövründə kəsilən 2000 dinar

Rus mənbələrinin yazdığını görə, qran 1894-cü ildə Sank-Peterburqda kəsildir və köhnə qranın məzənnəsi ondan 1-3 % aşağı idi [Bozdanov, 1909, 98]. Ümumiyyətlə, dövrün pul sisteminə diqqət yetirdikdə siyasi rejimin diktəsi ilə burada da qarışıqlığın hökm sürdüyü məlum olur.

Zəlzələlərə dair. Təbrizin tarixinə nəzər salıqda bu şəhərdə dəfələrlə baş verən şiddetli zəlzələlər diqqət çekir. Təbii fəlakətlər şəhərin tikililərini dağdırıb, maddi mədənliyətinə, iqtisadi inkişafına manfi təsir göstəridi. Demək olar ki, hər yüz ildə Təbrizdə güclü zəlzələ baş verirdi. Təbriz zəlzələlərinə dair irihəcmli kitab yazar tarixçi Yəhya Zoka şəhərdə titrəyilərin 634, 858, 1024, 1042-ci ilin noyabr ayı (h.-q. 434-cü ilin rəbiül-əvvəl ayı), 1273, 1304, 1345, 1459, 1550, 1641, 1651, 1717, 1721, 1727, 1780, 1787, 1806, 1819, 1834, 1850-ci ilin fevralın 14, 16 və 23-ü, 1851-ci ilin oktyabri, 1854-cü ilin noyabrın 3-ü və sentyabrın 10-11-i, 1856-cı ilin avqustu və oktyabrin 14-ü, 1859, 1870-ci ilin yanvarın

24-ü, 1872, 1874-cü ilin iyulun 28-i, 1879-cu ilin martın 12-i və aprelin 2-i, 1880-ci ilin avqustun 27-i və sentyabrın 12-i, 1883, 1894-cü ilin mayın 9-u, 1896-ci ilin yanvarın 4 və 6-i, 1901, 1936-ci ilin avqustun 12-14-ü, 1957-ci ilin noyabrin 31-i və s. tarixlərdə müşahidə edildiyini qeyd edir [Zoka, 1368, 52-158]. Zəlzələrlə yanaşı epidemiyalar, yadelli işgalları insan resurslarına ciddi zərər vururdu. Elə bu səbəbdənki, şəhərdə köklü təbrizli ailələr azlıq təşkil edir, əhalı əsasən ətraf yerlərdən gəlmələrdən ibarətdir. Təbrizin paytaxt şəhər və ticarət mərkəzi olmasa da bu məsələdə vacib amillərdən sayılırdı.

Zəlzələlər haqqında ilk məlumatlar erkən orta əsrlərə aiddir. İbn əl-Əsir, Əl-İstəxri, İbn Hövqəl, Mustofi Qəzvini, Nasır Xosrov Qubadyani, Şəmsəddin Cüveyni, Fazlullah Rəşidəddin, Fazlullah al-Öməri, İskəndər bəy Münsi və digər orta əsr tarixçiləri, Avropa səyyahlarından Jan Batist Tavernye, Ejen Flanden, madam Dieloföy, Ledi Şell, Con Bell, Melkom, Arnold Vilson, P.A.Jober, Aqust Benton, Ceyms Molyer və başqaları bu şəhərdə baş verən zəlzələləri öz əsərlərində ara-sıra qeyd almışlar. XII əsr şairi Qətran Təbrizi 1042-ci il Təbriz zəlzələsinə şeir həsr etmişdir:

Ürəkdən yarım bir ah qopa bilməyəcək bir müddədə,
Ağızdan yarım söz çıxa bilməyəcək bir zamanda

Allah Təbriz xalqını fəlakət uğrətdi,
Fələk Təbriz nemətinin zaval yetirdi.

Alt-üst oldu. Üst alta çevrildi.

Yer yarıq-yarıq oldu. Ağaclar əyilib sindi.
Sular qabarıq coşmağa başladı, dağlar hərəkətə gəldi.
Çox saraylar vardi ki, damı göylərə sürtülliürdü.

İndi o ağacların ancaq yeri qalmışdır.
İndi o binalardan ancaq xarabalar qalmışdır

[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2007, 330].

Səyyahların yazdığını görə, XIX əsrə baş verən güclü təkanlar nəticəsində Təbrizin qala divarları, ictimai və şəxsi binaları, minarələri, günbəzləri uçmuş, şəhərdə bir qarışdan hündür divar qalmamış, dağlarda yarıqlar əmələ gəlmış, bəzi kəhrizlərin gözü

bağlanmış, əkinlər məhv olmuşdu. Yeraltı təkanlardan sonra yağan aramsız yağışlar əkin-biçini tələf edirdi. Hazırda zəlzələlər nəticəsində yerlə-yeksan olmuş bəzi tarixi abidələrin qalıqları mövcuddur. Təbii fəlakətlərin nəticəsində bir sıra abidələr indiyə naqis halda qatmışdır. Deyilənə görə, keçmişdə yeraltı təkanlara alışan əhalisi ondan qorunmaqdən ötürü tədbirlər görülür, taxta evlər tikirdi. Məlumatçıların dediyinə görə şəhərin yenidən bərpası zamanı daha çox işçi cəlb etmək və onlarda maraqlı oyatmaq namına əyanlar tərəfindən torpağı həttə qızıl sikkələr də səpildi. 1819-cu il zəlzələsindən sonra Abbas Mirzənin göstərişi ilə 2 il müddətində abadlaşma işləri aparıldı, şəhərin ətrafinə hasar çəkildi, xəndəklər qazıldı [Zoka, 1368, 115]. Lakin vəliəhdin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, şəhər əvvəlki görkəmini təkrarlaya bilmir.

2012-ci ilin avqust ayının 11-də Təbriz yaxınlığında Vərzeləqan, Əhər, Herisədə 6,2 bal gücündə baş verən zəlzələ bir daha sübut etdi ki, Şərqi Azərbaycan bölgəsi halə də seysmik zona sayılmaqdadır.

"Təbriz" topnomimi barəsində. "Təbriz" topnomiminin etimoloji izahı barədə mənbələr və tarixşünaslıqda müxtəlif qarışq fikirlər mövcuddur. J.Şardən etiraf edirdi ki, mən dünyada elə bir şəhər tanımırımkı, mənşəyi və ilk adı barəsində müasir müəlliflər arasında bu qədər mübahisələrə səbəb olsun [Şardən, 1993, 76]. Bu fikirlər XVII əsrə deyilməsinə baxmayaraq, bu gün də əhəmiyyətini saxlayır. Mərhum tarixçi S.Ə.Kəsrəvi bu baradə yazar ki, Təbriz haqqında yazılınlar və xalq arasında gəzən fikirlər düzgün deyil, mən çox axtarışlar apardım, onun mənasını tapa bilmədim. Məsləhət gördüm ki, işi dayandırıram [Kəsrəvi, 1325, 9].

Bəzi tarixçilər topnomim mənbələrdəki yazılış formasını, bəziləri isə indiki şəklini əsas götürərək onu açıqlamağa cəhd göstərirler. Bu söz müxtəlif xalqların dilində, səfarnamələrdə fərqli şəkildə tələffüz olunmuş, zaman-zaman dəyişikliyə uğramışdır. Toponimlər tarixən dəyişildiyindən qəti olaraq söyləyə bilərik ki, sözün müasir variantı (təb+riz) ilə onun əsl mənasını açmaq mümkün deyil.

Bir sıra orta əsr müəllifləri Təbrizi Qaza, Qabrik, Gəncek, Gənce, Şahistan, Azərbabad adlandırırlar. Bu şəhər Qabris, Şuz, ya Şuş kimi də qeyd edilir [Zendedəl, 1386, 40-41]. Bəzi memuar mənbələrda şəhərin Midyanın paytaxtı Ebkatan olduğu göstərilir. Avropa səyyahlarından A.Olearius, J.B.Tavernye, J.Şardən, həmçinin Oruc bəy Bayat (Don Juan) və başqaları bu fikrə tərəfdar çıxırlar [Oleariū, 1870, 701, 734; Tavernye, 1336, 41; Şardən, 1993, 77-78; Knuza Opyud-becka.., 1988, 47]. Təbriz həmçinin Atropatenin paytaxtı Qazak ilə eyniləşdirilir.

Artıq vurgulandığı kimi, müəyyən mənbələrdə (H.Qəzvininin "Nüzhət əl-qulub" əsəri və s.) Təbrizin əsasının qoyulmasını xəlifa Harun ər-Rəşidin arvadı Zübeydə xatunun adı ilə əlaqələndirilir. Guya xanum ağır qızdırma xəstəliyinə tutulur, Təbriz gələrək şəfa tapır və bunun şərafında burada yeni şəhər saldırır. Bu şəhərə "Təb+riz" (farsca "təb" istilik, qızdırma, "riz" isə "rixtən" felinin indiki zaman kökü olub, axtımaq, tökmək mənasındadır), yəni "qızdırmanın töküldüyü yer" adını verir. Bir çox qədim şəhərlərin yaranması barədə belə rəvayətlərə dünya xalqlarının folklor nümunələrində rast gelir. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, mənbələrde Tiflis şəhərinin də Zübeydə xatun tərəfindən saldırılması fikri mövcuddur [Xynəži, 1987, 101].

Ermənilər isə uydurduları rəvayətə əsaslanaraq topnomimi öz dillərində açıqlayırlar, saxta tarix yaradırlar. Guya ermənilərin Arşaki çarı Xosrov Sasani hökməndə Ərdəşir Babəkandan öz qardaşının intiqamını burada alaraq onu Hindistana qədər geri oturtmuş, 235-ci ildə şəhərin əsasını qoymuş və onu "Davrej" (intiqam) adlandırmışdır. S.Ə.Kəsrəvi yazar ki, erməni kitablarında bu adın "Davrej" kimi yazılıraq onun ermənicə "intiqam", "budur intiqam almaq" mənasında təsvir edilir, həmçinin şəhərin Zübeydə xatun tərəfindən salınması fikirləri tamamilə qələtdir. Bundan daha artıq qələt odur ki, onlar (ermənilər - İ.M) bu yolla tarix yaradırlar [Kəsrəvi, 1332, 271-272]. Əbdüləli Karəng isə erməni tarixçilərinin Təbriz kimi Mərəndin də adının (guya Nuh peyğəmbərin

arvadı Mərənddə dəfn edilib və "mərənd" sözü ermənicə "dəfn etmək" deməkdir) etimoloji izahını "cahilənə" adlandırır [Karəng, 1357, 293]. V.Minorski də məsələyə münasib bildirərək yazar ki, bu rəvayətin elmi əsası yoxdur, çünki heç bir qədim məxəzədə hadisə haqqında söz deyilməyib [Minorski, 1389, 632]. Qeyd edək ki, erməni tarixçilərinin əsaslığı mənbə, yəni F.Buzandın kitabında şəhərin adı "Davrej" deyil, "Tavrej" yazılıb. Bu sözün haradan və nəyə əsasən yaranması hər bir tədqiqatçı sual doğurur. Təbriz toponominin və şəhərin təşkülü ilə bağlı faktların nəql edilən hadisələrdən — Zübeydə xatunun yaşadığı dövrdən 15 əsr, ermənilərin uydurdugundan isə 10 əsr əvvəl Aşur mənbələrində varlığı hər iki rəvayəti təkzib edir.

Mənbələrdə olduğu kimi, tarixşünaslıqda da şəhərin adı ilə əlaqəli qarışq fikirlər dolaşmaqdadır. Rus alimi E.A.Qrantovski sözün mənasını açmağa çalışmış və onun ətraflı izahını vermişdir. O, son nəticədə göstərir ki, "Təbriz" iranmənşli "Tarui" sözündən törəmiş və Avestada adı çəkilən divlə əlaqəlidir [Грантовский, 2007, 320-333]. Akademik İ.Əliyev də sözün hind-avropalılara aid olması fikri ilə razılışaraq yazar ki, Tarvi (Taruv) zəfərgatırən mənasını daşıyır, sonralar isə Allah (dev) mənasında işənirdi. Tarvi-Tarmakis topnomimindən görünür ki, həmin Allah'a sitiyə artıq e.ə I minilliyyin lap başlangıcında Təbriz zonasında mövcud olmalı idi [Azərbaycan tarixi, I cild, 1998, 236]. Müəllif digər əsərində yerli əhalinin şəhəri "Tərbiz" adlandırmısını verir [Alyev, 1960, 213]. Həqiqətən də, Azərbaycan dilində tələffüz zamanı "r" səsi "b" və ya "p" səsi ilə yerdəyişmə edir. Məsələn: "kiprik" sözü "kirplik", "yarpaq" sözü "yapraq" kimi deyilir.

S.Y.Qasimova "Burhane-qate" lüğətinə əsaslanaraq Təbrizin keçmiş adının "Azərabad" olduğunu göstərir və oradakı atəş abidəsi ilə öz fikrini möhkəmləndirir [Kacumova, 1992, 22]. Əbdülərhəman Emadi "Təbriz" və "Tərbez" sözünü qədim iranmənşli topnom hesab edir və onun iki komponentdən — "tər" və "biz" dən

yarandığını söylüyor. Müəllif hər iki komponentin ayrı-ayrılıqda izahını verməyə səy göstərir, lakin bu kəlmələrə həddən artıq mənalar verir. Məsələn, "tər" sözünü azər, atəş, su, deniz, keçid, hündür yer və s., "biz" sözünü isə əsas, su içilən yer, yaxşı torpaq, ağıllı övlad, paydar və s. kimi açıqlayır [Emadi, 158]. Bu mənalar biri digərinə ziddir və sonda müəllif heç biri üzərində dayanır və fikrini yekunlaşdırıbilmir.

Toponimi türk dilində aqmağa çalışan müəlliflər da vardır. İranlı tədqiqatçı Mustafa Derəxçi bu sözü türk mənşəli hesab edərək onun danişq variantını, yəni "Tərbiz" sözünü iki hissəyə ayırır. "Ter" təzə ağac, "biz" isə iti, kəsici mənasında olduğunu söylüyor. Müəllif iddia edir ki, indiki şəhərin yerində təbrizi ağacının çoxluğundan bu yer belə adlandırılmışdır [Rzazad, 1380, 37].

Bəzi tarixçilər Təbriz adını massaget hökməndə Tomrisin adı ilə bağlayır və Tomrakis, Tarmakisdən yarandığını söyləyirlər. Onlar müasir zamanda Əhər kəndlilərinin Təbrizə Tomrus dediyini səbəb göstərirlər [Rzazad, 1380, 38]. Məhəmməd Tağı Zəhtabi (Kirişçi) yazar ki, "Tərbiz" kəlməsi "Tomiris" sözündən çox-çox əvvəl mövcud olmuşdur.. Bu iki söz arasında əlaqə fonetik baxımdandır, leksik cəhətdən onların ilgiləri olsa belə, hələlik bizə malum deyildir [Zəhtabi, 1378, 636].

"Tori" sözünü türk-oğuz tayfaları ilə əlaqələndirirlər də vardır. Bu fikrə etiraz edən S. Onullahi əsas gətirir ki, "Tavri", "Tarmakis" və ya "Tavrej" sözü yaranarkən Təbrizin indi yerləşdiyi ərazidə türkdilli tayfaların yaşaması elm aləminə malum deyil [Onullahi, 1982, 40].

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, Aşur çarı II Sarqonun kitabasında bu şəhərin yerləşdiyi ərazi "Tarui-Tarmakis" adlanır. Hazırda bölgə kəndliləri bu şəhərə "Tovri" deməkdədir. Yerli əhalinin dilində "turi" ("touri", "tovri") sözü həm də "qaynar çeşmə" mənasında işlənir. Tarixşünaslıqda bu məqamdan çıxış edərək "Tarui" sözünün ("ta" isti, qaynar, "ru" çay deməkdir) "qaynar sulu çay" mənasını verdiyini söyləyənlər az deyil.

"Təbriz" sözünün ilkin variantı olan

"Turi", "Tori", "Tovri" kəlmələrinin kökündə "tur" dayanır. Nəzərə almalyıq ki, dildə "u" və "v" səsləri fonetik əvəzlənmədir. Qurani-Kərimin "Tur" surəsində Tur dağının adı çəkilir [Qurani-Kərim, Tur surəsi, aya 1]. Allah Həzrət Musaya Tur dağında vəhy vermişdir. "Tur" sözü ola bilsin ki, Ön Asiya aborigenlərinin dilində "dağ" mənasını vermiş.

Altay və Mərkəzi Asiya ərazisində sonu "tau", "tav" komponenti ilə qurtaran dağ adları (Alatau, Baysuntau və s.) vardır. Türk dillərində bu söz bir şübhə doğurmadan dağlıq yerlərə deyilir. Tavr, Tavrida, Tavriya (Tavrlar ölkəsi) dağlıq ərazi olan Krimin da qədim adalarındandır. Bu ad həm də yarımadada yaşayan xalqın adı idi. Xatırladaq ki, "Taurus" latin dilində buga mənasındadır.

Nağıllarımızda da Tur dağının adına rast gəlinir. Qədim inanclar sistemində dağ kultu geniş yer alır. Dağlarda olan bəzi fiziki xüsusiyyətlər (xarici görkəmi, təbii ehtiyatları, orada fövqələdə hadisələrin baş vermesi — vulkan püşkürməsi və ya yanar qaza malik olması və s.) insanlar tərəfindən onların ilahiləşdirilməsi ilə nəticələnirdi. Hazırda Təbrizin yerləşdiyi bölgədə (Babadağın yaxınlığında) Allahu-Əkbər dağının başında xalq arasında "Zərdüst atəşgahı" adı ilə məşhur olan daşla hasarlanmış atəşkədən qalıqları mövcuddur. Mənbələrdən biliş ki, Təbrizin ətəyində yerləşdiyi Surxab dağında əvvəller atəşkədə olmuş, sonralar İslam dini ziyanətgahına (Eynali, Zeynalı) çevrilmişdir. Bildiyimiz kimi, hər bir din formalaşkarən özündən əvvəlki din və dini inamlardan, həmçinin xalq folklorundan bəhrələnir. Bu torpaq Tunc dövründə yaşayış məskəni olub, burada qədim tayfa birləkləri vardısa, deməli, ibtidai inancların ilkin rüseyimləri o zaman yaranmışdır. Büyük ehtimalla söyləyə bilərik ki, burada atəşpərstlikdən də qədimdə dini ocaq mövcud olmuşdur.

Bu məntiqə söykənərək "tur" sözünün dağ və Allahla əlaqələndirilməsini qanunauyğun hal saymaq olar. Həl qədim dövr müəllifləri də (Polibi, Diodor, Ptolomey) Təbriz şəhərinin Oront (Boront) dağının ətəyində yerləşdiyini yazırdılar [Fazili, 1984, 56]. İngilis səyyahı

T. Herbert yazar ki, Taurus dağlarının ətəyində yerləşən bu şəhər adını ondan götürmüştür, türklər və farslar onu "Taberiz" (Taberyz) adlandırlılar [Thomas Herbert, 1638, 194].

Lakin sual altında qalan digər məsələ "Tur" (Taur, Tavr) kökündən yaranan "Təbriz" sözünün ikinci hecasındaki "z" səsidir. Maraqlıdır ki, "Turi" və ya "Tovri" ifadəsinin sonuna necə olub ki, "z" səsi əlavə olunub? Bu, heç bir şübhə doğurmadan mənasını bilmədiyimiz "Tarmakis" sözünün sonundakı "s" səsidir. Taura-Tarmakis

(ikiqat qala) sözü qısaltıldıraq Taurus → Tavrus → Tavruz → Tavriz → Təbriz şəklinə düşmüştür.

Bütün yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək hələlik söyləyə bilərik ki, ilkin variantda "Turi" olan "Təbriz" sözü müqəddəs (ilahi) dağ mənasını vermiş, əsrər əvəzləndikcə o, fonetik dəyişikliyə uğrayaraq indiki şəkər düşmüşdür. Lakin bu, son nəticə deyil, biz tərəfdən tədqiqatlar hələ də aparılmaqdadır.

1999-cu ildə Goy məscid yaxınlığında qazıntılarından tapılmış 3000 il yaşı olan qadın və kişi skeleti. Azərbaycan muzeyi. Təbriz

II FƏSİL

YAŞAYIŞ MƏSKƏNİ VƏ EVLƏR

MƏHƏLLƏLƏR

*Şam Qazandan atladım,
Qonqa başına çıxdım.
Ey nağlılm, bayatım,
Təbrizin küçələri!*

Mədina Gülgün

Feodal şəhərləri kimi Təbriz də narinqla (içqala), şəhristan (zadəganların yaşadığı hissə) və rabaddan (sənətkar və tacir məhəllələri) ibarət idi. Şəhərdə hələ orta əsrlərdən məhəllələr və onların daxilində küçələr formalasdır. XIX əsrda köhnə məhəllələrin bir qismi mövcudluğunu saxlayır, bununla belə yeniləri də salınırdı. Maddi mədəniyyətin mühüm elementlərindən sayılan oykonimlərin araşdırılması şəhərin tarixi etnoqrafiyasına dair takzibedilməz faktlar ortaya çıxarır.

Yaşayış üçün əlverişli olan, əsasən sənətkarların sakın olduğu şəhər sənət və peşə sahələri üzrə ixtisaslaşan məhəllələrə bölündürdü. Hər məhəllədə məscid, bazar, karavansara, hamam, qəhvəxana, buzxana, meydan, park və digər ictimai obyektlər inşa olunurdu. Bu məhəllələrdən bəziləri XX əsrin əvvəllərinədək orta əsrlərdəki sosial topoqrafiyasını və malik olduqları qədim adlarını daşıyır, bəziləri isə tədqiq olunan dövrədə yenice yaranırdı.

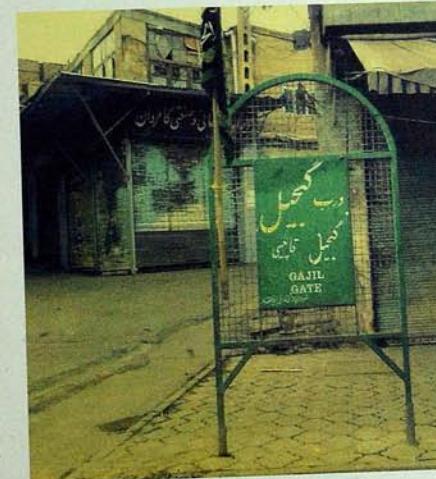
XIX əsrde şəhər əhalisinin sayı durmadan artırdı. Buna səbəb əhalinin təbii artımı ilə yanaşı beynəlxalq aləmdə bir sıra köklü dayisiliklərin baş verması idi. Əvvəlki dövrlərdən davam edən Şərq ticarəti ilə bahəm göstərilən vaxtda Rusiya və Avropa ilə yeni ticarət tarifləri üzrə mal dövriyyəsi iqtisadi əlaqələrin inkişafına geniş zəmin yaradırdı. Bununla əlaqədar şəhər ətrafında, xüsusiələ darvazaların kənarında sənətkar və tacir əhalinin sıx məskunlaşması, kəndlərdən və digər bölgələrdən kəsbkarlıq gələnlər, eləcə də Rus-İran müharibələri nəticəsində Şimali Azərbaycandan cənuba pənah gətirənlərin olması və digər tutarlı amillər

Təbriz şəhərinin demoqrafik vəziyyətinə ciddi təsir göstərir, bununla da yaşayış məskənlərinin sahəsi genişlənir, sayı artırdı.

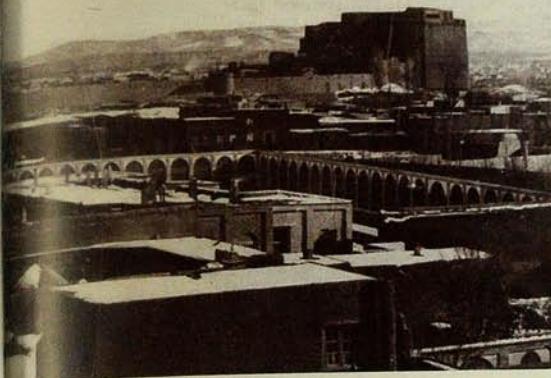
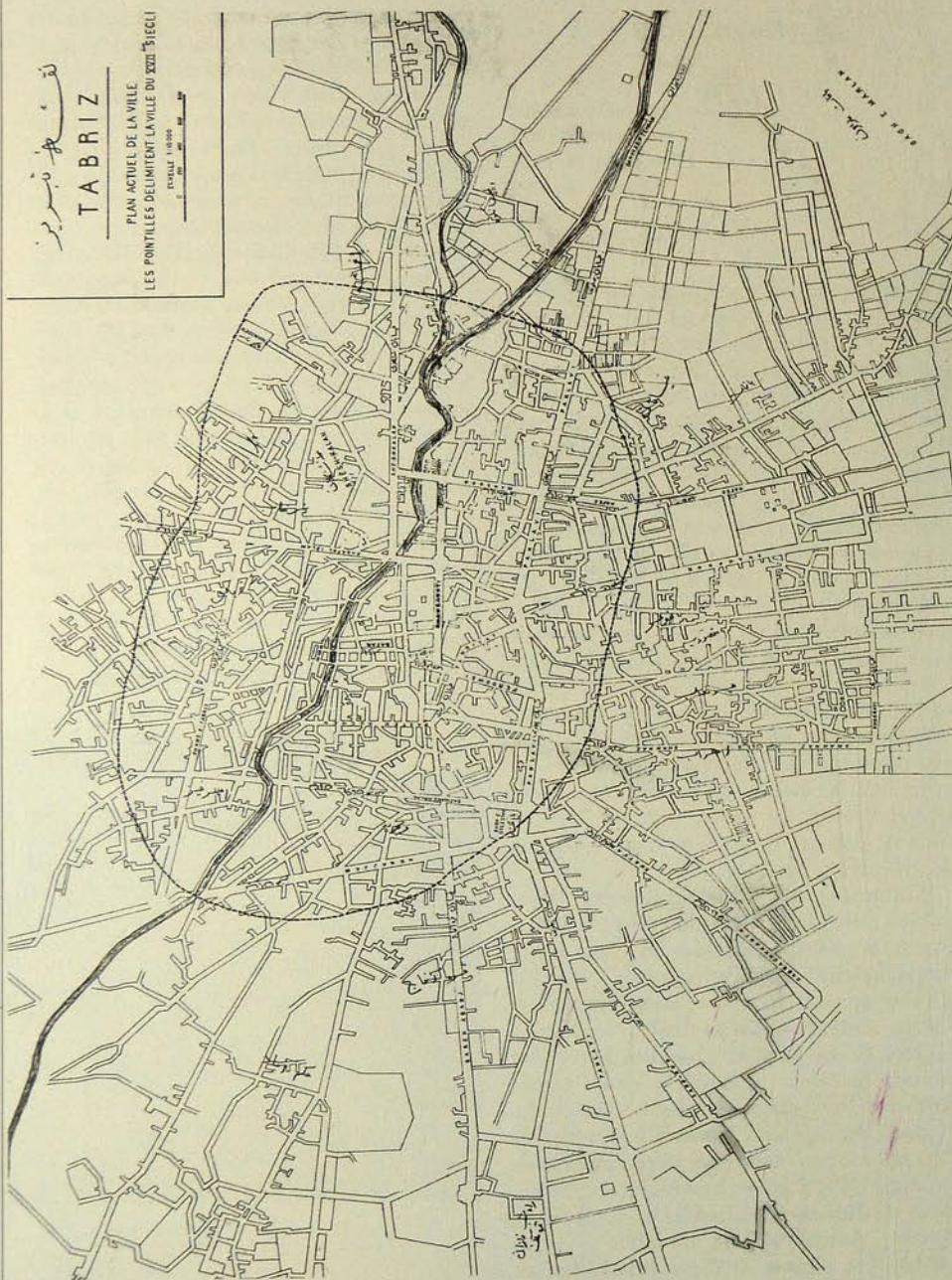
Təbrizin 1880-ci ildə (h.-q. 1297) tərtib edilən xəritəsində şəhərin məhəllələrinin adları verilmişdir. Tarixi mənbələrə və etnoqrafik materiallara əsaslanaraq XIX - XX əsrin əvvəllərində mövcud olan aşağıdakı məhəllələrin adını çəkmək olar:

— Surxab, Şam Qazan, Şəşgilan, Paye-çəraq, Hökmabad (Hökəməvar), Əmirxız (Əmirqız), Pələsəngi (Daş körpü), Əhrab, Leylava, Çarmenar, Cüstduzan, Xiyaban, Şotorban (Dəvəçi), Vercu (Vicuya), Məhad-məhin (Miyar-miyar), Maralan, Səncaran, Ziğlər (Zixlər), Rey mahalləsi, Dəməşqiyə darvazası, Pol bağı darvazası və ya məhəlləsi və s. Xatırladaq ki, xalq arasında onlardan bəziləri "darvaza" adlansa da, məhəllə adı kimi tanınırı.

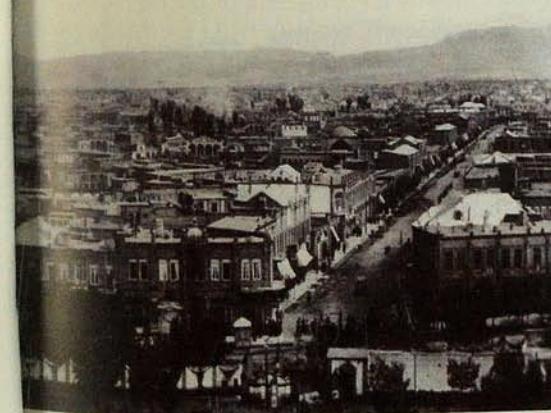
Təbriz darvazaları hələ orta əsrlərdə iqtisadi və hərbi-strateji məqsədlərlə tikilmiş, sonralar ətrafində yaranan mahallələr də onların adı ilə adlanmışdır. Bəhs edilən dövrədə şəhərin Surxab, Bağmeşə, Xiyaban, Nöber, Məhad-məhin, Gəcıl, Vicuya, İstanbul, Şotorban darvazaları fəaliyyətdə idi.

«Gəcıl qapısı»

Orta əsrlərdə məhəllədaxili küçələr düşmən hücumlarına qarşı müdafiə məqsədilə dar və dolanbadolan salınır, bundan fərqli olaraq araşdırılan dövrda isə onlar genişləndirilirdi. 1850-ci ildə (h-q. 1267) Nəsrəddin şah Həmzə Mirzə Həşmətüddövləyə Təbriz şəhərinin əsas xiyabanlarına daş döşənməsi haqqında farman verir. 1881-ci ildə (h-q. 1299) isə Məhəmməd Rəhim xan Əmir Nizama şəhərin bütün küçə və xiyabanlarına daş döşənməsinin başa çatdırılmasını həvələ edir [Etimadüssaltane, 1363, 90, 110]. Lakin XX əsrin ilk illərində Təbrizdə səfərdə olan V.Cekson yazar ki, Təbriz 24 məntəqədən ibarətdir və yalnız çox az sayıda küçələr çaydaşı ilə döşənib [A.V.Williams Jackson, 1906, 41].

Məhəllə daxilində bəzi küçələr birtərəflı giriş-çıxışa malik idilər. Bu cür qapalı küçələrə "dərbənd" deyildi. Hər bir məhəllənin giriş darvazası olurdu. Gecələr və müyyəyen vaxtlarda oraya giriş-çıxış qapanır. Hərbi əhəmiyyətli obyektlərin və darvazaların yanında, mərkəzi küçələrdə, məscidlərin yaxınlığında qaravulxanalar tikildi. Qacarlar dövründə bütün şəhərlərdə gecələr soyğunçuların qarşısını almaqdan ötrü "esmesəb", yəni gecə parolu tətbiq edilirdi. Əgar kimse gecə vaxtı küçəyə çıxməq istəyardısa, qabaqcadan bəylərbəyi idarəsindən və ya darğaldan həmin gecənin parolunu öyrənirdi. Gecə vaxtı parolu bilmədən bayır çıxanlar cəzalandırılırdılar [Nəxcevani, 1335, 42]. Gün ərzində hər məhəllənin kədxudası əlində çomaq küçələrdə gəzisir, kiçik münaqışləri hall edir, əxlaq qanunlarına riyət olunmasına nəzarət edirdi.

Gecələr işıqlandırma olmadıqından küçələrdə gediş-geliş müşkil idi və hər kəs məbəuren özü ilə fanus aparırdı. Fanusların ölçüsü şəxsin məqamına uyğun idi. Əyanları onların qarşısındaki nökrələrin daşıdığı böyük fanusdan tanımaq olardı [A.V.Williams Jackson, 1906, 41-42]. 1910-cu ildə küçələri işıqlandırmaq məqsədilə "çıraqbədi" adlı çırqlardan istifadə edildi [Villem Floor, 1393, 187].

Məlumatçıların dediyinə görə, keçmişdə hər gün küçə və xiyabanlar işçilər tərəfindən su çılənib süpürülürdü. Bu hal səyyahların da nəzərindən qaçmamışdı: "...axar suları bol olduğundan gecə və gündüz xiyabanları süpürülür, toz-torpaqdan bir zərrə də qalmır. Yolları sulayıb tartımız edirlər. Bütün küçələri pak və sərin olub, iyul ayında belə insanlara yeni ruh verir [Evliya Çelebi, 2011, 298].

1855-1858-ci illərdə səfərə gələn fransız tədqiqatçısı Jozef Artur de Gobino isə Təbriz xatırlarında maraqlı məqamlara toxunur: "Camaat bütün gecəni səhərədək oyaq qalır, küçə və bazarlarda bir-birini uzaq məsafələrdən səsləyirlər. Onların səsindən heç nə eşidilmir" [Təbriz az negahe cəhəngardan..., 1389, 208]. 1911-ci ildə şəhərdə olmuş rus müəllifi B.M.Quryev isə küçələrin adının olmamasından şikayətlənir: "Şəhərin

genişliyi səbəbindən təkbaşına gəzmək üçün oranı yaxşı tanımak lazım gəlir. Mənə deyilənə görə şəhərin eni 8, uzunu isə 14 verstdir" [Typee, 1912, 998]. Ola bilsin ki, müəllif məhəllədaxili kiçik küçələri nəzərdə tutur, cünti geniş xiyabanların adları xalq arasında hələ bir neçə əsr öncə formalşmışdı.

Qeyd edildiyi kimi, Təbrizdə iri məhəllələr orta əsrlərdən bəri təşəkkül tapmışdır. Zaman keçidkə onların tərkibində yeni-yeni məhəllələr yaranırdı. Hökmabəd (Hökmavar) məhəlləsi cənubdan Şam Qazan, şimaldan Əmizeynaləddin və Cəmşidabad, şərqdən Vicuya, qərbən Qaraməlik məhəlləsi (tabrizilərin məşhur "Qaraməlik" dastanının adını daşıyır) ilə həmsərhəd idi. Təbrizin şərqində yerləşən, əvvəller kənd məskəni olan, əsasən bostan-tərəvəz məhsullarının əkinini ilə ixtisaslaşan Hökmabəd XIX əsrin ikinci yarısında genişlənərək şəhərin tərkibinə daxil olub məhəlləyə əvvəl 1880-ci il (h.-q. 1297) xəritəsində Xiyaban məhəlləsinin avvalı adı "Qəle beg" (yəni "Qala bəyi" - İ.M.) adlanmış [Meymənətnejad, 1382, 11], sonraları isə "Qəle beg" şəklində düşərək Ərəgerin daxilində yeni bir küçə kimi formalşmışdı.

Hökmavərin məşhur məhəllələrindən olan Mentəş geniş yeraltı suvarma kanallarına malik olduğu üçün bütün Hökmavəri və Qaraağac məhəlləsini suvarma suyu ilə təchiz edirdi. Köşk məhəlləsi Elxani hökmədarı

Qazan xanın dövründə salınmışdı. Həmin dövrə Şənbə-Qazandan 3 km məsafədə Qazan xanın bağ və tarlalarını suvarmaq üçün "Kusk" adlı kəhriz qazılmışdı. Bundan sonra kəhriz yaxınlığında yaranan məhəllə də onun adını daşımışdı.

Söylənilənlərə görə, Hökmabəd məhəlləsində vaxtilə altı kəhriz vardi. Hazırda onlardan heç biri mövcud deyil. Məhəllə sakinlərinin əsas məşğılıyyəti bostan bitkiləri və göyərti yetişdirmək idi. Söz aqdığımız dövrə Hökmabəd bütün Təbrizi bu məhsullarla təmin edirdi. Məhəllənin mərkəzində göyərti bazarı kimi fəaliyyət göstərən Səbzi meydani yerləşirdi.

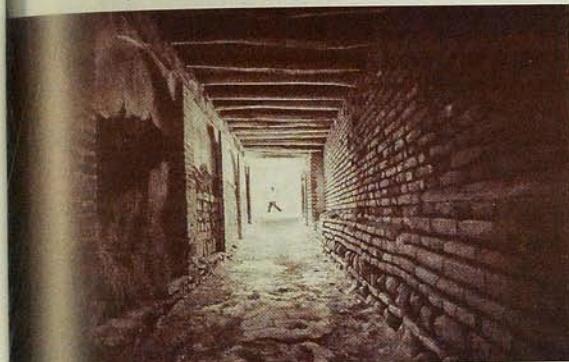
Koçabəd (Koçuvər) məhəlləsinin torpağına üçün yararlı olduğundan burada taxıl, bostan məhsulları və mal-qara üçün yemlik əkilirdi. Məhəllə sakinlərinin əsas məşğılıyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Orta əsrlərdə Mərənd — Şəbüstər istiqaməti üzrə İpək Yolu bu məhəllədən keçirdi. Burada qızığın alış-verisi gedən bazar və bir neçə karavansara mövcud olmuşdur. "Koçuvər" adı vaxtilə burada toxunan "köç" adlı yun parçadan götürülmüşdür. Xalis yundan toxunan həmin parçadan çobanlar və karavansara işçiləri üçün geyimlər hazırlanırdı [Xamaçi, 1388, 420].

Xiyaban məhəlləsi Təbrizin sahəsinə görə böyük və tarixi məhəllələrindən biri olub, şəhərin şərqi hissəsində qərərləşmişdi. Bura şimaldan Şeşgilan, Bağışə, Pole-səngi məhəllələri, cənubdan Maralan məhəlləsi, qərbən Rasta küçə və Nobər məhəlləsi,

şərqdən isə yaşlılıq və bağlarla əhatə olunurdu. Məhəllə Tehran darvazasına çıxışa malik idi. XX əsrin əvvəllərində İranda baş verən inqilabların faal başçılarından olan Bağır xan və Şeyx Məhəmməd Xiyabani bu məhəllənin sakinləriydi.

Xiyaban məhəlləsi maddi mədəniyyət abidələrinin zənginliyi və tarixi binalarının çoxluğu ilə diqqəti calb edir. Gök məscid, Mirzə Rza dala, Mirzə Nəsrrullah bazarı, Xiyaban bazarçası, Dəmir qapı (Rey darvazası), Təpəli bağ və digər tarixi yerlər və onların yaranması ilə bağlı məlumatlar məhəllənin şifahi tarixini eks etdirir. Burada vaxtilə dörd hündür minarə inşa edildiyindən məhəllə "Çəhar menare" adlandırılmışdır.

❖ Xiyaban məhəlləsində dalan

Delxun, Mirçoban, Qarabağlar və Salar küçələri xalq arasında formalşan adlarını bu günlərə kimi qoruyub saxlamaqdadır. Məlumatçıların dediyinə görə, bu küçələrin bir qismi Məşruṭə İngiləbi dövründə salınmışdı.

1880-ci il (h.-q. 1297) xəritəsində Xiyaban məhəlləsində Mirzə Kazımın, Konsul Məhəmməd Hüseynin, Mirzə Mehdi Müctəhidin, Mirzə Həsim xan Ləşkərin və Sərracoğlunun evləri, Cümə məscidi, Talibiyə mədrəsəsi, Həkim Ağa Seyidəli küçəsi qeydə alınmışdır [Niknam Lala və b., 1389, 103].

Xiyaban məhəlləsinin mərkəzində Qurd meydani yerləşirdi. Burada Təbrizin müxtəlif məhəllələrindən gələnlər xalq arasında ənənəvilik qazanan təhlükəli canavar

döyüşünə tamaşa edirdilər [Məşkūr, 1352, 124]. Qurd meydanındaki əyləncəli oyun sənki İspaniyadakı özüz yarışını xatırladırı.

Zübeydə xatun bulağı məhəlləni içməli su ilə təmin edirdi. Bundan əlavə, sakinlər Xaca Qasım, Keşis və Fəthəbad kəhrizlərindən də istifadə edirdilər.

Çarmenar (Çəhar menare) mahalləsi Təbrizin iyirmi dörd qədim məhəllələrindən biri olub, şəhərin mərkəzində yerləşirdi. Məhəllənin şimalında Mehranrud çayı, qərbində Cümə məscidi, şərqində Darayı xiyabanı, cənubunda isə bazar yer alındı. Burada vaxtilə dörd hündür minarə inşa edildiyindən məhəllə "Çəhar menare" adlandırılmışdır.

❖ Mensur xiyabanı

Keçmişdə bu məhəllənin sakinləri tacir və var təbaqədən ibarət idi.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Çarmenar məhəlləsində bir çox tikililər — Bazar meydani, Şahzadə bazarı (Örtülü bazar), Hacı Səfərli mədrəsəsi, məscidi və bazarı, Xan hamamı (Marağlı Əhməd xan Müqəddəmin adı ilə bağlıdır), Kazimiyə məscidi və mədrəsəsi, karavansara və s. mövcud olmuşdur.

1880-ci il xəritəsində isə Barmaqlıq və Hacı Məhəmməd Əminin körpüsü, Konsul Mirzə Ələkbər və Mirzə Əkbər kondxudanın dərbəndi, fərdi yaşayış evlərindən Əliağa Təhvildar, Mirzə Məhəmməd, Hacı Mirzə Əbdülhüseyin Xoşnevisi, Xoylu İsmayılin evləri, mədrəsələrdən Hacı Səfərli və Sadiqiyə mədrəsələri, karavansaralardan

❖ Yaşayış evinin başlığı

Hacı Mir Məhəmmədhüseyn Nazimüttüccar, Şahzadə, Mirzə Cəlil, Dəre-Abbasi, Keçəçi, Mirzə Səfi, Hacı Seyidhüseyn, İkiqapılı, Xərrazilər, Xan, Yumurtasatanlar, Hacı Mirzə Ələsgər Şeyx Əlsəlamı, Ağa Mir İsmayıllı və Hacı Seyidhəsən karvansaraları, bazarlardan Məliküttüccar, Hacı Səfarəli, Hacı Şeyx (Bu bazarı yerli əhali "Üç timçelər", yəni "üç bazar" adlandırır — İ.M), Hacı Tağı Gəncəli, Dəllal qadın, Papaqtikənlər, Misgərlər, Sərraclar və Şahzadə bazarları, Hacı Nəsir hamamı, Sadıqiyə buzxanası yazıya alınmışdır [Niknam Lalə və b., 1389, 98-99].

❖ Qazran məhəlləsi

Çustduzan (Çustduzlar) məhəlləsi şəhərin şimali-qərbində yerləşirdi. Bu məhəllə şimaldan Əmirxız, cənubdan Vərcu (Vicuya), şərqdən Səncaran, qərbdən isə Mehranrud çayı və Əmizeynaləddin məhəlləsi ilə əhatələnirdi. Təbrizlilərin dediyinə görə, Çustduzan məhəlləsinin əsasını qoyanlar Türkmençay sülhündən sonra Qarabağdan Təbrizə köçənlər idilər. Onlar buraya gəldikdən sonra sex açaraq "çust" adlı ayaqqabalar istehsal etməyə başlayırlar. Bununla da, yeni məhəllə onların pəşəsinin adını daşıyaraq "Çustduzan məhəlləsi" ("çust tikənlər" deməkdir) adlanır. Məhəllənin mərkəzdə Çustduzan meydani yerləşirdi. Burada əvvəller beş məscid fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan ən böyüyü Möcüzələr məscidi idi. Bəhs etdiyimiz dövrə su təchizatı kəhrizlər, quyu və bulaqlar vasitəsilə hayata keçirilirdi. Ana xatun və Əhməd paşa kəhrizləri məhəllənin ən böyük kəhrizləri sayılır. Əhməd paşa kəhrizi Safəvi-Osmanlı müharibələri zamanı şəhəri nəzarətə alan türk sərkərdəsi Əhməd paşanın göstərişi ilə qazılmışdı.

Dəməşqiyyə məhəlləsi Təbrizin şərqində idi. Mənbələrə görə, məhəllə Cəlairilər zamanında salınmışdır. Əvvəlki bölmədə qeyd edildiyi kimi, Şeyx Üveys Cəlairi Dəməşqiyyə imarətini tikdirmiş və sonralar bu binanın ətrafındaki məhəllə də eyni adla adlandırmışdır. Abidə Cəlairilər dövründə Bağdad xatunun nəzarəti ilə tamir edilmişdir. Binanın tikintisini onun qardaşı Dəməşq nəzarətdə saxlamış və bu münasibətlə bina ətrafındaki ərazi "Dəməşqiyyə" adlandırılmışdır [Həşri Təbrizi, 1371, 207]. Yerli əhali isə buraya "Gümüşqaya" deyir.

Əhrab məhəlləsi Təbrizin cənubunda yerləşirdi. Şimaldan Vərcu, Miyar-miyar və Qaraağac məhəllələri, cənubi-şərqdən Leylava, cənubdan Gəzəran (Gəzqan) məhəllələri ilə həmsərhəd idi. Mərkəzində Nəcəf bəy Naib məscidinin meydani, Araçrəkçixana və Çəşməbaşı yerləşirdi. Xəyyam xiyabanı Əhrab məhəlləsini iki hissəyə — qərbdən Qətran xiyabanı, şərqdən isə Barnava (Baron Avak) məhəllələrinə ayırdı. Tarixçi S.Ə.Kəsrəvi yazır ki,

❖ Sahnaz yolayırımı

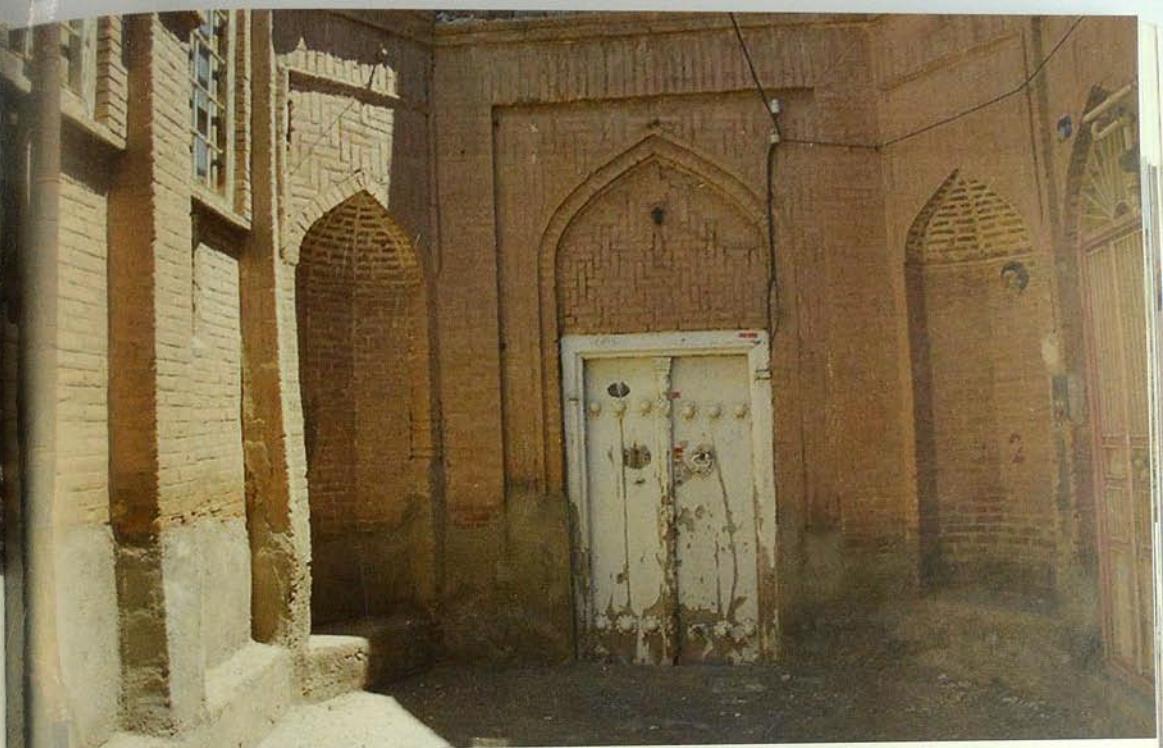
məhəllənin adının mənası məlum deyil [Kəsrəvi, 1332, 369]. Bu adın "əhr" və "ab" sözlərindən yarandığını nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, "əhr" hissəsi "ax" kəlməsinin danışqanda təhrif edilmiş forması, "ab" isə "su" deməkdir. Güman etmək olar ki, "Əhrab" toponimi "ax suyu" mənasını verir.

Əhrab məhəlləsində səkkiz məscid fəaliyyət göstərirdi. Onlardan Nəcəf bəy Naib, Molla Ələkbər, Molla Hüseyin məscidləri və s. nisbətən geniş sahəni tuturdu. Məhəllə sakinlərinin əksəriyyəti varlı tabaqçayəmənşub idi. Onlar Xaco Micar (Xaco Mərcan) və Xamət (Xan Məhəmməd xan) kəhrizlərindən istifadə edirdilər [Xamaçı, 1388, 113]. Burada Nəcəf və Şəvvə (Şahabad) qəbiristanlıqları

vardı. Sonralar Gəcıl qəbiristanlığının yerində Gülistan bağı salınmış, Şahabəd ərazisi isə Ana parkına çevrilmişdi. Gəcıl qəbiristanlığında Vərcu, Miyar-miyar, Əhrab və Kuçəbağ məhəllələrinin mərhumları dəfn edildi.

Əhrab məhəlləsi genişlənərək bir neçə məhəlləyə — Ziqlər, Molla Ələkbər, Qaranlıq dərbənd, Naib Məhəmməd və Şəhriyar məhəllələrinə bölmənmişdir.

Ziqlər (Zixlər) məhəlləsi XIX əsrin ikinci yarısında yeni yaranan məhəllələrdən biri idi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ərazi vaxtılık Əhrab məhəlləsinin tərkibində olmuşdur. Sakinlərin bəziləri məhəllənin adını XIX əsrin sonlarında burada işləmiş alman mühəndisi Ziqlerin adı ilə əlaqələndirir. Diqqəti cəlb

edən digər bir məqam da var ki, "ziğ" sözü Azərbaycan dilində "dolu", "çox" mənasını verir.

Əmirxiz (Əmirqız) məhəlləsi Təbrizin şimali-qərbində yerləşirdi. Yerli əhalisi buranı "Əmirqız" adlandırır. Məhəllə şimaldan Açıq, cənubdan Mehranrud çayı, qərbdən Çustuzan məhəlləsi, şərqdən isə Təkəli və Şotorban (Davaçi) məhəllələri ilə əhatə olunurdu. Təbrizlilərin xatirində xalq qəhrəmanı Səttarxanla bağlı xatırılarda yadda qalan bu məhəllə hələ Məşrutə İnqilabından əvvəl də sakinlərinin sıxlığı ilə seçilirdi. Burada əsasən tacirlər, toxucular və şalçılar yaşayırırdılar. Əmirxizdə toxunan xalçalar hazırda dünya muzeylərini bəzəyir. Ötən əsrin ortalarında xalçalıqla yanaşı, kibrıt emalatxanası da fəaliyyət göstərirdi. Məhəllənin əksər evlərində corab toxunurdu.

Əmirxiz məhəlləsində XIX əsrədə altı məscid fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan da ən böyükü Qasabələr məscidi idi [Xamaçi, 1388, 125]. Göstərilən dövrə qədim tikililərdən olan Sərdar məscidi və Sərdar hamamı da fəaliyyətini davam etdirirdi. Məhəllənin cənubunda şəhərin səkkiz darvazasından biri olan İslambul (İstanbul) qapısı yerləşirdi. Su təchizatının zəifliyi üzündən bu məhəllədə yaşıllıqlar az idi. Əliverdixan və Əmir (Əmir Cəlil) kəhrizləri istifadədəydi. Əmir Cəlil kəhrizindən təkcə Əmirxiz deyil, həm də Hökmabad məhəlləsinin sakinləri faydalananırdılar.

1880-ci ildə Əmirxiz məhəlləsində Hacı Mollabaşı, Molla Məhəmməd dayı, İbrahim, Seyid, Məşədi Rza, Hacı Menab və Həkim qəbulu karvansaraları, Əmirxiz məscidi və Kül buzxonası qeydə alınmışdır [Niknam Lala və b., 1389, 87].

Surxab ("qırmızı su" mənasını verir) məhəlləsi Təbrizin şimalında yerləşirdi. Məhəllə şimaldan Surxab dağı, qərbdən Şotorban məhəlləsi, cənubdan Mehranrud çayı, şərqdən isə Şeşgilan məhəlləsi ilə əhatələndirdi. Məhəllənin mərkəzində Surxab və Seyid bazarları vardı.

1880-ci ildə məhəllədə tarixi tikililərdən Fərraşbaşı və Müşirəddövlə karvansaraları, Qaravulkana, Surxab bazarçası və Seyid Həmzə məqbərəsi, fərdi yaşayış evlərindən imamqulu Mirzənin, Mirzə Əbdürəhim xan Ağasının, mühəndisin, Murtuza Mirzənin, Məhəmməd Mirzənin, Hüseynoğlu Mirzənin, Hacı Cabbar Tükçünün, Mirzə Haşim xanın, Mehdi xan Fərraşbaşının, Əbülhəsən Həkimbaşının və Məhəmməd İsmayıllı xan Sandıqqarın evləri qeydə alınmışdır [Niknam Lala və b., 1389, 86]. Məhəllədə Şah Cələbi, Həsən padşah və Xacə Əlibəy kəhrizləri mövcud olmuşdur.

Surxab məhəlləsində on beş məscid var idi. Onlardan ən böyükü Seyid Həmzə məscidi olub, indi də çoxsaylı ziyarətçilər qəbul etməkdədir. Keçmişdə Surxab məhəlləsində üç qobiristan — Baba Həsən, Baba Məzid və Məqbərətül-Şüara (Şairlər məqbərəsi)

Şəhərətoğlunun evi. Surxab məhəlləsi

mövcud idi [Azərbaycane-Şərqi, 1388, 56]. Hazırda Şairlər məqbərəsi məhəllənin məşhur tarixi abidələrindəndir.

Şənbə-Qazan (Şəm Qazan) məhəlləsi Təbrizin iyirmi dörd qədim məhəllələrindən biri olub, şəhərin qərb hissəsini təşkil edirdi. Məhəllə şimaldan Hökmabad, cənubdan Xətib, şərqdən Axuni məhəllələri, qərbən Qaramalik bağları ilə əhatələnirdi. Əvvəldə vurğulandığı kimi, məhəllənin adı Elxani hökmərdəri Qazan xanın adı ilə bağlıdır. Elxanlılar dövründə Təbriz dövlətin paytaxtı olmaqla yanaşı, dövlət idarəsi də Şəm Qazan məhəlləsində yerləşirdi. Həmin vaxtda məhəllə qaynar həyat yaşayırı.

Məhəllədəki xanəgahlar, şafei və hənəfi məzhiblərinə məxsus mədrəsələr, darüşşəfa, beytülqanun, rəsədxana, mehmanxana, su anbarı, istixana və digər tarixi-memorial tikililər şəhərin əzəmətindən soraq verirdi.

❖ *Firdovsi xiyabani*

Şeşgilan məhəlləsi tarixi məskənlərdən olub, Təbrizin şərqində yerləşirdi. Qarı körpüsündən başlayaraq Abbasi xiyabanına kimi uzanan məhəllə şimaldan Surxab, cənubdan Mehranrud, şərqdən Pole-Səngi, qərbən isə Hərəmxana ilə əhatələnirdi. Məhəllədə vaxtikən altı məscid fəaliyyət

göstərirdi. Onlardan ən böyükü Vəzra məscidi idi.

Leylava (Leylabad) məhəlləsi orta əsrlərdə mövcud məhəllələrdən biri olub, şəhərin cənubunda qərarlaşmışdı. İlk dəfə Qaraqoyunlu hökmərdəri Cahanşahın həyat yoldaşı Xatun Canbəyin tərəfindən verilmiş Müzəffəriyyə məscidi vəqfnaməsində bu ada rast gəlinir. Həmin vəqfnamədə "Leylava küçəsi" adlanmışdır. Görünür, vaxtilə o, kişi olmuş, sonra böyükən genişlənmiş və məhəlləyə çevrilmişdir [Onullahi, 1982, 77].

Leylava məhəlləsində XIX — XX əsrin ikinci yarısında "Cavazxana" ("cavaz" icazə sənədi deməkdir) adlı idarə yerləşirdi. Şəhərə kənd təsərrüfatı məhsullarını satmağa gələn kəndlilər bu idarədə qeydiyyatdan keçib icazə vərəqəsi alırdılar. Göstərilən dövrdə məhəllədə orta əsrlərdən qalma dabbagliq emalatxanası da fəaliyyət göstərirdi.

❖ *Dəvəçi (Şotorban) məhəlləsi*

Dəvəçi (Şotorban) məhəlləsi geniş sahəyə malik idi. Sakinlərinin əksəriyyəti sənətkar və tacirlər idilər. Bildiyimiz kimi, sürətli nəqliyyat vasitələrinin istifadəsindən əvvəl yüksəkşəhərə əsasən dəvələr vasitəsilə aparılırdı. Topladığımız çöl-ethnoqrafik məlumatlara əsasən tarixi İpək Yolu məhəllənin yaxınlığından keçirdi və dəvə karvanları ilə uzun yola çıxan tacirlər burada dayanıb dincəlirdilər. Bu səbəbdən də geniş ticarət əlaqələrinə malik ərazi "Dəvəçi" adlandırılmışdır.

Məhəllənin əsasını qoyanlar təqribən iki əsr öncə Qaradağın (Arasbaran) kəndlərindən köçənlər olmuşlar. Məhəllə sakinləri Əmir Nizam, İmam Cümə və s. kəhrizlərdən istifadə edirdilər. Burada əvvellər otuz məscid fəaliyyətdə idi, onlardan Hacı Ağababa, Xəlil, Hacı Kazım, Ərəblər, Şəkilli məscidi və digərlərini göstərmək olar.

Dəvəçi məhəlləsində "Şəkili" adlı kişi yerləşirdi. Həmin kişi ölüyalardan birinin məzari vardi [Həşri Təbrizi, 1371, 86]. Ola bilsin ki, oranın sakinləri bir zamanlar Şəki şəhərindən (Azərbaycan Respublikası) mühacirət edənlər olmuşlar.

Məşədi Məhəmməd, Hacı Mirzə Məhəmməd Əmin, Sabunbişirənlər, Məşədi Cəfər, Hacı Hüseyin, Hacı Cəlil, Cəfər, Hacı Məhəmməd, Molla Məhəmməd dayı, Ağacçı, Həsən, Kərbəlayi Allahverdi, Mirzə İbrahim və Mirzə Rzanın karvansaraları, Dabbagxana məscidi, Saman və Sahibüləmr meydənləri, buzxana və xaraba buzxana, Müşirəttüccar su anbarı, Vəzir hamamı, Mirzə Mehdi

mədrəsəsi, Dəvəçi qəbiristanlığı, Dəvəçi bazarçası, Molla Məhəmməd dayı körpüsü, Hacı Mətləb xanın, Hacı Seyidhəsən Yəzdiinin, Hacı Kərimin, Hacı Ələkbərin, Mir Əbülfəzlin, Hüccətüssəlamın və Mirzə İshaq xanın evləri 1880-ci ildə Dəvəçi məhəlləsinin tarixi abidələri sırasına daxil edilmişdir [Niknam Lala və b., 1389, 93].

Vərcu (Vicuya) məhəlləsi şəhərin böyük və qədimi məskənlərindən idi. Təbrizin şimal-qərbində yerləşib, şimaldan Çustduzan, cənubdan Qaraağac, şərqdən Rasta küçə, Çuxurlar və Dikbaş meydəni, qərbən isə Hökmabadla həmsərhəd idi.

1880-ci ildə bu məhəllədə Vicuya meydəni, Hacı Məhəmməd Hüseyn xanın evi, Hacı Məhəmməd Hüseyn İsfahaninin karvansarası və Vicuya darvaza bazarçası qeydiyyata götürülmüşdür [Niknam Lala və b., 1389, 102].

Yaşlı sakinlərinin dediyinə görə, məhəllənin mərkəzi hissəsində Əli Siyahpuş küçəsi salınmışdı. Onun qurtaracağında kiçik məhəllə qəbiristanlığı və məscid vardi.

❖ *Dəvəçi (Şotorban) darvazası. E.Flanden. 1840*

Saat meydanı

Hazırda qəbiristanlığın yerində yaşayış evləri inşa edilib. Məhəllə sakinlərinin an çox toplaşdığı yer Vicuya meydanı olmuş, onlar "Səncaq", "Şərbaflar" və "Sərdar" adlı kəhrizlərdən istifadə etmişlər.

Dərvişlər və ya Hümmətabad məhəlləsi Çərəndab və Leylava məhəllələrinin arasında yerləşirdi. Hazırda yerində bir neçə yeni küçə salınmışdır. Sakinlərin verdiyi məlumatata görə, keçmişdə Dərvişlər məhəlləsində bir neçə dərviş yaşayırıldı. Onlardan Dərviş Fərəc, Dərviş Qafar, Dərviş Həsən, Dərviş Hüseyn və başqları indi də yerlilərin xatirindədir və onlar haqqında maraqlı rəvayətlər nəql edilməkdədir. Dərvişlərin əsas məşğuliyyətləri gündəlik ibadətlə yanaşı, Məhərrəm və Ramazan aylarında kəndlərdən gələnlərə mərsiyəxanlıq etmək idi. Dərvişlər məhəlləsinin mərkəzi meydanında eyni adlı məscid yerləşirdi.

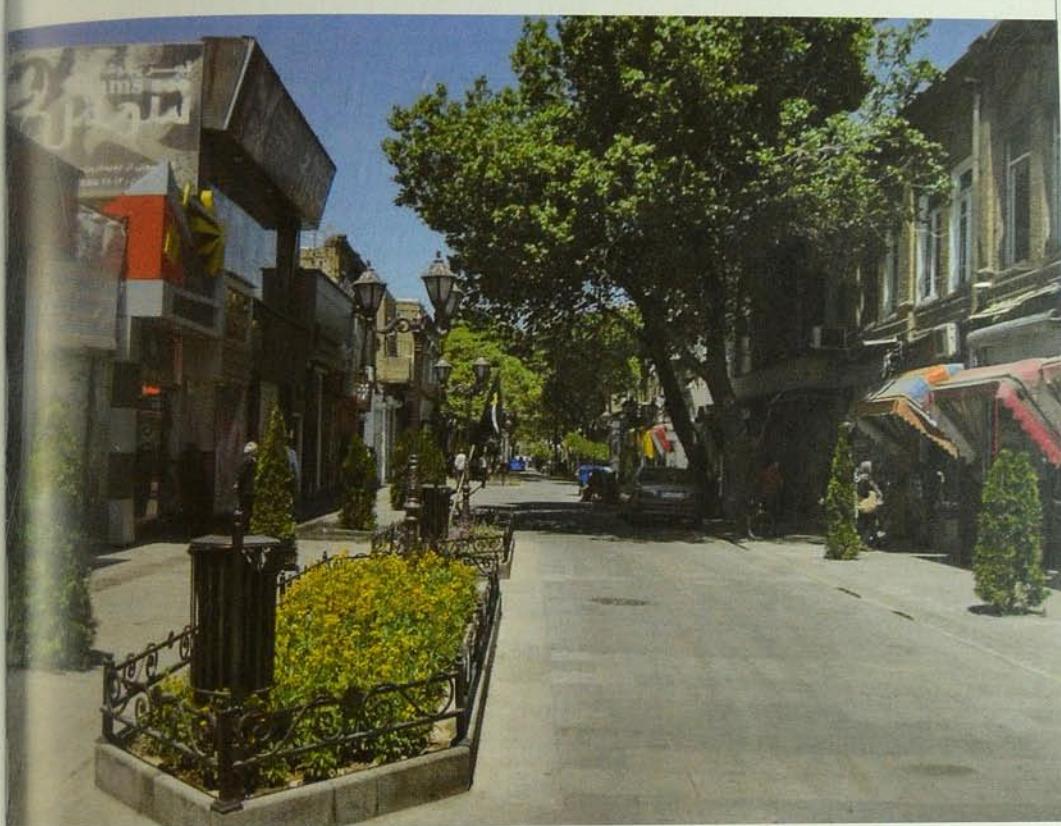
1910-cu ildə (h.-ş. 1288) təbii fəlakət nəticəsində alich və quraqlıq illəri baş vermiş, çoxlu sayıda əhatəli qıtlıqdan tələf olmuşdu. Bu fəlakət Təbrizdən də yan keçməmişdi. Məhəllə camaati toplaşaraq məscidin həyatında ayrılmış sahədə qarşılıqlı yardım nəticəsində çörəkxana inşa etmişlər. Obyektin gəliri xeyriyyə cəmiyyətinin hesabına daxil olurdu. Bu hadisədən sonra xalq arasında məhəllənin adı dəyişdirilərək

"Hümmətabad" ("hümmət" ifadəsi "ciddi-cəhd", "xeyirxahlıq" mənasındadır) adlanmağa başladı. İran İslam İncilabından (1979) sonra rəsmi adı Mehdiyyə olsa da, təbrizlilər hələ də bu məhəlləni "Dərvişlər" və ya "Hümmətabad" deyə çağırırlar.

Səncaran məhəlləsi şimaldan Mehranrud, cənubdan Miyar-miyar, şərqdən Rasta küçə və qərbdən Vərcu məhəllələri ilə dövrələnirdi. Səncaran məhəlləsi keçmişdə Təbrizin mərkəzi və böyük məhəllələrindən biri olsa da, hazırda sahəsi kiçilərək bir neçə küçə ilə məhdudlaşır. Fələstin prospekti məhəllənin mərkəzindən keçir.

Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və Səfəvilər dövrünə dair orta əsr mənbələrində söyügedən məhəllənin adına tez-tez rast gelinir. Əhalinin əsas sitayış etdiyi pirlərdən biri "Köhnə İmamzadə" adı ilə tanınır. Məhəllədə yerləşən Rəvvadi hökməarı Vəhsudanın oğlu Əbu Nəsir Momlanın qəbri də ziyarətgahlardandır [Xamaçi, 1388, 300]. Burada Kəlkütəçi (Hindistanın Kəlkütta şəhərinin adındandır) meydanı və Hacı Məhəmməd Bağır Kəlkütəçi məscidi yerləşir. Göstərilən tarixi-ictimai tikililərin adını daşıdıgı Hacı Məhəmməd Bağır Kəlkütəçi öz dövrünün böyük xeyriyyəcisi olmuşdur.

Qəreğac (Qaraağac) məhəlləsi Təbrizin qərb hissəsini əhatə edirdi. Məhəllə şimaldan Vicuya, qismən də Hökmabad, cənubdan

Tərbiyyət xiyabanı

Küçəbağ, şərqdən Gəcil, qərbdən Axuni məhəllələri ilə həmsərhəd idi. Hələ yaşayış məskəni olmamışdan əvvəl ərazi büsbütün uzunömürlü qaraağac ağacları ilə örtülürdü və bu səbəbdən də məhəllə "Qəreğac" adıyla tanılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar güman edirlər ki, orta əsrlərdə yaşamış görkəmli sufi şairi Şəms Təbrizinin məzarı bu məhəllədədir. Məhəllənin ən böyük küçəsi Tağlar küçəsidir.

Maralan məhəlləsi şəhərin cənub və cənubi-şərqində yerləşirdi. O, şimaldan Xiyaban məhəlləsi, cənubdan Yanıqdag, qərbdən Nobər məhəlləsi, şərqdən isə Xiyaban məhəlləsinin bağları və Çaçadag təpəlikləri ilə əhatə olunmuşdur. Tərkibində yerləşən

Qiyas küçəsi bəhs etdiyimiz dövrə demək olar ki, məhəllə kimi formalaşmışdır. Maralan məhəlləsində qadınların əksəriyyəti evlərdə xalça toxuculuğu və lavaş bisirməklə məşğul idilər.

Maralan məhəlləsi ilə bağlı xalq arasında bir sıra rəvayətlər də mövcuddur. Cox güman ki, bu rəvayətlər məhəllənin six məşəliklə əhatə olunması ilə bağlıdır. Məhəllənin adı ilə bağlı söylənilir ki, məşədən yaşayış məskənina çoxlu maral gəlirdi, bununla da məhəllə "Maralan", yəni "Marallar" adlandırılmışdır.

Maralan məhəlləsinin əsas küçələri aşağıdakılardır: Çopur, Xan Hacı Xeyrulla, Qiyyas, Carçı, Nənə Məryəm. Bu küçələrin hamisün salınma tarixi Qacarlar sülausının ilk dövründə təsadüf edir [Niknam Lalə və b., 1389, 90]. Məhəllənin mərkəzində Çarşı (Çahar su) meydani yerləşirdi. Burada "Qorçubaşı", "Tacirbaşı", "Naibəlsəltənə" adlı kəhrizlər var idi.

Məhad-məhin (*Miyar-miyar*) məhəlləsi şəhərin cənubunda yerləşirdi. Əhali əvvəller bu məhəlləni "Miyar-miyar", hazırda isə qısaltılmış şəkildə "Mir-mir" adlandırırlar. "Miyar-miyar" ifadəsi heç bir mənə kəsb etmədiyi üçün sonralar onu "Məhad-məhin"lə əvəz etdirər ki, bu da "böyük beşik" anlamını verir [Naxcevani, Tarixçeyə.., 1335, 262]. Məhəllənin adı Cahanşah məscidinin vəqfnamasında "Məhad-miyar" kimi göstərilmişdir [Xamaçi, 1388, 169].

"Məhad-məhin" sözünün ilkin variantı "Mad-mesin" olmuş, tələffüz zamanı dildəki səslərin fonetik əvəzlənməsi nəticəsində ifadə müxtəlif şəkil almışdır. Bu termin müəyyən zaman çərçivəsində "Mad-mehən", "Mar-mesən" "Məhad-mehən", "Mehad-mehən", "Mad-mesən", "Məhad-məhin", "Mar-miyan", "Marmiyan", "Narmiyan", "Niyarmiyan", "Niyar-miyar" və "Mir-mir" şəklində düşmüşdür [Niknam Lalə və b., 1389, 90]. Sözün ilkin variantı — "Mad-məhin"dəki "mad" hissəsi isə zənnimizcə, bu torpaqların qədim sakinləri olan madların (midiyalılar) adı ilə bağlıdır.

Məhad-məhin məhəlləsinin sakinləri tavanlı olub, əsasən zərgərlər, cəvahir ustaları, dərzilər, tacir və xırda alverçilərdən ibarət idi. Burada bağçılıq və bostançılıq zəif inkişaf etmişdi. Məhəllənin bir hissəsində xristian əhali yaşayırıd.

Bəhs olunan dövrdə Ağaəli kəhrizi istifadədə idi. Məhad-məhin darvazası, Pişidmətbəsi tövlesi, ingilislərin faytonxanası, Sərracoğlunun, Əfəndinin və ingilislərin evləri 1880-ci ildə (h.-q. 1297) Məhad-məhin məhəlləsində siyahıya alınmışdır. Osmanlı və Avropa səfirlilikləri burada yerləşirdi. Hadisələri şəxsən görən tarixçinin yazdığını görə, səfirlər yerli

xalqın və özlərinin milli bayramlarında, hökmardarlarının doğum günündə Məhad-məhin məhəlləsində tədbirlər keçirir, bayraqlarını ucaldırırlar. Osmanlı şahbəndəri (baş konsulu) isə hər cümə günü səfərətxanaya bayraq sancırı [Nadir Mirza, 1393, 143].

Məhad-məhinin tərkibində formalaşan yeni məhəllələrdən biri də Qaradaş məhəlləsi idi. Ustad-şagird məscidi həmin məhəllədə yerləşirdi. Dal-zal məscidi də Məhad-məhin sakinlərinin ziyarətgahlarından sayılırdı.

Yuxarıda haqqında məlumat verilən məhəllələrlə yanaşı, bəhs etdiyimiz dövrdə Təbriz şəhərində Qaraməlik, Axuni, Lalə, Çərəndab, Əmizeynaləddin, Cəmşidabad, Dəməşqiyyə, Qarabağlılar (məhəllənin əsasını qoynalar Rus-İran müharibəsindən sonra Şimali Azərbaycandan köçənlər idi), Küçəbağ, Rasta küçə, Xətib, Bağmuşə, Çəhrəbəx, Şahabad, Seylab, Siyavan, Əreger, Qala, Nobər, Axmaqıyyə, Dəstişah, Baron Avak (Barnava), Sərd və s. məhəllələr də mövcud idi.

YAŞAYIŞ EVLƏRİ

Əvvəl qoşuş, sonra ev.
Qabusnamə

Azərbaycan və ümumşərqi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan Təbriz şəhərinin inşaat mədəniyyətinin, xüsusiilə xalq yaşayış evlərinin etnoqrafik nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməsi maraq doğurur. Tədqiq etdiyimiz dövrdə inşaat ənənələri inkişaf etməklə bərabər, bu sahədə xarici təsirlər də özünü bürüzə verirdi. Həmin ərəfədə Təbrizdə öz memarlıq üslubu ilə gözoxşayan ikimərtəbəli imarətlər getdikcə çoxalırdı. Bu amil həm də şəhərin iqtisadi cəhətdən inkişafını göstərirdi. Evlərin tikinti materialı

və plan-quruluşuna əsasən şəhərin sosial təbəqələrinin müxtəlifliyini izləmək olardı. Belə ki, hər bir ailə başçısının öz maddi imkanına labüb şəxsi evi vardı. Mühacirlər istisna olmaqla, yalnız az sayıda şəhərlinin evi olmazdı.

Təbrizin strateji mövqeyi ilə əlaqədar əvvəldə vurğulandığı kimi, onun yadəlli qoşunları tərəfindən dəfələrlə zəbt edilməsi, tez-tez təkrarlanan zəlzələlər və digər fəlakətlərlə üzləşməsi şəhərin son orta əsrlərdə salınan tarixi binaların əksəriyyətinin dağılması ilə nəticələnmişdir. Lakin bəzi imarətlər, o cümlədən xanlıqlar dövründə inşa edilən Behnamın evi hazırda da mövcudluğunu qoruyur. 240 illik tarixə malik bu bina öz unikallığı ilə diqqət çəkir. Nəsrəddin şahın dövründə təmir edilmiş və bəzi rəsm bəzəkləri əlavə olunmuşdur.

❖ Behnamın evi

Qədəkinin evi

Xatırladaq ki, hazırda Behnam, Qədəki, Gəncəyizadə və Sədəqyanının imarətləri Təbriz İncəsənət Universitetinin Memarlıq fakültəsinin nəzdindədir və muzey kimi fəaliyyət göstərir.

Qacarlar dövründə bishmiş və çiy kərpic və gəc şəhərin inşaat mədəniyyətinə xarakterik əsas xammal sayılırdı. Bəzi evlərdə qarışq materialdan istifadə edilirdi. Məsələn, Səlmasının imarətində bünövrə daş və sarucdan olub, zirzəmi daş və Tiflisi kərpicdə,

Gəncəyizadənin evi

Sədəqyanının evi

divarları isə çiy kərpiclə hörülmüşdür [Səngəri və b., 1393, 97]. Tez-tez baş verən zəlzələlərə görə şəxsi mənzillər daha çox birmərtəbəli tikilir, varlı ailələr isə ikimərtəbəli evlərə malik olurdu.

Mənbələr yaşayış evləri haqqında. Orta əsrlərdə Təbrizə gələn səyyahların əksəriyyəti şəhərin plan-strukturunu, o cümlədən, evləri haqqında məlumat vermişlər. Fransız səyyahı La Boye Le Quz yazar ki, ağər qədimliyini, divarlarının qalıqlarını nəzərə alsaq, Təbriz Qahirədən böyük, Londona bərabər ola-

Səyyah Pule isə Təbrizi Parislə müqayisə edir. Müəllif göstərir ki, evlərin əksəriyyəti çiy kərpicdən inşa edilmişdir. Yalnız bir sıra dövlət binaları və məscidlər gördüm ki, bishmiş kərpicdən tikilmiş və üzəri kaşı ilə örtülmüşdür [Təbriz az negahe cəhangordan..., 1388, 50].

İtalyan səyyahı Cemilli Kareri də evlərin inşaat materialına toxunaraq yazar ki, divarların bayır hissəsi gil və torpaqla suvanıb, xoşagəlimli görsənmir. Lakin mənzillərin daxili çox səliqəli və təmtəraqlıdır. İri imarətlər diqqətçəkici olub, həyətlərində mərmər döşəməsi və fəvvərələri var [Təbriz az negahe cəhangordan..., 1389, 94].

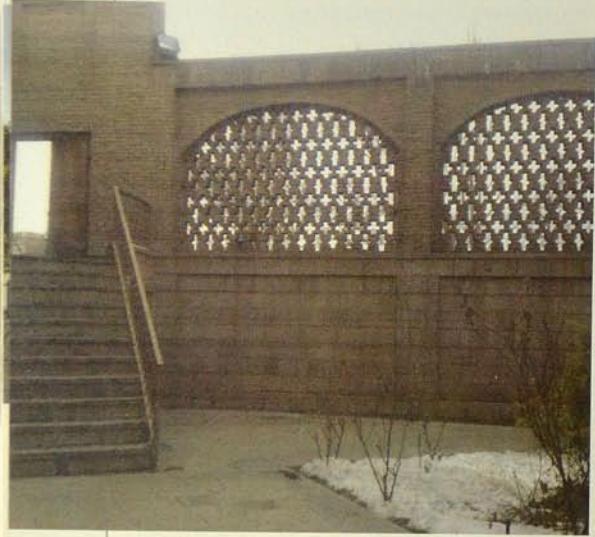

Hüseyn xanın evi. Təbriz. E.Flanden. 1840

Avropa müəllifləri maraqlı bir cəhəti də açıqlayırlar ki, evlərin daxili və xarici görkəmi bir-birini tamamlamur. C.Karerinin təsvirinə görə, imarətlərin bayır hissəsi gillə suvanaraq uçuq-sökük, kobud və yaraşıqsız görünən və, daxilində olduqca təmtəraqlı, cənnəti xatrladan iç-içə bağlar, hündür fəvvərələri olan böyük mərmər havuzlar, xoşməzə meyvələrlə dolu ağaclar, xanımlara məxsus hərəmxana və s. yerləşir. Belə təzadın səbəbi orta əsrlər boyu əcnəbilərin (osmanlılar, sonralar ruslar) və ölkədaxili feodal qrupların şəhərə hücum etmək təhlükəsi ilə bağlı idi. Varlı sakinlər öz imarətlərinin xarici görünüşünü viran olmuş kimi göstərirdilər. Bununla belə hesab edirdilər ki, bu mənzillərin daxili cah-calalı işğalçıların ağlına gələ bilməz.

Tədqiqatçı-səyyah V.Cekson da bu məsələyə toxunaraq yazar ki, həyətlərin daxili girişini cansıxıcı olduğundan otaqların xalçalarla, naxışlı pərdələrlə, İranda istehsal olunmuş silahlarla və gözəl şirəli qablarla necə bəzədildiyini insan heç vaxt təsəvvür edə bilməz. O, işq düşməkdən və hava daxıl olmaqdan ötürü buradakı qapılarnın üstündə şəbəkə olduğunu və onların Norman qalasının darvazalarına bənzədiyini qələmə alır [A.V.Williams Jackson, 1906, 40-41].

Əksər səyyahlar zəlzələlərin xalq həyatına vurduğu zərbəni qələmə alır və təbii fəlakətin evlərin tikintisine təsirini söyləyirlər. İngilis müəllifi Vilyam Özli yazar ki, zəlzələ təhlükəsi ilə bağlı Təbrizin evləri balaca və birmərtəbəlidir. Bir sıra evlərin giriş qapısı kükədən üç-dörd pilləkən aşağıda yerləşir.

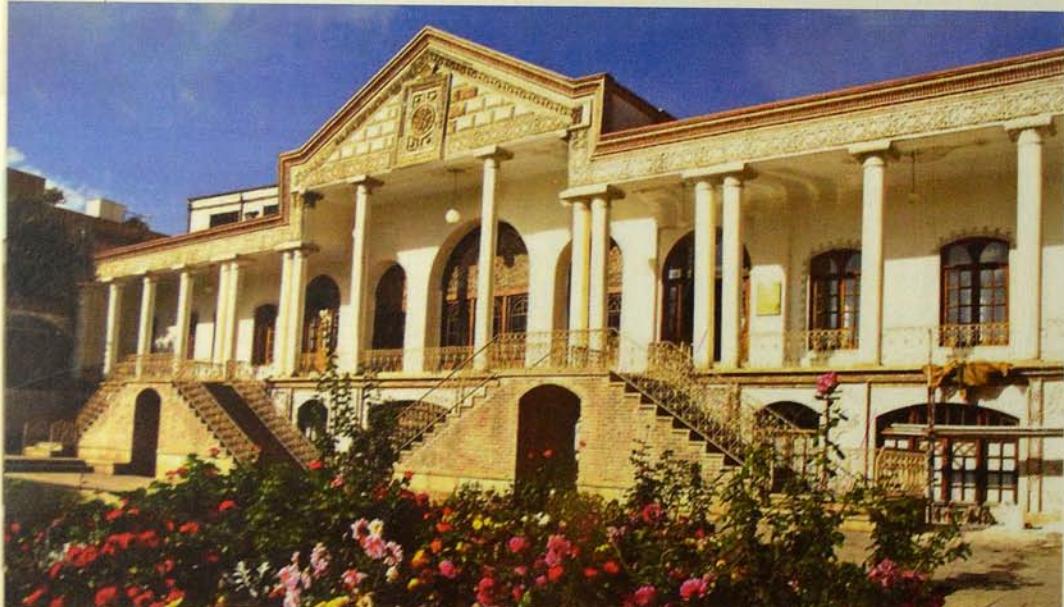

❖ Segatüllislamın hayatı kapısı

Sakinlərdən biri mənə dedi ki, bəzi biganə atlılarıñ camaatın mənzilinə girməməsindən və maneçilik törətməməsindən ötrü evlərin pilləkənləri bu cür düzəldilir [Təbriz az negahe cəhangərdən..., 1389, 155].

XVII – XVIII əsrlərdə Avropa səyyahlarının tikililər barədə verdiyi məlumatların əksəriyyəti XIX əsrə, hətta bir qismi indiyədək qalmışdır. Ötən dövrün davam kimi, Qacarlar dövründə də ənənəvi evlər çiy kərpicdən, imarətlər, dövlət binaları və məscidlər isə əsasən bışmiş kərpicdən inşa edilir, üzəri kaşı ilə bəzədilirdi.

İmarətlər. XIX əsrə avropasayağı yeni üslubda tikilən yaşayış və ictimai binaların bəzələri öz mövcudluğunu hələ də saxlamaqdadır. Bəhs edilən dövrdə Təbrizdə daim varlı təbəqə, tacir, əyan-əşraf qaldığından, ələlxüsus da, şəhər Qacar şahzadələrinin yaşayış yeri olduğundan burada əzəmətli imarətlər ucaldılırdı. Hazırda onların bir qismi muzey və digər ictimai

❖ Əmir Nizam Gərusinin evi (Qacar muzeyi)

❖ Heydərzadənin evi

❖ Sovuculuğının evi

❖ Rastegarin evi

binalar kimi hələ də istifadədədir. Onlardan Doktor Gəncəyizadə, Səlmasi, Niknam, Behnam, Hacı Seyx, Əlvəi, Qədəki, Əmir Nizam Görüsü, Kələntər, Sovucubulağı, Şərbətəoglü, Heydərzadə, Nemətzadə, Mirzə Mehdi xan Fərraşbaşı, Hacı Məhəmməd ağa Həbəsi, Mirzə Məhəmməd Hüseyn Müctəhid, Mirzə Həsən Vayez, Nikdel, Hacı Səfər Əsgər, Tacirbaşı, Soltan Gərayi, Nişapuri və başqalarının imarətləri yüksək memarlıq üslubu ilə tikilmişdir.

Əvvəlki dövrlərə nisbətən XIX əsrin ikinci yarısında evlərin inşaat texnikasında Avropa və Rusiya elementlərinə daha böyük meyl vardi. Bu, adı çəkilən regionlarla Qacarlar səltənətinin, xüsusilə Nəsrəddin şahın dövründə daha da intensivləşən iqtisadi,

siyasi, mədəni əlaqələrlə bağlıdı. Bəzi memarlar xarici ölkələrdə təhsil alır, vətənə qayıtdıqdan sonra inşaat texnikasında əcnəbi ünsürləri qabardırdılar. Onlardan biri də təbrizli memar Hacı Vəli idi. O, uzun illər Rusiyada yaşamış, 1868-ci ildə (h.-ş. 1247) tikilən Təbrizin məşhur imarətlərindən biri olan Kuzekonaninin evinin memarı olmuşdu [Əqiqi, 1379, 1087].

Evin tikilməsi üçün ilk növbədə məkanın düzgün seçilməsi vacib sayılırdı. Bunun üçün təcrübəli memarlar, məhəllənin ağısaqqalları qabaqcadan məsləhətləşmə aparırdılar. Bir çox məsələlər — coğrafi amillər, həmçinin qonşuluq münasibətləri əsas götürüldürdü.

❖ Kuzekonanının evi (Məşrutə evi)

Təbrizdə evlər əksərən üzü cənuba doğru tikildi. Bunun əsas səbəbi daxili hissəyə (tənəbi, kəlləyi, hovuzxana, yaşayış otaqları və s.) günəş şüalarının bol düşməsi ilə əlaqələndirilirdi. Şəhərin soyuq iqlimini nəzərə alaraq təbii istilikdən istifadə olunmalıydı. Digər tərəfdən isə şəhərdə küləyin daha çox şərqdən qərbə əsmasını əsas götürən memarlar çalışırdılar ki, qapı-pəncərələr külək tutan səmtə açılması. Birləşdən başqa, digər amil dini əqidə ilə bağlıdı. Belə ki, müsəlmanlara görə, evlər üzü Kəbəyə təraf baxmalıdır.

İmarətlər əsas hissə, ona bitişik tikililər və yardımçı sahədən ibarət idi. Bina məkanın şimal hissəsində inşa edildi. Lakin Qacarlar dövrünün sonu və Pahləvilər dövrünün əvvəllərində həyətlərin mərkəzində yer alan küləhfirangi imarətlər peydə olur [Səngəri və b., 10, 1393].

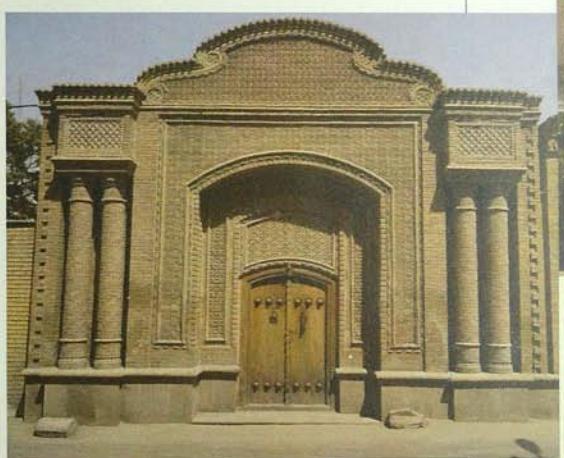
Binaların əksəriyyəti üç tərəfdən qonşulu, yalnız bir tərəfdən yola çıxmək imkanına malik idi. Lakin bəzi istisnalar da olurdu. Məsələn, Behnamın evi dörd tərəfdən qonşulu olduğundan giriş cənubi-qərb küçündən qoyulmuşdur və həyətə dalan vasitəsilə keçilir. Heydərzadənin evi isə yalnız qərb tərəfdən qonşulu olub, üç tərəfdən keçid yoluuna malikdir.

İmarətlərin girişini həsti və baştağ (sərdər) ilə əhatələnirdi. Küçədən həyətə keçid ilk növbədə həsti (səkkizbucaqlı mənasındadır) vasitəsilə reallaşırırdı. Təbrizdə müxtəlif handası fiqurlar üzrə — səkkizbucaq, beşbucaq, altıbucaq və ya oval inşa edilən həstilərə rast gəlinir. Həstinin hər iki tərəfində kənardan gələnlərin oturub dincalməsi və gözləməsi üçün səkilər düzəldilirdi. Bəzən qohumluq-qonşuluq münasibətləri six olan məhəllələrdə evlər müstərək həstiyə malik olurdu. Bu forma Qədəkinin və Behnamın evində izlənilir.

Tədqiq etdiyimiz dövrə inşası başa çatan evlərin memarlıq-plan quruluşunda Avropa mədəni təsirləri ilə əlaqədar bəzi istisnalar müşahidə olunur. Məsələn, Müctəhidinin evində həsti mərkəzdə yerləşdirilmiş, onun hər iki tərəfində evin daxili və xaricinə (yerli dialektdə "əndəruni" və "birunu" deyilir) yol var.

❖ Müctəhidinin evi

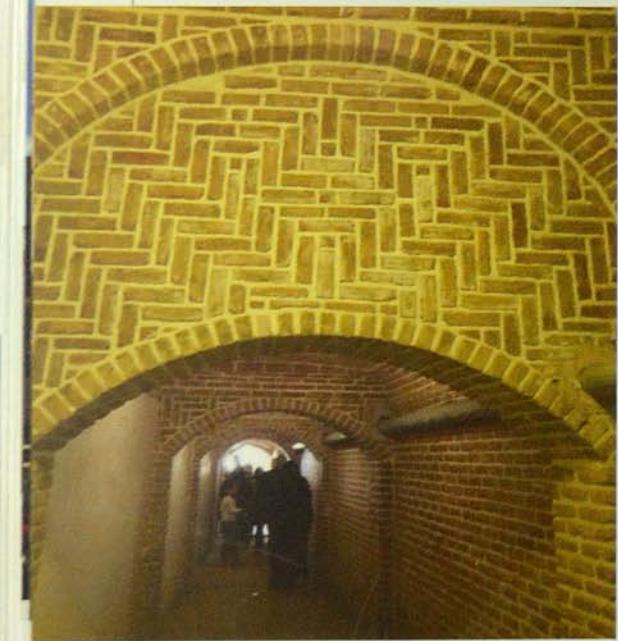
❖ Bəlurçiyən evi

Giriş kompleksinə həsti ilə yanışı, sərdər də daxil ididi. Qapının üstündə tikilən kiçik otaq və ya eyvandan təşkil olunan sərdər həm praktik əhəmiyyətə malik məkan, həm də imarətin bəzək elementi sayılırdı. Sərdərin üzərində ev sahibinin ictimai mənsubluğunun nişanəsinə də rast gəlmək olardı.

Əksər evlərdə küçədən həyətə və evə təkçə bir keçidlə daxil olurdular. Belə evlərin darvazası qonşuların giriş qapısı ilə eyni cərgadə və ya yaxınlıqda yerləşmir, onların çıxışı birbaşa yola açılırdı. Evlərin bu qaydada tikilməsi şəhərin six məskunlaşması ilə əlaqəliydi. Bəzi evlər isə iqlim şəraiti nəzərə alınaraq iki tərəfdən fasadla, yerli ləhcədə desək, burungera ilə əhatələndirdi. Onların cənub hissəsi yayda istifadə etmək üçün, qərb hissəsi isə ikinci dərəcəli sayılırdı [Əlinejad və b., 1389, 24].

Qacarlar dövrünün inşaat mədəniyyəti üzərində İslam dini etik normalarının təsiri güclü idi. Bu dövrdə inşa olunan imarət tipli evlərin layihəsi elə tərtib olunurdu ki, giriş qapısından baxanda evin içi görünməsin. Bir çox imarətlərdə həyətdən daxil olarkən giriş dalandan keçirdi. Dalanlar üstüörtülü, uzun və ensiz yol olub, iki qapı arasında dəhliz rolunu oynayırdı. Damında tikitiliş olan dalanın yolu evə açılırdı. Məlumatçıların söyləməsinə görə, imarətlərdə evin

❖ Behnamın evinin dalanı

❖ Eləvi evi

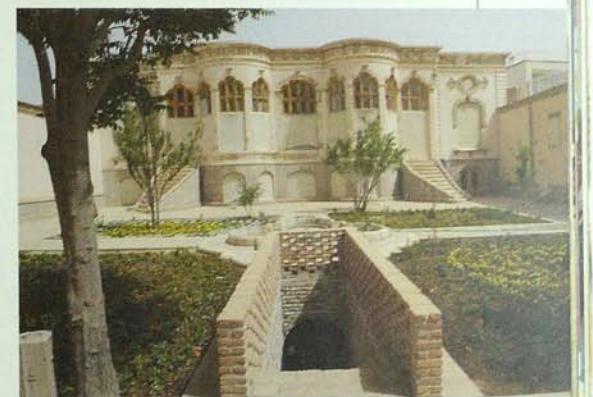
❖ Laləlilər evi

❖ Hacı Seyxin evi

❖ Xətayi evi

❖ Kompani evi

daxilinə aparan dalanların uzun olması naməhrəmlərin, yadların gəlişini və onların ailə üzvləri ilə birbaşa temasını əngəlləmək məqsədini daşıyırırdı.

Həyətdən içəriyə giriş qapıları da kərpiclə işlənən bəzəkli tağ'a malik idi. Onlar yarıcaq eyvan xarakteri daşıyır, ev sahibinin sosial mövqeyini bəlli edirdi. Bəzi imarətlərdə giriş iç-içə olan əsas və yardımçı qapıların (böyük və kiçik mehvərlər) istiqamətində deyil, yan tərəflərdə yerləşdirilirdi.

Bəhs edilən dövrdə zadəgan təbəqəsi üçün iki, nadir hallarda isə üçmərtəbəli imarətlər səciyyəvi idi.

İmarətlərin daxili quruluşu mürəkkəblik təşkil edirdi. Həsti və dalandan sonra yaşayış hissəsi başlanırdı. İmarətlərin daxili hissəsi *dalan*, *tənəbi* (zal), otaqlar (orsi otağı, birqapılı otaq, üçqapılı otaq, beşqapılı otaq, qarnı yarıq), *balaxana* və ya *kəlliyi* (başdakı otaq), *horuzxana*, *eyvan*, *hayət* (əndəruni, birunu və evin arxasında yerləşən xəlvəti həyat), *hamam*,

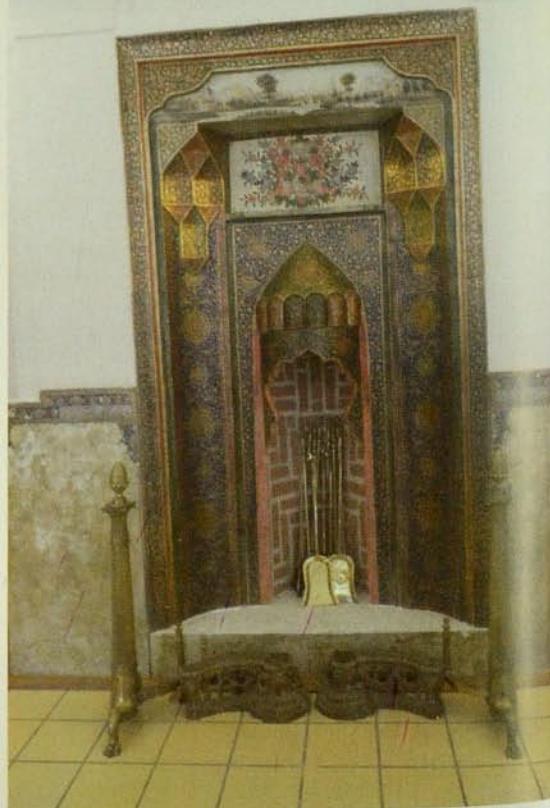
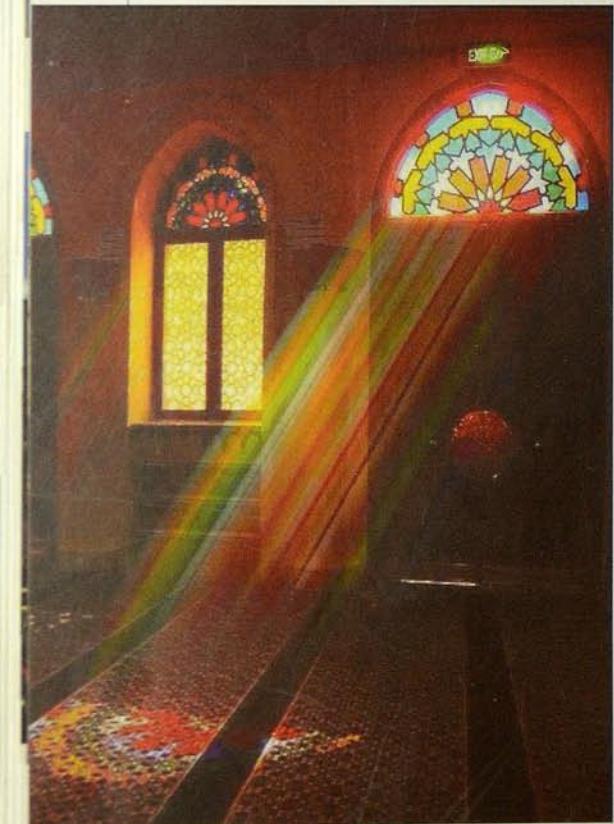
mehtabi (eyvan tipli məkan), *pilləkənlər*, *sərdabə*, *mətbəx*, *ayaqyolu* və s.-dan ibarət idi. Lakin ev sahibinin şəxsi imkanlarından asılı olaraq bu tikitilişin sayı daha da artırdı.

İmarətlərinin əsas mərkəzi otağı sayılan tənəbi bütün evlər üçün səciyyəviliyini saxlayırdı. Bu otaq yerli dialektdə "həmkəf" adlandırılan binanın birinci mərtəbəsində, şimal hissədə qərarlaşırırdı. Oraya giriş və çıxış üçün otaq → tənəbi → otaq və yaxud bəzilərində dəhliz → tənəbi → dəhlizdən keçilirdi. Bu geniş zalda ziyafətlər, mərasimlər baş tuturdu. Tənəbi hündür olduğundan onun hər iki tərəfində yarımmərtəbəli otaqlar

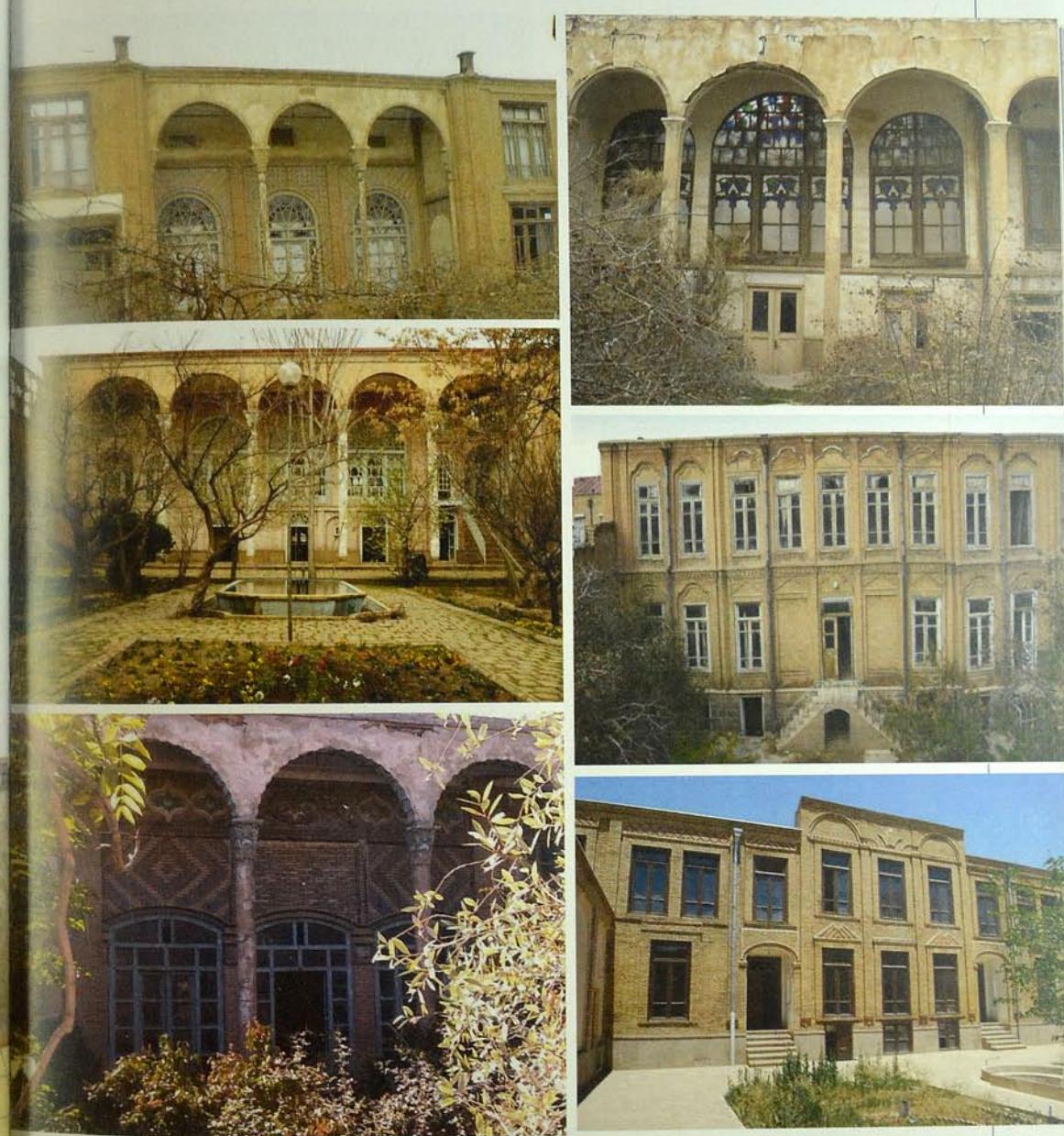
yerləşirdi. "Kəlləyi" adlanan bu otaqların üzü tənəbiyə doğru olurdu. Təbrizin bəzi evlərində xəçəkilli tənəbilər də vardi. Onların künclərindən ya anbar kimi, ya da kəlləyi otağı (guşvar) gedən yol kimi istifadə edilirdi [Səngəri və b., 1393, 30].

Dördkunc planda inşa edilən tənəbinin divar və tavanı başdan-başa gəc işləmələri, oyma naxışları və divar rəsmləri ilə bəzədildi. Lakin Qacarlar dövrünün sonlarına doğru bu nəfis bəzəklər və divar rəsmləri nisbətən azalmağa başlayır. Divarboyu bəzəkli taxçalar və rəflər göz oxşayırı. Döşəməsinə al-əlvan xalçılar sərilir, taxta mebellər qoyulur, taxçalarına nəfis aşyalar və suvenirlər düzülürdü. Rəngbərəng şüşələri olan pəncərələrdən günəş şüaları döşəməyə əks olunur, otağı təbii canlılıq verirdi.

Buxari (Şomine). Səlmasinin evi

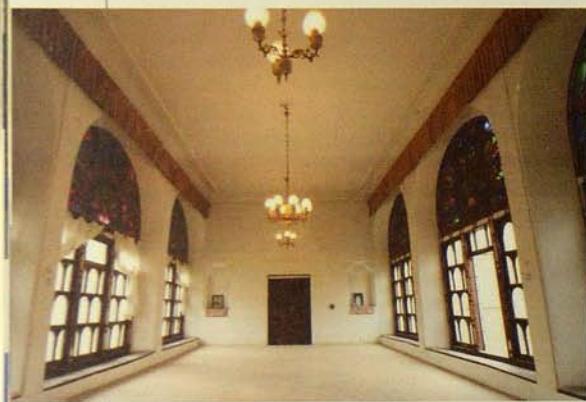
Qeyd edilməlidir ki, günəş işığı tənəbiyə cənub tərəfdən düşdüsə, onun istifadəsi soyuq fəsillərdə baş tutur və buna "zemestanneşin" ("qış otağı" — İ.M) deyilirdi. Əgər təbii istilik şimal istiqamətindən olardısa, həmin tənəbi "tabestanneşin" ("yay otağı" — İ.M) adlanır və ondan yayda yararlanırdılar [Səngəri və b., 1393, 30]. Günəş şüalarının hər iki tərəfdən düşdüyü tənəbilər isə ilin bütün fəsilləri üçün nəzərdə tutulurdu. Tənəbinin bir tərəfində qızdırılma vasitəsi buxarı (şomine) düzəldilir, cənub tərəfi başdan-başa eyvanla əhatələnirdi.

Qacarlar dövründə Təbrizdə tikilən imarətlər

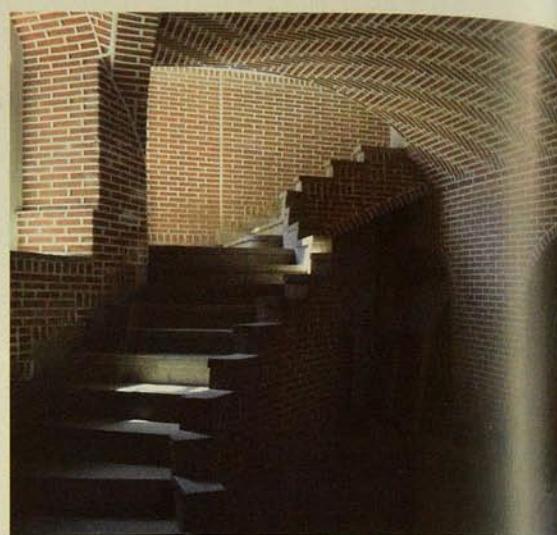
Üçqapılı otaq bir çox funksiyalar yerine yetirirdi. Ondan həm yataq və yemək otağı, həm də qonaq qarşılıqlaşmaq üçün istifadə edildirdi. Evin ən mühüm hissələrindən biri beşqapılı otaq idi. Bu otaq müsafirlərə süfrə açılması və onların gecələməsi üçün həm iyyət daşıyır. Orosi otağının adı oradakı eyni adlı pəncərələrdən götürülmüşdür. Belə ki, bu otaqda rəngli şüşələr malik, geniş orosi pəncərələri qoyulurdu.

Orosi otağı

Birinci mərtəbədə yerləşən, evin rəsmi məkanı sayılan digər otaq təbrizlilərin ləhcəsində "qarnıyarıq" adlanırdı. Şahneşin rolunu oynayan bu otaq xəc şəklində tikilmiş, dörd hissəsindən biri həyətə tərəf uzanırdı. Ola bilsin ki, ona "qarnıyarıq" deyilməsinin səbəbi buradan irəli gəlir.

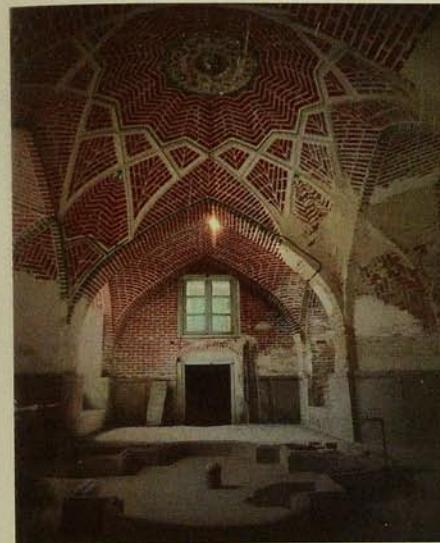
Artıq deyildiyi kimi, kəlləyi tənəbi və eyvanın strafında, yuxarı mərtəbədə yerləşirdi. Tənəbidən kəlləyi otağa pilləkənlə qalxmaq olurdu. Kəlləyi başda yerləşən düzbucaq formali otaq idi. Onun cənub hissəsində həyətə açılan geniş pəncərələri vardı. Dövrün evlərinin daxili plan quruluşunda müxtəliflik nəzərə çarpır. Belə ki, şəhərin ayrı-ayrı imarətlərində kəlləyi üç növ yol açılırdı: tənəbi → pilləkənlər → kəlləyi, otaq → pilləkənlər → kəlləyi və koridor → pilləkənlər → kəlləyi. Eyvanın hər iki tərəfindən anbar və kəlləyi otağa doğru daş pilləkənlər qalxırdı. Bəzi evlərin (Hacı Seyx, Müctəhidi evi və digər) planında

Qədəkinin evi

Pilləkənlər. Kuzekonanının evi

kəlləyi yer almamışdır. Ələvi, Məşrutə evi və başqaları isə birmərtəbəni əhatə edən kəlləyi malikdir.

Qacarlar dövrünün sonuna yaxın evlərin planında kəlləyi otaqlar yavaş-yavaş sıradan çıxır. Məhrəmlik məsələsi nəzərə alınaraq qadınlar əvvəller kəlləyidə otururdular, lakin sonralar onlar üçün yay aylarında şimali tənəbi, qışda isə cənubi tənəbi nəzərdə tutulurdu.

Pilləkənlər mərtəbələr, tənəbi və kəlləyi arasında vasitə olmaqla, koridorun (Hacı Seyx, Müctəhidi evi və s.) və ya tənəbinin küçündə xəc şəklində yerləşdirilirdi [Əlinejad və b., 1389, 29].

Yuxarıda deyildiyi kimi, Qacarlar dövrünün sonunda isə pilləkənlərin mərkəzdə yerləşdirilməsi dəbə düşməyə başlayır.

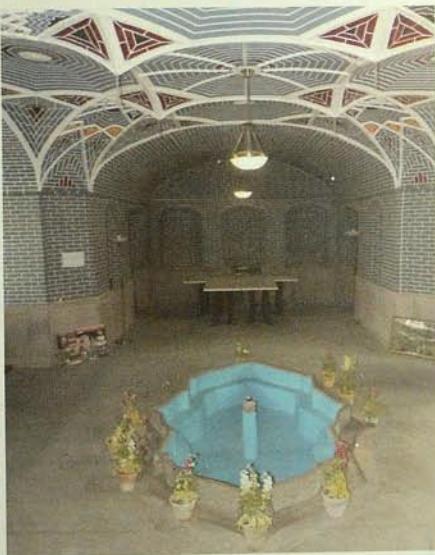
Tədqiq etdiyimiz dövrə Təbrizin əksər evlərində hovuzxana mövcuddur. Onlar binanın zirzəmisində, şimal hissədə və çox vaxt tənəbinin altında salınırdı. Məşrutə evində isə hovuzxana birinci mərtəbədə yerləşir. Mərkəzdə hovuzu olan bu otaq ailə üzvlərinin istirahəti və sərin olduğundan yayda ərzaq məhsullarının saxlanması

üçün əlverişli idi. Məlumatçıların dediyinə görə, ilin soyuq aylarında hovuzlar isti su ilə doldurulur və bununla da, onların istiliyi yuxarı mərtəbədə yerləşən tənəbini qızdırırı.

Hovuzxanaların tavanı dörd bölgülü və günbəz formali olub, müxtəlif həndəsi ornamentlərlə bəzədirildi. Bəzi imarətlərdə digər otaqlardan fərqli olaraq hovuzxana sütunlu tikilirdi. Məsələn, Əmir Nizam Gərusinin evinin hovuzxanası dörd sütuna malikdir. Hovuzların əksəriyyəti xəc şəklində, bəziləri oval formada düzəldildi. Diqqət yetirsək, hovuzların içi əksərən mavi rəng boyanırdı.

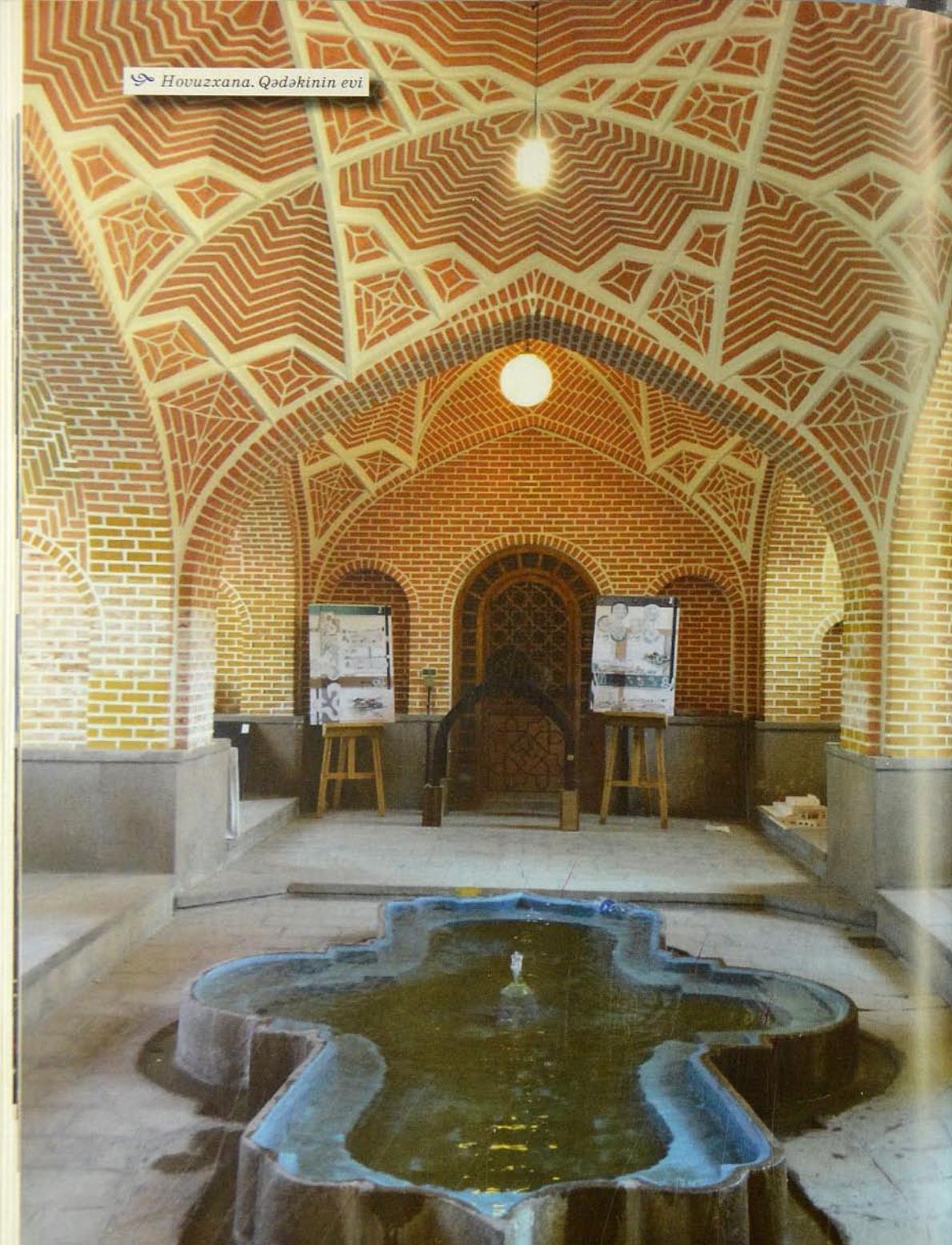
Hovuzxanaya işığın düşməsi və havanın dəyişməsini həyətə açılan pəncərələr təmin edirdi. Oraya giriş sərdabədən keçməklə, yəni sərdabə → hovuzxana → sərdabə istiqamətində (Ələvi, Məşrutə, Savucbulagının evi və s.), bəzilərində isə (Əmir Nizam Gərusi, Qədəkinin evi və s.) koridor → hovuzxana → koridor istiqamətində idi.

Qacarlar dövrünün sonuna yaxın hovuzxanaların tikintisi səngiməyə başlayır,

Hovuzxana. Heydərzadənin evi

❖ Hovuzxana. Qədəkinin evi

❖ Hovuzxana. Səlmasinin evi

Lakin tamamilə aradan qaldırılmış. Bu dövrdə inşa olunan Qədəki, Heydərzadə və Əmir Nizam Gərusinin evində hovuzxanalara və xəçşəkili hovuzlara, Sovubulağının evində isə əvvəlkindən fərqli olaraq yeni üslubda, düzbucaq formali hovuza rast gəlinir.

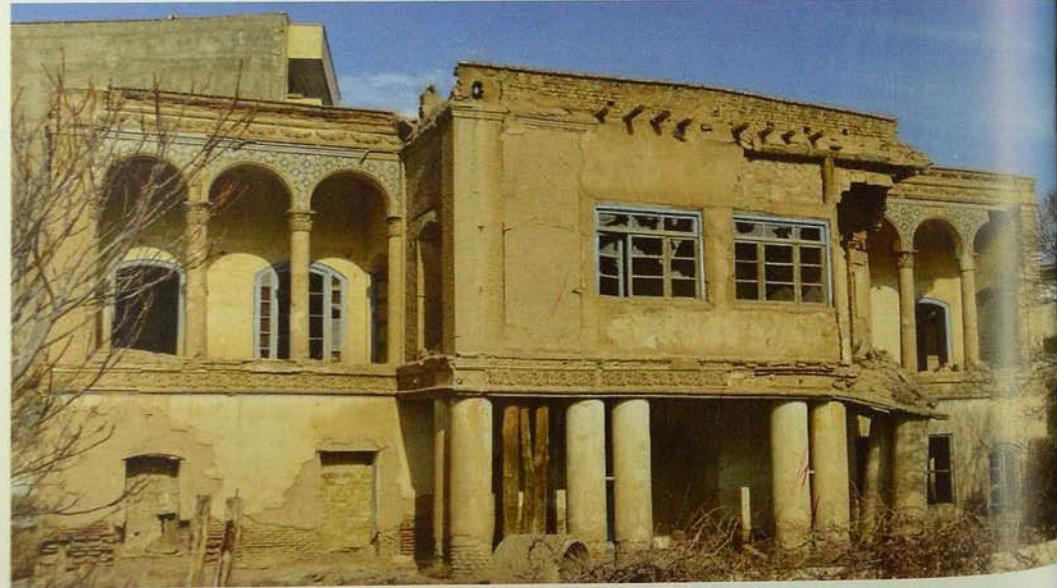
Təbrizin böyük evlərində sərdabə də mövcud idi. Yerin altında tikilən bu otaqda ərzaq məhsulları tədarük edilirdi. Hərfən "soyuq su" mənasını veren sərdabədə lap keçmişdə tabutla ölü saxlanırdı. Elə bu səbəbdən də "sərdabə" Azərbaycan dilində qəbir mənasında işlənir.

Şəhərin qədim evlərində su anbarları vardı. Onlar yeraltı inşa edilir, binanın su ehtiyatını ödəyirdi. Mətbəx və ya aşpazxana aşağı mərtəbədə yerləşir və biruni həyətlərə çıxışı olurdu. İmarətlərin hamamları məhəllənin ümumi hamamları kimi bir neçə hissədən - hösti, miyandər, sarbinə, istixana, xəzinə və s.-dən ibarət idi. Hamamlar həyətdə, yaxud binanın içində tikilirdi. Müctəhidi və Surxeyinin evində isə binaya bitişikdir. Bəzi ailələr şəxsi hamamlarını höftənin müəyyən günlərində ümumi istifadəyə verirdilər.

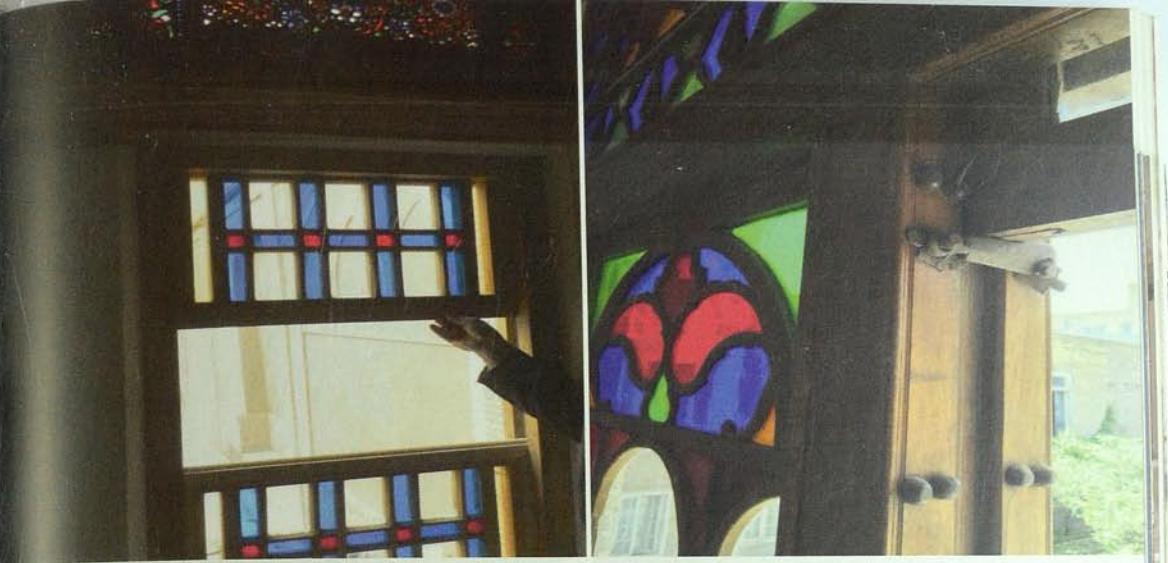
Surxeyinin evində ümumi və xüsusi funksiyaya malik hamamın həm evin içindən, həm də məhəllədən birbaşa keçməklə iki yolu vardır [Səngəri və b., 1393, 97].

Eyvanlar tavana malik, üç tərəfi bağlı və bir tərəfi açıq otağın həyətə baxan qarşı tərəfi idi. Evin daxilinə düşəcək qar və yağış sularının qarşısını alır, həm də qızmar yay günlərində kölgəli olduğundan binaya sarınlık verirdi. Müxtəlif fasillərdə otaqlara günəş işığının düşməsini təmin edir, bir sözə, istidə dincəlmək üçün binanın münasib məkanı sayılırdı. Lakin qeyd edək ki, Təbrizin iqlimi sərt olduğundan eyvandan o qədər də istifadə edilmirdi.

Hündürmərtəbəli evlərin eyvanı oyma naxışlardan ibarət bəzəkli idi. Birinci mərtəbənin başdan-başa əhatə olunduğu eyvan düzbucaqlı formada salınır və tənəbənin iki tərəfində olan otaqlara birləşirdi. Dəmir məhəccərlər ona yaraşlı verirdi. Eyvanın möhkəmliyi məqsədilə orada üst hissəsi gəclə örtülən, naxışlı və çıxıntıllara malik sütünlar hörülürdü. Bəzən sütunlar yanaşı qoyulmaqla cüt ucaldılırdı.

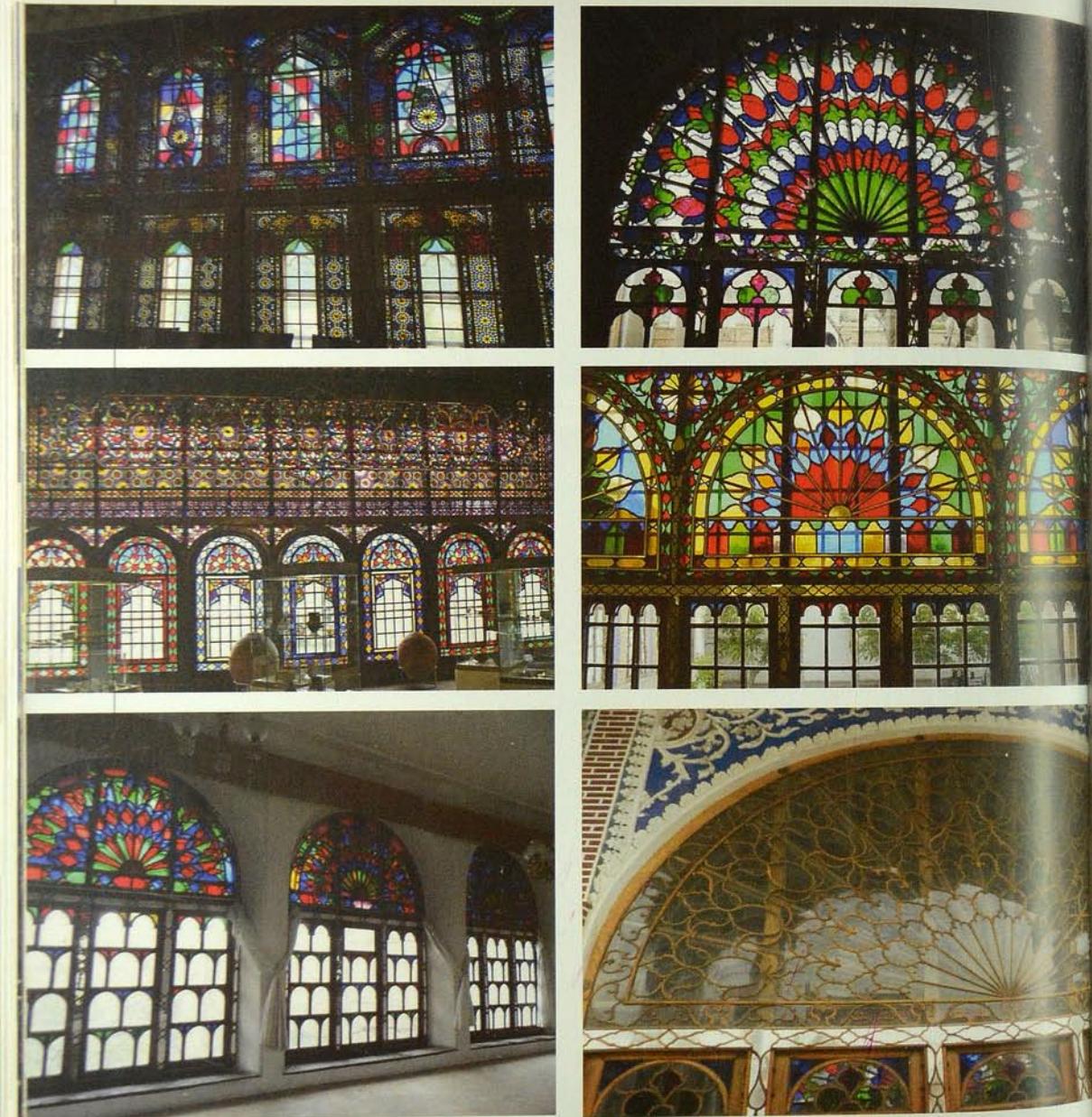

❖ Kələntərin evi

❖ Orosi pəncərələri

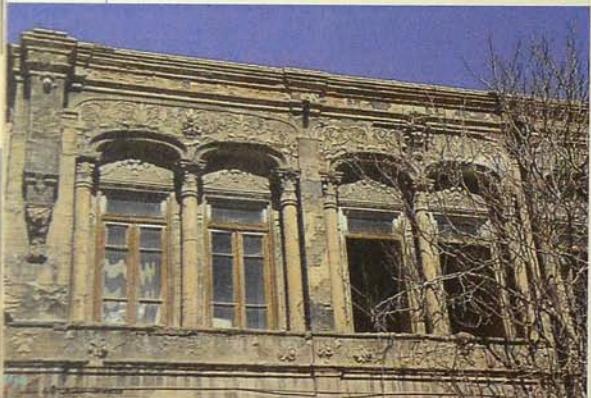

Eyvanlara, eləcə də otaqlara "orosi" ("orsi", ya "orosi" kəlmələri "rus" sözünün təhrifli formasıdır) adlı pəncərələr qoyulurdu. Onlar ikilaylı və qarşidan açılan deyil, yuxarıya doğru dərtılmaqla açılır, açıq saxlanmaqdən ötrü dəmir cəfə ilə kip bağlanır.

Əvvəller orosi tipli pəncərələrin baş hissəsi dördkünc, tədqiqədilənəşrin ikinci yarısından başlayaraq aypara şəklində düzəldilirdi. Pəncərələr rəngli şüşərlə bəzədilirdi. Rəngli şüşələr həşəratın pəncərəyə yaxınlaşmasının qarşısını alırlı. Pəncərə şüşələrində zaman-zaman dəyişikliklər müşahidə edilirdi. Belə ki, xırda rəngli şüşələr otaqların daha bol işq effekti almasından ötrü iri şüşələrlə dəyişdirilirdi.

Küçaya açılan pəncərələrlə yanaşı, binanın daxilindəki şəbəkəli pəncərələrdə də sadə və rəngli şüşələrdən istifadə edilirdi. İri pəncərələrə qoyulan bu şüşələr estetik görünüşü ilə bahəm, otaqların işqlandırılmasında böyük rol oynayırı.

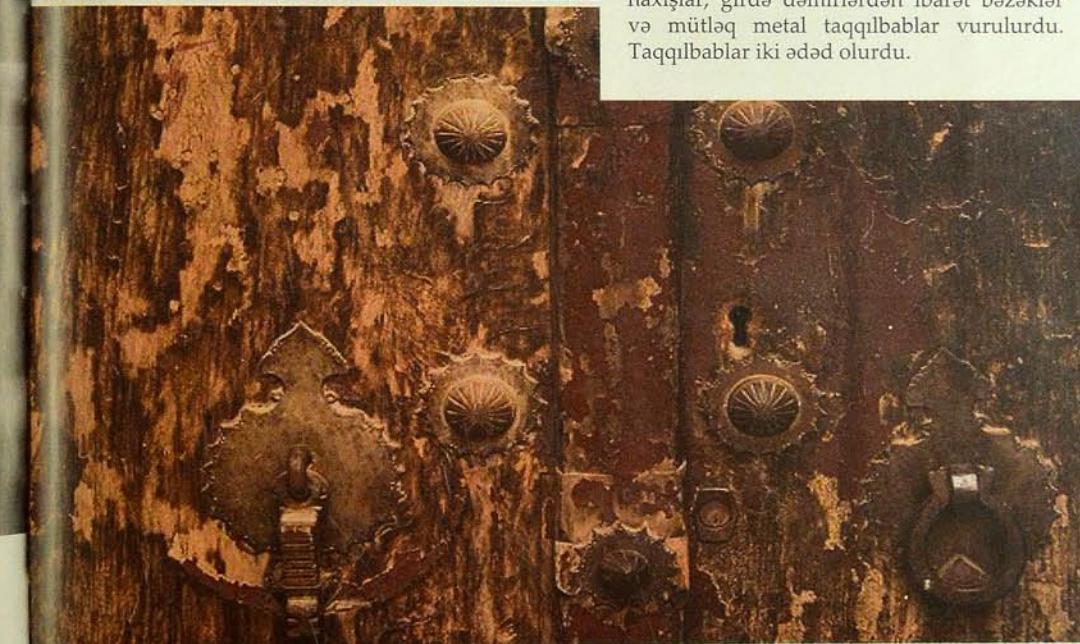
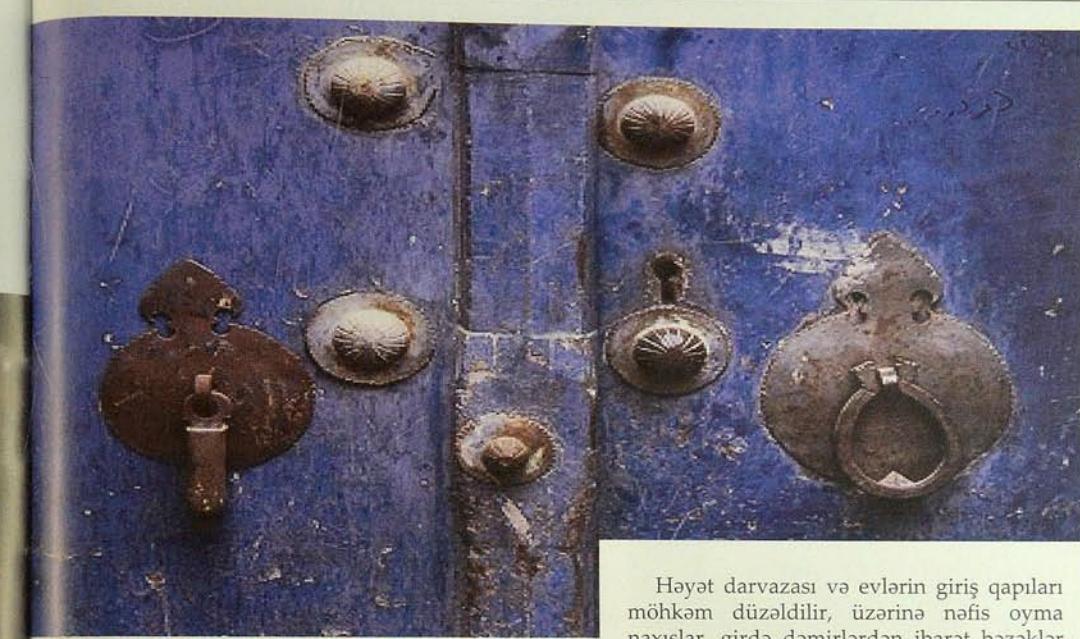
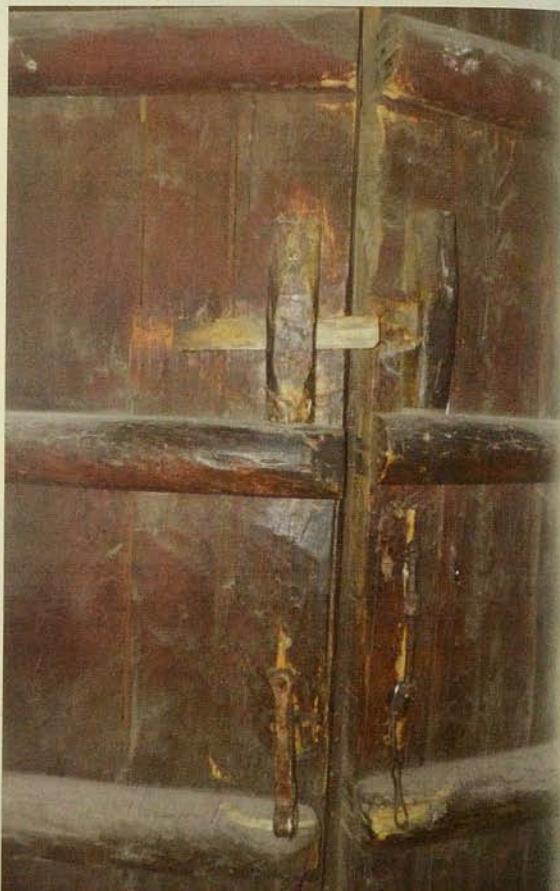

Qeyd edək ki, Qacarlar dövrünə aid olan bir çox varlı və ortabab evlərdə, eləcə də ictimai binalarda sadə şüşeli pəncərələrə rast gelinir. Onların restavrasiya zamanı dəyişdirilməsini də ehtimal etmək mümkündür.

Ortabab və ya kasıblara məxsus sadə, birmərtəbəli evlərdə də pəncərələr ikiqat olurdu. Təbrizdə qış aylarında havanın sərt keçməsi ilə əlaqədar bəzən pəncərələr üçqat da düzəldilirdi [Cəvadı, 1350, 217]. Pəncərələrin döşəməsi enli olduğundan oraya aşyalar qoyulurdu.

Əvvəldə söylənildiyi kimi, imarətlərin əsas və yardımçı qapıları, yəni böyük və kiçik mehvərləri vardi. Qapılarda metal məntəşərlər (petlə) yanaşı, ucu yerə basdırılmış, qapı çərçivəsi və divara bərkidilən taxta dirəklərdən istifadə edilirdi. Əksər evlərdə təsərrüfat tikililərinin qapıları dəmir cəftədən əlavə, taxta keçirme ilə kip bağlanırı.

Həyət darvazası və evlərin giriş qapıları möhkəm düzəldilir, üzərinə nəfis oyma naxışlar, girdə dəmirlərdən ibarət bəzəklər və mütləq metal taqqılbablar vurulurdu. Taqqılbablar iki ədəd olurdu.

Qadın və kişilərə məxsus taqqılbablar fərqli quruluşa malik idi. Düz formada, qalın və ağır metaldan kişi, dairəvi formada isə qadın taqqılbabları düzəldilirdi.

Bəzən qapılarda tək, yaxud cüt sayıda eyni taqqılbab vurulurdu.

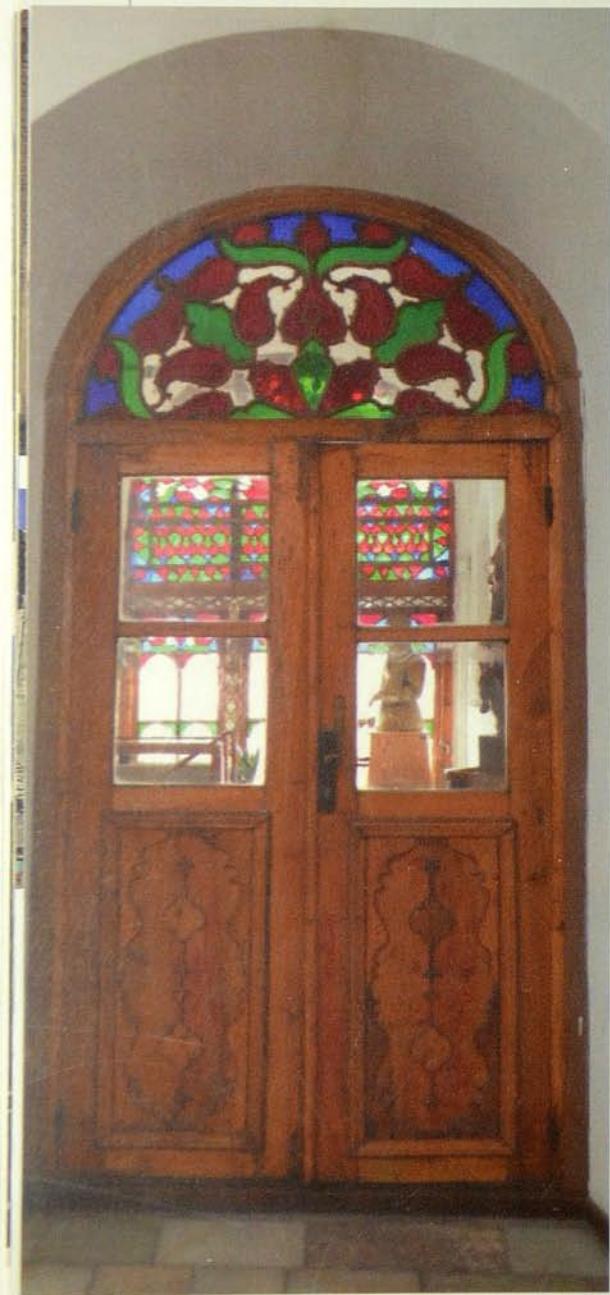
❖ Qadın taqqılbabı

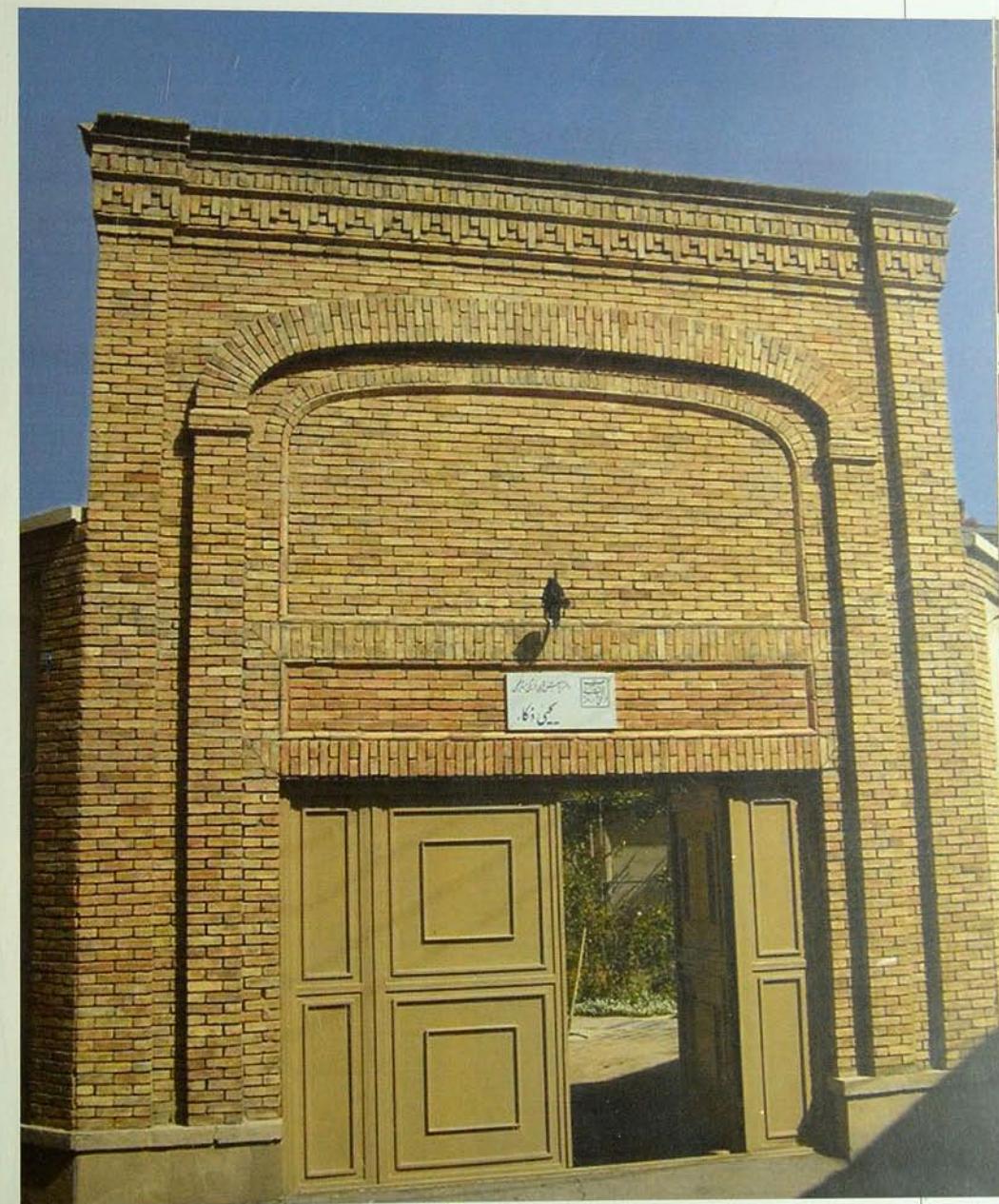
❖ Kişi taqqılbabı

Bu taqqılbabların hərəsinin öz sədasi vardi və onlar çalındıqda ailə üzvləri qonağın kimliyini asanlıqla aydınlaşdırırırdı. Qadınların naməhrəmlər qarşısına hicabsız qapı açmağa ixtiyarı yox idi.

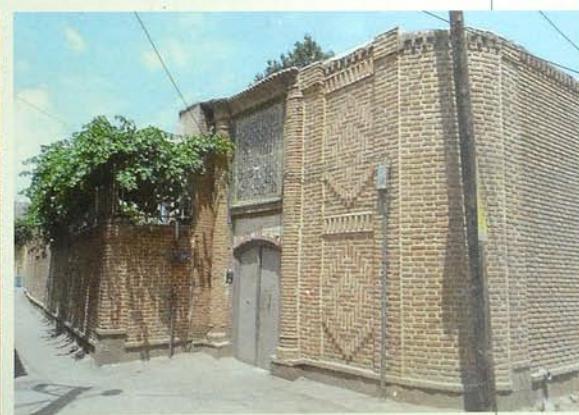
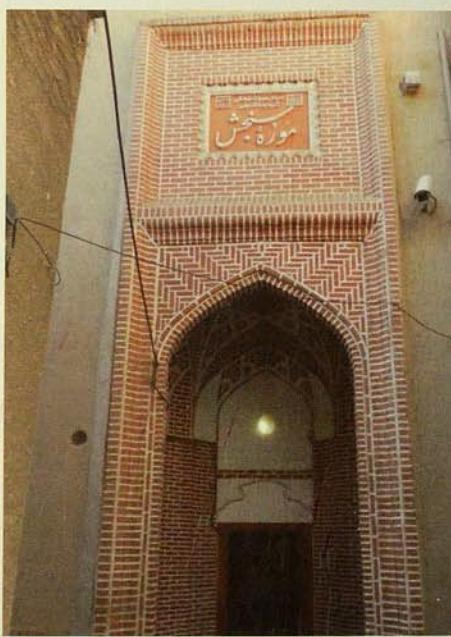
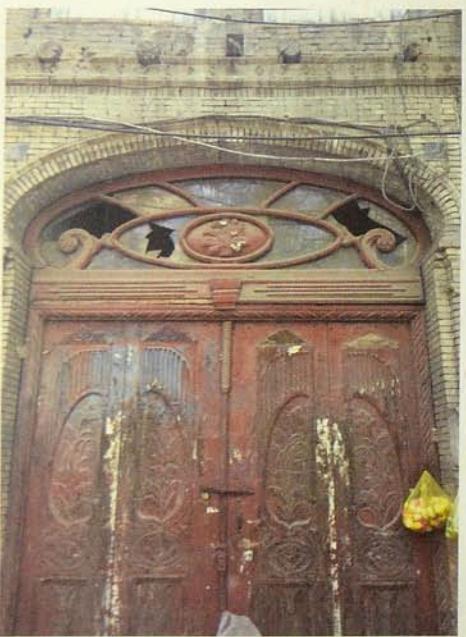
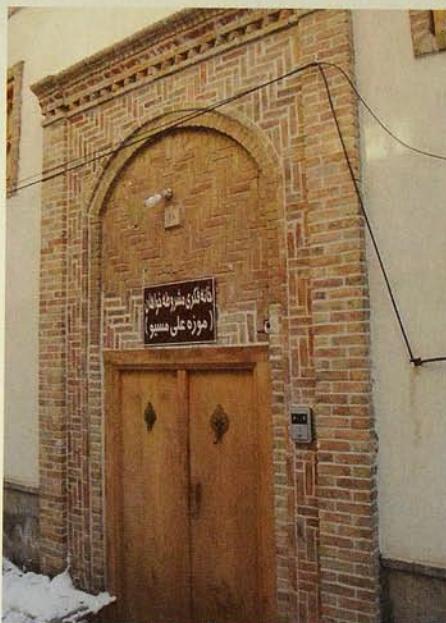
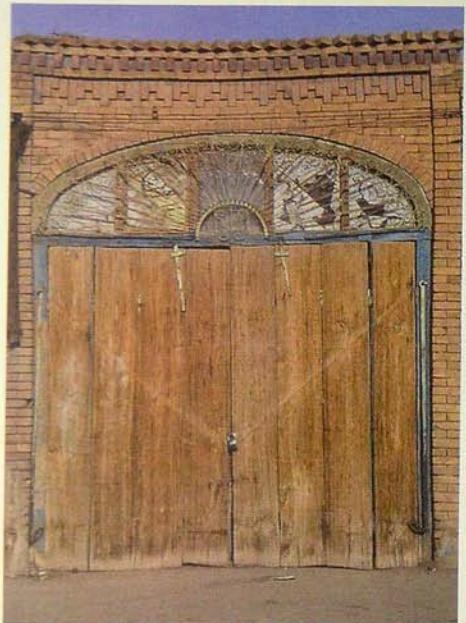

Ümumi otaqların qapısında isə taqqilbab müşahidə edilmir. Onlar taxtadan oyma naxışlara və əksəriyyəti şəbəkəli aypara formalı baştağı malik olurdu.

Laləlilər evi

Bəhs etdiyimiz dövrə imarətlərin həyat darvazaları taxta və dəmirdən böyük ölçündə hazırlanır. Onların başlığı bismiş kərpiclə hörülür və bəzədilirdi.

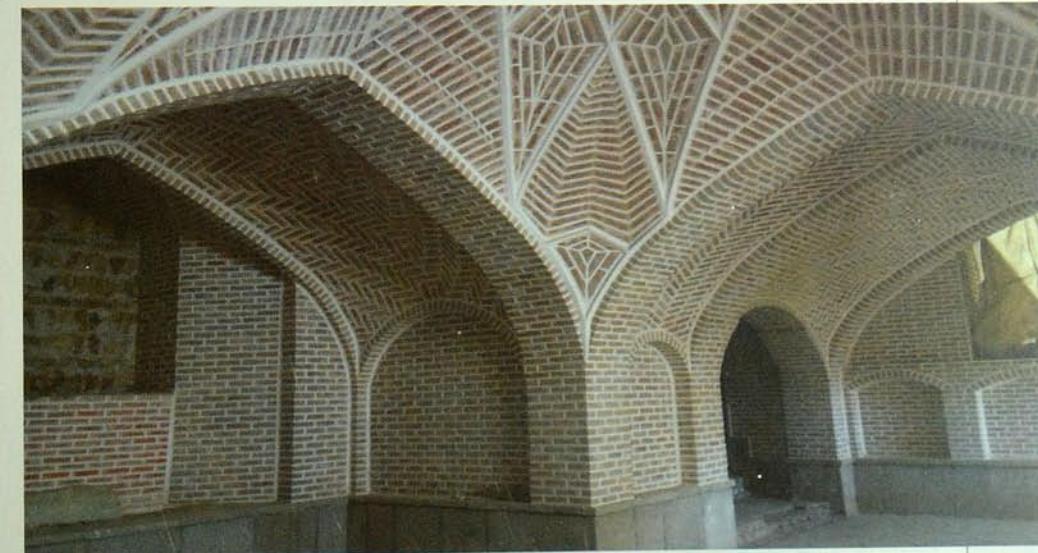
Həyat darvazalarının üzərində ünvanların yazılışı və nömrələnməsi maraq doğurur. Belə ki, heç bir mənzilin üzərində xalq arasında nəhs bilinən "13" rəqəminə rast gəlmək olmazdı. Bunun əvəzinə "12+1", "11+2", yazılırdı. "12" rəqəmi imamların sayını bildirdiyindən şıələrin seçilmiş rəqəmidir. Qapıların bu qayda ilə nömrələnmə ənənəsi hazırda sıradan çıxmışdır.

Pəncərələr kimi qapıların da baş hissəsi əvvəller düz, sonralar isə aypara şəklini alırdı. Qapı-pəncərələr əsasən möhkəm və tez boy atan "təbrizi" (sənubər) adlı ağacdən düzəldilirdi. Farsca ona "sepidar" (*populus nigra*) deyilir və o, həm də evlərin dam örtüyü, teleqraf şalbanı üçün əlverişli idi [Dehxoda, 1340, 324].

Nəinki Təbrizdə, digər şəhərlərdə (Ərdəbil, Zəncan, Tehran, Kaşan, Yəzd və s.) apardığımız etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, Qacarlar dövrünün yaşayış evlərinin memarlıq layihəsi, eləcə də bəzək elementləri

Səlmasının evi

Sədəqyanının evi

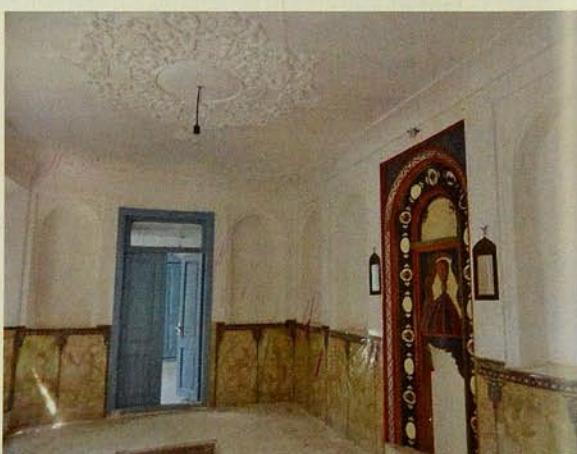
Həriri evi

əvvəlki mərhələdən fərqlənir. Qacarlar dövrünün əvvəllərində milli elementlər özünü daha çox bürüzə verir, bəzəklərdə kaşı və gəc işləmələri üstünlük təşkil edirdi.

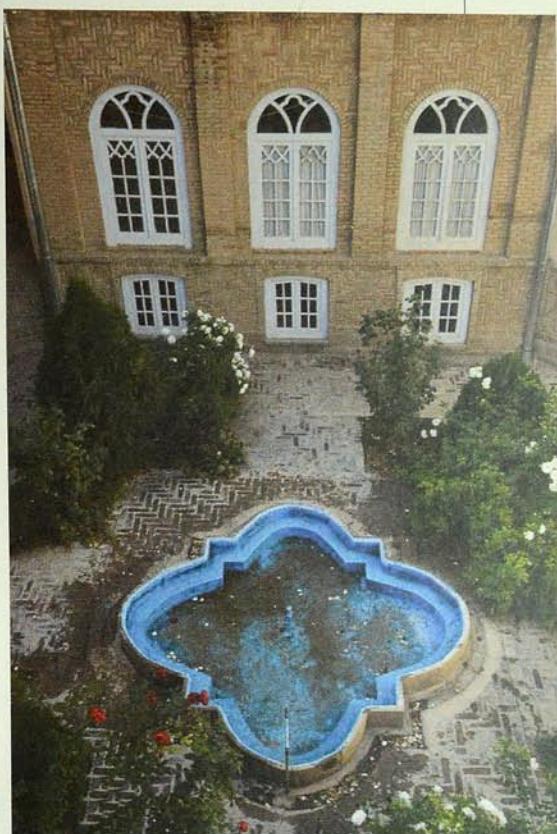
Dəyişikliklərə baxmayaraq, bəzəklərdə həndəsi naxışlar və kərpic işləmələri bütün XIX əsr boyu öz əhəmiyyətini saxlayırdı.

Qacarlar səltənatının ikinci mərhələsində əcnəbi ünsürlər daha çox müşahidə edilməyə başlayır. Binaların fasadı və sütunların başında gəc işləmələri daha da artır. Divarlarda insan rəsmi, heyvan və bitki naxışlarına geniş yer verilir.

Bu dövrün binalarına diqqət yetirərkən məlum olur ki, ənənəvi inşaat üslubu və interyer tədricən pozulurdu. Bu zaman demək olar ki, əksər binalarda şir-xurşid nişanı əksini tapır, daha çox ayna, rəngli şüşə və gipsdən bəzək-naxış kimi istifadə edilirdi.

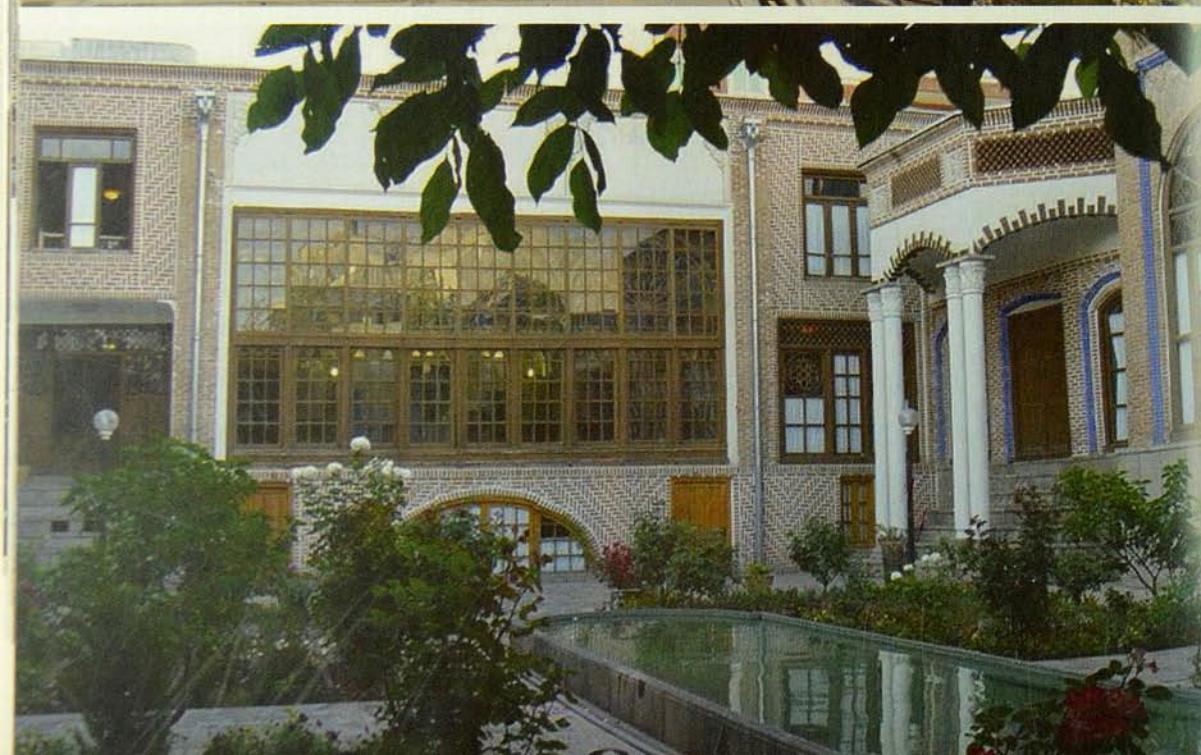
Bir qisim evlər iç-içə, daxili və xarici (biruni və əndəruni) həyətə malik olurdu. Bu, İslam dininin şərtlərinin qorunmasına xidmət edirdi. Əndəruni həyət qadınlar, uşaqlar və xidmətçilərə məxsus idi. Bununla da kənardan gələn naməhrəm kəslərin evin qadınlarını görməsinin qarşısı alınırıldı. Biruni həyətlər əsasən cənub hissəni əhatə edərək (Qədəki, Əmir Nizam Görüşünə evi və s.) dördkünc formaya malik idilər. Onlar qonaqların qəbulu üçün nəzərdə tutulurdu. Biruni və əndərunidən başqa, çox geniş imarətlərin xəlvəti həyətləri də olurdu. Onlar evlərin arxa hissəsində yerləşir, "baharbənd" də adlanırdılar. Yaz-yay aylarında minik heyvanları tövlədə deyil, xəlvəti həyətə bağlanır, bəzi vaxtlar ailə üzvləri də burada dincəlirdilər.

Bəzi evlərdə əndəruni və birunu həyətlərin hər birinin ayrıca giriş qapısı olurdu.

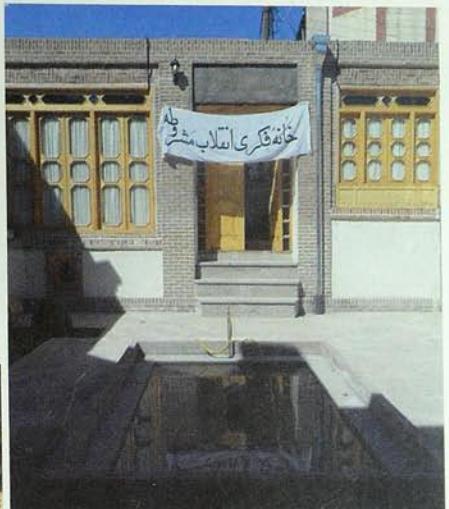
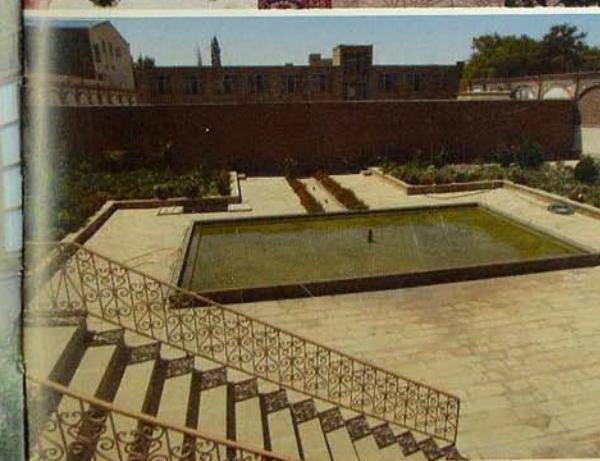
Hacı Şeyx, Əlavî, Kuzekonani (Məşrutə evi), Heydərzadə, Sovucubulağı və digər imarətlərin yalnız bir həyəti vardi. Bu tip biruni həyətlər iki və ya üç tərəfdən binanın divarları ilə məhdudlaşdırıldı. Digər tərəflərdən isə həyat hasarı və ya tağlara əhatələnirdi. Küçədən həyatə girərkən bir neçə pillə aşağı enmək lazımdı.

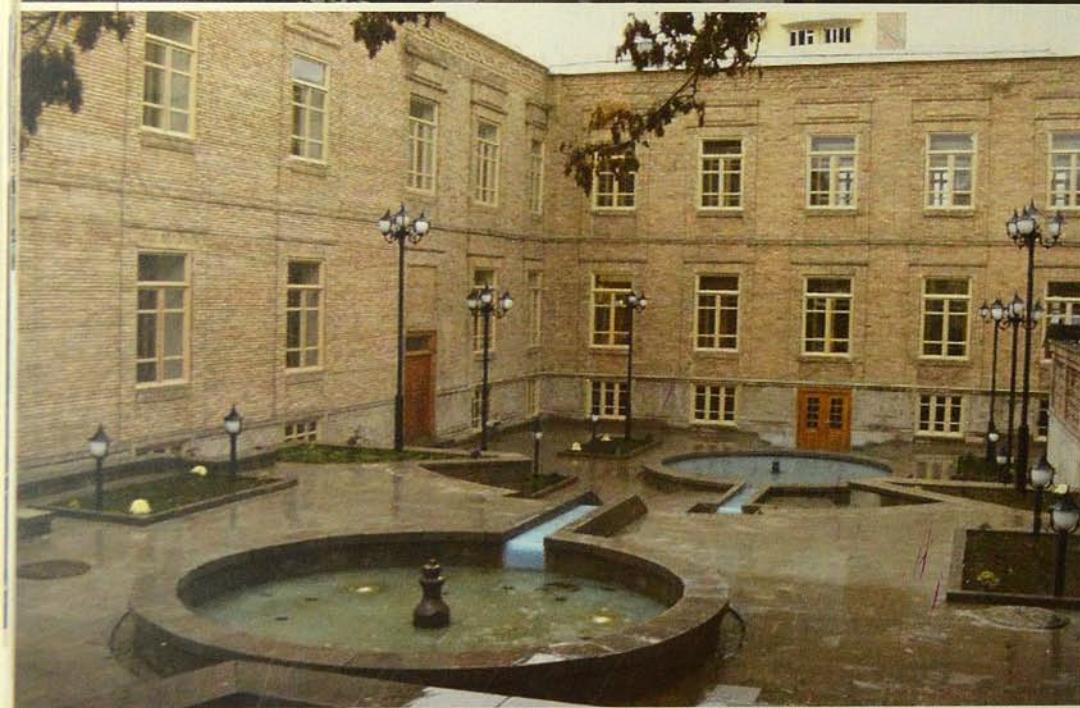
Əndəruni həyətlər evin şimal hissəsində yerləşirdi. Birinə kimi onlar da dördkünc formaya malik idi. Oraya biruni həyətdən keçidlə, yaxud pilləkənlərlə daxil olunurdu. Həyətlərin ortasında bir və ya bir neçə sayda hovuz yer alır, ətrafında isə bağçılıq salınırdı.

Keçmişdə həyətlər geniş olduğundan toy mərasimləri orada keçirilirdi. Hovuzlar o qədər iri olurdu ki, bəzən onların üstü örtülür, üzərinə masalar düzülərək orada qonaqlar ayləşirdi. Həyət hovuzları düzbucaq, girdə, oval, xacşakilli və digər formalarda düzəldilirdi.

Öksər həyətlərdə talvarlar da olurdu. Orada baramaqdurdu saxlanılır, yay aylarında meyvə və göyərti qurudulurdu. Həyətlərdə meyvə ağacları da əkilirdi. Aila üzvləri yay aylarında üstüörtülü həyətlərdə dincəlir, yerdə xalça-palaz üzərində süfrə çəkirdi.

Ənənəvi evlər. XIX əsrдə ənənəvi üsullarla inşa edilən xalq yaşayış evləri imarətlərdən fərqli olaraq, Şərq üslubu əsasında yerli ustalar tərəfindən tikilirdi. Yeni tipli avropasayağı evlərlə müqayisədə ənənəvi yaşayış evləri böyük üstünlük təşkil edirdi. Belə ki, onlar yerli inşaat materialları ilə, əsasən birmərtəbəli inşa edilir, həyətyani sahəyə malik olurdular.

Ənənəvi evlərin daxilgerasında, yəni daxili interyerində ailə başçısının peşəsinə uyğun özünəməxsus Şərq bəzək elementləri müşahidə edilirdi.

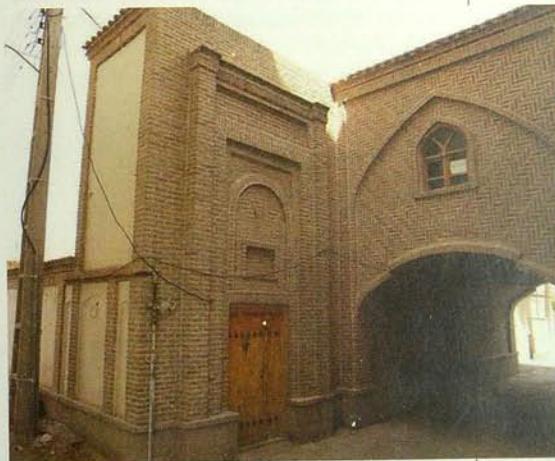
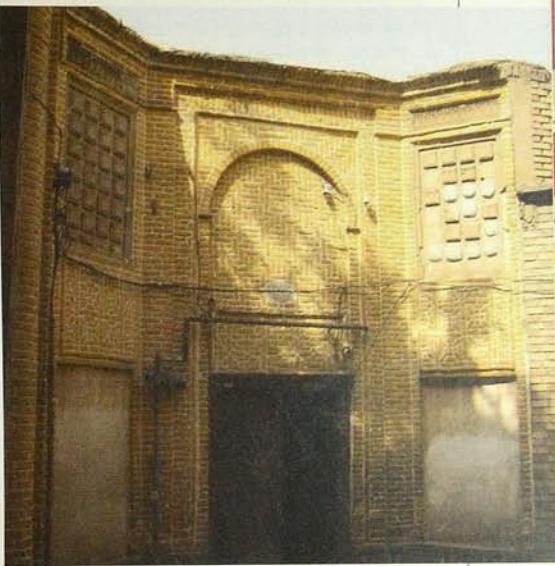
Göstərilən dövrdə aşağı təbəqənin sahib olduğu əksər evlər yeralı takanlar nəticəsində yerlə-yeksan olmuşdu. Bu tip evlər alçaq tikilir, zəlzələ ucbatından damı yüngül taxta ilə örtülürdü. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şəhərətrafi ərazilərdə, şəhərin mərkəzindən bir qədər aralıda bişmiş və ya ciy kərpic, həmçinin palçıq evlər vardi. Şəhərin mərkəzi hissəsi üçün kərpicdən hörülən evlər daha xarakterik sayılırdı. Kərpic evlər (əvvəllər ciy, sonralar isə bişmiş kərpic) böyük təkamül yolu keçmişdir. Tədqiqatçılara görə, İran ərazisində binaların bişmiş kərpiclə bəzədilməsinə Səlcuqlular dövründən başlanılmışdır [Volf Hans, 1388, 105].

Kərpiclər uzaq keçmişdə böyük ölçüdə istehsal edilmiş, zaman keçdikcə isə kiçildilmişdir. Hazırda $20 \times 20 \times 5$ sm ölçüsündədir. Xalq arasında onlara "meydan" deyilir. Etnoqrafik materiallər göstərir ki, ciy kərpic hazırlamaq üçün palçıq qarışdırılır, xüsusi hovuzlarda 2-3 gün saxlandığıdan sonra taxta və dəmirdən olan düzbucaq qəliblərdə kəsilir və 10-15 gün müddətində günəş şüalarının altında qurulurdu. Davamlı olmaqdan ötrü palçıqda duz, əhəng və saman da qatıldı.

Bişmiş kərpic düzəldilərkən eynilə bu proses davam etdirilir və sonda qurudulmuş kərpic kürələrdə bişirilirdi. İranda hətta quyu kürələri də dəbdə olmuşdu. Bişmiş kərpic istehsal üçün "ros" adlı torpaq, qum, əhəng, müxtəlif turşular, dəmir oksidi və taxta kəpəyindən palçıq tutulurdu [Dibac, 134, 157]. Palçıqtutma zamanı bu maddələrin

hər birinin miqdarı yerli ustalara bəlli idi. Onlardan birinin düzgün qatılmaması kərpicin xarab olması ilə nəticələnirdi. Kərpic evlərin hörgüsündə antiseysmik məqsədlə katıldan da istifadə edilirdi.

Şəhərin yoxsul təbəqəsinin evləri həm inşaat materialı, həm də tikinti texnikası baxımdan ucuz başa gələn ən primitiv evlər sayılırdı. Bölgədə elə evlər vardi ki,

onlar oturaq həyata keçid zamanındaki əkinçi tayfaların evlərini xatırladırı. Varlı şəhərlilərin iri imarətləri mərkəzdə yerləşir, palçıq evlər isə daha çox kənar ərazilər üçün xarakterik idi.

Yoxsul evləri əksər vaxtlarda qohum-qonşunun köməkliyi ilə ərsəyəgəldirdi. Şəhərdə evtikmə üzrə ixtisaslaşan ustalar (bənna, xarrat, malaçəkən və s.) və fəhlələr (nəvakeş, suvaqtunut və s.) də fəaliyyət göstəriridilər. Onların əksəriyyəti günəmuzdla işləyirdilər.

Palçıq evlər dəhlizə malik bir, ya ikiotaqlı tikilirdi. Divar hörgüsü üçün torpağa bir qədər qum, saman, çınqlı, əhəng və divarda bitki bitməməsi, həmçinin onun möhkəmliyini artırmaq üçün duz qatılırdı. Alınmış palçıq kiçik hovuzlarda bir neçə gün islağa qoyulurdu. Sonra palçıq əl və ayaqla yaxşıca qarışdırılaraq qatı maye halına salınırdı. Maraqlı bir faktı da deyək ki, palçıq qarışdırımaqla bağlı bir sıra adətlər də icra edilirdi. Keçmişdə imkanlı şəxslər ev tikdirərkən palçıq qarışdırılan zaman içində bir neçə qızıl sikkə atardılar ki, işçilər onu tapmaqdən ötrü palçığı yaxşı-yaxşı qarışdırınsılar.

İlk olaraq bünövrə qazılır, bənna 70-80 sm hündürlüyündə dörd tərəfdən palçıqla divar düzəldir və onun qurumasını gözləyirdi. O, divarın möhkəmliyi naminə palçığın arasına bir lay çiy kərpic düzürdü. Divar özünü tutub bərkidikdən sonra növbəti dəfə onun üzərinə 70-80 sm hündürlüyündə palçıq əlavə edirdi. Bu prosesi evin damınadək davam etdirir, qapı-pəncərələr üçün yerlər qoyur, onların yuxarısına taxta atırdı. Bəzən qapı-

pəncərələrin üstüne şalban qoyur, onların yerlərini palçıqla doldurur və quruduqdan sonra külünglə oyurdu. Bu, ən qədim və primitiv üsul idi.

Palçıq evlərin divarları fiziki qanuna uyğunluqla aşağı hissədən qalın, yuxarıya qalxdıqca nazikləşirdi. Onlar həm daxili, həm də xarici hissədən saman qarışığı olan palçıqla suvanırırdı. Divarlar quruyub hazır olduqdan sonra damın örtülməsi prosesi başlayırdı. Xalq arasında bu mərasim "dambasdırma" adı ilə tanınırdı. Ev sahibi hələ bir neçə gün öncə məhəllənin əmək qabiliyyətli kişilərini köməyə çağırırdı. Sübh əğəri "bismillah" deyib işə başlayan iməciler əvvəlcə damın üstüne şatırları (şahıtr) atır, sonra isə pərdiləri ardıcılıqla düzürdürlər. "Sərasər" adlı ən yoğun şalban digər tir və taxtaları saxlayırdı.

Kərpic və torpaq evlərin dam örtüyünün əsas materialı taxta şalbanlar, ağac budaqları və gildən ibarət idi. Kasıb ailələr isə taxta əvəzinə qondırğadan (qamış) istifadə edirdilər. Dam tır�ları qovaq və söyüd ağaclarından olurdu. Tır�ların üstü çırçı (ağac budaqları) ilə örtülür və 3-5 sm qalınlığında suvaqlanırırdı. Torpaq, buğda samanı və su yalnız ayaqla tapdalanaraq qarışdırılıb palçıq tutulur və yerlilərin dili ilə desək, "ilik kimi" olmaq üçün bir gün saxlanırırdı. Əgər suvaq tez vurulardisa, saman diri qalar və yapıqlan olmazdı. Palçıq samansız olardısa, az müddətdən sonra çat verə bilərdi. Suvağın üzərinə duz sepiılır və diğirdul (vərdənə) ilə hamarlanırırdı. XX əsrin əvvəllərindən isə varlı təbəqə "şirvani" adlı dam örtüyündən istifadə etməyə başlayır. Bu tip metal örtüklerini təbrizlilər "tənəkə", qonşu bölgələrin sakınları isə "hələbi" adlandırdırdı.

İməcilərin bir qismi bellərindəki səbətlə və ya ciyinlərinə götürdükləri nəva (taxtadan düzəldilmiş daşma vasitəsi) ilə palçığı dama daşıyırdılar. Yuxarıdakılar isə nərdivandakı nəvakeşlərdən palçığı alıb, malakeşlə yayaraq damı hamarlayırdılar. Qərb tədqiqatçısı H.Volfun¹ yazdığını görə, İran Azərbaycanında damların qalınlığı 65 sm-dir [Volf Hans, 1388, 102]. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də xarici görünüşdən

tavanın divarlardan müəyyən qədər irəli çıxmışdır. Bu qayda ondan ötrü idı ki, yağış suları palçıq divarları uçura bilməsin. Çıxıntı vasitəsilə yağışlılar bir yera istiqamətlərinə və bəzi evlərdə navalça ilə yerə axıdlırdı.

Dambasdırma mərasimi salavat çəkməklə qurtarırdı. İməciliyə toplaşanlar pulsuz işləyirdilər, ev yiyisi onlara qolyanaltı, nahar və şam yeməyi verirdi. Qaydaya əsasən həmin gün bişirlən silədən məhəllənin böyükərlərinə də pay göndərilirdi.

Otaqların döşəməsi palçıqla suvanır, ya da torpağı döybüt presləməklə bərkidilir və üzəri həsirlə döşənirdi. Palçıq evlər zəlzələ və rütbətə dözümsüz olur, zərərverici həsəratların yuvasına çevrilirdi.

Tədqiq edilən dövrə ortabab və kasib ailələr üçün birmətbəli, kürsülü və kəlleyi otağı olan bir və ya ikiotaqlı evlər səciyyəvi idi. Bundan əlavə, "tacər" adlı, təndiri olan qış evləri də mövcud idi. Evlərin istiliyi otaqların divarında yerləşdirilən şomine və ya buxarı vasitəsilə tömən edilirdi.

Bu cür plan-quruluşuna malik evlər azərbaycanlılar yaşayan bütün bölgələr üçün xarakterikdir. Müqayisə üçün deyək ki, Gürcüstən azərbaycanlılarına məxsus evlərin plan quruluşu da əsasən "Γ" (kəlleyi) və "Π" (qoşa kəlleyi) şəkilli idi. Bölgənin kəlleyi evlərində otaqlardan biri düzgün planda tikilmiş evin kəlləsində yerləşirdi. Qoşa kəlleyi evlərdə isə otaqların hər iki başında kəndələn otaqlar tikilir və onların qapısı eyvana açılırdı [Əliyev, 2010, 24].

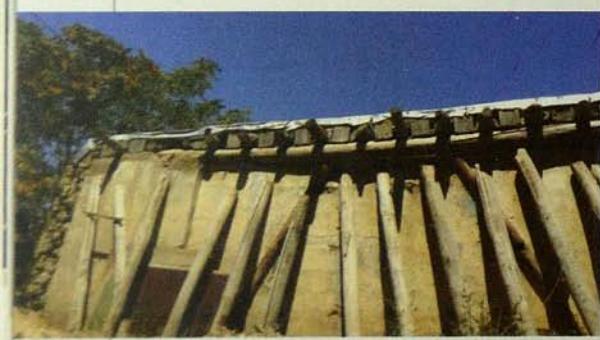
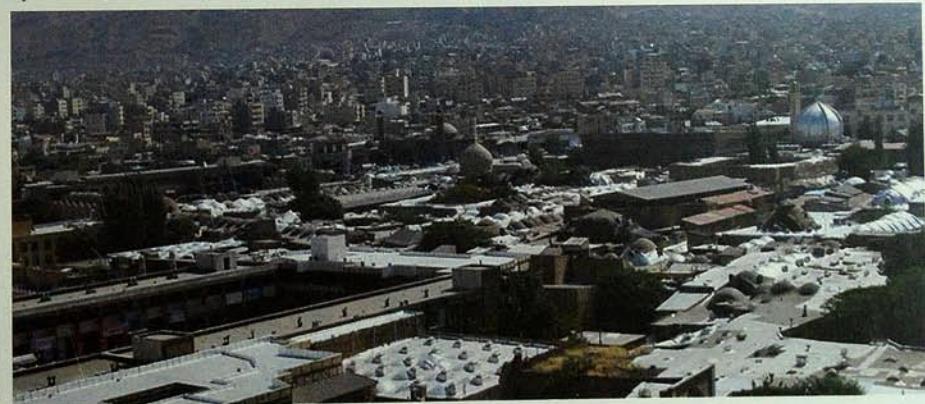
Həm imarətlərdə, həm də birmətbəli evlərdə otaqların mərkəzində kürsü vardi. İmarətlərdə kürsü manqalı yalnız altı su anbarı, ya zirzəmi olmayan otaqlarda qurulurdu.

Evlərin kəlleyi otağının baş hissəsində ailənin ağsaqqalı üçün "şahneşin" ("şah oturan yer" deməkdir) adlı xüsusi yer olurdu. Onun divar tərəfi bəzəklə, tavarı isə günbəz formasında düzəldilirdi. Şahneşin patriaxal ailə evlərinin nişanası sayılırdı.

Şəhətrafta ərazidə həyətlərin quruluşu varlı imarətlərin həyətlərindən fərqlənirdi. Burada şəxsin sosial mövqeyindən, peşəsindən asılı olaraq təsərrüfat tikiləri — emalatxana, anbar, təndirxana, odunxana, yemlik, damlıq, hin, tövlə və s. olurdu. Bağbağcada "kola" adlı otaq da tikilirdi.

Bölgənin əksər yerlərdən taxil anbarın döşəməsindəki çalada saxlanırırdı. Çala qazılarkən döşəməsi və divarları küləşlə örtülür, taxil yerləşdirildikdən sonra onun üstü yena də küləşlə bağlanır və üzərinə torpaq töküldürdü. Bəzən üstündə günbəz də tikilirdi.

Təbrizdə evtikmə ilə bağlı ümum-azərbaycan əhəmiyyəti daşıyan bir səra adət-ənənələr də vardi. Evtikmədə qohum-qonşunun maddi və fiziki köməyi, qarşılıqlı yardımalar dəb idi. Ev tikilib qurtardıqdan sonra oraya köçən ailə özü ilə ilk olaraq Qurani-Kərim, cörək və ayna aparırırdı. Qohum-qonşu təzə evə lazımı ləvazimatdan ibarət hadiyyələrlə mübarəkbadlıq gəlirdi.

EVLƏRİN DAXİLİ SAHMANI

*Allah yandırın çıraqı
üfləşən saqqalın yanar.*

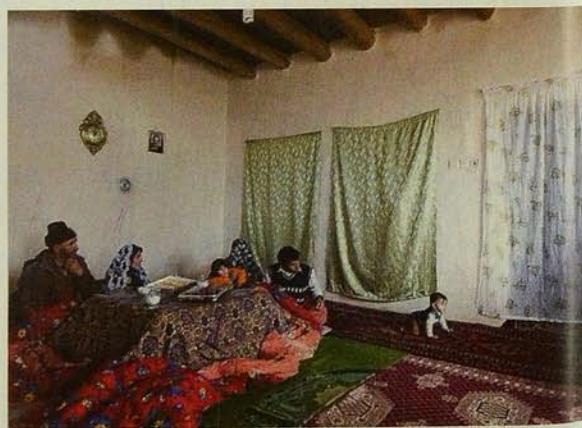
Evlərin daxili sahmanı və möişət avadanlığı bilavasitə şəhlinin məşğulliyəti, regionun təbii-coğrafi şəraiti, onun iqtisadi inkişafı, geopolitik mövqeyi və digər amillərlə əlaqədar olub, yerli sənətkarların əməli fəaliyyətinin göstəricisidir. Sadalanan faktorlar ev ləvazimatının təyinatı, çeşidi, eləcə də onun zövq xüsusiyyətlərində özünü göstərir.

XIX əsrda Təbrizdə evlərin interyerində Şərqi elementləri hakim idi. Əvvəldə deyildiyi kimi, istilik məqsədilə otağın baş hissəsində divarda buxarı (*şomine*) düzəldilirdi. Onun ətrafi bışmiş kərpicə hörülür və üzəri müxtəlif həndəsi, nəbatı və digər müxtəlif naxışlarla bəzədilirdi. Buxarı odun və kömürlə yandırılır, ondan həm də xörək bişirmək üçün istifadə edilirdi. Azərbaycan şəhərlərində (*Şuşa, Naxçıvan, Lahic, Şəki*) geniş yayılan, incəsənət nümunəsi sayılan buxarı hazırda da ənənəvi olaraq Ordubad evlərinin ayrılmaz hissəsidir [Paşaev, 1998, 80].

Bildiyimiz kimi, keçmişdə mebeldən istifadə olunmurdur. Otaqlar başdan-başa xalça ilə döşənirdi. Yer yəlin qalmaz, bir neçə xalça ilə döşəmənin hər tərəfi örtülürdü. Əksərən mərkəzə salınmış xalcanın baş hissəsinə "sərəndaz", kənarlarına isə "kənarə" adlanan əlavədən istifadə edilirdi. Adətən, kənarə iki, sərəndaz isə tək sayıda salınırdı. Onlar xalça materialından, yaxud da keçədən olurdu. Beləliklə, otağın mərkəzinə sərilmış xalcanın ətrafindəki boş yerlər döşənirdi. Xalcanın təmiz qalması üçün onun üstündən əlavə olaraq "rukeş" adlı örtük də sərilirdi. Qonaq gələndə onu büküb aradan götürürdürlər. Bu qaydalar Təbrizlə yanaşı, ətraf bölgələr üçün də xarakterik idi.

*Buxarı (*Şomine*). Behnamin evi*

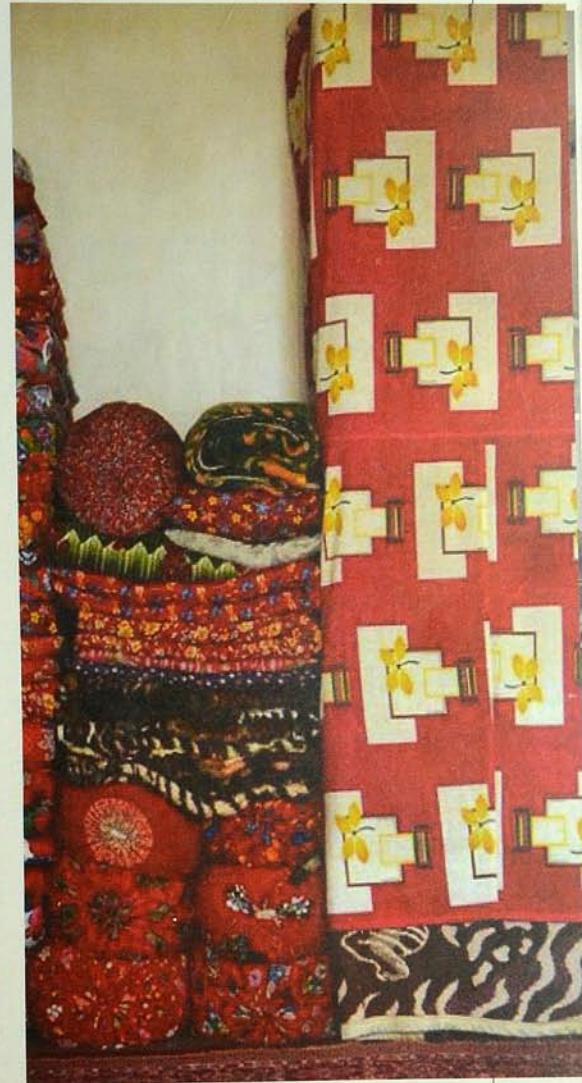
Evlərin bəzədilməsində xovlu və xovsuz xalçalar, pərdə, yataq ləvazimati — yük, divardakı taxça və s. əsas rol oynayırdı. Xalça növlərindən əlavə, sakınlərin istifadəsində olan toxuma məmulatından canamaz və ya səccadə (namazlıq), forməs (məfrəş), xurcun, nəməkdan (duz torbası), at çulu və s. əksərən yerli sənətkarlar tərəfindən hazırlanır və bütün bölgədə məşhur idi. XIX əsrədə Təbrizdə toxunan xalça məmulatı, xüsusi lə bu şəhərdə hələ XIV əsrən rövnəq tapan 1,85 x 1,36 m ölçüsündə 60 növdə olan məhrablı xalçalar digər qonşu ölkələrə də ixrac olunurdu [Cənəd Xəmid Fazılı, 2009, 252].

Döşəməyə başdan-başa salınan al-əlvən xalçalar istilik məqsədi daşımaqla bahəm, həm də Şərqi ələmində ona olan xüsusi münasibəti ifadə edirdi. Belə ki, keçmişdə xalça üzərində süfrə çəkilər, məsvərət edilər, mübahisəli tərəflər onun üzərində bardaş qurub, söhbətləşməklə razılığa gelərdilər. Təbiblər xalça rəngləri ilə əsəb xəstələrinini müalicə edərdilər. Məhz bunların noticəsində insanlar xalçaya duz-çörək kimi böyük hörmət bəsləyirdi. Elə bu səbəbdənki ki, tabrizlilər xalçanın mərkəzi hissəsini, yəni xonçasını "Makkə" adlandıırlar.

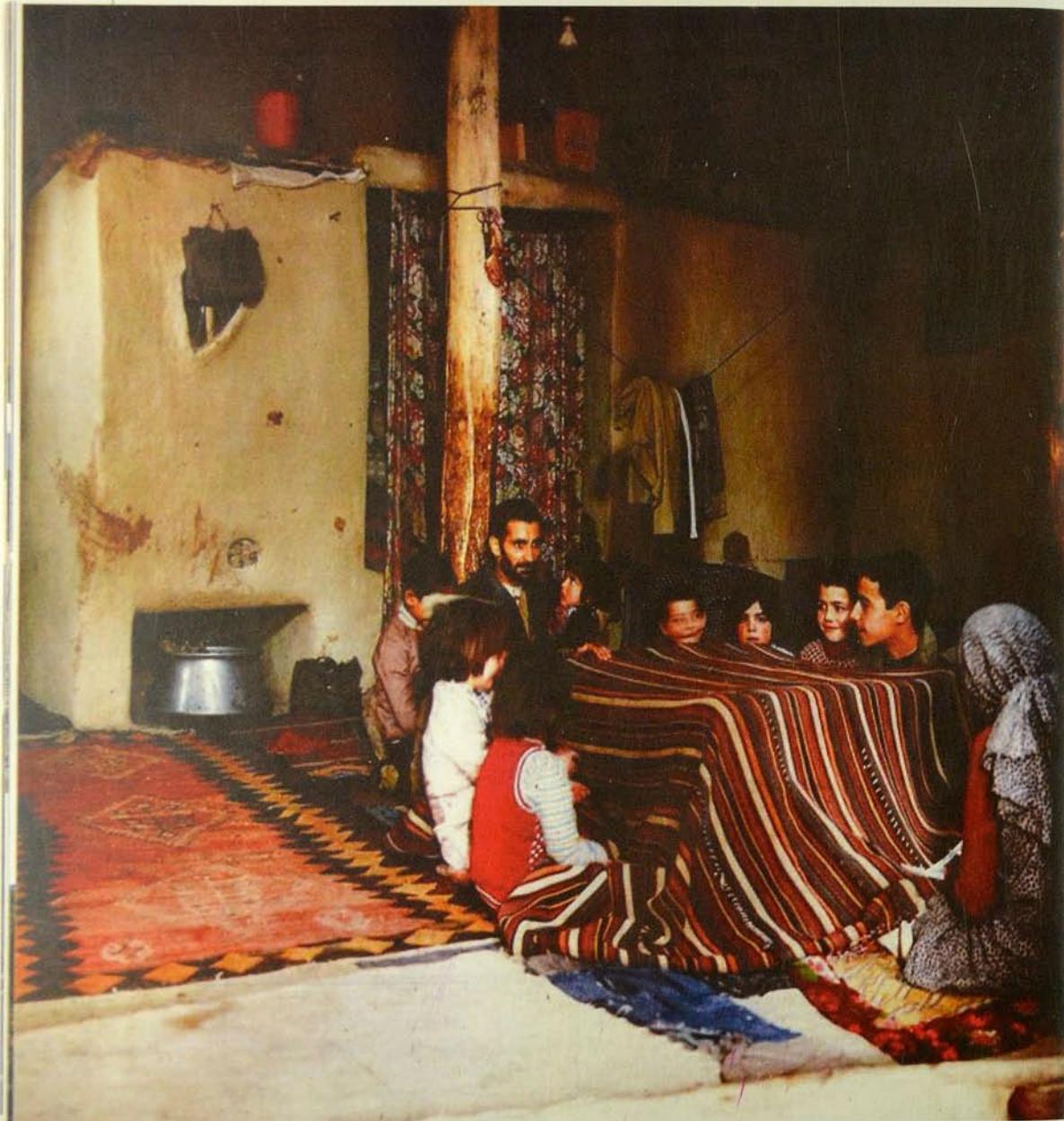
Gecə vaxtı döşəmədəki xalçanın üstündən yorğan-döşək salıb yatardılar. Evlərdə mütləq olaraq yük, nəhni (beşik), nadir hallarda isə taxt-çarpayı qoyulurdu. Yorğan, döşək, balış və mütəkkədən ibarət yük sandığın üstünə və ya divardakı camaxatana (divarın daxilində yerləşən şkaf) yiğilir, üzərinə örtük salınırdı.

Qişaylarında evin işidilməsində kürsüdən istifadə olunurdu. Bu məqsədil orta xalça qatlanır və otağın mərkəzindəki çalada manqal, onun üstünə isə təxminən 0,5 m hündürlüyündə dördkünc kürsü qurulurdu. Üzərinə yorğan və ya palaz salınır, bütün ailə kürsü ətrafına cəm olurdu. O, həm də yemək masası rolinə oynayır. Yazda kürsü çalası torpaqla doldurulub hamarlanır və xalça ilə örtülürdü.

Kürsünün yandırılmasında kömür ovuntularından istifadə olunurdu. Zirzəmida qışa tədarük edilən kömürün ovuntuları isladılaraq kündə şəklinə salınır, günün

altında qurudulduğdan sonra yenidən istifadəyə verilirdi. Bu, həm ucuz başa gəlir, həm də onun istisi və şösləsi daha güclü olurdu. Kürsü revmatizm xəstəliyinin qarşısını alır, ümumiyyətlə, praktik əhəmiyyətə malik idi.

❖ *Ailə kürsü yanında*

Otaqlarda divar boyunca oturmaq üçün nimdərlər (döşəkçə), dirsekəlməkdən ötrü yerə mütəkkələr düzülürdü. Xalça-palaz, yorğan-döşək ailənin sosial vəziyyətinin göstəricisi hesab olunurdu. Sandıqlar hər bir evin vacib avadanlığı sayılır, gəlinin cehiz dəstini daxil idi.

Sandıqdan başqa, hər bir evdə içərisində çaydan, stəkan və nəlbəkilərin saxlandığı kiçik sandıqçalar, yəni çay dəstgahı qutuları da olurdu.

Çay dəstgahı qutuları

Fanus

Ev, həyət və küçələrin işıqlandırılması XX əsrin sonlarında məmələ və piyli şamlar, həmçinin metal, saksi və şüsha materialdan düzəldilən çiraqlar vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Piysuz (piylə yanmış çiraq), çirağmuş (şöləsi zəif olan sıçanabənzər çiraq), fitilsuz (fitiləsi olmayan çiraq), peyinsuz (peyniləyandırılan çiraq), gerdsuz (şöləsi girdə yayılan çiraq), qəndil (iri məscidlərdə, zadəgan evlərində tavandan asılırdı), mərdəngi (şamın ətrafında

Lampa

şüşə qoruyucusu olan bu tip bəzəkli çiraqlar çəh-cəlal əşyası sayılır, Səfəvilər dövründən istifadə edilirdi), Bağdad çirağı (bazar və küçələri işıqlandırırı), şamdan, fanus, lampa və s.-dən istifadə olunurdu. Ətrafa xoş ətir saçmaq məqsədilə içərisində qətran yandırılan buxurdan da otaqlara qoyulurdu. XX əsrin ortalarında isə xörək bişirmək üçün xaricdən gətirilən neftlə yanmış "ələddin" və "primus" adlı pilitələr geniş yayılmışdı.

❖ Primus

Qoyun piyindən hazırlanan şamların piltəsi pambıq ipdən toxunurdu. Məlumatçıların söylədiyində məlum olur ki, keçmişdə şamsazlar (şamdüzəldən) piyi əridib qaynar halda piltənin üstünə tökür, soyub quruduqdan sonra onu hissə-hissə kəsirdilər. Şamların tərkibinə ətli maddə qatıldığı üçün yanarkən ətrafa xoş qoxu yayılırdı. Tez əriməməkdən ötrü onlar uzun müddət, bəzən illərlə saxlanırdı. Şamlar bazarda çəki ilə satılırdı. Piy çatışmazlığı xaricdən şam idxləsinə tələbatı artırır və Rusiyadan fabrik istehsalı olan keyfiyyətli şamlar ölkəyə gətirilməyə başlayır.

Qacarlar dövründə otaqların daxilində yerləşdirilən "lalə" adlı çıraqlar geniş yayılmışdı. Onlar hündür ayaqlı, içərisində şam olan lalə gülüşə şəklində şüşədən ibarət idilər. Əl işi olan lalə çıraqlarının şüşəsi üzərində hilali, spiralvari, ari yuvası və ya sadə həndəsi naxışlar, minali işləmələr vardi.

Bu dövrdə sarayların tavanından Avropadan gətirilmə cilçıraqlar ("çehel çeraq" sözündən götürülmüş, hərfi mənası "40 çıraq" deməkdir, sələsi güclü olduğundan belə adlandırılıb) və ya büllur çıraqlar (aviza) asılırdı. Otaqlara ayaqlı cilçıraqlar da qoyulurdu. Cilçıraq növlərindən biri də "əmirbahaduri" adıyla tanınırdı.

Varhaların məclislərində məşəllər də yandırılırdı. Saraylarda yanacaq və

işqlandırma işinə hələ Səfəvilər dövründə fəaliyyət göstərən "məşəldarbaşı" adlı vəzifə sahibi nəzarət edirdi. Məşəllərin yandırılması çıraqçıbaşının öhdəsində idi [Villem Floor, 1393, 146]. Neft lampasından istifadə bir sırə primitiv çıraqların azalmasına səbəb oldu, şəhərin elektriklə işçiləndirilmesi isə onları yavaş-yavaş sıradan çıxartdı.

Çıraqların içina piy (qoyun piyi, əsasən böyrək piyi), bitki yağları (gənəgərçək, küncüb, xəşxəs, pambıq yağı və s.) və neft tökləndirdi. İmkanlı şəhərlilər qara, sonralar isə ağ neftdən, kənd sakinləri, eləcə də şəhər yoxşulları bitki yağından istifadə edirdilər. Bitkidən yağı əldə edilməsi bir neçə mərhələdən ibarət idi. Azərbaycan şəhərlərində küçələrin birində sal daşın və ya kərpic sakinin üzərində kişi və qadınlar birlikdə dənələri daş qəltəklə döyürlər, əzilmiş maddəni qaynadır və suyu durulurdular. Yağı çöküntüdən ayırdıqdan sonra onu çıraqın yandırılmasına sərf edirdilər [Villem Floor, 1393, 144]. Gənəgərçək yağının qoxusu zəif olduğundan əhali arasında daha geniş yayılmışdı. Otağa xoş ətir saçmaqdan ötrü piyli şamlara mixək və darçın yağı da qatlırdı.

❖ Mərdəngi, Bələdiyyə muzeyi, Təbriz

❖ Ələddin plitələri

XIX əsr səyyahının yazdığını görə, gecə vaxtı küçəyə çıxan varlı adamların şəxsi fanus daşıyanları vardi. Adəton, fanusların ölçüsü ilə şəxsin hansi zümrədən olmasına müyyənləşdirmək olardı. Alt və üst hissəsi misdən olan Təbriz fanusları Çin fanusuna bənzəyirdi. Onların ətrafına aharlanmış ağ çit çəkilirdi. Bu da fanusun şölsəni sönməyə qoymurdu [Təbriz az negahe cəhangərdan..., 1389, 187].

XIX əsrin sonundan etibarən qapı-pəncərlərə, həmçinin otağı bölmək və camaxatanların üzərini örtmək məqsədilə evlərin divarlarına karnızlar (yerli ləhçədə "qərniz") vurulmağa başlayır. Karnızdan müxtəlif parçalar üzərində bədii tikmələrdən

ibarət pərdə asılırdı. Ötən dövrün davamı kimi tənəbinin divarlarında bəzək və saxlanc məqsədilə mərmər, taxta və daşdan taxçalar düzəldilirdi. Onların üzərinə büllür qablar və fotolar qoyulurdu.

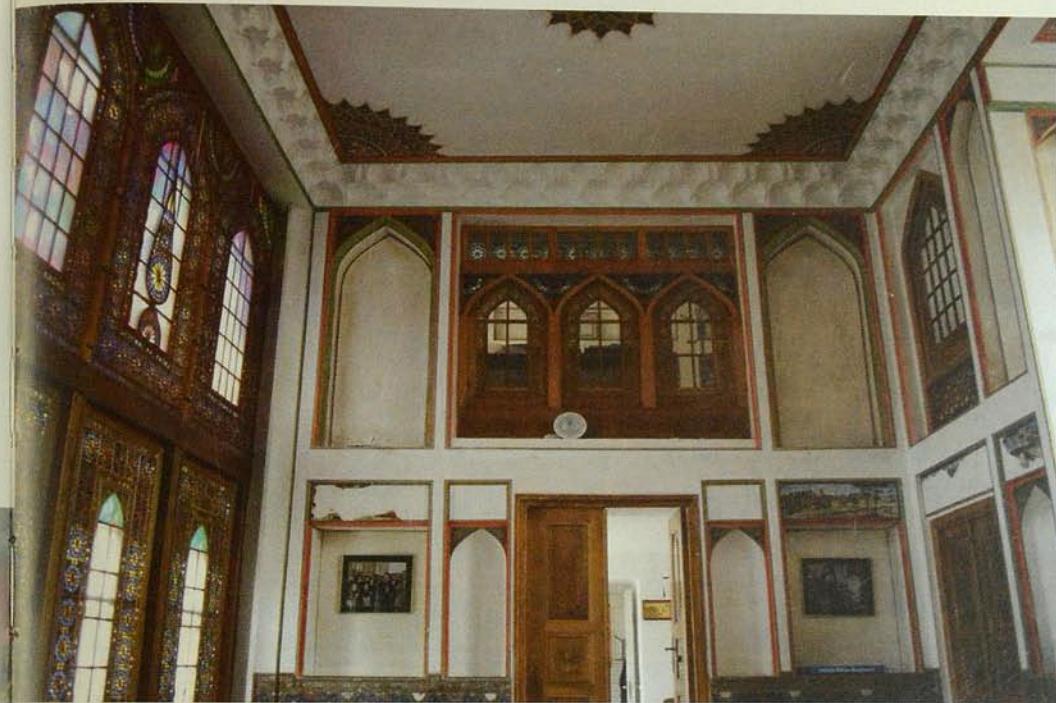
Yuxarıda deyilənlərdən əlavə, evlərdə Quran oxumaq üçün rəhil, ziət aşyalarının saxlandığı mücrü, güzgü və s. olurdu. Bu sıraya qolyan da daxil idi. Tütün və tənbəki çəkilməsi bölgədə hələ orta əsrlərdən dəb halını almışdı. İran və Azərbaycanda tütlənə tanışlıq XVI əsrədə portuqaliyalıların Fars körfəzinə gəlisiindən sonra baş vermişdi [William Ouseley, 1919, 341]. Lakin yerli xalq tütlün çəkmək üçün avropalılar kimi metal, saxsı və ya parçadan hazırlanmış piplərdən istifadə etmir, uzun dəstəli çubuq və sulu qalyan yaratmışdı.

Fanus

Sulu qalyan

Behnamin evi

Qalyan çəkmək I Şah Abbas tərəfindən rəsmən qadağan olunsa da, Qacarlar zamanında əhali arasında geniş yayılmışdı. Bir faktı da qeyd edək ki, Şah Səfi (1629-1642) zamanında Təbrizin tütlün və tənbəki vergisi 20000 tuman olmuşdu [Semsar, 1342, 18]. Bu rəqəm hələ Səfəvilər dövründə təbrizlilərin tütlənə, eləcə də onu çəkmək üçün qalyana olan yüksək tələbatını göstərir.

Tədqiq olunan dövrdə varlı ailələr xalq arasında "xor-xor" adlanan sulu qalyandan, yoxsullar isə çubuq qalyandan istifadə edirdilər. Sulu qalyanlar badır, sərqalyan, tənə, milab, ney və küza hissələrindən ibarət müxtəlif ölçülərdə düzəldilirdi. Onlar iki növdə — kuzəli və nargilə növündə olurdu. Kuzəli qalyanların kuzəsi şüşə, saxsı, ağac, daş və ya qurudulmuş balqabaq qabığından, gövdə hissəsi isə metal və taxtadan

düzəldilirdi. Qalyanın başına tənbəki və od qoyulur, nefəs neyəbənzər boru ilə çekilir və tənbəkinin tüstüsü aşağı deşikdən suya daxil olurdu. Ətrafa xoş qoxu yayılması məqsədilə suyun içinə gül yarpağı və ətirli bitkilər də atılırdı.

Ağacılımə sənətinin Azərbaycanda geniş rövnəq tapması bir tərəfdən məşə resurslarının bolluğu, taxtanın inşaat əhəmiyyəti, digər tərəfdən isə bu materialdan olan alət və vasitələr ehtiyacla əlaqədar idi. Qərb mədəniyyəti ilə six təmas nəticəsində taxta məməlatindən istifadə daha da genişləndi. Belə ki, varlı evlərdə mebellər peydə olmağa başlayır, miz, masa, taxt-çarpayı və şkaflar ev avadanlığı sırasına daxil olurdu. Doğrudur, artıq deyildiyi kimi, taxta beşik (nəhni), sandıq, rəhil, mücrü evlərdə lap qədimdən mövcud idi.

❖ Səlmasının evi

Ənənəvi məişət əşyaları müxtəlif materialdan olub, əsasən yerli ustaların əl işi sayılırdı. *Bardan* (yun və s. daşmaq üçün kisə), *xaral* (keçi gəzilindən toxunan iri torba), *təlis* (çatandan hörülən kisə), *xəşı* (tütün saxlamaq üçün keçi gəzilindən toxunan torba), *çuval* (böyük torba), *tənəf* (pambıq sapdan toxunan ip), *qaytan*, *xurcun*, *örkən*, *sijim* və s. ev-məişət avadanlığı sırasında idi.

Göstərilən dövrda Təbrizdə evlərin bəzədilməsində ənənəvi məişət avadanlığı kütləvi olaraq hələ də üstünlük təşkil edirdi. Lakin həmin əsrin sonlarından varlı ailələrdə Şərqi bəzək ünsürləri ilə yanaşı, qərbmeylli

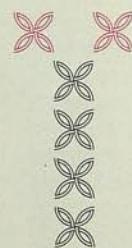
elementlərə də rast gəlinirdi. İmarətlərdə divardaxili taxçalara Avropadan gətirilən saat, büllur qablar və müxtəlif suvenirlər qoyulurdu.

Tədqiqatlar təsdiqləyir ki, Qacarlar dövründə təbrizlilərin məişətində böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Bu, ilk növbədə maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələrində özünü göstəririd. Evlərin inşaat üslubu ilə yanaşı, onların interyeri və bəzək elementləri də sosial statusu bildirirdi. Bu baxımdan da avropasayağı dəyişikliklər varlı evlərində daha çox nəzərə çarpırdı.

III FƏSİL

İCTİMAİ MƏKANLAR VƏ TİKİLİLƏR

BAZAR MƏCMUƏSİ

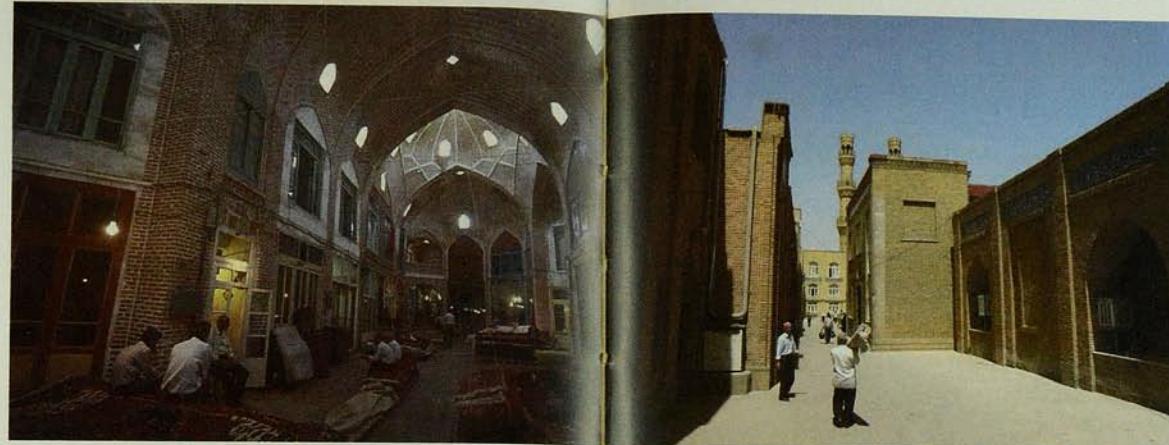
Pohləvanlar kisvət geyib söylənir,
Bəzirğanlar bazarlarda əylənir,
Üç yüz altmış qatır birdən yüklənir,
Hinda, Rusa gedir malı Təbrizin.

Dünyanın ən qədim bazarlarından olan Təbriz bazarı hazırda canlı etnoqrafiya muzeyidir. Burada xalqın təsərrüfatının, məişətinin, maddi və mənəvi mədəniyyətinin istənilən sahəsini izləmək mümkündür. Ötən əsrlərdə cəmiyyətin ən geniş fəaliyyət məkanı olan bazar mərkəzdə yerləşməklə şəhər strukturunda böyük rola malik idi.

Bazar köhnə dünya sakinlərinin ticari səviyyədə daima əlaqə saxladığı görüş yeri idi. Erkən orta əsrlərdə "hərəkət yeri" anlamında işlənən "bazar" və bu sözdən törəyən "bəzirğan" (tacir) əvəzinə "vazar" və "vazarkan" kəlmələri istifadə edilirdi [Həsəndust, 1383, 164]. Portugaliyalıların Səfəvilər dövlətinə gəlisiindən sonra onlar "bazar" sözünü buradan mənimmsəmiş və bu termin Avropa dillərinə də keçmişdir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı xalq həyatında mühüm rol oynayan, insanların vəhdətində və milli ənənələrin qorunub saxlanmasında vasitə olan bazarlar Azərbaycan etnoqrafiya elmində indiyədək az tadqiq olunmuşdur. Orta əsrlərə məxsus tarixi mənbələrdə Azərbaycan şəhərləri və orada olan bazarlar (Gülsurə, Kürki, Qeyşəriyyə bazarı və s.) haqqında müəyyən qədər məlumat vardır.

Bildiyimiz kimi, Təbriz coğrafi mövqeyinə və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə orta əsrlərdə Şərqi dünyasının şəhərləri sırasında özünəməxsus yer tuturdu. Konstantinopol və Hindistan arasında yerləşdiyindən orta əsrlərdə şəhər ərazisində müxtəlif tranzit yolları keçirdi [Minorski, 1928, 631]. Bu amil əsrlər boyu bazarın sürətli inkişafını şərtləndirirdi.

Mənbələr bazar haqqında. Artıq XIII əsrde Təbrizdə bazar kompleksinin formalşaması haqqında mənbələrdə mühüm dəllillər rast gelir. Elxani hökməti Qazan xanın (1295-1304) əmri ilə Təbrizin hər yeni darvazası yanında bazar, karavansara, hamam, karxana və yük heyvanları üçün yer tikilmişdi. Təbriz mühüm ticarət mərkəzi olduğundan buraya gələn əcnəbi tacirlər yük tayalarını boşaldıb yerləşdikdən sonra mütləq hamama getməli idilər [Elxanilar dövləti.., 2000, 88].

XIV əsrda yaşışmış dünya şöhrətli mərakeşli səyyahı İbn Battutə Şənbə-Qazan, Əlişah (Ərk qalası) tikililəri ilə yanaşı, Təbriz bazarından heyrətlənərək yazar: "...Bağdad darvazasından çıxıb Təbrizə varid olduq və "Qazan bazarı" adlanan böyük bazara çatdıq. Bura dünyanın bütün şəhərlərində gördüyü ən yaxşı bazar idi". İbn Battutə Təbrizdə cəvahir, müşk-ənbər satılan bazarlardan söz açır və onların bolluğundan təəccübləndiyini bildirir [Cəvadi, 1350, 154]. Səyyahın gördüyü zamanda bazarnın yüksək inkişafı onu deməyə əsas verir ki, Təbriz bazarı hələ çox əvvəller mövcud olmuş və burada zaman-zaman sabit ənənələr formalşmışdır.

300 ləngə¹ mal, İranın daxili bölgələrindən isə xina, boyalar, şal, dəri, qələmkar parça, ipək, tənbəki və s. təxminən 1 kurur² təmən dəyərində əmtəə daxil olur. Onların bir qismi xaricə ixrac edilir. 20 min kurur təmən ticarətin 1/3-i yerli tacirlərin, qalanı isə əcnəbilərin payına düşür [Etimadüssəltəne, 1364, 419].

XIX əsrin birinci yarısında Təbrizdə olmuş rus səyyahi V.Borozdinin verdiyi məlumatə əsasən Təbriz bazarında Asiya və Avropa malları çoxdur. Burada ipak, kağız, yun momulatı, ingilis və holland mahudu, əla xalçalar və şallar, şüşə və çini qablar, bəzi polad əşyalar, müxtəlif daş-qas, qalyanlar, çubuqlar, həyat tələbatına və dəbə uyğun əşyalar; meyvə və ət sıraları, sadə xalq üçün yemək və içki hazırlanan dükənlər, İran qəndi, qəhvə, atılılı ədviyat, göy-göyərti, saç boyamaq üçün rəng, mürəkkəb ucluqları, həmçinin çeki ilə satılan sərindəşdirici buz və digər mallar satılır [Borozduh, 1821, 102-103].

Məhəmməd şah Qacarın dövründə Təbrizə gələn fransız səyyahi və tədqiqatçısı E.Flanden şəhərin iqtisadi və siyasi mövqeyi haqqında yüksək fikirlər söyləyir. O, buradakı mal dövriyyəsinin əhəmiyyəti barədə aşağıdakı fikirləri qələmə alır: "Təbriz vəliəhdnəsin olduğundan şəhər böyük əhəmiyyət kəsb edir. İranın böyük əyalətlərindən biri olub, burada ticarət digər şəhərlərə nəzərən daha

1. "Yük", "taya" mənasındadır.
2. 500 min

Ö.Çələbi isə bu mövzuda çox maraqlı məqama toxunur: "Onların bir çoxu (dükənləri) — İ.M) Hələb mağazaları kimi kərpicdən tikilmişdir. Çox möhkəmdir. Böyük bir bədistanı (Osmanlı şəhərlərində ipak parçaların, zinət və digər qiymətli əşyaların satıldığı, sütunlu və günbəzli, birmərtəbəli bina olub, dörd tərəfdən dəmir qapılarla əhatələnən, möhkəm qorunan ticarət mərkəzi — İ.M) vardır ki, bir çox tacirlər orada alver edirlər. Bu günbəzi olan elə möhkəm bir bədistanıdır ki, onun heç yerdə misli-bərabəri yoxdur" [Çələbi, 1997, 24].

Təbriz bazarı və orada gedən ticari əlaqələr, tacirlər haqqında məlumat verən XIX əsr müəllifi Məhəmmədhəsan xan Etimadüssəltənə qeyd edir ki, Təbriz vasitəsilə Azərbaycana İraq, Hindistan malları, o cümlədən, şal, nil, ədviyat və s. təxminən

genişdir... Daxili məhsulat Asiya və Avropaya dək daşınır". Digər yerdə isə o, Təbriz bazarının memarlıq quruluşuna toxunaraq onu taxta tavanlı, sadə, bəzəyi olmayan, günbəzsiz və taqsız təsvir edir [M.Eugene Flandin, 1841, 177].

Təbriz bazarı Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığında da yer alır. Yeni dövr ədəbiyyatımızın banisi Cəfər Cabbarlı "Şahsənəm" əsərində Təbriz bazarında satılan qida məhsullarından bəhs edir: "Burada hansı növdə olursa-olsun, tapılmayan malın olduğunu xəyalima gətirmirəm. Təbriz bazardan daha zəngin bazar, Təbriz əhalisindən daha firavan və gözəl yaşayış əhali yoxdur" [Zahidova, 2010, 75-76].

Beləliklə, mənbələrə nəzər saldıqda Təbriz bazarının Şərqi ələmində hələ orta əsrlərdə tanınması, istehsal və ticarətdə xüsusi çekiya malikliyi müşahidə olunur. Təbrizə gələn xarici səyyahların demek olar ki, hamısı bazar haqqında məlumat vermişlər. Bu isə bazarın xalq həyatında müümən əhamiyyət daşıdığını bəlli edir.

Bazarın funksiyası. Bazar təkcə alver yeri deyil, sənətkarlıq məhsullarının satış sərgisi, insanların daima əlaqə saxladığı məkan idi. Burada şəhər və onun ətrafında, xarici ölkələrdə hazırlanmış sənət nümunələrinin fərqlilikləri üzə çıxır, onların əməli və zövqi baxımdan üstün cəhətləri yerli istehsala tətbiq

edildirdi. Bu mənəda bazar yerli və xarici istehsalın mədəni diffuziyasında vasitə rolunu oynamaqla bərabər, ölkənin maddi durumunu göstəricisiydi. Bazarda alış-veriş zamanı müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcıları — şəhər, kənd, köçəri elatlar arasında yaranan mütəmadi təmas milli birliyi formalasdırırdı.

İnformasiya kommunikasiya vasitələrinin zəif və ya heç olmadığı zamanlarda çoxsaylı funksiya daşıyan bazar insanları məlumatlaşdırın vasitə, ictimai qınaq məkaniydi. Təsadüfi deyil ki, son zamanlara kimi yaşlı insanlar "bazaqa getmək" ifadəsini "bayırqa çıxıb harasa getmək" mənasında işlədirlər.

Bazar həm də müsəlman şəhərlərinin ictimai, siyasi, mədəni, dini mərkəzi rolunu yerinə yetirirdi. Bu səbəbdən də 1905-1911-ci illəri əhatə edən İran Məşrutə İncələbi Təbriz bazarının bağlanması ilə başlanılmışdı. Şəhərin ən gur yeri bazar sayılırdı.

Yaranması. Bazarlar çox güman ki, əvvəllər natural təsərrüfatın zəiflədiyi vaxtda kənd məskənlərində pərakəndə halda təşəkkül tapmış, mükəmmal tikiliyə malik olmamışlar. Onlar şəhər, kənd və karvan yollarının üzərində yerləşirdilər. Kənd bazarlarında əsasən kəndli satıcıların özlərinin hasil etdikləri kənd təsərrüfatı məhsulları, eləcə də kustar el işlərinin (həsir, primitiv dulus məməlatları və s.) satıldığı

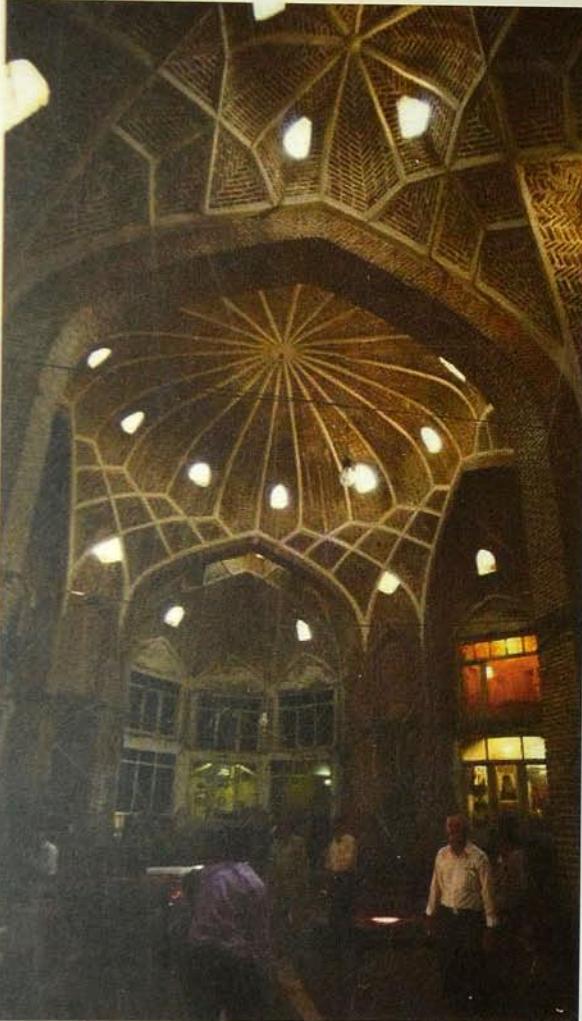

halda, emalatxanaların fəaliyyət göstərdiyi böyük şəhər bazarlarında sənətkarlıq malları satışa çıxarılırdı. Şəhər bazarlarında sənətkarlarla bahəm alvergilər də satıcı olaraq çalışırdılar. Bəzən məhsul iki deyil, üç əldən keçib müştəriyə çatırırdı.

İnkişaf etmiş orta əsrlərdə bütün Şərqi dünyasında, eləcə də Təbrizdə daimi və müvəqqəti bazarlar mövcud idi. Cümə bazarı, düşənbə bazar, şənbə bazarı, həftəbazar və s. müvəqqəti bazarlar qismindən olub, zamanla bağlı adlar daşıyırırdı. Onlar əsasən şəhər meydanlarının birində və ya şəhərtrafi yerlərdə təşkil edilirdi.

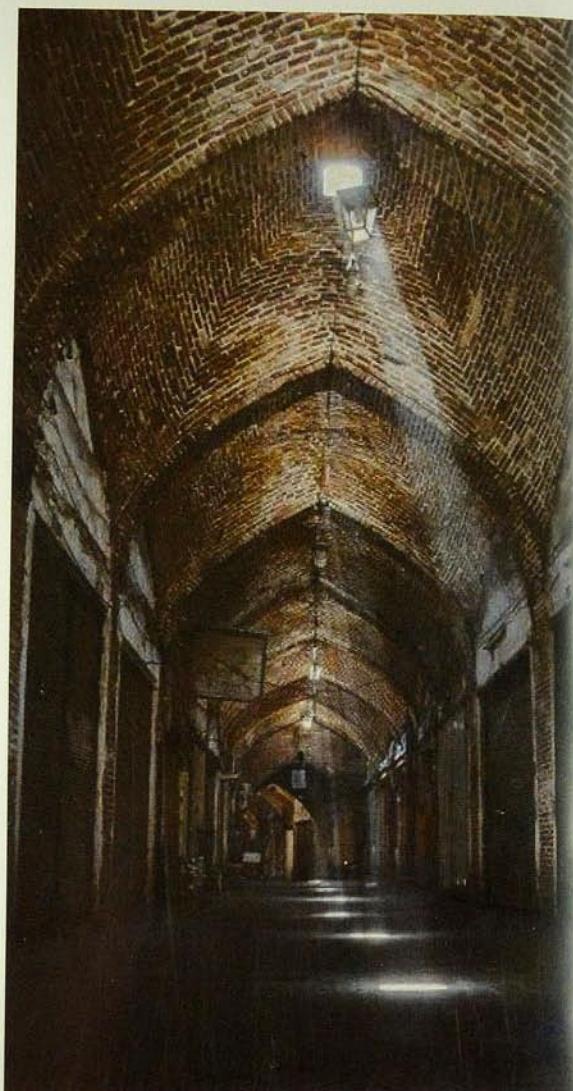
Daimi bazarlar natural təsərrüfatın dağlığı dövründə qala qapılarının yaxınlığında, bayır hissədə formalaşırırdı. Həmin vaxtda bayır şəhər əsasən əkin yerləri, bağ-bağat, qəbiristanlıq, bazar və s.-dən ibarət idi. Lakin şəhərin inkişafı ilə əlaqədar qala divarları genişlənir və bazar, eləcə də məscid, karavansara, meydan, zərbxana mərkəzdə yerləşərək şəhərin əsas mədəni ictimai kompleksini tamamlayırdı. İçəri şəhər burlardan başqa, məhəllələr və xalq yaşayış evlərinin də əhatə edirdi. Təbriz şəhəri İsləm dövründən once zəif, İsləmdən sonra isə sürətlə inkişaf edib, İpək Yolunun üzərində tutduğu əvvəlki mövqeyində başlayaraq bazar quruluşunun inkişaf trayektoriyasına uyğun şəkildə genişləndirdi. Tədrīcən digər elementlər bazar kompleksi ətrafinda formalasdırırdı [Xoşnuyyət, 2014, 4]. Əksər müsəlman şəhərləri kimi Təbrizdə də bazar qala daxilində, Cümə məscidinin yaxınlığında yer alırdı.

Daxili quruluşu. Təbriz bazarı müxtəlif vaxtlarda fasılələrlə inşa olunmuş, şəhərin tarixi inkişaf mərhələlərini və şəhərsalma xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. İsləmdən önce mövcud olsa da, hazırkı tikili Qacarlar dövrünün yadigarıdır. Binaları tağlı və günbəzli, bir və ikimərtəbəli tikilmiş, yüksək memarlıq quruluşuna malikdir.

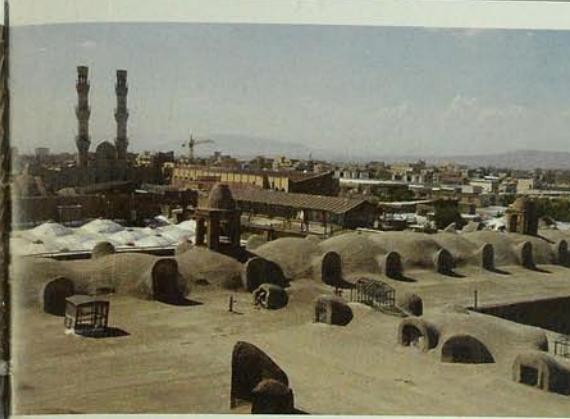

Mələk timçəsi

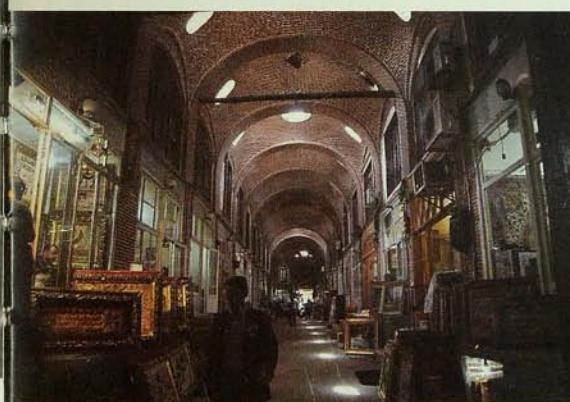
Hər bir günbəzin ən hündür yerində bacalar və "qübbə" adlı kiçik pəncərlər mövcuddur. Oradan daxilə həm işıq düşür, həm də hava daxil olur. Doğrudur, təbii işıqlanma zəifdir, çaraq yandırılmasa gündüzlər də qaranlıq hökm sürür.

Mənbələrin məlumatına görə, əvvəllər bazarın tavanı taxtadan inşa olunduğu halda, baş verən yanğın və digər fəvqələdə hallara qarşı davamlılığı nəzərə alınaraq sonralar hörmə konstruksiyası ilə əvəz edilmişdir.

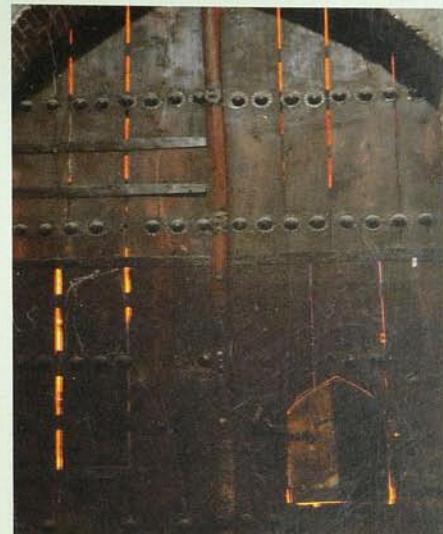

XIX əsrin 80-ci illərində Təbrizdə olan ingilis səyyahı S.C.Vilson yazar ki, bazarın böyük bir hissəsi köndələn binalardır. Onların tavanı taxta idi, Azərbaycan hakimi Təhmasib Mirzə əmr etdi ki, taxta şalbanların əvzinə kərpic tağlar tikilsin. Bu tağların eni 30 addıma bərabərdir [*Təbriz az negahe cəhangardan..., 1389, 1871*]. Təbriz bazarının tikintisində əsas inşaat materialını bışmış kərpic, gəc, taxta, şüşə və s. təşkil edir.

Bütün Şərqi bazarları inşa edilərkən onların hündürlüyü yerləşdiyi məkanın iqlim şəraitindən asılı olaraq dəyişik olur. Təbrizin sərt iqlimi nəzərə alınaraq bazar tavanının hündürlüyü 6 m [*Soltanzade, 1383, 11*], rasta və dalanların eni isə təqribən 2,5 metra

bərabər inşa edilmişdir. Bazarın möhkəm ağacdən düzəldilən iri darvazaları gecələr arxadan keçirtmə taxta və zəncirli çəftə ilə bağlanırı.

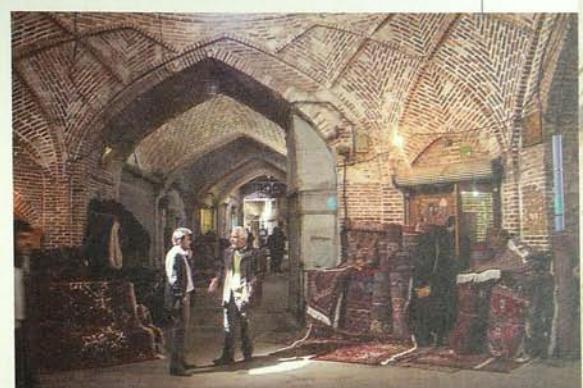
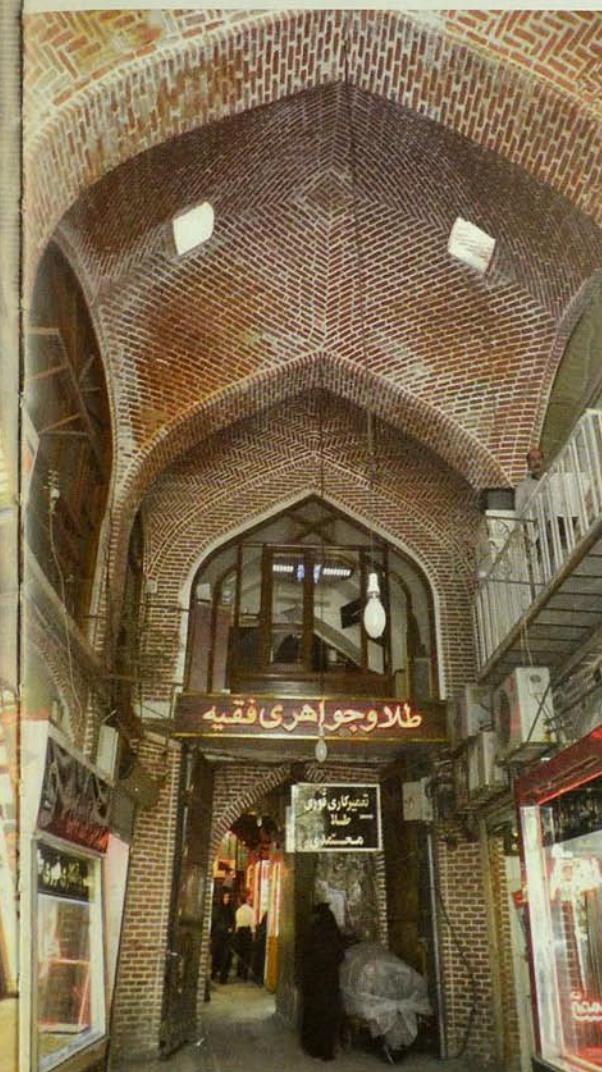
Təbriz bazar kompleksini ticarət və qeyri-ticarət sektorunu təşkil edirdi. İstehsal və satış proseslerini özündə cəmləyən ticarət sektoru qeyşəriyyə, rastalar, dükənlər, saray və ya xanlar, emalatxanalar, dalanlar, tim və yaxud tımcələr, çarsu, anbarlar (xanbar və ya kalanbar) və s.-dən ibarət idi:

Bazarın mərkəzi hissəsində tavanı günbəz formada inşa edilən "çarsu" ("çəhar su" sözündən olub, mənası "dörd istiqamət" deməkdir) adlı dörd yolayricısı rastaların kəsişməsində yerləşirdi.

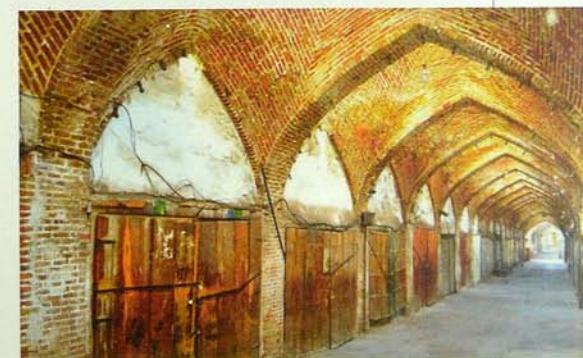
Qeyşəriyyə satışın icra mərkəzi olub, bazarın ən bahalı mallarının alver yeri idi. "Qeyşəriyyə" latin sözü olan "kaysariya"dan götürülmüş, "şah bazarı" mənasında işlənirdi. Qiymətli daş-qas, zinət əşyaları satılan eyni adlı bazara orta əsr Şərqi ticarət mərkəzlərində də (Ordubad, Səmərqənd və s.) rast gəlmək olardı. Deyilənə görə, hərbi səfərdən qənimətlə qayıdan hökmədlər öz xəzinələrini doldurdurduğdan sonra gətirdikləri sərvatın müəyyən hissəsini qeyşəriyyədə satdırılmışlar.

Bazarın əsas hissəsini düz xətt boyunca yerləşən cərgələr, yəni *rastalar* təşkil edirdi. *Rasta* və dalanlarda ardıcıl olaraq günbəzərlər təkrarlanır. "Kolonbu" deyilən belə günbəzərlər "təvizə" adlı dörd çatma tağdan ibarətdir. İndiki kimi keçmişdə də rastaların hər iki tərəfində əsnafa məxsus məğazalar yerləşirdi.

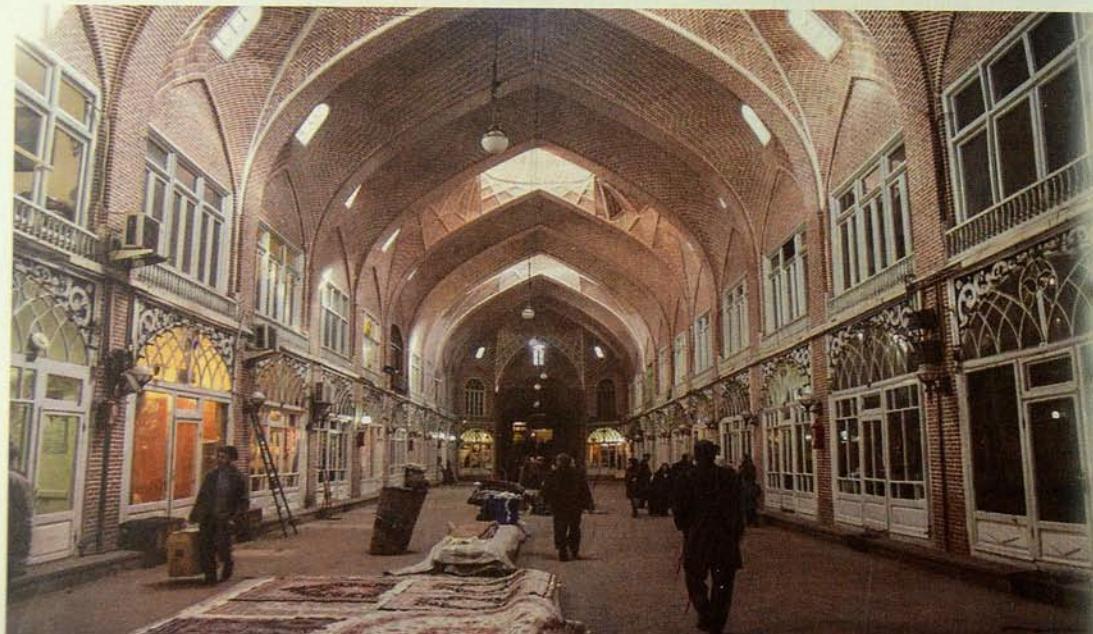
Hücrələr, yəni kiçik dükanlar yanbanaya düzülərkən rastaları yaradırdı. İkimərtəbəli hücrələrin birinci mərtəbəsi dükan, ikinci mərtəbəsi isə iş otığı və ya emalatxana kimi fəaliyyət göstərirdi. Dükənlərdə arakəsmələr vardi. Onların ön hissəsində gündəlik satışa çıxarılan məhsullardan nümunələr qoyulurdu. Həmin hissənin müştərilərlə görüşmək üçün münasib olan yerində dükan sahibi otururdu. Dükənlərin arxa hissəsindən anbar kimi istifadə olunurdu [Dəlili, 1977, 57].

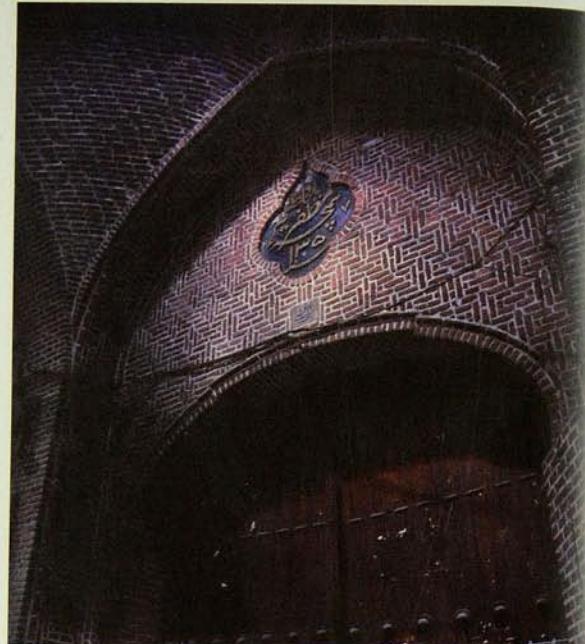

Bazarın "timçə" adlanan hissəsi düzbucaq və ya xaç şəklində tikilmiş, rastalarda olduğu kimi tavanı tağlarla örtülmüşdü. Burada tacirlər öz yüklerini qeydiyyatdan keçirir, mallar isti və soyuq hava şəraitindən mühafizə olunurdu. Əvvəllər bu söz üstüörtülü kiçik karvansaralara şamil edilirdi. Möhkəm qorundugundan burada qiymətli mallar (qızıl, xalça, parça, bühlur qablar və s.) saxlanırdu. Bu səbəbdən də timçədəki hücrələr karvansaradakı hücrələrdən qat-qat baha qiymətə kirayəyə verilirdi.

Timçələr enli keçidlər olub, yuxarı və aşağı başında giriş və çıxış qapıları vardi, hər iki tərəfində dükənlər yerləşirdi. "Tim" və ya "timçə" sözləri təbrizlilərin dialektində vətəndaşlıq hüququ qazanmış və bu termin kiçik üstüörtülü pasaj mənasında işlədir. Müasir zamanda Təbriz bazarının Müzəffəriyyə timçəsi gözəl memarlığı və gözoxşayan, incə bəzəkləri ilə diqqət çəkir. O, Müzəffərəddin Mirzə Qacarın vəliəhdiliyi zamanında xeyriyyəçi Hacı Şeyx Cəfər Qəzvini tərəfindən inşa etdirilmişdir.

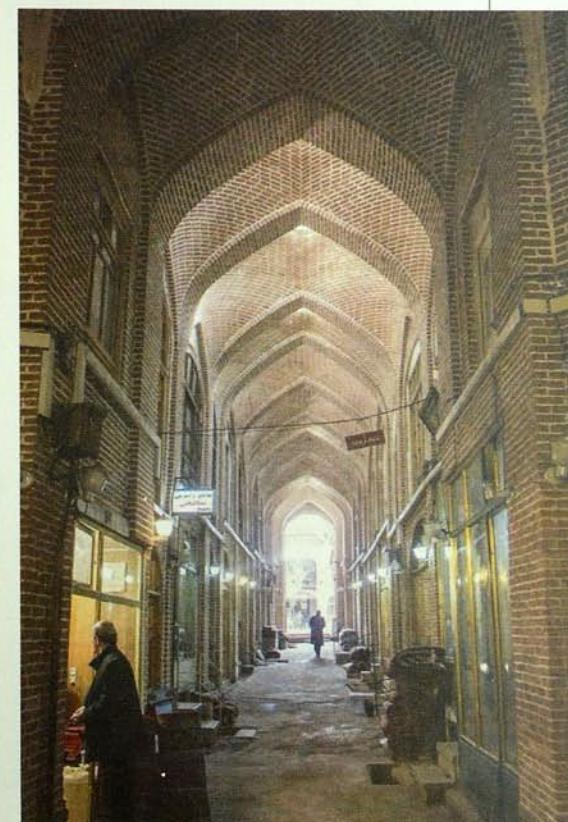
Müzəffəriyyə timçəsi

Saray və ya karvansaralar bazarın mühüm hissələrindən biri sayılırdı. Saraylar üstüəçiq mərkəzi həyat və ətrafında yer alan hücrələrdən ibarət idi. Rastalardan saraya gedən yollar üstübağlı inşa edilirdi. Bazarnın sözügedən hissəsi xarici malların ölkəyə nəqli və mühafizəsində vacib rol oynayırı. Sonralar saraylarda alqı-satqı əməliyyatları da aparılmağa başlandı.

hallarda vəqf əmlakı kimi fəaliyyətdə olanlar pulsuz xidmət göstərirdilər. Ölkəyə idxl olunan ticarət məhsulları ilk dəfə bazarçı karvansaralara, dalam və timçələrlərə toplanmalı, sonra pərakəndə satışa buraxılmalı idi. Eləcə də, xaricə göndərilən mallar həmin yerlərdə təmərküzləşib kisələrə, sandıqlarla doldurulur və lazımı qaydaya salınırdı [Dəlili, 1977, 61]. Burada xarici malların topdansatışı icra olunurdu.

Dalanlar rastalardan bir qədər enli olub, bazarın müxtəlif hissələrini — saray və rastaları birləşdirir, birbaşa xaricə çıxişı təmin edirdi. Bəzi dalanlarda hətta satış da icra olunurdu. Buna misal olaraq Xan, Mirzə Məhəmməd, Əmir ağa, Hacı Şeyx, Hacı Rəhim, Hacı Əbülgasim, Şərbaflar, İki qapılar və s. dalamlarını göstərmək olar.

Dördbucaqlı plana malik, mərkəzi həyəti, dörd tərəfində isə istirahət otaqları — hücrələri olan, bir və ya ikimərtəbəli binadan ibarət karvansaralarda hörmətli qonaqların gecələməsi üçün bir neçə böyük və rahat otaq, adı adamlar üçün kiçik otaq və hücrələr təşkil edilirdi. Bundan başqa, burada minik və yüksək heyvanları üçün tövlələr də vardi. Karvansaralar pullu idi, lakin nadir

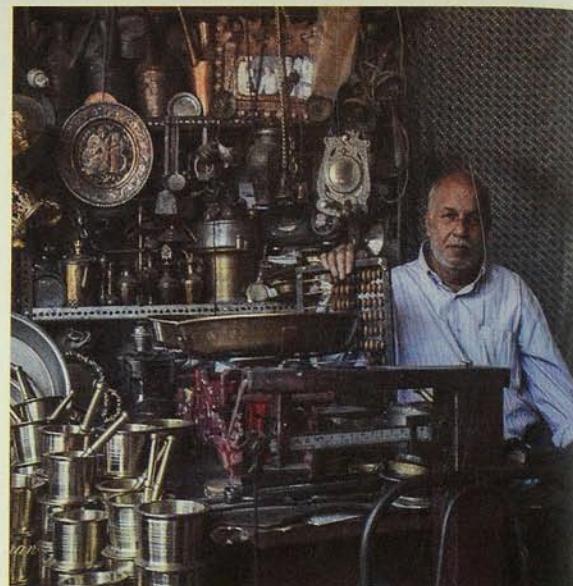

Bazar kompleksinə hamamlar da daxil idi. Tədqiq etdiyimiz dövrdə bazarda Seyid Gülabi, Qazi, Mirzə Həsən Qara, Mirzə Mehdi və Xan hamamları fəaliyyət göstərirdi.

Bütün Şərq bazarlarında olduğu kimi, Təbrizdə də bazarın qarşısında şəhər meydanı yerləşirdi. Bu baxımdan Həsən Padşah meydanı mühüm ictimai əhəmiyyət kəsb edirdi.

Təbriz bazarında qeyri-ticarət sektorunun xüsusi yeri vardı. Bu sahədə məscid və mədrəsələr (Talibiyyə, Sadıqiyyə, Cəfəriyyə, Əkbəriyyə, Hacı Səfi Əli mədrəsələri və s.) aparıcı rol oynayırırdı. Məscidin həyətindəki hücrelərdən din xadimləri tacirlərlə müştərilər arasında müqavila bağlayır, sakınların kəbin, siğə, talaq məsalələrini həll edirdi. Eyni zamanda, bu yerlərdə fala baxan, ərizə və dua yazarlar üçün də xüsusi daxmalar var idi [Dəlili, 1977, 62]. Birləşdən başqa, müxtəlif məqsədlərlə ümumi istifadə olan obyektlər və xidməti məkanları da — kitabxana, səqqaxana, buzxana, zorxana, dəlləkxana, su anbarı, tələbə bazarın tərkibinə daxil idi.

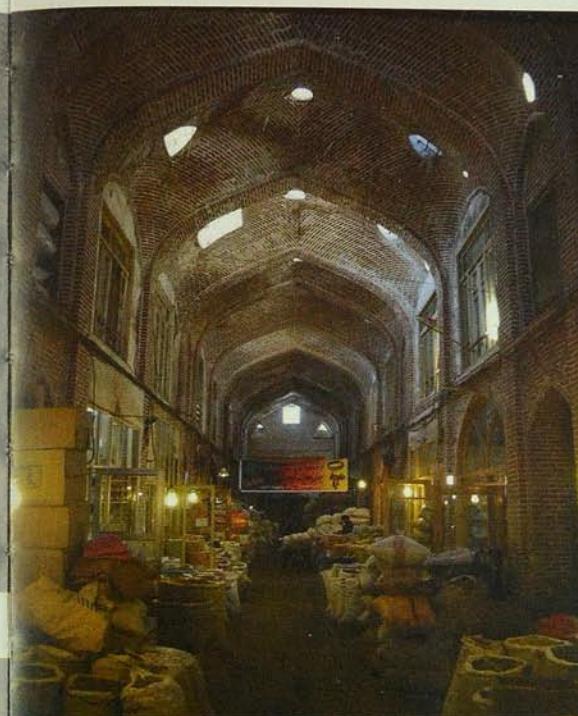
Bazar ictimai yer olduğundan burada xeyriyyəçilik tadbırları daha çox nəzərə çarpırdı. Deyilənə görə, İmam Rza məqbərəsinin idarəədəni Hacı Mirzə Musa xan xeyriyyəçilik edərək Təbriz bazarında öz adını daşıyan hamam tikdirmişdi. Bazarın hissələri bəzən onu tikdirənin (Hacı Ələkbər sarayı, Əmir bazarı və s.) və ya istifadəçilərin (Circelər timcəsi (təbrizlilərin ləhcəsində Gürcüstan əhlinə deyilirdi, onlar son orta əsrlərdən başlayaraq Təbrizdə qızgın alver edildilər) və s.) adı ilə adlanırdı. Onlar həm də orada satılan əmtəənin (Abaçı bazar, Aynaçilar bazarı, Qəndfuruşan (Qəndəsatənlər) bazarı, Pambıqçi bazar, Parçasatənlər bazarı, Duzçu bazarı və s.), yaxud həmin yerdəki sənət və peşə adlarıyla da (Nəccarlar bazarı, Börkçü bazarı, Misgərlər bazarı, Başmaqçı bazarı (Kaffaşan), Sərraclar bazarı və s.) tanınırdılar.

❖ Misgərlər bazarı

❖ Qəndəsatənlər bazarı

Bildiyimiz kimi, Təbriz şəhəri zəlzələlər və xarici hückumətlər nəticəsində dəfələrlə viran qalmışdı. Təbriz bazarı Səfəvələr dövründə bir müddət fəaliyyətini dayandırmış, Qacarlar zamanında isə yenidən öz keçmiş qüdrətini qaytarmışdı. XVIII əsrin sonunda (h.-q. 1193-cü il) zəlzələ nəticəsində yerləyəksən olan Təbriz bazarı dövlətin təşəbbüsü, eləcə də məlumatçılardan söylədiyi kimi, şəhər sakinlərinin köməkliyi ilə çox keçmədən yenidən bərpa olunmuşdu.

Qacarlar zamanında köhnə və yeni tikililəri əhatə edən Təbriz bazar məcmuəsi aşağıdakı hissələrdən ibarət idi:

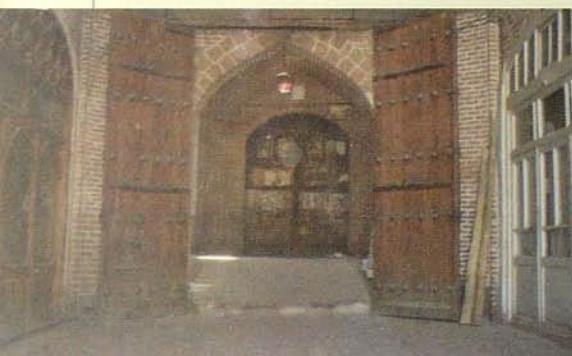
Əmir bazarı XIX əsrin əvvəllərində Mirzə Məhəmməd xan Əmir Nizam tərafından tikdirilmişdi. O, Abbas Mirzənin vəliəhdiliyi zamanında Təbrizə gəlmış və burada yüksək rütbəyə nail olmuşdu. Keçmişdə Əmir bazarında geyim dəstləri, təqribən iyirmi il əvvəl isə onun bütün mağazalarında cavahir satılmağa başlanıb [Niknam Lal və b., 1389, 220]. Təbriz bazar kompleksinin ən böyük hissəsi olan Əmir bazarı hazırda da fəaliyyətdədir. Burada zinət əşyaları, parçalar, güzgü, atır, məşhur Təbriz xalçaları və digər mallar satılır.

❖ Əmir bazarı

Rasta bazar Təbrizin böyük bazarlarından idi. Burada demək olar ki, gündəlik tələbatı ödəyən hər şey satılırdı. Şeyx Kazım (xirdavat satılırdı), Mirzə Mehdi, Gürcülər, Keçəçilər, Dəre-Abbas, Mirzə Cəlil, Hacı Seyidhüseyn (banisi Hacı Şeyx Hüseyni Abbas Mirzənin müasiri olmuşdur) sarayları, Üçtimçələr, Hacı Məhəmmədquluz sarayı və timçəsi, İki qapılar sarayı və timçəsi, Hacı Nağı və Hacı Səfərəli timçələri (banisi Səfərəli öz adına bazardan əlavə, məscid də tikdirmiştir), Xan dalanı (Marağalı Əhməd xan Müqəddəm tərəfindən inşa olunmuşdur) və s. Rasta bazarı əhatə edirdi. Bazarın memarlıq quruluşu düzəxtə olduğundan bazar bu adla ("rast" sözünün tərcüməsi "düz" və ya "sağ" mənasındadır) adlandırılmışdır.

Şüsəgərxana bazarının əksər mağazalarında bahs etdiyimiz dövrda şüşə və büssür satılır, kiçik sexlərdə aynabəndlər fəaliyyət göstərirdi. Burada iki saray — Hacı Rəsul və Hacı Mirzə Əli Əlnağı sarayları yerləşirdi.

Başmaqcılar (*Kəffəsan*) bazarında adından göründüyü kimi, ayaqqabı istehsalı və satışı icra olunurdu. Bazarın əsas hissəsi Ümid sarayı və Hacı Əbüllqasım timçəsindən ibarət idi.

Böyük dəllal qadın (*Dəllale-zəne-bozorq*) bazarı yaranarkən ilk vaxtlar orada qadınlar alış-veriş edər və əsasən onlara məxsus lavazimat — çit parça, pal-paltar, ətir və s. satılırdı.

Yəməniduz bazarında vaxtile "yəməni" adlı ayaqqabilar (bu ayaqqabilar ilk dəfə Yəməndən gətirilmişdir) tikildiyindən bazar bu adla adlandırılmışdır. Ağa və Şahzadə

(Şazda) sarayları, Mirzə Şəfi sarayı və timçəsi bazarın əsas hissəsini təşkil edirdi.

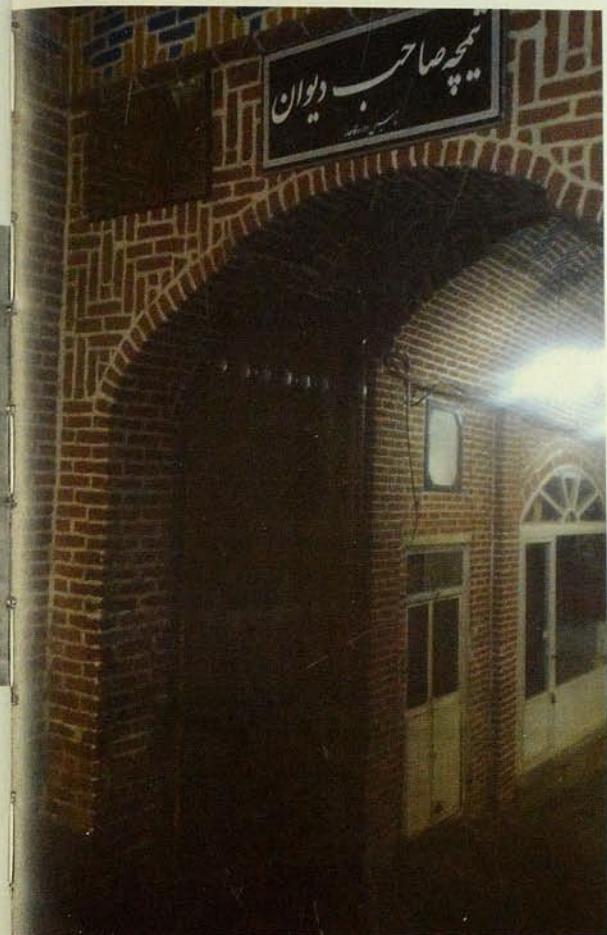
Sadiqiyə bazarında Seyid sarayı, Hacı Rəhim timçəsi, Dabbaglar və İki qapılar (hərbi dörd qapısı var, iki qapı da sonradan əlavə edilib) sarayları, Qanlı dalan yerləşirdi. Deyilənə görə, Müzaffərəddin Mirzənin vəlihədliyi zamanında şəhərin dərəğası Hacı Rəcəbəli təbrizlilərə "biqeyrət" dediyi üçün o, Çap Əlyar və dostları tərəfindən bu dalanda qətlə yetirilmişdir. Həmin hadisədən sonra sakinlər bu yerə "Qanlı dalan" adını vermişlər.

Əbaçı bazarı Hüseyni timçəsi, Şerbaflar timçəsi, Əxləqi timçəsi, Mir İsmayılov sarayından ibarət idi. Lap əvvəller Hüseyni timçəsinin yerində cörəkçi dükəni olmuş, Hacı Hüseyn Piramun işə bahs edilən dövrə burada mövcud olan xalça dükənini timçəyə çevirərək orada müxtalif mağazalar tikdirmiştir [Niknam Lala və b., 1389, 226].

Qızbəsti və ya büssürsatınlar bazarında şüşə ləvazimatı satılırdı. Bazar Müzəffəriyyə və Qəndçilər timçələri, Badamçılardır, Mirzə Mehdi və Hacı Şeyx dalanı və sarayından ibarət idi. Qızbəsti bazarı ilk vaxtlar formalasən zaman satıcıların çoxu qadınlardan ibarət idi. Deyilənə görə, burada bir qız uşağı hönkürtü ilə ağlayır və anası ona "qız, bəsdi!" deyib acıqlanır. Bundan sonra camaat bu bazara "Qızbəsti bazarı" deyirlər.

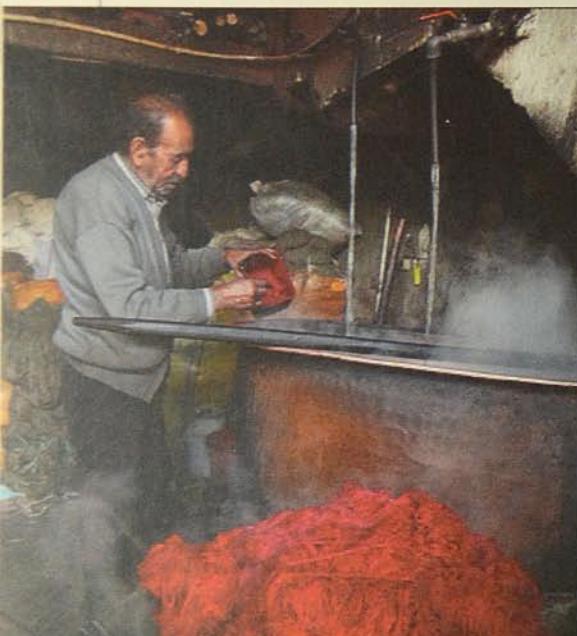
Çörəkçi bazarında Ələkbər dalanı, Əbülləhəsən bazarında Mirzə Əbülləhəsən sarayı və timçəsi, Hərəmxana bazarında Sahibdivan sarayı yerləşirdi.

Yuxarıda adları çəkilənlərdən əlavə, Təbrizdə Sərraclar, Həllaclar, Səfi, Papaqtikənlər və Nəccarlar bazarları, Rəhli (Rangli) və Dəvəçi bazarçaları və s. mövcud idi.

Hellaclar bazarı

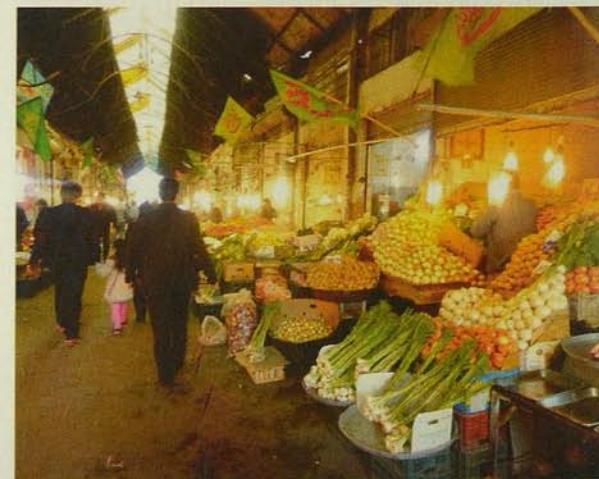

Boyaqxana

Şəhərin mərkəzindən axan Mehranrud çayı geniş sahəni əhatə edən Təbriz bazarını iki hissəyə ayırrı, gedis-galis körpüllər vasitəsilə həyata keçirdi. Bu səbəbdən də bazarın şimal hissəsi tədricən öz ticari əhəmiyyətini itirmişdi [Xamaçi, 1388, 196].

Mərkəzi bazardan əlavə, Təbrizin məhəllələrində də kiçik satış mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Məsələn, baqqal, qəssab, çörəkçi, meyvə dükəni və s. Kiçik olduğuna görə, xalq arasında onlara "bazarça" deyilirdi.

Bazarda əmtənin həm keyfiyyəti (fiziki cəhətdən müxtəliflik təşkil edən mallar sərin və quru yerdə və ya əks şəraitdə saxlanılmalı idi), həm də uğurlanmadan qorunması vacib məsələ idi. Bu səbəbdən də hər bir rasta üçün məkan seçilərkən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilirdi. Məsələn, zərgərlər rastası təhlükəsizlik baxımından mərkəzdə, məscidin yaxınlığında, onlardan sonra misgərlər, dəmirçilər, xalçasatanlar, bazzazlar, ayaqqabıçılar yerləşirdi.

Bazarın giriş qapısında xırda ticarət geni yayılmışdı. Burada dəllallar, sərraflar (puldəyişənlər), münşilər, anbardarlar, yükdəsiyanlar və s. görmək olardı.

Nisbətən ucuz mallar isə şəhər darvazalarının yanında satılırdı. Meyvətarəvəz, göy-göyərti, heyvanatın ot-əlefisi və s. hətta darvazalardan kənarda — bayır hissədə öz müştərisini gözləyirdi.

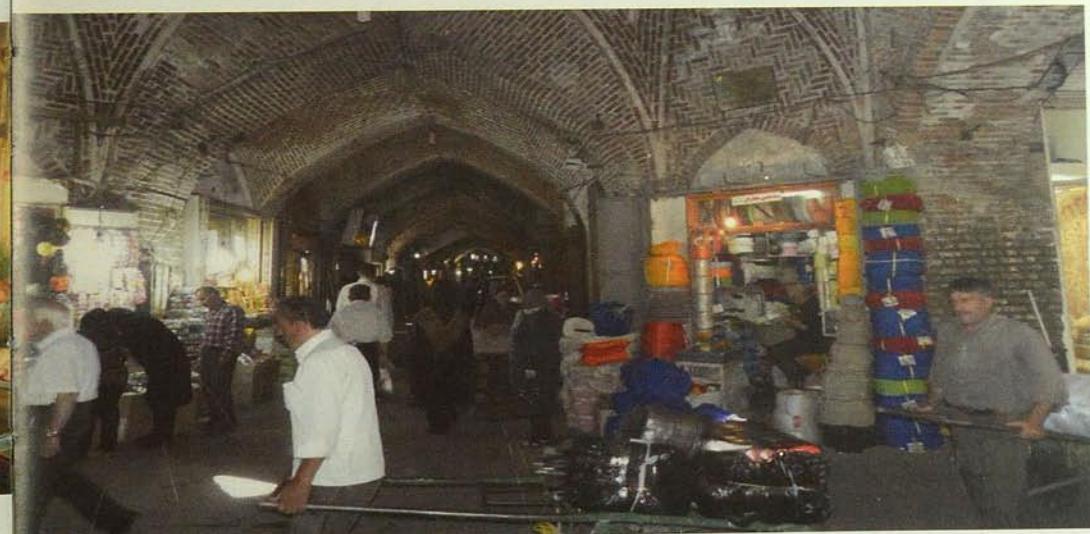
Emalatxana və peşələr. Bazarın daxilində sənətkar emalatxanalarının fəaliyyət göstərməsi həmin bazarların eyni sənət adıyla adlanmasına səbəb olurdu. Məsələn, misgərlər, dəmirçilər, zərgərlər, ələkçilər, ayaqqabıtikənlər, dərzilər, dabbağlar, sərraclar və digər bazarlar.

XIX əsrda ənənəvi sənət və peşə sahələri xarici rəqəbatə davam gətirən yerli istehsalın

göstəriciləri idilər. Rus-İran müharibələri başa çatdıqdan sonra ilk on illiklərdə Təbriz bazarına nisbətən ucuz qiymətli, keyfiyyətli Rusiya və Avropa malları daxil olurdu. Bu səbəbdən də yerli istehsal gündən-günə geriləyirdi.

XIX əsr mənbələrində 1869-cu il üçün bazarda istehsal obyektlərinin, müxtəlif sənət və peşə sahiblərinin sayı göstərilir [Cəvadi, 1350, 228-229]:

Şəx, karxana və emalatxanaları	Sayı (ədədlə)
Əba toxuyan	60
Kərpic bişirən küra	10
Gac bişirən	22
Əhəng düzəldən	8
Dabbağxana	4
Piy düzəldən	4
İpək toxuyan	80
Çapxana (əl ilə)	60
Kətan toxuyan	15
Xalça toxuyan	1000
Sabun bişirən	21
Buzxana	30

Satışla məşğul olanların siyahısı:

Satıcılar	Sayı (nəfərlə)
Ot-alaf və düyü satan	160
Yun satan	12
Taxta satan	47
Cəvahirat satan	5
Xalça satan	165
Corab satan	100
Məktəb lavazimati satan	22
Dəmir satan	20
Siqaret satan	350
Köhnə aşyalar satan	104
Küzə satan	150
Sərraf	60
Bazzaz (parça satan)	285
Toxucu sexi sahibləri	2000
Şal satan	10
Tum satan	30
Qənnadi satan, baqqal	120
Xirdavat malları satan	75
Dəllal	200
Çini qablar satan	14
Qənd satan	50
Göyərti satan	40

İstehsalatla məşğul olanların siyahısı:

Satıcılar və peşə sahibləri	Sayı (nəfərlə)
Kərpicksən	100
Qalayçı	15
Bağban və ya yer belləyən	1500
Əba toxuyan	50
Şüşəkəsən	16
Həllac	33
Fahla	1020
Xalçaçı	6000
Dəmirçi	50
Dərzi	70
Baftacı	19
Keçəçi	21

Sənətkarlar və peşə sahibləri	Sayı (nəfərlə)
Sərrac (çiraq düzəldən)	40
Tənikə düzəldən (halabisaz) (metal lövhədən müxtəlif möişət ləvazimati düzəldən - İ.M)	40
Fanus düzəldən	4
Saatsaz	12
Musiqi alətləri düzəldən və satan	10
Dabbag	60
Qayçı düzəldən	90
Xatəmsaz	1
Cildçi	20
Sınıq qab yamayan	15
Qıfil düzəldən	25
Bənnə	150
Ayaqqabıtikən:	Zənana Orosi Yəməni
Kisə tikən (Təlisçi)	105 70 35
Ayna düzəldən	5
Nəccar	252
Pınacı	200
Tüfəng qayıran	20
Çaxmaq düzəldən	24
Qədaqçı (kərbəs parça toxuyan)	85
Mürəkkəb hazırlayan	4
İpəkçi	123
Kənkan	5000
Şam düzəldən	50
Kürk tikən	3
Boyaqçı	100
Fotoqraf	60
Nəvəkeş (inşaatda kərpic, gil daşıyan köməkçi fahla - İ.M)	250

Sənətkarlar və peşə sahibləri	Sayı (nəfərlə)
Məlilə düzəldən (güləbətin ustaları üçün sap hazırlayan - İ.M)	1
Məlilə tikən (güləbətin ustaşı - İ.M)	6
Mozəhhəb (kitabın cildini qızıl suyu ilə bəzəyən)	3
Zərgər	51
İp düzəldən	20
Çariqçı	15
Çəpəqçi (çubuq başı düzəldən - İ.M)	5
Səqqə (su paylayan - İ.M)	250
Nalbənd	100
Misgər	45
Qəmə düzəldən	30
Çadır tikən	150
Daşyonan	150
Həsir toxuyan	50
Dizipəz (piti bişirən - İ.M)	6
Qapandar (malları tərəzidə ölçən - İ.M)	50
Kəllə-paşa bişirən	25
Kababçı	25
Çörəkçi	125
Çuğundur bişirən	100
Qəssab	73
Acılfuruş (çərəz satan - İ.M)	35
Meyvə satan	250
Baqqal	500
Çilov bişirən	12
Doşabçı	42
Halvaçı	70

Şəhərlilər arasında formalasən hər bir sənət və peşə irsən davam edirdi. Belə ki, dəmirçi övladını hələ uşaq yaşlarından şəxsi dükənində işə götürür, həddi-büləğə çatdıqdan sonra onu öz peşəsinə mənsub ailədən olan qızla evləndirirdi. Müxtəlif sosial təbəqələr çox nadir hallarda qohum ola bilərdi. Saticilar da öz işini dəyişməzdilər. Nəslən qəssab olanlar baqqal işinə girişməzdi. Xalça toxumaq qadınlara məxsus sənət olsa da, onun satışı və bərpası ilə kişilər məşğul olurdu.

Təlisçi (çuval toxuyan), xamaçı (xalça sapi satan), ilməkçi (xalça toxuyan), çavdar (heyvanat alib-satan), göyçü (göyərti satan), otaçı (bitkilərlə müalicə edən və dərmənsatan) və s. peşə sahibləri bazarlarda fəaliyyət göstəriridilər. Təbrizlilərin ləhcəsində "lüpükci" deyilən peşə sahibi də vardi. O, bazarada köhnə əşyaları alıb, ondan yenisini düzəldirdi. Səraflar müxtəlif ölkələrin pullarını dəyişir, sələmçilər isə tanıldıqları kəslərə qiymətli əşyaların (xalça, zinat və geyim əşyaları) girov qoyulması müqabilində borc verirdilər. Qeyd edək ki, sələmçilik şəriətə görə haram sayılırdı.

Bazarada səyyar satıcılar — çərçilər çalışırdılar. Onlar əllərində gəzdirdiyi kiçik hacmli mallarını tarifləyərək uca səslə müşərətiləri səsləyirdilər.

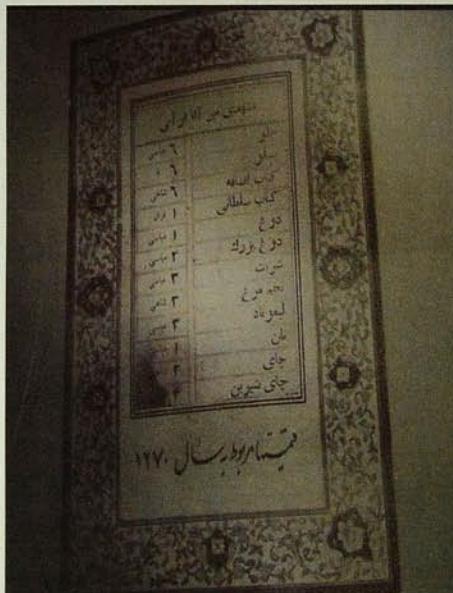

Çərçi

Fransız səyyahı Jozef Artur de Gobin Təbriz bazarında gördükleri haqqında qələmə alır ki, meyva və quru meyva, kərə yağı, pendir satanlar öz mallarını gözəl və ağ uzunqulaqlara yükleyib müştərilərə təqdim edirdilər [Təbriz az negahe cəhəngərdən..., 1389, 208]. Bazarda yoxsul və sıkəst diləncilərin, nəqqalların səsindən qulaq tutulurdu.

Xidməti sahələr. Təbriz bazarında müştərilərə müxtəlif xörəklər təqdim edən yeməkhanalar fəaliyyət göstərirdi. Aşpazlar dükənlərinin qarşısında dayanıb yoldan keçənləri nahara dəvət edirdilər. Şəhərlilər bəzən öz dost-tanışına qonaqlıq vermək üçün buraya üz tuturdular.

Nadir Mirzə bazarın yeməkhanası barəsində yazır: "Təbriz bazarında çılokabab (plov və kabab — İ.M.) bisirirlər, təbrizlilər bu təmiz təami sevirlər. Bir-birini bazarın kababxanaya qonaq aparırlar. Adət belədir ki, onu pəşmək və işkəncəbinlə yeyirlər. Mən Təbrizə gəldiyim ildə çılov Meşgin düyüsündən, indi isə sədri düyüsündən əla bisirilir. Altına təzə kərə, üstüne isə sumaq və istiot səpilmiş kabab (bərg kababı) qoyurlar. Bazarın digər yeməyi lüləkababdır. İranın hər yerində olsa da, ən ləzizi Təbrizdə bisirilir".

Təbriz bazarında yeməkxana menyusu. Qacarlar dövrü

Müəllif əlavə edir ki, Təbriz bazarında müştərilər üçün qoynun büryəni (qızardılmış ət), kəllə-paça, piti, həsərətümü'lük də hazırlanır [Nader Mirza, 1360, 219-220]. Bu ənənə hazırda da davam edir. Bazarın daxilində yeməkxana fəaliyyət göstərir, hətta bazar qapılarda tez bişən qidalalar, çay və s. satılır.

Bazarda fəhlələr, mövhumatçılar (dua yayan, falçı və s.), mürdəşirlər, fotoqraflar, baytarlıq və tibbi xidmət göstərən məntəqələr və s. fəaliyyətdə idil. Səyyar qəlyançular, qəhvəçilər, çayçılar bazar əhlinə xidmət göstərirdi.

Çay əhali arasında geniş yayıldıqdan sonra çayçı peşəsi də formalasır. Onlar sinidə stokanları üst-üstə yiğib bazarboyu gəzdirirdilər. Bazarda müxtəlif sahələrdə xidmət göstərən xeyli sayıda peşə sahibləri vardı [Cəvadi, 1350, 228-229].

Xidməti peşə sahiblərinin siyahısı	Sayı (nəfərlə)
Göz həkimi	6
Münəccim	7
Həkim	50
Dua yayan	50
Baytar	20
Nəqqal (nağıl damışan - İ.M.)	30
Cərrah (yara sariyan)	4
Cadugər və falçı	50
Aşıq, xanəndə, rəqqas	225
Dərviş	150
Rəmimal (rəmīl atan, fala baxan - İ.M.)	20
Mürdəşir	100

Bazar rəhbərliyi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bazar kompleksində istehsal və satış prosesini özündə cəmləyən emalatxanalar mühüm yer tuturdu. Burada fəaliyyət göstərən həmkar birlilikləri olan əsnafların (siniflər, yəni eyni peşənin birliyi) bazarın idarə olunmasında böyük rolü vardı. Orta əsrlərdə Təbrizdə dini-ictimai və siyasi təşkilat olan əxilər və onların müxtəlif qollarını təşkil edən "ovzan", "əsnafe mohtərifə" və "sənna" fəaliyyət göstərirdi. Mənbələrdə bildirilir ki, onlar həmin adlar altında eyni sənətkarların sənət növünə uyğun olaraq bir yerdə və ya rasta bazarlarda işləyirdilər [Onullahi, 1982, 49-50].

Əsnaf təşkilatlara rəhbərlik etməkdən ötrü onlar öz daxilində hamının razılığılıq-sənəqqal usta seçirdilər. O, daxili məsələləri, həm də sexlə hökmət arasındaki münasibətləri tənzimləyirdi. Səfəvilər dövründə sexin başçısı "nəqib" (نائب) adlanırdı. Bu ərafədə bəzi şəhərlərdə "bazar kəndxudası" adlı vəzifə də mövcud olmuş və ehtimal ki, onların bəziləri həm də əsnafın rəisi idi [Soltanzade, 1383, 43]. Əmtəənin çəkisi, forması, tərkibi, keyfiyyəti və qiymətini, vergilərin miqdarını şəhər hakimi təyin edir, sex rəhbərliyi bununla razılaşaraq öz üzərinə öhdəlik götürürdü. Bunun üçün hər iki tərəf qabaqcadan sözleşirdi. Əsnaf daxilində baş verən bir sira mübahisəli məsələlər çox zaman şəhər hakimi tərəfindən inzibati yolla həll edilirdi [Güdəpəs, 1962, 37]. Bu qaydalar Azərbaycanın əksər şəhərlərində qüvvədə idi.

İslamın yayıldığı çağlarda məhsulun keyfiyyəti, bəzi saticiların saxtakarlığının qarşısının alınmasına, həmcinin tez xarab olan qidalara nəzarət, əmtəənin qiyməti, çəkisi və s. işlərə baxılması "möhtəsəb" (محتسب) adlı vəzifə sahibi tərəfindən icra olunurdu. Onlar hakimlik etmək və qayda-qanunları pozan bazar işçilərinə cəza vermək hüququna malik oldular üçün adətən din xadimləri, üləmələr və fəqihlər arasından seçilirdilər [Səngəri və b., 19]. Möhtəsəbi adətən dövlət başçısı təyin edirdi. O, əxlaq qaydaları, şəyərin keyfiyyəti, ölçü və çəkilərin düzgünlüyündən başqa, şəhəri çörəkla təmin etməli, çətin vaxtlarda onun qiymət həddini qoymalı, bəzən isə

xəzinəni nəzarətdə saxlamalı idi [İslam. Ensiklopedik lügət, 2013, 407].

Mongol işgalları zamanı təsərrüfatın tənəzzülə uğraması ilə əlaqədar möhtəsəbin hüquqları azalır. Səfəvilər dövrünün sonu və Qacarlar zamanında isə onların hüquq və vazifələri tədricon darğa (daruqə) və kələntərin öhdəsinə verilir. İlk dəfə monqollar zamanında işlədilən "darğa" sözü "rais", "şəhər qoruyucusu" mənasını ifada edirdi [Vərcəvənd, 1380, 416]. Qacarlar səltənətində şəhər başçısı olan kələntərin tabeliyində darğanın nəzarət etdiyi idarə yaradılır. Darğanın əsas işi şəhərin təmizliyi, dükanlarda malların keyfiyyəti və qiymətlərin sabitliyinə cavabdehlik idi. Darğa və tabeliyində olanlar gecə-gündüz bazarın təhlükəsizliyini mühafizə edirdilər.

Fransız səyyahı Qaspar Druvil öz müşahidələrinə əsasən bazar rəhbərliyi barədə yazır: "Bazarların idarəsi darğaya məxsusdur və burada əsas söz sahibi onlardır. Darğalar tacir və alverçilər zülm edir, tacirlərdən hər növ rüşvət və bac alırlar. Bu işdə onlara heç bir cəza tətbiq edilmir. Bütün bəylərbəyilər öz vilayətlərindəki bazarların tam sahibidir. Ona görə də heç kəsin onları yoxlamağa gücü çatmış" [Qaspar Druvil, 1367, 79-80].

XIX əsrin ortalarında darğaların səlahiyyətləri get-gedə artırdı. Onlar özlərindən asılı olan gəzəmələr vasitəsilə bazarда nizam-intizam yaradırdılar. Darğa və gəzəmələrin işi axşamüstü başlayırdı. Onlar əvvəlcə bazar meydanında təbil çala-çala şeypurla ucadan "vərcin-vərcin" (yəni "yığışdırın) deyə qışqırıldılar. Həmin saatdan sonra kimsə bazara gəlsəydi, gəzəmələr onu sorğu-suala tutacaqdılar [Dairətol-maarefe-omumi., 1387, 416]. Darğalar əsəssiz bəhanələrlə bazar işçilərindən külli miqdarda rüşvət alırdılar. Xalq arasında darğa "mirasəs", onun köməkçisi gəzəmə isə "əsəs" adlanırdı [Səngəri və b., 19].

Nəsrəddin şah bir sıra avropameylli islahatlarıyla yanaşı, bazarlarda neqativ halların qarşısını almaqdan ötrü tədbirlər həyata keçirdi. Darğalıq əvəzina vahid polis idarəsi — Nəzmiyyəni (Ehtesabiyyə) təsis

etməsi ilə darğaların bütün hüquq və vəzifələri onlara həvalə olundu [Soltanzade, 1383, 48]. Bu idarədə bir qrup naib, fərraş, süpürgəçi, səqqə fəaliyyət göstərir, bələdiyyənin müəyyən işlərini yerinə yetirirdilər [Dairətol-maarefe-omumi., 1387, 416].

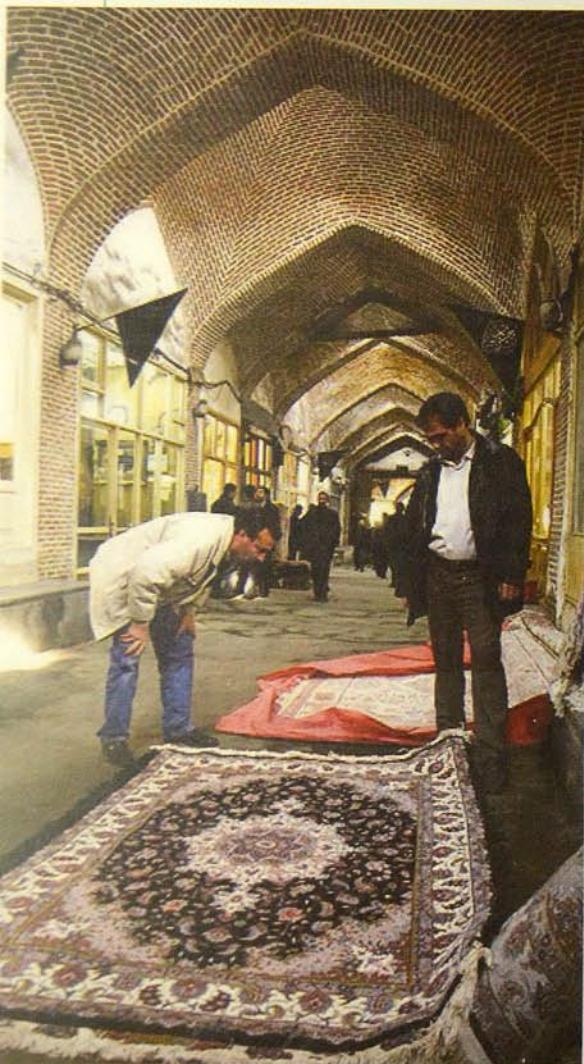
Carcılar bazar rəhbərliyinin yaxın adamlarından idilər. Onlar sübh çağında bazarın açılması və axşam bağlanması nağara ələmərək hamiya bildirirdilər. O zamanlar dövri mətbuat olmadığından carçılar bazarda hökumətin xalqa çatdırmaq istədiyi xəbərləri, hökmərin fərmanlarını uca səslə, təkrar-təkrar söyləyərək ətrafa car çekirdilər. Ümumiyyətlə, istənilən xəbər və şayılər bazarда daha tez yayılırdı. Bunu folklor nümunələri də təsdiqləyir: "Uzun bazarnın bu başında biri yalan demiş, o başından çıxanda özü də inanmış".

Çarsu, timçə, saray və dalanların damlarında, həmçinin məhellələrdə xalq arasında "odabaşı" və "gündükü" adlanan gözətçilərdən başqa, hökumət adamları və polislər də keşik çəkirdilər [Soltanlı, 1999, 109]. Çünkü bazar gur yer olduğundan burada oğurluq və digər fövqəladə hallar baş verəcəyi istisna deyildi. Deyilənə görə, oğrular bazarda yanğın törətməyə çalışırdılar. Xalq arasında bu günlər kimi tez-tez işlənən belə bir misal var: "Bir dəsmala görə qeyşəriyyəyə od vurmazlar".

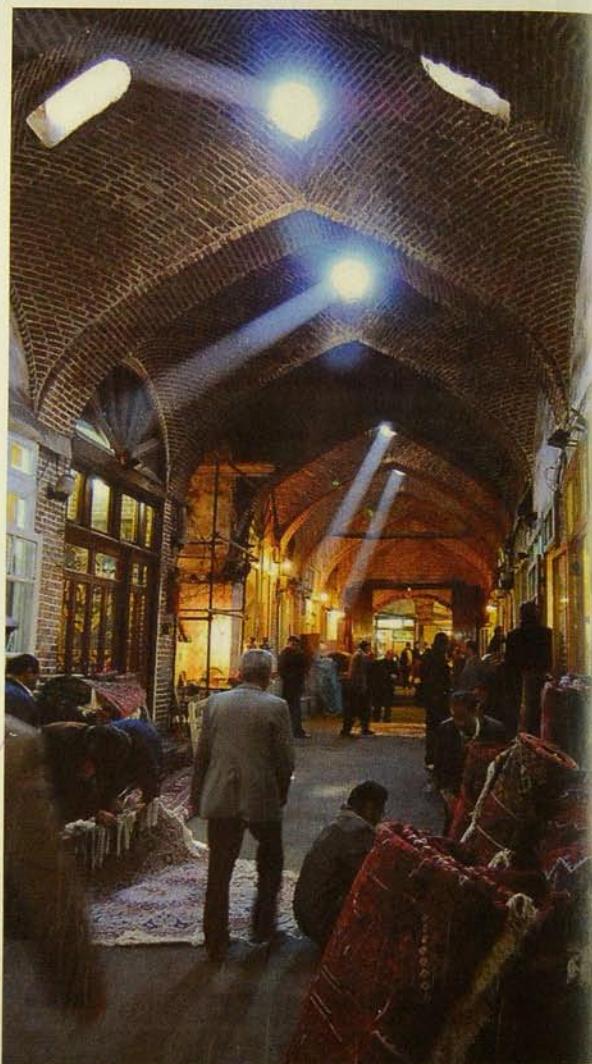
Bazarın idarə olunmasında rəhbərliklə bahəm, aqsaqqallıq institutunun güclü təsiri müşahidə edilirdi. Onlar əxlaqi nizam-intizami qoruyur, dini qanunlara riayət olunmasına nəzarət edirdilər. Bunu ilk növbədə xüms və zəkatın çıxarılmasında izləmək olardı. Şəhərlilərin dediyinə görə, onlar qiymətli əşyaların alış-verişini zamanı, sərmaya qoyularkən mütləq böyükərə müraciət edərdilər.

Bazardaxılı qaydalar. Bazarın daxilində əsrlər boyu şifahi formalaşmış bir sıra qayda-qanunlara alıcı və saticilar əməl etməli idilər. Təmizliyə riayət hər kəsin, xüsusən da, ərzaq saticılarının borcu idi. Minik heyvanları ilə bazaara daxil olub maneçilik törətmək, heyvanları dar yollarda bağlamaq, xalçanı müştəriyi göstərkən və ya parçanı kəsərkən onu uzunu boyunca açıb yolu kəsmək və s. etiraz doğurdu.

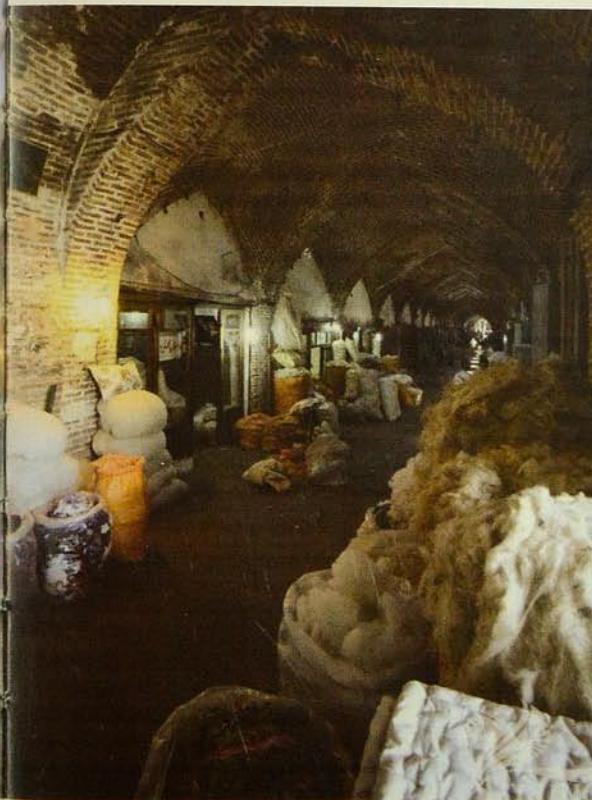

Qəssablar dükanların qarşısında, keçidlərdə heyvan kəsməzdilər. Bazarın ensiz dalanlarında ağac əkilməzdi. Satıcı və ya müştəriinin bazarı zibilləməsi qadağan idi. Bazar rəhbərliyi tərəfindən dəyirməncilərin çörəkçilərə verdikləri unun miqdarı, verilmə ardıcılığı və bişirilmə qaydaları nəzarət altında olurdu [Səngəri və b., 20].

Bəzi emalatxanalar və ya xidməti sahələr yanaşı işləməzdi. Səs-küylü dəmirçixana, ədvayıyat qoxulu şirniyyat sexləri, kababxana zərgər və serraflarla yan-yanə yerləşməzdi. Dabbağxana üçün məkanı mərkəzdən bir qədər aralıda seçərdilər. Şamdan, güzgü, ümumiyyətlə, toy-düyündə istifadə edilən əşyalar əsasən qızıl-gümüşlə yanaşı satılırdı. Bu qaydalar Azərbaycanın bazar və dükənlərində inди də qalmaqdadır: qida və geyim malları birgə satılırdı.

Orta əsrlərdə bütün Şərqi bazarlarının ümumi bir xüsusiyyəti vardı. Belə ki, dabbağxana, boyaqxana, dəmirçixana, sallaqxana, nalbəndlər və kərpickəsənlər emalatxanaları adətən qala qapılardan kənarda yerləşirdi [Kəsraniyan, 1389, 7]. Onlar həmcinin bazar məcmuəsinin kənarında da fəaliyyət göstərirdilər.

Ticarət. Təbrizin təbii zənginliyi və Şərqdən Qərbə gedən ən əlverişli ticarət yollarının üzərində yerləşməsi burada daxili və xarici ticarətin inkişafı üçün əsas amil sayılmış və onun beynəlxalq ticarətdə mühüm mövqə tutmasına səbəb olmuşdur [Əmənova, 2011, 216]. Digər tərəfdən isə Bağdad və Həştərxan şəhərlərinin iqtisadi süqutundan sonra Şərqi ölkələrinin Avropa, xüsusən də, Şərqi Avropa ilə ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində Təbriz-Bursa-İstanbul yolunun əhəmiyyəti artımağa başlamış və Təbriz müəyyən müddətə Qərb və Şərqi əmətəsinin satış mərkəzinə çevrilmişdi.

XV əsrдə şəhərin Avropa — Asiya ticarətindəki əlaqələndirici rolü Təbrizi Yaxın və Orta Şərqi ən böyük alver mərkəzi kimi şöhrətləndirmişdi. Ön Asiya ticarət mərkəzləri vasitəsilə İtaliyadan götürülen mahud və şüşə məmələti, Şəki, Şirvan, Gürcüstan, Gilan və Yəzdi xam və toxunulmuş ipəyi, zinət şeyləri, cürbəcür daş-qası, ədvayıyat məhsulları Qahirə, İsgəndəriyyə və Konstantinopoldan götürülen müxtəlif cür sənətkarlıq məmələtləri məhz Təbriz bazarında satılırdı [Əmrəhov, 2011, 47].

XVII əsr Avropa sayyahlarının verdiyi məlumatda əsasən Təbriz ərəblər, gürcülər, möğollar, hindlilər, ruslar, türklər, tatarlar və Iranın daxili əyalətləri ilə daimi ticarət əlaqələri saxlayır və bazarları dəbdəbəli mallarla həmişə dolu olurdu. Qərb ölkələrindən — Polşa, Rusiyadan qızıl, gümüş, zərif parçalar, mərcan, qızılı və gümüşü rəngli kəhrəba, Şərqi ölkələrindən — Suriya, Tibet, Özbəkistan, Çin, Əfqanistan və Şərqi Hindistandan ipək, yaqut, almas, dəri, "şilə" adlı naxışlı kətan parçalar, dərçin, istiot və müxtəlif ədvayıyat, həmcinin xam Gilan ipəyi getirilirdi. Təbriz sənətkarları xam Gilan ipəyindən iplik düzəldirdi. Bu mallar ticarət mərkəzi olan Təbriz bazarına çatır, oradan isə müxtəlif istiqamətlərə daşınırı.

Ötən dövrlərin davamı kimi XIX əsrдə istər xarici, isterse ölkədaxili əmətəni qəbul edən və onu üçüncü məkana ötürən əsas məntəqə Təbriz bazarı idi. Türkmençay sülhündən sonra şəhər rus əmətəsinin satış anbarına çevrilmişdi. XIX əsrдə rus müəlliflərinin

yazdığını görə, Avropa ilə ticarətdə Təbriz İranın başlıca şəhəri idi [Kopf, 1838, 115]. Rus malları Culfa — Təbriz və Rəşt — Təbriz yolu ilə İrana daxil olduğundan adı çəkilən şəhərlərin bazarları ticari baxımdan ölkənin mərkəzi bölgələrinə nisbetən daha əhəmiyyətli hesab olunurdu. Xatırladaq ki, Rusiya ilə ticarət həm də Avropaya çıxış üçün sərfəli sayılırdı. Təsadüfi deyil ki, Qacarlar zamanında çəki vahidlərindən "Təbriz manı", uzunluq vahidlərindən isə "Təbriz zəri" əsas ölçü vasitəsi sayılırdı. Tehran bazارında daha çox Təbriz manı istifadədə idi.

XIX əsər dair mənbədə Təbrizin mal dövriyyəsi və ticarət əlaqələri geniş şərh olunur: Qacarlar dövründə Moskva, Hacı Tərxan (Həstərxan) və Rusyanın digər şəhərləri, Gürcüstan, Bakı, Ərzən əl-rum (Ərzurum — İ.M), Trabzon, İstanbul, London, Mənchester, Marsel, İtaliya və başqa Avropa ölkələrindən Təbrizə müxtəlif əmtəə daxil olurdu. Şəhər əhalisinin illik alış-verisi 20 kurur (10 milyon tūmən) təşkil edirdi. Xaricdən Təbrizə aşağıdakı mallar gətirildi:

- çit və ağ parça Tiflis yolu ilə 9000 tay, Trabzon yolu ilə 37260 tay;
 - hər cür mahud Tiflis yolu ilə 40 tay, Trabzon yolu ilə 102 tay, Ərdəbil yolu ilə 30 tay;
 - hərir (ipek) parça Tiflis yolu 48 tay, Trabzon yolundan 58 tay;
 - kətan rufəş (xalça üzərinə salınan örtük İ.M) Ərdəbil yolu ilə 241 tay;
 - qənd Tiflis yolundan 12000 tay, Trabzon yolundan 8456 tay;
 - çay Tiflis yolundan 500 tay, Trabzon yolu ilə 132 tay;
 - dərzilik alətləri Trabzon yolu ilə 59 tay;
 - xirdavat Tiflis yolu ilə 50 tay, Trabzon yolu ilə 280 tay, Ərdəbil yolu ilə 10 tay;
 - çini qablar Trabzon yolu ilə 94 tay, Ərdəbil yolu ilə 100 tay;
 - dərmanlar Trabzondan 96 tay, Ərdəbil yolundan 4 tay;
 - məşrubat (spirtli içkilər — İ.M) Tiflis yolu ilə 400 tay, Trabzon yolundan 150 tay;
 - tufəng və tapança Trabzon yolu ilə 14 tay;
 - bülür əşyalar Trabzon yolu ilə 306 tay,
 - Ərdəbil yolu ilə 250 tay;
 - ayna Trabzon yolu ilə 218 tay;
 - Hacı tərxani qabları və camlar Trabzon yoluyla 120 tay, Ərdəbil yoluyla 300 tay;
 - yazı üçün kağız Trabzon yoluyla 100 tay, Ərdəbil yoluyla 80 tay;
 - ədvayıyat üçün kağız Ərdəbil yolu ilə 90 tay;
 - sıqaret kağızı Ərdəbil yolu ilə 10 tay;
 - fabrik sıqareti Trabzon yolu ilə 10 tay;
 - tütün Tiflis yolu ilə 30 tay, Trabzon yolu ilə 50 tay;
 - zəncir Trabzon yolu ilə 2 tay;
 - bolqar³ Ərdəbil yolu ilə 30 tay;
 - tumac Ərdəbil yolu ilə 16 tay;
 - təzə dəmir Ərdəbil yolu ilə 1500 tay;
 - dəmir lövhə Ərdəbil yolu ilə 20 tay;
 - köhnə dəmir və mix Ərdəbil yolu ilə 250 tay;
 - bürüncü Ərdəbil yolu ilə 6 tay;
 - məftil Ərdəbil yolu ilə 10 tay;
 - işlənməmiş dəmir mix Ərdəbil yolu ilə 100 tay;
 - cuquş əşyalar Ərdəbil yolu ilə 200 tay;
 - hələbi (tonika, yəni dəmir lövhə — İ.M) Trabzon yolu ilə 50 tay;
 - mis Tiflis yolu ilə 500 tay;
 - galay Trabzon yolu ilə 4 tay;
 - bürüncü alətlər Ərdəbil yolu ilə 10 tay;
 - samovar Ərdəbil yolu ilə 50 tay;
 - kənəf ipi Ərdəbil yolu ilə 10 tay;
 - ip Ərdəbil yolu ilə 400 tay;
 - təlis Ərdəbil yolu ilə 60 tay;
 - kafur şamu Ərdəbil yolu ilə 150 tay;
 - qəhvə Ərdəbil yolu ilə 100 tay;
 - mədən duzu və zəy Ərdəbil yolu ilə 200 tay;
 - qəhvə Trabzon yolu ilə 100 tay [Etimadiüssəltəne, 1364, 416-418].
- Göründüyü kimi, Təbrizə çoxlu mallar iddal olunur, şəhər tranzit ticarətdə böyük rol oynayır. Yuxarıda sadalanan malların bir qismi Təbrizdə qalır, böyük hissəsi başqa şəhərlərə daşınır.
- Bəhs olunan dövrdə Təbriz şəhərindən və ümumən Azərbaycandan aşağıdakı mallar ixrac edilirdi:
3. Həstərxanda hazırlanmış xoş qoxulu, rənglənmiş təbii dəri

- Azərbaycan və İranın digər bölgələrinin ipəyi Trabzon yolu ilə 600 tay;
 - İranın digər bölgələrinin baraması Tiflis yolu ilə 220 tay, Trabzon yolu ilə 256 tay;
 - Azərbaycan pambığı Tiflis yolu ilə 226 tay, Trabzon yolu ilə 7800 tay, Ərdəbil yolu ilə 2500 tay;
 - Azərbaycan və İranın digər bölgələrinin yunu Tiflis yolu ilə 420 tay, Trabzon yolu ilə 600 tay;
 - Kirmən şalı Trabzon yolu ilə 60 tay;
 - Kəşmir şalı Trabzon yolu ilə 12 boxçə;
 - İran xalısı və keçəsi Tiflis yolu ilə 260 tay,
 - Trabzon yolu ilə 20 tay;
 - xam ipək (bütün İrandan) Tiflis yolu ilə 60 tay, Trabzon yolu ilə 620 tay;
 - səməğ (ağac şirəsi) İranın bütün bölgələrindən Tiflis yolu ilə 100 tay, Trabzon yolu ilə 200 tay;
 - Buxara, Qum və Şirazda hazırlanmış dəri Tiflis yolu ilə 150 tay, Trabzon yolu ilə 300 tay;
 - Azərbaycan və İranın digər bölgələrinin mumu Tiflis yolu ilə 200 tay, Trabzon yolu ilə 300 tay;
 - Azərbaycan piyi Trabzon yolu ilə 580 tay;
 - Azərbaycan yağı Trabzon yolu ilə 360 tay;
 - Azərbaycandan mal-qara, minik heyvanları Trabzon yolu ilə qeyri-müəyyən miqdarda;
 - şirinbar (çox ehtimal ki, quru meyvə nəzərdə tutulur — İ.M) Tiflis yolu ilə 1100 tay, Trabzon yolu ilə 1800 tay, Ərdəbil yolu ilə 12000 tay;
 - Azərbaycan zərnixi (zirnix) Trabzon yolu ilə 50 tay;
 - Azərbaycan və İranın digər bölgələrindən tülkü, canavar və vaşaq dərisi Tiflis yolu ilə 2 tay, Trabzon yolu ilə 4 tay, Ərdəbil yolu ilə 60 tay;
 - Azərbaycanda aşılanan dəri Tiflis yolu ilə 100 tay, Trabzon yolu ilə 400 tay;
 - İranın digər bölgələrindən qələm Trabzon yolu ilə 100 tay;
 - bütün İranda hazırlanan qılinc Trabzon yolu ilə 10 tay;
 - İranın bütün bölgələrindən tənbəki Trabzon yolu ilə 24000 tay;
 - Azərbaycan və İranın digər bölgələrindən kəndir Tiflis yolu ilə 200 tay, Trabzon yolu ilə 150 tay, Ərdəbil yolu ilə 400 tay;
 - İranın digər vilayətlərindən köhnə silah və xatəmkarlıq məmulatı Tiflis yolu ilə 4 tay, Trabzon yolu ilə 12 tay;
 - İranın digər vilayətlərindən nil (təbii boyaq bitkisi — İ.M) Trabzon yolu ilə 10 tay;
 - Azərbaycanda toxunulan yun corab Trabzon yolu ilə 10 tay;
 - Azərbaycanda becərilən dənli bitkilər Trabzon yolu ilə 48 tay;
 - Azərbaycanda aşılanan qoyun dorisi Trabzon yolu ilə 200 tay [Etimadiüssəltəne, 1364, 418-419].
- Təbrizdə həmisi çoxlu əcnəbi tacir yaşayırı, cüri şəhər orta əsrlərin kustar sənaye məhsullarının demək olar ki, bütün növlərini istehsal edirdi [Bünyadov, 2007, 222]. Rəhbərli məliküttüccər olan tacirlər öz sərmayalarına uyğun qruplarda cəmləşir və bu qruplara "eslambuli", "binəkdar" və "bəzzaz" deyilirdi. Ticarət nağd və nisya aparılırdı. Tacirlərin bağlılığı müqavilələrdə mübahisələr olardısa, üç nəfər "adıl" adamın şahidiyyi ilə məsələ həll edilirdi [Bərezin, 1852, 69].
- Bu dövrdə Təbrizdə ölkənin digər şəhərlərinin və müxtəlif xalqların tacirləri məşhur idilər. Onlardan Hacı Mir Məhəmmədhüseyn Nazimüttüccər İsfahani, Hacı Məhəmməd İbrahim Qəzvini, Hacı Məhəmmədsadıq Kəsmayı, Hacı Nazim Məliküttüccər, Hacı Ələkbər Toxmeturuş, Hacı Məhəmmədhəsən İsfahani, Hacı Rahim Topçu, Hacı Abdulla Xoylu və digər tacirlər Təbriz bazarında tanınır [Etimadiüssəltəne, 1364, 419]. Hazırda təbrizilər arasında Badkübeçi (bakılı), Bəğdadçı (bağdadlı), Vərsuçi (varşavalı), Məskuçi (moskvahı), Batumçı (batumlu), İravançı (iravanlı), Eslambuli (istanbullu), Ərzurumçı (ərzurumlu), Kəlkoteçi (Hindistanın Kəlkütta şəhərindən olan), Bombiči (bombeyli) və digər soyadlarla tanınan ailələr vardır ki, onlar bir neçə əsr bundan önce buraya

ticarət məqsədilə gələnlərin nəsillərindəndir. Eyni zamanda, təbrizli tacirlər də müxtəlif şəhərlərlə ticarət mübadiləsi aparırdılar. Yəzd şəhərində Təbrizlilər bazarının olması bunu bir daha sübut edir [Əfşar, 1356, 865].

Təbrizlilərin ticarət üzrə ixtisaslaşması digər şəhərlərin, o cümlədən İsfahan sakınlarının də xatirindədir. İsfahan sakınının verdiyi məlumatata görə, İsfahan bazارını təşkil edənlər Şah Abbasın Təbrizdən köçürüyü tacirlər imiş. Təbrizli tacirlər Səfəvi şahının öz adına saldırdığı "Abbasabad" adlı məhəllədə məskunlaşmışlar. Onlar yerli əhali arasında "tüccare-təbarizi" çağırılırdı [Fazlullah Əşərə Mahmud oğlu]. Bu fikri alman səyyahi A.Olearius da qeydə almışdır. Müəllif Şah Abbasın Təbrizdən İsfahana köçürüyü əhalinin "Təbrizabad", yaxud "Abasabad" adlı yerdə yaşamasından bəhs edir [Olearius, 1870, 731].

Ölçü vahidləri. Bəhs edilən dövrə şəhərdə sabit çəki və ölçü vahidləri istifadədə idi. Ağırlıq ölçüləri məhsulun növünə görə müəyyənləşdirilirdi. Məlumatçıların söylədiyinə görə, taxıl batman, pud və ya xarvar ilə, meyvə ponza ilə, sarı yağ həftidirəm ilə satılırdı. Göstərilən dövrə batman (6,5 kq), yarım batman (3,5 kq), pud (2,5 batman), yaxud 16 kq 192 qr), xarvar və ya xalvar (100 batman, 18 pud və ya 294 kq 480 qr), ton (150 batman) əsas ağırlıq ölçüləri sayılırdı. Bundan başqa, bazar-dükənlərdə çərək (1,6 kq), siya (800 q), ponza (400 q), həftidirəm (200 q), sedirəm (100 q) və s. vahidlər də işlədirildi.

F.Rəşidəddinin dövriyyəyə gətirdiyi "mən" adlı ölçü vahidi sonralar bütün ölkədə yayılmış və yaxın zamanlara kimi öz yerini kiloqrama asanlıqla verməmişdi. Qacarlar zamanında hər bir məntəqənin eyni adda öz mən vahidi yaranmışdı. Məsələn, Marağə məni, Astrabad məni, Bəndər Abbas məni, böyük və kiçik Rey məni və s. Bunlar arasında Təbriz məninə daha çox üstünlük verilirdi. Çünkü o, asanlıqla kiçik ölçülərə bölünə biliirdi. Qeyd edək ki, mən müxtəlif şəhərlərdə fərqli ölçüdə idi. Məşhəddə 40 sir 16 misqal, Bircənddə 40 sir 9 misqal, Təbəşdə 40 sir 8 misqal tutumunda istifadə olunurdu [Lambton, 1953, 409]. 3 kq-a bərabər Təbriz məni (Tabriz batmanı — 1.M) ilə yanaşı, Səfəvilər dövründə başlayaraq məni-şahi (5,76 – 5,78 kq) də istifadəyə verildi [Walther Hinz, 1990, 25]. Maye məhlulları (sirkə, əridilmiş qoyun yağı və s.) "peymans" adlı qabla ölçülürdü.

Daha kiçik ölçü vahidləri də vardi. Tədqiqatçı Məhəmmədəli Camalzadənin yazdırmasına görə, 4 bugda 1 noxuda (0,192 q), 24 noxud 1 misqala (4,635 q), 16 misqal 1 sira (73,728 q), 10 sir 1 çərəyə (737,28 q), 4 çərək 1 Təbriz məninə (2,94912 q), 100 Təbriz batmanı 1 xarvara (294, 912 q) bərabər idi [Camalzade, 1362, 167]. Bundan başqa, 2 Təbriz məninə bərabər şah məni (1280 misqal) də işlənirdi.

Bazarda mil tərəzilərdən istifadə edilirdi. Onlar tarazlıq yaratmaqdən ötrü dörd bərabər ip ilə qollara bərkidilən boşqabdan və üst mildən ibarət idi. Çəki daşları hazırda da əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Uzunluq ölçülərindən zər, yaxud gaz *Qiymətlər*. Alver zamanı müştəri və satıcılar bütün ölkədə üç növdə idi: zəri-şahi (1,12 m), arasında qiymətin müəyyənləşdirilməsindən qisaldılmış zər (1,04 m) və Nişapur zəri (zəri- ötrü uzun-uzadı mübahisa gedirdi. şahidən iki dəfə yarım artıq idi) [Camalzade, 1362, 168]. Təbrizdə daha çox zəri-şahi məhsullarının (bugda, çovdar, ət, duz, yağı və s.) qiymətləri sabit qalırdı. XIX əsrə aid olan bir ya "fərsəx" (6 km 240 m) adlı ölçü vahidindən mənbədə Təbriz bazارında malların qiymətləri istifadə edilirdi. Dirsək, arşın, xan arşımı, şah arşımı, ağac və s. ötən əsrlərdə olduğu kimi hələ də əhəmiyyətini itirməmişdi.

Mallar	1855-ci ildəki qiymətlər	
	Şahı	Qran
Bugda (batman, ya ponza ilə)	4	
Arpa (batman, ya ponza ilə)	3	
Çörək (1 mən, 1000 misqal)	4 2/3	
Qoyun atı yayda (1 mən, 1000 misqal)		1
Qoyun atı qışda (1 mən, 1000 misqal)	8	2
Mal atı qışda (1 mən, 1000 misqal)	8	1
Ərinmiş yağı yayda (1 mən, 1000 misqal)	-	4
Kərə (taqrıbən 5 kq)	3	4
Yumurta baharda (5 ədad)	1	
Yumurta qışda (10 ədad)	4	
Qoyun südü (1000 misqal)	6,5	
Bal (1000 misqal)		4
Qaymaq (1000 misqal)		2
Üzüm	6	
Şərab (1 litrlik butulkada)	6	
Araq	9	
Kişmiş arağı (1000 misqal)	14	
Kömür yayda	4	
Odun baharda (1 xarvar)		11
Odun qırıntısı (1 xarvar)		4
Qənd (640 misqal)		5
Adi çay (1 funt 88 misqal)	10	3

Mallar	1897-ci ildəki qiymətlər	
	Şahı	Qran
Qoyun südü yayda (1 mən, 1000 misqal)	14	-
İnək südü yayda	12	1
Bal yayda	-	12
Qaymaq	-	12
Üzüm	-	1
Sadə kışmış	-	3
Şərab (Ilitlik butulkada)	-	3
Araq (Ilitlik butulkada)	8	1
Kömür yayda (1000 misqal)	16	-
Odun (1 xarvar)	-	24
Odun qırıntısı (1 xarvar)	12	3
Qənd (640 misqal)	12	3
Çay (1 funt, 88 misqal)	-	3

Cədvəldə o dövrün pul vahidləri olan şahı və qranla verilən qiymətlərin nisbətində uyğunsuzluq müşahidə olunur. Buna baxmayaraq, tədqiq edilən dövrdə bazarda satılan məhsullar haqqında təsəvvür yaratması, onların müxtəlif fəsillərdə ayrı-ayrı məbləğdə satılmasını və sabit qiymətlərin mövcudluğunu bildirdiyi üçün mənbə əhəmiyyət daşıyır.

Qiymətlər qalxan zaman bazar carçıları tərəfindən hamiya elan edildi [Kempfert, 1360, 165]. Məlumatçıların dediyinə görə, müştərinin tərəzidə aldadanlar və bazarda oğurluq edənlər ən ağır cəzalara — qulaq və əlin kəsilməsinə məruz qalırdılar. Onlar bəzi hallarda hətta asılmağa da məhkum oluna bilərdilər. Saticilar özbaşına olaraq çörək, ət və duzun qiymətini artırırdı, onlar ağac falaqqı ilə döyülür, qulaq-burunları kəsilir və boyunlarının vurulması ilə cəzalandırılırdılar. Ö.Çələbi Təbriz bazarındaki uzun əsrər boyu formalaşmış qayda-qanunlardan söz açır: "...Vay o adamın halına ki, üzərində "La ilaha illəllah" sözləri yazılmış şeylərin alverində saxtakarlığa yol vermiş olsun. Belə

bir adamın gözüne mil çəkib kor edir, başına qızdırılmış daş qoyub onu şikəst, əlil edirlər. Bazar və dükənlərdə, meydan bazarlarında sarı büründən hazırlanmış zəncirli tərəzi var. Bu tərəziyə əl vurmazlar. Həmisişə asılı vəziyyətdədir. Hər cür mali ədalətlə tərəzidə çəkib satırlar" [Çələbi, 1997, 33].

Bazarda alverçilərin sünni qiymət artırması hökumətlə yanaşı onlara qarşı həm də ümumxalq mübarizəsinə səbəb olurdu. 1898-ci ildə Təbrizdə alich və taxıl möhtəkirliyi əleyhinə Zeynəb paşanın başçılığı ilə qadınların hərəkatı siyasi tarixdən məlumdur. Bazar istənilən siyasi prosesdən kənardı qalmırırdı. Bu fikir təbrizlilərdən toplanan nəğmələrdən də bəlli olur:

Höküm eylədi Zeynəb paşa,
Cümlə onas⁴ və fərraşa,
Siz bazarı basın daşa.
Degenəyi yağlepəyim galım,
Patavanı⁵ bağlepəyim galım.

4. Onas "qadınlar" deməkdir.
5. Patava ayağa bağlanan dolaqdır.

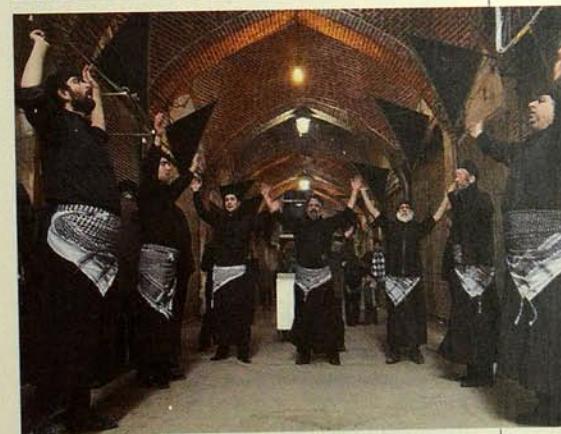
Mərasimlər. XIX əsrдə Təbrizdə məisət mərasimləri ilə əlaqədar təşkil edilən illik bazarlar da mövcud idi. Novruz, Qurban və Mehreqan bayramları, Tasua və Aşura günləri və digər mərasimlər ərefəsində illik bazarlar açılırdı. Gündəlik bazarlardan fərqli olaraq onlarda həmin mərasimlə bağlı mallar satışa çıxarılır, mövcud adət-ənənələr icra olunurdu. Illik bazarlarda şeir yarışması, meyxana deyişmələri (təbrizlilər buna "bədihe" deyirlər), xalq oyun və əyləncələri (xoruz döyüşü, it boğuşdurulması, aşiq-əşiq və canavar oyunu, yumurta döyüsdürüləməsi və s.) keçirilirdi.

Müştərilər və saticiların hay-küyü, hambal və yüksəkdaşyanlarının camaatın konara çəkilməsi üçün işarə etmələri, emalatxanaların çəkic səsi, diləncilərin yalvarışları, uca səsla "Ya Əli, Ya Hüseyin" ifadələri, dərvişlərin rəvayətləri, bazar rəhbərliyi ilə saticilar arasında çəkişmələr və ümumən bazardaxili qaynar abi-hava Təbriz bazarı ilə Şərq bazarlarının ümumi xüsusiyyətlərindəndir.

Ramazan ayında bazar işçiləri iş saatını qısalıdırılar. Onların çoxu bu ərzədə tətilə çıxırı. Bazarда keçirilən səs-sədali mərasimlərdən biri də Aşura əzadərlığı idi. Səfəvilər dövründən başlayaraq bazarlarda Məhərrəm ayında imam ehsanları verilirdi. Aşura və digər matəm günlərində (imamların 3, 7, 40 mərasimlərində) timçi və saraylarda yas macısları təşkil edilir, hətta bunun üçün müxtəlif əsnaf təşkilatları bir-biri ilə rəqabətə girirdi [Soltanzade, 1383, 30]. Təbrizlilər Aşura mərasimində iştirak etmək üçün bütün məhəllələrdən Müzəffəriyyə timçisinə axışırlar. Bu hal bu gün də davam edir.

Şəhərin adlı-sanlı adamları və din xadimlərinin yas mərasimləri də bazarda keçirilirdi. Bu zaman bazar işçiləri tətilə çıxır, başsağlığına gələn camaata mərhumun ailəsi tərəfindən ehsan verilirdi.

Təbriz bazarında hələ Səfəvilər dövründən başlayaraq lənətçilər faaliyyət göstərirdilər. Onların əsas işi ciyinlərində təbərzin bazarda gəzə-gəzə yüzüllər öncə dünyasını dəyişən sünni məzhəbinin nümayəndlərini, əsasən də ilk üç xəlifəni (Əbübəkr, Ömər, Osman) lənətləmək və xalqı bu yola sövq etmək idi.

Aşura mərasimi

Onlar təkcə bazarda deyil, Aşura mərasimi və Novruz şənliklərində, rövzəxana, zorxana və digər ictimai yerlərdə məhz bu yolla çörəkpulu qazanırdılar. Lənətçilər Səfəvilər zamanında genişlənən təbərranılın (تبریز) qalıqları idilər.

Səfəvilər dövründə ordu əmirlərinin atının qarşısında dərvişlər dəstəsi də gedirdi. Onlar yolboyu sünnilərə nifrat yağırdırdılar. Şah Abbas və Nadir şahın dövründə təbərranılərə qarşı dövlət səviyyəsində aparılan mübarizə nəticəsiz qaldı [Zərrinkub, 1386, 937]. Məşrutə İnkılabı lənətçilərin Təbriz bazarındaki fəaliyyətinə son qoydu [Kəsrəvi, 2535, 11].

Araşdırduğumuz dövrədə və ondan əvvəlki mərhələlərdə tarixi məxəzlərə nəzər salsaq, Təbriz bazarının daima fəaliyyətdə, yüksək inkişafda olduğunu müşahidə etmək olar. Onun əlverişli mövqeyi, geniş sahəni əhatə etməsi, tarix boyu ölkə həyatındaki mühüm əhəmiyyəti, eləcə də mənbələrdə verilən ticari rolu haqqda kifayət qədər faktları nəzərə alaraq Təbriz bazarının İslAMDAN çox-çox öncə mövcudluğunu söyləyə bilərik. Təbrizdə aparılan arxeoloji qazıntılar təsdiqləyir ki, ən qədim şəhər qalıqları bazarın salındığı arazidə yerləşir. Bu fakt bəlli edir ki, bazarın yaşı şəhərin yaranma tarixi ilə üst-üste düşür.

Qacarlar dövrünün sonunda avtomobildən istifadə edilməsi şəhərsalmada böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Belə ki, düz və geniş küçə və xiyabanların salınması ilə artıq bu dövrə alış-veriş məkanı mərkəzi bazar kompleksindən yolboyu yerləşən dükanlara keçməyə başladı. Lakin səs-küylü, izdihamlı Təbriz bazarı öz əhəmiyyətini itirmədi və etnoqrafik müşahidələr onu göstərir ki, hal-hazırda da ölkə həyatında mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Böyük Təbriz bazarı tarix boyu xarici basqınlarda talan edilib yandırılmış, zəlzələlər nəticəsində dağlımış, lakin öz unikallığını halə də saxlamaqdadır.

Bazarnın əzəmətli memarlıq-iqtisadi kompleksinin yerləşdiyi ərazi 29 hektar sahədən ibarətdir. Cərgələrin uzunluğu 3679 m, sahəsi 15013 kv.m, dalanların isə uzunluğu 917 m, sahəsi 4141 kv.m-dir [Xoşniyyat, 2014,

13-14]. 20 rasta və rasta bazar, 35 saray və karvansara, 25 timçə, 11 dalan, 12 mədrəsə, 30 məscid, 5 hamam, 5500 mağaza, hücrə, foruşqah (satış mərkəzi — İ.M) və s. əhatə edən möhtəşəm Təbriz bazarı [Xamaçi, 1388, 196] bu gün də fəaliyyətdədir və 2010-cu ildən UNESCO-nun "dünya irsi" siyahısına daxildir.

KARVANSARALAR

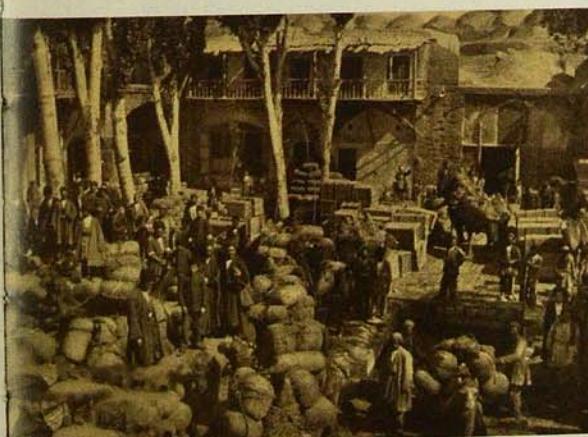
Uzaq yerdən xəbər karvanla gələr.

Mahmud Kaşqarı

Şəhər mədəniyyətinə xas olan orta əsr tikililəri arasında karvansaralar mühüm yer tutur. Mürəkkəb söz olan "karvansara" iki kəlmədən — "karvan" və "saray"dan ibarətdir. Karvan dəvə ilə hərəkət edən dəstə, saray isə "bina", "tikili" anlamına gelir.

Mənbələr karvansaralar haqqında. Orta əsrlərdə Təbrizə təşrif buyuran Avropa səyyahları şəhərin maddi mədəniyyətinin zənginliyini dönə-dönə vurgulayırlar. Təsadüfi deyil ki, J.Şardən XVII əsrə Təbrizdə 300 sayda karvansaranın olduğunu söyləyir. Müəllif əlavə edir ki, elə geniş karvansaralar var ki, hər birində 300 adam yerləşə bilər [Şardən, 1993, 72-73].

Ö.Çələbi burada təqribən 200 karvansaranın varlığını və onlardan ən məşhurunun Zübəydə, Şah Cahan, Şah İsmayıllı, Pirbudaq xan, Şah-Cahan qızı Aləmşah Bəyim karvansaraları olduğunu vurgulayırlar [Evliya Çelebi, 2011, 287]. Bu fakt bir daha şəhərin yüksək iqtisadi-siyasi və mədəni səviyyəsindən soraq verir.

Karvansarada yükün boşaldılması

Səyyahlar Təbrizə qonşu şəhərlərdə də karvansaraların sayının çox olmasından bəhs edirlər. Ö.Çələbinin müasiri olmuş F.Kotov Ərdəbilda 200 karvansaranın olduğunu qeyd edir [Kotov, 2536, 48].

Orta əsr Avropa səyyahlarının qeydlərində müxtəlif ölkələrin karvansaraları haqqında da məlumat vardır. XVII əsr səyyahı J.B.Tavernye İran karvansaralarını qonşu ölkələrindən üstün tutur və bu barədə şikayəti gizlətmir: "Təəssüf ki, İstanbuldan başlayaraq İrana qədər karvansaraların avadanlığı yoxdur, sizə cılpak otaqlar verilir, yorğan-döşəklə təminat, xörək bişirmək sizə məxsusdur. Qapıcıdan və ya qonşu kəndlərin sakınlərindən çox ucuz mövsümi meyvələr, quzu, toyuq, kərə yağı satın ala bilərsiniz" [Tavernier, 1980, 67]. Müqayisə üçün deyək ki, digər memuar mənbələrdən də məlum olur ki, bəzi qonşu ölkələrdəki karvansaralarda otaqların xalça-palazı, yorğan-döşəyi və qab-qacağı olmurdu. Müsəfirlər onları ətraf yerlərin sakınlərindən kiraya alar, nadir hallarda isə həmin əşyaları özləriylə gətirirlər.

Yaranması. Karvansaralar qədim dövrələrdə peyda olmuş, ticarətin genişlənməsi və mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi ilə əlaqədar inkişaf etmişdir. İlk dəfə Assuriyada e.ə. II-I minilliklərdə meydana gəldiyi ehtimal olunur [Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, V cild, 1981, 269]. Geniş ərazilərə malik Əhəmənilər imperiyasının nizamlı yolları olmadıqdan dayanacaqlara böyük ehtiyac vardi. Quru iqlim şərait, şəhər və kəndlərəsəri məsafənin uzaq olması səbəbindən azuqə əldə etmək hayatı məsələ idi və belə dayanacaqlarızı ölkənin müxtəlif məntəqələri arasında əlaqə saxlamaq qeyri-mümkün idi [Qobadiyan, 1392, 338].

İslamdan önce yol kənarında *sabat*, *robət* və digər dayanacaqlar düzəldilirdi. Sabat su anbarı, bir neçə oturacaq və ya otaqdan ibarət idi. Robatın hovuz və su anbarından əlavə, həyatının dövrəsində bir neçə otağı olurdu. Onlardan qısa müddət gecələmək məqsədilə istifadə edilirdi. Karbat da robat kimi 2-3 otağa malik idi [Hadizade Kaxəki, 1389, 33-34]. Orta əsrlərdə

yolboyu dayanacaqların sayı durmadan artmaqdə davam edir və yuxarıda adı çəkilən binalardan daha rahat karvansaralar genişləndirdi. Ticarətçilər, səyyahlar, zəvvarlar və digər qrupların karvanları uzun yol qədəm edib yoluştü karvansaraldakı istirahət otaqlarında — hücrələrdə dincəlir və yollarına davam edirdilər.

Şəhər, kənd və magistral yolların kənarında, meydanların ətrafında karvansaraların tikilməsi sonralar da davam etmiş, Səfəvilər dövlətində isə on yüksək həddə çatmışdır. Rəvayətə görə, Şah Abbas ölkədə 1000 karvansara inşa etdirmiş, sonra isə onlardan birini sökülmüşdür. Buna səbəb 1000 rəqəmi ilə müqayisədə daha uzun səslənən və təkrarlanan rəqəmlərdən ibarət 999-un yaddaşlarda uzun müddət qalacağına hökmədarın böyük inamının olması idi.

Səfəvilər zamanında karvansaraların tikilməsi ilk növbədə ticarət və beynəlxalq siyasi əlaqələrin inkişafı ilə, digər tərəfdən isə ziyanətgahların çoxalması, zəvvarların daimi gediş-gelişi və digər ictimai-siyasi amillərlə əlaqədar idi. Bəhs olunan dövrda karvansaralar daha çox Xorasan yolu üzərində salınırdı. Buna səbəb Məşhəd ziyanətgahına — İmam Rzanın məzarına əhalinin axını olmuşdur. Bu yoluñ bərpası, orada xidməti obyektlərin artırılması əslində dövlətin dini siyasetinin gücləndirilməsinə xidmət edirdi. Bundan başqa, göstərilən dövrda Kərbəla, Nəcəf, Şam şəhərlərindəki ziyanətgahlara aparan yollar da diqqətdən kənarda qalmırırdı. Bu zaman bəzi imkanlı şəxslər xeyriyyə məqsədilə karvansaralar inşa etdirib vəqf olaraq istifadəyə verirdilər.

Karvansaraların sayının artması bir tərəfdən ticarətin inkişafı, digər tərəfdən isə ərazinin təbii-çəgərəfi şəraiti ilə bağlıydı. Karvan yollarının keçdiyi bölgələrdə əhali sıxlığı olardısa, o zaman orada karvansara tikməyə ehtiyac qalmırırdı. Əcnəbilər yerli sakinlərdən yardım alır, onların evində kirayə qalmaqla kifayətlənirdilər.

Funksiyası. Müvəqqəti yaşayışı təmin edən karvansaralar xarici və yerli məhsulların müamilə olunduğu, müsafirlərin istirahət etdiyi, müxtəlif xalqların adət-ənənəsinin,

dünyagörüşünün mübadiləsi məkanı sayılırdı. Onlar orta əsrlərdə dini-siyasi, iqtisadi və hərbi funksiya yerinə yetirirdilər.

Zaman keçdikcə karvansaraların ticari əhəmiyyəti artırdı. Tədricon şəhərdaxili karvansaralar ticarət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərməyə başlayırdı. Onların hər birində eyni adlı məhsul müamilə edilirdi. Tacirlər burada kommersiya yeniliklərini, pulun kursunu öyrənə bilirdilər.

Karvansaraların hər biri eyni peşə sahiblərinə məxsus idi. Bundan əlavə, eyni şəhərdən gələn həmyerli tacirlər daima bir karvansarada toplaşırdılar. Bununla da, informasiya kommunikasiya vasitələrinin zeif olduğu zamanda istanilən qərib adamı asanlıqla tapmaq mümkün olurdu.

Tarixi karvansaralar. Ötən çağlarda olduğu kimi, XIX əsrə də Təbriz Avropa ilə ticarətdə İranın başlıca şəhəri idi. Bu amil şəhərdə karvansaraların artmasına zəmin yaradırdı. Qacarlar zamanında Təbrizdə oturan ölkə vəliəhdələri burada xeyli abadlıq işləri aparırdılar. Əvvəldə vurgulandığı kimi, Abbas Mirzə Azərbaycan yollarını, körpülərini bərpa etməklə bahəm, bu diyara səfərə gələnlərin rahatlığı naminə karvansaralar da tikdirir [Ovesti, 1382, 98]. Abbas Mirzənin vəliəhdiliyi dövründə Təbrizdə aparılan quruculuq işləri sonrakı onilliklərdə də öz axarından qalmırırdı. Bu proses Nəsrəddin şahın hakimiyyəti dövründə də davam edirdi.

XIX əsrin ortalarında baş nazir Əmir Kəbir şəhərin abadlığı naminə xeyli işlər görür, küçələr, yollar, keçidləri bərpa etdirir, ticarəti və əmin-amanlıq qorumaq məqsədilə qaravulxanalar və alveri genişləndirmək istiyilə öz adına "Əmir karvansarası" ni tikdirir [Behməneşrad, 1389, 150]. Tədqiq etdiyimiz Qacarlar dövründə əvvəlki mərhələdə istifadə olunan tikinti üslubu və daxili interyer demək olar ki, saxlanılır, yeniləri ilə yanaşı, bir çox qədimi binalar təzədən təmir-bərpa olunurdu.

XIX əsrə Təbrizdə irili-xirdə 200 sayda karvansara fəaliyyət göstərirdi [Xamaçi, 1388, 67]. Onların əksəriyyəti sahibinin adını daşıyırı: Məşədi Məhəmməd, Hacı Mirzə

• Təbriz-Mərənd yolu üzərində karvansara (yam). II Şah Abbas dövrü

Məhəmməd Əmin, Mirzə Rza, Məşədi Cəfər, Hacı Hüseyn, Hacı Xəlil, Hacı Məhəmməd Cəfər, Molla Məhəmməd dayı, Kərbəlayi Allahverdi, Mirzə İbrahim, Həsən karvansarası və s. Bunlardan başqa, peşə mənsubiyyətini bildirən karvansara adlarına da rast gəlinir: Ağacçı karvansarası, Kışmişçilar karvansarası və s.

Şəhərdaxili karvansaralar daha çox meydanların yaxınlığında inşa edildi. Təkcə Saman meydanında onurla karvansara (Məşədi Məhəmməd, Hacı Mirzə Məhəmməd Əmin, Mirzə Rza, Məşədi Cəfər, Hacı Hüseyn, Hacı Xəlil, Hacı Məhəmməd Cəfər, Molla Məhəmməd dayı, Kərbəlayi Allahverdi, Mirzə İbrahim, Həsən karvansarası və s. Bunlardan başqa, peşə mənsubiyyətini bildirən karvansara adlarına da rast gəlinir: Ağacçı karvansarası, Kışmişçilar karvansarası və s.)

Sonralar binaların təyinatı dəyişsə də, indi də ilk baxışdan anbar və karvansarani xatırladır.

Orta əsrlərdə Təbrizə aparan yollarda da çoxsaylı karvansaralar inşa edildirdi. Səfəvilər dövründə Təbriz-Miyanə yolunda *Şibli*, Təbriz-Hərvabad yolunda *Gardaneyi*, Təbriz-Zəncan yolunda *Gilək*, Təbriz-Əhər yolunda *Vinər*, Qacarlar dövründə Təbriz-Əhər yolunda *Arpaderaz*, Təbriz-Marağa yolunda *Cənubi Əcəbşir*, Xoranək, Təbriz-Ordubad yolunda *Çaparxana* və s. karvansaralar tikilib istifadəyə verilmişdi.

Daxili quruluşu. Karvan yollarının kənarında su quyuları, namazgahlar, qədəməgahlar, dincəlmək üçün kiçik yerlər (sabat) təşkil olunurdu. Karvansaralar əsasən magistral yolların yaxınlığında və şəhər daxilində inşa edildi.

İlk vaxtlar daxili həyatı və ətrafında minik heyvanları üçün enli dalanları olan karvansaralar tikildi. Həmin binalar gecələməkdən ötrü nəzərdə tutulmurdu. Karvan, ya çaparların lazımı tələbatları ödəniləndikdən sonra onlar burada qalıb gecələmir, yollarına davam edirdilər. Sonralar isə bu binaların layihəsi bir qədər dəyişdirilərək dördkünc mərkəzi həyatın ətrafında otaqlara malik tikilməyə başladı. Sonuncular dörd tərəfdən hasarlanaraq dövlət tərəfindən yüksək əmniyyətə malik idilər.

Təbrizə məxsus orta əsr karvansaraları dördkünc planda salınırdı. Səfəvilər dövründə başlayaraq ölkə karvansaralarının memarlıq planında yeni elementlər peydə oldu. Belə ki, yeni layihəyə əsasən onlar dördbucaq planla yanaşı, səkkizbucaklı və eyvanlı da tikilməyə başlandı. Müsafirlərin qaldığı otaqlarda hava cərəyanı məhz eyvandan içəri daxil olurdu. Bu tip binaların əmniyyəti daha üstün sayılırdı. Qacarlar dövründə bütün İranda dördbucaq və səkkizbucaklı (xaricdən dairəvi) karvansaralar mövcud idi [Hadizade Kaxeki, 1389, 103].

Karvansaraların memarlıq planındaki müxtəliflik onların yerləşdiyi məkanın təbii-coğrafi şəraitli ilə əlaqədar idi. Şəhərdaxili karvansaraların əksariyyəti ikimərtəbəli,

yolüstü tikilənlər isə birmərtəbəli olurdu. Bəzi ikimərtəbəli binaların yuxarı mərtəbəsində kustar sənaye istehsalı (tikiş-toxuma, çapxana və s.) reallaşırdı. Hasarları təqribən 6-7 m hündürlüyündə bişmiş kərpicdən hörülürdü. Onların hər bir künçündə quldurlardan qorunmaq üçün dairəvi və ya yarımdairəvi bürclər yerləşirdi.

Hər karvansara kənarı kərpiclə tikilən, gələcək bəzədilən bir giriş darvazasına malik idi. İki taylı darvazalar qoz, şam və digər möhkəm ağaclardan düzəldilirdi. Otaq qapılarının əsas materialı sərv, qovaq və çınar ağacından hazırlanırdı [Ovesti, 1382, 7]. Gündüzlər həmişə aqşaxaxanadan başqa malik darvaza iki bürcün arasında yerləşirdi. Binanın sahibi, tikiləmə tarixi və bənnanın adı baştağın üzərindəki kaşı və mərmər üzərində həkk edildi. Baştağın üstündə balaxana (kiçik gözətçi otağı) tikilirdi.

Darvaza üstüörtülü dalanlara açılır, sonuncu isə həyatı istiqamətlənirdi. Onların hər iki tərəfində daş səkilər vardi. Qonaqlar daxil olan zaman orada oturub yoxlamadan keçirdilər. Həyatdə malların çəkilməsi üçün qapanxana yerləşirdi. Hər bir karvansara qiymətli mal daşıyan karvanlar üçün təhlükəsiz yer idi.

Karvansara daxilində məscid, mətbəx, anbar, kitabxana, hamam, ayaqqabı təmirxanası, tibbi ehtiyaclar üçün xəstəxana və daruxana, heyvanlar üçün tövə, baytarlıq məntəqəsi və s. fəaliyyət göstərirdi. Narahat olmamaları üçün müxtəlif heyvanlar (dəvə, at, qatır, uzunqulaq) eyni tövlədə saxlanmadı.

Otaqların qapıları həyatın dörd tərəfinə, onların arxasında yer alan tövlələrin qapıları

isə künclərə, yeni bürclər açılıldı. Ayaqyolu və hamam həyatın künc tərəfində inşa olunurdu. Yaşlılığı bürünən karvansara həyatının mərkəzində hovuz yerləşirdi. Bir sıra memuar mənbələr, o cümlədən rus səyyahı İ.N.Berezin Təbrizdəki bazar və karvansaraların təsvirini verir: karvansara həyatının ortasında yerləşən böyük daş hovuz işçilərin istifadəsindədir, digər tərəfdə isə ibadət edənlər üçün yer var [Berezin, 1852, 50].

Övvələr otaqların qapısı birbaşa həyat, Qacarlar dövründə isə evyanların əlavə edilməsi ilə çıxış sonuncudan keçməklə baş tuturdu. Müştərilərin qaldığı otaqlar gündüz vaxtı tavandakı pəncərələrin işığı ilə, gecələr isə lampa, piysuz (çiraq) və ya şamla işıqlandırılırdı. Qiş fəslində otaq, eyvan və tövlələrin qızdırılmasında divarda yerləşən buxaridan istifadə edildi.

Binanın tavanı düz, maili və ya günbəz şəklində düzəldilirdi. Yağış suyu divarboyu yerləşdirilən navalça vasitəsilə damdan həyatə axıdılır. Həyat tərəfdən darvazanın hər iki tərəfində gözətçi və işçilər üçün otaqlar nəzərdə tutulurdu.

Karvansaraların daxilində su anbarları da vardi. Onlar ensiz və dayaz düzəldilir, tavanı binanın səthi ilə bərabər olurdu. Qalalarda olduğu kimi, onlarda da yağış suyu və damlardan sözülen yağıntılar su anbarına axıdılır [Blokbaşı, 1389, 32-33]. Bəzi su anbarlarının üzərində müsafirlərin dincəlməsi və namaz qılması üçün küləhfirəngilər tikilirdi.

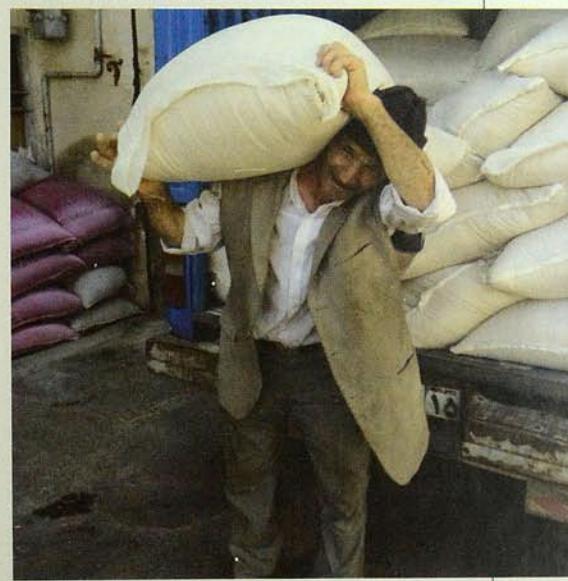
Karvansaralar bütün ölkə üzrə bərabər məsafələrdə, yani dəvə karvanının bir gecəlik yoluna müvafiq tikildiyindən yolçuların işini asanlaşdırır. Dəvə karvanı hər gecə təqribən 5 fərsəx (təxminən 30 km) yol qət edə bilirdi. Bu amil Anadolu xanlarına da (Osmanlı, Krim və bəzi Ərəb ölkələrində karvansaralar "xan" adlanır - İ.M) aid idi. Belə ki, Səlcuq dövrünə aid karvansaralar 30-40 km intervalında inşa edildi [Gonca Buyukmihchi, 2012, 384]. Onların girişinə yaxın yerdə hamam, məscid, aşpazxana, bazar, tövlələr və dəyirmən yerləşirdi. Hər gün axşam çağı şeypur və nağara sədaları altında Təbrizin

❖ Gürçülər karvansarası

giriş darvazaları bağlandıqdan gecə vaxtı şəhərə yetişən əcnəbilər şəhərkənarı karvansaralarda qalmaga məcbur olurdular.

Etnoqrafik materiallardan malum olur ki, karvansarada istifadə olunacaq əşyaların əldə olunması, xörəyin bisirilməsi və digər gündəlik zəruri işlər də müsafirin öhdəsinə düşürdü. Oraya çatarkən hər bir müsafir ona məxsus yükü şəxsən özü endirib otağa daşımış və ya onu "hambal" adlı peşə sahiblərinə həvalə etməli idi. Bu hal hazırda da müşahidə olunur.

❖ Yükün boşaldılması

Təbrizin coğrafi şəraitinə və memarlıq xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq əksər karvansara binaları bışmiş kərpiclə, nadir hallarda isə ciy kərpic, taxta və bitki qatışıgi olan palçıqla hörülürdü. Binanın taqları, eyvan və divarları gec və kaşı bəzəkləriylə örtülürdü. Binaların üzərində oyma naxışlar, həkkaklıq və digər mahir daşşılama üsullarına rast gəlmək olardı. Bundan başqa, daşdan inşa olunan karvansara binaları da mövcud idi. Onlar ya yonulmuş daşlardan, ya da xırda çay daşlarından tikilirdi. Kərpic və daşdan əlavə, taxta, şüşə, saruc və s. əsas inşaat materialını təşkil edirdi.

Karvansaranın idarəciliyi. Şəhərdaxılı karvansaların əksəriyyəti vəqf idarəsindən asılı idi. Tacirlər "sərəqofı" adlı vergi ödəməklə hücrələri aylıq icarəyə götürürdülər [Kiyani və b., 1383, 9]. Buradaki hücrələrin qorunması odabaşının (saraydar) öhdəsinə düşürdü. Dini qurumların nəzarətində olan karvansalarala birbaşa zadəganlar və saray adamları sahiblik edirdi. Həmin yerlərdə zəvvarlar və rəsmi qonaqlar üçün gecələmə pulsuz idi.

Hər karvansarada malların qorunmasında cavabdeh olan karvansadarlar çalışırdı. Onun zəhmət haqqısını karvan üzvləri ödəyirdilər. Karvansadarlar müştərilərə xidmətdən başqa, onlara qida məhsulları almaq da təklif edirdi. Ərzaq məhsullarını odabaşı satırı. Karvansalarlar icarəyə də verilirdi.

Gecələr qapılar bağlandıqdan sonra "odabaşı" və ya "gündükçü" adlı işçilər qarovalda dayanıb keşik çəkildilər.

Karvan və onun idarəciliyi. Qeyd olunduğu kimi, böyük İpək Yolunun üzərində yerləşdiyinə görə Asiya və Avropa ölkələrindən, hətta Afrikadan gələn karvanlar Təbrizdən keçirdi. Bu yol təkcə ticarəti deyil, Şərqi və Qərbi iqtisadi-mədəni, siyasi əlaqələrini birləşdirirdi.

Bildiyimiz kimi, orta əsrlərdə yükdaşma əsasən dəvə karvanları vasitəsilə aparılırdı. Ticarət karvanları uzun yol qət etdiyindən, keçidiyi hər yaşayış məskənidə özünü lazımi məhsulları alır, gətirdiyi mali isə yerli əhaliyə satırı. Artıq deyildiyi kimi, Təbrizin Dəvəci məhəlləsi keçmişdə böyük İpək Yolu üzə

hərəkət edən karvanların dayanacağı idi.

Karvan nağara sədasi ilə hərəkətə başlayırdı. Qrup şəklində yola çıxan karvanda bir sırə vəzifələr - karvankeş və ya karvanbaşı (bütün dəstələrin rəhbəri), karvansalar (karvan rəisi), sarban (dəvə sürən), çarvadər (yük heyvanlarına nəzarət edən), çarvadarbaşı (çarvadarların rəhbəri), makkari (müsəsiflərə minik və yük heyvanı icarəyə verən) vardi. Hərəkət marşrutu və saatının dəqiqləşdirilməsi, yolboyu istirahət üçün çeşmələrdə dayanmaq əmri, yem və lazımı vasaitlərin alınması, epidemiyə yayılmış ərazidən kecməməkdən ötrü həmin yerləri qabaqcadan öyrənmək və s. öhdəliklər karvanbaşıya məxsus idi. Karvanın hərəkət vaxtı və yolu fəsillərə görə dəyişirdi.

Müxtalif ictimai mənsubluğunu olan şəxsləri, ayrı-ayrı tayfaların nümayəndələrini, bir sözlə, çoxlu sayıda insanı uzun müddət idarə etmək karvanbaşından böyük təcrübə tələb edirdi. Hami ona ehtiram göstərməliydi. O, karvanın gedəcəyi yollara yaxşı bələd olmalı və ixtiyarında olan silahlı dəstənin köməyi ilə karvanı sağ-salamat mənzil başına çatdırmalı idi [Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, V cild, 1981, 269]. Bəzən yolda bədbəxt hadisə baş verir və yolculardan kimsə dünyasını dəyişirdi. Onu karvansarayadək çatdırıb, binanın yaxınlığında qəbiristanlıqda dəfn edirdilər.

Mübahisələri həll edən, gömrükden keçərkən haqq ödəyən karvanbaşı tacirlər arasındand seçilir və onun səfərboyu bir neçə işçisi olurdu. Karvanda vəzifəcə aşağı pillədə olanlar malları qablaşdırıb dəvələrə yükleyir, heyvanların yemini təmin edir və başqa xidməti işləri yerinə yetirildilər. Çarvadarbaşıya hər biri 5-6 qatırın məsuliyyətini daşıyan bir neçə çarvadar təbe idi.

Aşağı məlum olduğu kimi xörək hazırlayıır, cörəkçi cörək bişirir, abdar karvana su, çay paylayır və səfərə lazımi əşyaları — xalça-palaz, qab-qacaq, yorğan-döşək və s. qatırlara yükleyir, çadırdar fərraşlarla birgə çadır qurmaqla məşğul olur, miraxur bir neçə mehtərlə heyvanlar üçün müvəqqəti tövlə hazırlayıır, at və qatırların torbalarını

arpa-samanla doldururdu [Xaleqi, 1390, 272]. Qatırın üstüne salınmış xurcunlarda mətbəx əşyalarının (stekan, nəlbəki, qənddan, qəfədan, qaşiq, cəngəl və s.) saxlandığı "həzar peşə" adlı taxta qutu, samovar, dudkeş, kömür kisəsi, qazanlar, sinməyan boşqablar, qolyan, ney, çiraq və s. daşınır. Maraqlıdır ki, hətta minikdə gedəndə də qolyan çəkilirdi. Bunun üçün səfərə xüsusi xidmətçi də gedirdi. Onun əsas işi qolyanın hissələrinin saxlandığı "qobal manqal" adlı cihazı və yanar odu daşımaq idi.

Keçmişdə bəzi mömin insanların vəsiyyətinə görə onların cənəzəsi müqəddəs şəhərlərdə torpağa təpsirilirdi. Bu səbəbdən karvanla təkcə mal-dövlət, galin cehizi, əmtəə, pul vekselləri, məktublar deyil, həm də tabut daşınır.

Azərbaycan şəhərlərindən İstanbuladək hərəkət edən karvan şaxtalı hava ilə üzləşirdi. Bununla əlaqədar karvan üzvləri özləri ilə mütləq palaz götürürdülər. Qarlı hava şəraitində sürüşkən yollara yüzlərlə palaz salınır, sonuncu dəvə keçdikdən sonra onlar yiğişdirilirdi. Ağır yük daşıyan dəvənin arxa ayağı sürüşordu, qarnı yırtılıb həlak ola bilərdi [Hadizade Kaxeki, 1389, 26]. Uzun səfərdən qayıdan dəvələr bir müddət, bəzən bir il istirahət etməli, kökəlməli idilər.

Karvanbaşıya təbe olan karvansalar karvanı yollarda baş verəcək təhlükədən (quldur basqını, soyğunçuluq və s.) mühafizə məqsədi ilə ayrılmış silahlı dəstə başçısı idi [Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, V cild, 1981, 269]. Soyğunçular əsasən gecələr karvana basqın edirdilər. Bunun üçün karvanda xeyli sayda tūfəngçi olurdu. Sabit qiymətlərlə tacirlərin mallarını daşıyan dördəyaqlıların sahibləri məkkələr, şəxsi faytonla gedən şəxslər və hətta piyadalar da silah gəzdirməyə məcbur idilər. Xanların, tayfa başçılarının torpaqlarından keçən ticarət karvanlarından dəvələrin sayına müvafiq bac alınırı.

Qeydedildiyi kimi, yolboyu namaz qılmaq, nahar etmək və bir qədər mürgüləmək üçün karvan arabır istirahətə dayanırdı. Karvanın əsas problemlərindən biri də su ilə təmin olunmaq idi. Çünkü uzun yol və səhralardan keçərkən su ehtiyatı tükənirdi. Təbrizin əksər

karvansaralarının daxilində, bəzən isə onların yaxınlığında su anbarları vardı.

Hər karvanda 50-70 dəvə olur və onlar təxminən 10 dəvədən ibarət qruplara bölündürdülər. Yük və sərnişin daşıyan dəvə, at və s. minik heyvanlarından ibarət dəstə "qafilə" adlanır. İlk növbədə yük daşıyan dəvələr, sonra təxti-rəvan və kəcavələr, onların ardına isə atlılar hərəkət edirdilər.

Öndə gedən dəvə qatarına "peşənəh" deyilirdi. Boyunlarına kiçik zinqirov taxılan hər bir dəvənin cilovu digərinin quyruguna bağlanır. Dəvələr yaşa görə düzülür, yaşı dəvə digərinin önündə gedirdi. Büyük diqqətlə seçilər öndə gedən dəvə mütləq erkək olmalı idi. Onlar gecələr sərin havada hərəkət edir, gündüzlər isə otlamaga buraxılırlar. Bir hörgüclü dəvələr səsi uzaqdan yaxşı eşidir və yolu asanlıqla tanıyırlar. Onlara nəzərən iki hörgüclülər isə sərt şaxtaya daha çox dözümlü olur, susuz səhralardan rahat keçirdilər. Hərəkət sürətləri müxtalif olduğundan dəvə qatarına başqa heyvan qoşulmazdı.

Karvanın qorunmasında atlar mühüm rol oynayır. Silahlı dəstə cins atlara (ərəb və türkmən atları) üstünlük verirdi. Yükdəşimədə dəvədən sonra daha çox qatırdan istifadə edilirdi. Qatır bir günə təqribən 4 fərsəx yol gedə bilir və əsasən gündüzlər hərəkətdə olurdu [Rezayi, 1389, 181]. Palçıqlı yollar, yağıntılı hava şəraitini karvana mane olur, rütubətli torpaqdan dəvələrin dirnaqları çürüyürdü.

• • •

Orta əsrlərdə Şərqi ölkələrini gəzən Avropa səyyahlarının haqqında danışlığı Təbriz karvansalarının əksəriyyəti XIX əsrədək qalmadı. Müasir zamanda öz yerini yüksək təminatlı, rahat otellərə versəbələ, Şərqi və ümumazərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan karvansaların öyrənilməsi Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyətinə dair məraqlı faktlar üzə çıxırı.

MƏSCİDLƏR

Bir binamazdan ötrü məscidi bağlamazlar.

Müsəlman dünyasının möhtəşəm tarixi abidələri siyahısında dini tikililər daha çox səciyyəvidir. Məscid, mədrəsə, xanəgah, türbə, ziyarətgah, yaxud pirlər və s. İslam memarlığının möhtəşəm nümunələridir. Xarici yürüşlər istisna olmaqla, ara mühəribələri zamanı məscidlər atəşə tutulmadı. Orta əsrlərin yadigarı olan tarixi məscidlər digər ictimai tikililərdən fərqli olaraq həm dövlət, həm də əhalı tərəfindən möhkəm qorunardı. Bu işlər vəqf və nəzirlər hesabına olsa da, məscidlərin təmir-bərpasında, eləcə də təmizlik işlərində el-oba imacılıklar keçirib əlindən gələni əsirgəməzdı.

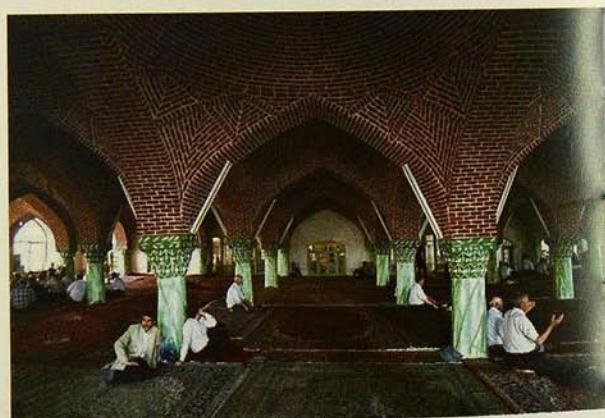
Yaranması və funksiyası. Ərəbcə "ibadətxana", "sacdə yeri" anlamını verən məscidlər Azərbaycan ərazisində İslamin bu bölgədə yayılmasının ilkin mərhələsindən etibarən tikilməyə başlamışdır. Göstərilən vaxtda Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Bərdə, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan və digər şəhərlərdə müsəlmanların ilk ibadət məkanları təsis edilmişdi.

Təbriz şəhəri İslam dininin Asiya qitəsinə yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Məhz təbrizli şeyx Hind okeanındaki Maldiv adalarına İslami gətirmiş və burada məscid tikdirmiştir. Maldiv adalarının paytaxtı Maledə Came məscidinin divarındaki kitabədə yazılır: "Əbü'l Bərəkət Yusif əl-Təbrizi bu ölkəyə gəldi və onun himayəsi ilə 548-ci ilin rəbülaxir ayında (1153 miladi) sultan müsəlman oldu" [Qiyasi, 1991, 222].

Cəmiyyətin hərtərəfli formallaşmasında mürəkkəb və çoxsaylı funksiya yerinə yetirən məscidlər dini memarlıq abidələri arasında daha önəmliliyə tutur. Orta əsrlərdə məscidlər təkcə ibadət üçün nəzərdə tutulmurdu. Onlar həm də insanları birləşdirən, xalqı milli vəhdətə aparan, cəmiyyətdə təhsil, təlim-tərbiyə, nizam-intizam yaradılmasında vacib məkan hesab olunur, siyasi-ideoloji, sosial-iqtisadi mərkəz rolunu oynayırdı. Məscidlər

dini maraqların mühafizəsi ilə paralel, dövlət siyasetinin qorunmasına və işgalçi düşmənlərə qarşı mübarizədə birləşdirici qüvvə kimi səngər simasında çıxış edirdi.

Orta əsrlərdə məhəllə, kənd və came məscidləri qohumluq, qonşuluq münasibətləri sistemini möhkəmləndirmək, insanlararası qarşılıqlı yardımlaşma təsisatını artırmaq işini öz üzərinə götürürdü. Burada dini mərasimlərin keçirilməsi ilə yanaşı, dövlət əhəmiyyətli məsələlər müzakirə olunur, şəhər və kənd icmalarının özlərinin əsrlər boyu yaradıb-yaratdığı adı hüquq normaları qorunub saxlanılır. XIX əsrə yaşılmış tarixçi məsciddə toplaşan müsəlmanları məzəmmət edərək yazır ki, Təbriz aqsaqqallarının məsciddə ağac əkməkdən, kəhriz çəkdirməkdən, taxılın və badamin qiyomatindən, ticarətdən başqa səhbətləri yoxdur. Onlar heç vaxt Allahdan və peygəmbərdən söz açmırlar [Nader Mirza, 1360, 113]. Bu fakt onu göstərir ki, xalq öz sosial problemlərini, ictimai-iqtisadi məsələləri məhz məsciddə həll edirdi. Məscid insanları maarifləndirən yer sayılır, xarici mədəni-siyasi əlaqələrin inkişafında önemli yer tuturdu.

İmam Cümə məscidi

"Allahın evi" bütün tarixi mərhələlərdə vergi verməmək hüququna malik idi. İslamin yayıldığı zamanlarda olduğu kimi, tədqiq etdiyimiz dövrdə də məscidlər yüksək

siyasi-hüquqi, məhkəmə statusunu qoruyub saxlayırdı. Mənbələrin verdiyi məlumatə görə, Səlcuq hökmərdən Sultan Toğrulun vəziri hər həftənin bazar və çərşənbə günü şəhərin qazısı və aqsaqqalları ilə birgə camaatın şikayətlərini dinləyir, bazar ertəsi və cüma axşamında isə məsciddə onun hökmü oxunulurdu [Hoseyni, 1376, 447].

Məlumdur ki, orta əsrlərdə din xadimləri (qazilar) məhkəmə funksiyasını icra edirdilər. Kəbin-talaq məsələləri onların ixtiyarında idi. Müvəqqəti nikah olan siğədə mollalar tərəfindən bağlanır, cəmiyyətdə geniş yayılmayaraq bədnəm hesab edildi [Фархуджасма Хушан, 2009, 40]. Şəriət məhkəmələrinin qalığı olaraq məscidlər Qacarlar zamanında məhkəmə işləri ilə ciddi əlaqəli idilər.

Bəhs olunan dövrdə məscid və dini ziyarətgahlarda "bəstə oturmaq" adəti geniş yayılmışdı. Belə ki, hər bir təqsirləndirilən şəxs əgər məscidlərə pənah aparıb oradan çıxmırırsa, dövlət adamlarının onu həbs etməyə səlahiyyət qatırmır. Xatrladəq ki, dini adətlərdən qaynaqlanan "bəstə oturmaq" 1849-cu ildə Nəsreddin şah tərəfindən rəsmən qadağan olunmuşdu [Cəvadı, 1350, 146]. Lakin baş nazir Əmir Kəbirin öldürüləməsindən sonra yenidən dövlət tərəfindən Qumda Həzrət Məsimənin, Reydə Şah Əbdülazim'in və Təbrizdə İmamzada Həmzənin ziyarətgahında bəstə oturmağa icaza verildi [Haşimi Rəfsəncani, 127]. Yada salaq ki, XX əsrin əvvəllərində baş verən Məşrutə hərəkatının ilkin mərhələsində azadlıq tərəfdarları öz etirazlarını məscidlərdə bəstə oturmaqla bildirmişdilər.

Quruluşu. Məscidlərin inşa edildiyi məkan aqsaqqallar və dövlət xadimləri tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Onların inşası əhalinin daha çox six məskunlaşlığı yerlərdə, əsasən bazarın yaxınlığında nəzərdə tutulur, üzü Kəbəyə doğru günbəzli və minarəli üslubda tikilirdi. Məscidləri "Allah evi" adlandırdıqlarından ustalar onları məharətlə tikirdilər və ona görə də bu tikintilər orta əsrin ən gözəl maddi mədəniyyət nümunələrinə biki olmuşdu [Dadaşzadə, 1985, 78].

Məscid-ziyarətgah komplekslərinin

memarlıq quruluşunda bütün Müsəlman Şərqi üçün xarakterik bir sıra ümumi cəhətlər vardi: məscidlərin minarələri, dəstəməz otağı, ibadət otağı (şəbistan), xanəgahı (zaviyəsi), həyəti, xarici görkəminin isə əksərən üç rəngdə (göy, aq, sarı) kaşı ilə örtülməsi və s. Minarələri 1, 2, 4 və ya 7 sayda olurdu. Onların içi burma pilləkənlərdən ibarət idi. Məscidlərin döşəməsinə xalça və həsir salınırdı. İşıqlandırma məqsədilə cılıçraq və qondillərdən istifadə edilirdi. Bunların xərci çox zaman dövlətin, yaxud səlahiyyətli şəxslərin vəqfları və əhalinin nəzirləri hesabına ödənilirdi.

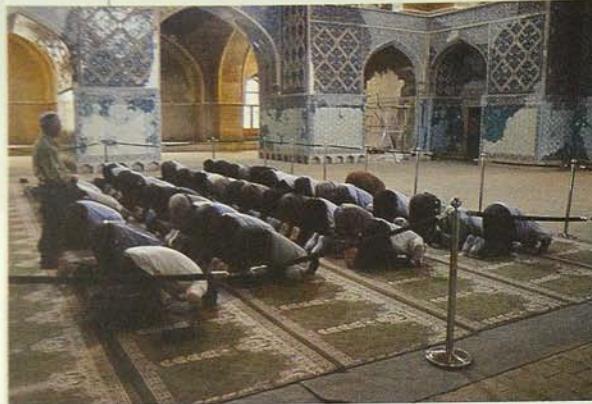
Came məscidi

Məscidin daxili divarında mehrab, yanında isə din xadimlərinin əyləşdiyi minbər qurulurdu. Ruhani alımlar (üləmələr) və təriqət üzvləri adətan zaviyələrdə qılır, burada öz mürnidərinə dini təlimlər keçirdilər. Xanəgah mürnidərin yaşadığı, eləcə da uzaq yoldan gələn qərib insanların gecələdiyi yer idi. Məscidlərin həyətində mürdəşirxanalar da fəaliyyət göstərirdi. Bəzi ailələr mərhümü öz mənzilində, bir çoxları isə məsciddə yuyulmasını üstün tuturdular. Bunun üçün ölüxanalarda mürdəşirlər (ölüyuan) işləyir, İslam qaydalarına müvafiq ayinlər icra edirdilər.

Məscidlərin idarə olunmasında əsasən dini təhsil alan, şəriət qayda-qanunlarını mükəmməl bilən şəxslər mühüm rol oynayırırdılar. Namaz vaxtı müzzin (Azan

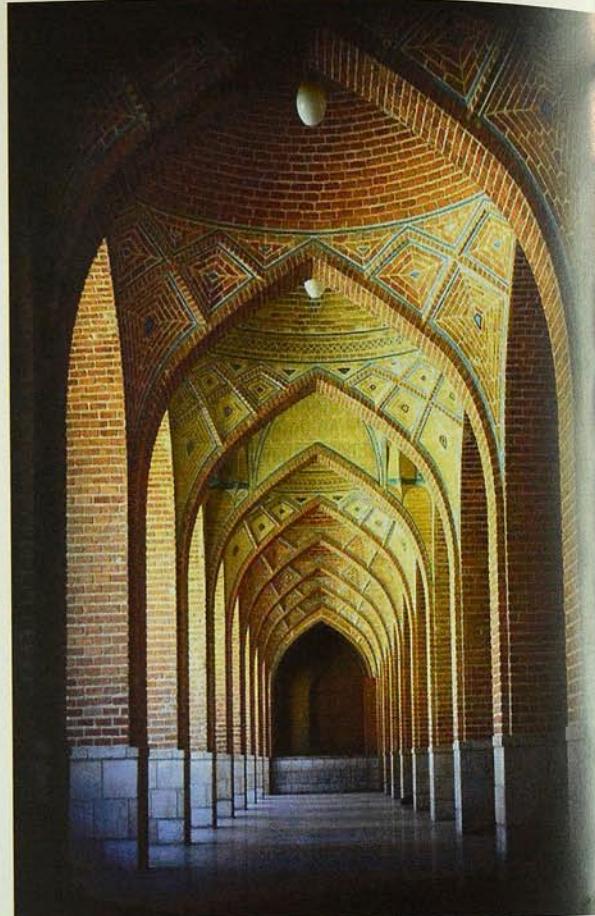
verən) minarənin başına qalxıb Azan verərək müsəlmanları namaza çağırırı. Sira ilə düzülüb namaz qılanların qarşısında pişnamaz (*imamcümə*) dururdu.

Göy məsciddə namaz

Mədrəsələr məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərirdi. Burada kamil *müddərislər* çalışır, onlar Qurani, şəriət qayda-qanunlarını tədris edirdilər. Bundan başqa, məscidlərdə ədəbiyyat, fiqh (hüquq), qismən də tibb elmi keçirilirdi. Divarlarında olan kitab rəfləri buranın həm də qiraətxana rolunu göstərirdi.

Daxili qaydalar. Məscidin qapısı heç vaxt bağlı saxlanmazdı. Oraya gələn hər bir müsəlman mütləq qüsü almalı, pak vəziyyətdə olmalı idi. Analıq halında olan qadınlar məscidə gedə bilməzdi. Həyatində olan hovuzlar təmizliyə xidmət edirdi. Məscidin içərisinə daxil olmaq üçün mütləq yuyunmaq və ayaqqabılırı çıxarmaq lazımdı. Bu hal Avropa və Müsəlman Şərqini ayıran xüsusiyyatlardır. Qərblə digər mədəni fərq işa dini ibadətgahlarının çox sadə olması, divarlarında heç bir şəkil deyil, əsasən naxış şəklində həkk olunmuş Quran ayaləri, dini mövzularda yazılar, tikilinin inşa tarixi, sütunlarını bəzəyən kaşı və kərpic İsləmələrində özünü göstərir.

Göy məscid

Yarandığı gündən indiyədək mühafizəkar olan İsləm qanunlarına görə, müsəlmanları namaza səsləmək üçün hər gün 5 kərə — sübh, zöhr, əsr, şam və xiftən vaxtı məscidin minarasından uca səslə Azan verilirdi. Namaz başlamazdan əvvəl müsəlmanlar dəstəməz almaqdan ötrü məscidin həyatında yerləşən abdəst otağına gedirdilər. Qadın və kişilər ayrı-ayrı otaqlarda ibadət edirdilər. Məsciddə olarkən temiz olmaq tələb olunur, namaz qılanlar gözəl geyinməli, özlərini yaxşı aparmalı, yüksəkdən danışmamalıdır [İslam. Ensiklopedik lügət, 2013, 391]. Lakin bəzi hallarda, əsasən mərasimlər zamanı sahəsi

kiçik olan məscidlərdə bu ənənə pozulurdu. Bu zaman kişilər öndə, qadınlar isə onların arxada namaz qılırlılar. Qadınlar uca səslə ibadət etməzdilər.

Mərasimlər. Məsciddə bir sırada dini ayinlər, Aşura əzadərləri, Ramazan, Qurban, Mövlud bayramları, müqəddəslerin doğum və ölüm tarixlərinin qeyd olunması və s. ilə əlaqədar tədbirlər, eləcə də adət-ənənələr — şəhərin adlı-sanlı möminlərinin yas mərasimləri, cillə kəsmək ayını və s. həyata keçirilirdi. Nəziri qəbul olan şəxslər ehsan kimi burada su, şərbət, halva, qurbanlıq ət və s. paylayırdılar. Bəzən isə imkanlı şəxslər tərəfindən məscidə xalça, cilçıraq, qəndil və s. bağışlanırırdı.

Tarixi məscidlər. Rus-İran müharibələrdən sonra Təbrizdə mədəni həyat canlanmaqdır id. Zəlzelələr və müharibələr nəticəsində şəhərin dağılmış tarixi binalarının bərpası ilə yanaşı, burada yeni məscidlər də inşa edilirdi. İsləm memarlığının şah əsərlərindən olan Ərk qalası və Göy məscid kimi tarixi abidələr bu günlərdək Təbrizin nadir incilərindəndir. Nəsrəddin şahın

dövründə Təbrizin ictimai binalarının statistikasını verən mənbədə şəhərdə mövcud olan 215 sayıda məscidin adı çəkilir [Cədvəl 5]. Onların bir neçəsi haqqında məlumat verək:

Əlişah məscidi Təbrizin hündür və möhtəşəm tarixi abidələrindən olub, Ərk qalası kimi də tanınır. Buna səbəb məscidin nəhəng görünüşə malik olmasına görə öz adı ilə paralel, "Ərgi-Əlişah" ("ərg" qala deməkdir, yəni "Əlişah qalası" mənasını verir) adlanması idi. Zaman keçidkə, "Ərgi-Əlişah" ifadəsi dənişqanda qısalıqlaraq Ərg (Ərk) kimi formalaşmışdır.

Əlişah məscidi Elxanilər dövründə Məhəmməd Xudabəndə Olcaytu (1304-1316) və Əbu Said Bahadur xanın (1317-1335) vəziri olmuş Xacə Tacəddin Əlişahın göstərişi ilə 1316-1323-cü illərdə (h.-q. 716-724) tikilmişdir. Əslən Təbrizin Məhad-məhin məhəlləsindən olan Xacə Əlişah gənc vaxtlarında hamamda dəlləklik edərmiş. Xalq arasında yayılmış rəvayət görə, bir gün Əli Dədə adlı bir şeyx həmin hamama gedib başını qırxdırı, Əlişah isə "Allah yolunda etmişəm" deyib ondan

Ərk qalası

pul almir. Bu zaman şeyx "Allah səni böyük və vəzifəli şəxs etsin" deyərək ona dua edir [Nader Mirza, 1360, 104]. Xalq inancına görə, şeyxin duası nəticəsində Xacə Tacəddin Əlişah baş vazir vəzifəsinədək yüksələ bilir.

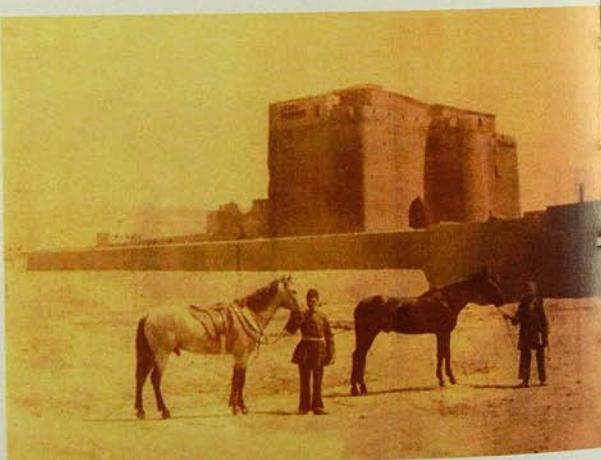
T.Əlişah F.Raşidəddinin öldürülməsindən sonra ölkənin yeganə vəziri olur və bu dövrda çoxsaylı əzəmatli binalar tikdirib elxanın nəzərinə cəlb etməyə, özadını əbədişdirməyə çalışır. Təbrizdə bir neçə məscid, mədrəsa, xanagah mahz onun təşəbbüsü ilə inşa olunur. O, Əlişah məscidinin inşası zamanı əmr verir ki, burada elə bir tağ düzəldilsin ki, o, Kəsra tağından da (Mədəin xərabələri nəzərdə tutulur - İ.M) böyük olsun [Emrani və b., 1380, 168]. T.Əlişah ağır xəstəliyə tutulduğundan məscidin tikintisi çox sürətə aparılır. Lakin məscid tələsik tikildiyindən heç istifadəyə verilməmiş tavanı çökür. Bina sonralar yenidən bərpa edilir.

Əlişah memarlıq kompleksi came məscidi, xanagah, mədrəsa və məqbərədən ibarət idi [Acerlu, 1383, 35]. Binanın memarı Fəlakı Təbrizi olmuşdur [Şəfi, 1392, 32]. T.Əlişahın vəsiyyətinə əsasən onun cənəzəsi Əlişah məscidində torpağa tapşırılmışdır.

Tarix boyu dağıntılara məruz qalan Əlişah məscidinin orta əsrlərdəki təsvirini verməkdən ötrü tarixi mənbələrə müracət etmək lazım gəlir. Əlişah məscidi haqqında ilkin tarixi məlumat naməlum misirliyə aiddir. 1322-ci ildə (h-q. 722) məscidi yaxından görən müəllif onun kaşı və gec oymalarını təsvir edir, mehrabın çərçivəsinin qızıl və gümüş olduğunu, tavanından gümüş çıraqlar asıldığını, hündürlüyü 70 zər⁶, diametri 5 zər olan iki minarəsinin mövcudluğunu yazar. Bundan əlavə həyatında şir heykəlləri olan fəvvərələrdən, mərmər hovuzundan bəhs edir. H.Qəzvini bu xüsusda yazar: "Xacə Tacəddin Əlişah Təbrizin Narmiyan məhəlləsinin (Məhad-məhin məhəlləsinin) adının danışqda təhrif olunmuş formasıdır - İ.M) xaricində böyük bir Came məscidi saldırmışdı. Onun sahəsi 250 - 200 gəz idi. Böyük zalı Mədəindəki

Kəsra sarayından da geniş idi. Lakin tələsik tikildiyindən tezliklə çökdü. Orada çoxlu mərmər daşlar işlədilmişdir" [Mustofi Qəzvini Həmdullah, 1389, 76-77].

Məşhur mərakeşli səyyah İbn Bəttutə sultan Əbu Səid vaxtı Təbrizdə gördüyü məscid barəsində qələmə alır: "Vəzir Əlişah Təbrizinin tikdiriyi məscidə yetişdim. Bu məscidin döşəməsi mərmər, divarları kaşı ilə bəzədilmiş və hər tərəfində yasəmən gülləri əkilib. Hər gün günorta çağı orada Yasin surəsi qiraat olunur". Sultan Yaqubun sarayına gələn venesiyalı tacir Əlişah məscidinin əzəmatindən heyrətlənərək aşağıdakı fikirləri söyləyir: "Əlişah Cəməsi Təbrizin ən hündür binasıdır və böyük həyəti vardır... Məscidi o qədər gözəl tikiblər ki, mənim dilim onu vəsf etməyə acizdir... Müsəlmanların namaza dayanan tərəfində (qiblə nəzərdə tutulur - İ.M) bir şəbistan tikiblər ki, çox hündürdür. Əgər mahir bir oxatan yaxşı kamanla ox atarsa, onun tavanına ox çatmaz. Amma bu binanın inşasını başa çatdırılmayıblar. Onun çevrəsində mərmər sütunlar, qıymətli daşlarla bəzədilən tağ inşa ediblər, o qədər zərif və şəffafdır ki, bühlura bənzəyir. Bütün sütunlar bir ölçüdə, bir qalınlıqda və bir hündürlükdədir" [Donald Vilber, 1364, 159]

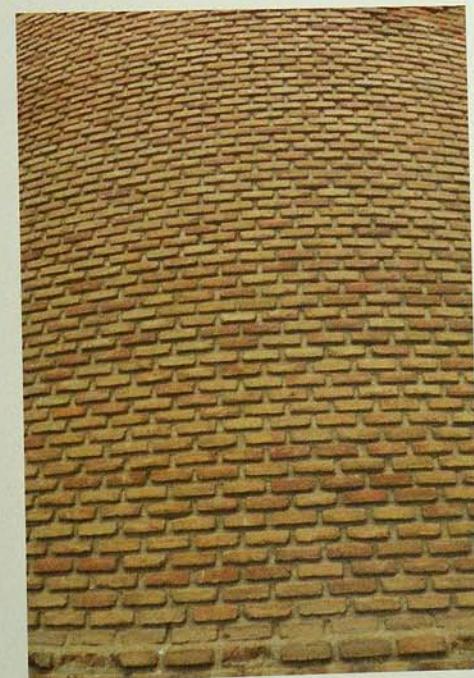

Ərk qalası. XIX əsr

6. 1 zər 104 sm-ə bərabər idi.

J.Şardən qeyd edir ki, Təbrizdə 250 məscid vardır. Əlişah məscidi demək olar ki, dağıdılmışdır. Onun aşağı hissəsi — camaatin ibadətə getdiyi yer yenidən tamir edilmişdir, minarəsi çox hündürdür. Bu məscid İravandan Təbrizə gələrkən müsafirlərə görünən ilk məsciddir [Şardən, 1993, 73]. J.Şardən Əlişah məscidinin bir minarəsi olduğunu yazsa da, digər mənbələr (naməlum misirli və s.) iki minarədən söz açırlar.

XIX əsrdə Türkiyə, Qafqaz, Azərbaycan və İranda olan fransız səyyahı xanım Dyołafoy bu binanın təsvirini obrazlı şəkildə belə qələmə alır: "..şəhərə daxil olanların diqqətini uzaqdan cəlb edir. Geniş bir meydanda yerləşir. Çoxbucaklı divarlarla əhatə olunub, hündür bürclərə malikdir. Ətrafında enli və dərin xəndəklər var. İndi onların bir hissəsi doldurulub. Bu yaritkilinin yanında Təbriz qarınzonu üçün yeni hərbi binalar da inşa edilib. Burada hazırda fəaliyyət göstərən top istehsal edən zavod mövcuddur. Ərk qalasının damında iki kiçik otaq var. Gözətçilər orada növbə ilə müşahidə aparır,

yanğıн və ya baş verən hər hansı bir hadisəni xəbər verirlər. Məharətlə tikilən divarlarına maili diqqət yetirilərsə, kərpiclərin arası paralel xətlər kimi nəzərə çarpır" [Dyołafoy, 1390, 65-66].

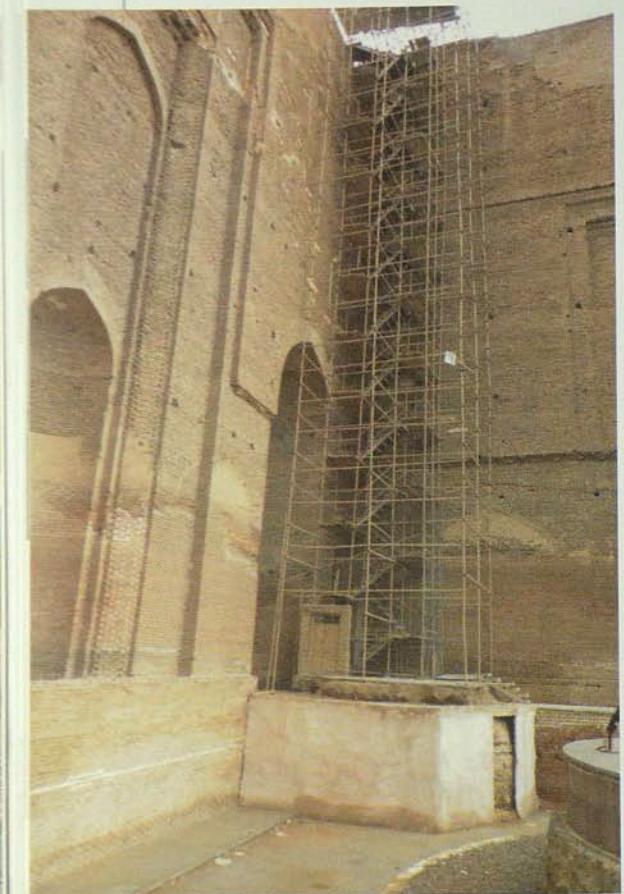
Tarix boyu müxtəlif təbii fəlakətlər və osmanlı basqınları nəticəsində bu nadir tikilinin müəyyən komponentləri dağıntıya məruz qalmışdır. Tarixi mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən məscidin dörd tərəfində baştağ və düzbucaqlı daxili həyəti vardır.

Mərmər daşlarla döşənmiş həyətin mərkəzində uzunluğu 100 addım, dərinliyi 6 addım olan böyük hovuz mövcud imiş [Nader Mirza, 1360, 105]. Bundan əlavə, burada su arxi, ətrafında isə meynə ağacları və yasəmən kolları salılmışdır.

Müsəlman mədəniyyətinin göstəricisi olan bu bina və ətrafindakı mənzərə səyyahların dediyi kimi, məkana qədəm qoyan ziyyarətçilərin könlünü oxşayır. Bu fikir çöl tədqiqatlarında da təsdiqini tapdı. Məlumatçının söylədiyinə görə, yaxın keçmiş qədər Ərk qalasının qarşısında "Bala bağ" (Kiçik bağ — İ.M) adlanan gözəl park yerləşirdi [Əli Yəzdani].

Əlişah məscidinin eni 30,15 m, hündürlüyü 26 m, yan divarlarının qalınlığı 10,40 m, cənub divarları (mehrəbin divarı) isə 65,60 m-ə çatır [Niknam Lala və b., 1389, 232]. Yan divarlarının içərisi iki enli divardan ibarətdir. Bu divarlar bir neçə mərhələdə sütunlarla bir digərində birləşdirilmişdir [Donald Vilber, 1364, 161]. Məscidin yuxarı başına qalxmaqdən ötrü 69 pilləkən qət etmək lazımlı galirdi. Eyvanı üç tərəfdən bağlı, bir tərəfdən açıq idi.

Binanın hər iki tərəfində iki minarə ucaldır. Binanın tağşəkilli üç qapısı vardır. Onlardan yalnız ikisi işlənirdi. Kapıların eni 4, hündürlüyü isə 20 addım təşkil edirdi. Hər girişdə şəffaf mərmər lövhələr bərkidilmiş, qapıların üzərində cilallanmış bürünc və qızıl suyunu çəkilmiş metallar asılmışdır. Kapıların hər iki tərəfindəki sütunlar mərmərdən deyil, müxtəlif əlvan daşlarından ucaldılmış, tağlar isə gec və kərpiclə hörülülmüş, üzərində kaşı işlənməmişdir. Tağlar ağardılmış və bəzisi mehrəb kimi istifadə edilirdi.

Ərk qalasının altından üç yeraltı keçid mövcud idi. Bu tunellərdən biri Şənbə-Qazana, digəri Rəbi-Rəsiyyə (indiki Bağmeşə məhəlləsi), üçüncüsi isə bazarın içindən, Açıçayın altından olmaqla hazırlı Təbriz hava limanının yaxınlığına çatırdı. Məşrutə İnqilabı zamanı əksinqilabçılar Təbrizə hücum çəkərkən vətənpərvərlər yeraltı tunellərdən keçərək arxadan düşmənə zərbə endirib qələbə çalırlar [Cəvadi, 1350, 130-131].

XVII əsrə binanın uçulmuş böyük bir hissəsi əsaslı təmir olunmuşdur. Qala-məsciddə müəyyən vaxtlarda bərpa işləri görülmüş, ətrafında qarnizon üçün bina da tikilmişdi. Qacarlar zamanında məscidin ətrafına mədrəsə və zaviyə hissəsindən hasar çəkilmişdi. Bu dövrədə məscid, eləcə də onun ətrafindakı binalardan dövlət taxıl anbarı və cəbbəxana kimi istifadə edilmişdi. Məşrutə İnqilabı dövründə isə Ərk qalası Təbriz inqilabçılarının əsas hərbi istinadgahı idi. 1925-ci ildə Ərk qalası ətrafında Milli bağ salılmışdı. Hazırda yaxınlığında namazgah da fəaliyyət göstərir.

Binanın əsas inşa materialını bışmış kərpic, mərmər və s. təşkil edirdi. Deyilənə görə, hörgüdə yumurta sarısından istifadə olunmuşdur. Bəzək işləmələrində qismən işlənən qızıl və gümüş abidəyə xüsusi yaraşq verirdi. Kitabəsində gözəl xətlə Quran ayələri həkk edilmişdi. Hazırda cənub hissəsində məhrabının qalıqları qalmış, qalan hissələri sökülmüşdül. Məscidin bayır hissəsinin sağ tərəfində mədrəsə, solda isə zaviyə (namaz qılmaq üçün otaq, bəzi möminlərin dənə olunduğu yer) fəaliyyət göstərirdi. Hər gün əsr namazından sonra bütün şəhər əhli Əlişəh məscidinə toplaşaraq Quranın Fəth, Əmm, Yəs surələrini oxuyardılar [Niknam Lal və b., 1389, 233].

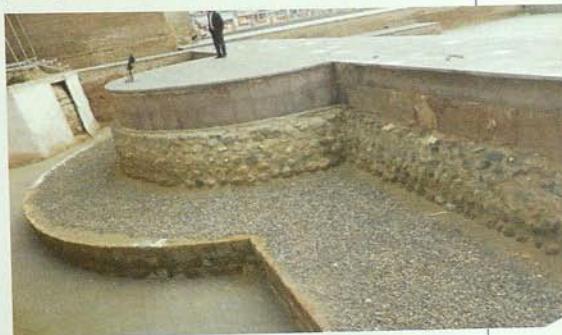
Əlişəh məscidinin ətrafında aparılan arxeoloji qazıntılar da maraq doğurur. Qazıntılar 1971-ci ildən (h.-ş 1350) arxeoloq Ələkbər Sərfərazinin rəhbərliyi ilə məscidin həyətində Qacarlar dövründə aid olan hissədən başlanılmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bina natamam tikildiyindən tezliklə taq uçmuşdur.

Qazıntılar zamanı məlum olub ki, kərpictəq döşəmənin üstünə deyil, inşaat materialları olan çinql və qumun üstünə çökmüşdür.

Bu fakt bir daha onu göstərir ki, bina tamamlanmamış, tikinti hələ davam edərkən tikili dağılmışdır. Arxeoloq göstərir ki, bina cənub və şimal olmaqla iki ayrı-ayrı hissədən ibarət idi. Binanın ən köhnə hissəsi olan şimal tərəfi 1981-ci ildə (h.-ş 1360) sökülmüş, Ərkin indiki qalığı, yəni eyvanı onun cənub hissəsini təşkil etmişdi. Qazıntılar əsasən binanın şimal və cənub tərəfi arasında heç bir bağlılıq tapılmamışdır. Ərkin şərqi və qərbi tərafında aypara qövsün müqabilində iki kərpic minarə aşkarlanmışdır. Qeyd edək ki, şərqi tərəfdə minarənin yalnız planı, qərbi tərəfdə isə hündür hissəsi qalmışdır. Bu minarə binanın şimal tərəfini əhatə etmiş, indiki Ərkin əsas binası, yəni cənub tərəfi ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Tapılan pilləkənlər şimal hissənin astanasında yerləşirdi.

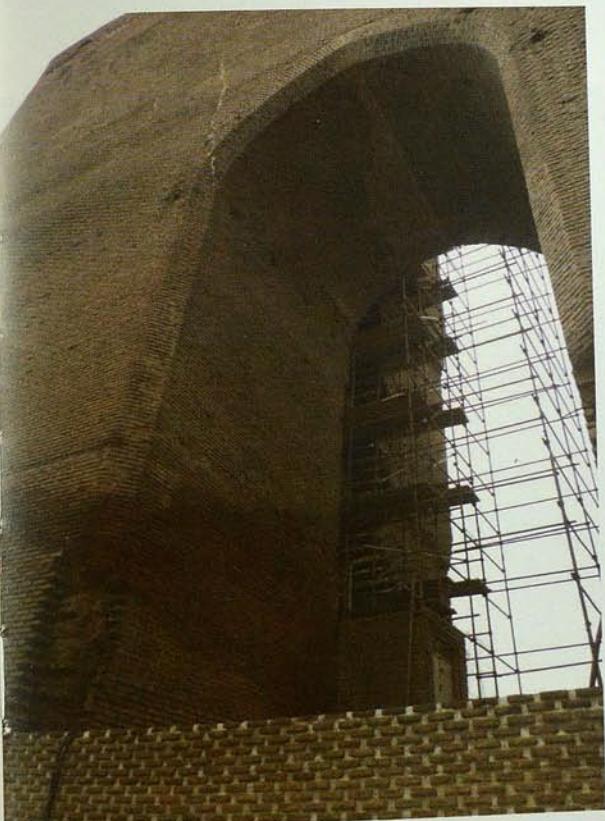
Tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlirlər ki, indiki Ərki inşa etməzdən əvvəl Əlişəh camesinin sahəsində üzü qibləyə doğru bina tikilmiş, onun tağının önündə iki tərəfdə minara, giriş qapısının qarşısında isə pilləkən yerləşdirilmişdir. Binanın divarında məhrabın yoxluğu oranın məscid olmasını söyləməkdə tədqiqatçıda şübhə oyadır. O əsaslandırır ki, binanın quruluşunda sonradan dəyişikliklər olmuş, Ərkin binası Əlişəh Camə məscidi ilə eyni bina deyil [Acerlu, 1383, 36-37].

Ərk qalası ətrafında sonrakı dövrlərdə də müəyyən inşaat işləri aparılmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində uzunluğu 10 m, eni 5 m, hündürlüyü 4 m olan, kərpiclə hörülən səki, həmçinin betondan tikilən iki bünövrə aşkar edilmişdir. Bu layda Qacarlar zamanında üç mərhələdə salınan tikili üzə çıxmışdır.

Qazıntılar göstərir ki, Ərk qalasının sahəsi uzun müddət baxımsız qalmışdır. Sonralar qərbi divarın yaxınlığında və üzərində taxıl və azuqə saxlamaq üçün binalar tikilmişdir. Bunlar Təbriz qarnizonunun istifadəsində idi. Burada bir-birinin ardınca üç cərgədə yeni tikililərdən uzunluğu 18, 3 m, eni 2,6 m, dərinliyi isə 2,3 m otaqlar və onları birləşdirən dəhlizlər peydə olmuşdur.

Ərkin məhrabının qarşısında anbar məqsədilə bir sira binalar da inşa edilmişdir. Onlar qərbi hissədə tikilənlərdən daha böyükdir. Anbarla paralel olaraq uzunluğu 24 m, eni 6,38 m olan zal da mövcuddur. Zalın hər birinin hündürlüyü 2 m olan beş qapısı var. Onlar Ərkin köhnə tikilən hissəsinə açılırlar. Qazıntılar göstərir ki, Ərkin müxtəlif

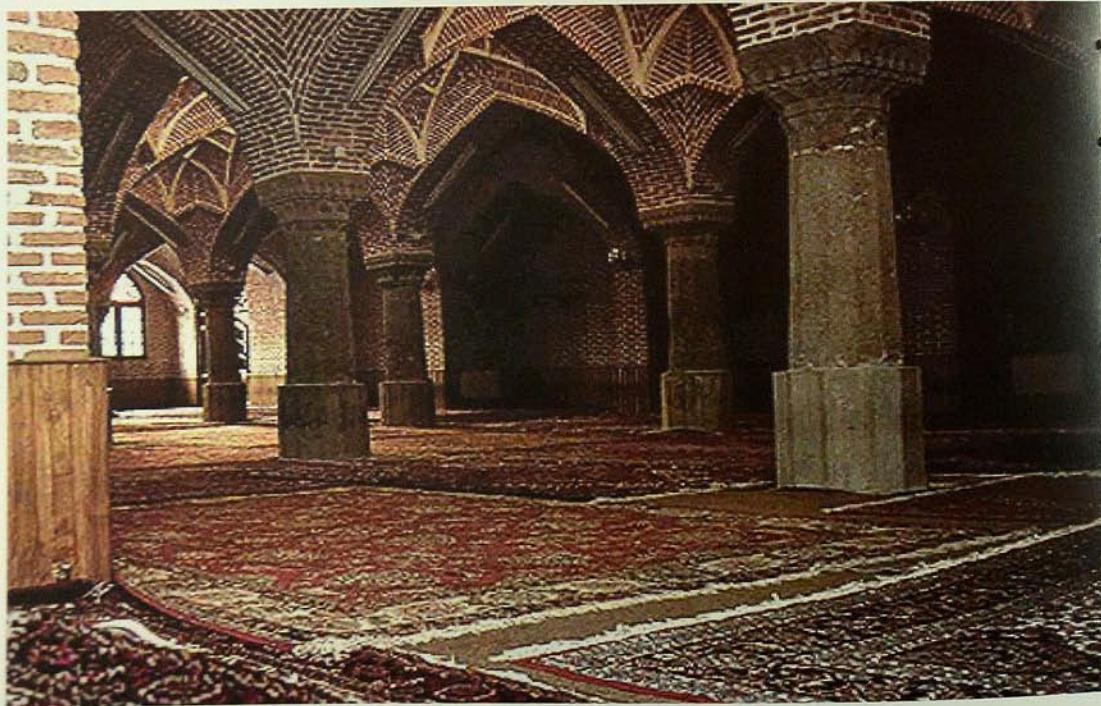
hissələri və tavanı uçduqdan sonra daş-kəsəyi hamarlayıb üzərinə körpic döşəmişlər. Həyatında iki quyu qazılmış, lakin bura yeraltı sularla dolmamışdır [Emrani və b., 1380, 173-174]. Cox ehtimal ki, mehrabın və abidənin cənub hissəsi quyuların ucbatından xarab olmuşdur.

Qaladakı quyular havakesh rolunu oynayırı. Məlumatçıların dediyinə görə, S.C.Pişəvərinin silahdaşları Ərk qalasında səngər qurmuş və şah qosunlarına məğlub olan fədailər ələ keçməmək üçün özlerini həmin quyulardan atmışlar. Siyasi hadisələrin gedişində Ərk qalasında kürəklər qoyulmuş, top mərmiləri istehsal edilmişdir. Ərkin həyatında beş dəmirəritmə kürəsi də tapılmışdır.

Abidə ilə bağlı xalqın yaddaşında maraqlı xatirələr qalmışdır. İlaxır çərşənbəsində qız-gəlinlər arzu-dilək tutub Ərk meydanına toplaşar, burada nəzir paylayardılar [Şəbani, 1381, 221]. Həmin gün subay qızlar nəzir

deyər, topa parça bağlayıb niyyət edərdilər [Borhan Azad, 1343, 75]. İctimaiyyətin qərarına əsasən, xeyanətətmış qadınları cozaçılmış məqsədilə onları Ərk qalasının başından aşağı atardılar. Baş vermiş bir hadisə nəticəsində bu adət aradan qalxır. Belə ki, qaladan atılan qadın heç bir xəsarət almadan yavaşça yera düşür. Sada kütlə hadisəni möcüza bilərək onu bir daha təkrarlamır [Bəhrəmi, 1313, 178]. Lakin hadisəni öz gözləriylə gördüyüünü iddia edən tarixçinin yazdığını görə, həmin qadını sariyib yenidən qaladan atırlar və o, bu dəfə həlak olur [Nader Mirza, 1360, 106]. Bügünkü gündə xalq arasında Ərk qalası haqqında tarixin müxtəlif hadisələri ilə bağlı nəğyllər, əfsanələr dolaşmaqdadır [Ərk qalası, 1358, 36].

Həsən Padşah məscidi Ağqoyunlu Uzun Həsənin fərmanı ilə inşa olunmuşdur. O, vəsiyyətnaməsində qeyd edir ki, bu iş onun ölümündən sonra davam etdirilsin. Məscidin əsası 1419-cu ildə (h.-q. 822) qoyulmuş,

Həsən padşah məscidi

Sultan Yaqub hakimiyyətə yiyləndikdən sonra tikinti dayandırılmışdır [Emrani və b., 1380, 188]. Bu barədə maraqlı bir rəvayət də yaranmışdır: Uzun Həsən xəstələnərən ailəsinin hüzurunda özüne yaxın bildiyi dərvish Qasımi yanına çağırıldır. Məyus halda etiraf edir ki, hakimiyyəti dövründə böyük səhvə yol verib, özü üçün nə məqbərə, nə zaviyə, nə də məscid tikdirib. O, dərvişə bildirir ki, qəbrimin üstündə zaviyə və məscidin inşasını sənə tapşırıram, məni daima xeyir və ehsanla yada sal.

Beləliklə, sultanın vəfatından sonra dərvish vəsiyyətin həyata keçməsinə ciddi təşəbbüs göstərir. Məscidin təməli qoyulan gün böyük hazırlıq işləri görülür, qazılara, üləmalar və kasıblara ehsan süfrəsi açılır.

Sahibabad meydanının yaxınlığında tikilən dini kompleks (buraya məscid, madrasə, xanəgah, hətta kohriz də daxil idi) xalq arasında "Nəsriyyə" adı ilə tanınır.

Həsən Padşah məscidi Şərq memarlığının şah əsərlərindən idi. Məscidi öz gözləri ilə görün. Ö.Çələbi onun geniş təsvirini verir: "Mehrəb və minbəri, azanverən yeri incə əl işinin misilsiz nümunəsi olub, heç kəs oraya əl vurmağa cürət etmir. Dörd çevrəsində olan pəncərələr damircı əli, Nacəf daşları ilə başdan-başa bəzədilmiş və parıldadılmışdır. Cənuba doğru qapısının dörd tərəfində olan və cürbəcür gözəl xətlərlə yazılış kitabələri, yonma naxışları, şəbəkələri və Rum üslubundakı naxışlarının hər biri insanı məftun edir... Mehrabın iki tərəfindəki sarı rəngdə olan gözəl daş parçası vardır ki, hər biri Iran və Turan xəracına dəyər, onlar sanki kəhrəbadır. Başqa ölkələrdə bunların bənzəri yoxdur" [Çələbi, 1997, 22].

Mənbələrin verdiyi məlumatə görə, günbəzləri kaşı ilə örtülmüş, dörd tərəfdən divarları nəbatı və həndəsi naxışlarla bəzədilmişdi. Qapı və pəncərələrinin üstündə suls xətti ilə yazılmış kitabələri vardır. Qapının üzərində iki gəz ölçüsündə müəllifi Əlaəddin olan kitabə mövcud idi [Nader Mirza, 1360, 111]. Həmin şəxs Şah Təhmasibin (1524-1576) hakimiyyəti dövründə məşhur xəttat olduğundan ehtimal edilir ki, məscid

zəlzələdən dağlıqlıdan sonra Səfəvilər dövründə yenidən bərpa olunmuşdur.

Çaldırı döyüşündən sonra Təbrizə daxil olan Sultan Səlim üləmaların müşayiəti ilə məhz Həsən Padşah məscidində namaz qılımışdır [Səccadi, 1375, 7]. Görünür, dövrün siyasi mühitinə uyğun olaraq, bu məsələdə sünni və şia kimi məzhab forqı əsas rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, Səfəvilər dövründə əvvəl tikilmiş bütün məscidlər əhalinin düşüncəsində sünni məscidləri kimi hifz olunmuşdu.

Həsən Padşah məscidi Təbrizin əksər tarixi məscidlərindən, o cümlədən Götə məsciddən də böyük olmuş, lakin sonuncunun tükənməz gözəlliyi, nəfis və inca ornamentləri məhz onu diller əzberinə çevirmişdi.

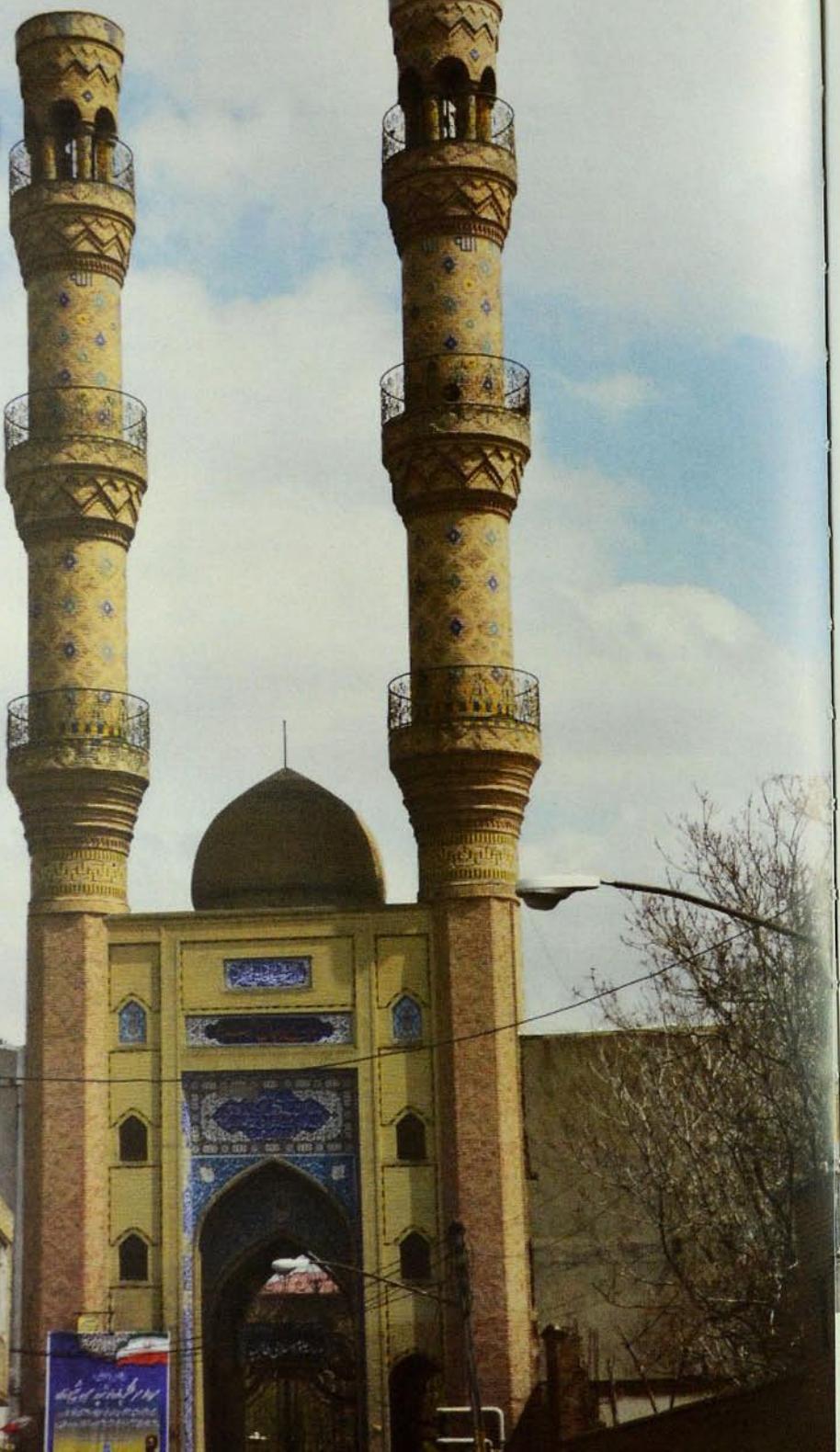
Came məscidinin inşa tarixi dəqiq məlum deyil. Lakin mənbələrə nəzər salsaq, binanın əsasının təqrİban X əsrə (h.-q. IV əsr) Rəvvadilər sülaləsi dövründə qoyulduğunu söyləmək olar.

Əl-Müqəddəsi yazar: "Came məscidi şəhərin ortasındadır. Gözəlliyyin həddi-hüdudu yoxdur" [Vəlixanlı, 1974, 101]. Onun inşası fasılələrlə davam edərək zaman-zaman yeni tikililər əlavə edilmiş və dəfələrlə təmir olunmuşdur.

Rəvvadilər dövründə zəlzələdən sonra məscidin bərpası maraqlı doğurur: Əbu Mənsur dörd nəfəri — Şeyx Əbu Nəsir əl-Necəfi Naxçıvandan, Xəlil Sufiyanini və Şeyx Əbu Əli Əyyubu Arandan, Şeyx Səid Səməlu Müğandan bu işə cəlb edir. Onlar məscidin dörd künkündə dayanırlar. Münəccim Əbu Tahir vaxtı təyin edir və tasi (münəccimlik aləti — İ.M.) çalır. Bu övliyaların hər biri məscidin künclərindəki (yəni bünövrəsinə - İ.M.) palçığın içinə bir daş atırlar. Həmən gün ehsanlıq 300 inək və qoyun kəsilir [Rzazad, 1380, 112].

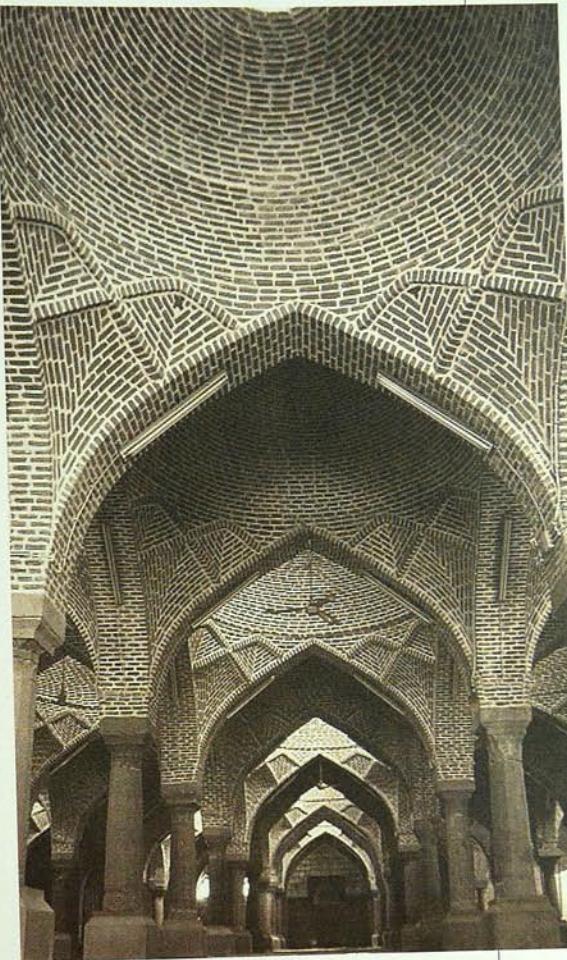
Came məscidi

Təbriz Camesi bazarnın arxasında, Talibiyə mədrəsəsinin yaxınlığında yerləşir. XIX əsrд binanı şəxsən müşahidə edən Nadir Mirzə yazar: "Burada üç məscid var, onlardan biri çox qədim tarixə malikdir, banisi və tikilmə vaxtı məlum deyil. Bu məscidin tağları qısa olduğundan təbrizlilər onu "Əlçaq məscid" (Alçaq məscid — İ.M) adlandırırlar. Bu məsciddə günorta namazı qılır. Came məscidinin yanında digər bir tarixi məscidin təməli Molla Məhəmməd Mamaqanının müridləri tərəfindən qoyulmuşdur. Bu məscid tünd-göy rəngli 40 sütuna malikdir. Burada daha yeni bir məscid isə Molla Məhəmmədhəsən Pişnamaz adı ilə məşhurdur" [Nader Mirza, 1360, 107].

Came məscidi qərbən Hüccətülislam məscidi, şərqdən isə Alçaq məscid və Mirzə İsmayıllı xalaoğlu məscidlərinin əhatəsində yerləşirdi. İki daş kitabəsi qalmışdır. Onlardan biri şimal qapısının üzərində həkk olunan Səfəvi şahı Sultan Hüseynin 1694-cü il (h.-q. 1106) tarixində verdiyi fərmandır. Digəri isə camenin içində qərb tağlarının birində şah Təhmasibin gördüyü yuxu ilə əlaqadər yazılın kitabədir [Karəng, 1376, 270-278].

Sadə və bəzəksiz tikilən Came məscidi Təbrizin digər maddi mədəniyyət nümunələri kimi dağdıcı zəlzələlərdən dərin fəsədlər almışdır. Abidə XVIII əsrə Hüseynqulu xan Dünbülinin göstərişi ilə yenidən bərpa edilmişdir. Hər iki tərəfində qadınlarının ibadəti üçün kiçik hücrələr də tikilmişdir. Məscidin uzunluğu cənubdan şimala 64 m, şərqdən qərbə isə 15 m-ə bərabər idi [Karəng, 1376, 206]. İki giriş qapısından biri şərq tərəfdən küçəyə, digəri isə həyətdən dəhlizə, oradan da şəbistana (dərviş və qariblərin gecələdiyi, dini ayinlər icra olunan yer) açılırdı. Əsas inşaat materialı kimi gəc və kərpic işlədilmiş, kaşı və qiymətli daşlardan istifadə olunmamışdır. Divarlarında gəc üzərində Quran ayələri həkk edilmişdir. Mehrabin üstündə nəstəliq xətti ilə "La ilahə illallah, Muhəmmədən Rəsulullah, Əli Əsədullah və Vəliyullah" kəlmələri yazılmışdır [Məşkuri, 1352, 207].

Göy məscid (Cahansah məscidi və ya Müzəffəriyyə imarəti) 1465-ci ildə (h.-q. 870-ci ilin rabiü'l-avval ayı) Qaraqoyunu hökmdarı Cahansahın hakimiyəti illərində inşa edilən Müzəffəriyyə memarlıq kompleksinin tərkibində olmuşdur. Hazırda həmin kompleksdən yalnız Göy məscid qalmışdır.

İslam memarlığının şah əsəri sayılan bu abidə göy və firuzayı kaşı ilə bəzədildiyindən tarixi ədəbiyyatda "Göy məscid" və ya "İslam firuzəsi" adı ilə tanınır. Onun girəcəyindəki kitabədə "Əlemareye-mobarekeye-əl-Mozaffəriyyə" sözləri həkk olunmuş və bu

səbəbdən də məscidi həm də "Müzəffəriyyə məscidi" adlandırırlar.

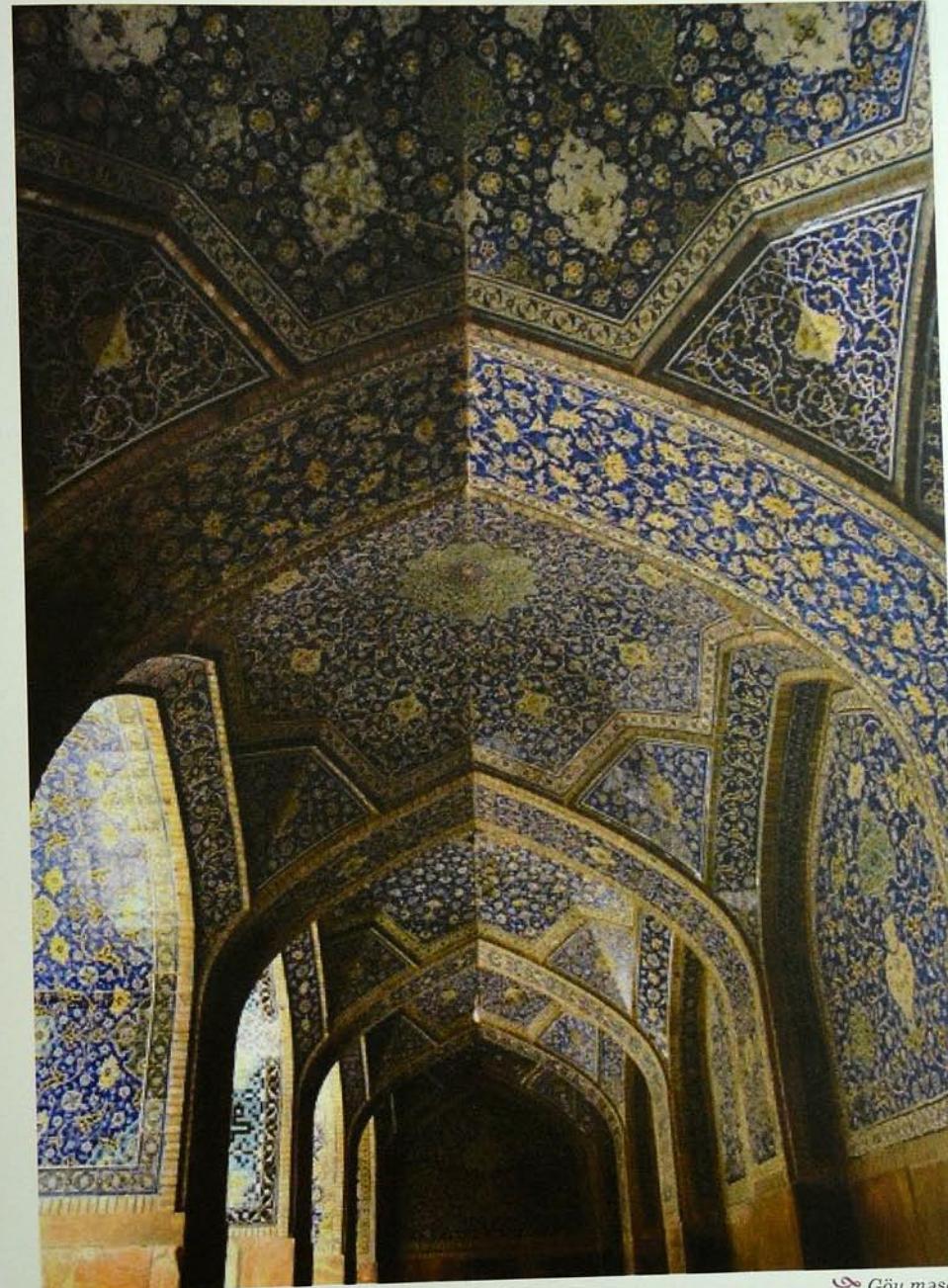
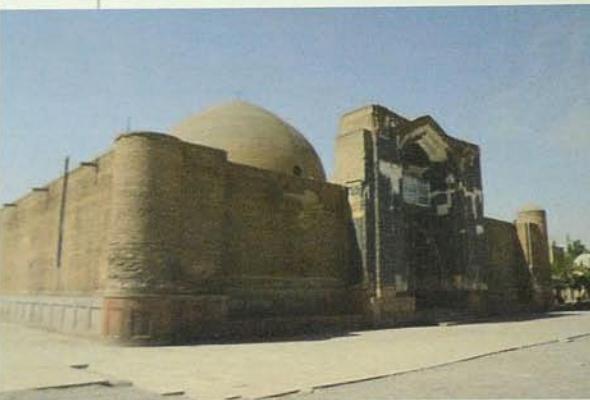
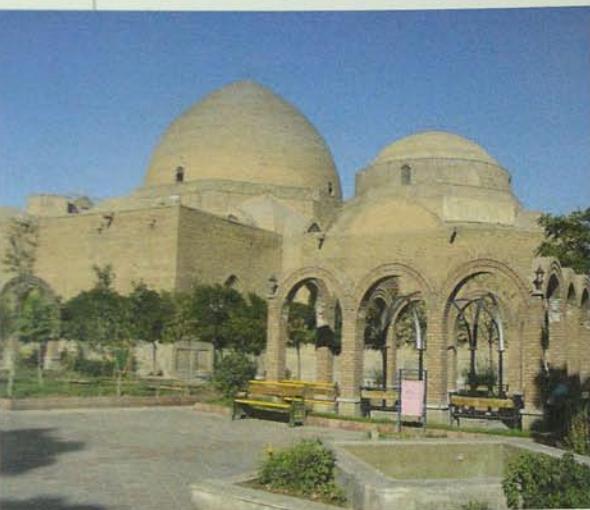
Mənbələrin məlumatına görə, bina Cahanşahın həyat yoldaşı Bəyim xatunun səyi ilə hasıl olmuşdur. Binanın digər tikililəri onun ölümündən sonra davam etməkdə idi. Cahanşahın qotlindən sonra tikinti yarımqıq qalmışdır. Lakin çox keçmir ki, Ağqoyunlu Yaqub Mirzənin zamanında Təbrizdə abadlıq işləri aparılır, həmçinin Götər məscid Cahanşahın qızının nəzarəti ilə tamamlanır. Kitabələrinin birində onun da adına rast gəlinir. Məscidin inşasının memar Xacə Əli Gücaci tərəfindən aparıldığı söylənilsə də bəzi mənbələrə görə, bu abidə kitabələrindəki adı çəkilən Nemətulla adlı memarın əsəridir.

Məscid diametri 16,5 m, fasadı isə 52 m olan, günbəzli, kvadratşəkilli quruluşa malikdir. Bişmiş kərpicdən tikilən binanın əsas ibadət yeri və 9 otağı, mərkəzində baştağ, kənarlarında isə 2 minarəsi var. Tədqiqatçıların bir qrupu məscidin daşlarının Gürcüstandan, bəziləri isə Şirəmin, Dehxarqan (Azərşəhr) və ya Əcəbşirdən daşımıldığını söyləyirlər [Hoseynpur, 1391, 54]. Ə. Karəng hesab edir ki, məscidin döşəməsindəki daşlar Urmıya gölü sahillərindən gətirilmişdir [Karəng, 1376, 294].

Cahanşahın əksər övladları Götər məsciddə dəfn edilmişdir. Bəzi memuar mənbələrə görə, Götər məscid sünnilər zamanında tikildiyindən şıələr oraya getməkdən imtina edardılar [Çələbi, 1997, 22]. Eyni zamanda, Safəvi-Osmanlı müharibələri zamanı türk qoşunları Təbrizi zəbt etdikdə Götər məscidə xətər yetirməmişlər.

J.B.Tavernye Götər məscidin gözəllik və əzəmətinə ətraflı təsvir edir: "Təbrizin məscidləri içərisində ən ali və təmtəraqlı şəhərin xaricində, İsfahan yolunun üstündə qərarlaşır. Bu məscid yer səthindən səkkiz pillə yuxarıda yerləşib, hündürlüyü 50 addimdir. Bayır tərəfdən bütün divarlar rəngli, əla kaşı ilə örtülmüşdür. Daxildən gözəl naxışlar, qızılı və tünd-götər rəngli ərəb əlifbasi ilə yazılarla zinətləndirilmişdir.. Bütün bu rənglər göz oxşayır..."

Götər məscid

Götər məscid

Səyyah əlavə edir ki, məscidin cənub hissəsində iki böyük şəffaf daş qoyulub. Üzərinə günəş şüaları düşərkən onlar qırmızı rəngə çalır. Günəşin batmasından bir müddət keçməsinə baxmayaraq, daşların parıltısında hətta məktub da oxumaq olar. J.B.Tavernyeyinin yazdığını görə, bu möhtəşəm məscid sünnilər tərəfindən tikildiyindən hazırda iranlılar oranı tərk etmişlər [Tavernier, 1980, 41].

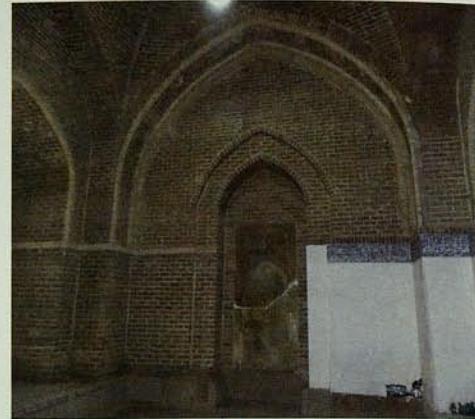
J.Şardən qeyd edir ki, məscidin iki qülləsi (minarə – İM) kiçikdir. Digər iki qülləsi isə xüsusi arxitektura və son dərəcə məharətlə tikilmişdir. Qüllələr bir-birinin üzərində quraşdırılmış, yuxarıdakı qüllə öz bünövrəsinə çevrilən qüllədən diametrinə görə daha böyük olmaqla yanaşı, ondan çox-çox hündürdür [Şardən, 1993, 73]. Minarələrin içində yuxarı qalxmaqdan ötrü pilləkənləri vardı.

Minarələrin pilləkənləri

İki geniş zaldan ibarət olan günbəzli ibadətgahın yolu dəhlizdən keçirdi. Birinci günbəz qızılı və gümüşü rəngli kaşıclarla bəzədilmişdi. Böyük şəbistandan bala (kiçik) şəbistana daxil olarkən sol tərəfdə qoz

ağacından hazırlanmış 6 pilləkəndən ibarət minbər divara söykədilmişdi.

Göy məscidin mehrabi

Məlumatçıların söylədiyiin görə, şəbistanda qoz ağacından düzəldilən müşəbbəh vardi. Məşrutə İnqilabının sonunda ruslar Təbrizə girdiyi zaman müşəbbəh məhv edilmişdi. Həmin dövrdə məscidin döşəməsindəki mərmərlər, Qaraqoyunu Cahanşah və həyat yoldaşının məzar daşları da dağıdılmışdı.

Qaraqoyunu Cahanşahın məqbərəsi

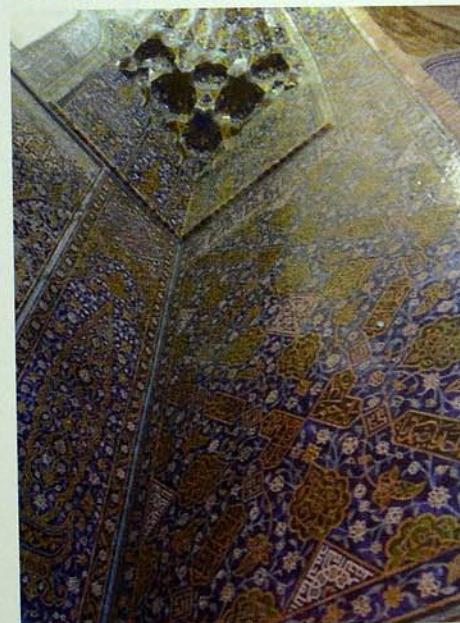
İkinci minbəri isə daha incə düzəldilmiş, onun 14 pilləkəni, məhəccəri və üstündə örtüyü da vardi. Daxildən 12, bayır hissədən isə 16 dayaq üzərində qurulan günbəzin diametri 36 addım idi. Sütunların aşağısında ağ mərmərdən səkilər düzəldilmişdi. Məscidə daxil olanlar ayaqqabılarını çıxarıb həmin səkinin altındakı boş xanalara qoyurdular [Emrani və b., 1380, 178].

Divarların yuxarı haşiyələrində kaşı üzərində suls xətti ilə Allahın adları – Ya Əhəd, Ya Səməd, Ya Rəhim və s. yazılmışdır. Haşiyələrin üstündəki şalbanlar 2 Təbriz zəri hündürlüyündə ud ağacından (ud ağacı ətirli və gec çürüyen xüsusiyyətlərə malikdir) düzəldilmişdi. Məxəzlərdə bu barədə maraqlı bir bənzətmədən söz açılır: "Qələm yonarı məscidin şalbanına vuranda elə bil fil sümüyünü dəyib yonulur" [Nader Mirza, 1360, 80].

Madam Dyölafoy öz gözləriylə gördüyü Göy məscidin heyrətamız gözəlliyyində bəhs edir, onun zəlzələ nəticəsində viran qalmasından təəssüfləndiyini bildirir: "... günbəzləri xarab olmuş, divarları çökmüşdür. O gözəl inşaat materialları həyətdə artıq yiğinti kimi nəzərə çarpır. Ətrafdakı sakinlər yiğintini maneəsiz eşolayırlar, özlərinə ev tikmək üçün bu materialları daşıyb aparırlar. Məscidin qarşısında karvan yolu da salınmışdır..." [Diyelafoy, 1390, 478].

Göy məscidin tamamlanmasına 30 il vaxt sərf olunmuşdur. Binanın bünövrəsi 8 il, bəzək və kaşilar isə 22 ilə başa çatmışdır. Binanın giriş hissəsi və içərisində demək olar ki, kaşı bazəyi olmayan yer qalmamışdır. Kaşilar göy, yaşıl, aq, qara, sarı, qəhvəyi rənglərdədir.

Kitabələri nəstəliq, kufi, süls və ruqa xətləri ilə yazılmışdır. Məscidin səkkiz sütunu vardır ki, onlardan biri naqis, digər yeddisinin yazıları oxunaqlıdır. Sütunlar ayələrdən götürülmüş mövzulara əsasən adlandırılmışdır. Birinci sütun "Təvəkkül", ikinci "Təsbeh", üçüncü "Əlhəmdullah", dördüncü "Resalət və Məlaeke", beşinci "Səlam", altıncı "Tohid", yeddinci "Dua" adlanır [Hoseynpur, 1391, 56].

Təvəkkül sütununda Ali İmran (159, 160-ci ayə), Nisa (81-ci ayə), Maidə (11-ci), Enfal (2, 49, 61-ci ayə), Nəhs (99-cu ayə) və İsra surələrindən (65-ci ayə) hissələr əks olunub. Təkcə İsra surəsinin 65-ci ayəsi kamil yazılıb: *ان عبادی ليس لك عليهن سلطان و كفى بربك وكلا*.

Doğrusu, Mənim (momin) bəndələrim üzərində sənin heç bir hökmranlığın ola bilməz. Rəbbinin vəkil olması (sənin şərindən və vəsəvəsəndən onları qoruması) kifayət edər! [İsra surəsi, ayə 65]

Təsbeh sütununda "Sübhan" sözünün işlənildiyi ayələr həkk olunub. Burada Bəqərə (32, 116-ci ayə), Ali İmran (191-ci ayə), Nisa (171-ci ayə), Ənam (100-cü ayə), Əraf (143-ci ayə), (31-ci ayə), Yunus (18, 68-ci ayə), Yusif (108-ci ayə) və Əlafat surəsinin (180-ci ayə) ayələrindən hissələr verilib.

Əlhəmdullah sütununda Fatihə (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7-ci ayələri), Ən'am (1-ci ayə) və Əraf surəsindən (43, 44-cü ayələr) bəzi ayələr verilmiş, Ən'am surəsinin isə 1-ci ayəsi tam təsvirini tapıb:

الحمد لله الذي خلق السموات والارض وجعل الظلمات و
النور رشم الدين فكرروا برهم بعدلون

Göyləri və yeri (yoxdan) xəlq edən, zülmətləri və nuru yaradan Allaha hamd (şükr və tərif) olsun! (Bu qüdrəti gördükdən) Sonra kafir olanlar yena (bütləri) öz Rəbbinə tay tuturlar [Ən'am surəsi, ayə 1].

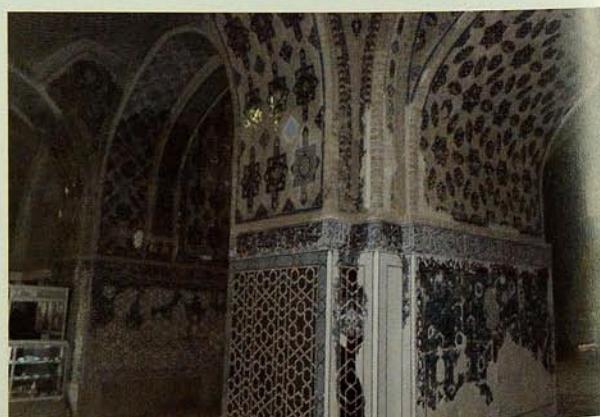
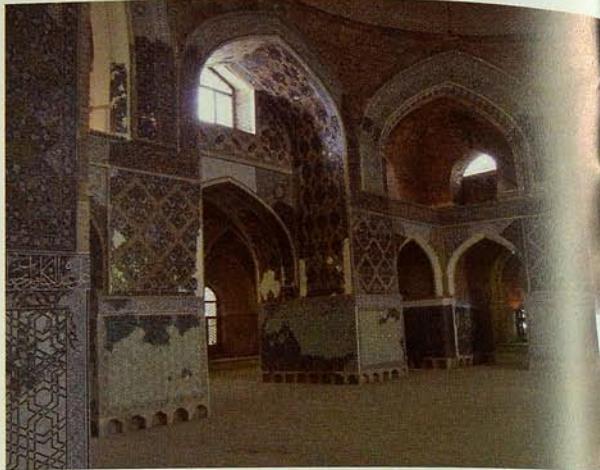
Resalat və Məlaekə sütununa Bəqərə (285, 286-ci ayələr) və Ali İmran surəsindən (16, 17, 18-ci ayələr) hissələr köçürürləb.

Səlam sütununda Maida (3-cü ayə), Ən'am (54, 125, 127-ci ayələr), Əraf (46-ci ayə), Yunis (25-ci ayə), Hud (69-cu ayə) və Rə'd surəsinin (24-ci ayə) ayələrindən bəzi sözlər yazılıb.

Tohid sütunu tam oxunmamış, burada Təh surəsinin 8, 14, 98-ci ayələrindən kəlmələr göstərilib.

Dua sütununda Nisa (75-ci ayə), İbrahim (38, 41-ci ayələr) və Əraf surəsindəki (151-ci ayə) ifadələr əksini tapıb.

Göy məscid ətrafında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim dövrlərə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkarlanmışdır. Araşdırmaçılar göstərir ki, Göy məscid Azərbaycan və ümumən Şərqi memarlığından qidalansa da, bir qədər

Avropa memarlıq üslubuna bənzəyir. Onun memarlıq-plan baxımından orta əsrlərə aid digər məscidlərdən fərqləndirici cəhəti sütunlardan ibarət qalın divarların və divar aralıqlarının olmamasıdır. Məscidlərin sütunlu və eyvanlı quruluşu İslam Şərqi memarlığının əsas xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

Ustad-şagird məscidi Məhad-məhin (Miyar-miyar) məhəlləsində yerləşirdi. Təbriz sakinləri arasında yayılan rəvayətə görə, bu əzəmetli məscid bir nəfər usta və onun şagirdinin fasıləsiz əməyi nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Lakin zənnimizcə, bu inandırıcı sayla bilməz.

Tarixi mənbələrdə məscidin Hülakü xanın nəslindən olan Əlaəddin ləqəbli Kiçik Şeyx Həsən tərəfindən tikdirildiyi göstərilir və "Əlaiyyə" adı ilə adlandırılır [Nader Mirza, 1360, 108]. Bəzi qaynaqlarda isə məscidin banisinin Hülakü xanın nəvəsi Süleyman xan olduğu, 1339-cu ildə (h.-q. 740) tikildiyi göstərilir və tarixi abidə "Süleymaniyyə" adı ilə təqdim edilir. Məscid İslamin ilk illərindəki dini tikililərə bənzədiyindən bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, qədim dövrdən mövcud olan abidənin xarabalıqları Hülakülər zamanında bərpa edilmişdir [Nəxcevani, Tarixçə-ye.., 1335, 264]. Sonralar zəlzələ nəticəsində viran qalmış, vəliəhd Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə yenidən təmir olunmuşdur. Bu zaman Miyar-miyar əhli də tikintidə könülli iştirak etmişlər. Camaatin dediyinə görə, məhəllə sakinləri hər il bu məsciddə imam Hüseynin şərəfinə əzadərliq keçirirdi.

Ustad-şagird məscidinin imamcuməsi (pişnamaz) təbrizlilərin qabaqcıl üləmalarından olan Hacı Mirzə Təbatəbənin vəfatından sonra bina baxımsız hala düşmüş, ondan yalnız günbəz və divarlar qalmışdır. Uzun illər xarabazara çevrilən məscid 1878-ci ildə (h.-q 1295) Mirzə Məhəmməd Qaracadağının başçılığı ilə əyanlar, tacirlər və hökumət adamlarından toplanan vəsait hesabına təmir olunmuş və həyətində böyük bir hovuz tikilmişdir [Nəxcevani, Tarixçə-ye.., 1335, 265]. İnşaatda mərmər və kaşdan demək olar ki, heç istifadə edilməmişdir.

Sahibüləmr məscidi. XIX əsr

və 1793-cü ildə (h.-q. 1208) "Batmanqlınc" ləqəbli Cəfərqulu xan Dünbülli tərəfindən bərpa edilmişdir. O, günbəzin ətrafında üzü qibləyə doğru yaraşlı bina tikdirmiş, rus səfirliliyinin mütərcimi işləyən Mirzə Ələkbər xan isə dəhliz və otaqları ayna ilə bəzətmışdı. Təmirdən sonra burada hazırda "Əkbəriyyə" adı ilə məşhur olan mədrəsə də açılmışdır [Azərbaycane-Şərqi, 1388, 20].

Mənbələrdə məscidlə bağlı maraqlı xalq inanclarına da rast gəlinir. Fətali şahın övladı Qasim Mirzə Təbrizdə vali olan zaman Sahibüləmr məscidində qribə hadisə baş verir: bir gün Sahibüləmr meydanında bir qəssab inək kəsmək istəyir, lakin inək onun əlindən çıxaraq məqbərəyə təraf qaçır. Qəssab inəyin boyununu iplə bağlayıb onu aparmaq istədikdə heyvan hücumu keçərək sahibini yerə yixir. Qəssab dərhal dünyasını dəyişir.

Sahibüləmr məscidi

Bu zaman hamı salavat çəkir və camaat bu hadisəni möcüzə kimi qəbul edir. Bazar sanki bayram mərasimi kimi bir ay müddətinadak bəzədilir. Beləliklə də, sakinlər Təbrizi "Sahibüləmr", yəni "əmr sahibi", "müstəqil" saymağa başlayır və özlərini vergidən azad hesab edir. İnəyi Mir Fəttahın evinə aparırlar. Adamlar dəstə-dəstə onun ziyarətinə gedib dirnəgini öpmək şərəfinə nəzir verirlər. Bir ay ərzində inəyin bədənində bircə tük də qalmır, hamısı təbərrik kimi qopardılır. Məscidin səs-sorğı ətraf yerlərə də yayılır, bütün otaq və hücrələrinin sıkəst adamlar axışırlar. Hər gün bir möcüzənin baş verməsi haqqında sayıələr yaranır. Büyük şəxsiyyətlər məscidə pərdə, xalça, qab-qacaq, ingilis konsulu isə cilçıraq göndərir. Bir gün təsadüfən inək ölürlər, amma avam camaat hələ də bu əhvalatdan varlanan firıldaqçı hay-küyçülərə inanmaqdə davam edirlər [Nader Mirza, 1360, 111]. Bu hadisə ilə bağlı hətta Təbrizin baş axundu Hacı Mirzə Məhəmmədbağır fitva verir ki, hər kən Sahibüləmr məscidinin ətrafında badə içsə, qumar oynasa və ya əlib-oynasa o, edam ediləcək [Cəvadi, 1350, 138]. Lakin bəzi hakim dairələr bu işin ingilis təxribatı olduğuna qətnəm idilər.

Sahibüləmr məscidinin tarixçisi ilə bağlı olan bu əhvalat təbrizlilərin İslami dəyərlərlə yanaşı, fəvqəltəbbi qüvvələrə güclü inamını, sadəlövhəyünü və fantastik mənəvi düşüncələrinin zənginliyini sübut edir.

Xəzinə məscidi, Qızılı məscid və ya Hacı Mirzə Yusif ağa məscidi XIX əsrin son rübündə Hacı Mirzə Yusif Təbəbatbayının rəhbərliyi və bir qrup imanlı tacir və tavanalı şəxsərin köməkliyi ilə tikilmişdir [Nader Mirza, 1360, 114]. Təxminən 24 m uzunluğu, 20 m eni olan, 12 daş sütuna və 20 günbəzə malik məscidin əsas inşa materialı bişmiş körpik olmuşdur. Hazırda Təbrizin tarixi və abad məscidlərindən biridir.

Məscidlə bağlı maraqlı bir əhvalat danışılır. Deyilənə görə, məscidin bünövrəsi qoyulan zaman torpaqdan qızıl və gümüşə dolu iki küp tapılır. Ətrafda yaşayan ohali və fəhlələr tapıntıni qarət edirlər. Divan fərraşları xəzinənin qalıqlarını toplayaraq vəliəhdin hüzuruna gətirirlər. Vəliəhd isə məscidin

tikintisi üçün qızılları Mirzə Yusifə tapşırır. Qızıl və gümüşün xalis çəkisi 7 batman 1000 misqal təşkil edirdi. Sikkələr müxtəlif olsa da, əksariyyəti Səlcuq sultanlarının (Keykavus, Keyqubad) adına kəsilənlər idi [Nader Mirza, 1360, 114]. Elə bu səbəbdən də məscid bu günlərə kimi təbrizlilərin dilində "Xəzinə" və ya "Qızılı məcid" adı ilə məlumdur.

İmam Cümə məscidinin (Yaşıl məscid) sütunları yaşıl rəngdə olduğundan xalq arasında "Yaşıl məcid" adlanır. 1839-cu ildə (h.-q. 1255-ci) tikilib istifadəyə verilən məscidin banisi əslən xoylu olan dindar tacir Hacı Əlinin adı ilə bağlıdır. Yaşıl məscidin imamı Hacı Mirzə Lütfəli burada tələbələrə dərs deyirdi [Nader Mirza, 1360, 114].

Qaradaş məscidi Vərcu (Vicuya) məhəlləsində yerləşirdi. Sahisi kiçik olan bu məscid öz maraqlı tarixçisi ilə sakinlərin diqqətindədir. Belə ki, məscidin şimal divarındaki taxçada qara daş mövcuddur. Daşın üstündə qabarık şəkildə suls xətti ilə "Ya Allah, Məhəmməd, Əli və h.-q. 935" sözü yazılımışdır [Xamaçi, 1388, 398]. Keçmişdə zaviyə olmuş bu yerin qərb hissəsində üzərində kitabəsi olan üç nəfər mürqəddəsin məzəri varmış. Sonralar həmin qəbirlər sökülmüş, cəsədləri isə mehrabın qərb hissəsində basdırılmışdır. Kitabələrdən yeganə bir parça daş qalmışdır [Karəng, 1376, 125]. Məhz buna görə də keçmişdə zaviyə olmuş bu yer indi xalq arasında "Qaradaş məcid" adlandırılır.

Hər axşam insanlar axışaraq qara daşın altında şam yandırır, məscidin döşəməsində süfrə çəkib ehsan verir, nəzir atır, qara daşı öpərk ondan mətləblərinin hasil olmasına diləyirlər. Xəstələr bu daşdan şəfa tapdığını iddia edirlər. Məsciddə tez-tez ehsanlar paylanılır, rövzəxanlıq məclisləri təşkil edilir, süfrələr açılırdı. Xüsusiylə, Həzrət Ruqiyə ehsani daha geniş yayılmışdı.

Etnoqrafik materiallər göstərir ki, bu daş haqqında hələ də xalq arasında müxtəlif rəvayətlər, əfsanələr yaşamaqdadır. İnanca görə, hər cümə günü gecəyarısı bu daşdan ətrafa vahiməli söslər yayılır və o, Məşhəd şəhərinə imam Rzanın ziyarətinə gedir. Gün çıxmamış yenidən qayıdaraq öz yerində qərar

tapır. Camaat öz babalarından eşitdiklərini nəql edirlər ki, guya onlar dəfələrlə bu gurultulu səsin şahidi olublar. Lakin indiyədək heç kəs həmin vaxtda məscidin içində daxil olmağa cürət etməyib.

Dal-zal məscidi Məhad-məhin məhəlləsində yerləşirdi. Kərpiclə hörülən məscidin 4 daş sütunu və 9 günbəzi vardı. Binanın qərb hissəsində Dal-zal imamzadəsinin qübbəsinə yol uzanırdı. Əhali düşünür ki, bu məsciddə imamzadənin adı ilə edilən istənilən dua qəbul olunacaq. Təbrizlilərin dediyinə görə, keçmişdə bu məscid "Eldar məscidi" adlanırmış.

Qanlı məscid (*Çərəndab məscidi*) bir çox tarixi abidələri ilə məşhur olan Çərəndab məhəlləsində tikilmişdir. Bu məscid Təbrizin Came məscidi kimi Səfəvilər dövrünün memarlığını xatırladır. 1779-cu il (h.-q. 1193) zəlzələsində dağılmış və sonralar bərpa olunmuşdur. Səkkizkünlü silindrik formada olub, 8 daş sütündən, kərpiclə hörülən tağ və s.-dən ibarətdir.

Əvvəller "Çərəndab məscidi" adlandırılan bu dini tikilinin adı haqqında xalqın yaddaşında müxtəlif xatırələr qalmaqdadır. Deyilənə görə, 1878-ci ildə (h.-q. 1295) Müzəffərəddin Mirza Məhərrəm ayında imamın 3-ü mərasimi ilə əlaqədar şəhər sakinlərinin təşkil etdiyi şəbihlərə tamaşa etmək üçün həmin məscidə gedir. Küçəbağ məhəlləsinin əza saxlayan dəstəsi səhnəcik göstərməkdən ötrü əllərində bel, külüng və tabutla məscidə sarı yollanırlar. Elə həmin gün bu ləvazimatların bazara aparılması uğrunda camaat arasında ixtilaf düşür və izdihamda bir nəfər həlak olur. Məhz əza vaxtı məsciddə qan tökülməsi buranın "Qanlı məscid" adlanması ilə nəticələnir.

Məscidin adının dəyişməsi ilə bağlı xalq arasında digər fikirlər də rast gəlmək olur. Məhəllənin ağsaqqalı Hacı Hüseyn Hüseynkuh söyləyir ki, zəlzələdən sonra buranın tamiri zamanı memar, usta və fəhlə arasında möhkəm ixtilaf düşür. Fəhləyə atılan kərpic onun həyatına son qoyur.

Üçüncü fikir isə belədir ki, osmanlı ordusu Təbrizi tutan zaman Çərəndab məhəlləsində düşərgə salır. Məsciddə iki nəfər şəvə və sünni

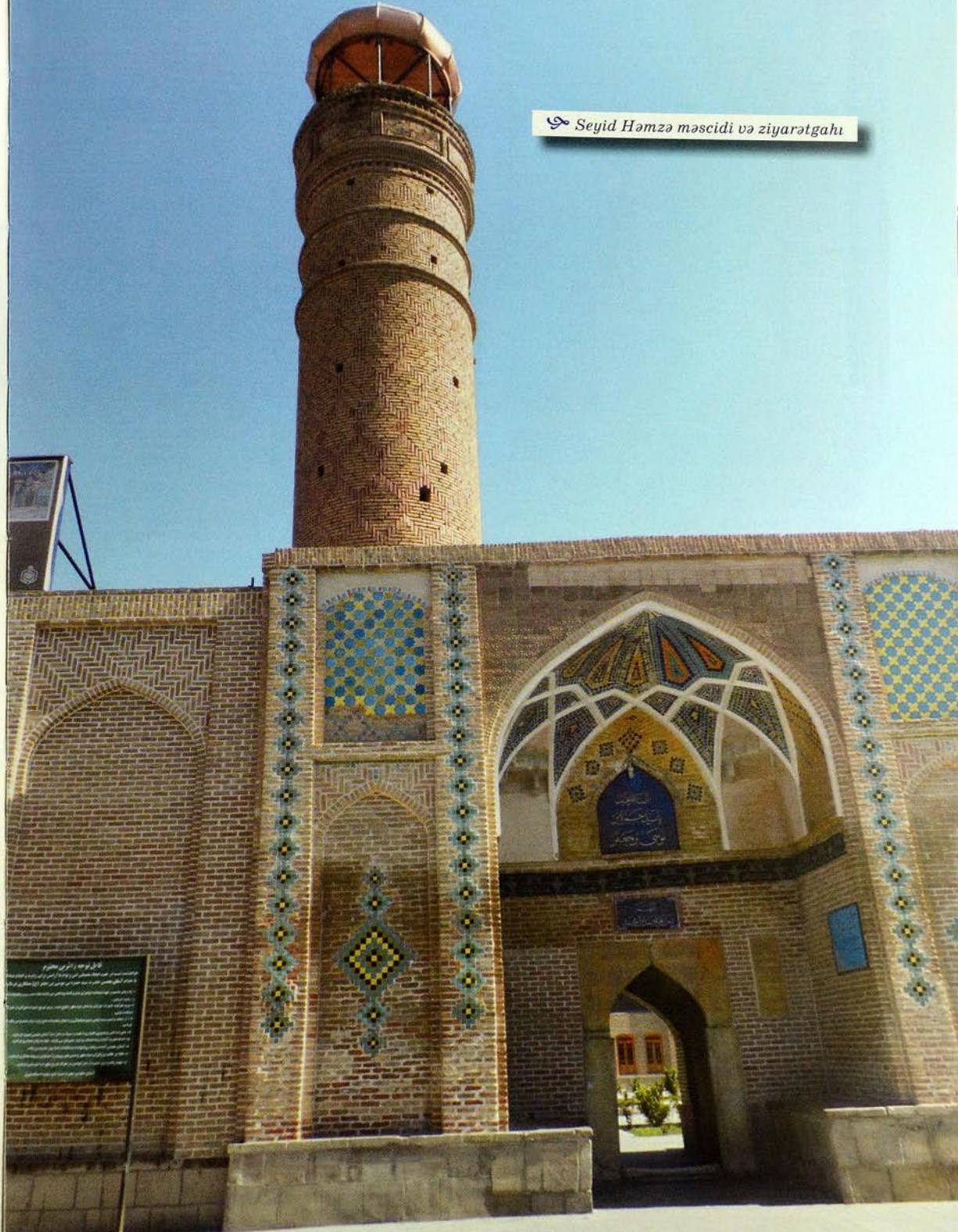
arasında yaranan münaqişə onlardan birinin ölümü ilə nəticələnir. Bundan sonra buranın adı "Qanlı məscid"ə çevirilir [Xamaçı, 1388, 393].

Seyid Həmzə məscidi və ziyarətgahı Surxab məhəlləsində yerləşir. Cənub hissəsində məqbərə, şimal və şərq tərəfində hücrələr var. Təbrizlilərin söylədiyinə əsasən, Mahmud Qazan xan və Məhəmməd Xudabəndənin sarayında böyük hörmət sahibi, imam Musa ibn Cəfərin nəslindən olan Seyid Həmzə bu torpaqda dəfn edilmişdir. Məscidin imamzadə ziyarətgahı yaxınlığında inşası xalq arasında buranın şöhrətlənməsinin və daha çox ziyarətgah kimi tanınmasının əsas səbəbidir. Binanın tikilməsinə 1314-cü ildən (h.-q. 714) başlanmış, inşaat işləri sonralar da davam etmişdir. Qacarlar zamanında məscidin sahəsi genişləndirilmiş, binaya eyvanlar artırılmışdır [Emrani və b., 1380, 192]. Məscidin Şah Süleymanın (1666-1694) dövründə dair kitabəsi qalmışdır.

Seyid Həmzə ziyarətgahının səciyyəvi əlaməti burada həyata keçirilən müvəqqəti dəfn adəti ilə əlaqədar idi. Belə ki, öz vəsiyyətlərinə əsasən şəhərin bəzi sanballı adamlarının cənazələri ziyarətgahdakı hücrələrdə saxlanılırdı. Bir müddət sonra mərhümələrin nəşri müqəddəs şəhərlərə — Məşhəd, Kərbəla, Nəcəf və s. aparılırdı. Sümükləri yenidən kəfənlənib dini yerlərdə torpağa tapşırılırdı. Bu tip müvəqqəti dəfn adətinə keçmişdə Azərbaycanın Quba rayonunda da rast gəlinirdi. XIX əsrдə Təbrizdə olmuş ingilis səyyahı S.C.Vilson yazar ki, Seyid Həmzə ziyarətgahında bir çox üləmalar, məşhur adamlar və Qacar şahzadələri dəfn edilmiş, burada insanlar "bəstə" otururlar [Tabriz az negahe cəhangərdan..., 1389, 187]. Seyid Həmzə ziyarətgahı bu günlərə kimi çoxsaylı ziyarətçilər qəbul etməkdədir.

Sadiqiyə məscidi hazırda eyni adlı bazar və mədrəsənin yaxınlığında yerləşir. Binanın inşası II Şah Abbasın (1642-1666) zamanında Mirza Məhəmməd Sadiqin rəhbərliyi ilə başa çatdırılmışdır [Niknam Lalə və b., 1389, 245]. 20 daş sütuna və kərpiclə tikilən 30 günbəzə malikdir.

❖ *Seyid Həmzə məscidi* və ziyarətgahı

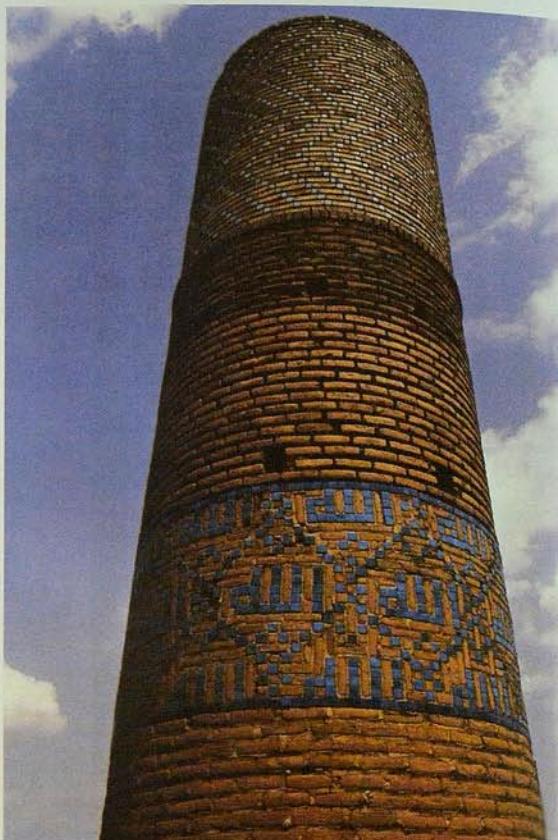
Məscidlə bağlı xalqın yaddaşında bir çox xatirələr hələ də qalmaqdadır. 1779-cu il (h.-q. 1193) zəlzələsində məscidin tavanı uçan zaman burada ibadət edən dövrünün görkəmli ziyanlısı, təcvid elmini (Qurani düzgün oxumaq) mükəmmal bilən müctəhid, tanınmış dindar Hacı Mirzə Mehdi Təbatəbayı xəsarət alır. O, həmin anda nəzir deyir ki, dağıntılar altında sağ-salamat çıxsam, Şah məscidini təmir etdirir, yeni məscid tikdirəcəyəm. Beləliklə, o, istəyinə çatıldıqdan sonra geniş xeyriyyə işlərinə başlayır. Sadıqiyə məscidini genişləndirir, Rasta bazarın bir hissəsini təmir etdirir, Qazi hamamı, Mirzə Mehdi sarayı, Mirzə Mehdi buzxanası və onlara ictimai binaları, eləcə də Mirzə Mehdi məscidi və mədrəsəsini xalqın ixtiyarına verir [Niknam Lala və b., 1389, 245]. Müctəhid Ramazan ayında sonuncu adı çökilən məsciddə məclislər aparır, Molla Mövsum Feyzin "Təfsiri-safi" əsərini şərh edirdi [Nader Mirza, 1360, 114].

Naibülsəltənə məscidinin tikintisi eyni adlı Qacar şahzadəsinin göstərişi ilə aparılır. Lakin məscidin bünövrəsi qoyulduğundan az keçmər ki, Rus-İran mühəribəsi başlayır. Bununla da, inşaat yarımqıq dayandırılır və tikili dağınq hala düşür. Sonradan Naibülsəltənənin azyaşı oğlu atasının işini davam etdirir və hətta burada yeni mədrəsə tikilməsini də planlaşdırır [Nader Mirza, 1360, 113].

Hacı Səfərəli məscidi hazırda Yəmənidüz bazارında yerləşir. Təbrizlilərin söylədiyinə görə, məscidi Naibülsəltənənin müasiri xoylu tacir Hacı Səfərəli öz şəxsi vəsaiti ilə tikdirmişdi. Binanın uzaqdan gözoxşayan hündür günbəzi və göy rəngli kaşı ilə işlənmiş minarəsi var.

Hacı Kazım məscidi Dəvəçi məhəlləsində tikilmişdi. Banisi Abbas Mirzənin oğlu İskəndər Mirzə idi. O, atasının göstərişi ilə bu məhəllədə çoxsaylı abadlıq işləri aparır, binalar tikdirir, uzun müddət buranın asayışını qoruyur. Hacı Kazım məscidin inşasında xeyli zəhmət çəkib, fəlliq göstərdiyindən İskəndər Mirzənin əmri ilə buraya onun adı verilir [Xamaçı, 1388, 229]. Bina hazırda da fəaliyyətdədir.

Qış məscidini (Zemestani məscid) müctəhid

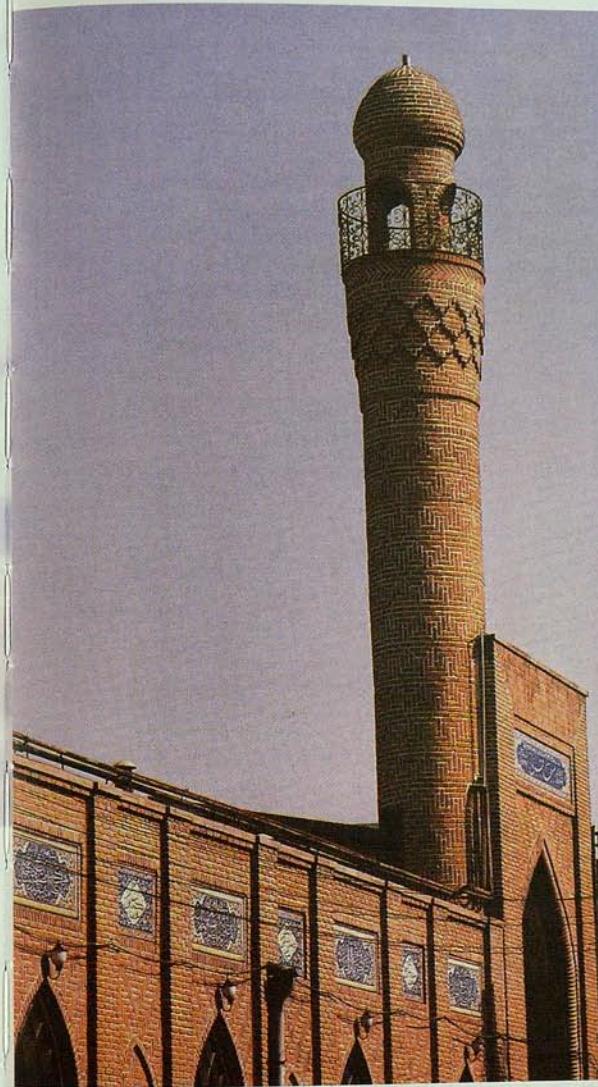

❖ Hacı Səfərəli məscidinin minarəsi

Hacı Mirzə Bağır inşa etdirmişdi. Məscidin bütün xərclərini Təbrizin varlı təbəqəsi ödəyirdi.

Mirzə Mehdi məscidi qədim Nəccarlar bazarının aşağı hissəsində yerləşirdi. Məscid banisinin adını daşıyır. Onun dörd cərgəli 24 daş sütunu və kərpicdən hörülən günbəzləri vardı.

Məşadi İman məscidi (Rəngli məscid) Leylava məhəlləsində idi. Məscid banisinin adını daşıyır. O, binanın divarlarını hər tərəfdən boyatdırdığını görə bura xalq arasında "Rəhli məcid" adı ilə tanınır. Bəhs etdiyimiz dövrdə Təbrizdə rəngli binalar azlıq təşkil edirdi. Əksər evlər əhənglə ağardılır, yalnız şah sarayı və varlı evlərinin qapı-pəncərələrinə rəngli şüşələr salınırdı.

❖ Qızılı məscid

Şəhidi məscidinin banisi həkim Mirza Salman olmuşdur. O, inqilabçı cəbhədə olmasa belə, Məşrutə İinqilabı dövründə şah tərəfdarları tərəfindən qətl yetirilmişdir [Xamaçı, 1388, 331]. Hazırda Sədr küçəsində yerləşən məscid öz banisinin deyil, vaxtilə buranın pişnaməzi olan Ayətullah Hacı Mirzə Fəttah Şəhidinin adı ilə tanınır.

Samsam xan məscidi Məşrutə İinqilabi dövründə fədailərin toplaşduğu mərkəz olduğundan Təbriz inqilabının gedişində müstsəna rol oynamışdır. S.Ə.Kəsrəvi "Azerbaycanın 18 illik tarixi" əsərində yazar: "Azadlıq hərəkatı bu mərkəzdən gücləndi. Bu zaman Qaradağlı Rəhim xan yalnız Əmirxiz məhəlləsi istisna olmaqla, (burada Səttar xan 17 nəfərlə müqavimət göstərirdi) bütün Təbrizi ələ keçirmişdi. Qorxu ürəklərə hakim kəsilmüş, xalq nə edəcəyini bilmirdi... Hacı Şeyx Leylavalı Samsam xan məscidində mərdliklə canfəsanlıq edərək inqilab ümidişlərinin kökündən qopmasını qoymadı, hər gün bir dəstə camaati oraya toplayaraq öz alovlu nitqi ilə insanları ruhlandırdı.. Bununla da, Səttar xan hər gün yeni bir qələbə əldə edirdi..." [Kəsrəvi, 1386, 459]. Bu fakt bir daha məscidlərin vaxtilə səngər rolunu oynamasını təsdiqləyir.

• • •

Yuxarıda haqqında bəhs olunanlardan başqa, XIX – XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə Hacı Molla Əli məscidi (banisi Sainqaladan olan Süleyman xan Əfşar idi), İsmayıllı xalaoğlu məscidi, Hacı Ağababa, Ərəblər, Xəlilan, Mir Əbdülləli, Kazimiyyə, Müctəhid, Mirzə Sadıq ağa, Mollabəyi, Hüccatüllislam və s. məscidlər fəaliyyətdə idilər. Adları çökilən məscidlərin bir qismi hazırda da təbrizlilərin istifadəsindədir.

Məscidlər bütün Müsəlman Şərqində olduğu kimi, Təbrizdə də xalqın, eləcə də hakim sinfin ən ümdə ictimai-siyasi dayaq yeri, sinfi mənsubiyətindən asılı olmayaraq hamını birləşdirən məkan idi. Tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, təbrizlilər əsrlər boyu təkrarlanan adət-ənənələrin icrasını məscidlərlə əlaqələndirirdilər. Danışığımız dövrdə bu şəhərdə dini və dünyəvi adətlərin çülgalaşması prosesi baş verirdi.

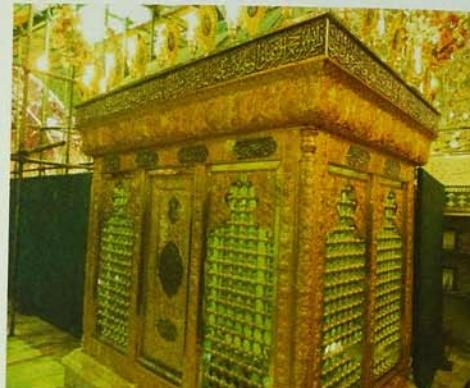
ZİYARƏTGALAR

Pir şamını oğrayan kor qalar.

Xalqın mənəvi dünyasında özüne möhkəm yer tutan, müxtəlif dövrlərdə siyasi rejimin diktəsilə qadağan və ya təbliğ olunan məzəhəbi ibadət yerləri – ziyarətgahların bir qismi kosmoqonik və astral inamlarla əlaqələnib, islamaqədərki inamlar sisteminin davamını təşkil edir, bir çoxları isə İslam dini məzəhəblərinə bağlanır. Dağ, ağaç, su mənbələri və s. ilə yanaşı, möminlərin və bəzən isə dünyəvi şəxslərin (şair, miniatürçü-rəssam və digər peşə sahibləri) məzarı da ziyarətgaha çevrilirdi. Əsasən, sufiliklə bağlı olan belə dini ocaqlar sonralar Səfəvilər dövründə şəliklə daha çox əlaqələndirildi. Adətən, xanəgah, ribat, pir, türbə, imamzada və s. abidələrin kitabələrində, həmçinin məzar daşlarında alimlərin, din xadimlərinin, cəmiyyət şeyxlərinin, təriqət başçılarının adları çəkilir. Belə müqəddəs yerlərin bəzilərində rəvayət görə, şia imamlarının qohumları dəfn olunmuşdur [M.Nemət, 1992, 5-6]. Müxtəlif zamanlarda dövlət və hakim təbəqə tərəfindən bu qəbirlərin üzərində memarlıq abidələri tikilmiş və onların qorunması nəzarət altına alınmışdır.

Funksiyası. Ziyarətgahlar dini-sosial və ideoloji mərkəzlər olub, əhali arasında ictimai əlaqələrin sıxlığından mühüm rol oynayırdı. Məscidlər kimi, ziyarətgahlar da dini qayda-qanunlarla yanaşı, xalqın adı hüquq normalarının qorunub saxlanılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ziyarətgahlar xalq arasında böyük nüfuzlu malik olmaqla, şəriət normalarının yayılmasında, orta əsr cəmiyyətinin maariflənməsində öz sözünü deyrir, dövlət xadimləri və nüfuzlu şəxslərdən aldıqları vəqflər hesabına maliyyəlaşır. Bütün orta əsrlər boyu, hətta son dövrlərədək ziyarətgahlar ölüm gözləyənlərin, müqəssirlərin, təqib olunanların pənah gətirərək sığındığı yer olmuşdur. Orta əsr səyyahları təsdiq edirlər ki, həmin yerlərə sığınan adamlara orada yaşadığı dövrdə toxunmurdular [Səfərli və b., 1998, 4].

Yaranması. Təbrizdəki ziyarətgahların əksəriyyəti mömin şəxslərin məzarlarından, digər qismi isə əvvəllər təriqət şeyxlərinin zaviyəsində ibarət idi. Vaxtilə həmin zaviyələrdə şeyxlər tədris işi aparır, xanəgahlarda müridlər və qərib insanlar gecələyirdilər. Qeyd olunduğu kimi, islamaqədərki inamların İslam dini ilə əlaqələndirildiyi məkanlar və ya fövqəladə hadisələrin həyata keçdiyi yerlər müsəlman ziyarətgahına çevrilirdilər. Dağ, ağaç və digər təbiət komponentləri öz fiziki görkəmi və orada baş verən hadisələr nəticəsində ilahiləşdirilirdi.

Seyid Həmzə ziyarətgahı

Seyid Həmzə ziyarətgahının qapısı

XIX – XX əsrin əvvəllərində xanəgahlar xalq arasında həm də ziyarətgah kimi qəbul edilirdi. Xanəgah dini-mənəvi həyat mərkəzi olmaqla, İslamin mənəvi aspektlərinə, mərasim və ayinlərə ciddi riayət edildiyi məkan idi [Azərbaycan arxeologiyası, VI cild, 2008, 169]. Məlumudur ki, xanəgahlar sufi təriqətinə məxsus idi. Orta əsrlərdə müsəlman ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda təsəvvüf ideyası yayılır, şeyxlər öz davamçılarını, daha doğrusu müridlərini yetişdirirdilər. Onların əsas toplantı məkanı xanəgahlar sayılırdı. Xanəgah termini dərvışlərin vahid süfrə arxasında oturmalarına işarə edən "xan" (خان), yəni "süfrə" sözündən törəmişdir.

Ictimai təşkilatlar olan xanəgahların yaranması İslamin yayıldığı ilk əsrlərdən başlasa da, Elxanilərin hakimiyyəti zamanı Azərbaycanda daha yüksək həddə çatmışdı. Abbasilər Xilafətini dağdan Elxanilər üçün əsas məsələlərdən biri də təsəvvüfü yagmaq idi. Bu məqsədlə bəzi elxani hökmədarları və onların vəzirləri sufilerin himayəsini öz öhdəsinə götürürdü. Məsələn, İslami rəsmi dövlət dini elan edən Sultan Mahmud Qazan xan (1295-1304) 1302-ci ildə (h.-q. 702) Təbrizin Şənbə-Qazan kompleksində xanəgah inşa etdirir. Bundan sonra bütün kənd və vilayətlərdə, o cümlədən İraq, Fars, Kirman və Azərbaycanda hamamlar, məscidlər, xanəgahlar tikdirir. Onun veziri Fəzlullah Rəşidəddin xanəgahların tikilməsinə və onların xərclərinin ödənilməsinə böyük vəsait ayırır [Kiyani, 1369, 230-231]. Onların daxili xərclərini də dövlət öz öhdəsinə götürürdü. Məhz göstərilən vaxtdan bu tipli dini mərkəzlər intişar tapmağa başlayır.

Sufiliyin yayılması sonralar da davam edir, Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə çoxlu xanəgah, zaviyə, ribat fəaliyyətə başlayır. Bunların hamisi rəsmi-ictimai təşkilatlar - dərvişlərin qaldığı müqəddəs yer sayılır. Onların hər birinin başçısı, yəni şeyxi vardi. Xanəgahlar sufilərin təşkilat strukturlarının vacib həlqələrindən birinə çevrilməklə onların toplaşlığı, orada yaşadığı, ayin və mərasimlərini icra edə bildiyi bir məkan idi [Əhməd, 2012, 102]. Burada təriqət başçısı

şeyxlə yanaşı, hoffaz (hafizi-Quran, Qurani əzber bilənlər), müəzzzin (azan verənlər), monavel (kitabxanacı), qapıcı, təbbəx (aspaz), fərraş (təmizlik işlərinə baxan) və s. qalıdır. Təriqət başçısı vəfat etdikdə həmin xanəgah kompleksində dəfn olunur və burası ziyarətgaha çevrilirdi. Xanəgahların torpaq sahələri, bağlıları və s. mülkləri olurdu.

Xanəgahlar səsli-sadəli bir yer olması ilə İslam dininin digər müəssisələrindən fərqlənirdi [Dadaşzadə, 1985, 83]. Orada keçirilən dərvish ritualları sufiların birləşməsi ehtiva edirdi. Xanəgah müxtəlif məqsədlərə xidmət edən bir neçə hissədən ibarət inşa olunurdu. Müsəfirlər və xanəgahda daimi yaşayınlar üçün hücrələr, mərasimlərin (namaz, səma, vəz v.s.) keçirilməsi üçün yer, müdərin qaldığı otaq, tədris məkanı, kitabxana, aşpazxana, yeməkxana, azuqə anbarı, hamam, xəstələrin müalicəsi üçün yer, xanəgah binası ətrafında əkin sahəsi və bağlar, tövlə və digər məkanların xanəgahda salınması zəruri idi. Lakin xanəgahların əksəriyyəti sadalananların hamisina malik deyildi [Kiyani, 1369, 127]. Onlar əsasən bir neçə hissədən — məscid, zikrxana, karavansara, otaqlar və s.-dən ibarət olurdu.

"Xanəgah" sözü ilə paralel, ərəb kəlməsi olan "zaviya" də işlənirdi. Zaviya xanəgah və məscid daxilində sufilərin tənha oturduğu şəxsi hücrə sayılır. Lakin daha geniş zaviyələr də olurdu. Məsələn, Şeyx Səfiəddinin Ərdəbildəki zaviyəsində hərəm, cilləxana (40 gün heç kəslə əlaqədə olmayaraq xəlvətdə ibadət edilən yer), evlər və imarət də vardi [Şəhbazi Şirən və b., 2014, 129-131]. "Zaviyə" sözünün mənələrindən biri də "məqbərə" deməkdir. Mənbələrə görə, tədqiq etdiyimiz dövrədə Təbrizin Çərəndab qəbiristanlığında böyük şəxsiyyətlərin məzarı üzərində 200 zaviyə vardi və orada kasıblarə təam verilirdi [Kiyani, 1369, 99].

Dini məkanlardan biri də "təkkə" (təkkə) idi. "Təkkə" ərəb sözü olub, "mütəkkə" ilə eyni kökdəndir, nəyəsə söykənmək anlamına gelir. "Təkkə" sözü osmanlıların Bizansa hückumundan sonra türk və fars dillərində ribat və xanəgah mənasında işlənmişdir. Təbrizdə vaxtilə sufilərin bir sıra təkyələri

mövcud idi. Onlar bir neçə hissədən ibarət tikiildi. Məsələn, inşası h.-q. 1318-ci ildə başa çatan Məczubəli şaha (sufi başçıları təriqət üzvləri arasında "şah" adlanırdı) məxsus Mollabəsi təkyasında məscid, 8 hürə, 6 dəhliz, 2 balaxana, su anbarı, aşpazxana, şərbətxana, böyük otaq, bir neçə qəbir yerləşirdi. Məscidin yanındakı şərbətxanada 50-60 xançə (yemək süfrəsi) yeri vardi [Kiyani, 1369, 109].

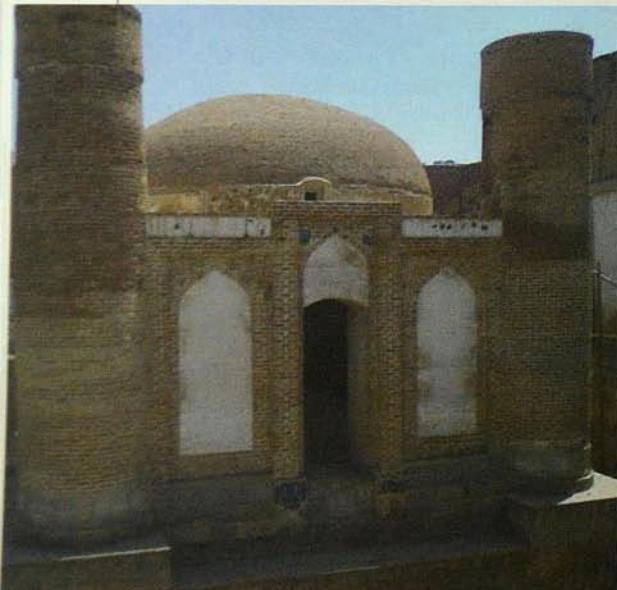
Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə şəhəruhanilərin iqtidar sahibi olması ilə təsəvvüf rövnaqdən düşür və bir sira sufi xanəgahları qapadılır. "Təkyə" sözü tədricən xanəgah və məqbərə anlamını dəyişirək "hüseyniyyə" ifadəsi ilə paralel, imam əzadərləyi və rövzəxanlıq məclisləri mənasını kəsb etməyə başlayır. Beləliklə, ziyarətgahlar şəhəruhanilərinin adı ilə bağlanır.

Darıüssaltənənin xəritəsində şəhərdə 8 sayda ziyarətgah — Sahibüləmr məqamı, İmamzadə Cəmaləddin, Dörd qəbirlər imamzadəsi, Seyid Həmzə ziyarətgahı, Seyid İbrahim ziyarətgahı, Şah Hüseyin Vəli ziyarətgahı, İmamzadə Siyahpuş və Pir qeydə alınmışdır [Cədvəl 6]. Aparılan tədqiqatlar

nəticəsində danışilan dövrə Təbrizdə istər təriqət başçılarının, şəhəruhanilərinin məzarları, istərsə də zaman-zaman inam yerinə çevrilən tabii-coğrafi məkanları əhatə edən çoxsaylı ziyarətgahlar olduğu aydınlaşır.

Tarixi ziyarətgahlar. Eynəli (Eyne-Əli, yəni "Əlinin gözləri" deməkdir) və ya Zeynəli ziyarətgahı Surxab dağının ən hündür zirvəsində yerləşir. Təbrizlilər Surxab dağına ziyarətgahın adı ilə əlaqəli "Eynal-Zeynal" və ya "İki qardaşlar" dağı deyirlər.

Qeyd edək ki, eynilə "Surxab" adlı qalaya Azərbaycan Respublikasının ərazisində də rast gəlinir. Qəbələ rayonunun Türyançay dərasılı Goyçay dərəsi arasındaki Surxayxan dağında yerləşən bu qalanın adı tarixi mənbələrdə Soqarn və Surxayxan adlandırılmışdır [Qədirov, 1984, 79]. Təbrizin Surxab dağı lap keçmişdən xalqın diqqətini cəlb edirdi. Torpağı qırmızı olduğundan elə hesab edirdilər ki, ora qızılı zəngindir. Zərgərlər Surxab dağının torpaqlarını yuyur, ondan saf qızıl əldə edirdilər. Lakin bu iş çoxlu məsrəf aparır və qazancı istənilən nəticəni vermirdi. Bu haqda xalq arasında mənfəəti az olan ticarətlər üçün "Eynəli qızılı" adlı deymə formalılmışdır [Məşkuri, 1352, 31]. Hazırda zyanlı alver edənlər barədə "Eynəli qızılı" kimi bir tūmən qoyan bir qran götürər" və ya "Eynəliya 10 tūmən xərcləyən, sonda 9 tūmən qazanacaq" zərbi-məsəlləri işlənməkdədir.

❖ Dörd qəbirlər ziyarətgahı

❖ Eynəli ziyarətgahı

Xalq arasında belə bir inam da vardi ki, kim ardıcıl olaraq 7 cüma günü Eynəli dağına getsə, onun ibadəti Həcc ziyarətinə bərabər olacaq [Əfşar, 1389, 826]. Mübarək günlər və dini bayramlarda Təbriz sakinləri Eynəli dağına toplaşaraq orada ehsan paylayırdılar. Xüsusilə cümlə axşamı günləri hamı axışaraq ziyarət gedirdi. Dağın müyyəyen hündürlüyündək araba, ya faytonla qalxır, daha sonra qalan yolu piyada qət edirdilər. Orada zəvvarlar üçün qəhvəxana və heyvanlar üçün tövlə də tikilmişdi. Eynəli ziyarətgahında üç otaq, məscidə bənzəyən məqbərə və beş sütundan ibarət eyvan vardi. Binanın inşasında Surxab dağının qırmızı daşı və kərpicdən istifadə edilmişdir. Eyvanın sütunları tünd-göy rəngli daşlardandır. Ziyarətgahın daxilində bir neçə böyük və kiçik otaq yerləşir. Yuxarı başdakı otaqlar nisbətən geniş olub, daxilində məzarlar var. Axurların yerində və taxçalarda "qulluqçu" adlı çırqlar qoyulurdu [Çayçı və b., 1390, 62].

Güman olunur ki, Eynəli ziyarətgahının tikilişi Elxanlılar zamanına aiddir. XIV-XV (h.-q. IX-X) əsrlərdə yaşamış Kərbələyi Hüseyni adlı dərvişin vaxtında təmir olunmuşdur. Sonralar Səfəvi-Osmanlı müharibələrində dağdırılmış, Şah Abbasın dövründə yenidən bərpa edilmişdir [Niknam Lalə və b., 1389, 250]. 1779-cu il (h.-q. 1193) zəlzələsi nəticəsində binanın bir hissəsi uçmuşdur. Qacarlar zamanında Qəhrəman Mirzənin başçılığı ilə yenidən təmir-bərpa işləri aparılmış və ziyarətgaha yol çəkilmişdir [Karəng, 1376, 107].

❖ Eynəli ziyarətgahına gedən yol

Yerli əhalidə arasında yayılmış rəvayətə görə, orada iki qardaşın toxuculuq emalatxanası faaliyyət göstərirmiş. Qardaşlardan biri bazara gələr və ip almış. O, ipin keyfiyyətindən şübhələnərdi, bazardan alını evdəki qardaşına uzadır və ondan "həyox" cavabını öyrənəmiş.

Xalq arasında ziyarətgaha həm də "Zeynəli" deyilməkdədir. İki adla adlandırılan bu yerdə inanca görə, Həzrət Əlinin oğlanları Eynə Əli (Ovne Əli və ya Ovne Əli) və Zeyd Əli dəfn edilmişdir. Lakin tarixçi Ə.Karəng tarixi mənbələrə istinad edərək bu fikri tamamilə rədd edir və söyləyir ki, ola bilsin, bu məzarın sahibləri Həzrət Əliyə məhəbbət bəsləyən şəxslər olmuşlar. Müəllif iddia edir ki, ziyarətgah Nemətullahi dərvişlərinin təkyasından nişanədir və Şah Abbas dövrüna aiddir [Karəng, 1376, 110-115]. Digər tədqiqatçı Şəfi Cəvadi ziyarətgahın Həzrət Əlinin övladlarının məzarı olması fikrini təkzib edir və tikilinin Elxanlılar dövrünə aidliyini əsas gətirir [Cəvadi, 1350, 148].

Tarixi mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, abidənin tarixi daha qədim dövrlərlə səsləşir. Madların atəskədələri uca dağlarda, açıq havada olmuş, onlar hər axşam atışın ətrafına toplanır və gecə-gündüz sələsini qoruyaraq sönməyə qoymazmışlar. Artıq vurğulduğu kimi, hazırda Təbriz yaxınlığında Babadağda (Allahu-Əkbər dağı) atəskədənin qalıqları vardır. Qeyd edildiyi kimi, akademik İ.Əliyev e.ə I minillikdə Təbriz zonasında Avestada adı çəkilən zəfərgətirən Tarvi allahuna sitayış edildiyini yazar [Azərbaycan tarixi, I cild, 1998, 236]. Bu fakt onu göstərir ki, miladdan öncə Təbriz dini məkan sayılırdı. Ola bilsin ki, bu ziyarətgah Sasanilər zamanında atəskədəyə, daha sonra isə İslam abidəsinə çevrilmişdir [Məmmədova, 2013, 320]. Təbrizdə belə abidələrə, yeni yayılan dinin təsirini qəbul etmiş digər ziyarətgahlara və ya dinin təsirilə dəyişilmiş dağ adlarına rast gəlinir. Məsələn, Yanıqdağın azəri dilində keçmiş adı Gebran dağı ("gebr" kafir mənasındadır, ərəbləşərək "covran" səklini almışdır) olmuşdur [Xamaçi, 1386, 232].

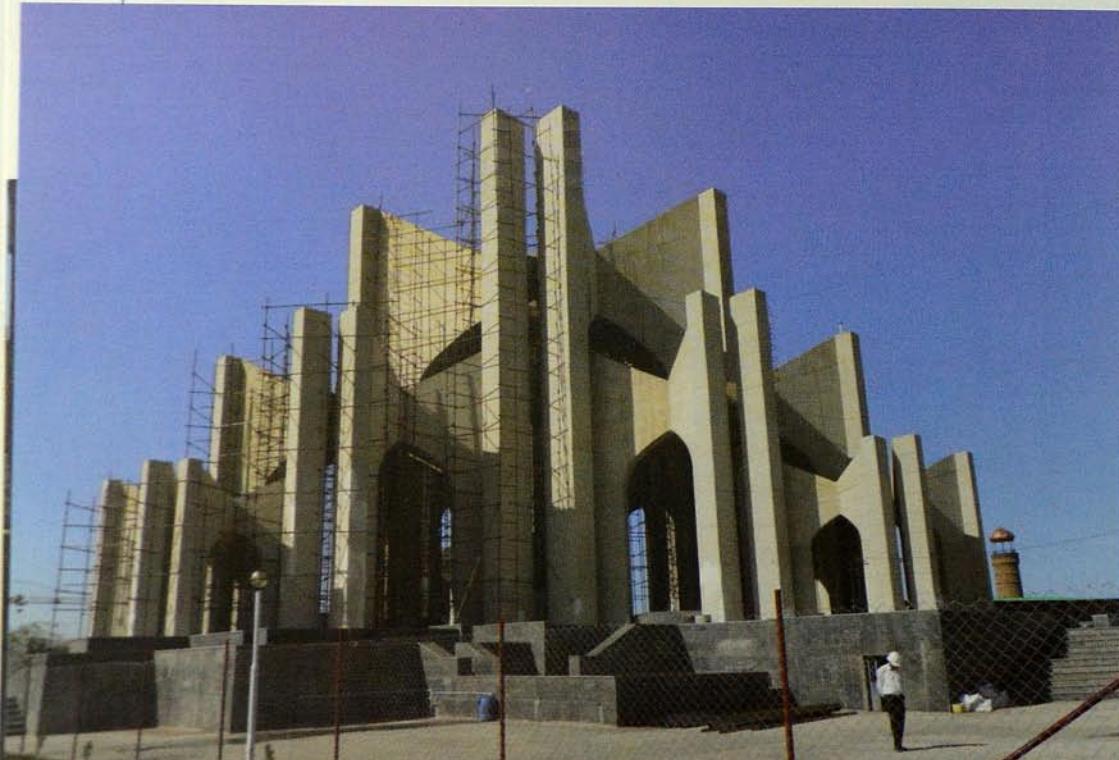

Dağ kultunun Azərbaycan xalqının inanclar sistemində çox qədimdən möhkəm yer alması faktı da bu ziyarətgahın tarixinin daha qədimliyini söyləməyə əsas verir. Əsrlər əvəzləndikcə, üstqurumun dəyişməsi ilə əlaqədar qədim dövrə əsası qoyulan ibtidai inanclar yeni dini qanunlarla xalqın adət-ənənəsi və folklorunun çülgalaşması nəticəsində yeni forma qazanırdı. Hesabedirik ki, Eynəli (Zeynəli) ziyarətgahı islamaqədərki dövrün abidəsi olub, Səfəvilər dövlətində şəliyin rolunun artması ilə əlaqədar, xüsusilə Şah Abbasın hakimiyyəti zamanında onun əhəmiyyəti daha da gücləndirilmişdir.

Məqbəratül-şüəra (Şairlər məqbərəsi) Surxab məhəlləsinin tarixi məkanlarındandır. H.Qəzvini bu məzarlıqlı dəfn olunan şairlərdən bəzilərinin adlarını sadalayır: Ənvəri, Xaqani Şirvani, Zəhirəddin Faryabi, Şəmsəddin Səcasi, Fələki Şirvani

və b. [Mustofi Qəzvini Həmdullah, 1389, 78]. Burada son dövrlərə kimi Azərbaycanın, eləcə də Şərqi dünyasının dahi mütəfəkkir və ictimai xadimləri — Qətran Təbrizi, Mücirəddin Beyləqani, Əsədi Tusi, Zülfüqar Şirvani, Homam Təbrizi, Məğribi Təbrizi, Şahpur ibn Məhəmməd, Səlman Savaci, Qütbəddin Şirazi, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və digər görkəmlı şəxsiyyətlər dəfn olunmuşlar. Ziyarətgahı görən XIX əsr səyyahları onun zəlzələdən dağılmışından söz açırlar.

1961-ci ildə (h.-q. 1340) bir nəfər ziyalının ostandara yazdığı məktubu əsasında dövlət xadimləri, mühəndislər və tədqiqatçılardan ibarət komissiya təşkil olunur və müxtalif layihələr hazırlanır. Sonda Şairlər Məqbərəsinin bərpası və üzərindəki binanın inşası doktor Bazərqanının layihəsi əsasında baş tutur [Səccadi, 1375, 148].

❖ *Məqbəratül-şüəra (Şairlər məqbərəsi)*

İmamzadə Camal ziyarətgahı Rasta küçədə yerləşir və xalq arasında "Hacət məscidi", "İmamzadə Musa", "Köhnə imamzadə" adlarıyla tanınır.

Pir məqbərəsi Məqsudiyyə meydanındakı Nobər bazarçasına gedən yolda yerləşirdi. Ziyarətgahın giriş qapısının üstündə mərmər üzərində yazılış iki kitabə və daxilində hər biri kitabəyə malik iki qəbir nəzərə çarpırdı. Onlardan biri XIX əsrədə yaşmış Durablı Musəvi Seyid Cəfərin oğlu Ruhullaya aiddir. İmamiyənin böyük üləmalarından olan atası əslən Durabərddən olsa da, özü sonralar Təbrizə köçmüştür. Zaman-zaman Seyid Ruhullanın qəbri pirə çevrilmişdir. Pir məqbərəsinin yerləşdiyi qəbiristanlıqda Cahanşah zamanında öldürürlən bir çox hürufilərin, o cümlədən Fəzlullah Nəiminin qızı dəfn edilmişdir [Karəng, 1376, 128]. Hər cümə axşamı zəvvvarlar tərəfindən burada Ali-Əbanın müsibətlərindən bəhs edilir, şam yandırılır, nəzir atılırdı. Ümumiyyətlə, bugünkü gündə də pirlərdə şam yandırılması davam edir.

Həmbəl qəbri ziyarətgahı Dəvəçi məhəlləsində Möcüzlər və Nayibi-Sədr məscidlərinin arasındakı qəbiristanlıqla qərar tuturdu. Dörd tağa malik idi. Cümə axşamları ora ziyarət edilirdi. Deyilənə görə, burada bir nəfər həmbəl dəfn olunmuşdur.

Maraq doğurur, bu qəbir ziyarətgahına necə əvvəlib? Rəvayətə görə, həmin şəxs

çox pak və dürüst bir adam olmuş. O, bir gün küçədən keçərkən damın kənarında oynayan uşağın yera yixiləcəkini hiss edir və həmbəl üzünü asımana tutub yalvarır: "Saxlayan, saxla!" Bu vaxt sanki uşağı iki əllə tutub yerə qoyurlar və heç bir ağrı hiss etmədən qaçmağa başlayır. Hadisəni müşahidə edən camaat həmbəlin ətrafına toplaşır və onu müqəddəs bilərkə paltalarını tik-tikə edib özlərinə təbərrik aparırlar. Yaşı kişi matməətəl qalır, camaat isə ondan əl çəkmir. O, ətrafdakıları başa salmağa çalışır ki, sadə bir insandır, heç bir kəramət sahibi deyil. Lakin avam camaat onu möcüzə sayır. Həmbəl isə heç kimə fikir vermədən həyatını yaşayır və bir gün əcili çatarkən dünyasını dəyişir. Sakinlər yığışış ehtiramla onu dəfn edir və məzarının üstündə günbəz tikirlər. Beləliklə, həmbəl qəbri ziyarətgaha əvvəlir [Karəng, 1376, 121]. Bu hadisə təbrizlilərin sadəliyini, təsadüfi hadisələri böyük inamla qeyri-adi qarşılışmasını ifadə edir.

Dal-zal imamzadəsi Miyar-miyar məhəlləsində eyni adlı məscidin yaxınlığında idi. Burada iki qəbir mövcuddur. Camaat əsasən cümə axşamları oraya ziyarət gedirdilər.

Əli ibn Zeyd imamzadəsi bazarnın Came məscidinin qurtaracağında, Çarmenar məhəlləsindədir.

Seyid İbrahim ziyarətgahı Dəvəçi məhəlləsindədir. Bu məzar İmam Zeynalabidinin övladlarından olan Seyid İbrahimə məxsusdur.

Seyid Abdulla ziyarətgahı təpənin üstündə yerləşirdi. Xalq arasında "Təzə imamzadə" adlanır. Ətrafindan sel suları axan təpənin üzərində yerləşdiyindən bu ziyarətgahı "İmamzadə Seylab" da deyilirdi. Üzərində kərpiclə hörülən sadə tağı vardi. Tavanı çöküb, tamamilə yarasız hala düşdüyündən 1877-ci ildə (h.-q. 1294) tağları təmir edilmiş, üzərində günbəz tikilmişdi [Karəng, 1376, 86]. Təpənin ətrafi qəbiristanlıqla əhatələnirdi. Buranın kitabələrində kufi və suls xəttlə Quran ayələri həkk edilmişdi. Məzarlardan biri İmam Zeynalabidinin övladlarına məxsus idi. Deyilənə görə, oraya deyilən nəzir heç vaxt geri qayıtmaz, mütləq qəbul olardı.

Sahibüləmr ziyarətgahı Sahibabad meydanının şərqində qərarlaşırıdı. Bir günbəz və iki hündür minarəsi, girişində isə müqərnəs üslubda gözəl tağı vardı. Deyilənə görə, bu yer əvvəllər Şah Təhmasibin Səltənət məscidi olmuşdu.

İmamzadə xanım ziyarətgahı Çərəndab məhəlləsində, Qanlı məsciddən bir qədər yuxarıda tikilmişdi. Ona "İmamzadə məscidi" də deyildirdi. Məscidin dörd tərəfə açılan pəncərələri, taxta tavanı və sütunu vardi. Mehrabin yanlarındakı pəncərələri qəbiristanlığa açılırdı. Deyilənə görə, oradakı məzarlardan biri İmam Rzanın bacısı Həlimə xanıma, digər ikisi isə onun kənizlərinə məxsusdur. İmamzadənin üstündə dəmir şəbəkeli sandıq mövcud idi. Həftənin hər günü, əsasən də bazar ertəsi və cümlə axşamları ziyarətgaha daha çox zəvvar axını olurdu. Burada tez-tez rövzəxanlıq məclisləri keçirilirdi.

Şah Hüseyin Vəli məqbərəsi Bağmeşə məhəlləsində Şah Hüseyin Vəli adına ibtidai məktəbin (dəbestan) həyatından yerləşirdi. Məktəb həyatının mərkəzində olan ziyarətgah gəc və kərpicdən dördkünc formada, günbəzlə hörülmüşdür. Divarlarının uzunluğu təqribən 7 m olub, yer səthində aşağı id. Məktəbin həyatından ziyarətgahın içərisinə daxil olarkən pilləkənlə 1 m enmək lazımlıydı. Otağın mərkəzində Şah Hüseyin Vəlinin məzəri vardi. Qəbrin üstündə üç daş kitabə mövcud idi. Onların üzərində suls xətti ilə imamların adları, Bəqərə surəsinin ayələri həkk edilmişdir.

Məzarın sahibi iki sülaləyə — Səfəvilər və Nəcəfilərə mənsub idi. Məhəmmədəli Tərbiyat "Danişməndani Azərbaycan" adlı əsərində yazar: "Şah Hüseyin Vəlinin anası Fatma xatun Şeyx Səfinin bacısı qızıdır ki, o, hicri-qəməri 766 (1364)-ci ildə Şeyx Həsənə əra getmişdir. Şah Hüseyin Vəli hicri-qəməri 767 (1365)-ci ildə dünəyaya gəldi.. O, bir çox yerləri gəzdikdən və Həcc ziyarətindən sonra Təbrizə qayıtmış və Bağmeşə məhəlləsində Daş körpü deyilən yerdə yaşamışdır. [Məhəmmədəli Tərbiyat, 1987, 416]. Əmir Teymur öz bacısı qızını Şah Hüseyin Vəliyə əra vermişdir. Onun Kəbəyə getməsi, mömin

şəxs olması və 115 yaşadək yaşaması camaat arasında ona böyük ehtiram yaratmış və qəbri ziyarətgaha çevrilmişdi.

Şeyx Məhəmməd Siyahpuş məqbərəsi Vercu (Vicuyə) məhəlləsində eynilə ziyarətgahın adını daşıyan küçədə yerləşirdi. Günbəzin tavanı gec oymalarla bəzədilmiş, hər tərəfindən dörd zaviyə ilə əhatələnmişdir. Kitabəsində naməlum səbəblərdən bina tarixi yoxdur, lakin bəzi daşlar üzərində Əlrəhman surəsi, "Əlfəqir Ustad Hacı Məhəmməd Təbrizi Əlfəxxar 892" ifadələri həkk olunmuşdur. Vəqfnamə hissəsində yazılıb: "Miskin bəndə bina etdi, rəhmətə ehtiyacı olan Əlhac Məhəmməd Əltərxani torpağın yarısını, hamamın yarısını, karxananı ... fəqirlərə, saleh insanlara vəqf etdi [Karəng, 1376, 136].

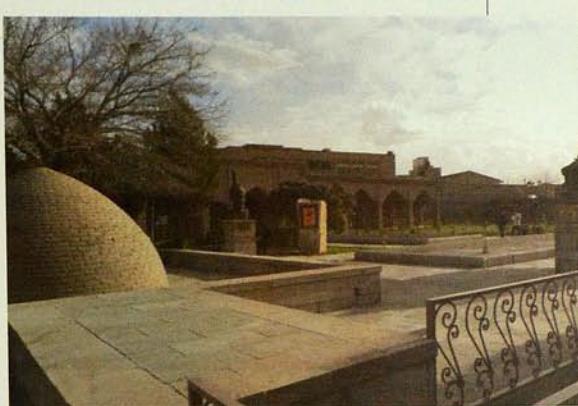
Aldığımız məlumatata görə, Siyahpuş, yəni "qara geyinən" ləqəbini götürən Şeyx Məhəmməd türk sərkərdələrindən biri olmuşdur. O, şeyxin hüzuruna gedərək itaat etmiş və xidmətə başlamışdır. Beləliklə, özü də şeyx adını qazanmışdır. Deyilənə görə, Şah İsmayıł Xətai (1501-24) bir gün Şeyx Məhəmmədi qəbul edir və nə üçün qara libas geyindiyini soruşur. Şeyx cavab verir ki, Şeyx Heydər Həzrətləri şəhid olan gündən biz əzadəriq və qara geyinirik. Onun bu cavabı şaha xoş təsir bağışlayır [Karəng, 1376, 141]. O, dövlət adamlarının hörmətini qazanmış və bu səbəbdən də onun ölümündən sonra məzarının üstündə türbə inşa edərək oranı ziyarətgaha çevirmişlər. Oğlanları Nurəli və Pirəli də orada dəfn edilmişlər.

Dəməşqiyyə məqbərəsi Mehranrud çayının kənarında, Təpəli bağ küçəsinin şimalında bina olunmuşdu. Keçmişdə burada geniş bağ və hündür imarətlər vardi, sonralar isə qəbiristanlığa çevrilmişdir. Məşhur adamlar, sultanlar, əmirlər, o cümlədən Şeyx Həsən, Sultan Hüseyin, Sultan Əhməd, Şeyx Üveysin üç oğlu, Qazi Mirzə Məhəmməd (miladi 1762, h.-q. 1176), Etizadülməmalik Təbatəbəyi (miladi 1919, h.-q. 1338) və b. tarixi şəxsiyyətlər orada torpağa tapşırılmışdır. Əvvəlkə bölmədə deyildiyi kimi, ərazidə bərpa işlərinə nəzarət edən Bağdad xatunun qardaşı, yaxud Dəməşq xacəsinin burada dəfn

olunması fikri vardır. "Dəməşqiyyə" adının bir neçə etimologiyası vardır. Onlardan biri də Dəməşq xacəsinin adı ilə bağlıdır.

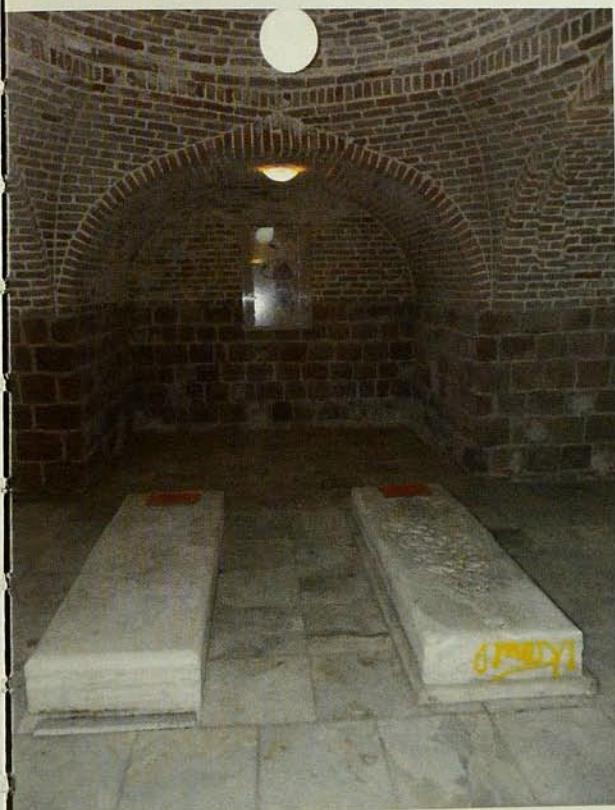
Hazırda *İki Kamal* parkı da ziyarətgaha çevrilib. Burada XIII əsr şairi Kəmaləddin Xocəndi və XVI əsrədə yaşışmış Təbriz saray kitabxanasının rəisi, miniaturçü-rəssam Kəmaləddin Behzadın məzarları yerləşir.

XX əsrin əvvəllərində yaşışmış maarifpərvər ruhani, yazıçı, tədqiqatçı və Məşrutə Inqilabının fəallarından olan *Şəhid Seqətülislamın* məqbərəsi də hazırda ziyarətgahlardandır. O, rus qoşunları tərəfindən Sərbəzəxana meydanında dara çəkilmiş və Surxab qəbiristanlığında Seyid Həmzə ziyarətgahının yanında dəfn edilmişdir.

İki Kamal parkı

Yuxarıda bəhs edilənlərdən əlavə, tədqiq olunan dövrə Təbrizdə çoxlu sayıda ziyarətgah fəaliyyət göstərirdi. Onların bir qismi orta əsrlərdən mövcud olmuş, bəziləri isə yeni yaranırdı.

Kəmaləddin Xocəndi və Kəmaləddin Behzadın məzarları

HAMAMLAR

Napak olanı hamam pak etməz.

Şəhər mədəniyyətinə xas olan ictimai binalar sırasında hamamlar özünəməxsus yer tutur. Onlar ilk yaranan vaxtdan məscid və mədrəsələrdən sonra şəhər memarlığında böyük əhəmiyyətə malik idilər. Keçmişdə hər məhəllənin öz hamamı vardı və heç kəs digər məhəllənin hamamına getməzdi. Hamam tikdirilməsi xeyirxahlıq məqsədi daşıyır. Məhz buna görə hələ uzaq keçmişdən Azərbaycanın bir sıra yaşayış məskənlərində ümumi və xüsusi hamamlar yaradılırdı. İctimai tikililərlə yanaşı, xalq arasında "günəş hamamı" (açıq havada günəş şüalarının qəbul edilməsi) və "dərya hamamı" (çimərlik) adlı təbii hamam növləri də var.

Şərqi ölkələrində hamamlar təkcə yaşayış məskənlərində deyil, hətta müdafiə məqsədli gözətçi qalalarının (Ərk, Sultaniyyə, Süleyman xan qalası və s.) daxilində də tikilirdi. İslamedan önce inşa edilən və dəfələrlə təmir olunan Süleyman xan qalasının içərisindəki hamamda son bərpa işləri Qacarlar dövründə aparılmış və buradan hamama dair kitabə də aşkar çıxarılmışdır [Vəfayı, 1390, 53; 57].

Bir çox ictimai binaların (karvansara, xanəgah və s.) daxilində hamamlar vardı. Xanəgahların nəzdində hamamin tikilməsi sufiləri ümumi hamamlardan azad edir və onlar buradan pulsuz yaralarındılar. Xanəgahda yaşayan müridlər hamamın xidməti işlərinə nəzarət edirdilər.

Bəhs edilən dövrdə Təbrizdə imkanlı şəxslər xeyriyyə məqsədilə hamamlar tikdirirdilər. Bölgənin kəndlərində bu iş qarşılıqlı yardım nəticəsində baş tutur, el-oba "elcari" (iməcilik) çağırıldı. Aşıqlar sərçələrə elcariya gələnləri ruhlandırdı. Xeyriyyə hamamları kəndlilər üçün pulsuz fəaliyyət göstərər, onlar heç vaxt icarəyə verilməzdi. Bir nəfər işçi hamamın qızdırılması, təmizliyi, ümumiyyətlə, saxlanılması işini öhdəsinə götürürdü. Əvvəzdə xırmanlar götürüldükdə hər kəndli ailəsi hamamçıya müəyyən miqdarda taxil verirdi.

Mənbələr hamamlar haqqında. Tarixi məxəzərlərin söylədiyinə görə, Təbriz şəhərində nahəng memarlıq komplekslərinin tərkibində hamamlar da tikilirdi. Orta əsrlərdə aylarla uzun yol qət edib şəhərə daxil olmaq istəyən xarici ölkələrin nümayəndələri və tacirlər üçün xüsusi qaydalar qoyulurdu. Belə ki, onlar ilk olaraq hamamda əsimb təmizləndikdən sonra şəhər-qalaların içərisinə keçə bilərdilər. İslam dinini rəsmi dövlət dini elan edən Elxani hökməndər Qazan xan fermanında göstərir ki, yerlərdə əhali cümlə namazı qılmayıb, dinin tələb etdiyi hallarda bədəni müəyyən əsullarla yuyub təmizləmədən onların müsəlmanlığına zərər toxuna bilər. Padşah buyurur ki, bütün ölkədə məscid və hamamlar tikilsin və bu işləri görməyən adamlar müqəssir hesab olunsunlar [Rəşidəddin, 2000, 111].

Qaraqoyunlu hökməndə Cahanşahın göstərişi ilə Təbrizdə Müzəffəriyyə memarlıq kompleksi inşa edilir. Onun tərkibinə Came məscidi, xanəgah, kitabxana, mədrəsə, türbə və s. daxil idi. Kompleksin qərb hissəsində Cahanşah hamamı yerləşirdi. Məxəzlərə əsaslanaraq söyləmək olar ki, bütün orta əsrlər boyu bir neçə dövlətin paytaxtı olan Təbrizdə digər ictimai tikililər kimi, hamamların da inşası barədə hökmədar fərمانları verilmişdir.

XV əsrə yaşmış ispan səyyahı Klavixo öz gündəliyində qeyd edir ki, Təbriz şəhərində dünyada ola biləcək ən gözəl və yaraşıqlı məscidlər, eləcə də hamamlar var [Plymeuecstvenniku ob Azərbaycanhe, 1961, 54].

Ö.Çələbi Təbrizdə təmiz abi-havası, axar suyu, fəvvərəli hovuzları olan hamamlar olduğunu yazar. O, burada 20-ə qədər səliqəli hamamın mövcudluğunu söyləyərək, Pəse Kuşək (Pəse-Koşk - I.M), Boz, Cahanşah, Məhəlləbaşı, Vərcu və Pole bağ məhəllələrinin hamamlarını məşhur ictimai tikililər hesab edir [Çələbi, 1997, 26-27]. S.Onullahi orta əsrlərdə Təbrizdə Leyli və Məcnun, Gəcılbaşı, Pəse Kuşək, Boz, Cahanşah, Mir-mir darvazası hamamlarını, Dəvəçi məhəlləsi, Rey darvazası, Xiyaban məhəlləsi, Surxbə məhəlləsi və Öküz bazarı məhəlləsi, Surxbə məhəlləsi və Öküz bazarı

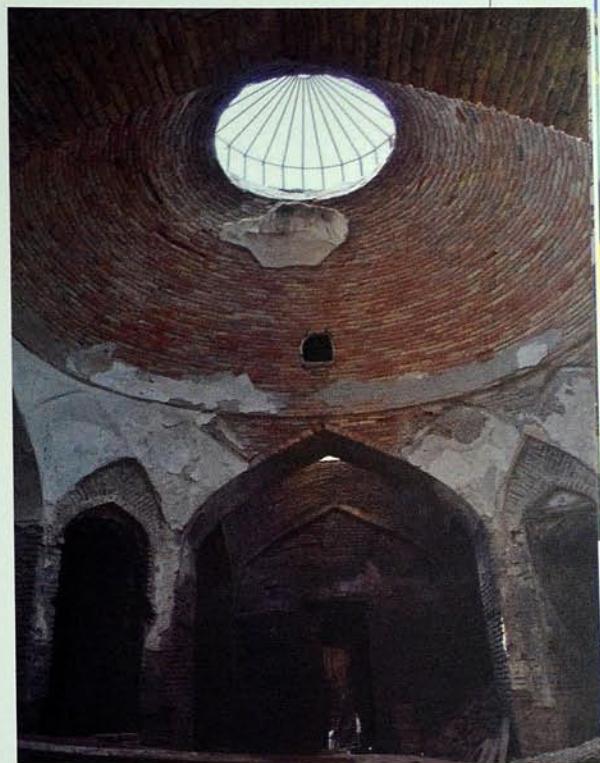
hamamlarının adlarını çəkir [Onullahi, 1982, 166].

XVII əsrda Rusiyadan səfərə başlayan alman əsilli səyyah S.Q.Qmelin Azərbaycan şəhərlərini gəzərək, əsərində bir çox məsələlərdən danışır, o cümlədən Şərqi hamamlarının gözəlliyyinin təsvirini verir [Гмелин, часть III, 1785, 417-419].

Rus müəllifi L.F.Boqdanov müşahidələrinə əsasən kişi hamamının təsvirini verərək orada istifadə olunan ləvazimatları (xina, vacibi və s.) və cımmək prosesini sadalayır, kişilərin saç və saqqalını boyamaq üçün qırmızı rəng verən xina yaxmasını, qara rəng almaqdən ötrü həmin mayeyə digər qarışq əlavə etməsini vurgulayır və bunu hamamın ən çatın prosesi kimi qiymətləndirir. Müəllif yazır ki, bədən buxardan yumşaldıqdan sonra artıq tüklərin tökülməsi üçün kəskin qoxulu, tünd-yaşıl rəngli qarışq maye olan vacibi sürtülür, bir neçə dəqiqədən sonra yuyulurdu [Богданов, 1909, 86]. Hamamla bağlı müşahidələr Avropa səyyahlarının da nəzərində qəcməmiş və onların əsərləri bu haqda zəngin məlumatata malikdir [Eduard Polak, 1865, 359].

1880-ci il (h.-q. 1297) xəritəsində Təbrizin ən böyük hamamının Hacı Məhəmməd Sadiqin hamamı olduğu göstərilir. Ehtimala əsasən bu, keçmiş Qeyşərabad hamamıdır. Adı çəkilən mənbədə şəhərin 70-ədək hamamı qeydə alınmışdır [Cədvəl 4].

Funksiyası. Hamam əsəbləri sakitləşdirmək və əyləncə yeri sayılırdı. Onlar ümumi və mənzillərdə yer alan xüsusi hamamlara ayrılmışla təkcə cımmək deyil, müxtəlif funksiyalar daşıyırlırdar. Hamamlar bütün Şərqi dünyasında bir çox xəstəliklərə qarşı mühüm tədbirlərdən olub, müalicəvi xarakterə malik idi. El arasında belə bir misal var: "Təmizlik imandan gəlir". İnsanların cisməni paklığı istər qədim dövrde, istərsə də İslam mədəniyyətinə qovuşduğundan sonra vacib sayılırdı. "Hamam mədəniyyəti" mövzusunu etnoqrafik ədəbiyyatda işıqlandıran Ş.Bünyadova bəhs olunan təsisatın orta əsrlərdəki sosial çəkisini açıqlayaraq yazar ki, ictimai hamamlar özünəməxsus funksiya daşımaqla yanaşı

Xan hamamı

(gigiyena, müalicə, mərasim keçirilməsi), həmçinin informasiya mübadiləsinin gerçəkləşdiyi görüş yeri kimi də mahiyyət kəsb edirdi [Bünyadova, 2011, 114]. Qadın və kişi hamamları daxili quruluşu və ictimai funksiyasına görə eynilik təşkil edirdi.

Hamam qadınlara görə təkcə cımmək yeri deyildi, bura onlar üçün istirahət məkanıydı. Qacarlar dövründə saray qadınları hərəmxanadan çıxməqdan ötrü müxtəlif bəhanələr gətirməyə məcbur idilər. Məsələn, hamama getmək, məhərrəm ayında təziyələrdə iştirak etmək və s. Qadınlar hamama getdiyi günü sahərdən axşamadək orada keçirərdilər. Bəhs etdiyimiz zamanda həm sadə kütlənin, həm də saray qadınlarının hüquqları olduqca məhdud olmuşdu. Onlar faytonla küçələrdən keçərkən fərraşlar yoldakı kişilərə müraciətlə qışqırdılar:

"Uzaq olun! Kor olun!" Bu səslənişdən sonra kişilər üzlərini divara, arxalarını qadınlara səri tutardılar [Sədrə-Nəhəvi, 1381, 326]. Doğrudur, bu qaydalar Nəsrəddin şahın Avropaya ilk səfərindən (1873) sonra bir qədər səngimişdi. Lakin bununla belə, qadınların qapalı həyatı hələ də davam edir və hamam onlar üçün əyləncə xarakteri daşıyır. Saray qadımları hamama bir neçə kənizlə bərabər gedir, orada maraqlı gün keçirirlər.

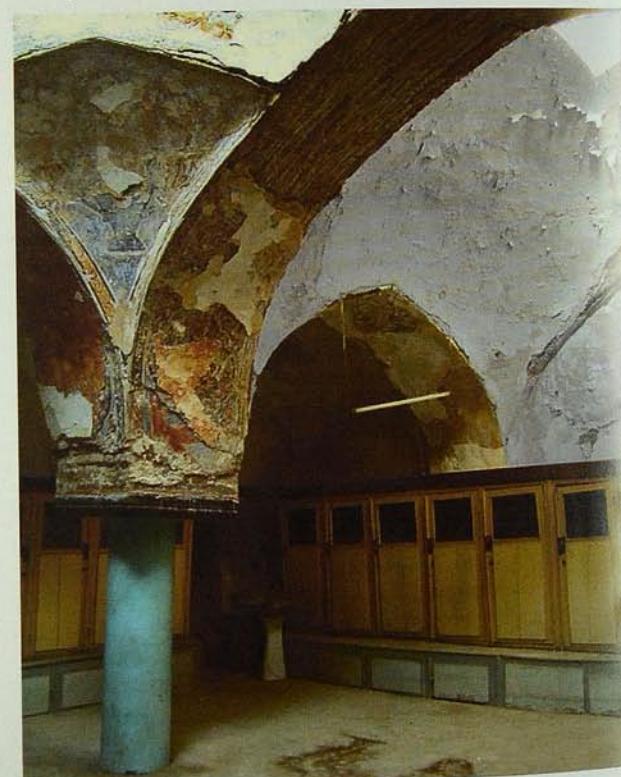
Tarixi hamamlar. Hamam mədəniyyətini tədqiq edən Ə.R.Nəcəfi 1880-ci ilin (h.-q. 1297) xəritəsində Təbrizin planına düşməyən, eləcə də müasir xəritədə olmayan 13 hamamin adını, yerləşdiyi ərazini və işlek vəziyyətdə olub-olmamasını təyin etmişdir. Müəllif əlavə olaraq Çərəndab, Novbahar, Xan Mehdi (Soyuq hamam), Nizafat, Sərhəng, Mirzə Mehdi, Vəzir, Nobər, Birinci, Şalçular, Seyid Gülləbi və Şəhriyar hamamlarının adını çəkir [Rəşid Nacəfi]. Lakin qeyd etməliyik ki, bundan öncə adını çəkdiyimiz mənbədə sonunculardan bəzisinin adı verilir.

Axuni hamamı Təbrizin eyni adlı məhəlləsində Səfəvilər dövründə inşa olunmuşdur. Hazırda fəaliyyətdə deyil. Qacarlar dövrünə aid edilən Mir Fəttah hamamında dəfələrlə təmir işləri aparılmış, istifadədə olmasa da, bina öz görkəmini saxlamaqdadır. Ərk hamamı Əlişəh

Nobər hamamı

kompleksinə daxil idi. Onun xəzinəsi əsasən dəmirçi kürələrinin istiliyi ilə qızdırılırdı. Gəcil və bazarın yolunda olması ehtimal edilən Ərk hamamından hazırda əsər-əlamət qalmamışdır. Əsəd bay, Bəhmən Mirzə, Hacı Nəsir, Hacı Məhəmmədsadiq, Qiyyas, Şəhriyar (Kəndxudabaşı), Kələntər, Gərməb, Mat qalasan, Bala hamamı, Qaraqoyunlular zamanı əsası qoyulan Hacı Mütəllib xan hamamı, Səfəvilər dövrü abidələrindən olan Dadaş, Əhrab, Hacı Sədrəddövlə, Rəsul Sultan hamamları, Qacarlar dövrünə aid Balağa, Leylava, Hacı İsmayılov və s. hamamlardan bəziləri XX əsrin ortalarındanadək işlək olsalar da, hazırda onların yerində yaşayış binaları ucaldılmışdır. Darvaza, Dəvəçi, Hacı Şeyx Cəfər (Şəhnaz), Hacı Musa xan, Müctəhid (Mirzə Mehdi), Hacı Məhəmmədsaleh (Hacı Cəbbər), Şəva, Doqəle (İki qala), Qazi, Vəzir və s. hamamlar isə dəfələrlə bərpa olunsa belə, yenə də təmirə ehtiyacı vardır.

Mirzə Mehdi hamamı

Bahar, Nobər, Hacı Rza, Sərhəng, Seyid Gülləbi, Müşirəlnizam, Şazda, Şəhriyar, Fərmanfarma, Şalçular, Mehdi xan (Sorxeysi) və digər tarixi hamamlar indi də mövcuddur. Qacarlar dövrünə aid edilən Nobər hamamı eyni adlı darvazanın (məhəllə) yaxınlığında yerləşir. Səkkizguslu sərbinə, hovuz və onun ətrafında səkilər malikdir. Sərbinə və istixanadan ibarət Nobər hamamı hazırda restoran kimi fəaliyyət göstərir.

Maraqlıdır ki, 1809-cu il zəlzələsi zamanı bir çox binalar çöksə də, günbəzli tikililər, həmçinin Təbrizin en böyük hamamı olan Xan hamamının günbəzi salamat qalmışdır [Zoka, 1368, 131].

Hamamlara verilən adlardan məlum olur ki, onların əksəriyyəti binanı tikdirən şəxsin adı ilə bağlı idi. Qədim toponimlərlə bağlı yaranan adlarla (Axuni, Əhrab, Dəvəçi, Nobər, Leylabad və s.) yanaşı, hamamın xüsusiyyətlərini əks etdirən adlarla (Gərməb ("isti su") deməkdir), Sərbəzzxana, Nağaraxana, Mat qalasan və s.), həmçinin oranın tikdirən şəxsin və ya istifadəçilərinin peşə mənsubiyyətini bildirən adlara da (Şalçular, Müctəhid, Nazimüttüccar və s.) rast gəlinir.

Büdcəsi. Hələ orta əsrlərdə hamamların öz daxili büdcəsi vardı. Dövlətin maliyyə dəstəyilə yanaşı, hamamlar öz vəsaitləri hesabına təmir edilirdilər. Bəzən isə hamamin gəliri hansısa dini ocağa vəqf olunurdu. 1671-ci ildə (h.-q. 1082) Təbrizin kənarında 60 ev və 100 dükənin gəliri vəqf olaraq Ərdəbilin Şeyx Səfi məscidinə verilmişdi. Bundan başqa, Qəzvində 2 kənd, bir neçə karvansara, hamam, Muğan, Gilan və Astarada bir neçə məntəqə vəqf kimi məscidə həvalə edilmişdi [Behazin, 2535, 268]. Bu onu göstərir ki, orta əsrlərdə hamamlar kifayət qədər maliyyə imkanlarına malik idilər.

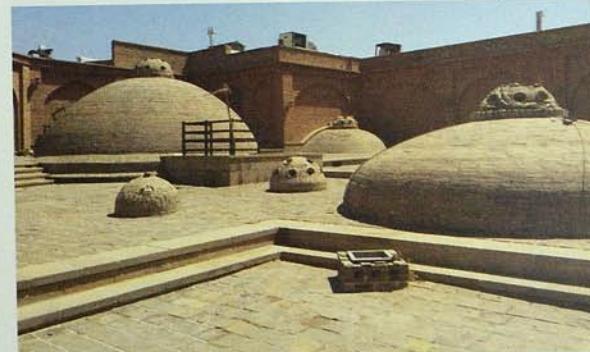
Daxili quruluşu. Bəhs etdiyimiz dövrədə Azərbaycan və qonşu ölkələrin şəhər hamamları daxili quruluş baxımından oxşar olmuş, demək olar ki, onlar eyni layihə ilə inşa edilmişlər. Tikinti üçün məkanın seçiləməsi vacib məsələ sayılır, ərazidə su mənbələrinin və kanalizasiya sisteminin olması, iqlim şəraiti, əhalinin sıxlığı, bir

Nobər hamamında restoran

sözlə, coğrafi resurslar nəzərə alınır. Soyuq iqlimə malik bölgələr üçün qızdırılmanın asan olması məqsədilə daha kiçik sahəli və nisbətən alçaq hamamlar nəzərdə tutulurdu. Kəhriz suyunu asanlıqla əldə etmək və hava cərəyanını qısa zamanda dəyişməkdən ötrü bir çox hamamlar yerin altında tikilirdi. Belə halda anomal iqlim şəraiti hamamın daxilinə təsir göstərə bilmir. Təbrizin seysik zonada yerləşməsini nəzərə alaraq yeraltı hamamlara üstünlük verilirdi. Onların bayır tərəfdən yalnız günbəzləri görünürdü.

Hamamlar müxtəlif ölçülərdə, əyan-əşrəf üçün xüsusi, kasıblar üçün ümumi binalar şəklində yerüstü və yeraltı təşkil edilirdi. Qapıları həmişə örtülü saxlanılır, dörd tərəfdən pəncərəsi olmurdu. Yalnız damlarında yerləşən günbəzlerin dairəvi pəncərələri içəriyə zəif işq salır. Həmin şüşələr "gülcam", onların bərkidildiyi yer isə "camxana" adlanırırdı.

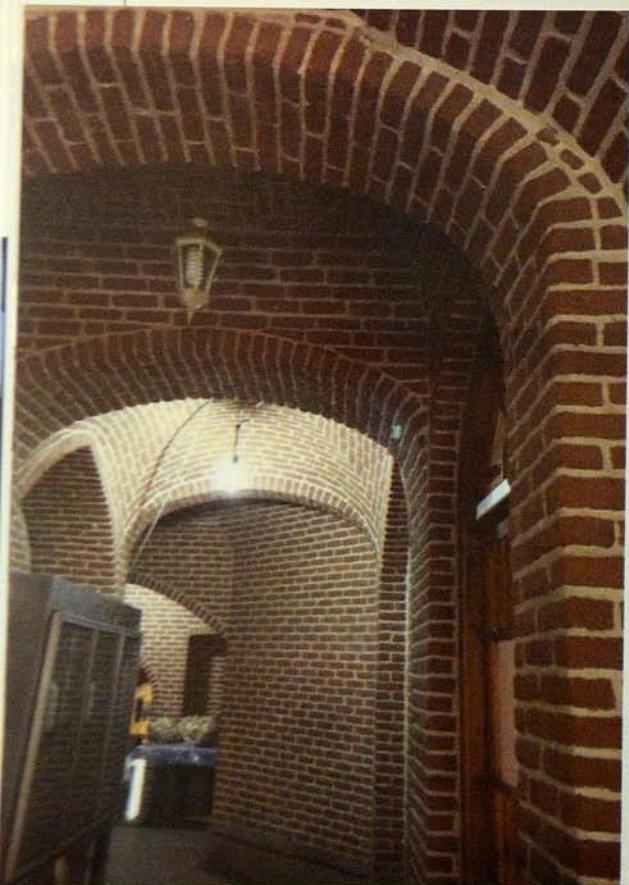

Gün batandan sonra işıqlandırma üçün lampalar yandırılır, daxilin havasını dəyişməkdən ötrü pəncərələr açılır. Hamamin isti və rütubətli havası insan tənəffüsünə zərər yetirməsin deyə, binanın sahəsi geniş, tavanı isə hündür tikilirdi.

Ümumi hamamlar aşağıdakı əsas və yardımçı hissələrdən ibarət idi:

— həştı, sərbinə, miyandər, istixana (gərmxana), xəzinə, istixana ətrafındakı tikililər və s.

Bu hissələr nizamlı şəkildə bir-birinin ardına yerləşirdilər. Hamamin ayrı-ayrı hissələrinin temperaturu müxtəlif olurdu: müləyim, isti, çox isti və buxarlı. İstiliyi uzun müddət özündə saxlamaqdan ötrü koridorlar ensiz, uzun və dolanbadolan tikilirdi.

Bununla da müştərilər hamama girən zaman istiliyi qəfildən hiss etmir və çıxanda soyuq hava kütləsinə tədricən uyğunlaşa bilirdilər. İstiliyin az vəsaitlə bu qaydada paylanması orta əsrlərin yüksək ekonomik texnikası saymaq olar.

Hamama gələn hər kəs ilk olaraq gözəl interyerə malik "həştı" adlı giriş dəhlizinə daxil olurdu. Sonra sərbinəyə, oradan "miyandər" deyilən dəhlizə, istixanaya və xəzinəyə keçirdi. Keçid qapıları açıq saxlanılır, onlardan "car-car" adlanan qalın və six toxunuşlu pərdələr asılırdı.

Daha geniş sahə ilə əhatələnən, müştərilərin soyunub-geyinməsini təmin edən sərbinə hamamin əsas hissələrindən sayılırdı. Onun ətrafında səkilər, onların altında isə ayaqqabı qoymaq üçün yerləşkələr vardi. "Şahnesin" adlanan səki paltar soyunmaq və ya istixanadan çıxışda qurulanib geyinmək üçün nəzərdə tutulurdu. Sonrakı dövrələrə bəzi hamamlarda səkinin dövrəsində paltar qoymaq üçün şkaflar da düzəldilirdi. Əksər hamamlarda həştı kimi sərbinə də gözəl interyerə malik olurdu. Tavanı günbəz formada tikilir, işıqlandırma məqsədilə üstü şüşə ilə örtüldür. Şüşələr möminə (dəvə yunu və bəzərk yağından (kətan yağı – İ.M) alınır) və ros torpağının qarışığından alınan maddə ilə bərkidilirdi [Rəşid Nəcəfi və b., 1388, 25]. Sərbinədə enli səkinin bir tərəfindən istixanaya yollanmaq, digər tərəfindən isə çıxməq olurdu.

Sərbinədən sonrakı hissəni kiçik dəhliz olan miyandər təşkil edirdi. Oradan istixana, tualet və tənzifxanaya (tənvirxana və ya nizafətxana) yol vardi. Adı çəkilən sonuncu məkanda xina yaxılır, qan alınır, bədənin artıq tükkləri tömizləndirdi. Bəzi yerlərdə isə tənvirxanaya tüktökən maddə — nurənin adı ilə bağlı olaraq "nurakeşxana" deyilirdi. Miyandər müləyim hərarəti olan sərbinə ilə istixana arasında yerləşməklə, hər iki otağın temperaturunu tənzimləyirdi.

Hamam, eləcə də məscidlərdə "lüləyinxana" adlanan ayaqyolu da vardi. Hamamin bu güşəsi bişmiş gildən hazırlanan "lüləyin" və ya "lüləhəng" adlı aftafaya bənzəyən qabın adı ilə bağlı

idi. Lüləyinxanada əyləşən hamam işçisi müştərilərə su ilə dolu lüləyin təqdim edərək onlardan pul alıb növbəni tənzimləyirdi.

İkinci əsas hissə istixana ilə əhatə olunurdu. İstixana da sərbinə kimi tavanı günbəz formali düzəldilirdi. Onun dörd dövrəsində enli səkilər, mərkəz hissəsində isə xəzinə yerləşirdi. Səkilərin kənarında çirkəb suların axması üçün üstü açıq novlar çəkilirdi. Hamamin bütün çirkəb suları quyular vasitəsilə şəhər kənarına axıdlırdı. Bu quyulara xalq arasında "məndov" deyilirdi [Mənsuri, 1389, 332].

Hamamin ən isti və buxarlı hissəsi xəzinə (xəzənə və ya xəznə), yəni hovuzlar idi. Hər tərəfdən örtülü olan xəzinənin girişini alçaq olduğundan müştərilər oraya əyilərək daxil olurdular. Onun mərkəz və ya yan tərəfində tiyan yerləşirdi. Tiyanın altında onu qızdırmaqdan ötrü "tün", "atəşdan" və ya "külxan" deyilən kürə vardi. Xəzinələrin suyu diametri təqribən 5-6 m olan mis tiyan və alt qatdakı kürələr vasitəsilə isidilirdi.

Yüksək temperaturdan çatlamamaqdan ötrü kürələrin üst hissəsi haramzadə gili ilə suvanırdı. Məlumatçıların dediyinə görə, həmin məhlul yumurta ağı, qoyun yunu, əhəng və ros torpağının qarışığından ibarət idi. Tiyan "həftcuş" adlı davamlı metal maddədən hazırlanır [Rəşid Nəcəfi və b., 1388, 28]. Həmin maddə yeddi növ metalin — qızıl, gümüş, mis, sink, dəmir, qurğuşun

və qalayın qarışığından alınırı [Ənvəri, 1382, 8358].

Bəzi hamamların bir neçə xəzinəsi vardi. Böyük hamamlar əsasən üç ədəd — isti, iliq və soyuq su ilə dolu xəzinəyə malik olurdu. Yay aylarında burada həm çimir, həm də ondan üzgülük hovuzu kimi istifadə edirdilər. Hamamların hər birinin ehtiyatda saxlanan bir neçə su anbarı vardi. Su gecələr kəhriz çeşmələrindən anbarlara dolur, oradan isə gil tünglər və daş arxlardan vasitəsilə xəzinələrə axıdlırdı.

Xalq arasında belə bir inam da vardi ki, axar su şəriətə görə halallıq istəyir, onuna paklanmaq olmaz. Bunun əsas səbəbin hamama çatana qədər suyun keçdiyi müxtəlif ərazilərdə mülk sahiblərindən halallıq alınmamağında görürdülər [Rozəne be tarix-e-İran .., 1378, 171]. Ümumiyyətlə, insanlar hesab edirdilər ki, pak olmaq üçün mütləq bol su lazımdır. Şəriətə görə, üç dəfə suyun içində batıb-çıxməq pak olmaq demək idi. Məhz buna görə də hamam əhli xəzinələrə istifadə etməyi üstün tuturdular. Hesab edirdilər ki, isti və kükürdü su mikropları zərərsizləşdirir. Lakin xəzinəyə girmək məcburi deyildi.

Camaat çalışırkı ki, xəzinənin suyunu təmiz saxlasın. El arasında belə bir deyim də var: "Xəzinəyə tüpursən, öz saqqalına yapışar". Buna baxmayaraq, məlumatçıların dediyinə görə, çoxlu sayıda adam eyni vaxtda xəzinəyə girdiyindən ora gigiyenik baxımdan normal sayılmırırdı. Bu xüsusda ilk Azərbaycan romanının müəllifi Hacı Zeynalabdin Marağayı "İbrahim bəyin sayahətnaması"nda bütün Iran hamamlarından şikayətlənərək yazar ki, imamın məzarını ziyarət üçün hamama getməli olduğunu, lakin xəzinənin suyu o qədər çirkli idi ki, tavus rənginə çalır, gəndab qoxusu verirdi [Marağayı, 38]. Elə ailələr olurdu ki, hamamdan qayıtdıqdan sonra evində su qızdırıb yenidən pak olurdu.

Əhali arasında xəstilik yayıldıqdan 1939-cu ildə (h.-ş. 1318) İranda xəzinələr rəsmi şəkildə qadağan edildi. Lakin II Dünya müharibəsində ruslar İranı daxil olduqdan sonra bu hal bir dəhə düşdü. 1963-cu ildə (h.-ş. 1342) dövlətin təzyiqi nəticəsində

çimək üçün duş kabinlər (yerləşkələr) istifadəyə verildi və beləliklə də, xəzinələr tamamilə aradan qaldırıldı [Meymənətnejad, 1382, 35].

Hamamların daxili interyeri cəzbedici görkəmə malik idi. Daxili divarlar kaşı, əhəng və gəclə bəzədilirdi. Rütubətə davamlı olduğundan əhəngə daha çox üstünlük verilirdi. Belə ki, ustalar əhəngə zeytin yağı, yumurta ağı və ya sirkəli su qataraq aldıqları xəmirəbənzər maddə ilə hamam divarlarına müxtəlif oyma naxışlar vururdular. Əhəng işləməsi iki laydan ibarət olurdu: birincisi, əhənglə saruc qatışığı, ikincisi isə əhənglə xurma və ya üzüm şirəsi qatışığı [Rəşid Nacəfi və b., 1388, 28]. Divarlarda həndəsi, nəbatı naxışlar, insan və heyvan (ahu, quş və s.) rəsmləri təsvir edilir, həmçinin hamamla bağlı şeirlər yazılırdı. Hamamlar kimi, mağazaların da üstündə müştərilərin zövqünü oxşayan qəribə rəsmlər çəkilirdi. Məsələn, yırtıcı canavarın inəyi parçalaması səhnəsi, pəhləvan Rüstəmin əksi və s. [Ətzəzade, 1383, 30].

Yanacaq və su ehtiyati. Hamamın qızdırılmasında əsas yanacaq vasitəsi odun, quru ağaç yarpaqları, kol-kos və təzək idi. "Tün anbarçı" adlı peşə sahibi daima kürəyə odun ataraq onu ardıcıl yanacaqla təmin edirdi. Bu peşə sahibindən xüsusi səriştə tələb olunurdu. Hamamların döşəməsini isti saxlamaq məqsədilə istixanadan döşəmənin altına 3-4 qarış enində tunellər (külbə) çəkilir, tüstüsü isə dudkeşlə bayira çıxırlırdı. Bu tunellər çıxış qapısına yaxınlaşdıqca azalırdı. Bu isə döşəmənin istiliyinin tədricən azaldılması üçün nəzarət tutulurdu [Meymənətnejad, 1382, 31].

Hamamçılar yanacağı əsasən karvansaraldan alırlırdı. Qatır və ya ulaqlarla hamama odun daşıyanlar fəaliyyət göstərirdilər. Məlumatçıların dediyinə görə, üst-üstə təpə kimi yiğilan təzəyi qarğalar dağıtmamasın deye, köhnə parçalardan adam figuru — müqəvvə düzəldib onun üzərinə qoyurdular. Bəzi hamamlar gəvənotu ilə qızdırılırdı.

Hamamların su təchizatı quyu və kəhriz sularıyla təmin olunurdu. Şəriət qaydalarını

əsas tutaraq daha çox quyu suyuna üstünlük verilirdi. Çünkü yuxarıda vurgulandığı kimi, uzun yol gələn arx suyu müxtəlif torpaqlardan keçidiyindən mülkədarların halallığını almaq lazımdır. Quyudan su çəkməkdən ötrü axylanmış kəlin gücündən istifadə edilirdi [Rəşid Nacəfi və b., 1388, 28]. Su hovuzu axıdlırlar və burada ehtiyat üçün saxlanılır.

İdarəcilik və xidmətlər. Hamam işçiləri arasında əmək bölgüsü vardı. Qadın hamamlarında pul alan işçiyə "zənussa" ("zən ustad" sözünün təhrifli variantıdır) deyilirdi. Məlumatçıların dediyinə görə, lap qədim zamanlarda qadın hamamlarının idarə edəni "zənussa", danışdığımız dövrə isə hamam sahibləri "hamamçı" çağırılırdı. O, bütün işçilərə nəzarət edirdi.

Kərəneyçi kişi işçilərdən olub, kərəney çələraq hamamın açılmasını camaata car çəkirdi. Hamamın aparıcı işçilərindən olan möstümalçı gərmənənada masaj edir, abgir isə müştərilərin üzərinə su tökürdü. *Kisəkəs* və ya *cansürtən* müştərinin istəyinə əsasən kisa çəkməklə məşğul olurdu. Fitələrin yuyub qurudulması və paylanması işinə *fitəçi* baxırdı. *Həcmətçinin* hamamda ayrıca güşəsi vardı. O, ülgüt, fitilə, küpə və etirdən ibarət əşyalarla ehtiyac duyanların kürəyindən qan alındı. Onun müştəriləri yaz fəslində çoxalırdı. Bu işə *dəlləklər* də qarışır, bundan əlavə sünnet edir, diş çəkir, burxulmuş oynaqları, çıxmış qol-qıcı yerinə salırdılar. Onlar bəzən "*ustabəsi*" da adlanırdılar. Ülgüt salanlar kişi hamamlarında müştərilərin saçını vururdular.

Aftavadar tənvirxana və ayaqyolunda müştərilərə nəzarət edir, təmizlik işləri aparır. *Süpürgəçi* əlində süpürgə və xakəndəz səhərdən axşama kimi tör-töküntüni təmizləyirdi. *Boğçadar* təmizliyə diqqət yetirməklə bahəm, paltar soyunulan yerdə əşyalara da nəzarət edirdi. *Səkidar* sərbinədə öz masasında əyləşib hamama girib-çixanlara diqqət yetirirdi. *Başmaqçı* müştərilərin başmağını cütləyir, aralıqda gəzərək qulluğa göndərilirdi. Qadın hamamlarında *dua yazar* və *udumçı* kimi peşə sahibləri fəaliyyət göstərirdi. Dua yazar hamama gələn qadınların öz istəyi ilə

onların başına dualı su tökür və onlara dua yazıb verirdi. Uдумçı isə qorxunu çıxarı, gözdəyməni götürürdü. Deyilənə görə, o, əlini müştərinin başına çəkir, oxuduğu duanı onun üzünə füleyirdi. Qadın hamamlarına *mamaçalar* da dəvət olunurdular. Onlar yeniyetmə qızların qulağını deşir, ana bətnində uşağı çevirir və digər tibbi xidmətlər göstəririldər. Hamama dəvət olunan əlavə işçilərin əmək haqqısını hamam rəhbərliyi deyil, müştərilər özləri verirdilər.

Hamamlarda *camadarla* ("came" paltar, "dar" malik olmaq, saxlamaq mənasındadır) yanaşı, "məşşata", "bəndəndaz" (üz-qas alan), "niqarbənd" ("niqar" naxış, "bənd" vurmaq, çəkmək mənasındadır, yəni naxış vuran deməkdir) adlı işçilər də olurdu. Həmin peşə sahibləri qadınların əl-ayaqlarına xına qoymaq üçün evlərindən xüsusi başmaqlar gətirirdilər. Bu başmaqların altı taxta, üstü ensiz dəri qayıdan ibarət idi. Həmin başmaqları geyib xinanın quruyub rəngini dəriyə həpdürməsini gözləyirdilər. Bu iş 2-3 saat vaxt apardı. Saça xına qoyularkən başa bağlanan örtük "xina çarqadı", əl və dırnaqlara yaxınlıq ələ geyinilən əlcək isə "findiqçə" adlanırdı.

Qadınların əllerinə xinadan bəzək vurması dahi şairimiz N.Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında da əksini tapmışdır:

کنیده سرمه ها در نرگس مست
عروسانه نگار افکنه بر دست.

[Nezami, 1380, 336].

Sərxos nərgizləri qara sūrməli,
Təzə gəlin kimi xinalı əli.

[N.Gəncəvi, 2004, 391].

Şirin orijinalində "neqar" ifadəsi tərcümədə "xina" sözü ilə əvəz olunmuşdur. Görünür, neqarbənd peşəsi uzaq keçmişdə formalasılmış və çox güman ki, hamamlı bağlı

yaranmışdır. Çünkü danişdiğimiz dövrə, eləcə də orta əsrlərdə hamamlar indiki gözəllik salonlarını əvəz edir və neqarbəndlər də əsasən burada fəaliyyət göstəririldər.

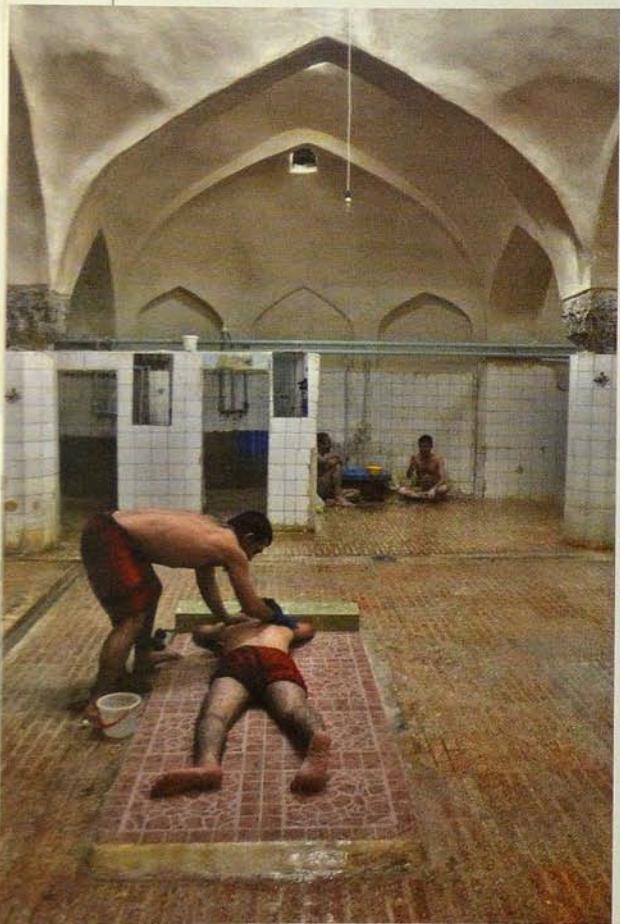
Yuxarıda deyildiyi kimi, saç kəsmək, baş və əl-ayaqa xına yaxmaq, üz-qas almaq, dirnaq tutmaq, qan almaq, qulaq deşmək, diş çəkmək, bel-küpə qoymaq və s. bəzək üsulları və profilaktik tədbirlər hamamda icra edilirdi. Uzun və coxsayılı hökükləri hər gün darayıb yiğmaq çətin olduğundan bəzi qadınlar yalnız hamamda saçlarını açırdılar. Kişi də burada biğ-saqqalını təraş edir, saç vurdurur, xına qoyurdular. Məhz bu baxımdan hamamlar bəhs olunan dövrə istər qadınlar, istərsə də kişilər üçün yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bərbərxana rolunu oynayırırdı. Qaydaya görə, ümumi hamam pulundan əlavə, har kəs abgir, dallak, xəzinədar, camadara xırda pul verməli idi. Yaşlı sakinlərin dediyinə əsasən danışılan dövrə bu məbləğ 1-2 abbasiya bərabər olardı.

Müştərilərə xidməti vazifələrlə yanaşı, hamamı işlek vəziyyətə gətirməkdən ötrü binadın xeyli işçi çalışırırdı. Kənkən su quyuları qazmaqla və çirkəb suyun axlığı yolları təmizləməklə məşğul idi. *Mirab* quyu suyu ilə təmin olunan hamamlarda xəzinəyə suyun çatdırılmasına nəzarət edirdi. *Abdar* quyudan su çəkib xəzinəyə verirdi. O, hamamın damında çarxi əllə fırladıb quyu suunu "dol" deyilən dəri qabla yuxarı çəkir və oradan xəzinəni doldururdu. *Abgir* istixanada suyun bölüşdürülməsini tənzimləyirdi. Onlar qadın və kişilərdən ibarət 4-5 nəfərlik dəstə idilər və aralarındaki iş bölgüsüne *abgirbaşı* nəzarət edirdi [Vəfayi, 1391, 49]. Hamamın qızdırılması işinə *tün anbarçı* cavabdehlik daşıyırırdı. Onun yanında bir neçə işçi də çalışırırdı. *Oduñu* taxtaları doğrayıb anbarda səliqə ilə çinləyirdi. Təzəkçi yaş təzəyi kəndlilərdən qəbul edib onu qurumaq üçün hamamın damına sarırdı. Quruduqdan sonra təzəkdən tünün yandırılmasında istifadə edirdi. *Külliükü* vaxtaşırı tündə (külxan) yiğilmiş külüli yiğişdirirdi.

Hamam şeypurçusu hər gün səhər tezən hamamın damına qalxıb suyun qızmasını camaata elan edirdi. Müştəri saç-saqqalını

tərəş edib islandıqdan sonra kisə çəkmək və sabunlanmağa başlayırdı. Dəlləklər kisəçəkən və masajçı kimi də fəaliyyət göstərildilər. Səkiyə parça salır və onun üzerinde uzanan müştərini masaj edirdilər. Bu masaj bədəni ovxalamaq, əzələləri sıxmaq, əymək və düzəltməkdən ibarət idi. Cüssəli adamların hətta bel və ayaqları tapdalarıydılar. Bundan sonra müştəri xəzinənin yanındakı səkinin üstündə əyləşib sabunlanırdı. Kisəçi lifa çəkdiyi sabunu köpükləndirib müştərinin üzərinə tökürlər və bunu bir neçə dəfə təkrarlayırdı.

Rus şərqşünası Y.N.Marr hamamla bağlı qeydlərində göstərir ki, hamama daxil olarkən cımməyə başlamazdan öncə müştərinin başına xına qoyur və bir saatadək rəngin tutmasını gözləyir, ardınca kisə çəkir, sonra moştumal (masaj növüdür, "moş" ovuc, "malidən" sürtmək mənasındadır — İ.M) edir, daha sonra isə onu lifləyirlər [Mapp, 1974, 185]. Moştumal digər masajlardan fərqli olaraq əzələ və oynaqların sıxılması, burulması, belin tapdalanmasını əhatə edirdi.

Hamamda müştərilər yüngül yeməklər (firni, şirniyyat, çərəz, meyvə və s.), qəhvə, çay və qəlyan təklif olunurdu. Bu məqsədlə burada çayçı, qəlyançı kimi peşə sahibləri xidmət göstərirdi. Qəlyançular (onlara bəzən "sərçəxkon" da deyilirdi) əvvəlcə özləri bir-iki qülləb vurub qəlyani hazırlayıv və kişi müştərilərə təqdim edirdilər. Onlar bundan başqa yemək də paylayırdılar. Burada dərvişlər də fəaliyyət göstərir, camaati başlarına cəm edərək onlara hədis, mənzumə və dini-ictimai mövzularda hekayələr nəql edirdilər.

Hamam işçilərinin alətləri. Hamam işçilərinin istifadə etdiyi əşyalar orada daimi saxlanılırdı. Tünü yandırmaq üçün otqapan, maşa, xakəndəz, külçəkən, qaraçı (odun külünü alt-üst qarışdırmaq üçün uzun şış), çəngək (uzun dəstəli alət), pilə (düyünləmiş və neftdə isladılmış parça), üfləş (bir ucu filizdən, digər ucu isə qamışdan düzəldilən içi boş, uzun mil idil, tün anbarçı odu alışdırmaq üçün dəmir tərəfini tünün içini qoyur, qamış tərəfini isə ağızı ilə füləyirdi), təbəla (mis sinidir, tünün külünü onun içini yiğib kül anbarına daşıyırıldır) və s.-dən istifadə edildi. Qeyd edək ki, keçmişdə od əldə etmək asan iş deyildi. Camaat məhəllənin tün ocağına gedib od istəyər, verdiyi kömür və alışan odun müqabilində tün anbarçı onlardan az miqdarda pul alardı [Vəfayi, 1391, 41]. Bu peşə haqqında el arasında belə bir məsəl vardır: "Hamamin pintisi tün anbarçısıdır".

Hamam ləvaziməti. Kişi müştərilər hamama geyimdən başqa heç nə gətirmir, lazımı əşyaları işçilərdən alırlılar. Sərbənəyə daxil olduqda onlara bellərinə bağlamaq üçün

fitə, hamam ləvaziməti, qüsli alib xəzinədən çıxandan sonra isə ayaqlarına geyinmək üçün sürüşkən olmayan və mikrob keçirməyən, böyük ölçülürdə hazırlanmış taxta başmaq, qurulanmaq üçün qətipə verilirdi.

Kişilərdən fərqli olaraq, qadınlar hamama gedərkən yerli dialektə "məndə" adlanan boğcalarında müəyyən hamam ləvaziməti — lif, kisə, fitə (futə), burnuz (əyan-əşrəf üçün tikilən hamam xalatı), sabun, gilabi, hamam gili (bu maddə qoyun quyruğu, qızılğıl, gəc və s.-dən alınır), dabandaşı, vacibi (vacibət), ya nurə, yaxud da hamam dəvəsi (əhəng və sarı zərnixdən alınan kəskin qoxulu tütkökən maddədir, bəzi hamamların tənvirxanasında ümumi istifadədə olan, "gil boşkası" adlı iri qablardada qoyulurdu), ruşur (üzə sürtüldür, "ru" — üz, "şur" — yumaq deməkdir, qoyun sümüyünün iliyi və gəcdən düzəldilirdi), diş firçası (xurma ağacının yarpağından hazırlanır), daraq (daraqlar taxtadan olurdu, varlılar isə onu fil sümüyündən düzəldirir, mirvarılı güləbətinlə işlənmiş parça daraqqabilarda saxlayırdılar), qayçı, sərbənd, qətipə (hole), tərlik (əyan qadınları çimib sərbənəyə çıxıqdan sonra ayaqlarına geyinirdilər), çatayı (qapılararası pərdə kimi istifadə olunan və ya səkilərin üstünə salınan kisə toxunuşlu parça), boyaqlı güzəm ("rəngli keçə" mənasındadır, səkilərin üstüne salınırdı), kosmetik vasitə (sürmə, ənlik, kirşan, vəsmə, piy, ətir, s.) və qabları (vəsməcüs — vəsmə qaynadılan uzun qulplu mis qab, sürməcüb), güzgü, süzəni (parça) və s. aparırdılar.

Hamamda qadınlar zinət və bəzək əşyalarını göstərməklə, bir-birinə öz sosial imkanlarını nümayiş etdirirdilər. Hamam boğçası hər bir kəsin sərvətinə uyğun müxtəlif növlərdə — güləbətin, zərduz tikmələrlə tirmə, məxmər və çit parçalardan astarlı olurdu. Hamam tasi zinət əşyalarının saxlanması üçün nəzərdə tutulurdu.

Gilabi sabunu əvəz edir, onunla saçlarını yuyurdular. Bundan əlavə, baş yumaq üçün sərsurdan da istifadə edilirdi. Kislənməzdən əvvəl üzə ruşur yaxır, çimib çıxıqdan sonra isə təravətli qalmaq üçün sıfət və bədənlərinə müxtəlif bitki və heyvan məşəli yağlar

çəkirdilər. Orta əsrlərdə tünd-göy, sonralar isə qırmızı rəngli parçadan olan fitəni qadınlar sinədən başlayaraq, kişilər isə qurşaqdan bağlayırdılar. Sərbənd saçın suyunu yiğməq üçün başa bağlanan yaylıq idi. Onun ən keyfiyyətlisi üzərində buta və gül naxışları olan "çugunduri" növü hesab olunurdu. Bunlardan başqa, hamamda cimərkən mis materialdan hazırlanmış tas, ləyən, vedrə (mis və qalın rezindən olurdu), abgərdan (dəstəli hündür qabdır, xəzinə və hovuzdan vedrələrə su doldurmaq üçün istifadə edilirdi), dolça,

Lif, dabandaşı və ruşur

Kisə nümunələri

bakraş (kiçik vedrə), məşrəbə (silindir formasında olan qab), hamam kılxixanı (ağzı dar, oturacağı enli su qabı) və məcməyidən istifadə edilirdi. Onların hər birini müştərilər özləriyle gətirirdilər.

Qadınlar səkilərdə oturan zaman gigiyenik məqsədlə öz məcməyilərini tərsinə çevirək altlarına qoyurdular. Paltar soyunan yerdə səkilərin üstünə "süzəni" adlı məxmər və ya xovlu dördkünc parça, bəzən isə hamam çarşafı salırdılar. Adından göründüyü kimi, dabarı sürtmək üçün istifadə olunan dabandaşı təbii vulkanik daşın hamarlanmasından hazırlanır. Yaşlıların söylədiyiñə görə, o zaman ən keyfiyyətli dabandaşilar Qəzvin şəhərindən gətirilərdi. Hətta bu haqda xalq arasında sırtıq, üzlü adamlar barəsində məzəli deym də vardır: "Üzü Qəzvin dabandaşısından da bərkdir".

Orta əsr ədəbiyyatında hamamda istifadə olunan ləvazimatın adına rast gəlinməsi hamam mədəniyyətinin qədimdən formalaşmasına dəlalət edir. M.Füzulinin "Həmmamiyyə" qəzəlində deyilir:

*Qıldı ol sərv səhər nazılə hammamə xürəm,
Şəm'i-rüxsarı ilə oldu münəvər hammamı.
Nilugin futaya sardı bədəni-üryanan,
San bənəfşə içiniñ düşdü müqəssər⁸ badam.
Sandılar ki, satılır daneyi-dürri-raqı⁹,
Urdu al kisaya çoxlar qılıb andışeyi-xam.
Tas əlin öpdü, həsəd qıldı qara bağrmı su,
Etdi su cisminə, rəşk aldı tənimdən aram*

[Məhəmməd Füzuli, 1996, 152-153].

Göründüyü kimi, şeirdə adları çəkilən hamam əşyaları (fitə, kisə, tas və s.) indi də istifadə edilir və eyni adla adlanır. Xatırladaq ki, Təbrizdə mövcud olan 700-dək şəxsi hamamın əksəriyyətinin divarları kaşı ilə bəzədilmişdir, onlardan bəzilərinin kaşı işləmələrində M.Füzulinin "Həmmamiyyə" qəzəli də həkk edilmişdir [Xamaçı, 1388, 70].

Mərasimlər. Hamam ictimai yer

7. "tünd-göy rəng" deməkdir.

8. "qabığı çıxarılmış" mənasındadır.

9. "tər" deməkdir.

olduğundan orada bir sıra məişət mərasimləri, xüsusilə də ailə məişəti ilə bağlı tədbirlər keçirilirdi. Toyun mərhələlərinə daxil olan xinayaxdi (xinaqoyma), bəy hamamı və s. nin burada keçirilməsi hamamların mənəvi simasını əks etdirirdi. "Hamam bağlatdırmaq" adını almış mərasimə görə, oğlan tərəfi digər müştərilərə xidmət üçün bir günlük hamamı bağlatdırırırdı. Qız evində xinayaxdiya toplanan qadınlar saç və əl-ayaqlarına xına yaxıb mərasimin ardını hamamda davam etdirildilər. Xınanı hamamda yuduqdan sonra yenə də qız evinə qayıdır, orada bütün gecəni əlib-oynayır, şənlik keçirirdilər. Qız evində süfrəni oğlan tərəfi açırırdı. Bu adətlər təkcə Təbrizdə deyil, bütün bölgə üçün xarakterik idi. Urmiyədə də hamam xərci, xına qoyma, nahar yeməyi, toy gününün yeməkləri kürökənin ailəsinin boynuna düşürdü [Miriqəffarzadə, 2011, 181].

"Gəlin hamamı" mərasimində də hamam digər müştərilər üçün qapadılır və buraya əlçığıcılar dəvət olunurdu. Qızlar dəstə-dəstə gəlinin karşısına oynayır, onu dövrələyib yallı gedirdilər. Oğlan tərəfi oxuyurdu:

*Gəlmisiq al almağa,
şal almağa.
Alagöz bəy-oğlana
qız almağa.*

Camadarla dəllək gəlini yuyundurub, səkinin karşısına pərdə çəkərək geyindirir, məşşata isə onu bəzəyirdi. Gəlin və sağdış-soldışı hamamın qapısından çıxarkən iki nəfər oğlan uşağı onların karşısını kəsib xələt istəyirdi. Onlar əllərində köhnə əski-üskü sarılmış yanar ağac parçası tuturdular. Qız evi hamamçı, camadar və dəlləyə xələt verib, onları xına gecəsinə dəvət edirdi.

Hamamda baş tutan mərasimlərdən biri də körpə və zahin hamama aparılması ənənəsi olmuşdur. Təbrizdə yaşayan, eləcə də vaxtilə buradan müxtəlif şəhərlərə köçüb məskən salan yaşılı insanlardan toplanan məlumatları ümumiləşdirərək zahin hamama aparılması mərasimini diqqətə çatdırırıq:

Zahin 40-ci günü tamam olduqda körpəsi ilə birgə mütləq hamama getməli idi. Bu müddət ərzində zahi nə yemək bisirə, nə də xəmir yoğurardı. Məhz 40-ci gün hamam mərasimindən sonra o, gündəlik normal həyatına qayıdırırdı. Bunun üçün qohum-qonşu qadınlar bir neçə gün əvvəl onun evinə dəvət olunurdular. Tədbir axşamüstü baş tuturdu. Dəvətlilərin gətirdikləri xonçalar hamiya nümayiş etdirilir, üzərlik yandırılır. Zahinin görünüşünə qara çadra ilə gəlmək məqbul sayılmırırdı. Qonaqlar öz hamam boxcasını da gətirərək zahi ilə birgə hamama yollanırırdılar. Hamam işçiləri qabaqcadan mərasimdən xəbərdar olduqlarından iştirakçıları girişdə salamlayıb, qavalla qarşılıyırdılar. Göz-nəzərdən qorunmaq üçün kiçik qabda tüstülənən üzərliyi zahinin başına dolandırırdılar. Dəvətlilər hamama daxil olarkən bir nəfər onların arxasında yənə də bəd nəzərdən qorunmaq məqsədilə soğan doğrayırdı. Hami salavat çəkərək cimməyə başlayırdı.

Mamaça zahinin bədəninə mumya, sarkök və yağ qarışığından ibarət maddə sürtərək onu masaj edirdi. Zahinin yanaqlarına qırmızı rəngin çəkilməsi rəmzi məna daşıyırırdı. Masajdan sonra kisəçəkənlər işə başlayırdılar. Bu arada gənc qadınlar mis taslarının arxasını çalır, qız uşaqları rəqs edir, musiqili şən abi-hava yaranırırdı. Burada onlara şərbət və meyvə qonaqlığı verilirdi. Zahi və qonaqlar hamamlanıb qurtardıqdan sonra körpə cimizdirilərdi. Zənusta onlar üçün üzərlik yandırır, qonaqlardan biri isə iki yumurta sarısını zahiya içirdiridi [Blokbaşı, 1389, 513-514]. Sonda zahi və körpənin üstünə "40 suyu" tökürdülər. Qadınlardan biri əlində biçaq saxlayır, digəri isə onun üzərinə 40 ovuc su axıdırırdı. Həmin sular biçağın altına tutulmuş qabın içəne səzüllürdü. Məhz bu su xalq arasında "40 suyu" adlanır, onu zahi və körpənin başına tökürdülər. Hamamda üzərində Quran ayələri və dualar yazılmış mis və ya saxsı kasalardan su içmək, başa su tökmək camaat arasında vacib sayılırdı.

Gəlin hələ hamiləliyinin 7-8 ayında ikən onun anası dünyaya gələcək nəvəsi və qızı üçün geyim dəstlərindən ibarət xonça

hazırlılab evlərinə yollayırdı. Buraya beşik, bələk üçün açıq rəngli müxtəlif zərif parçalar, süd şüşesi, eyni zamanda hamam ləvazimatı və s. daxil idi. Xonçalar bəy evinə çatan zaman qurban kəsilir, xüsusi şadyanalıq keçirilərdi. Həmin geyimlər və hamam ləvazimatından zahin 40-i çoxan gün hamamda istifadə olunurdu.

Beləliklə, mərasimin hamam hissəsi bitir və hamı zahinin evinə qayıdırırdı. Burada süfrə açılır, çal-çağırlı mərasim təşkil olunurdu. Yeməkdən sonra qonaqlar körpəni bir-birinin qucağına ötürür və hər kəs öz hədiyyəsini verirdi. Bununla da, zahin 40-dan çıxmə mərasimi başa çatırırdı. Mərasimdə açılan süfrənin təamlarından mütləq hamam işçilərinə də göndərilərdi.

Folklor nümunələri. Azərbaycan xalqının hamamla bağlı günümüzədək qalan bir sıra şifahi deyimləri bu ictimai təsisatın mahiyyətini açmaqdə yardımçı olur. Hamamın suyunun müftə olmasına ehtiva edən məsəldə deyilir: "Özünə hamam suyundan dost tutur". El arasında "hamam pulu" və ya "çay pulu" bəxşş mənasında işlənməkdədir.

Hamamlı əlaqəli danışqda tez-tez işlənən atalar sözləri və zərbi-məsəllər də maraq doğurur:

*Köhnə hamam, köhnə tas.
Yoxsun ilə varlı hamamda bəlli olar.
Günü xoş keçən hamamda bəlli olar.
Hamamin damı yatanda toz qopmaz.
Hamamda oxuyanın səsi özüna xoş galər.
Qürbətdə öyünmək hamamda oxumaga bənzər.
Şəhərlinin şiri (bəzəyi), kəndlinin kiri hamamda töküller.
Şəhər qızı hamam deyər ağlayar, kəndli qızı xırman deyər ağlayar.
Hamamçı hamamçıyı görəndə sandığını öpar.
Hamam suyu ilə dost tutmazlar.
Oğru hamamdan nə oğrayar? Dabandaşı?
Siçan hamamdan nə aparar?
Pişik hamama girməz.
Yayda hamam, qışda duman nə lazım?
Hamama girən tərləyər.*

Dəvəyə dedilər: "Haradan gəlirsən?"

Dedi: "Hamamdan".

Dedilər: "Bəllidir gül paçalarından".

Keçələ dedilər: "Yuyundun?"

Dedi: "Həm yuyundum, həm də başımı daradım".

Faqırə dedilər: "Nə vaxt hamama gedirsən?"

Dedi: "Bayramdan bayrama".

Dedilər: "Desənə, su bülbülüsən!"

Adətlər, inam və sinamalar. Təbrizin bir çox məhəllələrində hamamlar həftənin bəzi günlərində qadınlar, bəzisində isə kişilər üçün açıq elan olunurdu. Əksərən çərşənbə və cümə günləri qadınların günü idi və həmin gün bunu bildirməkdən ötrü qapıdan fitə asılırdı. Buna baxmayaraq, əhali arasında qəbul olunmuş hamama getmək günü vardı. Ümumiyyətlə, həftənin günlərinin hər biri müəyyən adla adlandırılır. Duz günü, bazar günü və s. ilə yanaşı, günlərdən birinə də "hamam günü" deyilir.

Cismani təmizlikdən əlavə, müəyyən hadisələr zamanı hamamlanmaq vacib sayılır. Məsələn, hüzür düşən evlərdə bütün ailə üzvləri və meyit yuyulub kəfənlənməzdən öncə ona toxunan yaxın adamlar dəfnəndə qayıtdıqdan sonra mütləq əmək vacibət qüsli almalıdır. Bunun üçün əvvəl sağ, sonra sol çiyin və başa su töküb deyirlər: "Meyit (cənabət) qüsli alıram, vacibi qurbətə ilahə illallah". Bundan başqa, qadınlar ayda bir kərə cənabət qüsleni yerinə yetirməlidirlər. Sonuncu həm də cinsi yaxınlıqdan sonra bütün müsəlmanlara şamil olunur.

Əhalinin ayrı-ayrı təbəqələri, ictimai mənsubluğunu müxtəlif olan sakinlər hamamda qarşılaşır və onlar arasında təmas yaranır. Bura insanların bir-birini görmək və yeni xəbərləri eşitməsi üçün ən yaxşı məkanlardan sayılırdı. Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərində hamamla əlaqəli adət-ənənələrdə, həmçinin qaydalarda ümumilik müşahidə olunurdu. Məsələn, hamamda qadınlar arasında kollektivçilik ruhu buna misaldır. Belə ki, ümumi hamamlarda yeniyetmə qızlar yaşılı qadılara su götürir, onların xahişləri əsasında kömək etməyi özlərinə borc bilirdilər [Bünyadova, 2011,

126]. Tanışlar görüşdükdə bir-birinə hörmət əlaməti olaraq "həmişə təmizlikdə" deyərək, biri digərinin üstünə bir qab su tökürdü.

Hamamlar bayramqabağı daha gur olurdu. Adətə görə, hamı bayram günü əmək təzə paltar geyinməli idi. Hər kəs özünə toy və bayramlarda geyinəcəyi, xalq arasında "plovleyən libas" adlandırılın bir dəst geyim tədarük edirdi. Bu hal Novruz bayramı ərəfəsindəki çərşənbə günlərində, xüsusilə də ilaxır çərşənbədə daha geniş şəkil alındı. Novruzqabağı hamam işçiləri səməni halvası bişirmək üçün bugda cürcətməklə məşğul olurdular. Xüsusi taxtlar üzərində ədkidləri bugdanı lazımı qaydada kəsərək çini qablara qoyur, müşərələrə təqdim edirdilər. Əvəzində isə hamama gələn kişilər onlar üçün bayram payı götürirdilər.

Çadra örtən, qapalı geyimli qızları analar öz oğulları üçün əksər vaxtlarda şəhər hamamlarında bəyənirdilər. Bundan fərqli olaraq, kənd yerlərində qızgın çöl-təsərrüfat işləri ilə məşğul olan qızlar iş başında seçilirdilər. Bu barədə deyilir: "Şəhər qızı hamam gözlər, kənd qızı xırman". Yuxarıda vurgulandığı kimi, hər kəs öz məhəlləsinin hamamına gedirdi. Bu ənənələr Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində qorunurdu. Bakıda əgər yaşılı qadın digər məhəllənin hamamına gedərdi, dərhal hamiya məlum olurdu ki, o, qız bəyənməyə gəlib [Nazirova, 2013].

Qoca adamların verdiyi məlumatə görə, yaşı ötmüş qızın anası camadardan xahiş edirdi ki, onun qızını galin soraqlaşanlara məsləhət görsün. İnanca əsasən, qızların bəxtini açmaqdən ötrü onları cuhuduların (yəhudilər) hamamına aparır, hamam işçilərinə şirniyyat, kəllə kənd, nabat paylayardılar. Digər bir inanca görə, sonu "gər" şəkilçisi ilə bitən yeddi dükəndən (misgər, ahəngər, zərgər, şüşəgər və s.) su götürüb hamamda dua oxuyaraq qızların başından axırdılar.

Azərbaycan xalqının inanclar sistemində hamamla bağlı inam, sinama və adət-ənənələr xüsusi yer tutur. Əmək üçün adətən cümə və cümə axşamı günləri düşərlər bilinirdi. Müsəlmanlar hesab edirlər ki,

müqəddəs sayılan bu günlərdə qüsli almaq vacibdir, çünkü bu vaxt insan ruhu azad olur. Şənbə gününü "yəhudi günü" adlandıran müsəlmanlar həmin günü nəhs bilir, hamama getməyi uğursuz sayırdılar. Həmin gün adətən hamamda sanitər günü elan edilirdi.

Hamamda icra olunan kifayət qədər inamlar mövcud idi. Yasin surosunu uzun parça yazır, sonra parçanın uclarını bir-birinə tikirdilər. Adamlar əmək qüsli alıqdan sonra həmin halqanın içindən keçirdilər. Gəlin, bəy, hamilə qadınlar, müharibə və ya ezəmiyyətə gedən şəxslər bu parçanın içindən 3 və ya 7 dəfə keçib dualar oxuyardılar. Bu hal zərər və təhlükədən qorunmaqdə faydalı bilinirdi [Vəfayi, 1391, 42].

Günəşin çıxmاسından sonra və qurubdan qabaq əmək qüsli saat sayılır. Avam, sadələvh insanlar inanırlar ki, qalan vaxt içəri girsən cinlərlə üzləşərsən. Başa su tökən zaman ilk olaraq "bismillah" kəlməsi deyilirdi. Ümumiyyətlə, yerə qaynar su tökəndə həmin kəlməni təkrarlamaqla zəmidir. Əks halda, söylənilir ki, cinin balalarını yandırarsan, o da gəlib səndən qisasını alar. Cinlərdən qorunmaqdən ötrü hamama gələn zəhər və körpənin paltarına, hətta hamam boğcasına metal sancaq taxılardı. Köhnə paltarlar heç vaxt hamama atılmazdı, çünkü onu cinlər geyinə bilərdi. Başda əgər birçə əgər tük çıxardısa, deyərdilər ki, o, cindən məxsusdur, onu qoparsan bədbəxtlik gətirir.

Sinamalara görə, hamamda saç yandırılması, dirnağın yerə atılması, çörək və ya dualı suyun şirkəba axıdılması halları uğursuzluqla nəticələnə bilərdi: dua bədliyə çevrilər, çörək səndən uzaq qaçar. Bəzi qadınlar daraqda qalmış saçlarını boğcaya qoyub evə gətirir, həyatdə torpağa basdırırdılar. Çünkü hesab edirdilər ki, gözögötürməyən bədəməl adamlar saçdan adu edə bilərlər. Dəstəməz evə çatana kimi qorunmalıydı. Əgər pozulardısa, belə fikirləşirdilər ki, həmin şəxs növbəti həftəyədək xəstələnib hamama gedə bilməz.

Hamamda güzgüün sinması bəxtin sinmasına bərabər tutulurdu. Belə halda qada-bəlanı uzaqlaşdırmaqdən ötrü sədəqə verilməli, nəzir-niyaz paylanması idi.

Lüt bədənlə aynaya baxmaq uğursuzluq sayılırdı. Bu hal ümumi hamamlarda həm də qəbahət bilinirdi. Yetkinlik yaşına çatan qız uşağı hamamdan çıxıb evə qayıdarkən yolda libasına ağ sap, gül ləçəyi, yarpaq və s. yapışardısa, tezliklə onun galin hamamına gedəcəyinə inanardılar.

Tənvirxanaya girəndə bəd ruhlardan qorunmaq məqsədilə başa yaşıl yarpaq qoyuları. Xına ayaqyolu və ya tənvirxanada deyil, mütləq istixanada yuyulardı. Sürüşüb yixilan adamın kürəyinə sağ əllə üç dəfə vurulur, "bismillah, qada-balən səndən getdi" deyilir, sonra isə sağ əlinə bir parça çörək verilirdi.

Hamamda qan alıranlar əməndən sonra, bellərinə küpə qoydurulanlar isə bu işi əməzdən əvvəl etməli idilər.

Hamamda tərləyən və məcburən əmək mədən oranı tərk edən şəxs mütləq paltarlarını evdə axar suda yumalı, qüsli etməliydi. Çirkəb suyun axarında dayanmaq yasaq idi, əks təqđirdə həmin şəxs camaatin dərd-bələsini üzərinə götürmiş olardı. Hamam aşyalarını oğurlayan və ya bilmədən təsədüfi evinə aparan şəxs uğursuzluqla üzləşər, növbəti hamamı mürdəşirxana olardı.

• • •

Hamamda icra edilən sinama və inancların mahiyyətinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, bəzən cahilliyyin, xürafatın əlaməti olsa da, onlar tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır, xalqın maariflənməsinə xidmət edirdi. Əsrlərin sınağından keçmiş xalq fəlsəfəsi insanı mənən paklığa, dürüstlüyə yönəldirdi.

Orta əsrlərdən başlayaraq danışlığımız tarixi mərhələdə Təbriz hamamları digər ictimai tikililər (bazar, məscid və s.) kimi, dərin sosial mahiyyət kəsb edirdi. Təbrizin bu sayda hamama malik olması burada yüksək şəhər mədəniyyətinin varlığını göstərir. Zaman keçdikcə evlərdə fərdi hamamların artması ümumi el hamamlarını yavaş-yavaş tarixə qovuşdurdu.

BAĞ VƏ PARKLAR

Bağ bağbansız olmaz, dəvə sarvansız.

Təbrizin şəhər mədəniyyətinə xas ictimai məkanlarından olan, yaşı əsrlərlə ölümlənə tarixi bağ və parkları bu gün də özünəməxsusluğunu ilə diqqət çəkir. Bağ və parkların salınması, onlardan istifadə qədim dövrlərlə səsləşmiş və milli xüsusiyyət daşımışdır. Bağ insan ruhunun təbiətlə temasda olduğu məkan, xalqın fəlsəfi dünyagörüşünün göstərici idi.

Mənbələr bağlar haqqında. Yerli tarixçilər və əcnəbi səyyahlar Təbrizin bağ və parklarını nəzərdən qaçırmırdılar. Mənbələrdəki məlumatlar bağların görkəmi, funksiyası, sayı və onların cəmiyyətdəki rolunun müəyyənləşdirilməsinə aydınlıq gətirir.

Həmdullah Qəzvini yazar ki, Təbrizdə çoxlu bağlar var. Onlar Mehranrud çayının və 900 kəhrizin suyu ilə suvarılır, lakin halə də su kifayət etmir... Meyvələri çox lətif, bol və ucuzdur [Mustofi Qəzvini Həmdullah, 1389, 77].

Tarixçi Katib Çələbi Təbrizin çoqrəfi mövqeyini izah edərək göstərir: "Şəhənd adlı dağın qərbinə yaxın düzənlilikdə behiştə bənzər bağçalar içində məşhur şəhərdir". Müəllif digər bir yerda isə şəhərin kamil və bəzəkli evlərindən, cənnət bağı kimi səfali bağçalarından və onların gülzərlərindən, hovuzları və səfali sularından bəhs edir [Katib Çelebi, 2009, 380-381].

Digər mənbələrin də yazdığını görə Təbrizdə inkişaf etmiş orta əsrlərdə çoxlu bağlar salınmışdı. Onlardan *Bağ-e-kolahduzan* (papaqtıkənlər bağı), *Bağ-e-Pir Məhəmməd Sarrac* (yəhərqayıran Pir Məhəmməd bağı), *Bağ-e-Əsvəran* (Böyük bağı), *Həkim Sədəddin*, *Şeyx Xocənd* (ehtimal ki, məşhur şair Kəmaləddin Xocəndinin bağıdır), *Əhmədabad*, *Xacə Mütəhər*, *Dəməşqiyə*, *Şah Hüseyn*, *Bəyim*, *Qaziabad*, *Mahmudabad*, *Türk Məhəmməd*, *Leylava*, *Novxız*, *Kolxız*, *Burc*, *Şeyx Tacəddin*, *Xacə Yusif*, *Şəmsabad*, *Xaləfan* bağlarını və s. göstərmək olar [Onullahi, 1982, 76].

İskəndər bəy Münşi "Tarixi-alam arayı Abbası" əsərində "Bağ-e-Şomalabad" adlandırdığı Şimal bağında 1554-cü ildə (h.-q. 962) baş tutan Şah Təhmasibin oğlu İsmayıllı Mirzənin toyunun təsvirini verir: "Təbrizin ürəkaçan Şimalabad bağında elə böyük toy etdilər ki, o toy barədə qızılbaşlar arasında [indi də] səhbətlər getməkdədir... O sədaqətli yığıncağın iştirakçılarının həbiri hal və vaxtin tələbini uyğun hədiyyələr verdi, sazçalan çalğıçılar və nəğməpərdəz müğənnilər həmin işrət məclisində toplanmış pulun çoxluğu sayəsində öz ehtiyaclarını rəftedilər" [İsgəndər bəy Münşi, 2010, 256].

Ö.Çələbi Təbrizdə təqribən 47 min bağ, bağça və seyrəngahdan söz açır. Səyyah *Şah Yaquub* bağındaki ziyafətdən bəhs edir: "Bu bağ elə bir dirəkli İrəm bağıdır ki, tayı-bərabəri olmayan cənnətdir" [Çelebi, 2011, 292].

Kələntər bağı sarayının günbəzindəki yazılın — "Budur cayı-şirin vala" (möhtəşəm, şirin yer budur – İ.M) sözlerini diqqətə çəkir.

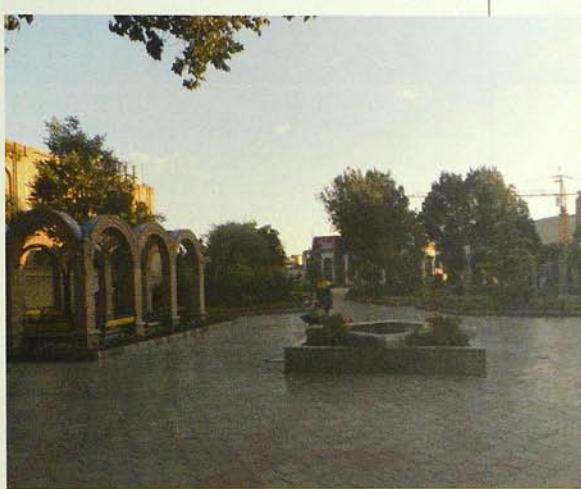
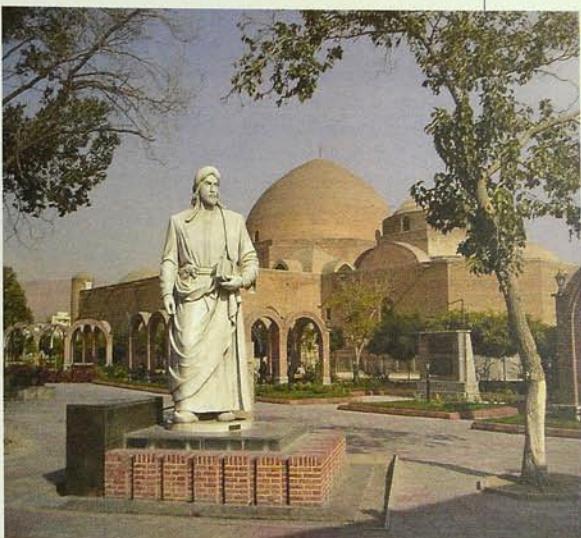
XIX əsr ingilis səyyahı Riçard Vilbraham Təbrizin ətraf dağlarından təaccübənlərək onların müxtəlif rəngdə olduğunu vurgulayır. O, şəhərdəki bağlardan və meyvələrin bolluğuundan, xüsusiilə, Təbrizin şəlilindən (şaftalı növü), Marağanın ağ və iri hulusundan maraqla söz açır [Təbriz əz negahe cəhangərdan..., 1389, 175].

1880-ci ildə (h.-q. 1297) hazırlanın Təbrizin plan-xəritəsində 301 sayıda bağ və park göstərilmişdir. Bunlar dekorativ və meyvə bağları idi. Mənbəyə əsasən o dövrə şəhərin elə məhəllələri vardi ki, başdan-başa bağ və meşəliklə əhatə olunmuşdur.

Cənnət bağları nağıl və xalq dastanlarımız, orta əsr şair və mütəfəkkirlərinin əsərləri, eləcə də miniatür nümunələrində əksini tapmışdır. Xalçalardakı təsvirlər qədim bağların plan-quruluşunu açıqlayır. Şah Təhmasibin vaxtında Təbrizdə toxunan "Bağı-behiş" xalçasında şəlalə, gül və şukufələr, sərv ağacı və heyvanların (quş, şir, pələng, ahu, meymun) əksi olan xəyalı bağ təsvir olunur. Kəmaləddin Behzad, Sultan Məhəmməd Təbrizi, Ağa Mirək və başqalarının eskizi əsasında hazırlanın bu xalça Səfəvi-Osmanlı mühərribələrində ələ keçirilmiş, hazırda onun bir hissəsi Krakovda (Polşa) Vavel muzeyində, digər yarısı isə Parisdə Tətbiqi Sənət muzeyində saxlanılır [Təvvələde-dobareye-qalı..., 1389, 6].

Yaranması. İsti iqlim şəraitinin insanların həyat tərzinə göstərdiyi təsirlə əlaqədar olaraq Yaxın Şərqi, Kiçik, Orta və Cənubi Asiyada, həm də Azərbaycanda yaşlılıqlar və dekorativ bağlılıq daha tez meydana gəlmişdir [Cəlilov və b., 1982, 8]. Bu, insanların günəş şüalarından qorunması, səfali təbiət, digər tərəfdən isə şəhərin ticarət əlaqələrinin sıxlığı, sosial-iqtisadi inkişafı ilə şərtlənirdi.

Yaşlılıqlar ilk vaxtlar həyətlərdə və çəpərlər boyunca fərdi qaydada salınır, zaman keçdikcə dövlət səviyyəsində planlı şəkildə ictimai bağlara çevrilirdi. Meyvə bağları daha çox təsərrüfat xarakteri daşıyır, insanların zövqü baxışlarının təcəssümü olan dekorativ

Xaqani parkı

bağlılıq isə mədəni istirahət xidmət edirdi. Xatırladək ki, dekorativ bağlar sonralar xalq arasında "park" adlanmağa başlamışdır.

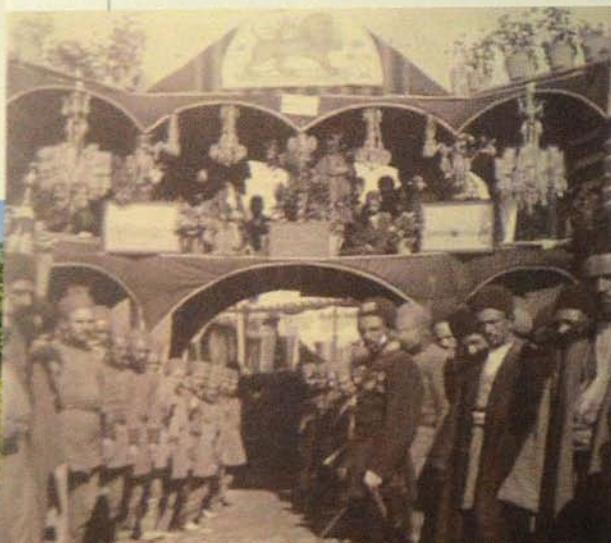
Funksiyası. Bağ və parklar isti və mülayim hava şəraitində şəhər sakinlərinin istirahət və görüş yeri, ictimaiyyətdə baş verən hadisələr barədə insanları məlumatlaşdırın, eyni zamanda, ictimai qınaq məkanı idi. Bağlar ağsaqqallıq institutunun təsirilə cəmiyyətdə

təlim-tərbiyə, nizam-intizam yaradılmasında vacib yer hesab olunurdu. Onların əksəriyyəti hakim təbaqə tərəfindən salınmış, sonralar xalqın istifadəsinə verilmişdi. Ümumi istifadədə olan bağlar müsəlman şəhərlərinin sosial və mədəni mərkəzlərindən sayılırdı.

Ümumi bağlar dövlət tədbirlərinin keçirilməsində mühüm rol oynayır. Burada bayram və digər ictimai mərasimlər təşkil edilirdi. Şahzadələrin və tanılmış şaxslərin toy mərasimləri də bağlarda baş tuturdu.

Məşrutə dövründə toy mərasimi

Quruluşu. Orta əsrlərdə hökmdar və şahzadələr tərəfindən salınmış bağların memarlıq baxımından bir çox ümumi xüsusiyyətləri mövcud idi. Həndəsi formaya malik olan belə bağlar hökmdar sarayını əhatə edirdi. Təbriz bağları tarixi erkən orta əsrlərə çatan, hazırda bir sıra dünya ölkələrində (İsrail, İspaniya, Hindistan, Türkiyə, Krim və s.) mövcud olan İran bağlarının tərkib hissəsi olaraq, dəbdəbəli görünüşü ilə diqqət çəkirdi. Erkən orta əsrlərdə onlar dördkünc planda, yol və su kanallarının ayırdığı dörd hissədən, dörd istiqamətdən ibarət olub, materiyamın dörd ünsürünü (su, hava, torpaq, od) əks etdirirdi. İslam mədəniyyətinə qovuşduğdan sonra Qurani-Kərimdəki təsvir olunan cənnətməkan bağlara tətbiq olunmağa başlandı. Lakin bununla yanaşı atəşpərstlik elementləri də qismən saxlanılırdı.

Qurani-Kərimdə göstərilir ki, Allaha və onun Rəsuluna itaat edən mömin bəndələr əbədi olaraq cənnətə qovuşacaqlar. Cənnat (bağlar) çox vaxt Quran behiştinin əsas əlamətlərini bildirən söz birləşmələri şəklində işlədir: "çaylar axan bağlar", "cənnət nə'im" (rahatlıq bagi), "cənnət ədn" (behist-ədn cənnəti), "cənnət əl-Firdovs" (cənnət bağları, Firdovsi cənnəti), "cənnət əlxuld" (əbədi bagi), "cənnət əl-mə'va" (yaşayış bağları), "cənnət aliye" (yüksek bağlar) [İslam. Ensiklopedik lügət, 2013, 72-73]. Quran və hədislərə görə, cənnət səkkiz təbəqədən ibarət olan, müxtəlif çeşmə və bulaqlara malik bağların simasında təqdim edilir. Tuba ağacı cənnətin bütün təbəqələrini əhatə edir və nemətlər həmin ağacın budaqlarında yerləşir. Alma, armud, əncir, nar və s. cənnət meyvələrindən sayılır. Qurani-Kərimdə zeytun və əncirə and içilir. Orta əsrlərdə hökmdar və şahzadələr bağlar saldırmaqla, sanki cənnəti bərqərar edirdilər. Bununla da, bağların dini məzmunu formalasdırdı.

Təbrizin bağ və parkları müxtəlif vaxtlarda salınmalarına baxmayaraq, böyük əksəriyyəti əvvəlki dövrdə olduğu kimi dördkünc plan quruluşuna, hasarlara malik idi. Burada eyvanlı və sütunlu fasadı olan biruni imarətlər vardi. Daha çox bahar və yay fəsilləri üçün nəzərdə tutulan bu bağlar meyvə və dekorativ

ağaclarla, güllərlə bəzədir, hətta hovuzun kənarlarına mövsümi xarakter daşıyan saxsı dibəcklər də qoyulurdu. Qızılıgül, yasəmən, zanbaq, nərgizgülü və digər çiçəklərin bəzədiyi bağlar "gülüstan", yəni "güllük" də adlanırdı. Parklarda dekorativ ağaclarдан qaraağac, sənubər, palid, cınar və s. ekilirdi. Yerdəki ot və güllər xalçanı xatırladırdı. Daş döşənmiş daxili yollarda pilləkənlər də rast gəlinirdi.

Bağların mərkəzində hovuz və fəvvərələr, eləcə də yolboyu arxlər ekilirdi. Suyun bağda üstüaçıq arxlər vasitəsilə axıdlması gözəl mənzərə yaradırdı. Su həm sahədə suvarma xarakteri daşıyr, həm də estetik effekt verirdi. Hovuzlar güzgü kimi imarətlərin əksini göstərirdi. Bağlara gələn su kəhrizlər vasitəsilə təmin olunurdu. Su əvvəlcə bağdaq arxlarda dolanır, sonra isə kənd təsərrüfatında işlənirdi.

Tarixi bağlar. Müasir zamanda turistlərin diqqətini çəkən məşhur El gölü (Şah gölü) bağının əsası Ağqoyunlular tərəfindən

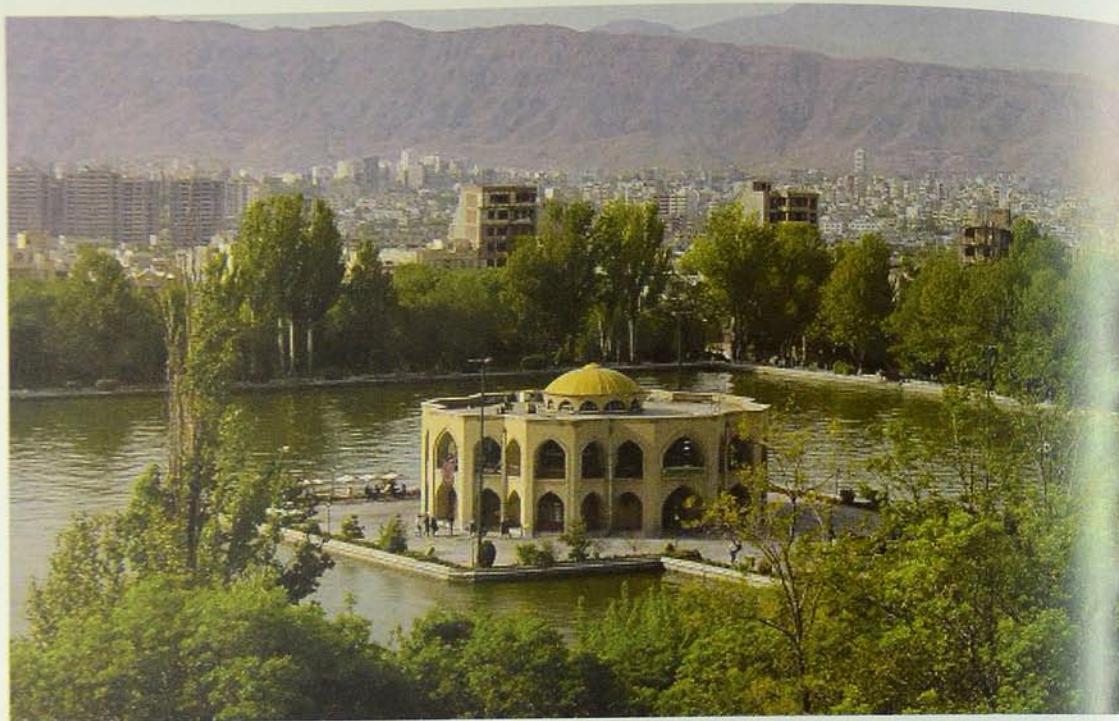
qoyulmuş, sonralar Səfəvilər və Qacarların hakimiyəti dövründə dəfələrlə bərpə edilmişdir. El gölü ilk vaxtlar həm şəhər əhalisinin su ehtiyatı, həm də ətraf bağ və əkin yerlerinin suvarılması üçün nəzərdə tutulurdu. Mənbələrin məlumatına görə, bu göl o qədər böyük idi ki, iki dəyirməni işlədən su onu 6 ay müddətinə dək doldururdu. Suyun mənbəyi yüksəklikdə qayada qaynayan çeşmə idi. Hovuz həmin çeşmədən çəkilən beş ədad arx vasitəsilə təmin edildi.

Şəhərin cənubi-şərq hissəsində qəraraşan El gölü 1785-ci ildə (h.-q. 1200)¹⁰ Abbas Mirzənin vəlihdiliyi dövründə onun səkkizinci oğlu Qəhrəman Mirzənin fərmani ilə yenidən tikilməyə başladı [Nader Mirza, 1393, 279]. O, buranın özünün yay sarayına çevirmək fikrində idi. Dördkünc formalı hovuzun mərkəzində divarları mərmər daşlarla örtülen, hər tərəfindən yaşıl şüslü pəncərələri olan geniş eyvanlı, səkkizguşəli, ikimətbəli imarət (külehfirangi) inşa edildi. Ümumiyyətlə, bağların mərkəzində tikilən dörd tərəfdən fasada malik tək binalar əvvəllər "köş", sonralar Avropa təsirilə "külahfirangi" ("kolah" papaq, "firangi" avropalı deməkdir, yəni "avropalı papağı") adlanmağa başladı. Buna səbəb binaların avropalıların papağına bənzədilməsi idi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, El gölü Qacarlar dövründə təmir-bərpə edildi. İmarətin şərqi tərəfindən hovuzun içində keçən 4 m enində yol salındı. Bu yol dağlaradək uzanır. Sakinlərin istirahəti üçün dağda səkilər və enli pilləkənlər, arx və şəlalələr də düzəldildi. Süni göl üzərində hərəkətdə olan köprü vardi, lakin o, sonralar aradan qaldırıldı [Cəvadi, 1350, 149]. Avropa qəsrlərini xatırladan bu imarət Qacar şahzadələrinin istirahət yerlərindən idi.

10. Nadir Mirzənin kitabını çapa hazırlayan tərtibatçı bu hadisənin h.-q. 1251-1255-ci illərdə (miladi 1835-1839) baş verdiyini qeyd edir. 1785-ci il Abbas Mirzənin vəlihdiliyi dövrünə təsadüf etməyindən hesab edirik ki, El gölünün təmiri XIX əsrin 30-cu illərində həyata keçmişdir.

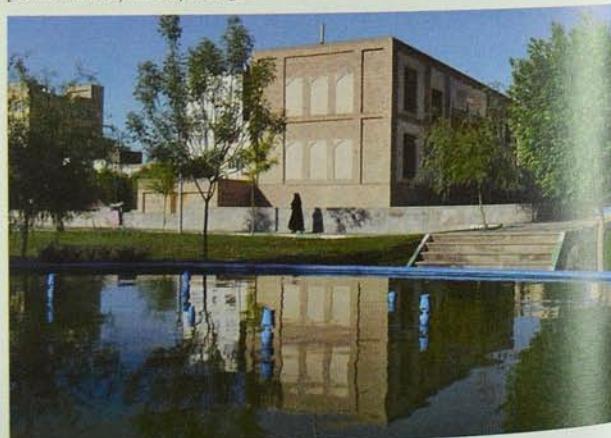

❖ El gölü (Şah gölü)

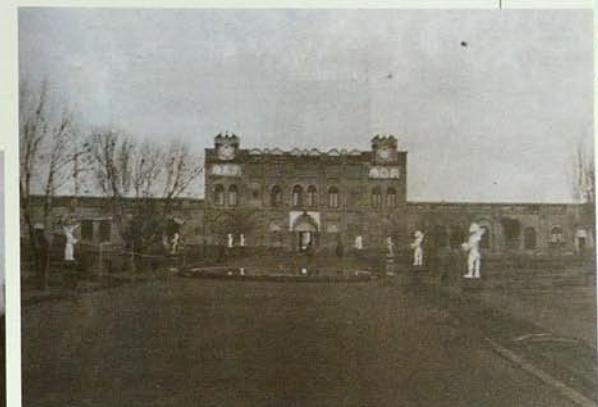
El gölündən bir qədər aralı Fəthabad bağı yerləşirdi. Bu bağ eyni adlı kəndin yaxınlığında, Basmınç yolunun üstündə salınmışdı. Rəbi-Rəşidi vəqfnaməsində Fəthabad bağı xeyriyyə vəqflər sırasında verilir. Bu fakt onu göstərir ki, bağın baniləri Elxanlılar zamanında yaşamışlar.

Donald Vilber "İran bağları və oradakı köşklər" kitabında Fəthabad bağının təsvirini belə verir: "Bağın mərkəzi meyvə ağacları ilə doludur. Su xəti bütün bağ boyu hər yeri bir-biri ilə əlaqələndirir. Yalnız keçmiş köşkün yerində yeni salınmış bina bağın mütənasibliyini pozur. Su qanovlarının kənarında atışah güləri əkilmış yaşıl haşiyalar gözə çarpir. Bağın ən hündür yerində daşla hasarlanan böyük və dərin hovuz, onun ətrafında isə uzunömürlü ağaclar əkilmişdir" [Donald Newton Vilber, 1979, 74].

Fəthabad bağının suyu eyni adlı kəhriz

Təbrizin cənubi-şərqində yerləşən Şimal bağı (Şimalabad bağı) və ya Şah Yaqub bağı Ağqoyunlu Sultan Yaqub Mirzənin (1478-1490) hakimiyyəti dövründə salınmış, Səfəvilər və Qacarlar zamanı təmir edilmişdir.

❖ Şimal bağından görüntüler

Tədqiqatçılar bağın adının etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Birincisi, Sultan Yaqub burada istirahət edərkən şamal küləyi baş qaldırır və hökmdar buraya "külək bağı" (bağ-şamal) demişdir. İkinci isə, hökmdar Heratda yerləşən "Şimalabad" adlı məşhur bağın oxşarını saldırdığından buranı da eyni adla adlandırmışdır [Karəng, 1376, 157]. Xatırladaq ki, "Şimalabad" adlı bağ Əmir Teymurun dövründə Səmərqəndə də salınmışdır.

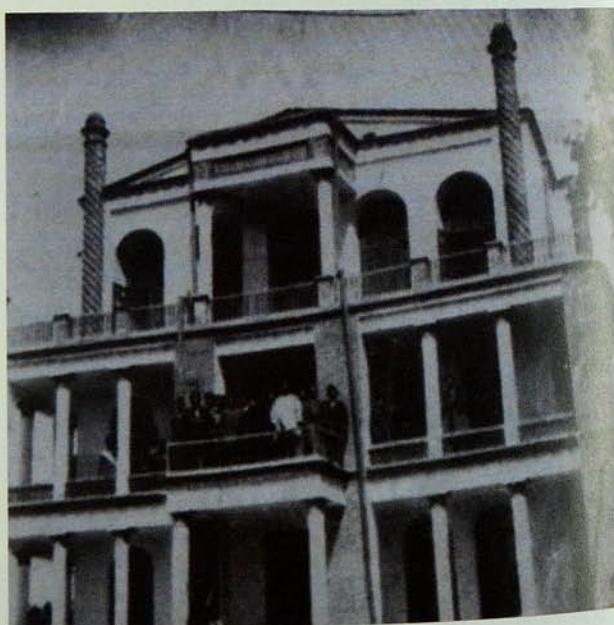
Qacarlar zamanı Şimal bağı dövlət əmlakı sayılırdı. Abbas Mirzə Gülistan müahidəsi bağlanan ərəfədə avropalı qonaqlarını bu bağın küləhfirəngisində qarşılımasıdır. Bağın şərqi hissəsi "Qum bağı" adıyla tanınmış və burada ingilis talmıçları zabit və əsgərlərə təlim keçmişlər [Əmir Bani, 1390, 71].

Şimal bağında gözəl imarət və böyük hovuz yerləşirdi. Orta əsrlərdə əksər şahzadələrin toy məclisləri bu bağda keçirilirdi. Səfəvi-Osmanlı müharibələrində xarabazara çevrilən Şimal bağı Qacarlar dövründə öz şöhrətini yenidən qaytardı. Ölək vəliəhdii Abbas Mirzə həmin bağda o dövrdə Təbrizdə ən hündür və yaraşıqlı olan bir neçə bina inşa etdi, divarlarında nüfuzlu hökmdarların rəsmələrini çəkdirdi. Həyətindəki iki binanın arasında yerləşən çəmənliyin mərkəzində heyvanxana da vardi. Orada qariba heyvanlar saxlanırı. Şimal bağı 50 xarvar toxum səpmək üçün sahəyə malik idi. Bu bağın tərkibində bir sira bağlar: Büyük bağı (alma, armud ağacları əkilmişdi), Badam bağı, Gülistan bağı, Fərhad və Şirin (Fərhad və ya Bağe-rəz (üzüm bağı) də deyilirdi) bağı yerləşirdi. Bura Abbas Mirzənin göstərişi ilə abadlaşdırıldıqdan sonra əhali arasında bağın adı dəyişdirilərək "Şahzadə bağı" adlandırıldı. Hazırda Şimal bağının yalnız adı qalmışdır.

Sahibabad bağının yaranma tarixi Hülakular dövrünə təsadüf edir. Hülakular şahzadələri Mehranrud çayının şimal sahilində "Sahibüləmr" adıyla şöhrət tapan meydanda bağ saldıraraq əksər vaxtlarını burada keçirirdilər. Uzun Həsən bu bağda yaşamış və Sahibüləmr meydandan hərbi keçidi müşahidə etmişdi. XVI əsr tarixçisi Fəzlullah

Ruzbihan Xuncinin yazdığını görə, atasının ölümündən sonra Sultan Yaqub bu meydanın mərkəzində Haş-behiş imarətini inşa etdirmiş, Sahibabad bağında düşərgə saldırmışdı. Mənbənin digəryerində isə Sultan Yaqubun gənc şahzadə Sufi Xəlil bəy üçün Təbrizdə möhtəşəm toy-büsət qurmasından söz açılır [Fazlullah Xundži, 1987, 55, 66]. Digər orta əsr mənbələrindən əldə etdiyimiz məlumatda görə şahzadələrin toy mərasimləri bağlarda keçirilirdi. Ağqoyunlular dövründə Sahibabad bağının dövlət əhəmiyyətli olması güman etməyə əsas verir ki, Sufi Xəlil bəyin toyu məhz burada keçirilmişdir.

Şah Təhmasib Sahibabad meydanının şərqində özünün səltənət məscidini tikdirmişdi. Osmanlı basqınları və daxili mübarizələrdə tamamilə dağdırılan bu kompleksin xalqın yaddaşında sadəcə adı qalmışdı. Məşrutə İngiləzi dövründə iqtidar nümayəndələri buraya toplaşırıllar. İngiləzi rəhbərlərindən olan Bağır xanın əmri ilə bağ'a hücum olunur və oradakı imarət yerləyeksan edilir. Sonralar Sahibabad bağının yeri alış-veriş meydanına çevrilir.

Sahibdivan bağının küləhfirəngisi

Sahibdivan bağı

Sahibdivan bağı. Vəliəhdin Təbrizə gəlişi

Səfa bağı şəhərin şimalında Surxab dağının atayındəki Seylab məhəlləsində salınmışdı.

Ö.Çələbi etiraf edir ki, Şah Səfi parkını sözlə tərif etmək çətindir [Çələbi, 1997, 27]. XIX əsrin əvvəllərində bu park Abbas Mirzəyə məxsus idi. Vəliəhd orada imarət tikdirmişdi. Tədqiqatçıların fikrincə, ola bilsin ki, Şah Səfi parkı Mədinədəki eyni adda olan bağın adından götürülmüşdür. Bu parkda çinar ağacları bol idi.

Ərk bağının salınma tarixi Ərk qalasının (Əlişəh məscidi) inşası ilə eyni vaxta, yəni Elxanilər zamanında uzanır. Burada su arxi çəkilmiş, ətrafında isə meynə ağacları və yasəmən kolları yetişdirilmişdi. Müsəlman mədəniyyətinin göstəricisi olan Əlişəh

kompleksi və ətrafindakı gözəl mənzərə səyyahların dediyi kimi, məkana qədəm qoyan ziyarətçilərin könlünü oxşayırı. Sakinlərin dediyinə görə burası "Bala bağı" adlanır. XX əsrin ortalarında bağda böyük teatr zalı fəaliyyət göstərirdi. Hazırda isə yerində namazgah düzəldilib.

Əmir bağı Abbas Mirzə tərəfindən yaradılan bağlar sırasındadır. Vəliəhdin əmrilə Təbrizin 15 kilometrliyində yerləşən suyu qurmuş Şah Çələbi kəhrizi bərpa edilir və bu bağın məsraf olunur. Kəhrizin suyu gur olduğundan hətta burada şahzadənin göstərişi ilə su dəyirmənləri da quraşdırılır. Əmir bağı hazırda mövcud deyil.

Sümükli bağ Götə məscidin cənubi-qərbində yerləşirdi. Bağın yaxınlığında sufiler və üləmaların ibadət etdiyi xanagah fəaliyyət göstərirdi. Bağ kəhriz çeşməsinə malik idi. 1777-ci il (h.-q. 1191) zəlzələsi nəticəsində vəfat edənlərin cənəzəsi bu bağda torpağa tapşırılmış və bu səbəbdən də əhali burası "Sümükli bağ" adlandırmışdır.

Daş qapılı bağ şəhər sakirləri arasında həm də "Yekə dükənlər" adlanır. Buranın ikili adı onunla əlaqədar idi ki, bağın sağ tərəfində yerləşən dayırmanın qapısında iri daş qoyulmuşdu, digər tərəfdən isə Mərənd yolu istiqamətində yerləşmiş və burada geniş dükənlər vardi [Xamaçi, 1388, 261].

Baba bağı Təbrizin şimalı-qərbində qərar tutur və Baba adlı şəxsin adıyla bağlıydı. Nəsrəddin şah hələ vəliəhd olan zaman bu bağda istirahət edir, bağban Baba isə onun xidmətində can-başa dayanırdı. Nəsrəddin Mirzə hakimiyyət taxtına yiyələndikdən sonra bağbanının xidmətlərini qiymətləndirərək bu bağı ona bağışlayır. Bağbanın ölümündən sonra ora baxımsız hala düşür. XX əsrin 20-ci illərində Baba bağı Şəhiyyə Nazirliyinin ixtiyarına verilir və burada xəstəxana təsis olunur [Xamaçi, 1388, 158].

Təpəli bağ Xiyaban məhəlləsinin mərkəzində yerləşirdi. Varlı şəxslərdən biri öz bağını suvarmaqdan ötrü orada hovuz tikdirir. Bununla da, qazılan torpaq bağın bir hissəsində təpə şəklində qalanır. Məhz buna görə də camaat bu bağı "Təpəli bağ" adını qoyur [Xamaçi, 1389, 5 (a)]. Qeyd edək ki,

şəxsi bağların əksəriyyəti onu saldırının adı ilə adlandırılırdı.

Gülüstan bağı şəhərin qərbində, Gacil qəbiristanlığının yerində yerləşir. Bu bağ təqribən XX əsrin 20-ci illərində

şəhərin bələdiyyə rəisi Məhəmmədəli Təbiyətin göstərişi ilə salınmışdır. Six ağaclarla, oval formali geniş hovuza malik Gülüstan bağı hazırda təbrizlilərin istirahət məkanlarındanandır.

Gülüstan bağının tikintisi

Gülüstan bağı

Yuxarıda adları çəkilənlərdən əlavə, Təbrizdə Bağmeşə, Qüllə, Biylankuh, Cahanşah, Camşidabad, Lala, Maralan, Dirəc, Hökmabad, Mehpeykar, Nəcəfqulu xan, Vəzir, Tubaiya, Qaimməqam, Eynəldövlə, Ucan və s. kimi tarixi bağlar sakinlərin əsas gəzinti yeri idi.

Bəhs edilən dövrda təbrizlilər gündəlik, yaxud ənənəvi olaraq mərasimlərdə bağlara, seyrangleahlara gəzintiyə çıxırlılar. Novruz

bayramının nəhs bilinən 13-cü günü (sizdehbedər) sakinlər evdə oturmur, mütləq bağ və parklara gedir, bayrama tədarük etdikləri səmənini axar suya buraxırlar. Qızlar yeni il üçün arzu tutub səməni otlarını bir-birinə düyünləyir, bütün el-oba belə günlərdə xos gələcək namına dualar edirlər. Həmin gün seyrangleahda hamı çalib-oynayırlar, şənlənirlər.

• • •

XIX – XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə hələ orta əsrlərdən qalma gözəl memarlıq quruluşuna malik, geniş sahəli bağlar bərpə edilir və yeniləri salınır. Çoxlu sayıda bağların mövcudluğu onu göstərir ki, Təbriz tədqiq olunan dövrdə inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinə sahiblik edirdi.

MEYDANLAR

İgidin hünəri meydanda bilinər.

Təbrizin plan-quruluşuna nəzər saldıqda burada xeyli sayıda meydanın varlığı bəlli olur. Müxtəlif dövrlərdə salinan, şəhərin ən tarixinin şahidi olan meydanlar dövləti əhəmiyyətli yanaşı, xalq hayatında da mühüm rol oynamışlar. Mənbələrdən aydın olur ki, orta əsrlərdə Təbrizdə geniş ticarət meydanları vardi. Nəsirəddin şahın dövründə Hacı Bağır, Hacı Heydər, Vicuya, Çopur, Taxtasatanlar (Çubfuruşan), Yeddi keçəl, Əngəc və s. meydanlar fəaliyyət göstərirdi.

Saat meydani

Darüssəltənənin xəritəsində onlardan 12-nin adı çəkilir [Cədvəl 3].

Meydanların bir qismi onu saldırıran şəxsin adını daşısa da, (məsələn, Cəfər Paşa meydanı və s.), bəziləri məhalla adı ilə, qədimi toponimlərlə, digərləri isə oradakı fəaliyyətlə əlaqəli idi. Məsələn, Atsatanlar meydanı, Qoyun meydanı, Saman meydanı, Səbzi meydanı və s. əhalisi arasında həmin yerdə satılan əmtəənin adı ilə çağırılırdı. Saat meydanı isə oradakı binanın üstündə saatın olması ilə bağlıdır.

Mənbələr meydanlar haqqında. Şəhər meydanları barədə xarici müəlliflərin "Səyahətnamə"lərində məlumatlara rast gəlinir. Mikele Membre və Vinçeso Alessan-

drinin "Səyahətnamə"lərində Təbrizin baş meydanı haqqında müəyyən qeydlər vardır: "..Şərqə tərəf olan hissədə "meydan" adlanan çox təmiz, düz və geniş bir sahə yerləşir. Meydanın ortasında taxtadan düzəldilmiş, başında zərli alma olan dirək var... Meydanda iki dirəyi hədəf kimi basdırırlar" [Mikele Membre, Vinçeso Alessandri, 2006, 13-15]. Səyyahlar şah I Təhmasibin meydanda çovqan oynamasını təsvir edirlər.

A.Olearius qələmə alır ki, meydanlarda bir neçə "sərraf" adlı puldəyişmə məntəqələri yerləşirdi [Oleaepuū, 1870, 729].

J.Şardən isə yazar ki, Təbrizin meydanı dünyada gördüğüm bütün şəhər meydanlarından ən böyüyür. Onun meydanı İsfahanın "Nəqsi-cahan" meydanından çox böyükdür. Türkler dəfələrlə bu meydanda döyüş zamanı 30 min adamı cərgəyə düzmişlər. Axşamlar bu meydan vaxtını əyləncə içində keçirən "kiçik" adamlarla dolu olur. Bu əyləncələr oyunlardan, gözbağlayıcılardan, köçürü akrobatların göstərdikləri hoqqabaklıqlardan, güləşdən, öküz və qoç döyüşləndən, hekayətlərdən və qurd raqslərindən ibarətdir [Şardən, 1993, 74]. Gündüzlər isə bu meydan alver məkanına çevrilirdi. Burada əsasən dənli bitkilər satılırdı [Karong, 1389, 180].

Etimadüssəltənə "Əl moaser vəl asar" adlı əsərində Məhəmmad Rəhim xan Qacar Əmir Nizamin göstərişi ilə 1883-cü ildə (h.-q. 1301) Topxana meydanı və Aciçay körpüsünün təmir olunması haqqında məlumat verir [Etimadüssəltənə, 1363, 113].

XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə olan amerikan tədqiqatçısı A.V.Cekson bu şəhərin mərkəzi meydanı haqqında xatirələrində qeyd edir ki, bizim fikrimizcə bura çox vacib məkandır. Ona görə yox ki, burada silahçıyan, tüfəngdüzəldən emalatxana-dükənlər, qorxana (barit düzəldilən yer - İ.M) zindan, şahın at tövlələri, vəliəhdin evləri yerləşir, bəlkə də bu meydanda 1850-ci ilin iyulun 9-da Babı (babılər hərəkatının banisi Seyid Əli Məhəmməd - İ.M) edam etdiklərinə görə əhəmiyyətlidir [A.V.Williams Jackson, 1906, 48]. E.Brounun "Səyahətnamə"sindən və digər mənbələrdən məlumdur ki, babılər

Topxana meydani

hərəkatının başçısı Ərk qalasının karşısındaki meydanda dara çəkilmişdir.

Yaranması. İbtidai dövrün rudimenti sayılan meydanlar qədim icmanın bir yerdə toplaşış təsərrüfatın təşkili, hərb və sülh, icmədaxili sosial məsələlərin həlli barəsində qərarlar verdiyi məkan, bir sözə, xalq demokratiyasının nümayiş olunduğu yer idi.

Antik dövrə Yunan və Roma şəhərlərində yaranan meydanlar (aqora, forum) xalq hakimiyyətini və incəsənəti sərgiləyirdi. Lakin natural təsərrüfatın hökm sürdüyü orta əsrlər Avropasında isə onlar qala-şəhərlər daxilində məhdudlaşdırıldı. İslamin yayıldığı ilk əsrlərdə Şərq şəhərlərində cəmiyyətin iqtisadi, sosial, dini ehtiyaclarını ödəyən və iqtidarı siyasi gücünü göstərən meydanlar çox deyildi. Klassik Müsəlman şəhərlərinin meydanları came, mədrəsə və bazarların karşısındakı boş sahələrdən ibarət olurdu.

Funksiyası. Meydanların əsas funksiyası ictimai, dini, siyasi, ticarət, sənət, hərbi, idman, əyləncəvi və s.-dən ibarət idi. Meydan yığıncaqlarında məscid, hamam, su anbarı, buxşana tikmək, kəhriz qazdırmaq, hansısa ailənin şəxsi problemini həll etmək və s. məsələlər barəsində ağsaqqallar məsləhətləşmələr aparır, bir sözlə, burada məhəllədaxili məsələlər ümumxalq yolu ilə həll edilirdi. Məhəllə içərisində yer alan kiçik meydançalar ictimai əlaqlərin gücləndirilməsinə böyük xidmət edirdi. Keçmişdə Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərində meydanlar vardi. Meydanlar ictimai yerlər, əyləncə mərkəzi, el sahəsi idi [Qədirzadə, 2012, 104]. Yerlilər və şəhərə gələn əcnəbilərin yolu meydanda kəsişirdi.

Edam cəzaları meydanda böyük izdihama səbəb olurdu. Dar ağacından asılmış cənəzələr günlərlə meydanda saxlanılır, hamiya nümayiş etdirilirdi.

Ticari xarakter daşıyan, müxtələf məhsulların satışını özündə birləşdirən meydanlar sonalar açıq bazarlara və ya yüksək memarlıq üslubu ilə inşa olunan satış mərkəzlərinə çevrildilər. Şəhərin mərkəzində yerləşən, qiymətli əşyalar alverini özündə birləşdirən Qeyşəriyyə bazarı bu qəbildən idi. Mal-qara meydanları sakinlərin gündəlik həyatına mane olmasın deyə, əsasən şəhərin kənarında yerləşirdi.

Ticarət meydanları siyasi proseslərin gedisində də öz sözünü deyirdi. Burada toplantılar keçirilir, inqilabçılar siyasi baxışlarını xalqa çatdırırdılar. Məsrutə İinqilabı dövründə bazar və məscidlərlə bahəm, meydanlar da böyük əhəmiyyətə

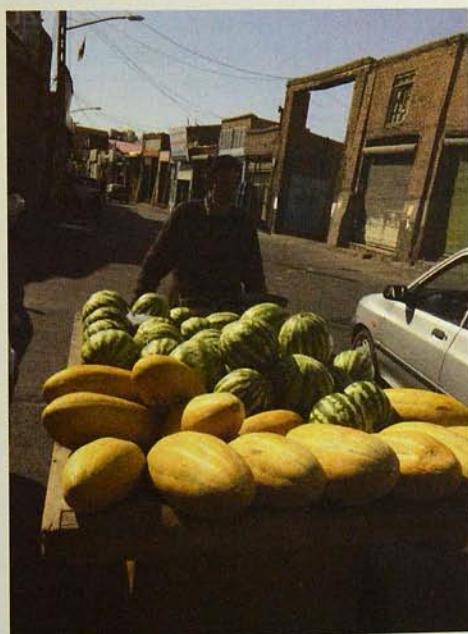
malik idi. Hətta bu inqilab başlamazdan əvvəl Səttarxan "dəstgiran"larla (at dəlləlləri) şərik olaraq Atsanalar meydanını öz əlinə keçirmişdi [Əbrışəmi, 1387, 300].

Məşq meydanları pəhləvanlar, zorxana iştirakçıları üçün təsis olunur, çox vaxt əyləncə xarakteri daşıyır. İdmançılar hökümət meydanlarından da istifadə edirdilər. İlboyu keçirilən idman yarışları — pəhləvanların güləş, ağırlıq qaldırma, mil üzərində gəzmə, çovqan və digər oyun tamaşaları camaatin meydana rəğbətini artırırdı. Gözbağlayıcılar, təlxək, şəbədəbaz və ya hoqqabazların, kəndirbazların, ilan və ayı oynadanların maraqlı çıxışları, dərvişlərin rəvayətləri sakinləri meydana cəlb edirdi.

Demokratik cəmiyyətlərdə siyasetin nəbzi meydanlarda döyüñürdü. Tarixda xalqın istəyilə sosial-iqtisadi, siyasi-demokratik dəyişikliklərin əksəriyyəti meydanlarda baş verirdi. Zaman keçidkə ictimai-iqtisadi formasiyaların əvəzlənməsi, sosial təsisatların dəyişilməsi ilə əlaqədar meydanların quruluşu və funksiyasında müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpırdı.

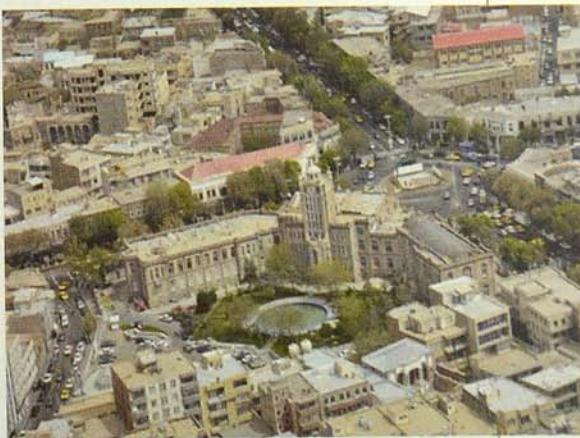
Məhərrəm ayında Təbrizin bütün meydanlarında imam əzadərli tutulurdu. Qurban bayramında vəliəhd dövlət meydanında dəvə kəsdirir, rəsmi mərasim keçirirdi.

Kiçik məhəllə meydançaları da özünəməxsus funksiyaya malik idi. Orada dindarların və məhəllə ağsaqqallarının sakinlərlə mütəmadi yığıncaqları keçirilirdi. Məhəllə meydanlarında həftəlik və ya illik (Novruz, Ramazan bayramı ərəfəsində və s.) bazarlar təşkil edilirdi. Keçmişdə olduğu kimi, bu gün də meydançalarda səyyar saticılar gündəlik olaraq mövsümi meyvələr, qida məhsulları (bişmiş çuqundur, soyutma kartof, yumurta, pomidor və s.) və digər mallar satırlar.

Xalq arasında meydanın mahiyyətini açıqlayan bir sıra ifadələr də işlənməkdədir: çətin işə başlamaq "meydana atılmaq", qarşı tərəfə güc göstərmək "meydan oxumaq", heç kəsə macəl vermədən davranmaq "meydan sulamaq", birini mübarizəyə səsləmək "buyur meydana" və ya "bu meydən, bu şeytan", mübarizəyə çağırmaq "meydan açmaq", hansısa məsələni ortaya qoymaq "meydana atmaq", nəyisə aşkar etmək "meydana çıxarmaq", işi yarımcıq qoymaq "meydandan qaçmaq", göz qabağında dayanmaq "meydanda olmaq", köməksiz vəziyyətdə qalmaq "meydanda tek qalmaq" vəs. bugünümüzədək işlənməkdədir. Bundan əlavə, karixib özünü itirənlərə "onu meydən tutub", fürsəti əldə saxlayanlara "meydan ondadır", rəqibi olmayanlara "meydanı boş qalib", sınaq gününa "meydan günü", tərəflərin mübahisəsinə "söz meydən" və s. deyilir.

Quruluşu. Meydanlar nizamlı və ya pərakəndə şəkildə salınırdı. Tədqiq etdiyimiz Qacarlar dövründə onlar karvan yollarının kənarında, yaxud şəhər daxilindəki yolların kəsişməsində yerləşir, geniş və hasarı olmayan açıq sahəni əhatə edirdi. Şəhərdaxili iri meydanlar kvadrat və dördəbucaq formada planlaşdırılırlar və dövləti əhəmiyyətə malik olurdular. İdman və əyləncə meydanları əvvəller şəhərin kənarında yerləşirdi. Lakin zaman keçidkə şəhərin böyüməsi ilə əlaqədar onlar mərkəzdə yer almağa başlayırlar.

Kiçik meydançalar plansız salınırdılar. Xalq arasında sonuncu həm də "meydangah" adlanırdı. Məhəllə meydanlarının adatən məscidi, hamamı, su anbarı, buzxanasi, çörəkçi sexi və bir neçə dükanı olurdu. Əksəriyyətində əhalinin içməli su əldə etdiyi səqqaxanalar fəaliyyət göstərirdi. Ticarət meydanlarının ətrafında bazar, karvansara, məscid, mədrəsə və digər ictimai binalar yer alırdı.

Tarixi meydanlar. Təbrizdə paytaxt şəhərlərə məxsus dövlət meydanı funksiyasını *Sahibabad* (*Sahibüləmr*) meydanı yerinə yetirirdi. Elxanlır dövründə əsası qoyulmuş bu meydan dördbucaq plana malik idi. Bu şəhərsalma üsulunu Səfəvi şahları XVI əsrin ikinci yarısında yeni paytaxt Qəzvinə (*Şah meydanı*), XVII əsrin əvvəllerində isə İsfahana (*Meydani-Şah*) aparmışlar [*Abasov və b.*, 2010, 13]. Lakin qeyd edək ki, klassik müsəlman şəhərlərinin mərkəzində İsfahanın *Şah meydanı* kimi ətrafi tikililərlə dövrələnən meydana rast gəlinmir [*Karatepe*, 2013, 82].

Sahibüləmr meydanı şah sarayı, şəhər hakiminin qəsri, hökümət binaları, hərbi obyektlər, məscid, mədrəsə, faytonxana (kalyaskaxana) və xəstəxana ilə əhatələnirdi. Bundan başqa, yaxınlığında hərbçilərin yaşadığı bina, silah və taxıl anbarları, minik atlarının saxlanıldığı tövlə və s. yerləşirdi. Daha geniş sahəni birləşdirən dövlət meydani şahın qəbulu, onun Novruz bayramındaki "salam" mərasimi və digər məxsusi günlərdə xalq təbriki, vəliəhdin sakinlərlə görüşü, hərbi parad, cinayətkarların dar ağacından asılması, şah fərمانlarının xalqa car çəkilməsi və s. üçün nəzərdə tutulurdu. Qeyd edək ki, Qacar şahları "salam" mərasimini paytaxt Tehranda həyata keçirirdilər.

Təbrizin dövlət meydanı yaxınlığında əksər Şərqi şəhərlərdə mövcud olan, dini-siyasi xarakter daşıyan nağaraxana fəaliyyət göstərirdi. Dövlət əhəmiyyətli qurum olan nağaraxanada xüsusi musiqicilər dəstəsi çalışırdı. Rəsmi orkestr dövlət xəzinəsində maliyyələşirdi. Onlar günün və ilin müəyyən vaxtlarında (Novruz, Ramazan bayramlarında və s.) nağara, dühul, kərənay, zurna, sinc çalaraq hakim təbəqənin

Sahibüləmr meydanı

fikirlərini xalqa car çəkirdilər. Möhz bu zaman musiqinin səsindən, camaat hadisənin mənasını başa düşür və meydana axışırı.

Təbil calmaq və ya xalq arasında deyildiyi kimi, "nobat vurmaq" adəti qədim zamanlarda təşkükü tapmışdır. Bir qrup tədqiqatçılar onu atəşparəstliklə əlaqələndirir, bəziləri isə Makedoniyalı İskəndərin dövründə yarandığını iddia edirlər. Mənbələrə görə, Ərəb Xilafəti zamanında da xəlifələrin sarayının qarşısında hakimiyyətin qüdrətini göstərmək üçün bir neçə növbə təbil çalınır [Faqihî, 1365, 233-234].

Sonrakı dövrlərdə gün ərzində üç dəfə təbil çalmaqla günəşin çıxması ilə işə başlanması, qurub çağrı işin qurtarması və gecə vaxtı şəhər daxilində gediş-gelişin qadağan olunması bildirilirdi. Müharibənin başlanması, hökmərin səfərdən qayıtması, şəhərə yeni vali təyin edilməsi, obaşdan və iftar vaxtinin bildirilməsi, bayramlarda, əzadərləq günlərində, yaxud tanınmış şəxsiyyətlər vəfat edərkən və digər əlamətdar hadisələr baş verərkən meydanda nağara çalınır. Dəfn mərasimində son dəfə çalınandan sonra nağaranın dərisi çıxarılır, ya da alət üzüqöyü çevrilib tabutun yanına ilə aparılırdı.

Səfəvilər dövründə nağaraxanada musiqicilər qrupunun rəhbəri olan çalançıbaşı hafızlər arasından seçilirdi [*Məysəmi*, 1389, 132]. Nağaraxana şəhərin genişlənməsi

ilə bağlı olaraq meydana gəlmiş, mərkəzi meydandan uzaqda yaşayan sakinlərin hamisinin məlumat alması üçün təşkil edilmişdi. Dahi şairimiz N.Gəncəvi "Xosrov və Şirin" və "İskəndərnəma" poemalarında bu məsələyə toxunması artıq intibah dövründə nağaraxananın formallaşmasına dəlalət edir.

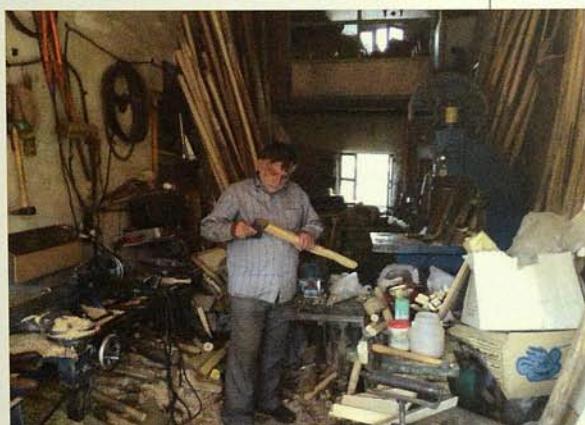
Dövləti əhəmiyyət daşıyan meydanlar zaman keçidkə öz funksiyasını itirərək daha çox ticari mahiyyət kəsb edirdi. Təbrizin Sahibabad meydanı ilk yarananda hökümət meydanı kimi fəaliyyət göstərsə də, sonralar orada ticarət korpusları yaradılmış və bir hissəsi Rasta bazarın *Səbzi meydanı* (burada göyərti satılırdı – İ.M) çevrilmişdir [Behməneşrad, 1389, 278].

Saman (*Kahfuruşan*) meydanı Dəvəçi məhəlləsində yerləşir. Keçmişdə İpək yolu buradan keçirdi. Hazırda sənətkar emalatxanaları, ticarət obyektləri ilə əhatələnərək ənənəvi sənət və peşə istehsalını saxlamaqdadır. Vaxtilə kəndlilər öz təsərrüfat mallarını (saman, bugda, arpa, ağartı məmulatı, təbabətdə işlənən ot və bitkilər və s.) at və uzunqulaqlara yükləyib bu meydana gətirirdilər. Onun ətrafında kəndlilərin gecələməsi üçün onlarla karvansara tikilmişdi. Bundan başqa, meydanda iki məscid (Dabbagçular və İrili məscidi), buzxana və s. fəaliyyət göstərirdi. Bəzən təbrizlilər Saman meydanını "Qanlı yəxçal" (qanlı buzxana) kimi nişan verirlər. Həmin buzxananın çeşməsində bir nəfər həlak olduğundan camaat oraya "Qanlı yəxçal" adını vermişdir [Meymənətnejad, 1387, 24].

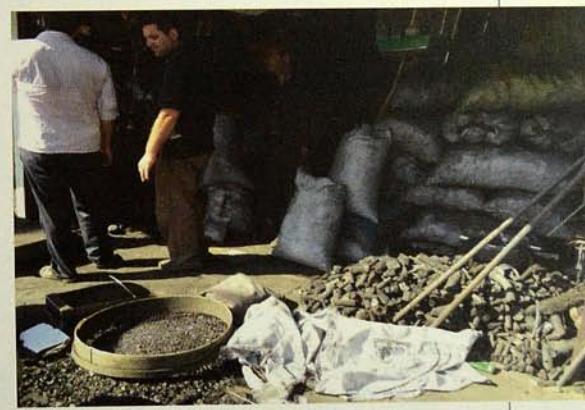
Saman meydanında emalatxanalarда fəaliyyət göstərən dəmirçilər, misqorlər, sərraclar, xarratlar (ağacçılar) öz peşələrini irsən davam etdirirler. Meydanda Dəvəçi məhəlləsindən olan dəmirçi ilə söhbət etdik, öz sənəti haqqında məlumat verdi [*Sirus Hacı Səməd oğlu*]. Buradakı bir çox obyektlər hazırda ağacışləmə sexlərinə çevrilib. Meydanın hər iki tərəfində nəccar (ağacçı), dəmirçi, dabbag, kömür istehsal edən sexlər fəaliyyətdədir.

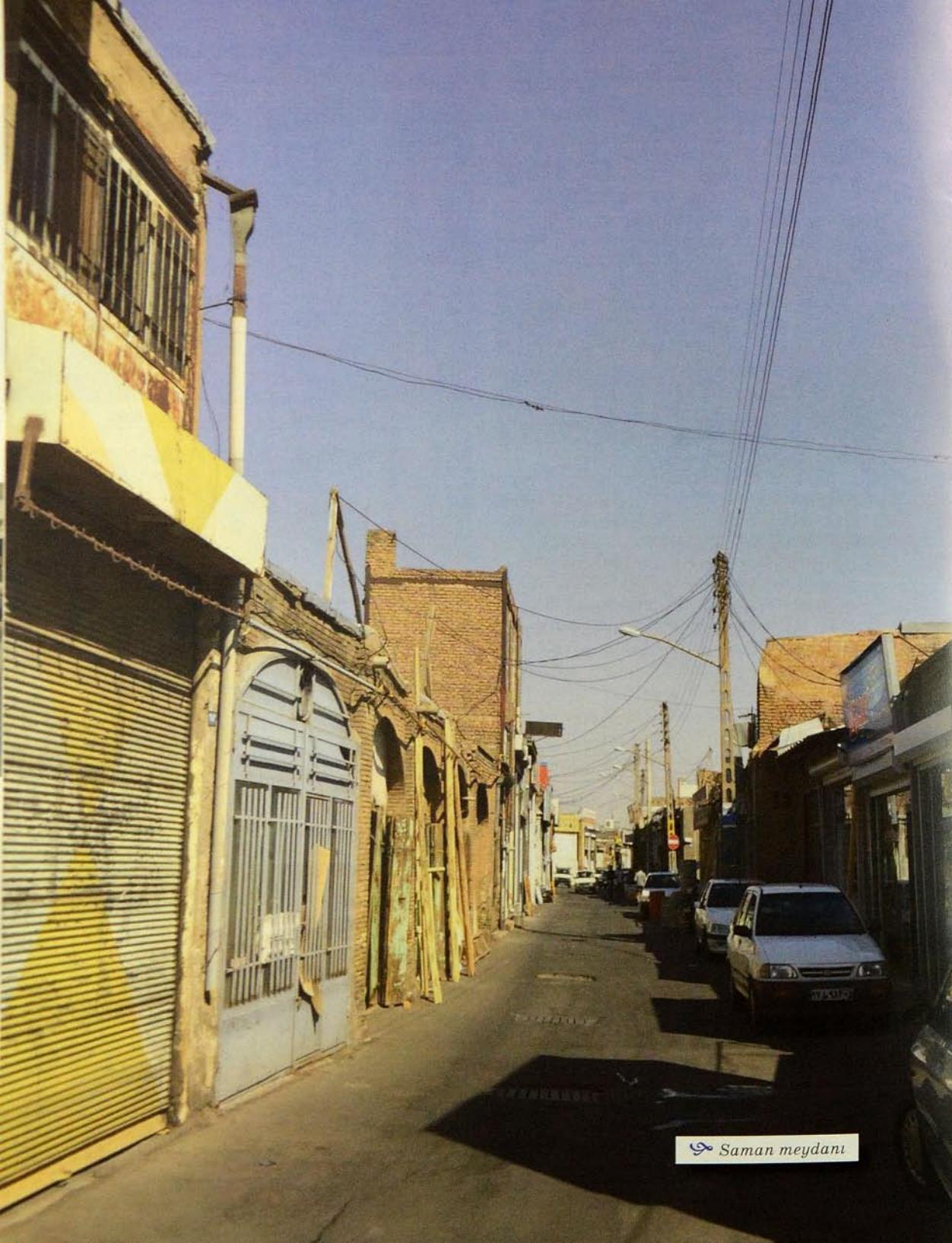
Dəmirçi emalatxanası. Saman meydanı

Ağacışləmə emalatxanası. Saman meydanı

Kömürkü emalatxanası. Saman meydanı

Saman meydanı

Çovqan meydanının mərkəzində iki ədəd hündür şalban basdırılmış, onun yuxarısına tar (ip) bağlanmışdı. Hər cümlə günü hökmədarın nökərləri, atıcılar və süvarilər meydana gəlib müxtəlif yarışlar keçirirdiler. Novruz günlərində ənənəvi olaraq at və tazi yarışı, dəvə, öküz, uzunqulaq, it, xoruz və canavarların döyüşü kütlə arasında həyəcanlı izdiham yaradırı [Xamaçi, 1388, 71]. Bu oyunların bəziləri Bakıda da keçirilirdi. XX əsrin ortalarında Bakının Yasamal təpəliyində hərbazar günü it böyük səfər olurdu. XIX əsrin ortalarında Bakının Yasamal təpəliyində hərbazar günü it böyük səfər olurdu. XIX əsrin ortalarında Bakının Yasamal təpəliyində hərbazar günü it böyük səfər olurdu. XIX əsrin ortalarında Bakının Yasamal təpəliyində hərbazar günü it böyük səfər olurdu.

Səyyahların qeydə aldığı Təbrizin Qurd meydanı daha çox maraq doğurur. Harada canavar əhliləşdirilirdi, Təbrizə gətirilir və yaxşı rəqs edənləri 500 təmən cıvarında satılırdı [Karəng, 1389, 180]. İldə bir neçə gün hər məhəllədə qurd döyüşü keçirilirdi. Yarışacaq məhəllələrin sakinləri silahlanır, hər bir tərəf öz heyvanını tərifləyirdi. Söz deyişməsi dava-dalaşa səbəb olur, bazən 100 nəfər ölürlər və ya yaralanırları. Hətta camaat arasında gəzən əhvalata görə, bir kişiye xəbər verirlər ki, filan məhəllənin qurdun sənin cavan oğlunu yaraladı. O, buna məhəl yetirmədən öz qurdunun qalib gəlib-gəlməməsi ilə maraqlanır və oğlunun ölməsi xəbərini mühüm sayır [Nader Mirza, 1360, 216]. Təhlükəli canavar oyunu Şah Abbas tərəfindən qadağan edilsə də, XIX əsrə ona olan maraq hələ də davam edirdi.

* * *

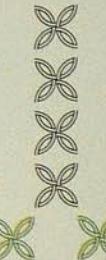
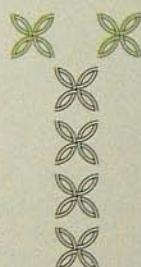
Tədqiqatlar göstərir ki, pərakəndə və nizamlı salınan, coxsayı funksiya yerinə yetirən xalq meydanları sosial-mədəni, iqtisadi-siyasi mahiyyət daşıyır. Orada açıq şəkildə yığıncaqların keçirilməsi ibtidai dövrdən qalma bəsit xalq demokratiyasının, sivil seçki qaydalarının ən primitiv və obyektiv formasının nümayishi sayılırdı. Meydanlarda səsləndirilən çalğı alətləri və musiqi cəmiyyəti məlumatlaşdırır, hamını bir araya dəvət edən vasitə sayılır. Nağaraxanalar hələ qədimdən dini, ictimai, siyasi musiqiçilər qrupu — orkestri təmsil edirdi. Təbriz tamaşa meydanında talim almış canavarların rəqs etməsi sirk tarixin-

də mühüm hadisə idi. Ümumiyyətlə, meydanlarda xalq tamaşalarının oynanılması, qurd döyüşü və yarışı orta əsrlərdə Azərbaycanda açıq havada teatr və sirk tamaşalarının varlığını təsdiqləyir.

IV FƏSİL

SU TƏCHİZATI

KƏHRİZLƏR

Su hər şeyi paklar, iüz qarasın yox.

Qədim kənd və ya şəhər məskənlərinin meydana gəlməsi bilavasitə təbii-coğrafi şəraitlə əlaqədardır. Həyat təminatı yaradan su, təsərrüfat məişətinin inkişafında mühüm şərtidir. Bildiyimiz kimi, ibtidai insanlar təbii su mənbələrinə (çaylar, bulaqlar, çeşmələr və s.) yaxın yerlərdə məskunlaşmış, sonralar cəmiyyət artdıqca sünü su vasitələri icad etmişlər.

Azərbaycan sünü suvarma sisteminin ən qədim zamanlardan geniş tətbiq edildiyi ölkələrdən biri olmuşdur [Bünyadov, 1964, 26]. Əkinçiliyin inkişafi və ümumiyyətlə, gündəlik istifadə üçün suya olan tələbatla əlaqədar burada orta əsrlərdə çoxşaxəli sünü suvarma sistemləri — arxlar, bulaqlar, quyular, kəhrizlər, hovuzlar, nohurlar, ovdanlar, gil və ya dəmir tünglər və s. yaradılmışdır. Ərazini əhatə edən çaylardan çəkilən arxlар müxtəlif təyinatda şəhər sakinlərinin istifadəsində idi. XIX əsrə Təbrizdə yaşı yüz illərlə ölçülən müxtəlif suvarma təchizatı vasitələri qalmaqdır.

Mənbələr kəhrizlər haqqında. Mixi yazılıardan məlumdur ki, II Sarqon Mannaya hücumu zamanı kəhrizlə qarşılaşır. E.ə 550-ci ildə Əhəmənilər Mada (Midiya) dövlətini məğlub edərkən ilk növbədə Ekbatanı mühəsirəyə alaraq şəhərə gedən kəhriz sularının qarşısını kəsirlər. Paytaxt məhz bunun nəticəsində təslim olur [Naci, 1352, 939]. Artıq deyildiyi kimi, bəzi tarixi mənbələr Ekbatanı Təbrizlə, bəziləri isə müasir Həmədanla eyniləşdirirlər.

Arxeoloji və yazılı mənbələr sübut edir ki, Əhəmənilər dövründə genişlənən kəhriz mədəniyyəti ərəb işgallarından sonra daha böyük vüsət tapır. Şimali Afrikada Əhəmənilərin işğali zamanı yaradılan kəhrizlər İslamin ilk əsrlərində Bərməkilərin bu bölgəyə gelişindən sonra daha da çoxalır. Ümumiyyətlə, X əsrin sonunda suvarma texnologiyası özünün ən yüksək zirvəsinə çatır [Naci, 1352, 940]. İslamin yayıldığı ilk

zamanlarda kəhrizlər tələbatın artması və onların ayrı-ayrı şəxslərə vəqf edilməsinin genişlənməsini bu dövrdə rəsmən verilen vəqfnamə sənədlərindən aydın görmək olar [Bəhrampur, 1383, 11].

Antik dövrdə Təbrizə yaxın bölgələrdə, o cümlədən Cənubi Qafqazda da əkinçi xalqlar kəhriz xidmətlərindən yararlana bilirdilər. Miladdan əvvəl və eramızın I-III əsrləri arasındaki dövrdə Qafqaz Albaniyasında da kəhrizlər mövcud idi [Təpəsep, 1969, 71].

H.Qəzvini "Nüzhət əl-qülib" əsərində Təbrizdə bəhs edərkən yazar ki, sərvətli adamların çəkdirdiyi 900 kəhriz buradan axır... Çayın suyu kəhriz suyundan, kəhriz suyu isə quyu suyundan daha keyfiyyətlidir. Təbrizdə quyu 30 gəz, Rəşididə isə 70 gəz dərinliyində qazılır. Bu kəhrizlərin, habelə çaylardan götürülen suyun sahibi vardır. Lakin bunlardan fərqli olaraq Rey darvazasına (məhəlləsinə — İ.M) axan Zahid kəhrizi mülk sayılır. Əsərdə həmçinin qeyd edilir ki, Şəgilan məhəlləsindəki Rəşidi kəhrizinin 2 hissəsinin və Narmiyan məhəlləsinə axan Zəfərani kəhrizinin maliki yoxdur [Mustofi Qəzzvini Həmdullah, 1389, 77].

Tarixi sənədlərdə də kəhrizlərlə bağlı faktlara rast gəlinir. Nəsrəddin şah 1872-ci ildə baron Julios de Reytərə 70 il müddətinə görünməmiş güzəştər — mədənlərin istismarı, məşə və kəhrizlərdən istifadə, hər növ məhsulların xaricə ixracı, gömrük xidmətləri, bank, dəmiryolları, poçt, teleqraf və fabriklərin təsis olunması və s. imtiyazlar verir. Lakin sonradan xalqın müqaviməti nəticəsində şah sərancamını dəyişməyə məcbur olur [Şəbani, 1381, 267-268]. Bu hadisə onu göstərir ki, adı çəkilən sahələr kimi, kəhrizlər də ölkə üçün strateji əhəmiyyət daşıyırırdı.

Sudan istifadə haqqında rəsmi qanunlar. Orta əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrə də Azərbaycanın kənd və şəhərlərində suyun paylanması qabaqcadan hazırlanmış bölgüyə əsasən müəyyənləşdirilirdi. Hər bir yaşayış məskəninə ayrılan su payı onun sahəsinə görə verilirdi. Belə bölgü hələ Səfəvilər zamanında Şah Təhmasibin göstərişi ilə İsfahanın Zayəndərud çayına şamil edilmişdi

[Bəhrəmi, 1313, 48].

Qacarlar dövründə Abbas Mirzənin Azərbaycan əyalətinin vəliəhdisi olduğu zaman Fətəli şahın əmri ilə 1849-cu ildə (h.-q. 1266) Təbriz ərazisindən keçib Açıçaya tökülen Mehranrud çayının su bölgüsü haqqında nizamnamə hazırlanır. Həmin sənəd "Fuladnamə" adı ilə məlumudur. "Fuladnamə"yə əsasən Mehranrud çayının suyu Novruz bayramından başlayaraq 75 gün Təbriz şəhərinə, həmin vaxtdan sonra yaxdan bir ay keçənədək ətraf kəndlərə verilməli idi. Bundan əlavə, suyun verilməsi payızın gəlməsinə 25 gün qalmış şəhərə, qalan günlər isə kəndlərə aid olunur. Sənəddə dərinliyi 30 zər qeyd edilən Mehranrud çayının suyu 124 paya bölünür, 54 pay kəndlərə, 70 pay isə Təbrizə ayrılır. Cümə günləri isə dövlət bağlarının suvarılmasına həsr edilirdi [Rozəne bi tarixe-İran ..., 1378, 48].

Quşlar çayların suyunu çırkləndirdiyindən camaat tərəfindən ara-sıra könlüllü imacılıklar keçirilir, su təmizlənirdi. Xalq inamına görə, axar su çirkab götürməz, pak olar. İstənilən halda suyun murdarlanması xalq arasında günah sayılırdı. Abbas Mirzə Mehranrud çayı yatağının gildən təmizlənməsi üçün göstəriş verir. Qaydaya görə, Qaradağ, Mərənd və Sofiyandan gələn karvanlar öz yüklerini (kömür, odun, buğda və s.) burada təhvil verdikdən sonra qaydırakən gətirdikləri yükün çəkisi qədər çayın qumu və çinqilini öz چuvallarına doldurub şəhərin kənarına boşaldaraq yollarına davam etməli idilər. Bununla da, onlar şəhərə "daxilolma vergisi"ndən azad olunurdular. Kəndlilər çaydan yiğdişlərini şəhərin qərbində keçmiş sallaqxananın yanında boşaldırlar. Bu yer sonralar xalq arasında "Qumtəpə" adı ilə məşhurlaşır [Xamaçi, 1386, 250].

Mehranrud çayının sahilləri Təbrizin varlı sakinləri tərəfindən tez-tez mənimsənilirdi. Abbas Mirzənin Təbrizdə hayata keçirdiyi çoxsaylı tədbirlərindən biri də Mehranrud çayının hasredilir. O, çayineni və uzuunuğunun dəqiqləşdiriləsi məqsədilə "Poladnamə" adlı sənədin hazırlanması haqqında göstəriş verir. Sənəddə Mehranrudun eni 40 m müəyyənləşdirilir. Vəliəhdin

göstərişinə əsasən Təbrizin qərbində Tehran darvazasından şəhərin xaricinə qədər çayın yatağına daş döşənir [Xamaçi, 1386, 249].

Kəhrizlərin yaranması. İnsanlar hələqədim zamanlardan suyun bir ərazidən digərinə aparılması üçün kəhriz mədəniyyətini formalasdırmışlar. İlk vaxtlar məskunlaşma təbii su mənbələrinə yaxın ərazilərdə baş vermiş, zaman keçdikcə artım nəticəsində əhali quraq yerlərdə yaşamağa məcbur olduqda bir çox yeniliklər, o cümlədən süni suvarma şəbəkəsini yaratmağa vəad olmuşlar. Kəhriz sisteminin ixtirası əkinçilik sahəsində insan təfəkkürünün ən dəyərli tapıntılarındanandır. Kəhrizlərin genişlənməsi çox güman ki, şəhər mədəniyyətinin intişi ilə əlaqədar idi.

"Kəhriz" sözünün ilk variantı "kuhriz" ("kuh" - dağ, "riz" - axan deməkdir, yəni "dağdan axan" mənasını verir) olmuş, sonralar "kəhriz", "kariz" şəklini almışdır. Bu fakt ehtimal etməyə əsas verir ki, kəhrizlər ilk vaxtlar dağatəyindən düzənlik ərazilərə çəkilmişdir. Xilafət dövründə etibarən "kəhriz" sözünün sinonimi olan ərəb kəlmələri "qənat" və "qənavat" işlənirdi. Təbrizlilərin danışığında bu ifadələrlə bahəm, "çeşmə" sözü də istifadədədir. Bəzi yerlərdə çeşmə suyu yerin dərinliyindən axıdından ona çatmaq üçün maili şəkildə 40 sayda pilləkən salınırdı. Bu cür çeşmələr

"qırxayaq" adlanırdı. Xalq arasında çeşmənin başına "gürə", suyu az olan çeşmələrə isə "zinə bulaq" deyildi.

Hazırda faaliyyət göstərən dünyanın ən qədim kəhrizi 2700 yaşı olan İranın Gonabad kəhrizidir. Tədqiqatçılar sübut edirlər ki, İran yaylasında kəhrizlərin qazılma texnologiyasının ilkin izləri 5-6 min il bundan əvvələ təsadüf edir [Kiyani Həftləng, 1389, 45]. Bu faktı əsas götürərək söyləyə bilərik ki, İran yaylasına qonşu olan Azərbaycanda da kəhriz mədəniyyəti göstərilən dövrdə təşəkkül tapmışdır.

Orta əsrlərdə Təbrizə təşrif buyuran səyyahlar öz qeydlərində şəhərin yaşlılıqlarından, nemətlərindən heyvətəmiz vurgunuqla bəhs etmişlər. Təbrizdə, eləcə də ətraf ərazilərdə yüksək əkinçilik təsərrüfatının varlığının və sənətkarlığın əksər sahələri üzrə ixtisaslaşmasının əsas səbəbi burada təbii su mənbələri ilə yanaşı, qədimdən bəri süni suvarma sistemlərinin işlək vəziyyətdə olmasında idi. Bu xüsusda akademik Ə.Əlizadə yazar: "Əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycanın heç bir şəhərində, eləcə də qonşu ölkələrdə Təbrizdəki qədər kəhriz olmamışdır" [Aluzadə, 1956, 41].

Kəhrizin qazılması. Kəhrizlər, qazılan əsas və köməkçi quyular və onlar arasındaki lağımlar vasitəsilə yeraltı suların üzə çıxarılması, bununla da quraqlıq yerlərdəki əkin sahələrinin suvarılması, dəyirmənların işlədilməsi, həmçinin içmək və məişət məqsədlərinə xidmət edirdi.

Tarixi faktlara əsasən kəhrizlərin əksəriyyəti məscid və qalaların yaxınlığında yer səthinə çıxarıldı [Honari, 2536, 77]. Üzəri örtülü və düşmənin əlinə keçməməsi, çırkləndirilməməsi üçün möhkəm qorunurdu. Həyətlərdə yerləşən "qırxpilləkən" adlı çeşmələr çirkab sulardan ciddi mühafizə olunurdu. Bu məsələdə müsəlman əqidəsinə görə suyun müqəddəsliyi, onu çırkləndirməyin günah sayılması əhəmiyyətli rol oynayırırdı.

Kəhrizlərin qazılmasında bir neçə üsul vardı. Yumşaq torpağa malik düzən relyef üçün yeraltı lağımlar səciyyəvi idi. Dağılıq

relyefdə isə dağ və qayalar çapılırdı. Kəhriz xətlərinin dərinliyi onların keçdiyi ərazinin relyefindən asılı olaraq müxtəlif ölçülərdə olurdu ki, bu da suyun lazım olan yerə qədər axıdılmasını təmin edirdi. Kəhriz sistemi ilə əldə olunan su uzaq məsafədən gətirilən zaman onun durulması prosesi də öz-özüne həyata keçir və yer səthindən xeyli dərinlikdən axıdı üçün onun hərarəti dəyişməz qalır [Qasimov, 2002, 55, 119].

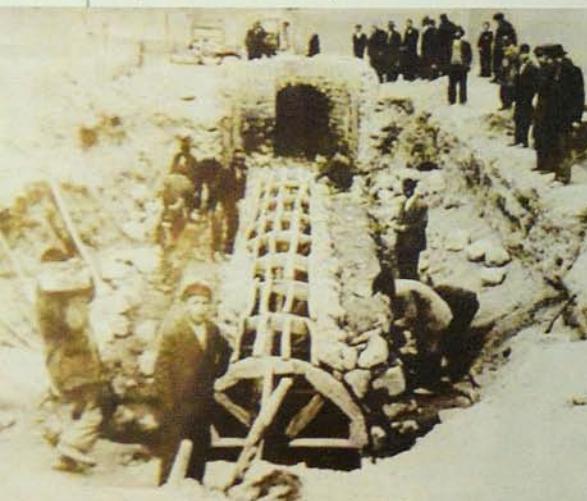
♦ Su borusunun çəkilməsi

Etnoqrafik məlumatlardan bəlli olur ki, torpağın rütubətliliyi, bitkilerin üzərinə düşən şəh kəhriz qazılması üçün ərazinin əlverişli olduğunu müəyyən edirdi. Kəhriz çəkmək üçün kənkanlar tərəfindən qazılacaq yer müəyyənləşdirilir və diametri təqribən 1 m olan "gümənə" quyusu qazılır. Torpaq inək dərisindən düzəldilən dol vasitəsilə iki nəfər tərəfindən yuxarı qaldırılır və quyunun yanına boşaldırırdı. Sulu torpaq görünənə

kimi gümanə quyusunun qazıntısı davam edirdi.

Qazılan yerdə su mənbəyi olmadıqda digər yerdə yeni gümanə quyu qazıldı. Bundan sonra lağım atılmasına başlanır və onun ətrafi "binayın" (bu söz Təbriz dialektində indiyədək istifadədədir) adlanan daşla hörüldü. Sonuncu prosesdə məqsəd ondan ibarət idi ki, su cərəyanı torpağı yuyub, yolu tuta bilməsin. Həm də torpaq suyu canına çəkdiyindən su itkisi ola bilərdi.

Təqribən 100-150 metrdən bir lağının içində quyular qazıldı. Həmin quyuları təbrizlilər "göza" adlandırırlar. Gözələr kəhrizin çeşməsinə yol sayılırdı. Onlar çöküntünü saxlamaqdan ötürü lağimdən bir qədər dərin qazılır, havanın dəyişməsini təmin etməklə yanaşı, həm də gözələrin sayəsində vaxtaşın su xəttinin içi liliyiğintisindən arıtlarıb təmizləndi. Bunun üçün imacılıklar keçirilirdi.

❖ Kəhrizin arıtlanması

Bəzən böyük sel gələndə quyulara yol təpi bərəziləri batırırdı. Quyunun, yəni gözənin içərisinə düşmək üçün onun divarlarında ayaq yerləri qoyulurdu. Kənkanlar çarxını hər bir quyunun başında qurub lığ palçığı boşaldırdılar. Kəhrizin uzunluğu boyu bu quyuların sayı 100, bəzən 200-ə çatır. Lağımın sonu dağdakı su məcrasına çatanda

su birbaşa kəhrizin içi ilə axırdı. Kəhrizin ana xəttinə köməkçi xətlər də birləşdirilirdi. Həmin yer xalq arasında "əslab" adlanır [Meymənətnejad, 1382, 143].

Kəhriz qazılmasında "kənkanbaşı", "lağımçı", "çarxçı", "dolkeş" adlı 3-5 nəfərlik xüsusi kənkan dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Kənkanlar kəhriz qazılmasında xüsusi alətlərdən — dolama-çarx, külüng, keçə bel (çalov), dol (inək gönündən hazırlanır), qarmaq, kəndir və ciyin şəltəsindən istifadə edirdilər [Quliyev, 2008, 15].

Qazıntıya başlayarkən bir sira maneə ilə — qaya, güclü qaz axını, suyun təzyiqi və s. ilə üzləşmək qorxusuvardı. İş vaxtı bitki yağı, yaxud neftlə yanan çrağı diqqət yetirirdilər. Çünkü quyuda oksigen olmadıqda ilk növbədə çiraq sönürdü. Quyuda hər hansı qoxu hiss olunardısa, oraya sirkə və qovun qoyurdular. Su mənbəyinə çatıb, ana quyu ilə digərlərini birləşdirən zaman bəzən qəfildən su fışqırır və kənkan həlak olurdu. Sinamalara görə, nəhs günlər işə çıxmaz və qazıntıya başlamazdan əvvəl dua oxuyardılar.

Təbrizdə hətta çayın altı ilə lağım atılıraq kəhriz qazıldı. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, şəhərin şimalından axan Açıçayın altından Nəhənd kəndinə kəhriz xətti çəkilmiş, iri daşlar, əhəng və bişmiş kərpiclə çay suyunun sızmaması üçün lağımın daxili möhkəmləndirilmişdi [Nader Mirza, 1360, 62].

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, keçmişdə mövcud olan bəzi adətlər bu gün də yaşadılmışdır. Su anbarları, saxsı borular və hovuzların möhkəmliyi, su keçirməməsi üçün onların üzərinə xüsusi maddə çəkilirdi. Daş əhəng kürədə bişirilir, soyuduqdan sonra döyülrək əlkədən keçirilir və üzərinə zeytun, yaxud gənəgərək yağı töküldür. Daha möhkəm olması məqsədilə əhəng yumurta və süd əlavə edilib qarışdırılırdı. Əhəngi açmaq üçün suya bir qədər sırka qatılır.

Su keçən arx və göllərin kənarında söyüd ağacı əkilirdi. Meyvəsi olmadığından qorunmağa ehtiyacı olmayan söyüd ağacı tez böyüyüb sarınlıq salır, yarpaqları isə təbabətdə işlənirdi.

XIX əsrda Təbrizdə kəhriz qazan məşhur ustalar, ixtisaslaşan kənkan dəstələri vardi. Onlar hətta Qafqazın müxtəlif bölgələrinə muzdəl işləməyə dəvət olunurdular. Etnoqraf Q.Rəcəblinin yazdığına görə, kəhriz qazanlar Cənubi Azərbaycandan gələn kənkan dəstələri idi. Onlara əmək haqqı danışq və razılışmadan asılı olaraq natura və pul ilə ödənilirdi. Kəhrizlərin qazılması və təmiri xərci onun suyundan istifadə edən kənd camaati, məhəllələrin əhalisi və ya ayrı-ayrı sahibkarlar tərəfindən çəkilirdi [Rəcəbli, 2007, 30].

Su bölgüsü. Su bölgüsü xalq arasında "axar-baxar" adlanan qaydalara əsasən aparılırdı. Əsrlər boyu formalaşan axar-baxar qaydaları suyun istifadəsi ilə bağlı bütün məsələləri shəhər edir, ağsaqqallar tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Qaydaya əsasən su hənsi ərazidən keçirdisə, həmin mülkün sahibi suyun maliki sayılırdı.

Suyun ədalətli bölüşdürülməsindən ötrü "mirab" adlı vəzifə sahibi təyin olunurdu. Təbriz ətrafindakı nahiylərdə su bölgüsü kəhriz və ya çeşmənin təmizlənməsində iştirak edənlərin sayına görə aparılırdı [Purəfkari, 1358, 49]. Çay və çeşmələrin suyu bağ və tarlalara onlar üçün müəyyən edilmiş günlərdə aylıq, yaxud illik haqqı ödənilməklə paylanır. Həmin gün su götürmək üçün hərə öz bağının arxını açıq qoyurdu. Su bir bölgənin kəndlərinə eyni vaxtda verilirdi.

Tarixi sənədlərdən məlum olur ki, suyun özünün deyil, onun axıb keçdiyi sahənin satılması nəzərdə tutulurdu. Xalqın düşüncəsinə görə, su, od və çöl otlarının istifadəsində hamı bir-biri ilə şərkdir və şəriətdə suyun satılması haram əmlə sayılır. Camaat inanır ki, su Həzrəti Fatimənin (Ə) məhrriyyəsi olmuş və xanım sudan istifadəni ehsan bilərək onu hamiya halal etmişdir.

Su ölçü vahidləri. Kəhriz suyu alqı-satçı və ya icarəyə verilərkən "göl" adlı su ölçü vahidindən istifadə olunurdu. Bir göl — 24 saat, yarım göl — 12 saat, bir çərək — 6 saatə bərabər idi. Böyük və suyu gur olan kəhrizlərin suyu saatla deyil, dəqiqə ilə ölçülürdü. Bir arpa — 2 saat 24 dəqiqə, yarım arpa — 72 dəqiqə, bir çet — 36 dəqiqəyə bərabər tutulurdu.

Suyun miqdarını müəyyən etmək üçün xalq arasında "təştə" (bəzi yerlərdə "kasa" da deyilir) adlanan ölçü vahidindən istifadə edilirdi. Təştə, dibindən dəqiq ölçülü kiçik deşik açılan, kasabayənzər mis alət idi. O, su mənbəyinin üstünə bərkidilirdi. Suyun aram-aram ona dolması üçün müəyyən vaxt tələb olunurdu. Bu əməliyyat bir neçə dəfə təkrarlanır və bununla məlum olurdu ki, hər tarlaya neçə vahid su çatdırılıb. Alətin bir dəfə dolması xalq arasında "bir təştə", tarlanı suvarmaq məqsədilə 12 saat ərzində 40 dəfə, bəzi kəhrizlərdən 60 dəfə dolan həmin təştələr "tag" adlanırırdı.

❖ Təştə (Kasa)

Suvarmada zaman ölçü vahidlərindən olan təştə İranın müxtəlif bölgələrində istifadədə idi [Петрушевский, 1960, 129-130]. Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan bölgəsində eyni adlı ölçü vahidi kasa — tanqa adlanmış, bundan əlavə, adı çəkilən ərazidə su, qum və ya darmı saxsı qaba tökərək onun həmin qabdan açılan kiçik gözcükdən tökülib qurtarması suvarmada bir növbə vaxt hesab olunurdu [Quliyev, 1985, 37]. Bu tipli ibtidai ixtiralar bəzi Şərqi ölkələrində təkcə suvarmada deyil, zamanı ölçmək üçün də istifadə edilirdi. Hazırda Hindistanın bir neçə əyalətində bu alət hələ də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır [Roznei betarixe-İran, 1378, 39].

Kəhrizdən istifadə qaydaları. Apardığımız etnoqrafik sorğuların nəticəsində kəhrizlər və onlardan istifadə qaydalarına dair müəyyən məlumatlar əldə etmişik. Belə ki, suvarma üçün nəzərdə tutulan kəhrizlərin suyu nohurlarda toplanır və tarlalara verilirdi. Xüsusilə də suyu az olan kəhrizlərdən istifadə etmək üçün onların mütləq gölü olmalı idi. Su göldə lazımı qədər toplandıqdan sonra gölü açıb suvarmanın hayata keçirildilər. Bu, həm suya qənaət, həm də vaxt itkişinin qarşısını almaq demək idi. Süni gölü yaratmaq məqsədilə suyun qarşısı taxta, torpaq, ot-ələf və ağaclarla tixanırdı. Gölü boşaltmaq üçün suyun qarşısını kəsən şaquli taxta götürüldürdü. Burada sakinler son dərəcə dəqiqliyə riayət edirdilər.

Qişda kəhrizlərin suyu dəyirmənləri işlədir və ya müxtəlif təyinatda məsrəf olunurdu. Yazda isə suyun bir dəqiqə itkisi qonşular arasında hətta dava-dalaşla da nəticələnirdi. Novruz bayramının sizdehbedər günündən (bayramın 13-cü günü) sonra hamı yiğisib qırı (püşk) atır və hər kəs öz su növbəsini kimdən təhvil alacağını dəqiqləşdirirdi. Yayda xırmanlar götürüldükdən sonra su yalnız bostanlara lazım gəldi. Bostan əkməyənlər isə yayda öz su payını üç aylığa icaraya verirdilər. Bu məqsədla tərəflər arasında bağlanan müqavilə "qolnamə" adlanırdı. Qızmar yay günlərində çayların suyu quruduğundan kəhrizlərin əhəmiyyəti bira beş artırdı.

Təbrizin hər bir məhəlləsində qazilan kəhrizlər qollar vasitəsilə həyətlərə çəkilirdi. Kəhriz suyu həyətlərdə çəkilən daş arxlar vasitəsilə hovuzlara dolurdu. Kiçik mənzillər isə ehtiyaclarını quyu vasitəsilə ödəyirdilər. Bu şəhərdə həyətlərin çox geniş sahaya malik olması onların ən başlıca xüsusiyyətlərindən idi. Məhz böyük həyətlərdən kəhriz sularının üzə çıxarılması üçün çeşmə düzəndilirdi. Çəşmənin girişи tağ şəklində hörülürdü. Xalq arasında "qırxayaq", ya "qırxpilla" adlansa da, bir çoxlarında pilləkənlərin sayı 20-dən bir qədər artıq olurdu. Pilləkənlərin sonunda hovuz yerləşirdi. Ailə üzvləri həyətdə yer səthindən alçaqda yerləşən çeşməyə enərək içməli su götürürdülər.

Məhəllənin ümumi istifadəsində olan çeşmələr də vardı. Etnoqrafik sorğulara əsasən söyləyə bilərik ki, danışduğumuz dövrə bəzi ailələr rəhmətə gedənlərini öz həyətlərdəki çeşmədə yuyub kəfənləyirdilər. Eyni məqsədlə Hökmabad (Hökmavar) məhəlləsində sakinlərin ümumi istifadəsində olan Çəşmə meydani və ya Qüslxana meydani mövcud idi. Çəşmə qüslxananın içərisindən keçdiyindən, həmin yer ikili adla təminirdi. Qəbul olunmuş qaydalara əsasən su götürmək üçün hər kəs öz qabını məhəllə çeşməsinə sala bilməzdi. Su doldurmaq üçün hovuzun kənarına ümumi istifadə məqsədilə mis qab qoyulurdu.

Öksər məhəllələrdə kəhrizin qolları — çeşmələr ümumi istifadədə olurdu. Şəhərin mərkəzi məhəllələrində qadınların toplaşığı məkan əsasən məscid, hamam və s. idi. Lakin ictimai yerlərin azlıq təşkil etdiyi məhəllələrdə və ya kəndlərdə qadınlar paltar yumaq, su götürmək üçün çeşmə başına yiğisəraq əhvallaşır, burada bir-birindən müxtəlif mövzulardan xəbər alırlılar. Su lazımlı olmasa belə, bir-birilərini görmək və günün xəbərlərini eşitmək üçün qadınlara hər gün kəhrizə getmək vacib bilinirdi. Əgər təsadüfən bir qadın bir gün kəhrizə getməzdəsə, sabahacan deyərdi ki, bu gün kəhrizə gedə bilmədik, dünyadan xəbərimiz olmadı [Hesari, 1371, 3].

Çərxi-çah. Kəhrizdən su çıxarılması. XIX əsr
[Sevruquin's Iran, 1999, 58]

Tarixi kəhrizlər. Araşdırımlar göstərir ki, Təbrizin kəhrizləri öz mənbəyini əsasən Səhənd dağının ətəklərindən götürmüş, şərqdən qərba tərəf çəkilmişdir. Şəxsi adamların çəkdirdiyi kəhrizlər onların sahiblərinin adını daşıyır və əhalinin ictimaiyə havayı verildiyindən xeyriyyə məqsədilə salındığını təsdiq edir [Bünyadova, 2007, 87]. Şəhərin yaşlı sakinlərinin sözlərinə görə, burada ən qədim kəhriz xəlifə Harun ər-Rəşidin arvadı Zübeydə xatunun adı ilə bağlıdır. XIX əsrədək varlığını qoruyan Zübeydə kəhrizi Təbrizin böyük bir hissəsinə içməli su ilə təmin edirdi. Əsasən hökmədar, məmər qəsrlərinə axan kəhrizin suyu çox yüngül və bolsulu idi. Hər tərəfində bir neçə kəhriz və quyular qazıldıqdan onun suyu qonşu ərazilərə paylanması və bunun nəticəsində kəhriz qurumuşdu.

Təbriz sənətkarlıq mərkəzi olduğundan kəhrizlərin suyu kənd təsərrüfatı (bag və bostanlar), yaşayış və ictimai binalarla (hamam, məscid, bazar və s.) yanaşı, sənətkar emalatxanalarını da təmin edirdi. XIX əsr mənbəsində Təbrizdə mövcud olan 70-ədək kəhrizin adı çəkilir [Nader Mirza, 1360, 32-56]:

Qədim kəhrizlərdən olan Şah Çələbi kəhrizinin banisi məlum deyil. Onun təmiri Abbas Mirzənin göstərişi ilə həyata keçmişdir. Suyunun bol olmasına görə vəliəhd göstəriş verir ki, Surxab dağında hovuz yaradılsın.

Bundan sonra hovuzun yaxınlığında bağ da salınır. Şah Çələbi kəhrizi Abbas Mirzənin üçüncü oğlu Cahangir Mirzənin mülkiyyətində idi.

Xacə Əlibay kəhrizinin yaranma tarixi bilinmir. Vəqf əmlakı olan kəhriz əvvəlcə Surxab və Dəvəçi məhəllələrini, daha sonra Bağmeşə məhəlləsini təmin edirdi. Burada çox faydalı suya malik Xan Məhəmməd xan (yerli əhali təhrifli formada "Xaməd" deyir) kəhrizi də vardı.

Xacə Qasım kəhrizi orta sulu olub, işləmə gücü 16 sutka idi. Buradan Xiyaban məhəlləsinin yuxarı başındaki bəzi bostanlara su çatdırı. Mülkün sahibləri bir neçə nəfər idilər. Keşiş kəhrizi də Xiyaban məhəlləsində "Keşış" adlı bağ axtır, onunla ətrafdı olan bostanlar suvarılırdı.

Bolsulu kəhrizlərdən biri də Qorçubaşı olmuşdur. Vaxtilə Təbrizin ən böyük kəhrizlərindən sayılsa da, XIX əsrin ikinci yarısında öz əhəmiyyətini müəyyən qədər itirmişdi. Onun suyu bir neçə hovuzu doldurduqdan sonra açıq arxla dövlət barıt fabrikinə axırdı. Daha sonra Maralan məhəlləsini, oradakı bostanları və Nobər məhəlləsini təchiz edirdi. Bu məhəllədə yerləşən digər kiçik kəhrizlərdən biri də Topçubaşı idi. Mənbəyi şəhərin cənubundan başlayır, suyu iləsəsən Yanıqdağ ərazisindəki əkinlər suvarılırdı. Kəhrizin bir qolu Təbriz bəylərbəyinin mülkiyyətində olduğundan, buradan onun Nobər məhəlləsindəki imarətinə və bağlarına su çəkilmədi. İşləmə gücü 16 sutka idi.

Hacı Abbas kəhrizi Yanıqdağın cənubundan qərba səri Xətib məhəlləsinə aparılırdı. Bu məhəllədəki Xətib, Hərəm, Molla Əli kəhrizləri və Xan bağıını təmin edən Heydər bəy kəhrizi də sakinlərinin ictimaiyəndə idi.

Əkbərabad, Pəhləvan, Heybat, Hacı Mövsün, Hüseyniyyə, Hacı Mirzə Bağır, Hacı Saleh, Sərrac, Məhəmmədiyyə, Qarasu, Büyük Soltan və Kiçik Soltan kəhrizləri Təbrizin cənubunda çəkilmişdir. Onların axını da Yanıqdağ tərəfdən idi. Nobər məhəlləsinin bir hissəsi Əkbərabad kəhrizindən, Leylabad sakinləri isə Hacı Mövsün kəhrizində yaralarındılar.

Sahibi xristian tacirlərdən olan, Yanıqda-

ərazisində qazılan kəhrizlərdən biri də *Tumas* kəhrizi idi. Suyu az olsa da, əhali tərəfindən yüngül və içməli hesab edilirdi.

Ortabab sulu olan *Nazimülmülk* kəhrizini tacir Hacı Mir Məhəmmədhüseyin qazdırılmışdı.

Hökmabad kəhrizi uzun illər əkinçiliklə, xüsusən də tərəvəz və göyərti yetişdirməklə məşğul olan eyni adlı məhəllə sakinlərinin təşəbbüsü ilə düzəldilmişdi. Bir fərsəxdən çox məsafləyədək uzanan kəhriz hər il mahir lağım atanlar tərəfindən təmizlənirdi. Hökmabad tarlalarına gedən kəhrizlərdən biri də *Kük* kəhrizi idi. Qədimi kəhrizlərdən olub, suyu Qəsr tarlasına çatırdı. Bu tarlanın adı rəsmi sənədlərdə "Qəsr" kimi qeyd olunsa da, yerli əhali onu "Kük" adlandırır. Danışilan dövrədə kəhrizin suyu orta səviyyəli idi.

Mirza Əli kəhrizi Hökmabada bitişik olan eyni adlı məhəllədə yerləşirdi. Həmin məhəllə qədimdə "Dizə" adı ilə tanınır. Burada adı əkilən kəhrizin suyu ilə suvarılan geniş bostanlar salınımışdı.

Qazeran kəhrizi saf və yüngül suya malik idi. Qədimdən bəri dabbaglар bu kəhrizin açıq hissəsində dəri məmələti, əsasən də papaq dəriləri yuyardılar. İslək gücü 16 sutka idi.

Əzizullah kəhrizi Hökmabad məhəlləsindəki göyərti əkilən *Əzizullah* tarlasını təmin edirdi. Hər iki obyektin adı onların sahibinin adı ilə bağlıydı. Birləşdən əlavə, *Məntəs*, *Mir Cəlil* kəhrizləri də Hökmabad məhəlləsini həm içməli, həm də texniki su ilə təmin edirdi.

Allahverdi kəhrizi *Əmirxiz* (*Əmirqız*) məhəlləsinin əsas su təchizi vasitələrindən hesab edilirdi. Lakin sonralar onun yaxınlığında başqa kəhriz qazıldıq üçün suyu bir müddət qurumuşdu. Bu qədimi kəhriz tədqiq olunan dövrə sahibləri tərəfindən təmizlənmiş, yenidən İslək vəziyyətə salınımışdı.

Vicuya (Vərcu) və Əmizeynaləddin məhəllələri, həmçinin onlara yaxın ərazilər şirin suyu *Sancaq* və sahəsinə görə böyük olan *Hacı Həsənbay* kəhrizlərindən faydalandırdılar.

Əhməd paşa kəhrizi orta sulu olub, Çustduzan məhəlləsinin ixtiyarında idi.

Əmir Nizam kəhrizi Məhəmməd xan Zənginənin əmri ilə qazılmışdır. Suyu yüngül və saf idi. Buranın suyu ilə Aci qəntərə yaxınlığındakı tarla və bostanları suvarırdılar.

Köhna və kiçik kəhrizlərdən olan *Əli xatun* və bolsulu *Küçəbağ* kəhrizləri də Əmizeynaləddin məhəlləsində qazılmışdı.

Hacı Cəfər kəhrizi onu qazan şəxsin adı ilə adlanırdı. Kəhrizin suyu yalnız Açıçayın ətrafindakı bir sıra bağ və tarlalara verilirdi. Açıçay sahilindəki ərazilər eyni zamanda *İmamcuma* kəhrizi ilə suvarılırdı. Onu imamcümənin oğlu *Əli* çəkdirmişdi.

Sərdar kəhrizinin əvvəlki adı Hümmətəli olmuşdur. Kəhrizin suyunu Təbriz bazarının arxasında, yerdən 40 pilləkən aşağıda yerləşən sərdabədən də götürmək olurdu. Orada yonulmuş daşlarla iki tərəfdən hörülən enli bir ark düzəldilmişdi. Arkın suyu yayda sərin olduğundan çox faydalı idi. Qadınlar paltarlarını çox vaxt bu arxa yuyur, kənarındaki daşlara çırıldırılar.

Sərdar kəhrizi Vicuya məhəlləsində yerləşirdi. Bu məhəllədə həm də *Şərbaflar* kəhrizi fəaliyyətdə idi.

Vəzir kəhrizi XIX əsrda "Vəzir" adlı bağda qazılmışdı. Eyni adlı bağ və kəhrizin sahibi *Mirza Məhəmmədhəsən* olmuşdur. Sonralar onun varisləri müflisləşdiyindən obyekti hərbî vəzirə (nazir) satırlar və o, bu ərazini öz adı ilə adlandırdı.

Axuni kəhrizi eyni adlı məhəllədə yerləşib, evləri, tarla və bağları su ilə təmin edirdi. Axuni məhəlləsinin sakinləri qədim tarixə malik *İlanlu* və sonralar Cəmşidabad məhəlləsinə aid olan *Mir Qasim* kəhrizindən yaranırdılar.

Əmiraslan kəhrizi orta sulu olub, Lala və Dirəc kəndlərinə axırdı. Bu kəndlər artıq XIX əsrin sonlarında böyükərək Təbrizin məhəllələrinə çevrilmişdilər.

Təbrizlilərin məşhur kəhrizlərindən olan *Zəfəranlı* kəhrizi sonralar "Həkim Sahib" adlanmağa başlamışdı. Bunun əsas səbəbi bu yerin İngiltərə vətəndaşı, "Həkim sahib" adı ilə tanınan xalq tabibi tərəfindən satın alınması idi. O, kəhrizə sahib olduqdan sonra onu yenidən bərpa etdirir və fontan vuran

suyunun sayəsində yaxınlığında bağ saldırır. Ailəsi ilə birgə Londona köçərkən kəhrizi dəllal Hacı Cəfərə satır.

Ağaslı kəhrizi eyni adlı şəxs tərəfindən qazdırılmışdı. O, bu kəhrizin suyu ilə öz imarəti və bostanlarını suvarırdı.

Kürçan və *Vəzirabad* kəhrizləri şəhərin cənubunda qazılmışdı. Burada yaraşlıq binalar, bağlar və hamam da yerləşirdi. Kürçan kəhrizinin orta səviyyəli, ağır suyu vardı.

Məşhur *Vəzirabad* kəhrizi isə öz yüngül və içməli suyu ilə ətrafdakı yaşayış evlərini təmin edirdi.

İmam Cümə kəhrizi Lütfəli ağa tərəfindən qazdırılan, güclü axarı və içməli yüngül suyu olan kəhrizlərdən idi. Təbrizin bir qismi evləri, xüsusən də hamamları onun suyu ilə işləyirdi. Gur sulu olduğundan su dəyirmənlərinin işlənməsində də ondan istifadə edirdilər.

Öz sahibinin adını daşıyan *Hacı Mirza Haşim* kəhrizi Təbrizin ikinci böyük kəhriziydı və şəhər təsərrüfatının inkişafında əsaslı rol oynayırdı. Bir çox sənət sahələri, dəyirmənlər onun suyu ilə çalışırdılar.

Fəthəbad kəhrizi Təbrizin cənubi-şərqində eyni adlı kənddən çəkilmişdir. Onu tacir Hacı Seyidhəsən qazdırılmışdı. Sonralar bu kəhrizi *Mirzə Əhməd* xan Səidülmülk alır və onun qollarını artıraraq suyunu şəhərin mərkəzinədək gətirtdirir. Onun vəfatından sonra Fəthəbad kəhrizi öz əvvəlki sahibinin ixtiyarına keçir. Xiyaban məhəlləsinin başlangıcında yerləşən bu kəhrizdən bir çox bostanlar bəhrələnirdilər.

XIX əsr mənbələrində Təbrizdə "Şahzadə" adlı iki kəhrizin adına da rast gəlinir. Birincisi, 1853-cü ildə (h.-q. 1270) şəhər hakimi Nüsrətüddövlə tərəfindən çəkdirilmiş, Şəsgilan və Surxab məhəllələrini təmin edirdi. Lakin suyu içməyə yararlı deyildi. İkincisi isə, Qacar şahzadələrindən olan Naibüssəltənənin ixtiyarında idi. Hər gecə yolunu bağlayırdılar ki, su güclənib tikililəri dağıtmışın. Kəhrizin şahzadə tərəfindən daşdan tikilən 10 hovuzu vardi və onlardan bütün şəhər əhlisi pulsuz istifadə edirdilər. Çəsməsindən istifadə haqqı isə kəhrizin təmizlənməsinə xərclənirdi. Hər

həftənin cümə günü günəş qürub edəndən təşəbbüyədək, yəni təqrübən bir sutka ərzində kəhrizin suyu ilə Şimal bağıni suvarırdılar.

Seyidhüseyin kəhrizini məşhur təbrizli tacir öz adına qazdırılmışdı. Onun vəsiyyətinə görə sudan istifadə edənlər onun haqqının 1/3-ini ödəməli idilər. Lakin buranın suyu keyfiyyətlə deyildi. Bu əşəmdə yalnız qadınlar paltar yuyardılar. Onun suyu ilə göyərti əkilən sahəni suvarsalar əkin bitməzdi. Təəccübləndirici odur ki, həmin küçənin camaatından başqa, digər məhəllələrin sakinləri bu sudan içsəyidilər qarınağı xəstəliyinə tutulardılar.

Həsən Padşah kəhrizi ağqoyunu Uzun Həsənin əmri ilə çəkilmişdi. Onun suyu Surxab və Dəvəçi məhəllələrinə və Həsən Padşah məscid və mədrəsəsinə gedirdi. Orta əşrlərdən qalan *Kərəşxani* kəhrizi cənubda yerləşərək Küçəbağ məhəlləsi və ətrafinı təmin edirdi. O, şirin suya malik idi.

Bunlardan əlavə, XIX – XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə *Mir Qasim*, *Qazi*, *Ağələkber*, *Hacı Məhəmməd Bağır*, *Hacı Mirza Bağır* və s. kəhrizlər də vardi. Kəhrizlərin bir qismi onları qazan ustanın, bir çoxu isə rəsmi sahibinin adı ilə adlanırdı. Bəziləri onu sonradan satın alan şəxslərin ismini daşıyırdılar. Bu şəhərdə yerləşdiyi ərazinin adı ilə adlanan kəhrizlərə də rast gəlinir.

Su hayat mənbəyidir.

Suya olan tələbat çoxsaylı su təchizatı vasitələri ilə ödənilirdi. Əsasən çayların suyu ilə doldurulan hovuzlar vasitəsilə müəyyən vaxt ərzində su ehtiyati təmin olunurdu. Keçmişdə hər məhəllənin öz su anbarı vardı və sakinləri aylarla su ilə təmin edə bilirdi. Onlar yer səthindən aşağıda, üstübağlı tikilirdi. Bu tikililərin məqsədi içməli su ehtiyatı toplamaqdan ibarət idi. Bunun üçün hər bir qalanın içində, təsərrüfatın və ticarətin genişlənməsi ilə əlaqədar karvan yolları üzərində, dağların arasında dövlət tərəfindən nəzarət edilən su anbarı düzəldildi.

İslam mədəniyyətinin təsirlərində orta əsrlərdə əksər məscid, mədrəsə və bazarlar su anbarına malik idilər. Onlar ya xalqın istifadəsində olur, ya da vəqf əmlakı olaraq fəaliyyət göstərildilər. Kəhrizlər kimi həyatı əhəmiyyət daşıyan su anbarları da düşmən hücumlarından çox güclü mühafizə edilirdilər. Onların çirkənməsi və ya yadelli basqınları zamanı qəsdən zəhərlənməsi böyük fəlakətlə nəticələnə bilərdi. Təbriz bazarında yerləşən Dəre-Abbası sarayının həyatındakı su anbarı bazar işçilərinə 6 ay müddətinədək kifayət edirdi [Xamaçi, 1384, 187].

Su anbarları dövlətlə yanaşı, xeyriyyəçilər tərəfindən də tikilib camaatın istifadəsinə verilirdi. Dəvəçi məhəlləsinin şimal hissəsindəki Sərdar su anbarı komendant Əziz xanın adından qalan yadigarıdır. Onun şəxsi maliyyəsilə adı çəkilən su anbarı inşa olunmuş və Nəhənd kəndindən keçib Açıçaya tökülen Nəhənd arxinin suyu buraya yönəldilmişdi [Xamaçi, 1388, 295].

Yuxarıda haqqında bəhs edilən su tutumu böyük olan anbarlar ümumi istifadədə idilər. Onlardan başqa, şəxsi evlərdə — mənzillərin altında və həyatlarda də kiçik su anbarları olurdu.

Su anbarlarının döşəmə və divarları ikiqat kərpic və gəclə, yaxud daş və gəclə hörülür,

sarucla (əhəng, qum, taxta külü, qamış qarışığı olan, sementi əvəz edən maddə — İ.M) malalanır [Blokbaşı, 1374, 33]. Döşəməsi isə əhəng qatılmış palçıqla suvanır. Bildiyimiz kimi, Təbrizdəki tikililərin əsas inşaat materialı bişmiş kərpic olduğundan su anbarları məhz onunla tikilirdi. Kərpiclər istifadədən əvvəl suda, bəzən isə əhəngli məhluldə isladılırdı.

Tarixən su anbarları plan-quruluşuna görə dördkünc, düzbucaq və ya dairəvi (silindr) şəkildə, tavanı düz və ya qövsvari olur, üstü dörd (çəhartərk), bəzən altı, ya səkkizbucaqlı günbəzlə örtülürdü. Sonrakı dövrlərdə yaranan Qərb üsuluna uyğun sütunlu və taqlara malik su anbarlarının tikintisi suyun saxlama tutumunu artırmaq məqsədi daşıyır və onlar memarlıq baxımından diqqətəlayiqdir [Blokbaşı, 1374, 31].

Təbrizin əksər evlərində binanın altında, yaxud həyatlarda su anbarları inşa edilirdi. Həyatlarda yeraltı su anbarına kiçik qapı qoyulur, ailə üzvləri lazımı vaxtda oradan dəri və ya metal vedrələrlə su çıxarırlırlar. Binanın altındaki su anbarlarından boru vasitəsilə su həyatə — bir pilləkən aşağıda yerləşən xüsusi çuxur yerinə (hündürlüyü təqribən 20 sm, içərisində su kranti və kanalizasiyası olan, kiçik dördkünc tikili) çıxarırlırdı. Bu tipli anbarlar üçün binanın damınadək ucaldılan havaçıkən boru düzəldildi.

Su anbarlarını doldurmaqdan ötrü təbii su mənbələrindən buraya gil borular çəkilirdi. Bu iş bahar fəslində çayların sel suları hesabına baş verirdi. Su anbarlarından başqa, çaylarda su qalxan zaman əhali digər ehtiyat tədbirləri görürdü. Bağ və bostanların suvarılması üçün çayın qarşısını keşməkdən ötrü daş, palçıq, qarğı-qamışdan ibarət bənd tikilirdi. Sakinlər həmin bəndləri "vəryan", saxsından olan ensiz su arxlarını isə "qənov" adlandırdılar. Təbrizlilərin ləhcəsində dayaz çala mənasında işlədilən "əngəc", ya "əngəş" ("əngəşt", yəni "barmaq" sözündəndir) çeşmə suyunun axarında suyun bölünməsi üçün qazilan keçid yoluna deyilirdi.

BUZXANALAR

Su axar, çuxurun tapar.

Əhalinin içməli sudan müxtəlif təyinatda istifadə qaydaları mövcud idi. Yay fəslində sudan yararlanmaq üçün buzxanalar fəaliyyət göstərirdi. Onlar istər memarlıq baxımından, istərsə də xalq məişətindəki roluna görə maraq doğurur.

Yaxın keçmişdək təbrizlilər Mehranrud çayının axarında kiçik göl (təbrizlilər "gölçə" deyirlər) yaradırdılar. Soyuq qış aylarında buradakı su donurdu. Camaat razılışdırılmış gündə əllərində külüng buzları qırmaqdan ötrü toplaşdırlar. Sindirilmiş buzları at və qatrılara yükleyib buzxanalara daşıyırdılar.

Buzxanalarda su və buzları toplamaq üçün hovuzlar düzəldilirdi. Soyuqlar düşəndə gecə vaxtı oradakı buzların üstünü su ilə doldurur, sohər açıldığında buz qatları qırmaqla sindirilirdi. Buzxanada buzu uzun müddət saxlamaq üçün döşəmə və divarlarına daş döşənmiş kiçik dördkünc çalalar hazırlanır. Hovuzda yaranan buzlar həmin çalalara töküldü. Bu proses 8 gün davam edir və beləliklə də, çalalarda 5-6 ayaq (1 ayaq təqribən 1 m-ə bərabərdir — İ.M) qalınlığında buz əmələ gəldi [Rozanei be tarixe-İran ...]

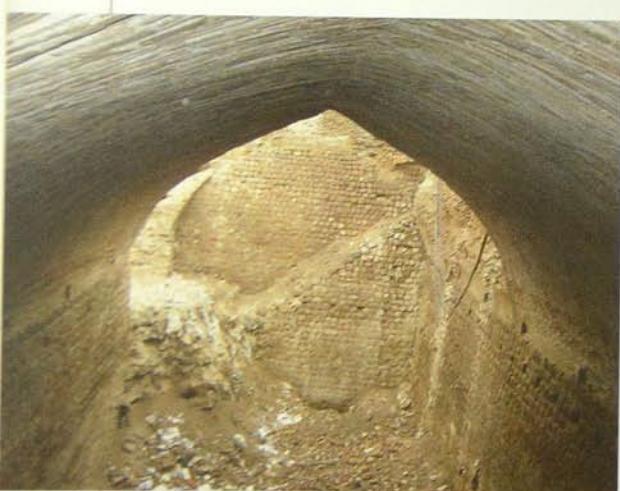
1378, 196].

Novruz bayramı ərafəsində məhəllə camaatına xəbər verildi ki, filan gün buz çalaları açılacaq. Hami çal-çağırla, deyib-gülməklə buzxanaya yollanır. Buzları bir yerə yiğib üstüne müəyyən qədər su axıdırdılar ki, ayrı-ayrı parçalar bir-birinə bitişsin. Üstünə cəgən yarpaqları (bataqlığın kənarında bitən, yarpaqları çətir formalı bitki) örtürdülər. Altı həftədən sonra, yəni

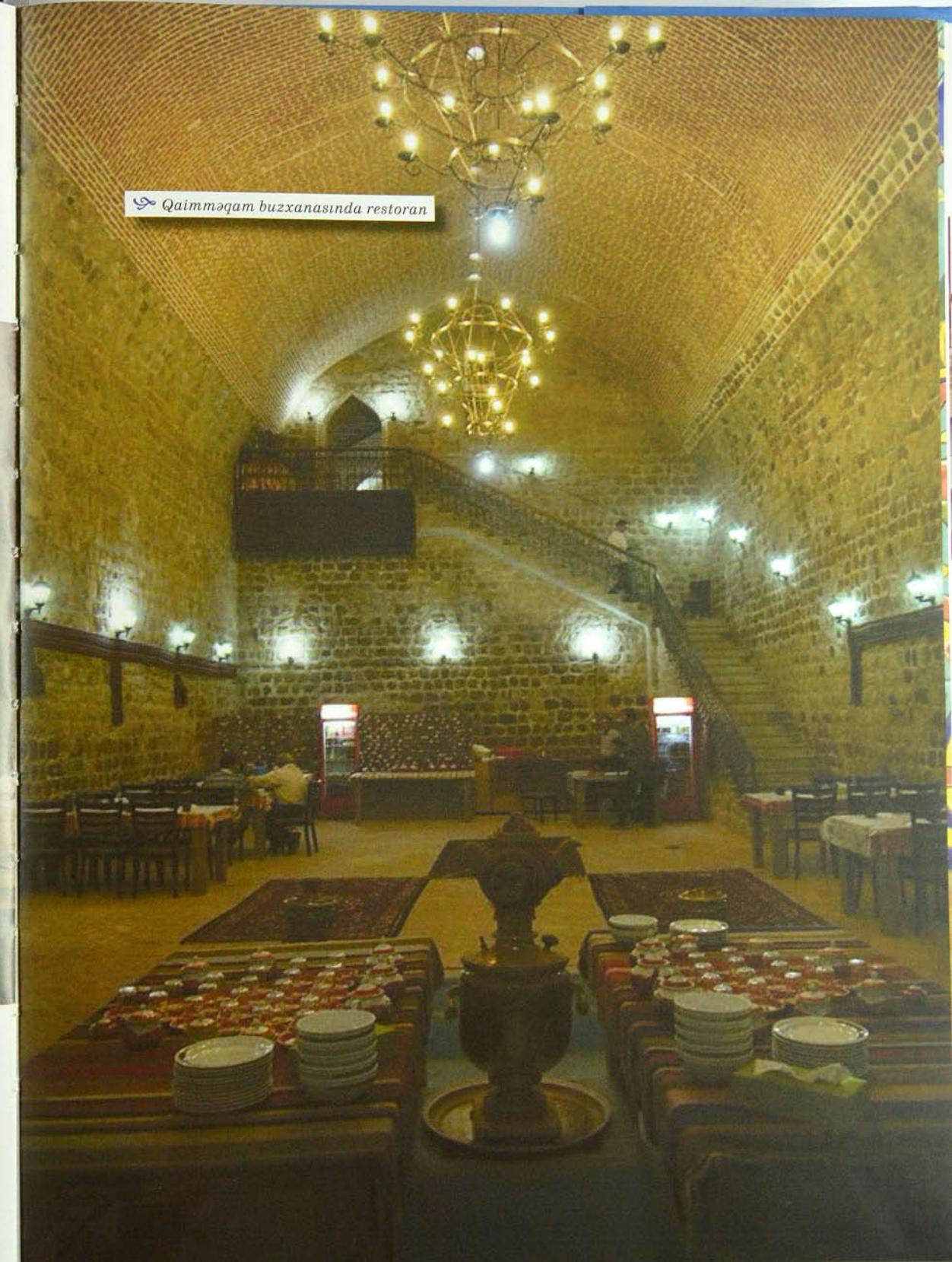
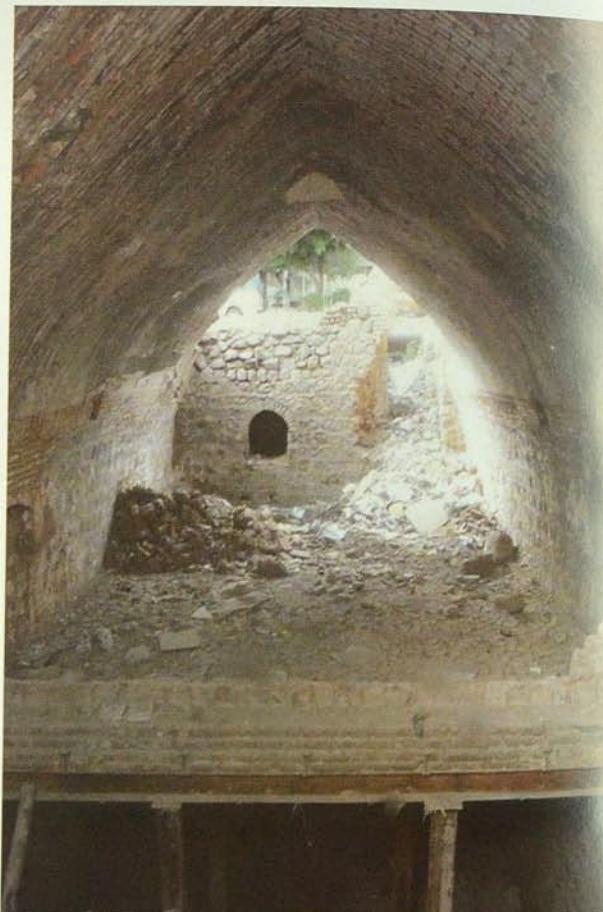

Bu dövrə Təbrizdə fəaliyyətdə olan Mirzə Mehdi (iki əsrədək yaşı vardı), Sadiqiyə, Lələbəy, Surxab, Goy məscid bazarçasının yanındakı buzxanaların və s. adlarını misal çəkə bilərik. Onların əksəriyyəti hazırda istifadəsiz haldadır.

Qanlı buzxana Saman meydanının arxasında yerləşirdi. Onun hündürlüyü 12 m, uzunluğu 20-30 m, eni 5 metrə bərabər idi [Meymənatnejad, 1387, 24]. Hazırda onun yalnız tağı qalmışdır. Qaimməqam buzxanası isə hazırda restoran kimi fəaliyyət göstərir.

Ötən əsrə soyuduculardan istifadənin genişlənməsi buzxanaların sıradan çıxmazı ilə nəticələndi.

SƏQQAXANALAR

*Birinci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verər o da.*

N.Gəncəvi

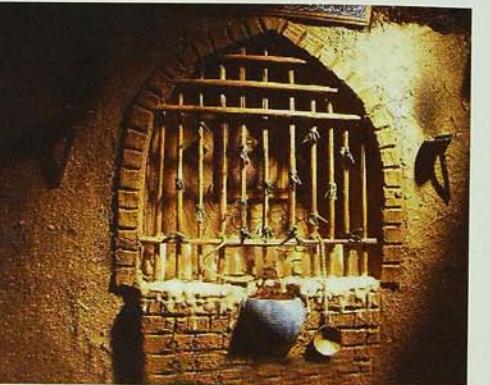
Əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsində səqqaxanalar da müəyyən rol oynayırırdı. Ərəb kəlməsi olan "səqqā" dilimizdə "su paylayan" mənasını verir. Hələ Səfəvilər zamanından mövcud olan bu tikililər yolların kənarında, bazarlarda, əhalinin sıx olduğu yerlərdə 12 imamın şərəfinə idi. Əsasən İmam Hüseyn, Əbülfəzəl və Həzrət Abbasın adı ilə bağlı olub, şəhərbəni aşılıyırırdı.

Səqqaxanalar dini tikililər sayısına da, vəqf idarələri tərəfindən maliyyələşdirilmirdi [Masse Hanri, 1391, 372]. Onlar əksərən ümumi istifadə məqsədilə vəqf edilirdi. İslam qanunlarına görə vəqf əmlakı alınır-satılık bilməz. Bu baxımdan adı çəkilən tikililərin bir qismi uzun əsrlər boyu mənimənilmə və dağlıktıdan hifz olunmuşlar. Küçələrin döngələrində məhəllə sakinləri tərəfindən düzəldilən kiçik səqqaxanalar isə vəqfnaməyə malik deyildi.

Bəhs edilən dini tikililər ya küçələrdə divarların oyuqlarında yerləşdirilir, yaxud dükən və mənzillərin cərgəsində olurdu. Ayrıca kiçik otaqlardan ibarət, dörd tərəfdən girişi olan səqqaxanalar da vardı. Onlar daha çox gediş-gelişin sıx olduğu yerlərdə inşa edildi.

Bu məkanlar əksərən yaşıl rəngə boyanır və ya üzəri yeddi rəngdə kaşı ilə örtülürdü. Kaşı işləmələrində Kərbəla müsibəti, Həzrət Əbülfəzəl və Həzrət Abbas at belində, yaxud piyada, əsynində zireh, sağ əlində nizə, sol

çiyindən asılmış su tuluğu və s. təsvir olunurdu. Bundan başqa, səqqaxananın daxili divarlarında imamların və dini ziyarətgahların çərçivəyə salınmış şəkli vurulur, ələm və qifillar asılır, həmçinin

buraya müxtəlif rəngli parçalar niyyat edilib düyünlənirdi. Bu şəkillər ona tamaşa edən hər kəsdə dini hissələri çəsədlerdi.

Şəkillərlə yanaşı, kitabələrində də Aşura mərasimi ilə bağlı folklor nümunələri dini-mənəvi düşüncələri gücləndirirdi. Kitabəsində nəşr ilə yazızlara da rast gəlmək olur: "Hüseynə salam olsun!", "Salam Hüseyn!", "Susuz dodaqlarına qurban olum, ya Hüseyn!" və ya "Hüseyni yad edərək iç" və s. [Bonyadlu, 1381, 99-100]. Qərb tədqiqatçısı H.Massenin yazdıqına görə, insanlar nəzir məqsədilə xəstə bədən üzvlərinin — göz, ayaq, əl və s.-nin qızıl və gümüşdən düzəldilmiş figurunu səqqaxanaya bağlayırdılar [Masse Hanri, 1391, 373]. Ayri-ayrı adamlar tərəfindən səqqaxanaya şamdan, qəndil, çraq, şəkillər və digər əşyalar bağışlanır və ya nəzir verilirdi. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, yuxarıdakı deyilənlər təkcə Təbrizə deyil, bütün qonşu şəhərlərə aididir.

Səqqaxana. Ustad-şagird məscidi

❖ Sāqqā. XIX əsr
[Sevruquin's Iran, 1999, 78]

Səqqaxanalar kəhriz suları vasitəsilə təchiz edilirdi. Dəmir məhəccərlə qapadılan qarşı hissəsində su içmək üçün mis tayqulp qoyulurdu. Üzərində dualar yazılan qab zəncirlə məhəccərə bəndlənirdi. Burada susamış insanlar ehsanlıq su içir, Həzrət Əliyə salavat çəkir, imamları susuz qoyanlara lənat oxuyurdular. Səqqaxana təkcə susayan adamlar üçün nəzərdə tutulmurdu. Buradan su içmək savab sayılırdı. İnanca görə, həmin su ilə xəstələr şəfa tapır, həyatdan küsən insanların pərişan ruhu sakitləşir, müsgül işlərin həyata keçməsi asanlaşır. Məlumatçıların dediyinə əsasən, səqqaxanada su içənlər Kərbəla müsibətini, İmam Hüseyn və onun tərəfdarlarının susuzluğunu, Əbülfəzl Abbas haqqında hadisələri xatırlayırdılar. Təbrizlilər hər gün, xüsusilə də cüma axşamı və cüma günlərində səqqaxanada şam yandırır, oraya qifil, parça, ip bağlayaraq nəzir edirdilər. Vaxtilə burada yandırılan şamlar küçələrin işıqlandırma vasitəsi sayılırdı.

Təbrizdə vaxtilə 1400 səqqaxana vardı. Onlardan Rüstəm xan, Şah İsmayıllı, Xudabəndə, Xacə şah, Yaralı səqqaxanasi və s. mövcud idi [Xamaçi, 1388, 66]. Xatırladaq ki, vaxtilə Bakı kəndlərində də səqqaxanalar vardı. Oradan keçən yolcular nəzir atır, ehtiram əlaməti kimi əllərini divarlara sürtüb başlarına çekir və yollarına davam edərdilər.

Yuxarıda deyiləndən başqa, danışdiğimiz dövrdə su satmaqla məşğul olan "səqqā" adlı ictimai peşə sahibləri də fəaliyyətdə idilər. İmam Hüseyn və böyük qardaşı Əbülfəzlin şəhid olmasının xatırəsi, bütövlükdə Kərbəla hadisəsinin simvolu olan səqqanın özünəməxsus qayda-qanunları vardı. Onlar əhalinin six olduğu yerlərdə çalışır, xüsusi günlərdə (Tasua, Aşura və s.) isə ziyanətgahlarda suyu ehsan olaraq pulsuz paylayırdılar. Səqqalar su tuluqlarını zəncir və kəmərbəndlə arxalarına bağlayır, 40 dəfə "qulhüvəllah" yazısı olan camla camaata su verirdilər. İnanca əsasən, iş vaxtı cism və ruhun paklığı, Allaha təvəkkül, xeyir niyyət səqqalara məxsus idi.

• • •

Tədqiqatların nəticəsində bəlli olur ki, Təbriz şəhərində tarixən zəngin təbii su mənbələri ilə yanaşı, sünü su təchizatı vasitələri də mövcud olmuş və əhali onlardan müxtəlif təyinatda (içməli və təsərrüfat əhəmiyyətli) istifadə qaydalarına yiyələnmişdir. Kəhriz mədəniyyəti primitiv texniki vasitələr (bel, külüng) sayəsində ərsəyə gəlmış və sözügedən bölgədə uzun əsrlər boyu təşəkkül tapmışdır. Bu da həmin ərazidə əhalinin six məskunlaşmasına, əkinçilik mədəniyyətinin, sənətkarlığın genişlənməsinə zəmin yaradırdı.

V FƏSİL

YOLLAR VƏ NƏQLİYYAT

YOLLAR

Yoldan çıxsan, eldan çıxma.

Təbriz və onun yerləşdiyi bölgə ta qədimdən yolların qoşağındə yerləşirdi. Lakin Qacarlar dövləti tarixi yolların təmirinə güclü diqqət yetirmirdi. Bu, bir tərəfdən ölkənin iqtisadi inkişafı ilə bağlı olsa da, digər tərəfdən siyasi amillərlə əlaqədar idi. Ölkədaxili yolların abadlığı xarici basqınları asanlaşdırıb ilərdir. Qacarlar dövründə bütövlükdə İranın daxilindəki yollar süvari (athı çapar, ya araba), piyada, dəmiryolu və su yolundan ibarət idi. XIX əsrə Təbrizin şəhərdaxili, ölkədaxili və xaricə çıxan əsas marşrut tipi quru yolu olmuşdur.

Beynəlxalq yollar. Erkən orta əsrlərdə Çin və Roma mədəniyyətlərini birləşdirən, Təbrizdən keçən məşhur İpək Yolu Uzaq Şərqi, Çin, Mərkəzi Asiya, Əfşanistan, İran, Azərbaycan, Kiçik Asiya, Mesopotamiya və Avropanı əhatə edirdi. Xalq arasında bu yoluň Xorasanadək olan hissəsi "Böyük Xorasan yolu", Hindistanadək olan hissəsi isə "Ədvayıat yolu" adlanır. Xorasan magistral yolu (şahrah) Bağdaddan Kirmanşah — Həmədan — Rey — Nişapur — Merv və şərqi tərəf Ceyhun çayınınadək ərazini əhatə edirdi. Bu yoluň bir qolu Kirmanşahdan Təbriz və Ərdəbilə tərəf uzanır [Nuri, 1391, 34].

Böyük İpək Yolu Azərbaycan və İranın daxilində üç əsas yoldan — şərqi-qerb, cənubi-qerb — şimalı-şərqi və şimal-cənub istiqamətlərindən ibarət idi. Onlardan ən uzun və davamlış şərqi-qerb istiqamətində olan Əfşanistandan tə Kiçik Asiyaya uzanan yol sayılırdı. Bu yolu Xorasan, Damğan, Semnan, Rey, Qəzvin, Zəncan, Miyana və Təbrizdən keçib Kiçik Asiyaya, bir qolu isə Şimalı İkiçayarasına birləşirdi [Əfşar, 1356, 2-3].

Orta əsrlərdə Təbriz — Trabzon Qara dənizə, Təbriz — Bursa isə Aralıq dənizinə çıxış idi. Hər iki ticarət xətləri hələ Konstantinopolun osmanlılar tərəfindən

fəthindən əvvəl strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Hörmüz — Şiraz — Rey xətti məhz Təbrizin vasitəsilə Fars körfəzini Qara dənizlə əlaqələndirirdi [Gözəlova, 2012, 242].

Tədqiq etdiyimiz dövrə Avropaya çıxan mühüm marşrut bir neçə əsrlik tarixə malik Təbriz — Ərzurum — Trabzon yolu idi. Trabzondan Təbrizə faytonla 20 gün ətək çatmaq olardı [Cəmalzade, 1362, 46]. Şərqi tərəfdən isə həmin yol Əfşanistanın şimalınadək çatırı. İranın şimal hissəsinin yolları Xoydan İran-Osmanlı sərhədinə, oradan Trabzon limanına və Qara dəniz sahillərinədək çıxışa malik idi. Avropa tacirləri İstanbulda yerləşən şirkətlərə müraciət edir, onlar əmtəəni buradakı iranlı tacirlərə satır və ya onların Təbrizdəki nümayəndəliyinə göndərildilər. Beləliklə, Avropa malları gəmilərlə Trabzon'a və oradan karvanla İranın şimalına daşınırı. Artıq deyildiyi kimi, bu dövrə Təbriz bazarı xarici malları qəbul edib, onu üçüncü məntəqəyə göndərən əsas mərkəz rolu oynayırdı.

Türkmənçay müahidəsindən sonra cənub istisna olmaqla Rusiya yolu Avropa mallarının İran'a daşınması üçün ən perspektivli marşrutu çevrildi. Göstərilən dövrə ölkənin Rusiya ilə six ticarət əlaqələri vardi. Bu işdə Xəzər dənizinin limanları, xüsusiilə Ənzəli, Bakı, Həştərxan mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Məhz bu yolla İran əmtəəsi Rusiya, Polşa, Almaniya, Avstriya və Balkan ölkələrinə daşınırı.

1889-cu ildə Qəzvin-Rəşt quru yolu rus şirkəti tərəfindən çəkilib istifadəyə verildi [Bazen və b., 1365, 179]. Bu yol ruslar tərəfindən çəkildiyindən xalq arasında "Nikolay yolu" adlanırı.

Rusyanın daxili quberniyalarından Bakı limanı vasitəsilə İran'a neft, parça, kibrıt, sıqaret, samovar, metal, çini qablar və çay daşınırı [Rezayi, 1389, 95]. Ətən dövrlərdə olduğu kimi quru yolu yenə də əhəmiyyətini qoruyub saxlayırdı. Neft tuluqlarda və ya metal qablarında (çəlik) taxta qutuların içində dəvələrə yüklənirdi. Qəzvindən Nikolay yolu vasitəsilə

Rusiyaya püstə, badam, qoz, əncir, kişmiş, düyü, ipək, dəri və s. aparılırdı. Xatırladaq ki, Təbriz meyvə-tərəvəz, xüsusiilə quru meyvə istehsalının başlıca mərkəzlərindən id. Rusiya və İran arasındaki mal dövriyyəsinə nəzər salsaq, İrandan Rusiyaya təbii xammal, geriye isə sənaye mallarının daşındığını görmək olar. Bununla yanaşı, Təbrizdən şimala müsəlman əmtəətində istifadədə olan çeşidli mallar — parçalar, süfrə, çadra, boğça, qətifa, səccadə, rəhil və s. göndərilirdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qərb istiqamətində Təbriz — Ərzurum — Trabzon yolu mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1883-cü ildə Rusiya dövləti Qafqaz ticarət yoluna qadağā tarifini tətbiq etdiyindən sonra Şərqi və Qərb əmtəəsi dünya bazarlarına yeganə olaraq Təbriz — Trabzon yolu ilə çıxarılları [Minorsky, 1928, 640]. Bəhs edilən dövrə Təbriz İranın Şərqi Avropa ilə ticarətinin mərkəzinə dönmüşdü.

Ölkədaxili quru yolları. Quru yollarının əksəriyyəti təbii-coğrafi şəraitə uyğunlaşaraq tarixən formalaşmışdı. Bu yollarda qalalar, bürclər və ya gözətçi məntəqələri, çaparxanalar (bərid, yam) və digər obyektlər təsis edilirdi. Qalalar dağ aşırılarının, düzənliklərin, körpülərin, çayların və mühüm keçidlərin, yaxud karvansaraların yaxınlığında tikilərək əmniyyəti qorumaq xidmət edirdi. Gözətçi bürcləri müşahidə aparmaq və yoluñ mühafizəsini təmin etmək məqsədini daşıyırı. Yollarda müasir poctu əvəz edən çaparxanalar fəaliyyət göstərirdi. Həmin binalar 50 km intervalında ciy kərpicdən inşa olunurdu [Hadizade Kaxeki, 1389, 40]. Tarixi mənbələrdən bilirik ki, Elxanilər zamanında yamxanalar təqribən 2-3 fərsəx məsafədə fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrin sonundən İranda nəqliyyatın kasadlığı üzündən ölkənin ayri-ayrı məntəqələri arasında əlaqələr zəif idi. Bu problem həm də feodal üsul-idarəsinin mahiyyətindən irəli gəldi. Ölkənin əsas yaşayış rayonlarının nüfuzlu xanlar və tayfa başçılarının mülkiyyətində olması yeni yolların çəkilişinə və ticarətə mane olurdu. Digər tərəfdən isə dövlət məmurları şose yolların çəkilişinə razi olmur, buradan

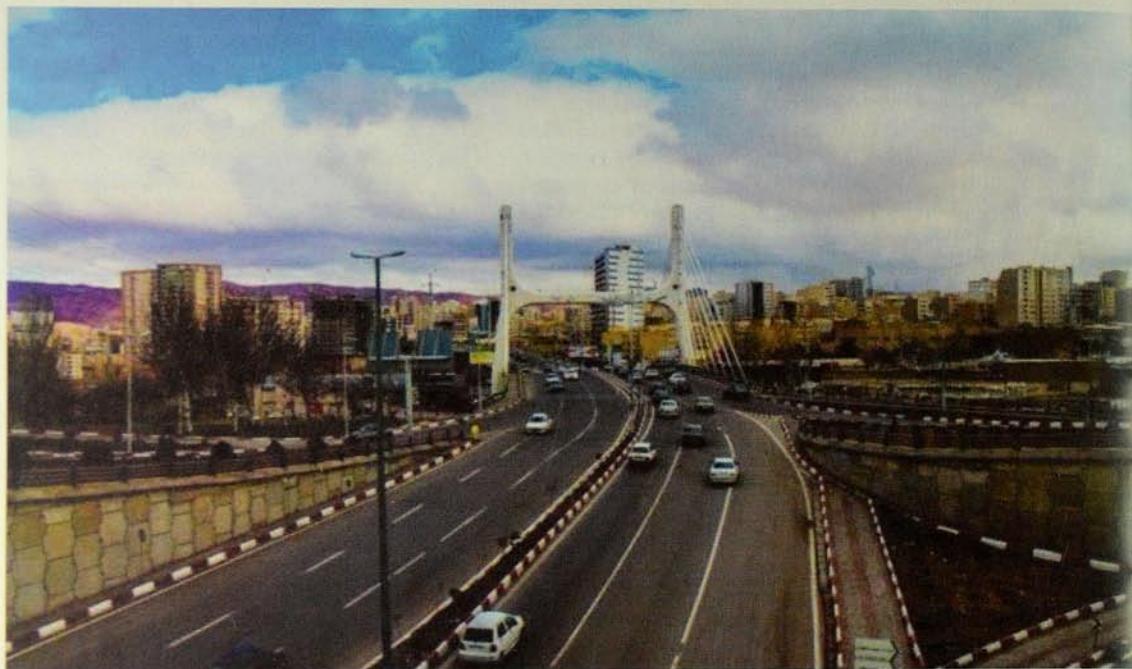
xarici qoşunların rahat keçəcəyindən narahatlanırdılar [Junior, 2004, 5].

Orta əsrlərdə İpək Yolunun bir hissəsini, yəni şərqi-qerb marşrutunu monqollar, teymurilər, səfəvilər, hətta Qacarlar dövründədə Qəzvin — Tehran — Nişapur yolu ilə bahəm, Təbrizdən Məşhədə qədər uzanan yol təşkil edirdi.

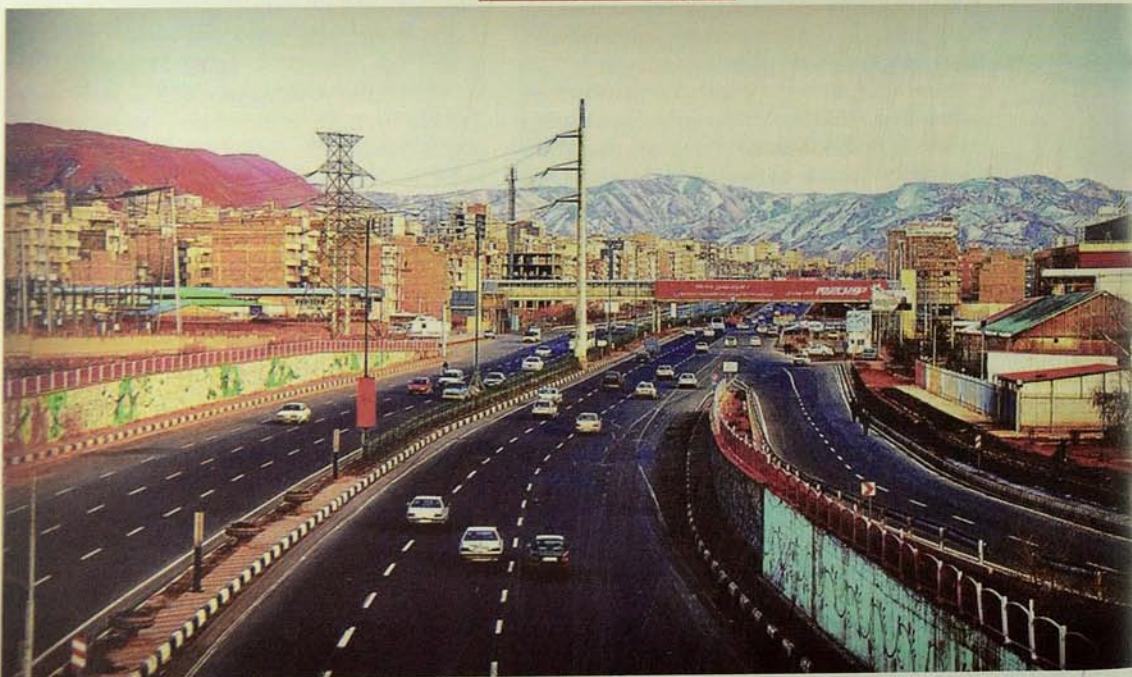
Tədqiq etdiyimiz tarixi mərhələdə Təbriz — Məşhəd yolu ən mühüm yollardan biri sayılırdı. Bu yol şimalı-qorbdan Naxçıvan Culfasına, oradan Tiflis və Rusyanın daxili yollarına birləşirdi. Rusiya hər vəchlə öz rəqibi Ingiltərəni bölgədən sixidirməğə çalışırı. O, Qarakilsədən Təbriz — Tehran — Məşhəd — Kuşk əsas yoluñ öz əlində saxlamaq, ingilisləri buradan uzaqlaşdırmaq niyyatində idi [Pumimux, 1900, 15]. Rusiya höküməti Tiflis — İrəvan — Təbriz yoluñ təsis etməklə, sənaye mərkəzləri arasında vahid xətt yaratmış olurdu [Whigham, 1903, 406].

Rus malları Culfa — Təbriz — Rəşt — Təbriz yolu ilə İrana daxil olduğundan adı çəkilən şəhərlərin bazarları ticari baxımdan ölkənin mərkəzi bölgələrinə nəzərən daha əhəmiyyətli sayılırdı. Məşrutə İngiləbi ərəfəsində Təbrizdə olan E.Broun yazar ki, Rusyanın Culfanadan çəkdiyi yeni yolla Təbrizə motorlu avtomobilə 6 saatda ətək çatmaq olardı [Edward Browne, 1912, 9]. Göstərildiyi kimi, Rusiya ilə ticarət həm də Avropaya çıxış təmin edirdi. Rusiya Qacarlar dövlətindən Tehran — Ənzəli — Rəşt yoluñ çəkilməsi imtiyazını almışdı və burada sərbəst ticarət aparırdı [Rezayi, 1389, 95].

Rusiya ərazi baxımdan ona yaxın olan Gilanda geniş ticari fəaliyyət göstərirdi. Bu məqsədə Təbriz malları Gilana daşınırı. Gilandan Təbrizə getmək üçün Sefidruddan Qəzvin və Zəncana ətək çatmaq və oradan Təbrizə istiqamətlənmək və ya əksinə yolla qayıtmək olardı. Bu yol asan və əmin-aman karvan yolu idi. Onu atla təqribən 23 günə qət etmək mümkün olardı. Yay aylarında Fomən-Masulə-Zəncan yolu ilə karvanlar 15 gün ərzində Təbrizə yollanırdılar [Bazen və b., 1365, 184].

Şəhərdaxili müasir yollar

Təbriz-Culfa qatarı

Təbrizdən Tehrana 105 fərsəxlik yol atla 25-30 günə, dəvə ilə 40 günə qot edildirdi [Cəmalzade, 1362, 45]. Təbriz – Tehran yolu şəhərin şərq hissəsi ilə məhdudlaşaraq Miyanə, Sərab, Əhər, Bostanabad və Həstruda gedən əsas istiqamət sayılırdı. Adı çəkilən şərq yolunun qorunması Qacarlar zamanı şətrənşələ tayfasına tapşırılmışdı. Bu səbəbdən də bu yol camaat arasında "Şatır Əli", "Şatır Əli düzü" və ya "Rasta Şatır Əli" adlandırılırdı [Xamaçi, 1388, 309].

Ölkənin şərqindən Təbrizə çatmaq üçün Sefidruddan Qəzvin — Zəncan yolundan istifadə olunurdu. Təbrizin cənuba çıxışı Təbriz — Tehran — Qum — Kaşan — Nain — Yəzd — Kirman — Bəndər-Abbas, digər istiqaməti isə İsfahan — Şiraz — Buşehr limanına gedən yol idi.

Dəmiryolunun çəkilişində ölkənin təbiəti və əhalinin yerləşməsi əsas götürüldü. XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində ticarətin durmadan inkişafı ilə əlaqədar quru nəqliyyatı daha da genişlənmiş, dəmiryolunun çəkilişi ilə sürətli sərnişin və yüksəkşəhərliyi səbəb olmuşdur.

Süvari yolu poçt daşınmasına da xidmət edirdi. Poçt bağlamaları dörd atlı qoşulmuş üstünaqçıl aravalardan, yaxud çaparlar vasitəsilə süvari yollarla daşınır. Magistral yoldan ayrılan kiçik yollar piyada yolu təşkil edirdi. Danışığımız dövrda ölkədaxili poçt daşınmaları əhəmiyyətli sayılırdı.

Hələ XIX əsrin ortalarında dövlət çapar xidmətini tənzimləyir. Bu addım Əmir Kəbirin həyata keçirdiyi təşəbbüsündən biri

idi. O, 1850-ci ildə (h.-q. 1267) göstəriş verir ki, hər ayın əvvəlinci günü və 15-i, yəni ayda iki dəfə çaparlar Azərbaycana (Təbriz), Fars və Gilana gedib-qayıtsınlar. Çaparların işinə nəzarət üçün Səfi xan adlı bir şəxs poçt rəisi təyin olunur [Niknam Lala və b., 1389, 290]. Xalq arasında ona "carçibaşı" (carçıbaşı) deyildirdi. O, çaparların məktub və bağlamaları vaxtlı-vaxtında sahiblərinə çatdırılmasına cavabdeh idi. Çaparlar əmanətləri xurcuna yiğaraq atla yola çıxırlırdı. Hər hansı şəhərə çatdıqda şeypurla car çəkib gəldiklərini camaata xəbər verirdilər. Yollarda hər 4-5 fərsəxdən bir onlar üçün çaparxanalar yaradılmışdı. Çaparxanalar sərnişinlərin atlarını dəyişirdi, özlərinin istirahət etdiyi sadə binalar idi. Onları çaparçı idarə edirdi.

1883-cü il qadağa tarifi poçt bağlamalarına qoyulmamışdı. Bəzi mallar çəkisi 5 kq-dan artıq olmamaq şərtiylə İrandan keçməklə Rusiyadan Hindistana və ya əks yolla İngiltərəyədək poçt yolu ilə aparılırdı. İlk poçt bağlaması 1876-ci ildə (h.-q. 1293) məhərrəm ayının 17-də Tehrandan Təbrizə göndərilmişdi [Niknam Lala və b., 1389, 294].

Yolların qorunmasında, karvanın təhlükəsizliyində qarasavarlar mühüm rol oynayırırdı. Yükdaşıyan çarvadalar mühafizə olunmaqdən ötrü silah gəzdirirdilər. Həm karvanla, həm də piyada hərəkət edənlər mütləq silaha malik olurdular. Feodallar, tayfa başçıları onların torpaqlarından keçdiyindən karvandən bac alırdılar.

Şəhərdaxili yollar. XIX əsrin birinci yarısında şəhərdaxili yollar əsas və yardımçı xətlərdən ibarət idi. Əsas yollar daha geniş salınır, şəhər darvazalarından başlayaraq mərkəzə, yəni bazar və cümə məscidinə doğru uzanır və məhəllədaxili yollarla birləşiridı.

Şəhərdaxili fayton marşrutu sərnişinin istəyinə müvafiq, yəni sərbəst xəttdən ibarət idi. Lakin həmin əsrin sonlarından başlayaraq dəqiq yollar müəyyənləşdirildi. XX əsrin əvvəllərində isə bələdiyyə idarəsi tərəfindən gediş-gəliş üçün dayanacaqlar və sabit qiymətlər təyin edildi. Təbrizin valisi tərəfindən şəhərdaxili və ətraf yerlərə sərnişin aparan faytonların hər biri üçün sabit

qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi haqqında bildiriş verildi:

— şəhərdaxili Surxab qapısı, Əmirxiz, Paye-çıraq, Dəvəçi, Seyid İbrahim, Münəccim körpüsü, Gazran, Yeni şəhər, Qəreagac, Şəsgilan, Pole-səngi, Şahnaz xiyabanı, Amerikan xəstəxanası, Məqsudiyyə, Qiyas, Bustan karxanası və bunlara oxşar məsafədə olan marşrut bir və iki nəfər üçün 5 rial, üç nəfər üçün 10 rial;

— şəhərətrafi Maralan, Çaharsu, Nənə Məryəm, Tehran darvazası, Tubaİyyə qəbiristanlığı, Biylankuh bazarçası, Səfa bağı, İmamiyyə qəbiristanlığı, Hökmabad meydanı, Axuni və bunlara oxşar məsafədə olan marşrut bir və iki nəfər üçün 10 rial, üç nəfər üçün 15 rial;

— Pole-Aci, Xətib, Bağmeşə, Seylab dayanacağına bir və iki nəfər üçün 15 rial, üç nəfər üçün 20 rial, eləcə də yolda istirahət üçün qanunla nəzərdə tutulmuş 15 dəqiqə dayanmaqdan əlavə hər bir saat istirahətə görə 20 rial;

— şəhərdən kənar Lala, Qaramalik, Cəmşidabad, Şah gölünə bir və iki nəfər üçün 25 rial, üç nəfər üçün 35 rial ödənməli idi. Sərnişinin istəyinə müvafiq 15 dəqiqə dayanmaq azad idi, lakin əlavə 1 saat üçün 25 rial da hesablanırdı [Niknam Lala və b., 1389, 40].

Şəhərin məhellədaxili yolları əvvəllər torpaq, hazırda isə əksəriyyəti daş döşənmiş haldadır. Yolun mərkəzi ilə yağıntı və cirkab sular üçün axacaq düzəldilir.

Mərkəzdəki əsas yolların kənarında üstüaçıq arxalar və üzərində piyada keçidləri nəzərə çarpır.

Köpülər. Təbrizi əhatə edən çayların dayaz olması su nəqliyyatını əhəmiyyətsiz edirdi. Şəhərin daxilində axan çayların üzərində köpülər inşa edilirdi. Açıçay, Biylankuh (Bilanki), Pole-səngi (Daş köprü), Qarı, Münəccimbaşı, Venyar, Mənsur, Rasta küçə, Sahibabad və s. köpülər piyada, atlı və təkərli nəqliyyatın gedis-gelişini təmin etmək üçün nəzərdə tutulurdu. Onlar kərpic, daş, taxtadan düzəldilir, tağlı və tırılı tiplərdə olurdular.

Açıçay köpüsü daş və kərpicdən inşa edilən bölgənin tarixi memarlıq abidələrindən biridir. O, İpək Yolunun bir hissəsini təşkil edirdi. Şəhərin şimalı-qərbində — Təbriz-Mərand yolunda yerləşən bu köpünün salınma tarixi bəlli deyil. Lakin onun Səfəvilər dövründə mövcudluğu və Qacarlar zamanında bərpa olunması məlumdur. Mənbələrə görə, Açıçay köpüsü Abbas Mirzənin vəliəhdliyi vaxtında tacir Hacı

Seyid Hüseyin Təbrizi tərəfindən təmir etdirilmişdir [Rəhnemay Şəhsəvari, 1387, 171].

Qarı köpüsü Qacarlar dövründə Mehranrud çayının üzərində salınmışdır.

Qarı köpüsü

Venyar köpüsü

Orta əsrlərdə Şərqi və Qərbi istiqaməti üzrə karvanların keçdiyi Açıçay köpüsü mühərribələr və çay daşqınları nəticəsində dəfələrlə dağlımış və bərpa olunmuşdur. Bu səbəbdən də abidə müxtəlif dövrlərin memarlıq səbkini özündə birləşdirir. Köpünün uzunluğu 105 m, eni 5 m olub, on altı aşırıma malikdir. Tağlardan üçü aypara, digərləri cınağı şəklindədir. Hazırda Açıçay köpüsü tarixi abidə kimi qorunmaqdadır.

Biylankuh köpüsü Qacarlar dövründə eyni adlı məhellədə salınmışdır. Lakin indiki tikilidən bir qədər aralıda Səfəvilər zamanı da burada köpü mövcud olmuş, sonradan dağlımışdır. Biylankuh köpüsünün uzunluğu 26 m, eni 5,7 m, hündürlüyü 5,5 m-dir. Daş və kərpiclə tikilmiş, orta aşırımı geniş, hər iki tərəfindəki iki aşırımı isə ensizdir. Köpünün tağları üzərində kitabələri vardır.

Venyar köpüsünün salınması Səfəvilər dövrünə aiddir. Açıçayın üstündə salınan bu köpünün əsas inşaat materialı yonulmuş daş, kərpic, gəc və əhəng qarışığındandır. İki cınağı və bir Roma üslubunda tağla malik üç aşırımı vardır [Şəfi, 1392, 68]. Venyar kəndində yerləşdiyindən eyni adla adlandırılmışdır.

Qarı köpüsü

Qari körpüsü təmirdən sonra

Aypara tağlı səkkiz aşırıma malik Qari körpüsü əvvəllər yararsız hala düşsə də, hazırda təmir olunmuşdur. Lakin bərpadan sonra tarixi abidə kimi qorunaraq piyadalar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Pole-səngi (Daş körpü) eyni adlı məhəllədə Mehranrud çayının üzərində tikilmişdir. Qacarlar səltənətinin ilk dövrünün yadigarı olan bu körpü aypara tağlı aşırımlara malikdir.

Daş körpü

Qari körpüsündə heykəl kompozisiya

Tədqiq etdiyimiz dövrdə şəhərin mərkəzi yollarında, həmçinin ölkədaxili tarixi yollarда böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, XX əsrə dolanbadolan torpaq yollar daş döşənmiş avtomobil yollarıyla əvəzlənmişdir. Dəmiryolunun çəkilişi də göstərilən dövra təsadüf edir. Bu sahədə xarici kapital (ingilis, rus, alman və digər) böyük üstünlüyü malik idi. Yolların genişləndirilməsi, onların bərpası şəhərin iqtisadi-mədəni inkişafına təkan verirdi.

Kəcavə [Sevruquin's Iran, 1999, 64]

Sandıq şəklində olub, iki qatıra bağlanan *təxti-rəvanın* (*paliki*) üstündə sərnişin bardaş qurub otururdu. "Emari" adlı kəcavə şəməzəhəbinin nümayəndlərinə məxsus olub, müqəddəs şəhərlərə tabut daşımış üçün nəzərdə tutulurdu.

"Doroşke" adlı ikitəkərli sadə faytonlara bir at qoşulurdu. Onlara iki nəfər sərnişin minə bilərdi. Bu tip faytonlar şəhərdaxili əsas nəqliyyat vasitəsi kimi işlədilirdi.

NƏQLİYYAT

*Karvan gedər Təbrizə,
Yolu düşübdür düzə.
Dünən dedim gəlmədin
Barı bu gün gal biza.*

Daxili yollarda işlənən nəqliyyat vasitəsi at, qatır, uzunqulaq, dəvə, ikitəkərli, ya dördtəkərli at arabasından (bəzən öküz arabası) ibarət idi. At arabası olan faytonlar tipoloji baxımdan "doroşke", "dilican", ya "dilijan", "kalyaska" və s. növlərə ayrılrı. Bundan başqa, sərvətli zadəgan ailələrinin xanımları orta əsrlərdən dəbdə olan *kəcavədən* istifadə edirdilər. Kəcavədə yük daşımaz, yalnız insanlar üçün nəzərdə tutulurdu. Onun tavarı xüsusi çadırda örtülürdü və hər iki tərəfində pərdəsi vardi. Kiçik otaqdan ibarət olan kəcavə iki tərəfdən yük heyvanının, adətən qatır və dəvənin belinə bağlanırdı.

Dördtəkərli at arabasının *dilican* növü uzaq məsafəli yollarda istifadə edildirdi. Dilicanların qabaq iki çarxı asanlıqla sola-sağə burula bildiyindən yüksəkdaşımada əhəmiyyətli sayılırdı. Bu tip arabalar 7-8 xarvar yük daşıya bilərdi. Yük kisələrinin yanında bir neçə sərnişin də gedirdi. Dilicanların iki tərəfi taxta, üstü çadırla örtülürdü. Çadır kaman şəklində olan çubuqların üstüna bərkidilirdi.

Dilicanlar XIX əsrə Azərbaycan Respublikası ərazisində də istifadədə idi. Arabanın adı fransız sözü olan "deligence" dən törəmişdir [Moin, 1371, 3308]. Bu arabalar Avropa tipini xatırlatdıqdan ola bilsin ki, onlar Qafqaza, eləcə də bütün İrana Rusiya vasitəsilə Avropadan gətirilmişdir.

Varlı şəxslər dördtəkərli və dörd at qoşulmuş *kalyaska* ilə yola çıxırı. Dövrünün ən modern və mürəkkəb nəqliyyat vəsaiti sayılan *kalyaska*da 4 və ya 6 nəfər üzvbəüz əyləşə bilərdi. Onun örtülü üstü, yumşaq oturacağı, pərdə asılmış pəncərələri vardi. Axşam saatlarında hər dörd küncündəki çiraqları yandırılırdı. *Kalyaska* istehsalı İsfahan və Tehranda həyata keçirdi [Haşimi Rəfsəncani, 81]. Təbrizin küçələri dar və əyri olduğundan bu nəqliyyat tipindən ilk əvvəllər az istifadə olunurdu. Küçələrin dolanbadolan salınması bu şəhərə tez-tez basqın edən işğalçılarından qorunmağa, gizlənməyə xidmət edirdi. Qeyd edək ki, fayton əvvəllər şəhərdaxili üçün nəzərdə tutulur, lakin sonralar xarici yükdaşınmada da tətbiq edilirdi.

"Sürçi" ("sürücü" sözünün təhrifli variantıdır — İ.M) adlandırılan arabanın bir nəfər şagirdi (mehtər) olurdu. Onun işi arabanın çarxlarını gildən çıxarmaq və atları yemləməkdən ibarət idi [Rezayi, 1389, 182]. Zaman keçidcə şəhərdə faytonçu peşəsi formalasıldı. "Doroşke" arabalarının adı ilə bağlı xalq arasında onlara "faytonçu" ilə yanaşı, "doroşkeç" də deyilirdi. Sakinlər arasında öz peşələrini nəsildən-nəslə ötürən məşhur faytoncu ailələri vardı. Bu dövrə Təbrizin ən məşhur faytonçularından Əsgər Cəryan, Əbülhəsən Pəhləvanın adı hələ də yaddaşlardadır [Niknam Lala və b., 1389, 400].

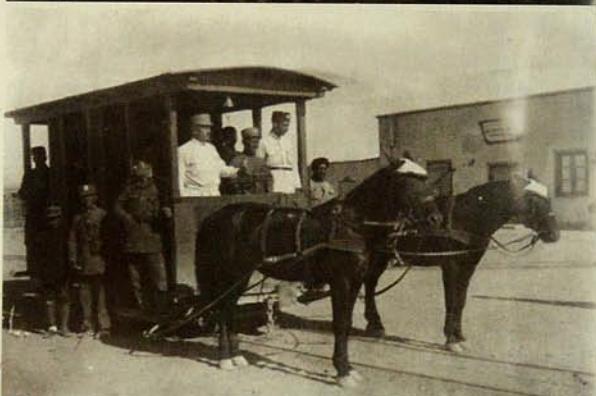

Təbrizin valisi Qasim xanın dövründə xalq arasında "qonqa" adlandırılan tramvay yolu fəaliyyətə başlamışdı. Bir-birinə qoşulmuş bir neçə taxta otaqlardan ibarət olan tramvay

yolboyu çəkilmiş relslər üzərində, qoşqu atlari vasitəsilə hərəkətə gəlirdi. Tramvay son dayanacağə çatarkən atlar dəyişdirilirdi. Səninişlər tramvaya minmək üçün bir abbası ödəyirdilər. Onun hər bir otağının qapısı vardi və hər kəs istədiyi yerdə saxlatdırıb düşə bilərdi. Sonralar bu tramvaylar elektriklə işləməyə başladı.

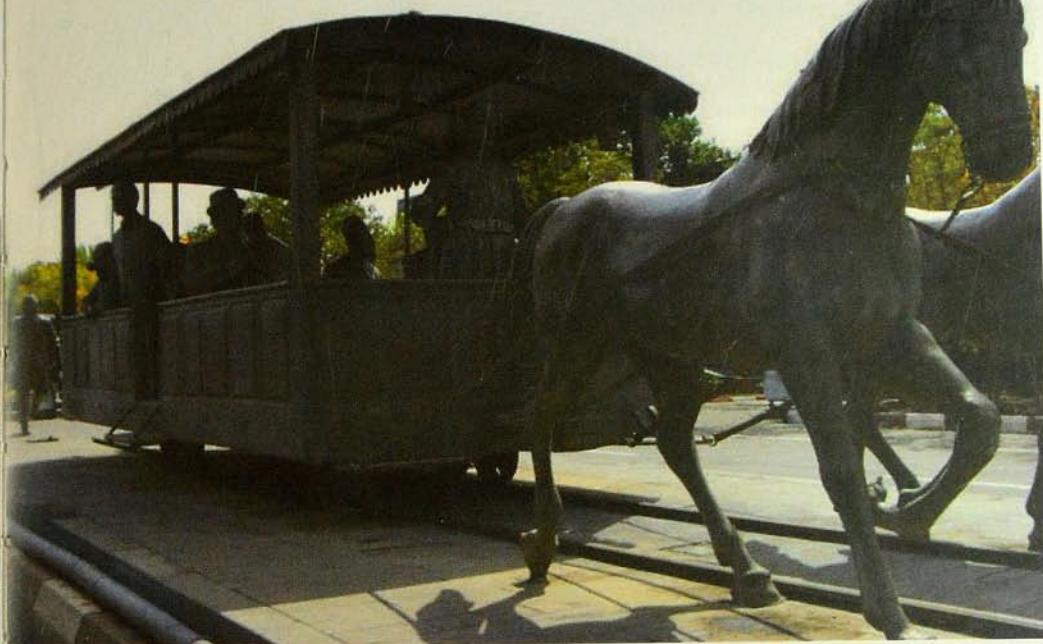

Şəhərin ilk tramvayı

Qonqa

Hazırda şəhərin "Qonqabaşı" deyilən ərazisində konkali at heykəli qoyulmuşdur.

Qonqabaşı

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində "yelenka" adlı digər bir şəhər naqliyyat vasitəsi də peydə olmuşdur [Niknam Lala və b., 1389, 400]. Velosipedi xatırladan bu minik Təbrizə xarici diplomatlar vasitəsilə gətirilmişdir.

Təbriz şəhəri mühüm inzibati mərkəz olduğuna görə bir çox yeniliklər ilk dəfə burada tətbiq olurdu. Onlardan biri ölkə miqyasında ilk olaraq şəhərdə telefon xəttinin çəkilməsi idi. 1901-ci ildə (h.-ş. 1280) Əmir Tümən Vali ləqəbi ilə məşhur olan Qasim xanın taşəbbüsü nticəsində Təbrizin Məcidülmülk xiyabanında mərkəzi telefon idarəsi təsis edildi [Sərdarniya, 1381, 517]. Təbrizdən sonra Məşhəd, Rəşt və Tehrana da telefon xətti çəkildi.

Telegraf xəttinin çəkilməsində ingilislərin böyük rolü vardi. Onlar Hindistandan Kəraçi şəhərinədək gələn xətti Fars körfəzinə qədər

davam etdirmək niyyətində idilər. Telegraf xətti 1863-cü ildə Konstantinopoladək uzadıldı [Sir Henry Rawlinson, 1875, 106].

Yuxarıda adını çəkdiyimiz Qasim xan əslən təbrizli olmuş, Fransanın Sen Seyer məktəbinin bitirmişdi. Bir neçə il sonra şəhərin ilk bələdiyyə rəisi kimi çalışmış, geniş içtimai fəaliyyət göstərmişdi. O, həm də Məşruti İngilabından öncə şəhərdə işıq karxanası açmış, Avropadan qurğusun çap maşını gətirmişdi. 1902-ci ildə (h.-ş. 1281) Qarı körpüsünün yanında tikilən elektrik stansiyası 4 ildən sonra bağlanır. Qasim xan rus mühəndisi ilə müqavilə imzaladıqdan sonra elektrik stansiyası yenidən işə başlayır. O, 125 at gücünə malik idi [Cəmalzade, 1362, 25]. I Dünya müharibəsindən sonra borc ucbatından stansiya İran Bankı və Maliyyə İdarəsinin nəzarəti altına düşür [Niknam Lala

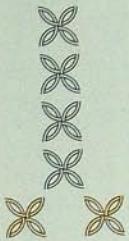
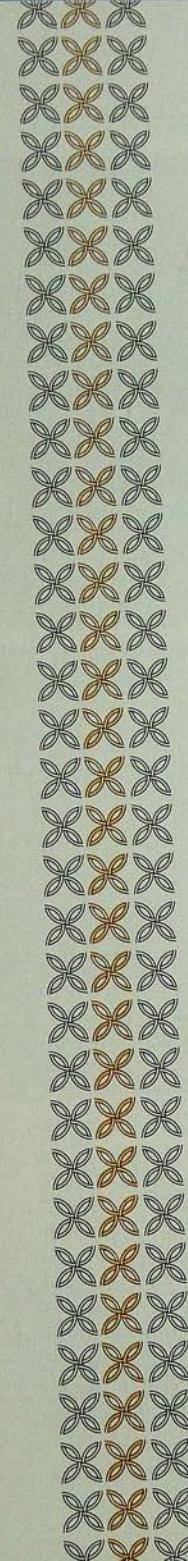

və b., 1389, 293]. Beləliklə də, Təbriz şəhəri İranda ilk dəfə olaraq elektrik işığı ilə tanış oldu, Məcidi xiyabanında rəngli elektrik çraqları (lampalar) yandırıldı [Sərdarniya, 1381, 631].

Nəqliyyatla yanaşı, bir çox yeniliklərin ilk dəfə Təbrizdə tətbiq edilməsi şəhərin siyasi-iqtisadi əhəmiyyətini göstərməklə bərabər, onun "birincilər şəhəri" adlandırılmasına səbəb olmuşdur.

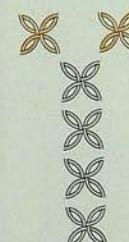

Telefon aparati. Bələdiyyə muzeyi. Təbriz

VI FƏSİL

MƏTBƏX MƏDƏNİYYƏTİ

ƏNƏNƏVİ YEMƏKLƏR

Qazan oddan qızar, adam sözdən.

Maddi mədəniyyətin həyat təminatı yaranan ən ümdə elementlərindən biri yemək və içkilədir. Digər sahələrə nisbətən daha konservativ olan mətbəx xalqların mühüm milli-mədəni göstəricilərindən biridir. Mətbəx eyni zamanda ictimai həyatın, ailə və təsərrüfat münasibatlarının öyrənilməsində başlıca ünsürlərdəndir. Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın mətbəx mədəniyyəti onun yaşadığı ərazinin təbii-coğrafi şəraiti (flora və faunası), bölgənin siyasi-iqtisadi inkişafı, əhalinin məşğulliyəti və digər təkanverici amillərlə əlaqəlidir.

Birbaşa qadın əməyi ilə bağlı olan mətbəx istehsal texnikasının inkişafı ilə əlaqədar daim sadəcən mürkəkkəbə doğru irəliləmiş və digər bölgələrlə mədəni təmas nəticəsində zaman-zaman yenilikləri qəbul etmişdir. Çöltarla işlərindən azad olan şəhərli xanımlar kənd qadınlarından fərqli olaraq daha inca zövqlə təamlar hazırlamağa cəhd göstərmış, yeni xörək, şirniyyat, turşu və içki növləri yaratmışlar. Məhz, qadınların uzun əsrlər boyu təsərrüfatdan faydalanan rəngarəng bacarığı və işgüzarlığı bahasına kulinariya mədəniyyəti formalasmışdır [Bünyadova, 2007, 207-208]. Əlbəttə, köçəri mösiyətində daha geniş yer alan kabablar isə kişi əməyinin məhsulu sayılır.

Mənbələr mətbəx haqqında. Mətbəx mədəniyyəti daima qədim və orta əsr tarixçilərinin nəzərində yayılmamış, onlar bu barədə öz əsərlərində ara-sıra epizodik məlumat vermişlər. Strabon qədim midiyalıların qidalanma mədəniyyətinə toxunaraq şimali Midiya sakinlərinin qurudulmuş və xirdalanmış meyvələrdən şirniyyat hazırlamasından bəhs edir [Strabon, 1964, 526].

Bir sıra orta əsr tarixçi və səyyahları əsərlərində mətbəx barədə ara-sıra qeydlər etmişlər. Lakin XVI əsr müəllifləri Məhəmmədəli Bavərci və Nurullah Aşpazın yazdıqları alyazma, XIX əsr tarixçisi Nadir Mirzənin "Karnamə" əsəri bilavasitə mətbəxa

həsr edilmiş, mövzunun araşdırılmasında olduqca qiymətli mənbələrdir.

Təbriz mətbəxi müxtəlif dövrlərdə yaşayış səyyahlarının diqqətini cəlb edirdi. Ö.Çələbi "Səyahətnamə"sində Azərbaycan mətbəxinə heyvətini gizlədə bilmir, əsərində bir çox yemək növlərinin adlarını çəkir. O, Təbrizdə çoxçəsili mətbəx olduğunu söyləyərək burada ağ, girdə cörək, çıraqlı cörəyi (gümən ki, səngək nəzərdə tutulur - İ.M.), somunu, yağı həlqə, kətmər yəzd cörəyi, kəklik kababı, toyuq böreyi, 40 növ ətli və ənbərlə

plov, hərisə, aşpzaların hazırladıqları büryan və təzə paludə (paludə və ya palda nişasta və şəkərdən hazırlanan şirniyyat növüdür - İ.M.) olduğunu vurgulayır [Çelebi, 2011, 291].

❖ Çörəkxana. XIX əsr

XIX əsr ingilis şərqşünası E.Broun öz "Səyahətnamə"sinin Iran sərhədindən Təbrizdək olan bölümündə burada hökumət adamlarıyla görüşlərdə qonaqpərvərliklə qarşılandıqlarını, onlarla nazakatla davranıldığını, qonaqların etiraz etməsinə baxmayaraq, içərisində ət tikələri olan plov və əla şərbət gətirildiyini, hər yerdə çay süfrəsi açıldığı yazar [Edward Granville Browne, 1926, 53, 58].

Təbrizdə səfərdə olan Avropa səyyahlarının əksəriyyəti qonaqpərvərlikdən, zəngin süfrə mədəniyyətindən bəhs etmişlər.

Qida məhsulları. Xörəklər tərkibinə görə bir neçə qrupa ayrılır: heyvan mənşəli (ət və süd yeməkləri), bitki və qarışıq tərkibli. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Təbrizdə də xörəklərin əksəriyyəti qarışıq tərkibə malikdir.

Ət xörəkləri daha çox qoyun, ev və çöl quşları (toyuq, qaz, ördək, turac, kəklik, göyərçin, qırqovul, bağrıqara, durna,

bildirçin və s.), qismən də pullu balıqlardan (qızılala, ağ balıq, kütüm və s.) hazırlanır. Mənbələrə görə, təbrizlilər tələ və torla Acişayın sahillərinə gedib qara balıq tutur, elə oradaca qızardır yeyirdilər.

Məlumatçılara əsasən keçmişdə əhali mal atına meyl göstərməzdə. Onun hətta badənə zoiflik, soyuqluq verəcəyinə inananlar da vardi. Azərbaycan Respublikasında (xüsusilə, Abşeronda) malin ayaqlarından hazırlanın xəş geniş yayılma da, canubular indi də bu xörəyi yemirlər. Hazırda daha çox quş ətindən (toyuq, hind quşu) istifadə edilir. İslam dininin mətbəxə böyük təsiri olmuş, Qurani-Kərimdə qadağan olunan donuz ətinə süfrədə tamamilə yer verilməzdə. Haram buyurulan şərab isə qismən istifadədə idi.

Ət məməlati ilə yanaşı, qidalarda arasında süd və süd məhsulları da vacib yer tuturdu. Akademik T.Bünyadovun fikrincə, süfrədə həm yavanlıq, həm də südlü yemək və çörəklərin bişirilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyan süddən geniş şəkildə istifadə gil qabların ixtrəsi ilə bir dövra, yəni Neolit dövrünə aiddir [Bünyadov, 1969, 105]. Bu fakt əsaslı ağıarti məməlatının və süd xörəklərinin uzun təkamülündən soraq verir.

Süddən hazırlanın ilk məhsul "bulama" adlanır. Ağartı məməlati içində ən çox istifadə olunan qidalardan biri kərə yağıdır. Qatıq nehraya, şəhərətrafi kəndlərdə isə tuluğa tökülbər çalxalanır, üzə çıxan yağı allə yığılırdı. Kərə yağı və bal daha çox səhər yeməyində yeyiliirdi.

❖ Kərə yağı və bal

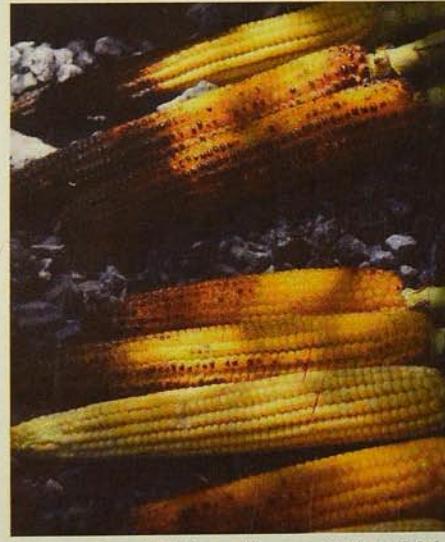
Nehrə ayramı qaynadılıb *dələmə* edilirdi. Daha çox səhər yeməyində süfrəyə verilən *qaymaq* isə südü dayaz qablarla tökərək üzünü yiğmaqla alınırdı. Qaynadılmış südə un və ya nişasta qataraq *xama*, qatlıq mayası vuraraq *yogurt* əldə edilirdi. *Pendir* ciy süd və mayadan tutulurdu. Hazırda bölgədə daha çox Liqvan pendiri məşhurlaşıb.

Liqvan pendiri və fətir

İndi olduğu kimi, tədqiq olunan tarixi mərhələdə də təbrizlilərin qidalanmasında düyü başlıca yer tuturdu. Göstərilən dövrə İranda müxtəlif düyü sortları istifadədə idi. Hindistanın Pişavər mahalından gətirilən *pışavər* və *sədri* düyüsi, Mazandaranda becərilən *nagaf* (nəkəf) düyüsi, Talişin Əsalim mahalından Azərabadqana (Azərbaycan - İ.M) gətirilən *məbərbü* düyüsi, Qəzvinin çaykanarında bitən *akla* və ya *mehdixani* adıyla tanınan düyü, Mazandaran, Gilan və Astrabadda əkilən *zərək* düyüsi, Kirmanın *urzu* düyüsi, Hindistandan gətirilən *çənpə* düyüsi, *Mesgin* və *Oromi* (Urmia - İ.M) düyüsi əsas düyü sortları sayılırdı [Nader Mirza, 64-65]. Diyarın özündə becərilənlərin birincisi "pişkin" düyüsi idi. Təbrizdə bazar çilovu da ondan bişirildi [Nadir Mirza Qacar, 2013, 69]. Keçmişdə bölgə əhalisi arasında ən çox istifadə edilən düyü sortu *sədri*, *məbərbü*, *Mesgin*, *akla* (*akula*), *çənpə* və s. olmuşdur.

Qidalanma mədəniyyətinə bostan-təravəz bitkiləri də daxil idi. Onlardan xiyar badımcان, bibər, balqabaq, qarğıdalı, paxla, qarız, yemiş, zeytun, limon, əmani limusu (qurudulmuş girdə limon), göyərtılərdən — kavər, şənək, surulı, ağcabaş, cəfəri, keşniş,

turp, vəzəri, nanə, tərxun, göy soğan və s. istifadə olunurdu.

*Əmani limusu**Qovrulmuş şabalıd**Qizardılmış qarğıdalı (Məkə)*

Məlum olduğu kimi, kartof qədimdən Şərqi ölkələrində becərilməmiş, sonralar Amerika qıtəsindən gətirilmişdir. Fransız səyyahı Jozef Artur de Gobinonun yazısından məlum olur ki, Fətəli şahın zamanında ingilis səfiri bu ölkəyə gələrkən özü ilə bir qədər kartof hədiyyə gətirmişdi. Səfir baş nazira təklif edir ki, əgər bu bitkini əksəniz çörəyi əvəz edər və siz qılıqlıdan xilas olarsınız [Təbriz əz negahe cəhangərdan..., 1389, 180]. Kartof "yeralması" adıyla XIX əsrin ikinci yarısından Təbriz mətbəxinə daxil olmağa başlamışdır. Bu sıraya pomidoru da əlavə etmək olar. Naxçıvanlılar kimi, təbrizlilərin də "qırmızı badımcan" dedikləri pomidor keçmişdə azərbaycanlıların mətbəxində qidalara sırasında deyildi.

Qidalara qatılan ədviyyələr (sarıkök, darçın, hind gəvənotu, hind cevizi, istiot, cirə, zəncəfil, qızılıgül, hil, mixək və s.) açıq havada qurudulur, həvəngdəstdə döyültür, ələkdən keçirilir və ətri getməsin deyə, ağızı bağlı şüşə qablarda saxlanılır. Bu sıraya zəfəran da daxildir.

*Zəfəran**Çərəz*

Təbriz çərəzi (Təbriz acili) — püstə, badam, kişmiş və s. bütün bölgədə məşhur idı.

Bütün xörəklərə, hətta bəzi şirniyyatlara duz atıldı. Danişilan dövrə Təbrizdə iki növ duz yatağı istismar olunurdu: Şəhərin 3 fərsəxliyində yerləşən mədənin duzu dəha keyfiyyəti sayılırdı. Digəri isə 8 farsax masafadə olan "Xəncast" (Urmia — İ.M) gölündən yişilirdi [Nader Mirza, 14].

Məşət ləvazimati. Yeməklərin hazırlanıb süfrəyə verilməsi, onların müəyyən müddətlik saxlanması üçün xalqın əsrlər boyu işlətdiyi, cürbəcür materialdan hazırlanın və müxtəlif təyinatlı ənənəvi məşət qablarından istifadə olunurdu. Təbrizlilərin məşət qabları öz müxtəlifliyi ilə regionun digər şəhərlərindən fərqlənirdi. Bu amil şəhərin hələ orta əsrlərdən bəri sənət və ticarət mərkəzi olması ilə əlaqədar idi. Burada misdən düzəldilən qazanlar, həvənglər və digər mətbəx ləvazimatları bütün məməlekətdə satılırdı. Çoxsaylı sənət sahələri ilə maşğul olan təbrizli ustalar bu ləvazimatların bir qismini yerli istehsal hesabına ödəyirdi. Buna baxmayaraq, əhali xaricdən gətirilmə mallara da meyl göstərirdi.

Uzun əsrlər boyu Azərbaycan xalqının istifadə etdiyi məşət qabları daş, hörmə, toxuma, saxsı, metal, ağac, çubuq və dəri qablardan ibarət olmuşdur [Azərbaycan etnoqrafiyası, II cild, 2007, 205]. Daş dig (qazan), dibək, həvəng, "fəsan" və ya "məsət" adlı biçaqılıyən daş, əl kirkirəsi (dəstər) və s. daş materialının bəhs olunan dövrə hələ də sıradan çıxmamasının nişanəsi sayılırdı.

Dibək

❖ Kirkirə (Dəstar)

Un taxası, at taxası, oxlov, bullama (çömcə), taxta gürz, təknə, tabaq, yuxayayan, çömcə, qasıq, nehrə və s., ənənəvi xalq məişətində istifadə olunan ağac-taxta materialından olan ləvazimatlar idi.

Saxsından düzəldilən firin, kürə, təndir, sac, manqal və s. bişirmə funksiyasını yerinə yetirirdi. Uzun müddət keyfiyyətini itirməyən ağartı məməlütə və maye halında olan qidalara saxsı qablardada serin və quru yerdə saxlanılırdı. Küp, bərnı (yağ, turşu, mürəbbə ehtiyatı qoyulan şirəli küp qab), bəsti (süd saxlanan qab), kuzə, bizək (kiçik kuzə), tüngə, tağar (icində qatıq çalınan, tasabənzər şirəli qab), səhang, badya, bardaq, sərnici, godış (bozbaş bişirilən və ya su qabı), dolça, nehrə, dibək, saxsı dig (qazan), dopu, cölmək, güllabpus və s. təsərrüfat və məişətdə çıxışlənən qablar sırasında idi.

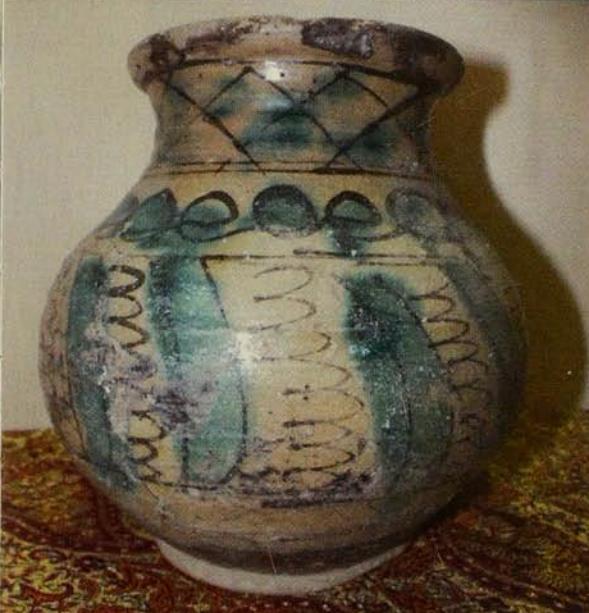
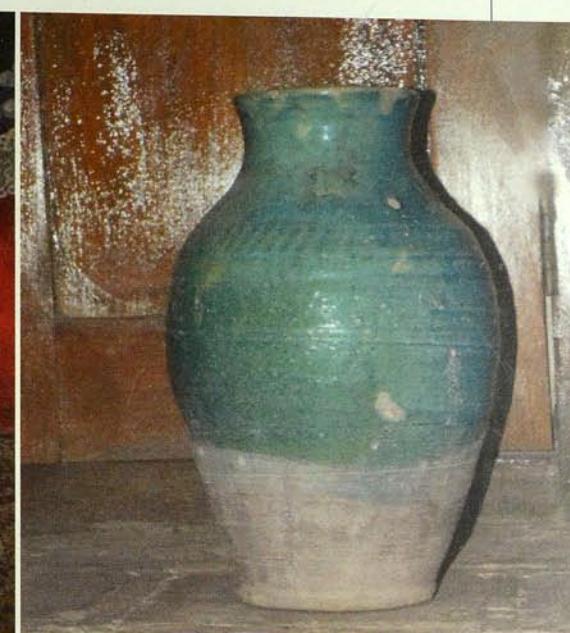
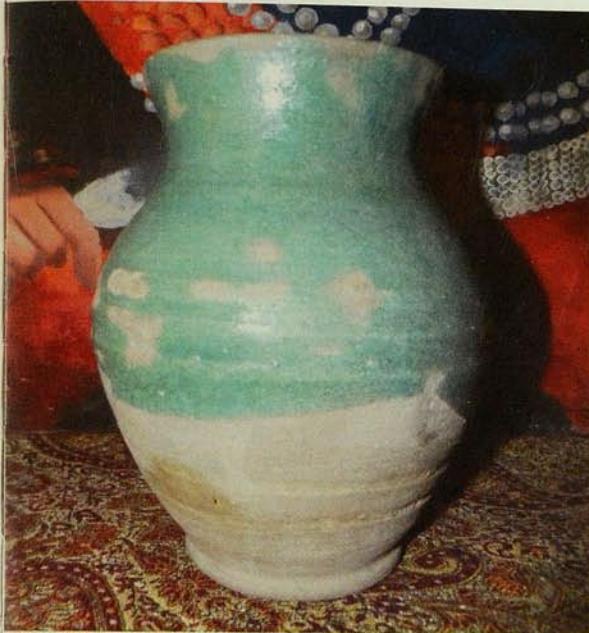
❖ Tağar

❖ Qənddan

❖ Bərnı

❖ Şirəli saxsı qablar

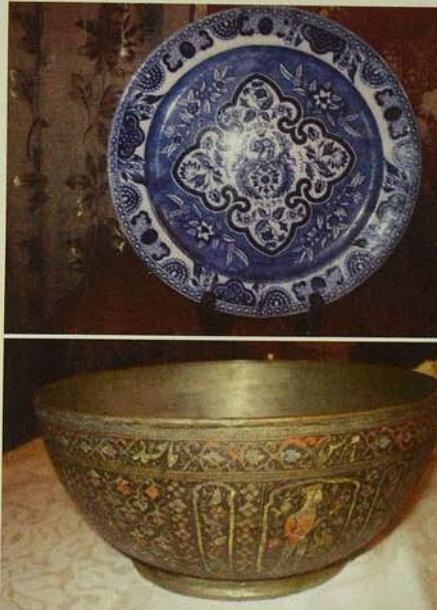

Süfrəyə təqdim olunan qabların əksəriyyətini saxsı-şüşə məmulatı təşkil edirdi. Onlardan *abgına* (büllür su qabı), *dolça*, *piyalə*, *fincan*, *livan (stakan)*, *qədəh*, *bardaq*, *çanaq* (kiçik piyalə), *nəlbəki*, *masqura (mastxori)*, *duzqabı*, *qəndan*; kasalar: *seyin* (müxtəlif ölçülərdə olan şirələnmiş kasa), *qazara* (böyük kasa), *mərət* (kasa tipli şirəli qab), *binax* (kasa və boşqab), *qələmqaş* (çini kasa və boşqab); boşqablar: *Hacı Tərxani* boşqabı (bu boşqablar Həştərxandan Rəştə, oradan da Təbrizə gətirilir, onlar qalın olduğundan işıq keçirmir və Çindən gətirilən çini boşqablardan dəfələrlə ucuz idi), *morğı* (üzərində quş şəkilləri olan nəfis çini boşqab idı və əsasən qonaqlıq süfrələrində istifadə edilirdi), *taxti* (dayaz boşqab), *qodi* (dərin boşqab) və s. misal göstərə bilərik.

❖ Süfrə qabları (Akademik Çingiz Qacarın şəxsi kolleksiyasından, Bakı)

Metal məmulatından *dəmir sac*, *tava*, *çazan*, *dövra* (sin), *məcmayı*, *sərpuş*, *dig* (böyük mis qazan), *qazqan* (qazan), *qablama*, *tiyan*, *qazança*, *tava*, *qəfədan*, *dəmkeş*, *şış (babzən)*, *cam*, *kəfçə* və ya *qaşiq*, *kəfgir*, *abgərdən*, *bıçaq*, *cömçə*, *ərsin*, *qıyməkeş*, *qira*, *qəma*, *maşa*, *qayçı*, *tabaq*, *teşt*, *ləyan*, *aşşızan*, *pərvizan* və ya *qərbəl* (sonralar olək), *xəlbir* və ya *sərənd* (iri gözlü ələk), *aftava*, *həvəngdəstə*, *qanddan*, *qənddoğrayan*, *qənd çanağı*, *çay dəstgahı* qutusu, *paya* (stakan allığı), xakəndəz, kömürlə işləyən ütü və s. ev mösiətində işlənən əşyalar idı.

Varlı evlərində Rusiyadan gətirilmə samovarlar da vardi. Səfər zamanı samovarlar onlara məxsus qutularda daşınırdı. Manqal, samovar və qəlyanın yandırılmasında "tovlama" və ya "atəşgərdən" adlı əşyadan istifadə olunurdu. O, məftildən toxunan kiçik səbətdən və təxminən 1 m uzunluğunda dəstədən ibarət idı. İçərisinə kömür doldurulur, çaxmaqla yandırılıb közərməsi üçün sürətlə fırladılırdı.

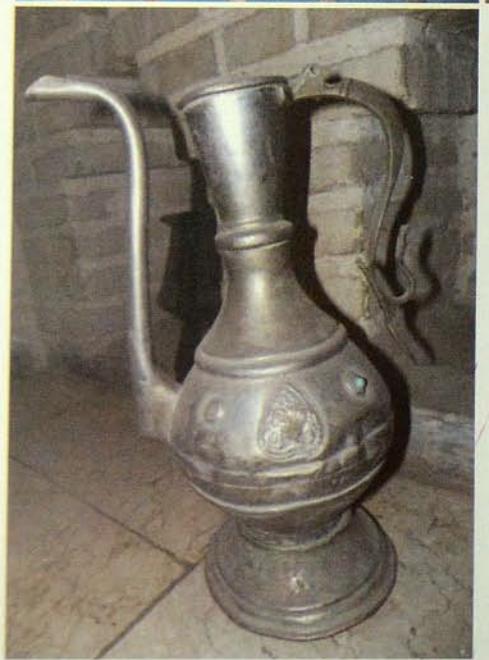
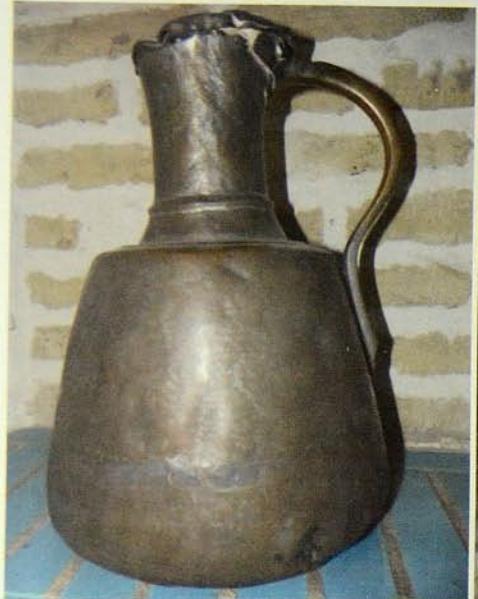
❖ Tovlama (Atəşgərdən)

❖ Boşqab. Qacarlar dövrü. Azərbaycan muzeyi, Təbriz

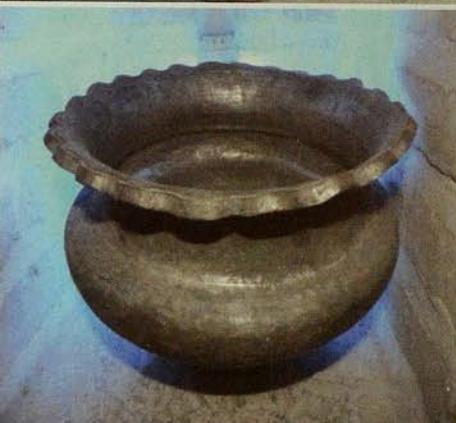
❖ Dondurma dəzgahı. Qacarlar dövrü. Bələdiyyə muzeyi, Təbriz

Maye qabları

Qazanlar

❖ Mis qablar

❖ Məcməyilər

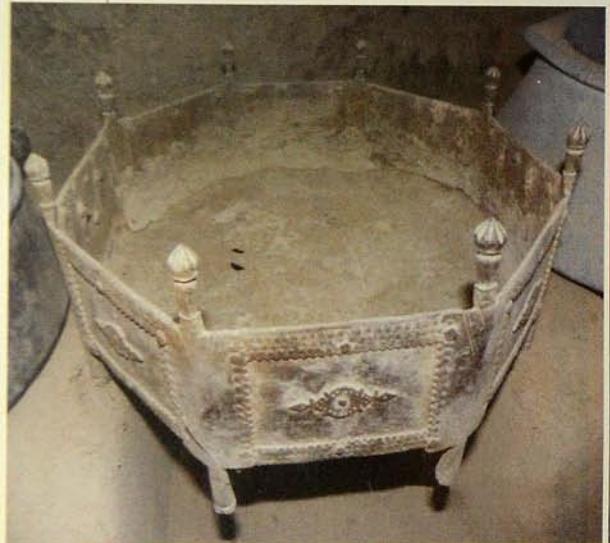
❖ Tayqulp

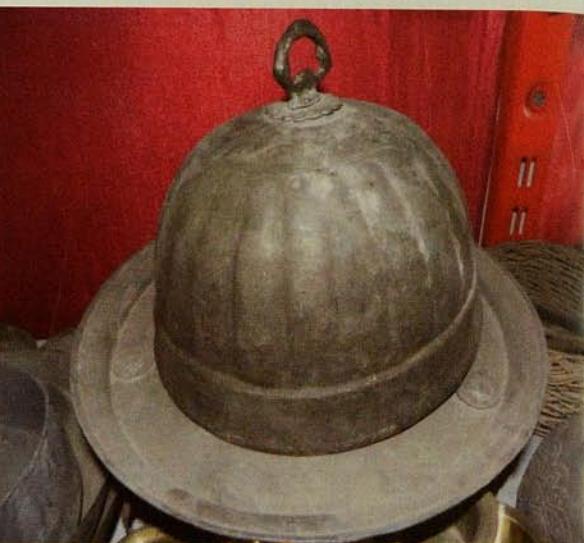
❖ Satıl

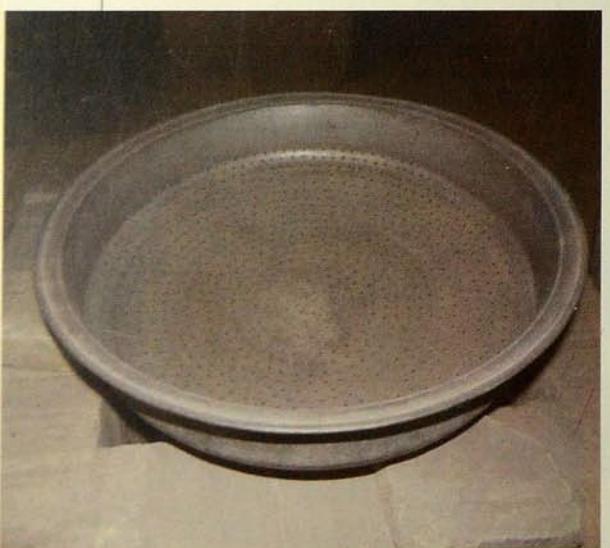
❖ Həvəngdəstələr

❖ Manqal

❖ Serpüş

❖ Aşsuzən

❖ Gümüş meyvəqabı

❖ Kömürlə işləyən ütülər

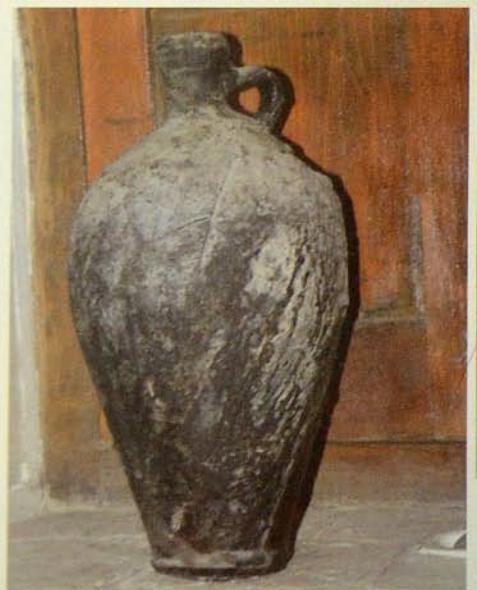
Tarixi çox qədimlərlə ayaqlaşan dəri qablar (*tuluq, dağarcıq və s.*) XIX əsrдə hələ də lazımı vəsait sayılırdı. Bunlar daha çox şəhərətrafi bölgələrdə istifadədə idi.

Dəri qablar

Tarəzilər

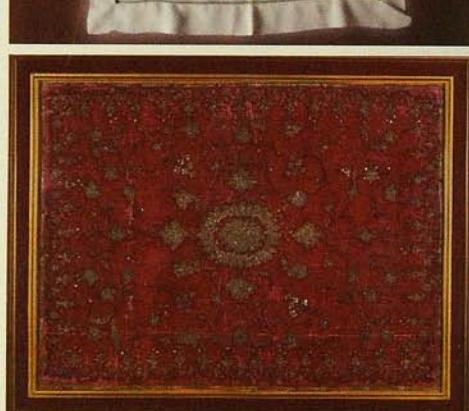
Əhalinin məişətində hörmə məmələti da müyyəyən yer tuturdu. Quru halda qidalaların saxlanılmasından ötrü müxtəlif fiqurlu hörmə, toxunma qab və İavazimatdan — zənbil, səbat, cürbəcür həsir qablar, eləcə də tarəzilər əhəmiyyətini saxlayırırdı. Onlar lifli bitkiləri hörməklə düzəldilirdi.

Hörmə məmələti

Bundan əlavə, quru qidalardan, çörək və şirniyyatın qısa müddət bükülü halda saxlanılması üçün parça materialından — süfrə, dəsmal və s.-dən istifadə olunurdu. Muzey materialları göstərir ki, danışdığımız dövrdə qələmkar süfrələr dəbdə idi. Eyni zamanda, evdar xanımlar süfrələr və digər tikmələr üzərinə müxtəlif çəkilər salırdılar.

Süfrə nümunələri

Süfrə mədəniyyətinə dair. Bütün Şərqdə olduğu kimi, yemək qəbulu zamanı (qəlyanaltı, nahar, şam, Orucluqda isə obaşdanlıq) döşəmədə xalça üzərinə süfrə çəkilirdi. Oraya duz-çörək, müxtəlif yeyəcəklər, içkilər eləcə də şamdan, yaxud çıraq qoyulurdu.

Şamdan

Bütün ət xörəklərinin yanında qabığı soyulmuş və ikiyə bölünmüş halda baş soğan, yaşıł bibər, sarımsaq və şorabalar verilirdi. Süfrədə xörəklə birgə salat əvəzi müxtəlif bitkilərdən ibarət yeyəcəklər qoyulurdu. Məsələn, çil-çil lobya, mərcimək, noxudu suda (bəzən bulyonda) qaynadıb ona yerkökü, kərə yağı və baharat, bəzən xırda doğranmış səbzilər qatmaqla iştah artırıq qidalar hazırlanırdı. Bundan başqa, mövsümə görə göyərtiller, meyvə və tərvəzələr də düzülürdü. Pomidorun Şərq mətbəxinə sonradan daxil olması səbəbindən bugünkü

gündə o, xiyarla (təbrizlilərin dialektində "gülbəsər" adlanır) eyni qabda qoyulmur. Xiyar meyvələrlə qarışq təqdim edilir.

Şəhər yeməyi (Sübhana)

Evin ağsaqqalı başda olmaqla ailə üzvləri süfrə ətrafında bardaş qurub əyləşirdilər. Hər kəs öz oturduğu yeri tanıydı. Yeməyə başlamazdan əvvəl əllər mütləq yuyulub dəsmalla silinməli idi. Qərbən fərqli olaraq, Müsəlman Şərqində qonaqlar əl yumaq üçün xüsusi otşa və guşəyə çökilmir, məhz süfrə başında əyləşənlərə zərif qabda su və ləyən gətirirdilər [Bünyadova, 2005, 68]. "Bismillah" deyib süfrədəki nemətə ilk olaraq böyükər əl uzadırı. Onların yanında kiçiklərin artıq danışması və yeməyi tez bitirib süfrədən qalxması qəbəhət sayılırdı.

Süfrə mədəniyyəti musiqili qonaqlıq məclislərində özünü qabarıq göstərirdi. Qələmkar süfrə ətrafında əyləşənlərə əvvəl şirniyyat (noğul, nabat və s.) və meyvə verilirdi. Onlar yiğildiğden sonra çörək və xörəklər, şərbət və digər təamlar getirilirdi. Yeməyi bitirdikdən sonra qəlyan çəkmək də dəbdə idi.

Süfrə yiğilan zaman düz-çörəyə olan münasibəndə irsli gələrək əvvəl onlar, sonra digər qidalarn qalıqları və bulaşq qablar aradan qaldırılırdı. Atalar sözlərində deyildiyi kimi, "süfrəni yuxarı başdan açar, aşağı başdan yiğarlar". Bütün bunlar süfrə

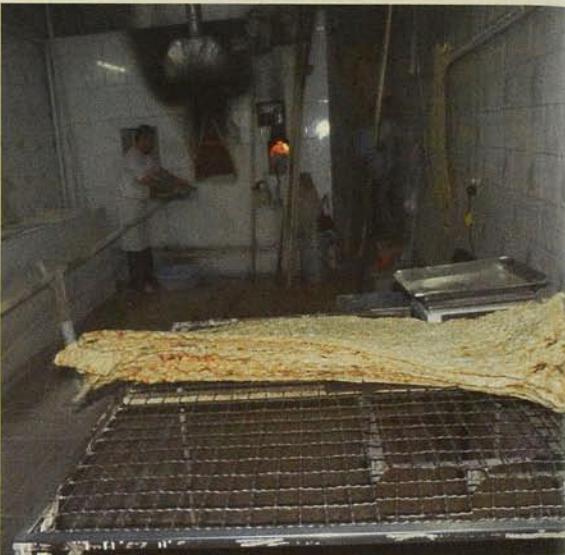

mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi idi.

Çörəklər. Bütün dövrlərdə qidalar arasında öz müqaddəsliyini qoruyan çörəklər hansı xörəyin verilməsindən asılı olmayaraq mütləq süfrədə olmalı idi. Çörəklər üyündülmüş taxildən (buğda, arpa, dari) yoğrulan acitmali və acitmasız xəmirdən hazırlanır. İlk xəmir mayasını alda etmək üçün ümmumazərbaycan səciyyəsi kəsb edən üsuldən istifadə olunurdu. Belə ki, turşumus boyat qatığa un qarışdırılır və bir müddət isti yerda saxlanılır. Hərarət nəticəsində sıyıq xəmir qıçqırıb yetişir, maya keyfiyyətini verirdi [Mustafayev, 2010, 183]. Sonralar isə tabii otlardan da maya tutulurdu.

Hər bir ailədə maya tədarükü görən və xəmir yoğuran qadın qüsəl almalı, pak olmalı idi. Maya tədarükü evlərdə hər zaman olurdu. Əlavə edək ki, bəzi günlərdə xüsusən də, Aşura gündə xəmir yoğrulmazdı. XX əsrin ortalarından bəhs edən məlumatçıların söylədiyinə görə, həmin gün hətta dükanlarda belə çörək satılmazdı.

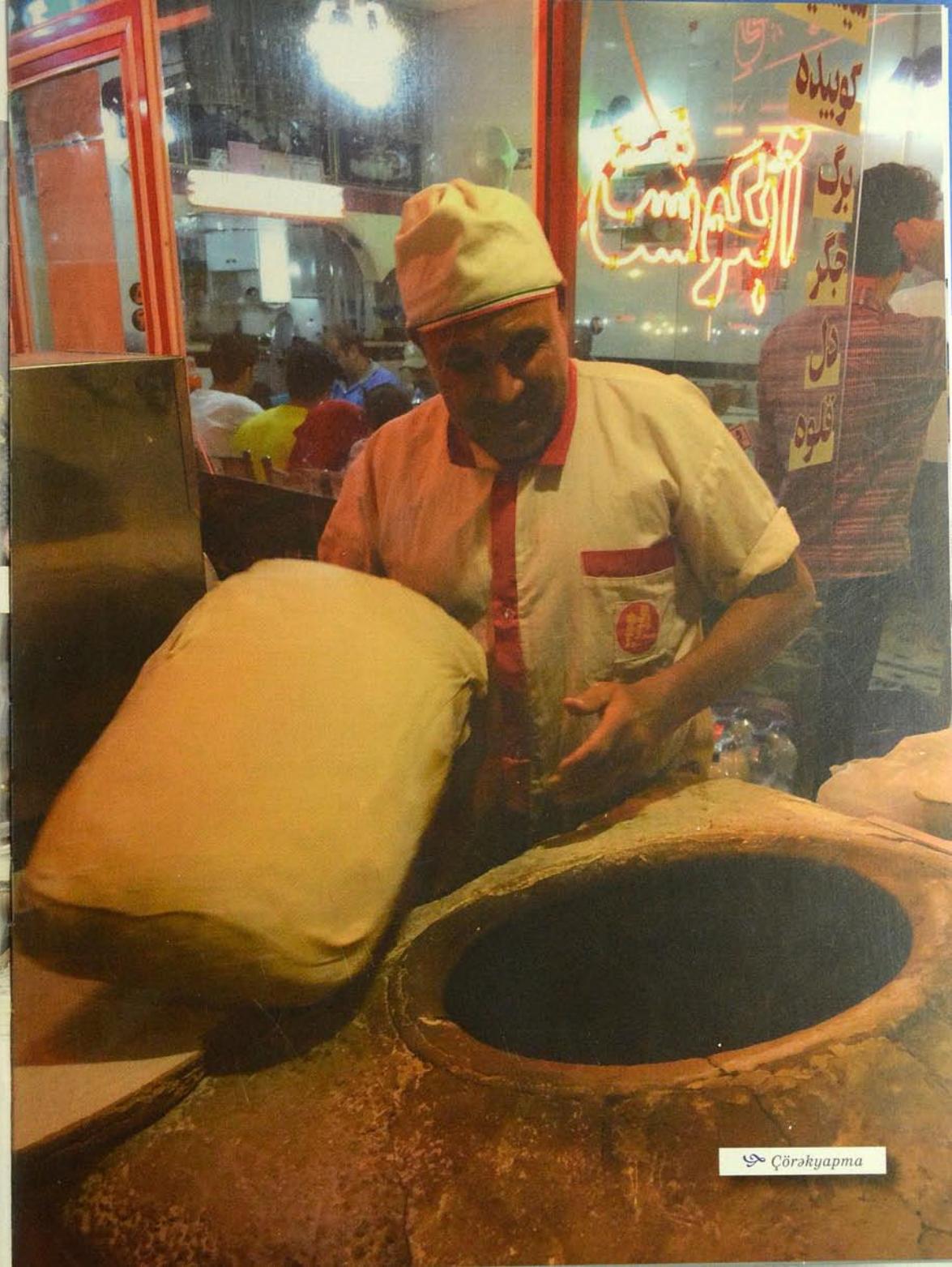
Təbrizdə sadə və qənnadi xüsusiyyəti daşıyan növbənöv yağılı çörəklər vardı. Evlərdə çörəyin qadınlar tərəfindən bişirilməsi ilə yanaşı, çörəkbışırma kişilərə məxsus xüsusi peşə əhəmiyyəti daşıyırıldı. XX əsrin əvvəllərində şəhərdə faaliyyət göstərən çörəkxanaların hər biri bişirmə texnologiyasının adını daşımaqla, eyni adlı məmulatın hazırlanması üzrə ixtisaslaşmışdı. Məsələn, səngəkxana, təndirxana, kürəçixana və s.

Şəngəkxana

Təndirxana

Çörəkyapma

Təndirlər həm yeraltı, həm də yerüstü salınırdı. Hazırda qazla yandırılan təndirlər də var.

Qazla yanın yerüstü təndir

Yeraltı təndirdə lavaşbişirmə

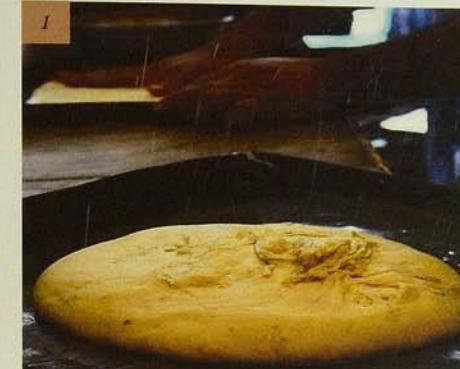
Şəhərdəgeniş yayılmış bərbəri (*somun*) çörəyi bütün İranda məşhur idi. Ölkədə yaşayan digər etnoslar arasında əksərən çörəyin düyü ilə əvəzlənməsi və azərbaycanlılardan fərqli olaraq onun olduqca nazik şəkildə bişirilməsi onu deməyə əsas verir ki, bu çörək növü məhz soydaşlarımıza məxsusdur. Ona bəzən "əl çörəyi" də deyilirdi.

Səngək çörəyi yumşaq xəmirdən hazırlanır, küradəki xırda çinqıl daşların üzərində bişirilirdi. Çörəyin adı "daş" mənasını verən "səng" sözündən yaranmışdır.

Yüngül xəmirdən hazırlanan digər çörək növü köməc (*kumac*) idi. Yayılmış kündələrin üzərinə küncüt səpilir, naxışlanır, xüsusi qablardada kürəyə və ya firna qoyulurdu.

Bərbəri çörəyi

1

2

3

4

5

6

7

8

Köməcin (*kumac*) bişirilməsi

Təndirə yapılan girdə çörəklərdən biri də "qalın" adlanırdı. Kündəni nazik yayıb dəmir sac üzərində bişirilən çörəyə "lavaş", bəzən "sac çörəyi" deyildirdi. Xatırladaq ki, "kündə" sözü yerli dialektdə həm də "çən" adlanır [Ədib Tusi, 1335, 341]. Əl boyda kiçik lavaşlara xalq arasında "dərədiz çöregi" deyilir. Burlardan əlavə, müxtalif texnologiya ilə bişirilən kürə çörəyi, təndir çörəyi və s. də mövcud idi. Hazırda çörəklərin bir növü də "taftun" adıyla məlumdur.

Taftun çörəyi

İçli kökə

Südlü kökə

Sac lavaşı

Yağlı xəmirdən hazırlanan çörəklər arasında kökələr növ etibarı ilə çoxluq təşkil edirdi. İçli kökə (İşli kükə) bişirərkən xəmirin arasına un, zəncəfil və qovrulub döyülmüş qoz qatışığı içlik doldurulurdu. Südlü kökənin (Süttü kükə) xəmiri su əvəzinə südlə yoğrulurdu.

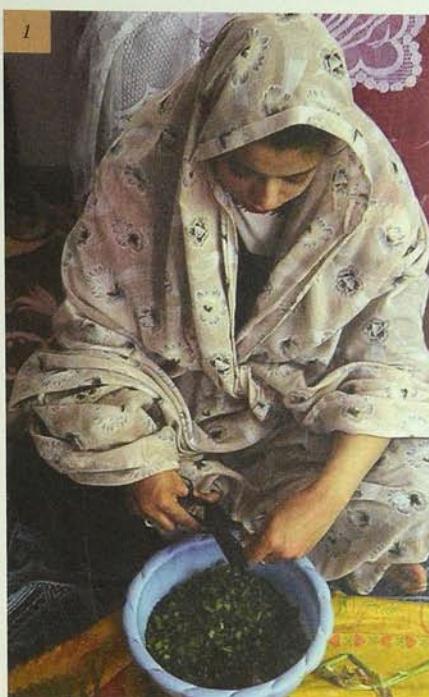
Şirin kökənin xəmirinə doşab və ya şəkər qatılır. Orucluq kökəsi (Üruşluq kükəsi) yağ, yumurta və şəkər, yaxud bal qatılmış xəmirdən hazırlanır. Hazırda süfrələrə turşməzə dada malik, "kükə" deyilən çörək də qoyulur. Höriklü kökə sadə xəmiri saç kimi toxunma formasına salınaraq, şorbalı kökə isə müasir pitzani xatırladaraq xəmirin üzərinə ət və soğan çəkilərək bişirilir. İki üzlü fətirin bir üzü sadə xəmir, digər üzü isə süd, şəkər, qoz və un qarışığından ibarət hazırlanır.

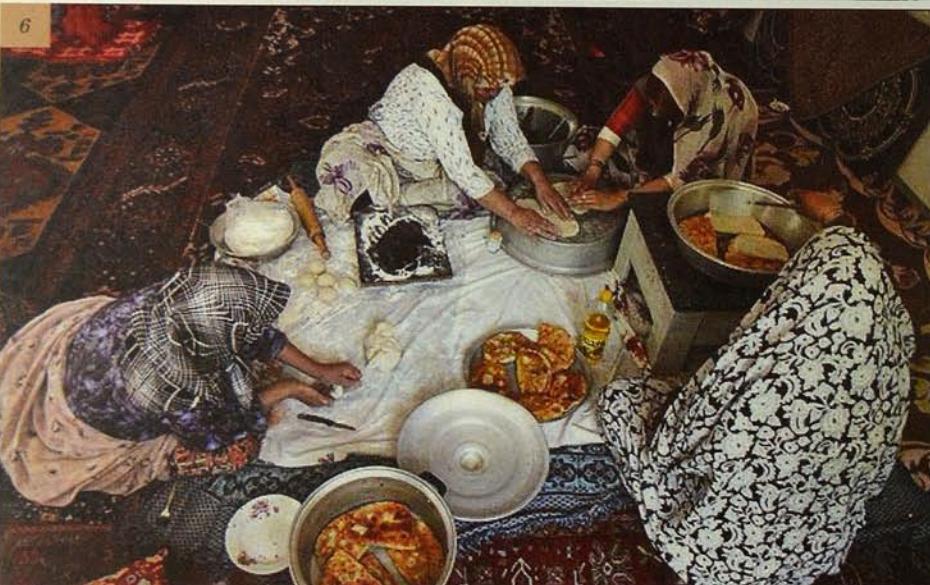
Kökə

Fətir

Bölgədə geniş yayılan xitab müəyyən fərqlərə malik idi. O, arasına içlik doldurmaqla lavaş xəmirindən hazırlanırdı. Düyü, turşu (lavaşana və ya narşərab), ispanaq, soğança, duz və ədviyyəcatdan ibarət içliyi qabaqcadan buxarda bişirilirdi. Bəzən xitabın içliyi müxtalif göyərtilərdən — kəvar, mərzə, cəfəri, keşniş, şüyüb və s.-dən ibarət olurdu. Xitab əvvəllər təndirə yapıılırdı, indi isə tavada qızardılır.

Xitabın hazırlanması

Yuxarıda adları çökilən çörək məmələtinin əksəriyyəti ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyır, xüsusilə də Naxçıvan bölgəsi ilə eynilik təşkil edir. Məsələn, lavaş, köməc, songək çörəyi, küko, fatir, somuni (arpa çörəyi), xıtav və s. [Əhmədova, 1981, 98]. Təbriz və Naxçıvan matbəxinin ortaq xüsusiyyətlərindəndir.

Məşət mərasimlərindən olan çörəkbırıma məhəllə qadınları arasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onlar müyyəyen müddətdən bir, çox vaxt həftədə bir dəfə yiğisarəq yardımlaşır, ailələrinin çörək ehtiyatını görürdülər.

Ətli xörəklər. Azərbaycanlıların qida rasionunda ətli xörəklər başlıca yer tutur. Heyvan mənşəli qidaların əksəriyyəti qarışq tərkibdə hazırlanır. Xalqın seçiminə görə, qoyunun erkək və cavanının (quzu və şışək), quşun isə dişisinin əti daha məsləhətlidir. Çöl quşları ilk tükünü tökəndən sonra yeməli hesab edildi.

Təbrizin adını daşıyan yemək növlərindən biri də Təbrizi büryanıdır. Quzunun dərisi soyularaq baş-ayaqsız və içalatı təmizlənmiş halda duzlanır və bütün təndirə qoyulur. Qədim tarixə malik, çox sadə əsasla hazırlanan bu yemək Təbriz bazarında da satılırdı. Bazarada təndir olmadıqından Təbrizi büryan tiyanda suda bişirilir və tikalarə bölünərək çörəyin içində müşərələrə təqdim edilirdi [Nadir Mirzə Qacar, 2013, 160]. Ümumiyyətlə, təbrizlilərin bir neçə büryan növleri (bərrə (quzu), keçi, kəklik, balıq, sacmahi (balıq sacı) və s. büryanlar) var idi.

“Qızartma” mənasını verən büryan hazırlanma texnologiyasına görə müxtəlif tiplərə ayrılır. Ət məmələti qazan, yaxud tavada, təndir və ocağın üstündə olmaqla üç qisimdə qızardılır. Şəhər mühiti üçün ocaq üzərinə qazan qoymaq və təndirlər xarakterik idi. Lakin səfər zamanı, yaxud şəhərətrafi kəndlərdə adı çökilən təchizat olmadıqından torpağın üstündə ocaq qalayı, közərən kimi odunları çıxarıb kənara qoyur, yeri qazib dərin olmayan çala düzəldirdilər. Sonra dərisi soyulmuş quzuya duz-istiot vurub öz dərisinə bükərək ağızını tikir və həmin çalaya yerləşdirir, üstünü isti torpaqla örtür və közərən kömürləri torpağın üzərinə

yığırırlar [Nadir Mirzə Qacar, 2013, 154].

Təbrizi küftə bir neçə üsulla hazırlanır. Qoyun əti doğrən yuyulduğundan sonra əvvəller daş dibəkdə toxmaqla, sonrakı dövrlərdə isə ət taxtasının üzərində balta ilə döyüldür. Tamamilə əzildikdən sonra ona bişmiş düyü, döyülmüş noxud ləpəsi, yumurta, duz, ədvayıat və doğranmış göyərtiller (reyhan, kəvər, kəkkotu, şüyüd və s.) qatılıb qarışdırılır. Əllər duzlu suda isladılaraq yumşaq ətdən iri küftələr tutulurdu.

Küftələrin içini bişmiş toyuq və ya göyərgin yumurtası qoyulurdu. Təbrizi küftənin içini bəzən yumurta əvəzinə zirinc, gavalı, qaysı, qoz ləpəsi qoyulur, ətə qovrulmuş noxud qatılmır. Bəzən süfrəyə verilərək küftənin üzərinə soğança da töküldürdü.

Qovrulmuş soğançanın üstünə su töküb küftələri onun içində salır və ocaqdə bişirildilər. Yaşlı xanımların dediyinə görə, küftə mis qazanda hazırlanısa, daha dadlı olar.

Qabaqcadan isti suda isladılmış sumağın içində odda qızdırılmış dəmir parçasını bir neçə dəfə salıb-çixarırdılar. Bununla da, suyun rəngi tamamilə qaralırdı. Bu yolla sumağın turşluğu suya çıxırırdı. Küftə yeyilərkən sumaq suyu ona əlavə edilirdi. Buna "sumaq kūftası" də deyilirdi. Plovla yeyilən sadə kūftə yalnız Təbrizə məxsus xörəklərdən idi. İnfomatorların məlumatlarında küftənin hazırlanma qaydasında azaciq müxtəliflik nəzərə çarpar.

Azərbaycana xas olan qədim xörəklərdən biri də arzuman kūftasıdır. Yağılı qoyun əti soğanla birgə döyüldürdü. Suda yaxşı bişmiş noxud ləpəsi (ikiyə bölünmüş noxud nəzərdə tutulur), qovrulmuş noxud unu, zəfəran və duz-istiot ətə qarışdırılır və nazik parçanın üstündə yayılırdı. Ortasına suda bişmiş yumurta, zirinc, albuxara, xirdalanmış badam və püstə əlavə edilir və parça girdə şəkildə bükülərək qazanda qaynayan suyun içində salınır və üzərinə yağ töküldür. Bişdikdən sonra qazandan çıxarılır, parça açılır və küftə doğranır. Xatırladaq ki, arzuman kūftəsi naxçıvanlıların mətbəxində indi də mövcuddur.

Döyülmüş ətə soğan, noxud, yumurta və ədviyat qarışdırılıb xırda küftələr tutulur və soğanla bərabər qızardılındı. Buna "rizə kūftası" deyilirdi. Hazırda rizə kūftəyə kartof da əlavə edilir.

Təbrizi kūfta

Rizə kūfta

Küftə növlərindən biri də küftə kababdır. Bu xörək İranın yalnız Azərbaycan vilayatına xasdır [Nader Mirza, 1389, 182]. Qoyun əti və quyruq yaxşıca döyülib ona ədviyat, zəfəran və bir neçə ciy yumurta qarışdırılırdı. Küftələr yumurta boyda tutulub yağda qızardılır, sonra üstünə azaciq su əlavə edilirdi. Bişməyə yaxın üzərinə abqora, sirkə və ya iskəncəbi (iskəncəbin) töküldürdü.

Keşniş kababını hazırlamaq üçün ət qovrulmuş noxudla birgə döyüldür, ona ədviyat, duz-istiot və zəfəran vurulurdu. Kiçik küra şəklində tutulan küftələr yağda qızardılır, üzərinə su və doğranmış keşniş, bişənə yaxın isə bir qədər çörək xirdaları töküldürdü. Sonda isə abqora və çalılmış yumurta da əlavə edilirdi.

Təbriz xörəklərindən biri də "qolyeyi-qacar" idi. Adından bəlli olduğu kimi, bu xörək qacar nəslinə məxsus olmuşdur. O, daha çox qış fəslində hazırlanır. Doğranmış yerkökü, çuğundur və paxla ("bağlı" də deyilir) sunda qaynadılır, içində rizə küftələr əlavə edilirdi. Bişməyə az qalmış qazana nar turşusu və zövqə görə şəker töküldürdü. Bundan başqa, xörəyə qovrulmuş sarımsaq və nane də qatılır. Plov va qılıvola yeyilən qolyeyi-qacar yaxda çuğundur yarpağı və təzə paxla ilə bişirilirdi [Nader Mirza, 1389, 213].

Maraq doğuran xörəklərdən biri olan boz qolyə və ya keçi qolyası soyuqlamış adamlar üçün xeyirli idi. Quzu və ya cüce əti suda bişirilir, içərisinə maş və ispanaq əlavə edilirdi. Xörəyə limon və ya narinc suyu sixmaqla yeyilirdi.

Təbriz mətbəxində döyülmüş ətdən hazırlanan xörəklər arasında dolmalar xüsusi yer tutur. Azərbaycanda dolmanın 50-yə yaxın növü vardır [Əmiraslanov, 2012: 111]. Azərbaycanlılar istisna olmaqla, dolmanın müxtəlif növləri İranda yaşayan digər etnik qruplarda demək olur ki, çox az təsadüf edilir. "Dolma" sözünün hərfi mənasından ("dolama", "dolamaq" və ya "doldurmaq" mənasını verir) bəlli olur ki, bu xörək qonşuluqluqda yaşayanlara azərbaycanlıların mətbəxindən keçmişdir.

Dolmanın geniş yayılmış növlərindən biri olan yarpaq dolması əsasən bahar fəslində üzüm

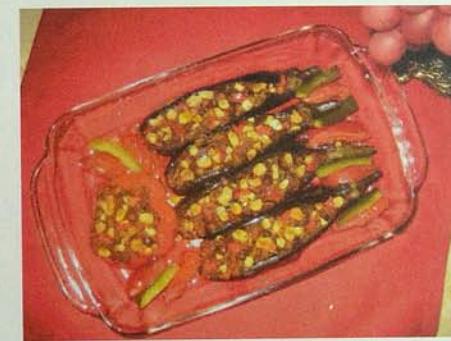
yarpağından bişirilirdi. Qiş aylarında isə duz qoyulmuş yarpaqdan istifadə olunurdu. Təənkən başqa, findiq, çuğundur, ispanaq yarpağından da dolma bişirilirdi. Onlar müvafiq olaraq "findiq dolması", "çuğundur dolması", "ispanaq dolması" adlandırılırdı.

Yarpaq dolması

Dolmani hazırlamaq üçün döyülmüş ətə duz-istiot, zəfəran, ədviyat, noxud, doğranmış göyərtiller (şüyük, kəvər və marza) qatılıb yarpağın içində bükülür və üzərinə su alınırdı. Süfraya verilərkən yarpaq dolmasının üzərinə zirinc və turşməzə meyva quruları səpilirdi. Hazırda bəzi dolmaların üzərinə "bəllə" adlı əlavə də töküür. Bəllə suda bişmiş yumurta və ciy soğanı rəndədən keçirib ədviyat və duz qatmaqla hazırlanır.

Təbrizlilər arasında "gül dolması" adlandırılan kələm dolması da eynilə yuxarıda göstərilən qaydada bişirilir, lakin ona əlavə olaraq mütləq darçın və bişənə yaxın sirkə qatılır. Bundan əlavə, "qarniyarıq" adıyla tanınan badımcان dolması da hazırlanır.

Qarniyarıq (Badımcan dolması)

Müasir dövrdə yer almazı *dolması* (kartof dolması), *yerköyü dolması*, *qurutlu dolma*, *bamador (pomidor) dolması*, *bibər dolması*, *qara badımcan dolması* (girdə badımcan) da bişirilir.

Bibər dolması, soyutma və s.

Xatırladaqkı, Təbriz məxsus bir sıra yemək növləri bu şəhərdən mühacirət edənlərin hesabına qonşu ölkələrə də yayılmışdır. Müasir dövrdə Şərqi Anadolu (TC) mətbəxinə daxil olan qara badımcan dolması, daş küftə, şaftalı köməsi və s. yeməklər məhz Təbrizdən bu bölgəyə keçmişdir [İğdir mutfak kültürü 2011, 106; 117; 121].

Döyülmüş etdən hazırlanan yeməklər arasında kükülər xüsusi yer tutur. Et

Gildən düzəldilən süfra ekspozisiyası. Ustad Behtuni muzeyi. Təbriz

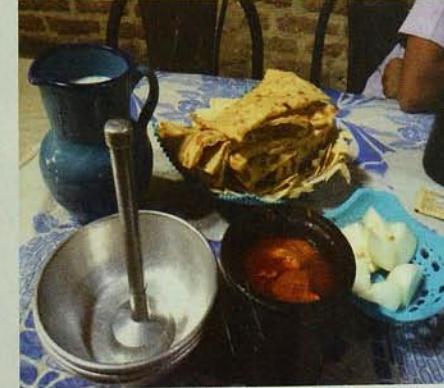
küküsünü hazırlamaq üçün etə un, yumurta, duz-istiot, sarıkök və soğan qatılır. *Balıq və toyuq küküsü* də sümüksüz balıq və toyuqdan eyni qaydalarla hazırlanır. *Beyin küküsü* qoyun beyninə un, yumurta, duz-istiot, zəfəran və qatıq vurmaqla, *qara badımcan küküsü* badımcana döyülmüş et, soğanca, sarımsaq və yumurta qatmaqla əldə edilir.

Kartof küküsü (kukuyi-sibzəminiyifirangi) danışdığımız dövrdə yeni xörək növlərindən idi. Onu hazırlamaq üçün kartof suda qaynadılır, qabığı soyulur, yumurta ilə qarışdırılır, üstünə bir azca un töküür, zəfəran vurulur və digər kükülər kimi bişirilir. İstəyənlər üstünə qənd, şəkər, ya da hər cür şirnidən tökürdülər [Nader Mirza, 2013, 216].

Təbrizlilərin əsas xörəklərindən olan *abquşt və ya piti* (bəzi bölgələrdə "dizi" də adlanır) maddi vəziyyətinə baxmayaraq hamının süfrəsində görünürdü. Doğranmış et (sümüklü və ya sümüksüz) çölməkdə soğan və noxudla birgə bişirilir, ona duz-istiot, əmanı limusu, qurudulmuş meyvələrdən hulu, ərik və ya albuxara əlavə olunurdu. Qış fəslində abquşta həm də doğranmış daş kələm töküldürdü. Onun suyu bərbəri çörəyi, əti isə səngək çörəyi və ya lavaşla əllə yeyilirdi.

Hərfi tərcüməsi "ət suyu" olan abquştun sadə qayda ilə hazırlanan variantı da vardır: yaxdan küplərdə saxlanan qovurma suda qaynadılır, içində soğan və quru kavər atılırdı.

Abquşt bozbaşını hazırlamaq üçün qazan və ya çölməkdə doğranmış et lobya və noxudla birgə suda bişirilir, sonra içində duz-istiot, soğan və əmanı limusu atılırdı. Bişərkən üzərinə xırda doğranmış halda kavər, cəfəri və başqa göyərtılər sapılırdı. Bütün abquşt növləri kimi, bu xörəyi də qələməqas kasada toxmaqla əzir və içində cörək doğrayaraq əllə yeyirdilər.

Piti (Dizi)

Hazırda bölgənin demək olar ki, hər yerində abquş hazırlanır və içində kartof və pomidor da əlavə edilir. Adları müxtəlif olsa da, onlar cüzi fərqlərlə bir-birindən seçilirlər. Məsələn: *lobya abquştu*, *ləpə abquştu*, *göyərti abquştu*, *qora abquştu*, *bamador (pomidor) abquştu*, *sırka-şirəli abquşt* və s.

Təbrizdə bişirilən bozbaş Azərbaycan Respublikasında eyni adla tanınan xörəkdən fərqlənir. Təbrizlilər doğranmış sümüklü ətin soğanla qızardılmasına "bozbaş", yaxud "bozqovurma" deyirlər. Soğan tam qızarmazdan əvvəl üzərinə yeterlən qatıq əlavə olunur və bişərkən xörəyin rəngi boza çalır [Biqdəli, 136, 937]. Bu səbəbdən də o, "bozqovurma" adlandırılır.

Sümüklü qoyun ətinin baş soğan, lobya və baharatla (bibər, dəfnə yarpağı və s.) birgə bişirilməsi isə "licar" adıyla məlumdur. *Buğlama* yeməyi quş ətini az suda qaynadıb içində kişmiş, qaysı, alça atmaqla bişirilir.

Ət xörəklərinin ən sadəsi qədimdən ta indiyədək müxtəlif *kabab* növləridir. *Çılıocabab* (*lüləkabab*, *bərg kababi*), *cüca*, *balıq*, *toyuq*, *qaz*, *ordək kababi*, *tava kababi*, *soltani kabab*, *şiş kabab* (*qırma kabab*) və s. Təbriz mətbəxinə daxildir.

Lüləkabab

Ciyər kababi

Çilokabab (Bərg kababı)

Tədqiqatçılara görə, çilokabab Təbrizə ilk dəfə Qafqazdan gətirilmiş və burada özünəməxsus şəkildə hazırlanmışdır [Şəfi, 1392, 170]. Düyü süzülür, üzərinə kərə yağı gəzdirilir, sumaq səpilir və çiy yumurta sarısı əlavə edilərək yanına kabab qoyulurdu. Hazırda isə çiy yumurtadan az istifadə edilir. Keçmişdə çilokabab bal, yaxud da peşməklə yeyildi.

Qərbi Azərbaycan ostanında yerləşən Bonab şəhərində hazırlanan eyni adlı kabab (bonab və ya binab kababı) hazırda bütün bölgədə, o cümlədən Təbrizdə də məşhurdur. Adı çəkilən kabab növü ətin

şişə çökülməsindən hazırlansa da, *qolma kabab* tavada ət tikələrinin yağ-soğanla qızardılmasına, *şami kabab* isə noxud ləpəsi, ədviviyyə, duz-istiot qarışdırılmış ətdən tutulan kotletə deyilir. *Qaz* və ya ördək kababı da maraq doğurur. *Qazın* tükləri ütülərək temizlənir, un, soğan və limon suyuna baturılıb odda bişirilirdi.

Çilokabab (Lüləkabab)

Bonab (Binab) kababı

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında adı çəkilən "yəxni plov" adlı xörəyə Təbriz mətbəxində də rast gəlinir. Yəxni əsasən qovurma kimi hazırlanır: qoyun əti tikələnib yağda, bəzən azaciq suda tam bişirilir, içinə yalnız baş soğan, duz və sarıkök atılırdı. Məlumatçılın fikrincə, yəxni həm də səfər azuqəsi kimi əhəmiyyət daşıyırırdı. Bu xörək əvvəlki zamanlarda çörəklə yeyildi, lakin sonralar süfrəyə əksərən plovun üstündə xuruş kimi verilirdi. "Yəxni" adlı xörəyə orta əsr şairlərinin (N.Gəncəvi və s.) əsərlərində də rast gəlinir.

Etnoqraf Q.Rəcəblinin yazdığını görə, XIX – XX əsrin əvvəllerində yəxni Qarabağ və Naxçıvan bölgəsində də vardi. Naxçıvanda qış ehtiyati olan qovurma hazırlamaq üçün yağı qoç ətinin doğrayıb qazana yığır, üstüne azaciq su və qədərinə duz töküb vam odda bişirildilər. Ət tam bişidkən sonra onun "yəxni" adlanan suyunu götürüb yəxnikəslərə tökür və içinə lavaş doğrayıb yeyirdilər [Rəcəbli, 2003, 209]. Adı çəkilən müəllif digər məqaləsində əlavə edir ki, Naxçıvanda "yəxnikəş" adlı xüsusi dərin boşqabların mövcudluğu yəxni yeməyinin həmin bölgədə yaxın zamanlardak qalmasını sübut edir [Rəcəbli, 2000, 281].

Yəxni xörəyi Qəbələ rayonunun Nic kəndində də qalmışdır. Kənd sakinləri olan udilər toy, qonaqlıq və yas mərasimlərində "yaxni" bişirirlər [Cavakov və b. 1996, 125]. Tədqiqatçı Q.Voroşilin fikrincə, udilərdə bu yeməyin əvvəlki adı "axar" olmuş, sonralar "yəxni" deyilməyə başlamışdır [Voroşil, 1966, 72]. Müşahidələrimizə əsasən söyləyə bilərik ki, yəxni hazırda Xorasan türklerinin də mətbəxində mövcuddur. Bu xörək "yahni" adıyla Türkiyədə müxtəlif variantlarda hazırlanır.

Təbriz mətbəxində heyvanın ətindən əlavə, onun baş-ayaq və içalatından da xörəklər hazırlanır. Onların ən geniş yayılanlarından biri *kalla-paçadır*. Bu xörək kolorili və az qatışlı olması ilə fərqlənir.

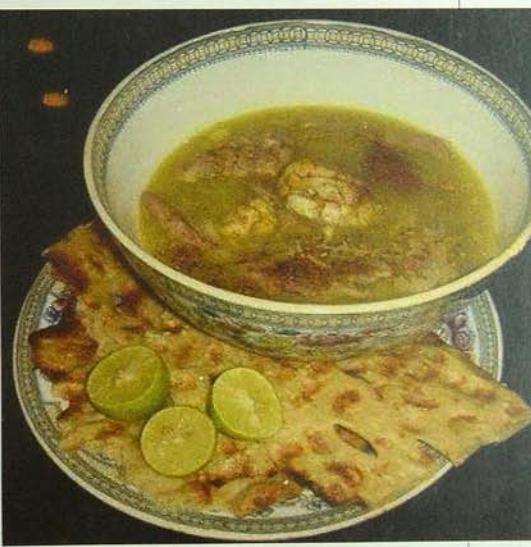
Əsasən soyuq fasillərdə yeyilən *kalla-paça* qoyunun baş-ayağı, dil və beynindən hazırlanır. Əvvəlcə tükləri yandırılaraq ütülür, dabandaşı ilə sürtülüb ağardılır,

Kalla-paća

sonra isə isti su ilə yuyulurdu. Evlərdə bişirildən fərqli olaraq, Təbriz bazarındaki yeməkhanada *kalla-paçanın* tükərəni əhənglə çıxarırlırlar [Nader Mirza, 1360, 230].

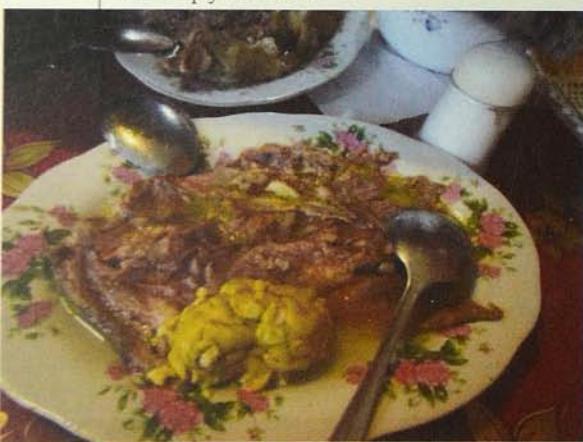
Qazanda ağızı bağlı qaydada uzun müddət mülayim dərəcədə bişirilən *kalla-paçaya* duz-istiot, qarın və bağırsaq da atılırdı. Hazırda bu xörək Azərbaycan Respublikasının bir sıra bölgələrində, xüsusiət Abşeronda daha tez-tez bişirilir.

İçalatdan hazırlanan xörəklərdən biri da "həsrətül-müllük" (yəni hökmənlərin həsrəti) adıyla tanınırdı. Qoyunun içalatı (ağciyər, şirin bağırsaq) təmizlənilər doğranır, soğanla birgə heyvanın iç piyində qızartılır. [Setude və b., 1393, 248] Təbriz bazarında da satılan bu yeməyə təbrizlilər "hərir" deyirdilər. Hazırda ona noxud ləpəsi və pomidor da atılır. Buna bənzər digər yemək "ciz-biz" adıyla məlumdur. İçalatdan müxtəlif məhəlli büryan növləri hazırlanır. Xirdə doğranmış ciyər və ürəyə soğan, duz-istiot vurulur, qoyun qarnına doldurulub tikilir və vam odun üstündə asılıraq bişirilirdi.

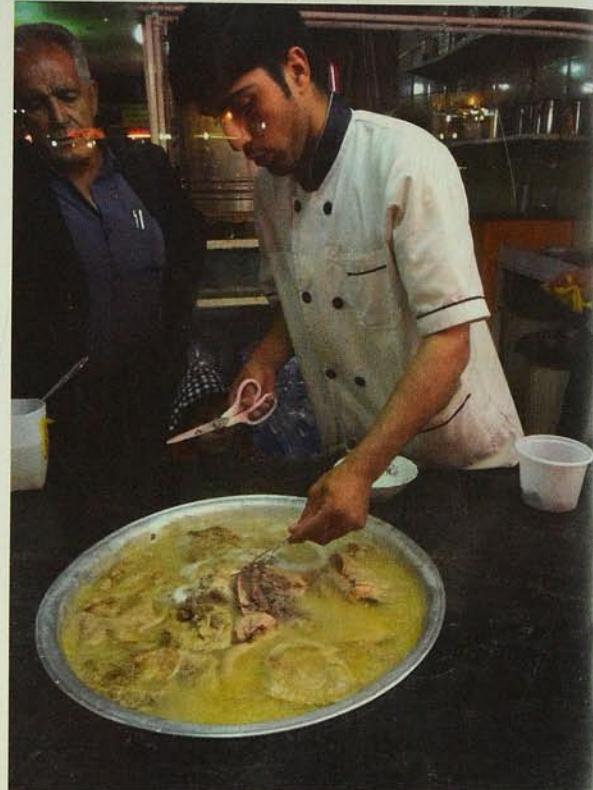
Ciyər boranısı isə xirdə doğranmış qara ciyərə soğan qatıb yağda qızartmaqla hazırlanır. "Beyin" deyilən yeməyi bişirmək üçün qoyun beyni duz və sarıkökələ birgə suda qaynadılır.

Qarın yeməyinin küçə satışı: Səreyin

Mərasim yeməklərindən olan hədiyi bişirmək üçün qoyun qarnı buğda, noxud, baş soğanla birgə suda qaynadılır və üzərinə cəfəri və kəvər əlavə olunurdu.

Bitki və qarışq tərkibli xörəklər. Təbrizlilərin qida rasionunda heyvan mənşəli xörəklərdən sonra bitki mənşəli yeməklər xüsusi yer tuturdu. Əsas qida mənbəyi kimi uzaq keçmişlərdən insan həyatını və fizioloji tələbatını təmin edən bu rasion, tərkibinin vitaminlərlə zənginliyinə, təbii əldə edilməsinə, asan həzm olunmasına, ucuz başa gəlməsinə görə fərqlənir, mövəsümi səciyyəli qida rasiyonu olub, illin isti fəsillərində süfrələrdə birinci tələbat rolunu oynayırdı [Valiyev, 2005, 32]. Bitki mənşəli qidalardan da çox zaman qarışq tərkibdə hazırlanır.

"Qarın" adlı yeməkdə qoyun qarnından istifadə edilirdi. Qarın təmizlənilər doğranılır və o, natamam üyüdülmüş arpa və buğda ilə birgə suda bişirilir, üstünə duz-istiot və ədvayıyət vurulurdu. Qoyun qarnından hazırlanan digər yemək "dişilik" adlanır. Qarın suda qaynadılır, ona noxud, buğda qatılır, bişənə yaxın döyülmüş qoz ləpəsi əlavə olunurdu. XX əsrin ortalarından bəhs edən məlumatçıların söylədiyinə görə, sübhə çəği kückələrdə suda bişmiş qarın satılırdı. Hazırda bu ənənə Səreyində (Ərdəbil ostanı) qalmaqdadır.

Loba kükü

Səbzi kükü

Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, Təbrizin Hökməbad məhəlləsi bütün bölgəni bostan-tərəvəz məhsulları ilə təmin edirdi. Bu amilin mətbəxə güclü təsiri müşahidə edilməkdədir. Artıq vurgulandığı kimi, burada müxtəlif kükü növləri hazırlanır. Yaz-yay aylarında ən çox qəbul edilən qidalardan biri səbzi kükü idi. Kəvər və az miqdarda ispanaq doğranılır, ovucda yumurlanın sıxlıq və çalınmış yumurtanın içini salınır. Çörəklə yeyilən səbzi kükü yağda qızardılaraq üzərinə xirdalanmış qoz səpilirdi. Tədqiq edilən dövrə yarpız və badımcان kükülləri, həmçinin tərkibinə ət qatılan kükü növləri də (balıq, ət, qıyma kükülləri) vardi. Hazırda soğan küküsü, kudu küküsü, göy küküsü, lobya küküsü və kartof küküsü (işli kükü) təbrizlilərin qidaları sırasındadır.

Qurutlu badımcan (Badımcan boranı)

Əşraş boranısı kükü kimi sadə qaydada bişirilirdi. Əşraş bahar fəslində Təbriz bazarında çıxarılan ilk bitən göyərtildən idi və yerli əhalisi ona "çəronşo" (چەرۇشۇ) da deyirdi [Nader Mirza, 1389, 207]. Çəronşo suda bişirilib sützülür, üzərinə 2-3 dəfə su alınır atılır və yağda qızardılır. Əşraş boranısı üzərinə qatıq tökülrək çörəklə yeyilirdi.

Dəş kələm boranısı aşraş boranısı ilə eyni qaydada hazırlanır. Ona soğan, noxud ləpəsi və bəzi ailələrdə rızə küftə əlavə edilirdi.

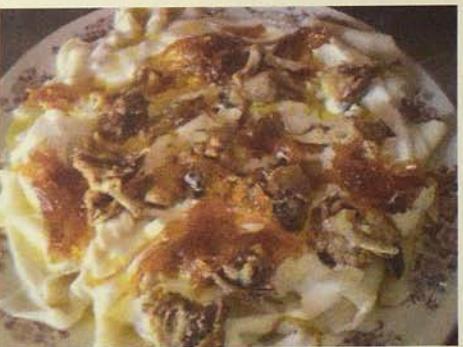
Təbrizdə yay və payız fəsliin əvvəllərində hazırlanan xörəklərdən biri də xəsi boranısı idi. Bu yemək qarışq tərkibə malik idi. Xirdə doğranmış lobya və göyərti (keşniş, cəfəri, esfərom) yağda qızardılır və üzərinə su töküldür. Su qaynadiqdan sonra rızə küftələr və onlar bir qədər alaçılıq olarkən qazana qızardılmış cüçə də əlavə edilirdi. Əşraş boranısı kimi bu xörək də üzərinə qatıq tökülrək çörəklə yeyilirdi.

Qara badımcan boranı badımcanı soğanla birgə yağıda qızartmaqla, *qurutlu badımcan* isə eyniləhəmin yeməyə qurut qatılaraq yeyildi. Tərəvəzlərdən *qurutlu kök*, *kələm*, *kudu*, *lobya*, *ispanaq*, *kəngər*, *kərvəz*, *qazayağı*, *dənbalan*, *nimix* və ya *tənbəl kudu* boranları da eyni qayda ilə hazırlanır. Hazırda badımcan, soğan, kartof və pomidordan ibarət "yetimçə" və tərkibi badımcan, göy lobya, soğan, kartof və pomidor olan "mühacir boranı" adlı yemək də istifadədədir [Vəfayı, 1385, 30-31]. Şəhər əhalisi arasında *göbələk kababı* da məşhur idi.

Xəşil azərbaycanlılar yaşayan bütün bölgələrdə hazırlanır. Xəşil çalmaq üçün suya azacıq duz atıb ona buğda unu qarışdırılaq bişirilir, nımçəyə çəkilərkən üzərinə yağ və doşab əlavə edilirdi.

Xingal ümumazərbaycan xarakteri daşıyan yeməklərdəndir. Azacıq pörtlədilmiş lavaşlar kvadrat formada kesilir və suda qaynadılır. Aşşuzənlə süzüldükdən sonra dayaz boşablara çəkilir, üzərinə müxtəlif əlavələr (*qurut*, *soğança* və s.) verilirdi.

Xingal

Firni da ümumazərbaycan səciyyəlidir. Təbrizlilər firni hazırlamaq üçün düyü ununu süddə bişirərək içini zövqə görə müxtəlif ətirli adviyyatlar və şirə əlavə edirdilər.

Döyməc üçün qurumuş boyat çörək doğranıb yağıda qızardılır və üzərinə azca su alınır. Sonda ona ovulmuş pendir və soğança əlavə olunurdu.

Təbrizdə bütün fəsillərdə ən çox yeyilən qida düyü xörəkləri idi. Düyüdən müxtəlif adlı plov və çilovlar hazırlanır, həmçinin o,

şorbalara qatılır.

Maraqlıdır ki, düyü yeməyi olan plov və çilov müxtəlif adlansa da, eyni mənəni kəsb edir. Tədqiqatçılar çəltiyin vətəninin Hind-Çin olduğunu söyləyirlər. Etnoqraf Ş.Quliyev İran tarixçisi Tağı Bəhramiyə istinadən yazar ki, çəltik ilk dəfə İrana Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) dövründə gətirilmişdir [Quliyev, 1977, 9]. Onu da vurgulayaq ki, "düyü" sözü müasir fars dilində "berenc" kimi tələffüz edilir. Dildə "b" və "p" səslərinin fonetik əvəzlenəşməsinə nəzərə alsaq, ehtimal edə bilərik ki, "polo" (plov) məhz "perenc" dən yaranmış, "çelo" (çilov) isə hind mənşəli olub, yənə də düyü sözündən, yəni "çəmpə" dan tərəmişdir. Lakin bu fərziyyənin linqvistik baxımdan sübutuna ehtiyac vardır.

"Süfrələrin şahı" adlandırılan plovun süzmə, çəkmə (kətə) və döşəmə olmaqla bir neçə növü mövcuddur. Süzmə plov arıtılıb yuyulmuş düyüni suda qaynadaraq süzüb dəmə qoymaqla, çəkmə plov düyunün bişərək suyunun özüne çəkməsindən sonra dəmə qoyması ilə (Lənkəran bölgəsində "hopma plov" adlanır), döşəmə plov isə dəmə qoylan zaman düyunün altına qaranın döşənməsi ilə hazırlanır. Düyüni bişirmək üçün qazanda qaynadılan suya el arasında "dinab" deyilir. Düyüni süzülüb dəmə qoyması qaydalı indiyədək dəyişilməz qalmışdır. Lakin bəhs etdiyimiz dövrə plov qazanı alt və üst tərəfdən istiliklə təmin olunurdu. Bunun üçün qazanın üzərinə dəmir lövhə, onun üstüne isə köz qoyulurdu.

Südlü plov

Düyü dəmə qoysularkən altına düyü, xəmir, lavaş və s.-dən qazmaq salındı. Plovun üzərinə qoysulan yavanlıq qida ümumi adla "xuruş" (Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı bölgələrində "qara", "xuruş" və s.) adlanır. Plov demək olar ki, eyni qaydada hazırlanısa da, qaralar müxtəlif cür olduğundan plov adları da çox vaxt onlara görə müəyyənləşdirilir.

Plov və xuruş

Əksər plovlar xuruşun adını daşıyır, bir qismi isə xörəyi ilk dəfə bişirən aşşazın ismi ilə adlandırılır. Sonuncu plovdan slava, digər xörək növlərinə də aiddir. Məsələn, Mırzə Qasimi və s. Bir çox xörəklərdə xuruş plovla qarışır, bəzilərində isə aş qarası ayrı olsa da, plovun içina digər əlavələr edilir. Xuruşun adlanmasına gəldikdə isə onlar bəzən tərkibinə, bəzən hazırlanma qaydasına görə təyinini tapırı.

Qeyd edildiyi kimi, Təbriz mətbəxində bütün bölgə üçün xarakterik olaraq quş ətindən daha çox istifadə edilirdi və bu hal indi də davamındadır. *Toyuq plov* Qacarlar zamanı sarayda hazırlanın xörək növlərindən biri olub, hazırda da bişirilir. Düyü suda qaynadılır, ona dəmlənmiş zəfəran (qaynar suda və buzda dəmlənir), ətirli adviyyatlar qatılır. Toyuğu suda bişirib qabaqcadan işlədilmiş zirinci (təbrizlilər "ziriş" deyirlər) onun içini doldurur və o, düyüni içində yerləşdirilir. Qazanın qapığına parça sarınır və ocağa qoyulurdu. Dəm aldıqdan

sonra üzərinə kərə yağı gəzdirilir, sonra ona turşu, limon suyu, boranı və narinc əlavə edilirdi.

Toyuq plov

Qacarlar dövrü mətbəxini əks etdirən "Karnamə" adlı əlyazmada toyuq plov barədə yazılır: "Yaxşı olar ki, toyuq əvəzinə kəklik, qırqovul, turac və digər quşlardan istifadə edilsin, onların içi ziriş əvəzinə kişmişlə doldurulsun. Qarağat olsa lap yaxşı olar. Bu bitki yalnız Azərbaycanda Qaradağ və Aranda bitir, Təbrizə onun qurusunu gətirirlər" [Nader Mirza, 1389, 71]. Hazırda toyuğun içi sadəcə qaysı, alça və zirincə doldurulur. Müşahidələrimizə əsasən toyuq plovdan başqa, digər plov və doldurmaldarda da zirindən istifadə edilir. Zirinc yağı-soğanla qızdırılır və xoşəm almaqdan ötrü plova səpilir.

Səfəvilər dövründə məlum olan *cəmədi plov* (*cəməli plov*) bir qədər dəyişilmiş formada tədqiq etdiyimiz dövrda Təbriz mətbəxinə daxil idi. Bunun üçün toyuq təmizlənib yuyulur, içiñə sarımsaq, kişmiş və doğranmış soğan doldurularaq suda bişirilirdi. Kəfini yiğdiqdan sonra suyuna darçın və soğan əlavə edilirdi. Toyuq tam bişib kətan parçada süzüldükdən sonra plovun içində yerləşdirilirdi. Düyüə qabığı çıxarılmış noxud, Kirman cirası və tünd ədviiyyatlar qatılaraq dəmə qoyulurdu [Bavərci və b., 1389, 117-118]. Süfrəyə verilərkən toyuq plovun altına qoyulurdu.

Kabab plov ev və çöl quşlarından hazırlanardı. Qabaqcadan toyuq və digər quşlar bütöv halda duzlanır, içində qoz, nar, zirinc, qarağat, quru alça, ya albuxara, düz-istiot, adviyyat və soğan qarışığı olan içlik doldurulur və plovun içində bişirilirdi. Göründüyü kimi, Təbriz mətbəxində toyuqdan hazırlanan çoxlu sayda plov növləri vardı. Onlardan *adviyyə plov, bürjan plov, kəklik plov* və s.-ni misal göstirmək olar. Bunların əksəriyyəti eyni qaydada hazırlanır da, tərkibi cüzi fərqlərə malikdir.

Toyuq və ya qoyun atı ilə hazırlanan plovlardan biri də *təhçin plov* idi. Hərfi mənəsi "təh" dib, "çin" düzəmək sözlərini ifadə edən bu xörək Lənkəran bölgəsində hazırlanır döşəmə və ya ciy döşəmə plovu xatırladır [Axundzadə, 1992, 173]. Bu xörəyə Astrabad qacarları "palan plov" deyirdilər. Onu çox vaxt evdən uzaq yerdə bişirdiklərindən qazanı küləkdən qorumaq və isti saxlamaq üçün üstünü yüksək təqribən qazanın üzərinə düşürdülər [Nadir Mirza Qacar, 2013, 77].

Təhcin plovu hazırlamaq üçün qazanın dibinə adi qazmaqdən fərqli olaraq düyü, yumurta, qatıq, zəfəran və duz qatışığı olan məhlul töküür, ocaqda bir qədər özünü tutduqdan sonra üzərinə at tikələri düzülür və çox az qaynadılmış ciy düyü əlavə edilib dəmə qoyulurdu.

Səbzi plov üçün müxtəlif gəyərtılər lazımlıydı. Nadir Mirza bu qədimi xörəyin hazırlanma qaydasının ardıcılıqla təsvirini verir: südəmər quzu atını suda bişirək yuyulmuş və isladılmış düyüünü qazanda bir-iki burum qaynadıb içində doğranmış səbzilər (keşniş, kəvar, şanək, suruli, ağcabaş və digər bahar gəyərtiləri) atılırdı. Bundan sonra qazana at və zəfəran əlavə olunub dəmə qoyulurdu. Qazan alt və üst hissədən közlə örtülməli idi. Yaxşı dəm aldıqdan sonra üzərinə əridilmiş isti yağ gəzdirlərdi. Onu təzə qoyun qatığı və boranı ilə yeyildilər. Bu xörək Azərbaycanda ordibehişt ayında (aprelin son günləri və may ayı — İ.M.) hazırlanır [Nadir Mirza, 1389, 78]. Hazırda səbziqovurma düyü ilə birgə deyil, ayrıca xuruş kimi hazırlanır.

Narinc plov unudulmaqdə olan xörəklərdən biridir. Narincin içi çıxarılaraq qabığı nazik-nazik doğranır və bir neçə dəfə suda qaynadılır. Suyunu dəyişməkdə məqsəd narinc qabıqlarının acılığının çıxarılması idi. Şəkər əlavə edib bişirir və alınmış şirniyə zəfəran, badam və hil qatılır. Bu qarışqla toyuq, kəklik, turac və digər quşların içi doldurulur və plovun altına qoyulur. Süfrəyə verilərkən üstünə şəkərlə qarışdırılan döyülmüş badam, püstə da səpilirdi [Nader Mirza, 1389, 74-75]. Demək olar ki, *naringi plov* da eyni qaydada hazırlanır.

Şilə plov hələ Səfəvilər dövründən məlum idi. İnfotatorların məlumatına əsasən onu hazırlamaq üçün yağlı qoyun atı seçilir və bir hissəsi döyüldükdən sonra ona soğan, tünd ətirli adviyyatlar qatıb kiçik küftələr düzəldilirdi. Ətin qalan hissəsi isə xırda doğranmış halda suda qaynadılır, kəfi yiğildiqdan sonra içində doğranmış soğan, duz-istiot və darçın əlavə edilir. Düyüya noxud, kələm və cirə qatılır. Xatırladaq ki, şilə plov müxtəlif qaydalarda hazırlanır. Qaydalardan birinə görə toyuq və qoyun atı qarışdırılmaqla bişirilirdi. Orta əsrlərdə isə toyuq əvəzinə turac, kəklik və gəyərcindən istifadə edilirdi [Bavərçi və b., 1389, 122].

Sah Abbasın aşpazları işləmiş Məhəmmədəli Bavərçi və Nurullah Aşpazın yazdlarına görə, o zamanlar şilə plov aşağıdakı qaydada hazırlanır: 2 batman cavan qoyun atını əl boyda doğrayır, 4 ədəd toyuğun içini darçın və soğanla doldurur və 6 batman su ilə dolu qazana qoyurlar. Kəfini yiğib 1 çərək ölçüsündə (1/4 mənasındadır — İ.M.) doğranmış soğan, 3 misqal darçın və duz töküb birlikdə qaynadırlar. Ət bişəndən sonra 2 batman ağ düyü və 3 çərək noxudu isti su ilə yuyaraq qazana töküb və üzərinə yarım batman soğan, Kirman cirəsi, tünd adviyyatlar, yarım batman xırda doğranmış yerkökü və eyni miqdarda kələm, yağ və ispanaq əlavə edirlər. Sonra məstəkini ("çəkçəki") də deyilir, ağacın budagından süzülən saqqızabənzər ətirli və tamli mayedir, keçmişdə saqqız əvəzinə çeynayırlılar — İ.M.) soyuq suda döyüb üzərinə gəzdirirdilər [Bavərçi və b., 1389, 121-122].

Müəlliflərin yazdlarından məlum olur ki, saray adamları üçün hazırlanın şilə plovun tərkibi düyü, ət, yağ, bitki və tərəvəzdən ibarət olub, yüksək kolorili idi. Hazırda "şilə" dedikdə bulyonda bişirilmiş düyü və içərisində xırda doğranmış ət tikələri olan qatı şorba nəzərdə tutulur.

Paxla plov hazırlamaq üçün yaşıl paxlanın qabığı təmizləniib iki yerə bölündür. Düyü qaynamığa düşəndə paxla və doğranmış şüydə qazana töküldür. Qiş fəslində qurudulmuş paxladan istifadə edilirdi. Xırda tikələrə doğranan quzu atı qazanın dibinə düzülür və süzülmüş düyü onun üzərinə əlavə olunurdu. Xörəyə müxtəlif adviyyat və zəfəran vurulur, sarımsaqlı qatıqla yeyilirdi.

Paxla plov

Şirin plov növlərindən biri də *məş plov* idi. Məş qovrulduğdan sonra qabığı çıxarırlar və suda qaynadılır. Qaynayan sudan kofigirlə yiğilir və plova qatılır. Adı qaydada bişirilən plovun içində çöl quşları qoyulur, yağ və şəkər də əlavə edilirdi. Bəzən üstünə yağıda qızardılmış kişmiş və xurma da qoyulurdu [Nader Mirza, 1389, 75-76].

Xurma plov isə düyüni dəmə qoyarkən içində lay-lay bişmiş ət tikələri, xurma və adviyyat (xüssəsilə, darçın) yiğmaqla hazırlanır.

Tər çilov bişirmək üçün yağ əridilərək üzərinə bir az su töküür və qaynamığa

düşəndə içində süzülmüş düyü, bir qədər keçidkən sonra isə zirə əlavə olunurdu. Düyü bişərkən suyu canuna çəkirdi. Tər çilovun üzərinə zövgə görə xuruş tapulurdu. Bu xörəkdən həm də təbabətdə istifadə edilirdi. Həkimlər xəstələrə bu çilovu albuxara, abqora, sixilmiş nar və limon şirəsi qatılmış ispanaqla verirdilər. Qaynaqların verdiyi məlumatə görə, 1864-cü ildə (h-q 1281) Təbrizin Surxab məhəlləsində ağır vəziyyətdə yatan xəstə bu xörəklə şəfa tapmışdır [Nadir Mirza Qacar, 2013, 73-74].

Qalyə plovun qarşısı suda bişirilmiş qoyun atına soğan, darçın qatılmaqla, plovu isə alaçığın bişan düyüyə qabığı çıxarılan noxud, soğan, cira və digər adviyyat əlavə etməklə hazırlanır. Düyü dəm aldıqdan sonra üzərinə suda əzilmiş məstəki gəzdirilirdi. Qeyd edək ki, "qalyə" sözü doğranmış mənasını verir. Abşeron bölgəsində "qalyə" dedikdə şəkər, yağ-soğan və qaragöz lobya qatılan balqabaq püresi nəzərdə tutulur.

Lobya plov üçün xırda doğranmış lobya soğanla qızardılır, ona qiymə və adviyyat əlavə edilirdi. Düyü dəmə qoyulan vaxt onun arasına lay-lay qiymə verilirdi. Lobya əvəzinə yerkökü qoyularsa, bu xörək "yerkökü plovu" adlanır.

Qiyma xuruşu

Yarma plov (bulqur plovu) düyü və kirkirədə yarıya bölünmüş buğdadadan hazırlanır. Hər ikisi birlikdə duz atmadan suda qaynadılır, dəmə qoyulan vaxt kudu (kudu tənbəl) kəsilib lay-lay onun içində yığılırdı. Süfrəyə verilərkən yanına sirkəşirə də qoyulurdu.

Əriştə plov əvvəlcədən kəsilib qurudulmuş əriştənin düyüyə qatılması ilə bişirilirdi. Eynilə yarma plov kimi dəmə qoyularkən düyünün içində bişmiş ət tikələri, kişmiş, xurma və soğança əlavə olunurdu. Bundan əlavə, əriştəni qaynadıb dəmə qoymaqla “əriştə dəmi” adlı xörək hazırlanır. Onun üzərinə narşərab və zəfəran qatılmış qıyma töküldürdü. Qeyd edək ki, bəhs etdiyimiz dövrdə Təbriz bazarında qurudulmuş hazır əriştələr satılırdı.

Tava kətəsi bişirmək üçün dərin tavaya qazmaq, bir lay qaynadılmış düyü, bir qat qıyma və yenidən düyü tökülib dəmə qoyulurdu.

Qabli tutumlu plov növlərindən olub, düyü və yarmanın birgə qaynadılıb dəmə qoyulması ilə hazırlanır. Xuruş olaraq üzərinə qıyma və soğança verilirdi.

Qabli

Yuxarıda adları çəkilənlərdən əlavə, tədqiq edilən tarixi mərhələdə Təbrizdə *eslambuli plov*, *barre plov*, *kətə çilov* (*çəkmə plov*), çöl quşlarından hazırlanan *fisincan plov* və s. plov növləri də vardi. Onların əksəriyyəti bir neçə asrlı tarixə malik olub, Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrinə də xasdır. Məsələn, yəxni plov, yarma plov, şüyük plov, sebzikükü plov, fisincan plov, südlü aş və s. hazırlanması Lənkəran-Astara bölgəsi ilə eynilik təşkil edir [Şiriyev, 2009, 210-211].

Təbriz mətbəxində ümumşərəq xüsusiyyəti daşıyan əlamətlərdən biri də düyünün çox zaman çorayı əvəz etməsidir. Hazırlanan müxtalif yeməklər xuruş kimi çilov, ya plovun üzərinə qoyulurdu. Onlar arasında ət və tərəvəz kababları (bərg, döymə, tava, toyuq, balıq, badımcan, kudu kababı və s.) geniş yer tuturdu.

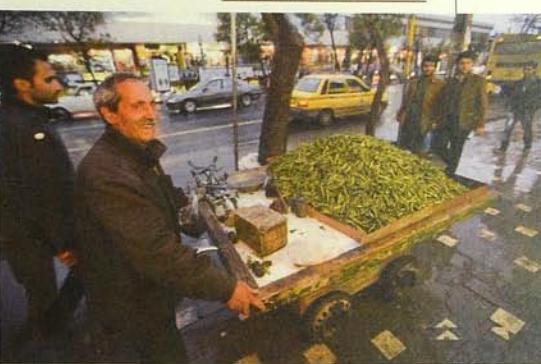
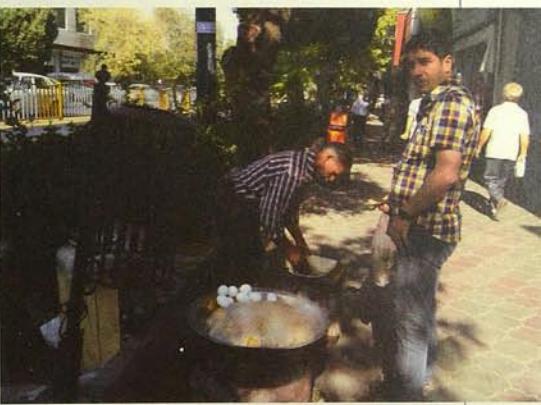
Karışık tərkibə malik xuruşlara ət, tərəvəz, göyərti və digər məmələtlər daxil idi. *Qara badımcan* xuruşu üçün badımcan soğanla birgə yağda qızardılıb ona qoyun, yaxud mal əti, zəfəran, abqora və ya əmanı limonunun suyu əlavə edilirdi. *Bamiyə xuruşu* (bibərə bənzəyən xırda tərəvəzdir), *qiymə* (*bıçaq qiymə*) xuruşu, kudu xuruşu, kərvəvüz xuruşu, *kəngər xuruşu* (bitki növüdür), *kök xuruşu* da demək olar ki, eyni qaydada bişirilirdi.

Biçaq qiymə

Sak xuruşu Təbrizə sonradan gələn yemək növlərindən biridir. Təzə dərilmüş ispanağın duzlu suda acısı çıxarılır və onunla birgə ət tikələri və ya rizə küftə suda qaynadılırdı. Qazana bir qədər noxud ləpəsi, yumru düyünün unu, bir qədər abqora da əlavə edilirdi. Bişidkən sonra üzərinə qızardılmış sarımsaq töküldü.

Səbziqovurma xuruşu kəvər, cəfəri və şənbəlilə doğranaraq yağda pörtlədilir, ona suda alaçığa bişmiş ət tikələri, lobya, limon, zəfəran əlavə edilməklə hazırlanır.

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, təbrizlilər meyvə və tərəvəzlərdən müxtalif təyinatda istifadə edirlər. Xörəklərlə yanaşı, suyunu çəkib onlardan içki düzəldir, qış üçün

*Səbziqovurma**Bişmiş çugundur satışı**Bişmiş paxla satışı**Bişmiş kartof, yumurta satışı*

Şorbalar. Təbriz mətbəxində şorbalar və duru xörəklər də önməli yer tutur. Müxtəlif bitki, tərəvəz və digər qarışq qidalardan hazırlanan şorbalar Lənkəran bölgəsində olduğu kimi, burada da "aş" adlanır. Duru xörəklər hesab olunan bütün növ aşlar ya ət bulyonunda, ya da sadəcə qaynar suda bişirilir, dərin boşqablarla çəkilərək süfrəyə əlavə yemək kimi verilirdi. Yaxşı həzm olundugundan və orqanizmə hərarət gətirdiyindən əksərən soyuq aylarda yeyilirdi. Duru yeməklər həm də müyyəyen hallarda — xəstəlik, yaxud hamiləlik vaxtı və ya doğuşdan sonra, eləcə də azyaşlılar üçün vacib sayılırdı.

Yarma aşısı ən çox yayılmış şorbalardan idi. Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycan kəndlərində düyü ilə bərabər, xarvarlarla yarma da tədarük edilirdi. Burada az ev tapılardı ki, şübhə çəğidi təndir qalananda yarma aşısı bişirilməsin [Nader Mirza, 13]. Yarma aşısı üçün qabaqcadan suda bişmiş ağ buğda günəşli havada qurudulur və sonra əl kirkirəsindən keçirilirdi. Suda həlim salan yarmanın içində ya təzə ət, ya da qaraqovurma əlavə edilirdi. Ət bişikdən sonra qazana qovrulmuş soğan və sarımsaq, göyərtılərdən yarpaq, qızılbaş, gəlinbarmığı, kəvər, çuğundur yarpağı və s. atılırdı. Yarma aşısı qışda qurut, yayda isə ayranla yeyilirdi.

Əriştə (Reşta) aşısı sadə qaydada bişirilirdi. Qaynayan suya yağda qovrulmuş soğan, yarı bişmiş noxud ləpəsi, sarıkök, qurut, duz-istiot atılır və kəsilmiş əriştələr əlavə olunurdu. Qış fəslində hələ yaydan tədarük edilən quru əriştədən istifadə edilirdi. Hazırda buna bənzər digər xörək — rıştə şiləsi də hazırlanır.

Əriştə aşısı

Umac aşısı (Ovdura) Azərbaycanın hər yerində bişirilirdi. Ona bəzi şəhərlərdə "Sultan Səncəri" deyildilər. Guya umac Sultan Səncərin ixtirasıdır [Dehxoda, 1348, 507]. Una su çıləməklə əllə kiçik xəmir kürələri ovulur və daha xırda olması üçün əlkədən keçirilirdi. Yağ-soğan qızardılıb üzərinə su töküfür, noxud ləpəsi və umac əlavə edilirdi. Sonda göyərti, quru reyhan və mərzə atılırdı.

Ayran aşısı və ya dovğa (doğa) ən çox yayılmış duru xörəklərdəndir. Dağ göyərtilərindən qızılbaş, gəlinbarmığı, ağcabas, surulu, əvəlik və s. ilə bişirilirdi. Qoyun qatığı su ilə çalınaraq qazana töküldürdü. Kəfgirlə asta-astası qarışdırılıb içində iki dəstə kəkklikotu və əgər narinc varsa iki yera bölünüb atılırdı. Bir qədər kərə yağı əlavə edilirdi. Yaxşı bişikdən sonra sarıkök, ətirli ədviviyat, duz-istiot töküldürdü [Nader Mirza, 1389, 54]. Bu xörək isti-isti yeyilirdi.

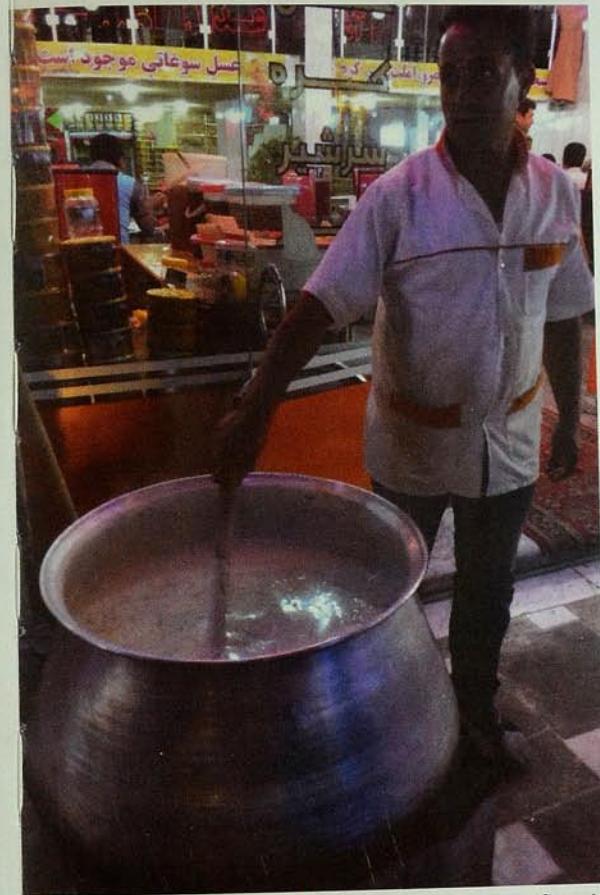

Ayran aşısına çox vaxt nehrə ayranından istifadə olunurdu. Hazırda isə çalınmış qatığa duz, su, yumurta, yumru düyü, noxud, lobya, maş, sarımsaq, göyərtilərdən — qazayağı, keşniş, cəfəri, ispanaq, bulaqotu, pərpərin, şüyd, reyhan və nana, bəzən isə soğança, eləcə də acı biber qatılır.

Ayran aşısı (Dovğa)

Təbrizdə Novruz bayramı günlərində, xüsusilə bayramın 13-cü günündə ayran aşısı bişirmək dəbdə idi. Müşahidələrimizə əsasən söyləyə bilərik ki, hazırda Ərdəbil yaxınlığında Səreyinin mərkəzi küçələrində böyük tiyanlarda dovğa bişirib satan yeməkxanalar fəaliyyət göstərir.

Dovganın küçə satışı. Səreyin

Ağarti məməlumatından hazırlanan digər şorba növü qatığ aşısı idi. Qatığ çalib ona suda natamam bişirilən xırda doğranmış yumşaq quzu əti, düyü, narinc və ya onun qurudulmuş qabığı, qovrulmuş sarımsaq, duz-istiot vurub ocaqda bulayırdılar. İçinə

doğranmış göyərti (qızılbaşdır, gəlinbarmığı, ağcabas, surulu, yarpaq, çobanyastığı, keşniş və s.) və ikiyə bölünmüş noxud ləpəsi atılırdı.

Qurut şorbası əsasən bahar fəslində hazırlanır. Quzunun kəlləsi və ya əti qaynadılır, ona əzilmiş qurut, noxud, yağda qovrulmuş soğan və sarımsaq əlavə edilir, baharda üzərinə təzə, qışda isə qurudulmuş göyərtilər atılırdı.

Qatiqləndən hazırlanan digər bir yemək növü isə "abduğ" adlanır. Sərin halda yeyilən, doğramacı xatrladan abduğ daha çox isti yay günlərində hazırlanır. Qatığ çalib içində kişmiş, xırda doğranmış xiyar, mərzə, göy soğan və şüyd qatılır.

Ləbəni şorbası hazırlamaqdan ötrü qatığ əvəzinə qurutu əzir, onun suyunda yağlı ət, noxud və düyü birgə bişirilirdi. İçinə qovrulmuş soğan, nanə və kəkklikotu da atılırdı.

Dəndilişli aşımı bişirmək üçün qovrulmuş soğana yarı bişmiş noxud ləpəsi, bir az doğranmış kəvər, duz və albalı qurusu atılır, üzərinə qaynar su əlavə edilirdi. Kiçik kasalarda verilən şorbanın içində çörək doğranaraq yeyilirdi.

Qovurma aşısı qaraqovurmadan hazırlanır. Qişa tədarük edilən bişmiş ət suda qaynadılır, ona noxud ləpəsi, göy soğan atılır və üzərinə çalınmış yumurta vurulurdu.

Suzi aşısı (Kəvər şorbası) doğranmış kəvər yağda qızardılıb, ona duz, un, sarıkök, yumurta və isti su əlavə edilməklə hazırlanır.

Kalış aşısı (Soğan şorbası) kəvər şorbası ilə eynilik təşkil edirdi. Lakin kəvər əvəzinə göy soğan qoyulur və izafi olaraq ona noxud ləpəsi də qatılır.

Kalaküs aşısı üçün soğanı qovurub üzərinə duz və su əlavə edilirdi. Qazan qaynamaga düşəndə ona qurut və quru nana atılırdı.

Bölgəyə məxsus məhəlli yeməklərdən biri də *tərətündə* (*tərətəvəndə*) adıdır. Bu şorbanın adı ona qatılan eyni adlı sarmaşığa bənzəyən bitkinin adından götürülmüşdür. *Təndir aşımı* isə heç bir göyərti atılmır, o, qiymə, noxud və yarmadan hazırlanır.

Daş kələm aşı digər şorbalar kimi bişirilsə də, sonda ona suda qaynadılmış kələm doğranıb qatıldı.

Daş kələm aşı

Həstərxan aşı hind toyuğunun ətindən bişirildi. Bu xörəyə xalq arasında "hinduşka aşı" da deyildi. Hind toyuğu suda qaynadılıb bulyonuna arpa və yaşıl noxud atılır, sonra isə üzərinə cəfəri səpildi.

Xingi aşı toyuq və hind toyuğunun bulyonundan hazırlanır. Ət suyuna kiçik xəmir dənələri, yerkökü və cəfəri atıldı.

Xəstə aşı az tutumlu olduğundan belə adlanırdı. Təkcə xəstələr üçün deyil, istənilən vaxt hazırlanır. Onun tərkibi doğranmış baş soğan, mərci, yumru düyü və müxtəlif gőyərtilərdən ibarət olurdu. Yeyilərkən içinə qatıq əlavə edildi.

Dəmi məhəlli yeməklərdən olub, maş, soğan və yumru düyunün qaynadılıb içinə sarıkök atılması ilə süfrəyə verilirdi.

Horra qaynar suya aram-aram un tökülüb qarışdırılır və ona duz, kərə və darçın əlavə olunmaqla hazırlanır.

İyda horrası un, şeker, kərə və darçınla bişirildi.

Noxud şiləsi üçün bişmiş noxuda yumru düyü, döyülmüş ət, cəfəri və kəvar qatıldı. *Yarma şiləsi* da eyni qaydalarla hazırlanır. Lakin göstərilənlərlə yanaşı, onun içində yarma da görmək olardı.

Şüyüdüllü şilənin tərkibi yumru düyü, mərci, soğan, sarıkök və şüyüddən ibarət idi.

Qara şilə üçün yağlı qoyun ətindən istifadə

edildi. Ət noxudla vam odda uzun müddət o qədər bişirilirdi ki, onlar tamamilə bir-birinə qarışırı. Soğan qovrulur, üzərinə azacıq su almaqla düyü də içinə töküldür. Bişənə yaxın içində bişirilmiş ət, nar turşusu əlavə edilir, üstüne quru nanə və mərzə ovulurdu.

Duru xörəklərin hazırlanma texnologiyası demək olar ki, eyni olsa da, onlar sayca çoxluq təşkil edir. Yuxarıda adları çəkilənlərdən əlavə, yoğurtlu aş, qaraqurut aş (suc aş), gicitkən aş, abqora şorbası, bibar aş, badımcان aş, zoğal aş, alu aş, turşulu aş, bugda aş, boran aş, albuxara aş, toyuq aş, tutmac və s. bu qəbildəndir.

Tutmac

Bu şəhərdə həmçinin, qonşu xalqların yeməklərindən (boş (bors), kotlet, peraşki və s.) də istifadə edilir. Qonşu xalqlar Təbriz mətbəxindən yararlanılsalar da, eyni zamanda təbrizlilər yaxın bölgələrin mətbəxindən bir sıra xörək növləri mənimsəmişlər. Onlardan biri də farslara məxsus şolezərd (*sarı şılə*) xörəyidir. Mərasim yeməyi olan şolezərd isladılmış yumru düyunü həlim bişirib ona şəkar, güləb, kərə yağı, badam və ədvayıyyat (zəfəran, hil, darçın və s.) qatmaqla almırırdı. Təbrizlilər bir neçə adda şılə hazırlayırlar. Ümumiyyətlə, "*şılə*" dedikdə suda həll bişmiş düyü nəzərdə tutulur və bu qəbilden olan eyni adlı yeməklərə Azərbaycan Respublikasında, xüsusiylə, Lənkəran bölgəsində də rast gəlinir.

Kotlet

• • •

Tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, Təbrizin qədimdən ticarət yollarının üzərində yerləşməsi, əlverişli təbiəti, iqtisadi baxımdan inkişafı ilə əlaqədar zəngin mətbəxi formalaşmışdır. Bu sahədə insanların zövqü baxışları da az rol oynamamışdır. Tədqiq edilən yeməklərin bir qismi ümumi regiona məxsus olsa da, əksəriyyəti məhəlli xüsusiyyətlərə malikdir və yalnız öyrəndiyimiz şəhərə aiddir. Buranın Azərbaycan Respublikası ilə bir çox ümumi və fərqli əlamətləri vardır. Düyüün geniş yayılması, xörəklərə ədvayıyyat və hobubatın bol qatılması və s. Təbriz mətbəxinin fərqləndirici cəhətlərindəndir. Bu şəhərdə xörəklərin say etibarilə çoxluğu da diqqət çəkir.

ŞIRNIYYAT VƏ İÇKİLƏR

Şirin ye, şirin iç, dadlı söyle.

Qidalar arasında şirniyyat və içkilər özünəməxsus yer tutur. İçkilər soyuq və ya isti halda istənilen yemək öynəsində qəbul edilir. Bilavasitə mədəni-iqtisadi inkişaf, şəhər mədəniyyəti ilə bağlı olan çeşidli şirniyyat növləri Təbriz mətbəxinin ayrılmaz hissəsidir. Bakı, Quba, Gəncə paxlavası, Zaqqatala və Bakı qurabiyəsi, Şamaxı mütəkkəsi, Bərdə nanı, Qazax, Şirvan qatlaması, Şəki halvası və ovması, Gəncə halvası, Muğan qəliti, Lənkəran külçəsi, Naxçıvan kökəsi, Ordubad dürməyi, Qarabağ kətəsi, Quba tixması və bükəməsi, Quba-Xaçmaz qoz çörəyi və digərləri məhəlli xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də ümumazərbaycan xarakteri daşımaqdadır. Bunların bir qismi Təbrizdə

də hazırlanır.

Mənbələr şirniyyat və içkilər haqqında. Şirniyyat hələ uzaq keçmişdən çox vaxt gündəlik deyil, əsasən bayram günləri, qonaqlıqlar, toy-düyün və xüsusi möşət mərasimlərində süfrəyə düzüldürdü. Təbii şirniyyat mənbəyi hesab olunan bal Azərbaycanda bütün dövrlərdə istifadədə idi və əksər qənnadıların tərkibinə qatılırdı. Ərəb coğrafiyasında Əl-İstəxri Azərbaycanda bolluğun hökm sürdürüünü bildirərək yazar ki, bəzi rayonlarda 2-3 man' balın qiyməti bir dirhəmdir [Valixanlı, 1974, 90].

Digər ərəb müəllifi İbn Hövqal qeyd edir ki, Azərbaycanda bal, ərinmiş yağı, ceviz, findiq, kişmiş və bütün başqa yeməli şeylər çox ucuzdur, demək olar ki, havayıdır [Valixanlı, 1974, 106]. Ərəbdilli mənbələrdən ölkəmizdə mövcud olan bir sira şirniyyat adları məlum olur. Məsələn, bal, nişasta və suyun qarışığından "faludac" adlı şirniyyat hazırlanır [Z.Bünyadov, 1989, 299]. Orta əsrlərə məxsus yazılı mənbələrdə Azərbaycanda şirniyyatın yüksək keyfiyyəti və hətta əmtəə xarakteri daşıdığı da qeyd edilir. Bu ölkədə artıq X əsrədə saf (rafinadlaşdırılmış) şəkar istehsal edilirdi [Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007, 131].

Ənənəvi şirniyyat adlarına orta əsrlərdə yaşamus şair və mütəfəkkirlərin əsərlərində də rast gəlmək olar. Məsələn, Qazi Bürhanəddin bal və şəkar, Marağalı Əvhədi bal və noğul, Hidayətşəkar, İmadəddin Nəsimi bal, şəkar və qənd, Nizami Gəncəvi külçə, paluda (palda), paxlava, halva və gülşəkar haqqında bəhs edir [Bünyadova, 2007, 210, 214]. Əsərlərində süfrə mədəniyyətinin tərənnümüne diqqət ayıran dahi şairimiz N.Gəncəvi "İskəndərnəmə" poemasında məşhur Novruz şirniyyatı şəkarburaya haqqında yazar:

شکرborه با نوک دندان بزار
شک خواهه را کرده مفدان دراز.

*Dişlərə sırr açır şəkarburalar,
Yedikcə insanın həvəsi artar*

[Nizami Gəncəvi, 2004, 223].

1. Təbriz məni 3 kq-a bərabər idi

Qədim şirniyyat növlərindən olan şəkarburanı təsvir edən N.Gəncəvi "Xəmsə" ni fars dilində qələmə almasına baxmayaraq, bu kəlməni Azərbaycan dilində olduğu kimi işlətmüşdür. Fars dilində sonu "bure" şəkilçisi ilə bitən digər sözlərə rast gəlinmədiyindən hesab edirik ki, "şəkarbura" sözündəki "bure" tərkibi "burmaq" sözündəndir. Cox güman ki, kənarları burularaq bükülən şirniyyatın adı "şəkar burmaq" mənasındadır.

XVII əsrədə Səfəvilər dövlətinə gələn alman səyyahı Adam Olearius Təbriz, Şamaxı və Azərbaycanın digər şəhərlərini gəzir, saraylarda açılan qonaqlıq mərasimlərinin təsvirini yaradır. O, qatı bəkməz (doşab), "halva", döyülmüş badam və qoz ləpəsi, bugda unundan hazırlanan şirniyyat və süfrələri bəzəyən çoxçəsidi yeməklər haqqında ətraflı məlumat verir [Adam Olearius, 1870, 755-756].

Təbriz mətbəxinə qonşu bölgələrdən daxil olan, un, badam, şəkar, yağı və ədvayıyyat tərkibli, paxlavaya bənzər "luz" ("lovzine") adlı şirniyyat tarixi mənbələrdə Abbasi

↳ Luz (Louzine)

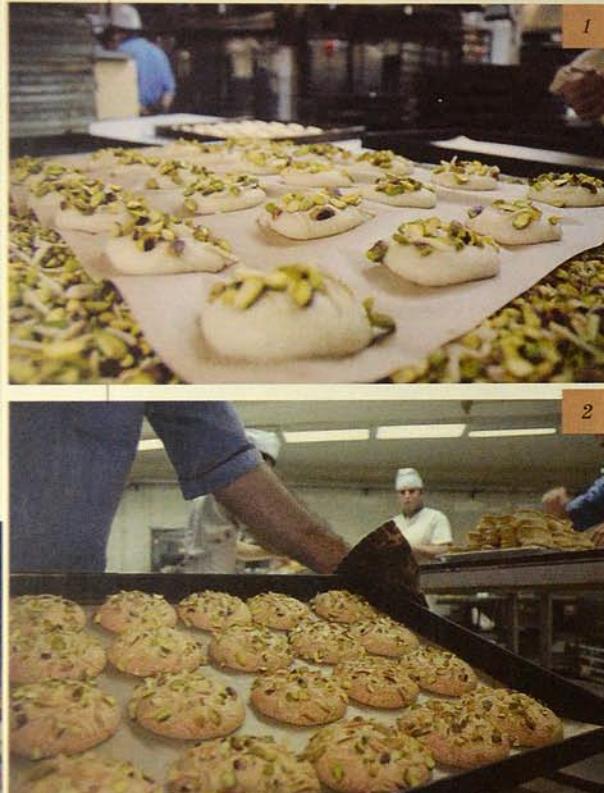
xəlifəsi Əl-Mütəvvəkkilin (847-861) sarayında bişirilən ən ləziz şirniyyat növü idi [Şakəd Saul, 1381, 289-290].

Əksər səyyahlar onlar üçün açılmış qonaqlıq süfrələrindəki içkilərdən bəhs etmişlər. Ö.Çələbi tabrizlilərin istifadə etdikləri içki növlərinə toxunaraq yazar ki, miskat üzümünün 7 növ şərəbi, mələki üzümünün təmiz şərəbi, quqnaz şərəbi, nar şərəbi, nar gülü şərəbi, əzvay rəngli şərab suyu, səhlani şərəbi, qış şərəbi, bal şirəsi, qara camaat üçün dari və düyüdən çəkilmiş yüngül içkiləri məshhurdur [Çələbi, 1997, 27].

Orta əsr Avropa səyyahları Təbrizdəki qəhvəxanalar haqqında qeydlər aparmışlar. J.Şardən şəhərin əksər küçələrində fəaliyyət göstərən qəhvəxana, qalyanxana, tiryəkxana və s.-dən söz açır [Şardən, 1993, 72]. Orada qəhvə və qalyandan başqa müştərilərə küknar içkisi də təqdim edildirdi.

Rus səyyahı F.Kotov qəhvəxanaların təsvirini verir: "Qəhvəxanının iki tərəfi şəbəkli taxta ilə əhatə olunmuş, axşamlar piysulza (çiraq növü – İ.M.) işqalandırılır. Qapıları qızıl suyu ilə işlənmiş, daxilində su ilə dolu hovuzları var. Ətrafində dəf, ney və zurna sədasi altında yeniyetmə oğlanlar rəqs edirlər" [Kotov, 2536, 67].

Şirniyyat. Ənənəvi Təbriz şirniyyatının tərkibinə və hazırlanma texnologiyasına nəzər salsaq, onlar iki qrupa — unlu və şəkerli qənnadı məməlatuna bölünür. Şirniyyatın adlarına gəldikdə isə onlar quruluşuna (fil qulağı, dil (zəban), piçanquştu (barmaga bənzədiyi üçün) və s.), tərkibinə görə (badam çörəyi, qoz çörəyi, kişmiş, şirin künçüd və s.) növlərə ayrılırlar. Bundan əlavə, şəhərin adını təcəssüm etdirən (Təbriz paxlavası, Təbriz qurabiyəsi, Təbriz nuqası, Təbriz irisi, Təbriz şüyü və s.) şirniyyat növləri də vardi. Bunlar istər gündəlik, istərsə də möşət mərasimlərində meyva və çərəzlərlə birgə süfrəyə verilirdi.

Qurabiyyənin hazırlanması

Təbrizdə halvanın müxtəlif çeşidləri (*qara halva, un halvası, umac halvası, girdəkan (qoz) halvası, səməni halvası, tel halva və s.*) yayılmışdı. Qara halvanı çalmaqdan ötrü un suda həll edildikdən sonra üzərinə şəkar, üzüm şirəsi, xırda doğranmış qoz ləpəsi və adviyyat (hil, mixək, darçın, sarıkök, zəncəfil, qara istiot) əlavə olunurdu. Duru məhlul tavada dağ yağıñ içində qovrulurdu. Qaşıqa yapışmayan, qızılı rəngə çalan kütə ocaqdan götürülür və ona şərbət tökürlərək ara vermadən tez-tez qarışdırılır. Halva boşqablarla çəkildikdən sonra üzəri müxtəlif həndəsi naxışlarla bəzədirildi. Xatırladək ki, halva yas mərasimlərində süfrənin vacib komponenti sayılmaqla bərabər, gündəlik də yeyilirdi.

Tel halva (Pəşmək)

Girdəkan halvasını bişirmək üçün əvvəlcə şərbət hazırlanır. Su və şəker qaynadıqdan sonra ocaqdan götürülür, ona güləb və zəfəran əlavə edilirdi. Ələkdən keçirilən un tavada qovrulduğdan sonra üzərinə yağ və hil atıldı. Azaciq bişidikdən sonra şərbətin yarısı, döyülmüş badam, ceviz, püstə, məhlul bir qədər qatılışında isə şərbətin qalan hissəsi töküldürdü. Girdəkan halvası əksərən böyük cillənin girdiyi şəbi-yəldə gecəsində çalınır, səhər yeməyində təzə lavaş çörəyi və südlə yeyilirdi.

Umac (Amac) halvasını çalmaq üçün una su cilənir və əllə ovulurdu. Alinan umaci ələkdən keçirib bir qədər qurutduğandan sonra yağıda qovrulurdu. Mütəmadi qarışdırılaraq üzərinə şərbət əlavə edilirdi. Bununla da, halva yağını üzə atmağa başlayırdı.

Paxlava qədim şirniyyat növlərindəndir. Ümumazərbaycan və ümumşərəf səciyyəsi daşıyan paxlava Baki, Quba, Gəncə, eləcə də İranın Yəzd, İsfahan və digər şəhərlərində xüsusi ustalıqla hazırlanır. Məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilən Təbriz paxlavası respublikamızın və qonşu ölkələrin ayrı-ayrı şəhərlərinə məxsus eyni adlı şirniyyatdan, həmçinin Türkiyədəki türk paxlavasından hazırlanma texnologiyası və görünüşüne görə fərqlənir.

Öldə etdiyimiz etnoqrafik məlumatlara görə keçmişdə Təbriz paxlavası xalq üsulu ilə azaciq fərqlər müşahidə edilməklə bir neçə növdə hazırlanır. Əvvəlcə püstə və badam təmizlənir, həvəngdəstədə döyüldükdən sonra ona hil və istəkdən asılı olaraq digər adviyyat qatılıqla içlik hazırlanır. Xəmir yoğurlarən süd və yumurtu sarısı qarışdırılır, üzərinə kərə yağı, maya əlavə edilir, bir neçə saat saxlandığıdan sonra isə kündələr tutulurdu. Nazik xəmir layları tavanın içində yağınlaraq üst-üstə yığılırdı. Sonuncu istisna olmaqla, lavaşların arasına içlik səpilirdi. Bütün laylar yağılsan da, ilk üç lay içliksiz, növbəti üç lay içliklə, sonrakı üç lay isə yenidən içliksiz üst-üstə yığılırdı. Romb şəklində kəsilən paxlavalar tava ilə birlilikdə firma, uzaq keçmişdə isə təndirə qoyulur, üzəri qızılı rəngə çaldıqda bişmiş hesab olunurdu. Paxlavalar firmanın

çıxarıldıqdan sonra tavaya qabaqcadan güləb, bal və ya şəkərlə hazırlanan şərbət əlavə edilir, daha sonra üzərinə içlik töküldürdü. Sonuncu lavaşa içlik səpilməsi Təbriz paxlavasının digər paxlavalardan fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir.

Təbrizlilərin ənənəvi bayram şirniyyatından biri də *bamiyədir*. Formasına görə eyni adlı tərəvəzə bənzədiyindən bu adla adlandırılmışdır. Bamiyə hazırlamaq üçün qaynar suyun içine zəferan, kərə yağı atılır və tədricon un əlavə edilir, qatı mayeyəbənzər xəmir halına gətirilirdi. Qarışdırılıb tam həll olduqdan sonra məmələt ocaqdan götürülərək soyudulurdu. Yumurta ilə birgə yenidən çalınır, duru xəmir dağ yağıñ içinə qif vasitəsilə töküldürdü. Bamiyələr qızardıqdan sonra yağıdan kəfkirlə yiğilir və güləb şərbətinə salınırdı.

Bamiya

Bamiya üçün şərbət güləb, limon suyu və şəkərdən hazırlanır. Qeyd edək ki, təbrizlilər bamiyəni adətən Ramazan ayında iftar süfrəsinə *zulbiyyə* ilə birlikdə verirlər. Bundan fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasında bamiyə istənilən vaxt bişirilir.

Zulbiyyə xəmiri üçün un, süzmə qatıq və ya xama, nişasta, habelə limon suyundan istifadə edilirdi. Bunlar yaxşıca qarışdırılıb duru xəmir halına gətirilirdi. Təqribən yarım saat saxlanılan xəmir elastik qifa, ləp qədimdə isə kiçik ölçülü kisəyə doldurularaq dağ yağına icinə düzəxtli şəbəkə formasında gozdırılırdı. Xəmir qızardıqdan sonra yağından çıxarılıb soyuq şirəyə salınırdı. Şərbət eynilə bəmisiyə şərbətində olduğu kimi hazırlanırdı. Zulbiyyə ənənəvi olaraq Ramazan ayında hazırlanırdı.

Zulbiyyə

Ramazan ayının gəlisi münasibətilə bölgənin digər şəhərləri kimi Təbrizdə bütün ailələrdə niyyət tutularaq bişirilən şirin çörəklərdən biri də fətir idi. Üzəri müxtəlif naxışlarla bəzədilən fətir adətə görə qohum-qonşuya paylanırdı.

Qusfil (*Fil qulağı*) adlanan şirniyyat növü görünüş baxımından fil qulağına bənzədiyindən belə adlanırdı. Fil qulağını hazırlamaq üçün yumurta sarısı yağıla calındıqdan sonra üzərinə güləb və aram-aram un əlavə edilirdi. Üç saat otaq temperaturunda saxlanıqdan sonra nazik yayılır və kəsilərək formaya salınırdı. Xəmirlər yağıda qızardılır, üzərinə püstə, şəkər və hil qarışığından ibarət məhlul səpilirdi.

Kamali çörək içəna xama doldurulmuş, pirojnayabənzər şirniyyat idi. Bişirilən zaman xəmir köpərkər partlayır və içindəki xama göründüyündən ona həm də "partlama" deyilirdi. Bu şirniyyat hazırda dükanlarda da satılır.

Fil qulağı

Kamali çörək (Partlama)

Tərək unu yağıda qovurub ona müxtəlif qidalar qatmaqla alınırdı. Məsələn, bal, zəfəran qatılardsa "bal tərəyi", doşabla calınardısa "doşab tərəyi", xurma şərəsi, zəncəfil, döyülmüş qozla olardısa "xurma tərəyi", qənd şərəsi, darçın, qoz vurulardısa "darçın tərəyi", zəncəfil, döyülmüş qoz və püstədən ibarət idisə "zəncəfil tərəyi" adlanırdı. *Düyü tərəyi* isə düyüunu ilə adı qaydada calinan halvaya bənzəyirdi.

Cevizli çörək bişirmək üçün yumurta sarısı və şəkər calınır, üzərinə un, qovrulub təmizlənmiş və döyülmüş ceviz ləpəsi əlavə edilirdi. Duru xəmir çay qaşığı ilə müəyyən məsafələr saxlanaraq tavanın içində tökülrən və firında bişirilirdi.

Badam çörəyinin xəmirini yoğurmaq üçün kasada yumurta sarısı taxta qaşıqla ağarana qədər calınır və yavaş-yavaş şəkər əlavə edilirdi. Məhlulun üzərinə döyülmüş badam, hil, güləb tökülərək qarışdırılırdı. Xatırladə ki, badam çörəyində buğda unundan istifadə edilmirdi. Kündələr findiq boyda tutulur və firında bişirilirdi.

Qutab xəmiri yumurta sarısı, kərə yağı, qatıq, şəkər, un və güləbla yoğrulur, içliyi isə döyülmüş badam, şəkər və hil qarışığından ibarət hazırlanır. Yayılmış lavaşlar stəkanın ağızı ilə kəsilsər və dairələrin içində içlik qoyulurdu. Onlar girdə şəkildə bükülür və qaynar yağın içində hər iki tərəfi qızılı rəngə çalanadək bişirilirdi. Hazırda isə yağıda deyil, firnda hazırlanır. Qızardılmış qutablar soyuduqdan sonra üzərinə şəkər tozu səpilirdi. Qeyd edək ki, eyni ad daşımamasına baxmayaraq, qutab Azərbaycan Respublikasında şirniyyat növü deyil.

Qutab

Reşteyi-xətayı şirniyyat üçün lay-lay düzülən əriştələrin arasına darçın, hil, şəkər tozu, döyülmüş qoz və badam əlavə edilir, sonda isə şirə qatılırdı.

Düyü külçəsi hazırlayarkən yumurta sarısı şəkərlə calındıqdan sonra üzərinə şəkər, güləb və kərə yağı töküldürdü. Yaxşıca qarışdırıldıqdan sonra məhlula tədricən düyü unu və bir qədər hil əlavə edilirdi. Məlumatçıların dediyinə görə, düyü külçəsinin xəmiri olə yapişmamalı, bork yoğrulmalıdır. Xəmirdən kiçik kündələr tutulur, üzərinə çəngəllə müəyyən həndəsi

fiqurlar çekilir və küncüd səpilirdi. Şirniyyat firnda bişirilirdi.

Reşteyi-xətayı

Düyü külçəsi

Zəncəfilli yağılı kökə hazırda bölgənin demək olar ki, bütün şəhərlərində hazırlanır. Un, süd və ya qatıq, kərə yağı, şəkər, yumurta, maya, bir çimdik duz və zəncəfdən ibarət xəmir yoğrulur və acidiqdan sonra kündələr tutulub üzərinə yumurta sarısı, zəfəran qarışığı çekilir və küncüd səpilib sobaya qoyulurdu.

Fəsəli üçün xəmir nazik yayılır, arasına qoz ləpəsi, zəncəfil, şəkər qoyulub bükülürdü. Sonra kəsilərək yağıda qızardılır.

Yuxarıda adları çəkilən şirniyyatlardan əlavə, hazırda təbrizlilərin süfrəsinə bəzəyən *badambura*, *latifa*, *dadlı*, *məşadi*, *napoleon*, *danmarki* (Danimarka krallığının şərəfinə adlandırılmış, bir neçə il əvvəl bəlkədə Məhəmməd Peygəmbərin (S)

karikaturaları çekildiyindən şirniyyatın adı "məhəmmədi"yə dəyişdirildi) və s. kimi şirniyyat növləri də vardır. Bunların bir çoxunu təkcə Təbrizdə deyil, Azərbaycanda yaşayan bütün əhalinin süfrəsində görmək olar. Qeyd edilən unlu şirniyyat növlərinin bəziləri ənənəvi xalq məsiştindən unudulmaq üzrədir. Bir qismi isə hal-hazırda Təbriz mətbəxinin ayrılmaz hissəsidir.

Məşədi

Məhəmmədi

Unlu qənnadılarla müqayisədə növ etibarı ilə azlıq təşkil edən şəkərlə qənnadılar xüsusi yer tuturdu. Çoxəslik bazaya malik *nabat*, *şəkər*, *kalla qənd*, *noğul* (zəfəranlı noğul, darçılı noğul, pişmişli noğul), *pəşmək*, *şirin kiñciüd*, *iris*, *nuqa*, *rahatlıluğunum* və s. bazarlardakı sexlərdə satış üçün istehsal olunurdu. Hazırda ən keyfiyyətli noğul istehsalı Urmia şəhərində reallaşır.

Urmia noğulu

Nabat

İris

Nuqa

Təbrizlilərin süfrəsində meyvə və tərəvəzlərdən hasil edilən şirniyyat da görmək olardı. *Xurma qısavası* (qaysava) hazırlanarkən xurmanın tumu çıxarılib yağı və azaciq su ilə bişirilir, üzərinə darçın, qurudulmuş qızılqıl ləçəkləri və zövqə görə şəkar səpilirdi. *Ərik qısavası* isə ya təzə ərik, ya da qurusu ilə eynilə xurma qaysavası kimi hazırlanır və çörəklə yeyilirdi. Ərikdən qaysava bişirmək Göyçə mahali və Naxçıvan bölgəsi əhalisi arasında da geniş yayılmışdır [Vəliyev, 2005, 32].

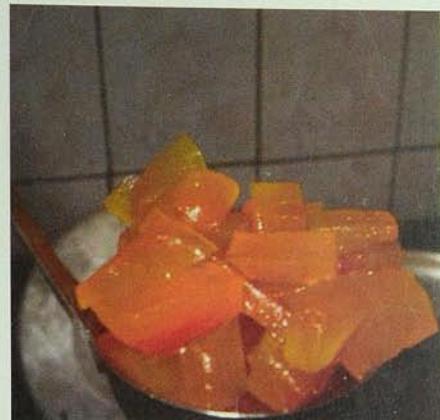
XIX əsrдə Təbrizdə əksər meyvə və giləmeyvələrdən (əncir, heyva, böyürtkən, ərik, ceviz, zoğal, alça, albali, gilas, zirinc və s.), təravəz və bostan bitkilərdən (badımcan, balqabaq, qarpız və s.), eləcə də çiçəklərdən mürəbbələr hazırlanır. Yetişmiş meyvələrdən *rıçal* da düzəldilirdi. Bunun üçün meyvə suda bişirilib əzilir, üzərinə şəkar əlavə olunurdu.

Gül mürəbbəsi

Əncir mürəbbəsi

Qarpız mürəbbəsi

İçkilər. İnsanın təbii ehtiyaclarından biri də içkidir. Mənbələrə əsasən söyləyə bilərik ki, tədqiq etdiyimiz bölgədə qədimdən bəri yaranan, tərkibi, istifadə qaydaları və təyinatı sonradan dəyişilən, unudulan içki növləri vardır.

Qədimdən ta indiyədək ən sadə içki növü su olmuşdur. Sadə və ya mineral sular yemək süfrələrinə qoyulur, isti yay günlərində sərinlaşdırıcı kimi içilirdi. *Şərbət* təbrizlilərin qidasının ayrılmaz hissəsi idi. Ərabca "şərbə", yəni "içmək" feli ilə adlandırılan bu içki növü "sorbet", "sorbetto" adı ilə Avropaya yayılmışdır. Bəzi türk tədqiqatçılarının fikrinə, şərbə altı əsrlik tarixə malikdir [Nakiboğlu, 2012, 253]. Lakin mənbələrə əsasən onun daha qədimdə yarandığını söyləmək olar. Azərbaycanın orta əsr şair və filosoflarının əsərlərində şərbətin adına rast gəlinir. Danışilan dövrə hətta şərbəti peşəsi də mövcud idi.

Keçmişdə daim süfrələrdə yer alan şərbə indi yalnız xüsusi mərasimlərdə — Ramazan, Mövlud bayramları, aza günləri, nişan, zifaf gecəsində, doğuşdan sonra zahu üçün və bəzi xəstələrə əlac məqsədilə hazırlanır. Bitki və meyva üzərinə dağ su və şəkar qatmaqla əldə edilir. Hazırda limon və xakşır (bitki növü) şərbəti daha çox yayılıb, nəzir məqsədilə də paylanılır.

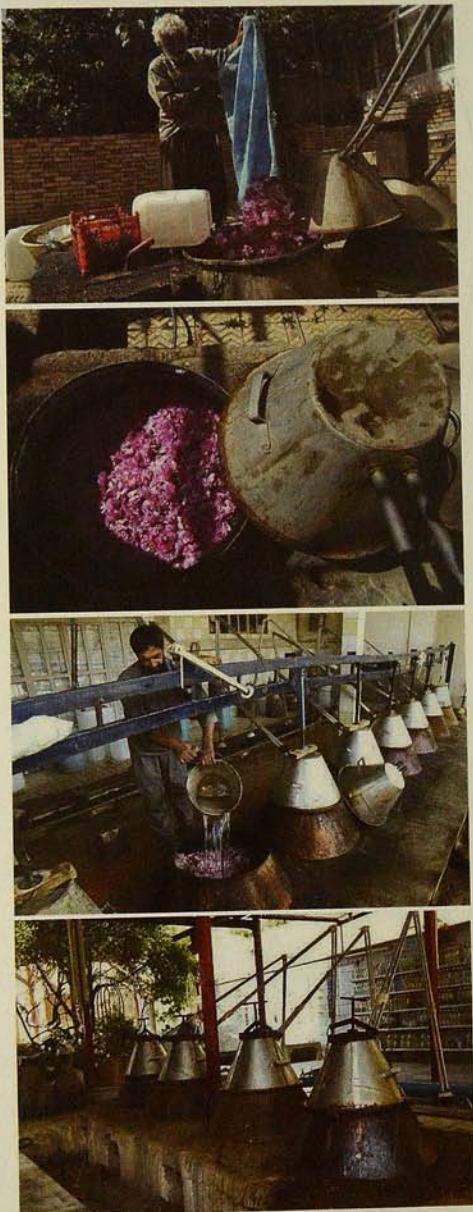
Xalqın istifadəsində olan isti içkilərdən biri də qəhvə idi. Qəhvə dəmləməkdən ötrü qovrulmuş qəhvə dənəcikləri üzündülür və qəhvədən su və şəkərlə birgə qaynadılırdı. Gündəlik içilən bu içki qonaq qəbulunda da təqdim edilirdi.

"Kükner" adlanan içki kişilərin qidasına daxil idi. Onu hazırlamaq üçün xəşxaşı dəmləyib suyunu süzür və o, məstedici vasitə kimi qəbul olunurdu. Şah Abbas tərəfindən qadağan edilməsinə baxmayaraq, etnoqrafik sorgulara əsasən deyə bilərik ki, xəşxaş suyundan düzəldilən bu içki sonralar da əhəmiyyətini itirməmişdi.

Qədimdə xalq arasında yayılmış məstedici içkilərdən sayılan şərabə İsləm dini qadağaya qoymuşdu. Lakin orta əsr şair və mütəfəkkirlərin əsərlərində geniş yer alması onu deməyə əsas verir ki, bu içki sonralar da içiliirdi.

Araç çəkmək üçün xalqın empirik biliklərinə əsasən mey qazandan istifadə edilirdi. Hərfi mənası "tər" anlamını verən araq mey qazana hopan su damlalarının, yəni cihazın tərləməsinin nəticəsində əmələ gəlirdi. Aritlanan bitkilər üstüne və altına daş parçası qoymaqla mey qazana tökürlər və vam ocağı qoyulurdu. Meylə qazanın arasındaki boşluq xəmirlə bərkidilirdi. Üstü su ilə doldurulan meyin ağzından su damcılayır və beləliklə də, içki hazırlanırırdı.

Müasir zamanda ən geniş yayılan, isti içki növlərindən olan çay bəhs edilən dövrə qidalara sırasına kütləvi şəkildə yenicə daxil olmağa başlamışdı. Araşdırıcılara görə, insan orqanizmi üçün bir sıra müsbət xassəni özündə birləşdirən çayın şəfaverici qüvvəyə malik olmasına əinlilər hələ 5 min il bundan əvvəl bildirlər [Əliyev, 2008, 393]. Çay IX yüzildə Yaponiya və Koreyada, 1824-cü ildə İndoneziyada, 1834-cü ildə Hindistanda, 1842-ci ildə Seylonda becərilmişdir. Avropa ölkələrində isə yalnız XVII əsrə ilk dəfə hollandalıların süfrəsində görünmüştü [Babayev, 1998, 93]. Azərbaycan Respublikası ərazisində çay ilk dəfə olaraq 1896-ci ildə Lənkəran qəzasında becərilmişdir.

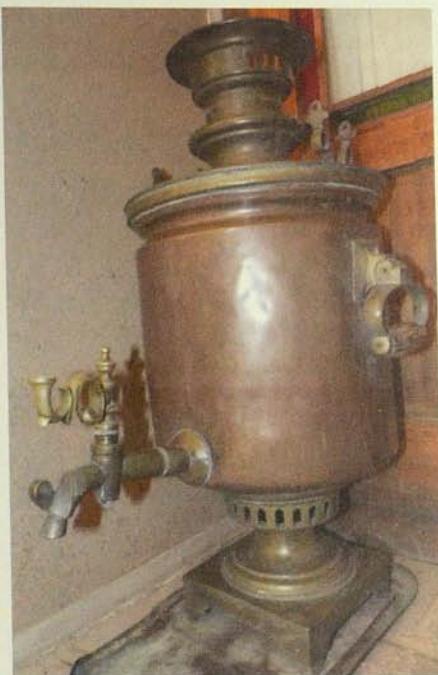
Çiçəkdən mey çəkilməsi

Çaydan istifadə ardıcıl olaraq Çindən Hindistan, İngiltərə, Rusiya, Azərbaycan və İrana keçmişdi. Baxmayaraq ki, Təbriz və onun yerləşdiyi bölgə İpək Yolunun üzərində yerləşirdi, aşağı kütlə qara çayla hələ tanış deyildi. Qara və yaşıl çay kütləvi şəkildə yayılmamışdan əvvəl daha çox meyvə və meyvə suyu qəbul edilirdi.

Xalq təbibrələri çaydan ilk dəfə şəfaverici vasitə kimi istifadə etmişlər. Ondan istifadənin yaşı təqribən 200 il olsa da, qara çay əhali arasında sürətlə yayılıraq əsas içkiyə çevrilmişdir.

Cay içmək üçün suyu əvvəllər qazan və avtavada qaynadırlılar [Mustafayev, 2010, 200]. Sonralar Rusyanın Tula şəhərində samovar istehsalının genişlənməsi çayın istifadəsini daha da artırdı. Samovarı ilk dəfə İrana gətirən Fətəli şahın (1797-1834) oğlu olmuşdur. Rəşt şəhərinin hakimi şahzadə Məhəmməd Mirzəyə 1820-ci ildə (h.-q. 1236) Rusiyadan samovar hədiyyə verilmişdi. Şahzadə samovara od salmağı, çay dəmləməyi öz kənizinə öyrətməşdi. Sonra o, həmin samovarı kənizlə birgə Fətəli şah təqdim etmişdi [Əfşar, 1370, 768]. Abbas Mirzə də Təbrizdə çalışan rus tacirlərindən samovar əldə edib, Tehran sarayındə yaşayan qardaşına hədiyyə vermişdi. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, baş nazir Əmir Kəbir bütün misgərləri toplayıb onlara xaricdən gətirilmiş samovarın nümunəsində samovar düzəltməyi tapşırılmışdır [Haşimi Rəfsəncani, 125].

Rus-İran müharibələri dövründə Azərbaycanın bir çox kənd və şəhərləri samovarla, eləcə də çayla yenicə tanış olurdular. İranda çayın əkilməsi Nəsrəddin şahın hakimiyəti dövründə baş tutmuşdu. Lakin çay plantasiyalarının artırılması Məşrutə İnqilabından sonra daha geniş vüsət aldı [Əfşar, 1370, 765]. Çay XX əsrə kütlə arasında sürətlə yayılırdı. Tədricon qəhvəxanaları əvəz etməyə başlayan çayxanalar əhali arasında sosial birliliyi artırırdı. Əsasən kişilərin toplandığı çayxanalarda müxtəlif stolüstü oyunlar (nərd, şahmat və s.) oynanılır, qəlyan çəkilirdi. Buraya təkcə çayxor adamlar deyil, həm də

gündəlik xəbərləri dinləmək, həmşəhərliləri ilə əhvallaşmaq istəyənlər gəlirdilər. Müasir dövrdə qəlyanxanalar çayxana funksiyasını daşımağa başlamışlar.

Qalyanxana

Hazırda daha çox qalyanaltıda (sübhənə) və qonaq qəbulu zamanı çaydan geniş istifadə edilir. Çay süfrasına limon, doğranmış kəllə qənd, şirniyyat, qurudulmuş meyvə (alma, tut, qaysı, kişmiş, xurma, əncir və s.) və çərəzlər qoyulur.

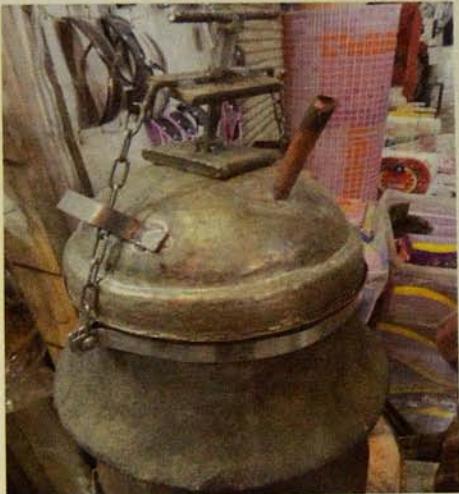

Bəhs edilən dövrədə müxtəlif meyvə və müalicəvi otları — darçın, kəklikotu, mərzə, yarpız, məkkəgülü, gavzəban (maldili) və s. dəmlənarək isti içki kimi qəbul edildi. *Gilənar çayı* (albalı çayı), *narış çayı* (qurudulmuş narinc qabıqları) və digər meyvələr çay yarpaqları kimi dəmlənib içilirdi.

Xalq arasında meyva suyu geniş yayılmışdı. Əksər meyvələrdən şirə düzəldildi. *Gilas*, albalı, üzüm, *gilənar* əzilərək şirəsi çıxarıldı.

Bitki, ədviyat və güllərdən (qızılıgül) buxarlanma üsulu ilə içki düzəldildi. *Güləb* çəkilən kimi onlar da lülayı olan mey qazanlarında müəyyən bir proseslə başa gəlirdi.

Mey qazan

Meyvə və giləmeyvələrdən *xoşab* hazırlanırdı. Meyvələr suda qaynadılıb, üzərinə şəker töküldür. Qiş mövsümündə qurudulmuş meyvalərdən istifadə edildi.

Ağartı məməlatindən süd, bulama, ayran və digər içkilər əhalinin qida rasionunda önemli yer tuturdu. Bunlardan başqa, südə müxtəlif əlavələr də qatıldı. Yetişmiş üzüm, tut və xurmadan bişirilirən doşab südlə qarışdırılaraq içilirdi.

Səhləb bitkisinin qurudulmuş kökünü həvəngdəstədə əzir, şəkar qatıb süddə bişirirdilər. Bu içki həm də öskürək xəstəliyinin, boğaz ağrısının dərmanı sayılır. Keçmişdə səyyar səhləbcilər şəhərdə adla tanınardılar.

• • •

Araştırmalar göstərir ki, Təbriz şəhərində hazırlanmış içki və şirniyyatlar çoxçəsidi, zövqlü olmaqla bahəm, onlar qədim ənənələrə əsaslanır. Şəhər qadınlarının kəndlilərdən fərqli olaraq çöl-tarla işlərindən azad olması onların mətbəx yaradılığının hərtərəfliliyinə təkan verirdi. Digər torəfdən isə şəhərin yüksək mədəni səviyyəsi və təbrizlilərin milli dəyərlərə sadıqlıyi dinamik inkişafın əsasını təşkil edirdi.

QIŞA TƏDARÜK QİDALARI

Hər bir xalqın tədarük etdiyi, konservləşdirdiyi yeməkləri onun qidalanma mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Keçmişdə qıtılıq və cətinlik üzündən bu hal daha geniş vüsət alır, bütün el-oba yığışaraq qarşılıqlı köməklək nəticəsində öz ailəsinin azuqasını hazırlayırdı. Ərzaq ehtiyatının əvvəlcədən tədarük edilməsinin digər səbəblərindən biri də qida məhsullarının yetişmə müddətinin müxtəlif olması və onların tədarükünün mövsümü səciyyə daşımıası ilə bağlı olmuşdur [Mustafayev, 2010, 180]. Başqa bir amil isə qida artıqlığı yaranarkən texniki baxımdan onu saxlamağın mümkünüslüyü idi. Bu qidalar tərkibi və hazırlanma üsuluna görə tipoloji baxımdan müxtəlif növlərə ayrılırlar. Ət məməlati, taxıl mənşəli qidalar, meyvələrdən hazırlanmış konservlər və s. uzun müddət saxlanıla bilirdi.

Ət və süd məhsulları. Ət və ağartı məhsulları kaloriliyi ilə özəllik təşkil edir. Buna görə də əhali qış tədarükündə heyvan mənşəli qidalara dəhaçox meylli idi. Yay fəslində təbii otlarla qidalanmış heyvanın əti dadlı və faydalı olurdu. Varlı və orta tavanlı ailələr soyuq fəsildə təzə kəsilmiş heyvanın əti ilə yanaşı, həm də yayda tədarük gördükleri yağıda qovrulmuş ətdən istifadə edirdilər. Quyruq qovrularaq yağı çıxarılır və at həmin yağıda bişirilirdi. "Nicar" deyilən ət tikələri abgərdənlə küplərə doldurulur, qışda isə qarmaqla çıxarırlırdı. Ondan şıla, abquş və digər xörəklər hazırlanır. Xalq arasında "qaraqovurma" adı ilə məlum olan bu azuqə zirzəmidə, ya da həyətlərdəki çalalarda saxlanılırdı. Bir çox evlərin zirzəmisində məhsulların saxlanılmasıdan ötrü çala qazılırdı.

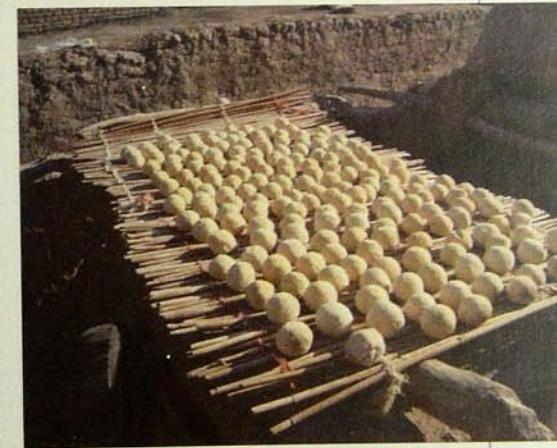
Quru balıq plov xuruşlarından sayılırdı. Onu hazırlamaq üçün balıq duzlanır, təndirdə hisa verilir və parçaya bükülərək sərin zirzəmida asılırdı.

Kərə yağı, qoyun quyruğu uzun müddət saxlanıla bilirdi. Bunun üçün kərə yağı duzlanıb qoyun qarına və ya şirələnmiş qıl qablara (küp, bərni, bardaq, çölmək

və s.) doldurulurdu. "Sələ" adlandırılaraq qurudulmuş qursaq isladılır və qabların ağızı onunla bağlanır. Qoyun quyruğu əridilir, ona duz, sarıkök qatılır və ehtiyat üçün "tunga" deyilən ağızı dar saxsı qablara yığılırdı. Pendir də küplərdə və qoyun dərisində saxlanılırdı. Sonuncu "motəl pendiri" adlanırdı.

Qurut qatıq, yaxud ayrıandan düzəldilirdi. Qatıq torbalarda süzülərək duzlanır və girdə şəkildə qurudulurdu. Qurut istifadə zamanı yuyulur və müxtəlif xörəklərə (qaraqurut aş, ləbəni şorbası və s.) qatılır. Əzilmiş halda onun üzərinə cürbəcür doğranmış göyərtilər — pəncərə sapılaraq yeyilirdi.

Qurut

Bitki mənşəli qidalar. Bitki mənşəli qidaların tədarükü əhəmiyyət daşıyırırdı, çünki onları istanilən fəsildə əldə etmək mümkün deyildi. Əksər evlərdə düyü və taxıl ehtiyatı olurdu. Yarma düzəltməkdən ötrü buğda dibəkda döyüldürdü. Büyük ailələr məxsus geniş sahəli həyətlərdə dayaz quyu qazılır və dibək orada yerləşdirilirdi. İki nəfər dibəyin başında oturub növbələşərək böyük toxmaqla taxılı döyürdülər. Qabıqı çıxıdan sonra onu məcmayı, yaxud taxta hövşər ilə atıb-tutur, hövsəyir, yerli dialektdə desək, bugdani əfsəyib kəpəyini uçururdular. Kirkirədən keçirilən buğda təlislərə (kisə) yiylirdi.

Qovut üçün buğda qovrulub, kirkirədən keçirilir, bəzən ona ərik tumu və badam da əzilib qatlardır. Yeyilən zaman üzərinə doşab, şəkar və ya süd əlavə edilirdi.

Paxlalı bitkilər (lobya, noxud, mərci və s.) və hobubat (buğda, çovdar, düyü, yulaf, qarğıdalı, arpa) tədarük edilən ərzaqlardan idi. Qurudularaq saxlanılan hobubatdan soyuq fəsildə müxtəlif yeməklər bişirilirdi. **Qovurğa** hazırlamaq üçün buğda, noxud, mərci və s. sacda, yaxud təndirdə qovrulur, üzərinə duz atılırdı. Bu qida uzun qış gecələrində yeyilir, Xıdır Nəbi bayramında süfraya düzülürdü.

Buğda suyu və unla yoğrulmuş xəmirdən bişirilən *səməni halvası* kündə şəklində yumurlanır və qısa saxlanması üçün qurulurdu. O, yeməzdən əvvəl nəm parçaya bükülür, islanaraq yumşalır. Bu, xalq arasında "*səməni alçörəyi*" adlanırırdı.

Lavaş bişirmək bölgədə an geniş yayılmış tədbirlərdən olmuşdur. Şəhər üçün sərt iqlim şəraiti səciyyəvi olduğundan qadınlar bir neçə aylığa çörək ehtiyatı görməyə məcbur idilər. Qonşu və qohum qadınlar növbə ilə bir-birinin evinə elcariya (imacılık) gedir, bəzən ərzəğayı şərkiqli qoymaqla lavaşları paylaşdırırlırlar. Bu tipli qarşılıqlı yardım forması "avaca", "madəd" adı ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan və Qərb bölgəsi üçün də xarakterikdir [Məmmədova, 2011, 137-138].

Əriştə kəsməkdən ötrü məhəllə qadınları isti yay günlərinin birində başbılən xanımın evinə toplaşırlırlar. Hər kəs özü ilə bir qab

un gətirirdi. Təcrübəli birisi taxta tabaqda xəmir yoğurur, digərləri hərə bir işi – kündə tutmaq, yaymaq, kəsmək və s. icra edirdilər. Kəsilmiş uzun əriştələr ipdən asılır, altına parça salınırdı. Xəmirlər quruduqca parçanın üstüne töküldürdü. Onları sacda qovurub qısa saxlayırdılar. Xatırladək ki, keçmişdə əriştə bazarlarda satılmazdı.

Parçaya bükülmüş lavaşlar evin zirzəmisindəki tavandan asılmış taxta lövhənin üstünə yiylirdi. Bu üsul qidanı gəmircilərdən qorunmaq məqsədi daşıyırırdı. Qurumuş lavaşı yumşalmaqdan ötrü yeyilərkən üzərinə su cilənirdi. Ümumiyyətlə, lavaş azərbaycanlılar yaşayın bütün bölgələrdə bişirilir.

Təbriz mətbəxi meyvə-tərəvəz və göyərtilərdən tədarük edilən yeyəcaklərə zəngin idi. Şəhərin bağ-bağatı və bostan sahələrinin genişliyi buna zəmin yaradırdı. Meyvələrin qısa saxlanması ilə bağlı müxtəlif qaydalar mövcud idi. Üzüm, alma, armud, heyva və nar zirzəmilərdə ipdən asilaraq qısa saxlanılırdı. "Asma" adlı bu meyvələr soyuq fəsildə həm də satış məqsədi daşıyırırdı.

Qax meyvələrin qurudulmasından hazırlanırırdı. Ağacdən tökülen almalar metal, yaxud saxsı qablara düzülürdü. Çörək bişirib qurtardıqdan sonra təndirin külü toplanılaraq odu azaldılır, sonra həmin qablardakı almalar orada bişirilirdi. Gilas, tut, əncir, şəftali, gavalı, alça, ərik, iydə, innab, yemişan və digər meyvə və giləmeyvələr açıq havada həsir üzərinə sərilərək və ya torbalarda həyətdəki qənarədən asilaraq qurulurdu. Onların bir çoxundan qış fəslində xoşab hazırlanırırdı. Gavalı və alça duzlu suda pörtlədilib qaxlaşdırılırlırdı. Albuxara üçün həmin meyvələr kömür tüstüsünə verilirdi.

Əriş qurutmaqdan ötrü meyvə yiğimina iyun ayında başlanılırırdı. Meyvə toplanılmasına məhəllənin gəncləri, hətta uşaqlar da qoşulurdular. Əriş tabaqlara yiğilərəq talvarlarda saxlanılırdı. Təbərzə ərikləri ikiyə bölünərək tumu çıxarırlırdı. "Qaysı" adlanan əriş qurusu ayrıca yeyilir, duru xörəklərdə (xuruşlar, bozbaş, əriştə aşı və s.) istifadə edilirdi. Qaysidan qaysava da bişirilirdi.

Əriş qurudulması

"Şəkərbadam" adlı şirniyyat qaysıdan hazırlanır və o, uzun müddət saxlanmaq üçün nəzərdə tutulurdu. Meyvə tumu çıxarılib qurudulur və içərisinə badam qoyulurdu. Şəkərbadam yeyilərkən şirəyə salınırdı. Təbrizlilərin çay süfrəsində şirəyə salınan qurudulmuş eksər meyvələri görmək olardı.

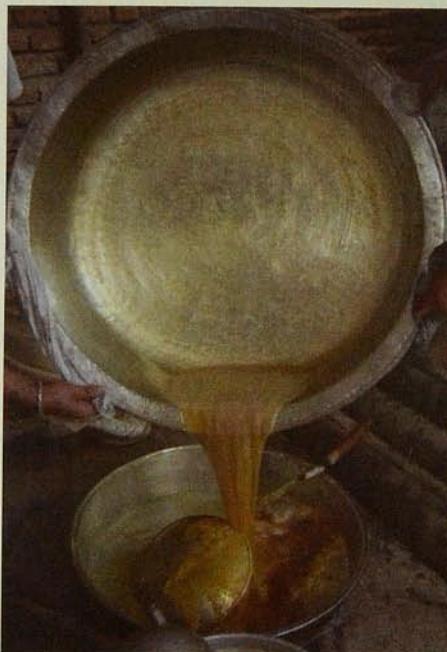
Sucuq (Basdıq və ya baslıq) Təbrizlə bahəm, qonşu bölgələrdə də yayılmışdır. Onu hazırlamaq üçün sapa düzülmüş qoz ləpəsi un (hazırda nişasta) və doşab qarışığı olan mayenin içini salınırdı. Açıq havada quruduqdan sonra eyni ölçüdə kəsilsər və üzərinə döyülmüş badam və qənd tozu sepişirdi.

Miyənpər hulu, ərik, əncir və armuddan düzəldilir, qış faslinə tədarük məqsədilə hazırlanır. Armudun çayırdayı, ərik, hulu və ya şaftalının tumu çıxarılaraq ipə düzülür və təbii qaydada qurudulurdu. İçinə bal (şəkər də ola bilər) və döyülmüş qoz qarışından ibarət içlik doldurulurdu. Yeyilməzdən bir müddət qabaq yumşalması üçün nəm parçaya büküldür. Xatırladaq ki, hazırda miyanporu Təbrizlə yanaşı, Naxçıvan süfrəsində də görmək olar [Naxçıvan mətbəxi, 2012, 269].

Təbriz bağbanları adətən bazara çıxara bilmədikləri üzümü tədarük edənlərə verirdilər. Üzüm qurudularaq *kışmiş, mövüç* hazırlanır və eləcə də artıq qalan məhsuldan *doşab* (*bəhməz*) bişirilirdi. Onu hazırlamaq üçün üzüm salxımları gilənlər və bez torbalara töküldür. Üçbucaq şəkilli iki ağacın ortasından asılan torbanın ağızı büzülür və ortasından keçirilən taxta ilə burulub sıxlıdır. Beləliklə, üzümün suyu çıxarılrıv və azacıq odda bişirilirdi.

Doşab uzun müddət keyfiyyətini qoruyan qidalardan idi. O, tut və xurmadan da düzəldilirdi. Doşab bir çox qidalara qatılır və ayrıca qəbul edilirdi. Şəkər az tapıldığından tut doşabından istifadə edərək qış üçün müxtəlif meyvələrdən mürəbbələr bişirilirdi.

Yağlı yeməklərdə istifadə edilən *narşərab* da yuxarıdakı qaydada nardan hazırlanır. Qeyd edək ki, xörəkla qəbul etməkdən və turşu hazırlamaqdən ötrü üzüm suyundan *sirkə* qoyulurdu. *Abqora* qoradan, *sirkəsi* isə

Doşabın süzülməsi

sirkəyə qənd şirəsi qatmaqla əmələ gətirilirdi. *İskəncəbi* (*iskəncəbin*) demək olar ki, sirkəsi ilə eyni qaydalarla düzəldilirdi [Seryani, 1386, 326]. *Ablimu* yetişmiş, turş limonun suyunu çəkməklə əldə edilir, yağlı xörəklərlə yeyilirdi.

Qış tədarükünə *səbzicət* da daxil idi. Keçmişdə istixanalar olmadığından soyuq aylarda göyərti tapılmazdı. Göyərti qurudulmasına payız fəslinin əvvəllərində başlanırdı. Səyyar göyərtisatanlar uzunqulaqlara yüklediyi mallarını hər dəfə bir məhəlləyə gətirirdilər. Qonşu qadınlar qabaqdan razlaşıqları gündə göyərti alır və köməkləşərək növbə ilə hər gün birinin evində göy arıtlamaq üçün yiğisirdilər. Səbzilər təmizlənib yuyulur və kölgəlikdə süfrə üzərinə sərilişərək qurudulurdu. Qurumuş göyərtilər 3-4 gündən sonra torbalara yiğilirdi. Bəziləri isə hörülüb zirzəmidən asılırdı. Aş üçün sozu (*kəvər*), cəfəri, keşniş, ispanaq, təlxun, dolma üçün şüyd, mərzə, kəvər, umac aşı üçün reyhan və ümumi istifadədə nanə, əvəlik və s. qurudulurdu. Bunlar həm qidalanma məqsədi daşıyır, həm də təbabətdə istifadə edilir.

Badimcan qurudulmaq üçün içi boşaldılaraq ağac budağına keçirilirdi. Qışda isladılaraq ondan dolma bişirilirdi. Tərvəzəldən *pomidor* və acı *biber* də tədarük edilirdi. Doğranularaq qurudulmuş pomidor taskababı və səbzi qovurmaya atılırdı.

Qış tədarük qidaları içərisində turşular (*şorabalar*) müəyyən yer tutur. İştah gətişən, xörəyə dad verən turşular müxtəlif təravəz, meyvə və səbzicətdən hazırlanır. Sirkə, duz və ədvayıyyat turşuların əsas tərkibi sayılardı. Sirkə turşularla bahəm, ərzaqların uzun müddət saxlanılması üçün onlara qatılır, həzmə asanlaşdırmaqdən ötrü həm də ayrıca qəbul edilirdi. Tarixçisi şərab qədər qadımlərə gedən sirkəni qədim misirlilər, aşurlar, babililər, yunanlar və romalılar tanrıydırlar. Hətta tarixi mənbələrdən qədim dövrədə sirkə üzərinə vergi qoyulması da məlumdur [Budağı, 1391, 23-24]. Bəhs etdiyimiz dövrədə Təbrizdə çoxlu turşu növləri vardı.

Həftəbicar turşusu yerköyü, gül kələm, lobya, istiot, sarımsaq, kərvəz, sirkə və ya duzlu su ilə qoyulurdu.

Badimcan turşusu hazırlamaq üçün yarılmış qara badimcanı acılığı getsin deyə, suda pörtlədib içinə sarımsaq, duz-istiot, yerköyü, quru nanədən ibarət içlik doldurulurdu.

Bu turşu Bakı və Lənkəran bölgəsində də geniş yayilaraq "sirkə-badimcan" adıyla tanınmaqdadır. *Hallı badimcan* turşusunu düzəltmək üçün bişmiş badimcan əzilir, ona sarımsaq, cirə və nanə qarışdırılaraq sirkəyə qoyulurdu.

Şor xiyar turşusu üçün kiçik xiyarlar sarımsaq, tərxun, istiot, kərvəzlə birgə duzlu suya salınırdı.

Şor yarpaq dolma bişirmək üçün nəzərdə turşulurdu. Təzə dərilmış kişmiş üzümün yarpaqları şüşə qabda çinlənir, üzərinə duz və dağ su töküldür.

Kərvəzüy doğrayıb qaynadır, suyuna duz-istiot, yerkökü, gül kələm, lobya və sarımsaq qatmaqla *kərvəzüy* turşusu hazırlanır.

Sarımsaq turşusu təzə dərilmış sarımsağın qabığını soyub sirkəyə salmaqla qoyulurdu. *Soğan* turşusu üçün xırda soğanlar seçilir, qabığı soyulduğdan sonra o, duz-istiot, nanə, tərxunla sirkəyə tutulur.

Ləbləbi (*Cuğundur* və ya *pazı*) turşusu düzəltmək üçün yetişmiş cuğundurlar fal-fal doğranıb üst-üstə yiğilir, üzərinə duzlu və sirkəli su töküldür.

Lobya (*Paxla*) turşusu üçün göy lobya xırda doğranılib, sarımsaq, duz-istiot və tərxunla birgə sirkəyə qoyulurdu.

Qoraturşusu düzəldilərkən hələ yetişməmiş üzüm salxımları dərilib gilənlər və yaşıl qoralar suda qaynadılırlar. Soyuduqdan sonra üzərinə sirkə və ya abqora alınır.

Qovun (*Yemiş*) turşusu üçün tam yetişməmiş yemişlər düzbucaq formada doğranılar və yumşalmaqdən ötrü əhəng suyuna salınırdı. Azacıq saxlanıldıqdan sonra sirkəli suya qoyulurdu.

Lavaşa alça, gavalı və ərikdən düzəldilirdi. Meyvənin tumu çıxarılaraq qaynadılır və mət halında məhlul iri sinilərə sərilişərək qurudulurdu. Bu turşu Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrinə xasdır.

Şanı turşusu turşasının dada malik olurdu. Ağ, ya qara şanı budaqları yuyulub, suyu dərilir, sonra onun üstüne sirkə töküür, bir qədər nabat, eyni zamanda yetişməkdən ötrü kömür parçaları və nal da atılırdı. Şuşə qablarda saxlanılan şanı turşusu 10 günə hazır olurdu. Bundan başqa, alma, armud,

heyva, albalı, gilənar və s. meyvələrin turşusu da onrlara sirkə və gøyərti qatılmaqla alınır.

Hazırda banan, kivi, alma, armud, ərik, əzgil, axta zoğal, alça, albalı, əncir, qoz, narnıgi, limon, pomidor, bibər, zeytun, gülpər, ənbə, yumurta və başqa qidalardan da şorabalar hazırlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər növ turşunun əmələ gəlməsi üçün isti temperatur lazım gəlir. Onlar əsasən şüər qablarda sərin yerdə saxlanılır. Etnoqrafik sorgulara əsasən söyləyə bilərik ki, XX əsrin ortalarından təbrizlilər qısa tədarük məqsədilə taxıl və maye ərzaqları küp qablarda evin zirzəmisi qoyurdular. Keçmişdə soyuducu olmadığından ət, abqora, limon suyu, quyrıq yağı və digər məhsulları zirzəmidən əlavə həyətlərdəki quyular da salladırdılar.

Qış tədarükü ərzaqlaqlarla tükenmirdi. Bildiyimiz kimi, keçmişdə xörək bisirmək üçün yanacaq vasitəsi odun olmuşdur. Hər bir ailədə hələ yay və payız fəslindən odun və kömür tədarük edilirdi. Əsrlər boyu bitkilərin kimyəvi xüsusiyyətlərini sınadandan çıxaran xalqın qənaətinə görə, söyüd, sənubər ağacları, o cümlədən çürük və yaş odunun ocağı xörəyi korlayar, orqanizma zərərli ola bilər. Odun yaxşı olar ki, ərik, badam, saqqız ağacından olsun [Nader Mirza, 14]. Xörəklərin hazırlanmasında xalq arasında sınadandan çıxmış ənənəyə görə hər ağacın odunundan ocaq qalanmazdı.

Kələm turşusu

Goyəm turşusu

Albalı turşusu

MƏRASİM YEMƏKLƏRİ

*Əzizim, dur gedək biza qonaq
Sənə bişirim quymaqla qayğanaq.*

Təbrizin mətbəx mədəniyyətinin zənginliyi özünü müxtəlif mərasimlarda daha qabarlıq şəkildə göstərir. Hələ orta əsrlərdə şəhərin süfrə mədəniyyəti əcnəbi müəllifləri colbedirdi. Xalq yemək və içkilərin hazırlanmasında bütün qabiliyyətini, bilik və bacarığını ortaya qoyur, bayram və mərasimlərdə süfrələri ləziz və müxtəlif çeşidli yeməklərlə, meyvə-çərəz, xüsgəbar xonçaları ilə bəzəyir, lətfəftəli və xoşəamlı içkilər hazırlayırlar, ağır el yiğnaqlarını, el toylarını, şərafətlə qonaqlıqları yemək-içmək süfrəsi ilə rövənqəldirdirdi [Azərbaycan etnoqrafiyası, II cild, 2007, 160-161].

Təbrizdə hazırlanın xörəklər mərasim və gündəlik olmaqla bir-birindən öz koloriliyinə, məsref olunan fiziki zəhmətə və digər əlamətlərinə görə forqlənirdi. Bundan başqa, hər fasla uyğun olaraq yeməklərin tərkibi dəyişirdi. Lakin bir cəhəti da qeyd edək ki, istonilən fəsil və ya mərasimlərdə əhalinin gündəlik qidasını əsasən düyü təşkil edirdi. İlk baxışdan adı görünən yeməklərin müxtəlifliyi xalqın sosial vəziyyətdəki fərqlərlə də müsahidə olunurdu [Vəliyev, 2005, 9]. Belə ki, xörəklərin tərkibinə diqqət yetirək görərik ki, onlar hər bir cəmiyyətin maddi durumunun göstəricisidir.

Mövsümü bayram və mərasimlər. Keçmişdə böyük və kiçik çillə arasında keçirilən, mövsümü bayramlardan olan Xıdır Nəbi və ya Xızır Nəbi bayramı özünəməxsusluq təşkil edirdi. Bu bayram Təbrizlə bahəm, Azərbaycanın əksər yerlərində keçirilir, əkinçi xalqın Həzərat Xıdırın köməkliyi ilə xoş gələcək arzusunu ifadə edirdi. Ərdəbil və onun kəndlərində "Xıdır Nəbi", yaxud "Kürdoğlu" adlandırdıqları bu bayramı xüsusi qeyd edirdilər. Əhali bayram ərəfəsinin — böyük çillənin qurtarmasına dörd gün qalmış və kiçik çillənin ilk gününü (həmin günlərə "çel-çel", yəni çehel-çehel deyilir)

təmtəraqla keçirirdi. Xalxalda "qovut qoymaq", "qovut paylamaq" adı ilə məlum olan mərasim cümə axşamı baş tutur, Mərənddə bədəhətən tənqidi-məzəli şeirlər deyən sayaçilar əllərində çomaq və torba qapı-qapı düşüb öz payını istəyir, Azərsəhərdə isə mahallə sakinləri damlarda od qalayıb üzərindən tullanır, bir sözlə, azəciq fərqlər müşahidə edilməklə bu bayram bölgənin əksər şəhər və kəndlərində qeyd olunurdu.

Xıdır Nəbi bayramında nəziri olanlar, əsasən övlad diləyən qadınlar ehsan süfrəsi açır, mərasimə qohum-qonşuları dəvət edirdilər. Gələn qonaqlar öz imkanları daxilində buğda, arpa, dari, qarpız tumu, şahdana, qarğıdalı, noxud, küncüd və s. gətirirdilər. Qovut yeddi sayıda dənlə bitkidən hazırlanır. Onlar burada hamılıqla salavat çevirir qovut hazırlamağa başlayırdılar. Əvvəlcə danələri qovurur, kirkirədən keçirib una çevirir, sonra teşin içinə tökərək xəlvət bir otaqda döşəmə üzərinə qoyurdular. Onun altına qırmızı parça salır, ətrafına şamlar düzüb yandırırdılar. Bundan əlavə, teşti Qurani-Kərim, ayna, daraq, aftava-ləyən və səccadə ilə dövrələyirdilər.

Qonaqlar şam etdikdən sonra rəqs edir, şadlanır və ovuclarına bir qaşiq qovut tökərək Xıdır peyğəmbərdən hacət diləyirdilər. Ev sahibəsi həmin otağın qapısını bağlayır, bununla da heç kəs oraya daxil ola bilmirdi. Belə inanc vardi ki, gecəyarısı Xıdır peyğəmbər golib burada dəstəməz alıb, namaz qılacaq və sonra əlini qovut ununun üstüna qoyaraq evə bərəkət verəcək. Səhəri gün qonaqlar Xıdır Nəbinin əl izinin ziyarəti üçün yenidən toplaşırlılar. Həmin una doşab, ya şəkər qatr və qablara çəkib qohum-qonşularla təbərrik kimi pay göndərirdilər. Onlar da "Allah qobul eləsin", "payınız çox olsun" deyərək qabı boşaldıb içinə kəllə qənd, noğul, şirni, yumurta və digər yeməli şeylər qoyurdular.

Xıdır Nəbi bayramında imkanlı ailələr "kişmiş şəşəndəzi" adlı məxsusi xörək hazırlayırdılar. Bu xörək yumurta, qovrulmuş soğan, qaysı, kişmiş, tutdan ibarət idi. Əgər içinə ət qatılardsa, ona "ət şəşəndəzi" deyilirdi [Əfşar, 1389, 830]. Həzərəti Xızırın gəlməsi

münasibətilə narşərab və xurma ilə yeyilən *plov* da bişirilirdi.

Bahar fəslinin gəlişiyələ əlaqədar keçirilən Novruz bayramı demək olar ki, Təbrizin mətbəx mədəniyyətinin sərgisi idi. Bayramın bütün mərhələlərində — hər dörd çərşənbə (birinci "çilləqovan" və ya "yalançı", yaxud "qara çərşənbə", ikinci "küll" çərşənbə, üçüncü "muştuluqçu" çərşənbə, dördüncü "gül" və ya "axırçəşənbə" adlanır), bayram günü, sizdehbedər (bayramın 13-cü günü) mərasimində çoxsaylı xörəklər, qidalar hazırlanır. Həmin gün *kəngər plov* bişirilir, kahı doşab, yaxud iskəncəbinlə yeyilirdi. Ailə üzvləri çərşənbəyə bir neçə gün qalmış bazara alış-verişə gedirdilər. Yeni il üçün ayna, saxsı kuza, təzə paltar, çərəz, noxud (lablabi), meyva və lazımı qidalar alırdılar. Qeyd edək ki, hazırda Quba şəhərində sizdehbedəri xatırladan "səməni axıtma" mərasimi aprel ayının 2-3-də keçirilir [Nağıyeva, 2009, 379].

Keçmişdə tabrizlilər arasında Novruz bayramına hazırlıqla əlaqədar keçirilən tədbirlərdə çoxsaylı yeməklər hazırlanırdı. Onların bir çoxu bu günlərdə unudulmuş, bəziləri isə yaddan çıxmak üzərdir. Novruz tədbirlərindən biri də səməni qoyma və ondan *səməni horası* və *halvasının* bişirilməsi mərasimi idi. Səməni bişirmək mərasimi Təbriz, Urmiya, Marağa və digər şəhərlərdə təmtəraqla keçirilirdi. Hazırlanması çətin proses olduğundan, hazırda bu yemək xalqın yaddaşından silinmək üzərdir. Etnoqrafik tədqiqatlar və mənbələr əsasında yeməyin ilkin variantını bərpə etmək mümkündür.

Əkinçi xalqların məişətinə daxil olan, buğdanın hazırlanın səməni yeməyinin adına qədim tarixi mənbələrdə də rast gəlinir. Yunan alimi Plutarx (42-126) midiyalıların taxılı müqəddəs saydığını, ondan "omani" adlı yemek hazırladığını yazar. Etnoqrafik ədəbiyyatda səməni e.a I minillikdə qədim sanskrit dilində işlənən "sumani", yəni "buğda" sözü ilə əlaqələndirilir [T.Bünyadov, 1989, 122].

Səməni iki növdə — halva və horra şəklində hazırlanırdı. Hər iki qidanın əsas ərzağı buğda suyu idi. Səməni bişirilməsi dini-magik xarakter daşıyır. Qızların

bəxtini açmaq, oğlan uşağı dünyaya getirmək, ruzini artırmaq və s. məqsədilə səməni nəziri deyilir və o, Novruz bayramı günü süfrəyə qoyulurdu.

Halvanın çalınması üçün yüksək keyfiyyətli yazılıq buğdalar hələ baharın əvvəlindən tədarük edilirdi. Bəzən qohum-qonşu birlikdə buğda cürcərdildilər. Elə məhəllələr olurdu ki, onlar birləşib 10-15 batman buğda tədarük edirdilər. Bu xörəyi bəzən bir ailə öz boynuna götürürdü. Həmin evdən bir nəfər qohum-qonşunu dəvət edirdi. O, özü ilə içərisində azacıq cürcərən buğda, bir neçə həbbə (tikə) qənd, qayçı, ayna, sürmədən olan sini aparırdı. Dəvət olunanlar aynanı götürüb gözünə sürmə çəkir, ağızına bir həbbə qənd qoyur və niyyat edib həmin qayçı ilə səbziləri kəsirdilər. Sonda kəsilmiş səbziləri cütləyir, axıra tək, ya cüt qalması ilə arzularının həyatı keçməsini simayırdılar. Səməni bişirmək üçün qadınlar məhəllənin ən geniş sahəyə malik olan həyatınə toplaşırırdılar. Mərasimə daxil olarkən oxuyurdular:

*Səməni sazana gəlmisəm,
Uzana-uzana gəlmisəm,
Bəzəna-bəzəna gəlmisəm.*

Həm xoş niyyətlə işə başlayırdı. Buğda təmizlənib yuyulur, bir sutka islağa qoyulduğundan sonra suyu süzülür və kök atmaq üçün ağ kətan kisələrə doldurulurdu. Buğdalar taxta lövhə üstünə sərilir və üzərinə təmiz nazik parça atılırdı. Bu parça gərək nəm qalayı və bu maqsədlə üstünə gündə bir neçə dəfə su çı�ınır. Buğdalar həddən artıq göyərməməli, əks halda acı dad verərdi.

Xanımlar göyərmis buğdaları tikə-tikə edib, həvəngdəstə və ya daş dibəkdə toxmaqla əzirdilər. Döyüdükdən sonra onları teşə tökür, üzərinə su əlavə edərək qarışdırıb sıxırdılar. Bu iş bir neçə dəfə təkrarlandıqdan sonra onun şirosu tamamilə çıxarıldı. Buğda suyu tiyana süzülüb ona kifayət qədər un qatılır və gecə vaxtı ocağa qoyulurdu. Tiyan çox zaman icarəyə götürüldür. Onun taxta dəstəli "rəze" adlı mis kəfgiri olurdu. Buna görə də alətlərin ikisinə birgə "tiyan-rəze" deyilirdi.

Səməni bir neçə nəfər tərəfindən dibi yanmasın deyə səhərədək rəze ilə dayanmadan qarışdırılırdı. Qaynara düşənə kimi bu iş növbə ilə davam etdirilir, bəzən prosesdə kişilər də iştirak edirdilər. Qaynara düşəndə tiyana bir neçə dənə qabılı badam atılırdı. Bu dəmdə aşağıdakı mahnı oxunardı:

*Səməni saldım badam,
Dörd dövrəsin alıb adam,
Qoymurlar bir barmaq dadam.*

Qadınlar hesab edirdilər ki, səməninin içində bişmiş badamın yağı ilə üzdəki ləkələri təmizləyə bilərlər. Qeyd edək ki, səməni əvvəller barmaqla, sonralar qaşıqla yeyilirdi.

Səmənin xəmi gedərkən, yəni bişib qırmızımtıl rəngə çalarkən o, dəmə buraxılırdı. Qazanın qapağını dəsmalla büküb üstünə canamaz, Quran, ayna və daraq qoyulurdu. Belə düşünürdülər ki, xanım Fatimeyi-Zəhra gəlib burada namaz qılacaq və səməni əl basacaq. Bununla da, səməni bərəkəti və yeməli olacaq. Qohum-qonşu qadınlar ev sahibinə köməkçi olur, həm də Fatimeyi-Zəhraya təvəssül edirdilər. Onlar hər dəfə qaşığı əllərinə alanda deyirdilər: "Mənim əlim deyil, xanım Fatimənin əlidir". Bir çoxları nəzir edirdi ki, duaları qəbul olarsa evlərində səməni bişirib paylayacaqlar.

Səmənin suyu çəkilib bərkidikdə tiyana yenidən su əlavə edirdilər. Ocağı söndürdükdən sonra onun ədviyyəcəti (zəncəfil, istiot, darçın və s.) vurulurdu. Səməni hazır olduğundan sonra hərə qoyduğu ərzağın müqabilində öz payını götürürdü.

Səməni horası

Buğda suyundan səməni halvası da hazırlanır. Onunla xəmir yoğrulur, bəzən ona yağış suyu və ya qar da qatılır. Mis tavanın içində kərə yağı əridilir və üzərinə duru xəmir əlavə edilirdi. Vam ocaq üstündə qovrulana kimi kəfgirlə aramla qarışdırılırdı. Bəzi bölgələrdə xəmir qəhvəyi rəngə çalarkən ona bal və ya həvəngdəstədə döyülmüş qənd tozu, xirdalanmış püstə, badam, findiq, qoz ləpəsi və yeddi növ ədviyyat (sarıkök, razıyan, hil, mixək, hind cevizli, zəncəfil və istiot) qatılır [Mamedova, 2013, 18-19]. Soyuduqdan sonra yağılanmış əllə halvadan kündələr tutulurdu.

Səməni bişirərkən bir sıra qaydalara əməl olunurdu. Mətbəx qabaqcadın təmizlənməli və ətrafa güləb səpilməli idi. Səməni qazanının yanında şam yandırılırdı. İnanclara görə, buğda cürcərdən, səməni halvasını bişirən qadınlar namaz qılan, oruc tutan, ümumiyyətlə, dini qaydalara riayət edən mömən olmalı, öz dürüstlüyü, isməti ilə cəmiyyətdə sayılıb-seçilməli idilər. Onlar iş prosesində mütləq dəstəməzli olmalyırdılar. Sinamalara görə, həyatda bəxti gətirməyənlərin əlində buğda cürcərməz.

Səməni ocağa gecə vaxtı qoyurdular. Səməni bişən ocağın üstündə əriştə şorbası və ya küftə-bozbaş verilməli idi. Səməni horası, eləcə də halvası hazır olarkən salavat çekilir, Qurani-Kərimin "İxləs" surəsi oxunduqdan sonra ondan dadmağa başlanırı.

Səməni bişirilməsi. Urmiya

Xatrladaq ki, səməni halvası həm Novruza hazırlıq, həm də nəzir məqsədilə bişirilirdi. Fatimeyi-Zəhra ehsanı sayılan səməni hazır olarkən ondan öncə məhəllənin ruhaniları, ağsaqqal və ağbirçəkləri, hamilə qadınları üçün göndərilirdi. Səməni payçıları daim bir-biri ilə razılışaraq addim atıldırlar. Müxtəlif sahələrdə çalışanlar, şərklər bir-biri ilə yola getmədiqdə deyərdilər: "Cuhudla səməni qoymuşam".

Səməni bişirilən gün həyatə palaz salınar, qadınlar qaval çalıb, şənləndirlər. Burada müxtəlif havalar çalar, rəqs edardılər. Bölğənin bəzi kəndlərində mərasimə "səməni toyu" deyilərdi.

XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində səmənibirişmə mərasimini qələmə alan H.Sarabski yazar ki, həmin gün qohum-qonşular elinə xonça alıb "Allah qəbul elasın" deyib səməni bişən həyatə düzərdilər [Sarabski, 2010, 63]. Unudulmağa meylli qidalar sırasında olan səməni yeməyi və halvası hazırda Təbrizlə bahəm, azərbaycanlılar yaşayan digər şəhərlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının bölgələrində, xüsusiylə də Qarabağ, Şirvan, Naxçıvan, Quba və Bakı kəndlərində bişirilməkdədir.

Novruz ərafəsindəki çərşənbə günlərində bölgənin hər bir evində müxtəlif plovlar bişirilirdi. Həmin günlər əksər evlərdə adəti üzrə mərci plov və ya südülu plov (süttü polo) xurma, qaysı, kişmiş və quru balıqla yeyilirdi. İlin axır çərşənbəsi günü (çərşənbə-suri) İranın bir sira məntəqələrində, xüsusişen də Xorasan və Azərbaycanda hər bir evdə açılan süfrələrə bayram çərəzləri — əncir, kişmiş, xurma, tut qurusu, findiq, püstə və badam düzülürdü. Bu bölgələrdə həmin gün reşə aşı (əriştə — İ.M.) ilə bahəm, dörd növdə plov — *reşə plov, mərci plov, zirinc plov, səbzi plov* — tədəük edilirdi [Pirniya, 1378, 23].

Bayram günü mütləq süfrəyə yeddi növ "sin" hərfi ilə başlayan qidalar: səməni, səbzi, sirkə, sumaq, sikkə, sib (alma), sencəd (iydə) qoymalı idi. Bəzi mənbələrə görə, Ərəb Xilafətinin işgallarından qabaq ilin axır çərşənbəsi və Novruz süfrələrinə düzülənlər "s" hərfi ilə yox, "ş" hərfi ilə başlayırmış və

süfrəyə mütləq şərab da qoyulmuş. "Yeddi şin" süfrəsi şam, şirni, şəhd (bal), şümşad, şərbət, şəqayıq (gül), şaxe nabatdan ibarət idi. İslam dini şərabı haram buyurdugundan "yeddişin" "yeddisin" olmuşdur [Azərbaycan etnoqrafiyası, III c., 2007, 45]. Bunlardan əlavə, Novruz süfrəsində ayna, şam, meyvacat, quru meyvələr, mürəbbələr, suda bişirilən rənglənmiş yumurtalar, səbzilər, çıraq, ya lampa, eləcə də Qurani-Kərimi görmək olardı. İlin nə vaxt təhvil olmasını bilmək üçün süfrəyə büllur qabda xırda, qırmızı balıqlar və bəzək məqsədilə tovuzqusu ləlekələri də qoyuldu. Bayram ərafəsində dükən-bazarlarda alış-veriş artırdı.

Şərqi ədəbiyyatında səbr, dözüm, razılıq və təselli tapmaq simvolu olan sirkənin Novruz süfrəsinə qoyması maraq doğurur. Hələ qədim insanlar üzüm suyundan alınan sirkəni uzun müddət saxlamaq üçün müxtəlif qidalara qatırdılar. Bu səbəbdən də sirkə uzunömürlülük simvolu hesab edilirdi. Mifik təfəkkürdə sarımsaq sağlamlığın, səbzi bahar yaşılığının, səməni məhsuldarlığın, sumaq ruzi-bərəkətin, sikkə var-dövlətin, alma sevgi və səadətin, iydə doğum və sevincin rəmzi sayılırdı. Bu qida və əşyaların süfrədə olması onların ruhunun insana keçəcəyinə güclü inamın varlığı ilə əlaqədar idi.

Şirniyyatlara gəldikdə isə Təbriz *nugası*, *qurabiyyə*, *un halvası*, *umac halvası*, *paxlavə*, *noxudçi çörəyi*, *qutab*, *fil qulağı (quşfil)*, *latif*, *paşmak*, *cəxmaq*, *partlama* (xamali çörək) və

s., içkilərdən isə *çay*, *şərbət*, *ayran* və s. həm bayram günləri, həm də adı günlərdə istifadə edilirdi. Novruz günlərində balıq xörəklərinin süfrəyə qoyması ilin uğurlu olacağının işaretü sayılırdı. Çeşidli plovlarla yanaşı, *əriştə aşı* Novruz süfrəsinin vacib elementi idi.

Təbrizdə, eləcə də bölgənin əksər şəhər və kəndlərində bütün bayramlarda süfrədə çərəz, qurudulmuş meyvələr və xüsəkəbar görmək olardı. Bu onunla əlaqədar idı ki, söyügedən nemətlər həm həzmi asanlaşdırır, həm də insani gümrəhlaşdırır. Bu barədə bir çox nağıl və əfsanələr da yaranmışdır. Onlardan biri bayram süfrəsində on iki imamın şərəfinə on iki növ çərəz qoymasının savab əməl bilinməsi ilə bağlı nağıldı. Bayram günü ailənin böyüyü, namaz qılan, pak hesab edilən bir kəs hamını süfrə arxasına cəm edərək bütün ailə üzvləri üçün dua edib Allahdan hacət istadıdən sonra çərəz haqqında nağılı nəql edir və süfrədəki çərəzləri qohum-qonşulara göndərmək üçün bürüdülrəndi.

Ordabildə adətə görə, ailəyə yaxın adamlar uşaqlara "dulkə" verirdilər. Güldana bənzəyən, silindr formasında saxsı qab olan dulkenin içi noğul, quru meyva, nar və soğan qabığıyla boyanmış yumurtalarla doldurulur, bəzən isə ora xırda pul qoyurdular [Səqqə, 1386, 33]. Dulkənin at, maral, keçi şəklində lüləyi də olurdu. Bayram günlərində uşaqlar onu tütək kimi çalırdılar.

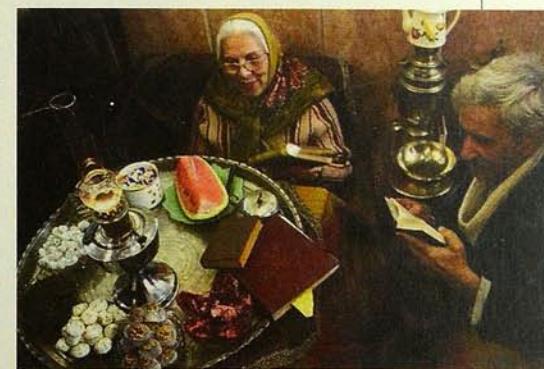
Bayrama iki həftə qalmış şam yeməyi ərafəsində nişanlı qızlar üçün xonça aparılırdı. Buna el arasında "bayram payı" deyilirdi. O, bayramlı hədiyyələrdən — plov, kükü, quru balıq, biçəq qıyma, toyuq və s.-dən ibarət olurdu. Xörəklər üzəri sərpuşla örtülen mis qablara çəkilir, zərli məxmər parçadan tikilən boxçaya büküldürdülər.

Novruz bayramının simvollarından biri da papaq və ya şal atmaqdır. Gənclər və uşaqlar bayram payı almaq məqsədilə öz məhəllələrində qohum-qonşularının evlərinin baca və pəncərəsindən papaq, şal və ya rəngli kağızlardan düzəldilən kəcavə salladırdılar. Özləri isə gözə görünməmək üçün gizlənirdilər. Ev sahibi bunu görcək,

içərisinə Novruz ərməğanları — şirniyyat, boyanmış yumurtalar, xüsəkəbar, meyvələr və corab qoyurdu. Uşaqlar bu taamları evlərinə gətirir, Novruz süfrəsinə əlavə edirdilər.

Maraqlıdır ki, soyuqlar düşməmiş qışa hazırlıq Təbrizdə xüsusi mərasim kimi qeyd edilir, süfrə açılır. Həmin gün ev təmizlənib yiğisidirilir və otağın mərkəzində kürsü qurulurdu. Evin xanımı keçən ildən qalmış dörd ədəd qozu kürsünün hər dördüncündə sindirib ləpəsini gecə üçün saxlayırı [Əfşar, 1389, 831]. Belə düşünürdülər ki, dörd qoz sindirmaqla dünyanın dörd tərəfindən xeyrəkət evə daxil olacaq. Ailə üzvləri kürsü ətrafında toplaşdıqdan sonra evin xanımı həmin qoz ləpəsini digər çərəzlərə (iyda, badam, kişmiş və s.) qataraq kürsünün üstünə düzürdü. Hami onlardan dadaraq xeyrli sabah arzulayıb, dualar edirdi. Yerli əhalinin dili ilə desək, "kürsü tutmasın", yəni baş gicəllənməsin deyə süfrəyə bir neçə soyulmuş baş soğan və ya kürsünün altına bürüyəndi.

İlin ən uzun gecəsi olan qış fəslinin girdiyi günü — *Şəbi-yəldə* gecəsini (*Cilla gecəsi*) təbrizlilər bayram edirdilər. Doğum mənasını verən "yəldə" hələ qədim zamanlardan İkiçayarasından başlayaraq bütün Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının qeyd etdiyi mərasim idi. Həmin gün ailələr məhəllənin ağsaqqal və ağbirçəklərinə baş çəkir, dualar, arzular söylənirdi.

❖ Cilla gecəsi (Şəbi-yəldə)

Çillə gecəsində başda evin ağsaqqalı ayləşməklə bütün ailə üzvləri süfrə arxasına toplaşırdı. Süfrəyə Şəbi-yəldə günü üçün hələ yay və payız fəsillərindən tədarük edilən qarpız, yemiş, üzüm, nar, xurma, əzgil və digər meyvələr, eləcə də qovurğa, pəşmək, paxla, quru meyvələr, kişmiş, sirniyyat, lampa və s. qoyulurdu.

Şəbi-yəldə süfrəsi

Qarpız kəsmək bu mərasimin başlıca xüsusiyyəti sayılırdı. Keçmişdə soyuducu olmadığından qarpız çöldə otların arasında, ya da quyulara salladılmışla saxlanır. Süfrədəki meyvələr ötən ilin məhsuldarlığını göstərməklə həməhəng, həm də yeni ilin qarşılığında magik xarakter daşıyır. İnsanların təfəkküründə nar övlad nişanası, qarpız isə günəşin rəmzi olub, soyuq, cansız qış müqavimətin göstəricisi idi. Belə fikirləşirdilər ki, qış gələn gün qarpız yesələr, soyuqda xəstənməzlər. Həmin gün müxtəlif xörəklər bisirilir, *girdəkan halvası* hazırlanır. Bu halvanı səhər yeməyində təzə lavaş çörəyi və südlə yeyirdilər. Çillə gecəsində əksər ailələrdə qara undan xəsil çalınırdı.

Xəsil

Şam yedikdən sonra süfrə başına və ya kürsü ətrafına cəmləşən ailə üzvləri bir-biri üçün seir oxuyur, lətifə və dastan söyləyir, maraqlı əhvalatlar danışır, bəziləri isə təsbehlə istixarə edirdilər. Şəbi-yəldə gecəsində səhərədək yatmayan təbrizlilər şamı sönməyə qoymurdular. Belə ki, əger evin nuru sönsə, hesab edirdilər ki, qaranlıq qalib gəlmüşdir. Bu hal sübħədək, yəni günəşin qaranlıq üzərində qələbəsinədək davam edirdi.

Nişanlı qızlar üçün şirniyyat, qoz-fındıq, badam, püsta və digər quru meyvələrdən — şəbçərəzdən ibarət xonça, eləcə də bəzədilmiş qarpız aparılırdı. İçində qarpız qoyulan tabağın kənarına xoşbəxtlik rəmzi sayılan qırmızı rəngli şal dolanırdı. Hər gecə, xüsusiylə qış aylarında şamdan sonra şəbçərəz, yəni qoz ləpəsi, badam, quru tut, qovrulmuş noxud, duzlanmış zoğal, kişmiş, albuxara, qaysı, ərik qaxı, qurudulmuş duzlu albalı, alça, iydə, şahdana, lavaşana, qovut, əncir, qarpız, yemiş günəbaxan və kudu tumu yeyilirdi.

Ökin-biçinlə məşğul olan, suyun həyat təminatı olduğunu dərk edən insanlar hələ qədim zamanlardan quraqlıq vaxtı müxtəlif ayınlar, mərasimlər keçirmiş və bununla da yağış yağdıraraq təbiətlə təmaslarını gücləndirməyə nail olmuşlar. Topladığımız etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, bu

məqsədlə "cömçəxatun" və ya "cömçəgəlin" mərasimi keçirilirdi: cömçənin üzərinə üç rəngdə (yaşıl, göy, ağ) parça dolayıb golincik düzəldirdilər. Uşaqlar və gənclər golinciyi əllərinə alaraq kückəboyu dəstə-dəstə dolanır, şən mahnilər oxuyur, əl calırlar. Onlar bir-bir qapıları döyürdürələr. Hər qapı açılrkən ev sahibi golinciyin üzərinə bir boşqab su atırı. Bundan başqa, hərə öz imkanı müqabilində onlara hobubat (noxud, marcı, lobya, qarğıdalı, un, düyü və s.) verirdi. Həmin ərzaqları yüksək təpənin üzərində böyük bir tiyanda bişirildilər. Yağış yağan kimi həmin şorba məhəllə camaati arasında paylanırdı. Təsadüfi hallarda yağış yağmirdısa, bu xörəyi düşərsiz bilib onu yeməz, heyvanata yem edərdilər.

Yeri golmışkən nəzərə çatdırıq ki, yağış yağmadıqda xalq arasında digər sinanmış ayın və mərasimlər də keçirilirdi. Onlardan biri də "tabut yuma" adlanırdı. Bu mərasimdə məhəllənin ağsaqqalları məscidən tabut götürüb çeşmə və ya su arxının yanına aparır və onu suya salırırlar. Tabut yağış yağanadək suda qalırıd [Blokbaşı, 1389, 441].

Təbii fəlakətlər — zəlzələ, sel, qıtlıq və məhsulsuzluq dövrü başa çatdıqdan sonra təbrizlilər həmin illərdə vəfat etmiş həmyerililərinin xatirəsini anmaq məqsədilə xüsusi mərasim keçirirdilər. Təbrizdə "aştökdü" adlı mərasimdə şəhər əhli qəbiristanlıqda axışib orada xörək paylayardılar. İnsanlar hesab edirdilər ki, fəqirlərə verilən bu nemətlərin əvəzində Allahın bəndəsinə rəhmi gələcək və onları quraqlıqla üz-üzə qoymayacaq.

Dini bayram və mərasimlər. Təbrizdə həm mövsümü, həm də dini bayramlar hələ orta əsrlərdən başlayaraq bu günlər kimi təntənə ilə qeyd edilməkdədir. Dini bayramlardan Fitr (Ramazan), Qurban, Mövlud və Məbəs bayramlarında xüsusi xörəklər hazırlanır.

Bölgənin digər səhərləri kimi Təbrizdə də ramazan ayının başlanmasına bir-iki gün qalmış, yəni şəban ayının sonunda insanlar mübarək ramazan günləri üçün niyyat tuturdular. Həmin vaxt bütün ailələrdə üzərinə müxtəlif naxışlar vurulan "fatir" adlı nəzirlik şirin çörəklər bisirilirdi.

Ramazan ayında bütün müsəlmanlar kimi təbrizlilər də pəhriz mətbəxinə geniş yer verirdilər. Bildiyimiz kimi, ramazanın qaydası üzrə əhali səhər gün çıxandan tə axşam gün batana qədər yeməkdən imtina etməli, günün qalan saatlarında isə qidalana bilarlar. Kişiər məscidlərdən vaiz və pişnamazlara qulaq asaraq təsbeh çevirir, iftar qədər vaxtı başa vururdular. Bu ayda yemək öynəsi üzrə qəbul edilən qida məhsullarının tərkibinə nəzər salsaq, öz koloriliyinə görə səhər və axşam yeməklərində fərqilik nəzərə çarpır. Belə ki, oباşdanlıq səhər yeməyi tutumlu, ağır yeməklərdən, axşam — şam yeməyi isə yüngül həzm olunan qidalardan ibarət idi. Bu ayda əsasən şorbalar, firni, südşiyiq, müxtəlif şirin çörəklər (bamiyə, zulbiyyə və s.), halva yeyilirdi.

Obaşdanlıq süfrəsi

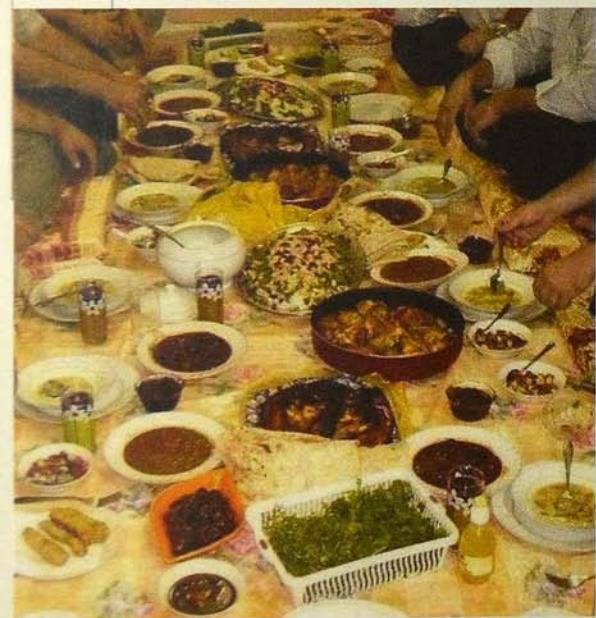
Ramazan ayında bazarlarda tiyanlar qoyulur, satış üçün əriştə bisirilirdi. Bundan başqa, qurudulmuş əriştələr də satılırdı. Evlərdə ona azacıq su çiləyib ovuşdurur,

üzərinə doşab, zəncəfil, hil, döyülmüş qoz və ya badam ləpəsi əlavə edib bişirildilər. Əriştə ramazan ayının ən ləziz xörəyi sayılırdı.

Ramazan ayının 27-də keçirilən İbn Mülcəm (Həzrət Əlini namaz qılarkən qətə yetirən şəxs - İ.M) gecəsində kəllə-paşa bişirmək adət halını almışdı [Vəfəyi, 1385, 62]. Bu xörək sübh tezən sarımsaqla yeyildi. Həmin gün qonşu qadınlar şirniyyat paylayır, yiğisaraq qaval çalır, oxuyub-oynayırlar.

Fitr bayramında cürbəcür ləziz *plovlar, halva, şorbat, şirniyyat* və s. süfraya düzülürdü. Bayram süfrəsinə mütləq bamiyə və zulbiyyə, eləcə də müxtəlif çərəzlər, xurma, şirin çörəklər qoyulmalı idi. Əvvəldə deyildiyi kimi, Ramazan ayında adəti üzrə bütün evlərdə bamiyə və zulbiyyə bişirildi. Sadəlövhüyü ilə seçilən Səfəvi hökməndən Şah Sultan Hüseyn haqqındaki rəvayətə görə, o, həmişə arzu edərdi ki, ramazan ayı tez gəlsin, zulbiyyə yeyək [Nadir Mirza, 1393, 351].

❖ *Iftar sufrəsi*

Barat bayramı şaban ayının ortalarında keçirilirdi. Bu bayramda plov və şirniyyat bişirilir, ataşfaşanlıq edilirdi. Rəcab ayının birinci cümə axşamı günü "leylətur rəğayib" adlanırdı. Həmin gün doşab və ya balla halva çalınır, qəbiristanlığa, dostlara, nişanlı qızın evinə göndərilirdi. Baqqallar dükanlarını bəzəyir, xarvarlarla bal, yağ, doşab satılırdı [Nader Mirza, 1360, 220].

Qədim bayramlardan olan Qurban bayramında təbrizlilər qoyun və ya dəvə kəsməyi adət etmişdilər. Bayramdan bir neçə gün əvvəl qohum-qonşular yığışır, birləkde qarşılıqlı yardım nöticəsində çeşidli şirniyyat hazırlayırlardı. Bayram günü heyvanın gözlərinə sürmə çəkir, qarşısına ayna qoyur, boyun və qulaqlarını rəngli dəsmalla bağlayır, qurbangahda su içirdikdən və qurban duasını oxuduqdan sonra onu kəsirdilər. Qurban atı tərəzidə çəkilmədən ciy halda, eləcə də həmin gün bişmiş xörəklər qohum-qonşulara paylanırdı. Bu səbəbdən də Qurban bayramında süfrəyə əsasən at xörəkləri — Təbrizi küftə, qovurma plov, lobalyı səbzi plov, əriştə plov, mərci plov və digər xörəklər, xoşməzə təamlar qoyulurdu. Bu günlərdə qonaq qarşılıamaq və qonaq getmək dəb halını almışdı. Ağsaqqal və ağbircəklər bəzədilmiş süfrə arxasında əyləşib mehman gözləmkədə olurdular.

Bayramlardan əlavə, nəzir süfrəsi açmaq da dəbdəidi. Hər kəshacatinin həyata keçməsi üçün nəzir deyir və qəbul olduqdan sonra öz nəzirini verirdi. Xalq arasında inanca görə, nəziri yubatmaq olmaz. Təbriz və bölgənin digər şəhər və kəndlərində Həzrət Ruqiyə, Həzrət Əbülfəzl, İmam Həsən, Həzrət Zeynəb, Həzrət Fatima, İmam Zaman, 14 məsimun və digər dini şəxslərin adına süfrə açmaq nəzirləri deyilirdi. Ali Əba (Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən, Hüseyn) süfrəsi açmaq daha geniş yayılmışdı.

Yalnız qadınların təşkil etdiyi Həzrət Fatima süfrəsinin əsas yeməyi quymaq idi. Bundan əlavə, süfrədə dolma, yoğurt, pendir, göyərti, xurma, şəkərpənir (qəndə bənzəyən şirni) və meyvə də olurdu. Bəzən bu məclisə adı Fatimə olan 7 nəfər dəvət edilirdi. Fatimeyi-Zəhra ehsani həftənin

çərşənbə axşamı verilir və gün ərzində üç dəfə süfrə çəkilirdi. Quymaq isti-isti piyalələrdə verilirdi. Quymaq çalan ev sahibi dini həkayə danışır və onun sözü bitməmiş heç kəs süfrəyə ol uzatmazdı. Sonda salavat çəkilib yeməyə başlanırdı. Bütün məclislərdə olduğu kimi, döşəmə üzərindəki süfrə ətrafında əyləşənlər üçün yeməkdən əvvəl və sonra əllərini yumaqdan ötrü aftava-layən və dəsmal gətirilirdi.

İmam Zaman süfrəsinin yeməkləri südsiyiq, çörək, pendir, göyərti və girdəkan halvasından ibarət olurdu. Burada hamilə qadınlar, kişişər, hətta yeniyetmə oğlanlar qətiyyən iştirak edə bilməzdi [Səqqə, 1386, 27].

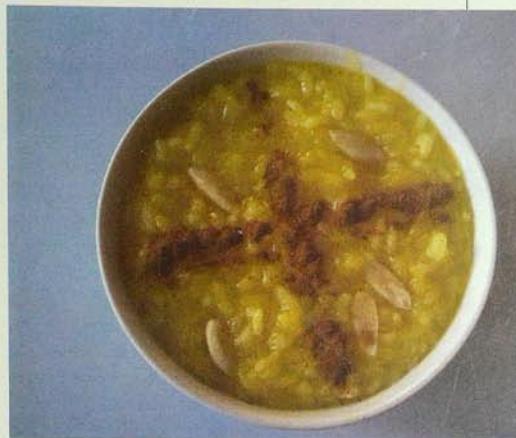
Həftənin çərşənbə günü səhər çağı açılan Həzrət Zeynəb süfrəsində əriştə aşı, yəni əriştə şorbası verilirdi. Bu xörək həm də Ali Əba ehsanının əsasını təşkil edirdi. Ruqiyə süfrəsində çörək, pendir, göyərti, xurma, halva, çorəz və s. mütləq olmalı idi. Burada şam yandırmaq vacib sayılırdı.

Əbülfəzl ehsanında süfrəyə müxtəlif xörəklər — mərci plov, əriştə aşı, kükü, şolezərd (sarı şilə), eləcə də meyvəcat, şirniyyat, quru meyvələr, şəkərpənir, halva, xurma, pendir, göyərti və s. düzülürdü.

İmam Həsən süfrəsinin ən mühüm xüsusiyyəti onun yaşıl rəngdə olmasında idi. Buraya yaşla çalan xörəklər, göyərti, yaşıl kişmiş, bəzən isə kəsilməmiş qarpız qoyulurdu. Əli süfrəsinə uşaqlar da dəvət olunur, onlara xörək, şirniyyat və süd verilirdi.

Məhərrəm ayının 15-ci günü evlərdə *on beş* aş hazırlanır. O, noxud, lobya, yumru düyü, yarma, yerkökü, kələm, kəvər, cəfəri, tərxun, ispanaq, kişmiş və digər 15 sayda tərkibdən ibarət olurdu. Məhərrəm ayında sarı şilə, qurudlu aş, südsiyiq bişirir, süfrəyə səhləb, şorbət, xurma və yağılı çörəklər qoyurdular.

Bunlardan başqa, Xəmti-ənam süfrəsində şolezərd, halva, şirniyyat, xurma, meyvə, Xəmti-Quran süfrəsində plov, şirin çörəklər, meyvə, Ruğəyib süfrəsində halva və xurma görmək olardı. Toy mərasimlərində isə hər cür xörək və qidalardan istifadə edilirdi.

❖ *Solezərd (Sarı şilə)*

İnancın görə, ehsanlıq yeməklər təbərrik sayilar və hər kəs ondan bir tikə ailə üzvləri üçün öz evinə aparardı. Mərasim iştirakçıları nəzir deyib süfrədə olan təamlardan — bir çımdık düz, düzüy, çörək və s. apanıb qurudur və özünün təşkil etdiyi növbəti mərasimdə qidalara qatardılar. Sinamalara görə, imam süfrəsindən götürülen bir tikə qida evdə daim saxlanarsa ruzini artırır, hətta xəstələrə şəfa verə bilərdi.

Ehsan paylamaq xalq arasında savab bilinirdi. Bir sıra yeməklər (quymaq, halva, döyməc və s.) məhəz nəzir xarakteri daşıyır. İmam Zeynalabdin şorbası da xəstələrin sağalması, sefərə çıxanların salamat qayıtması və digər niyyətlərinin hacəti məqsədilə bişirilirdi. Bu xörək səfərə gedənin arxasında 3 və ya 7 gün keçidkən sonra hazırlanır. Xəmirdən müxtəlif fiqurlar düzəldib qazana salırdılar. Əgər həmin figur dağlımasa, onda niyyətlərinin hasil olacağına böyük inam baslıyırdılar.

Etnoqrafik sorgulara əsasən deyə bilərik ki, keçmişdə İmam Zeynalabdin şorbasının hazırlanmasını kollektiv əməyin məhsulu saymaq olar. Belə ki, bu xörək bütün məhəllələrinin köməkliyi ilə hasila çıxır. Camaat inanırkındı ki, bu nəzir dərdlərinə dərman olacaq. Hələ iki gün qalmışdan tədarükə başlayırdılar. Xörəyin hər ərzağına bir ailə

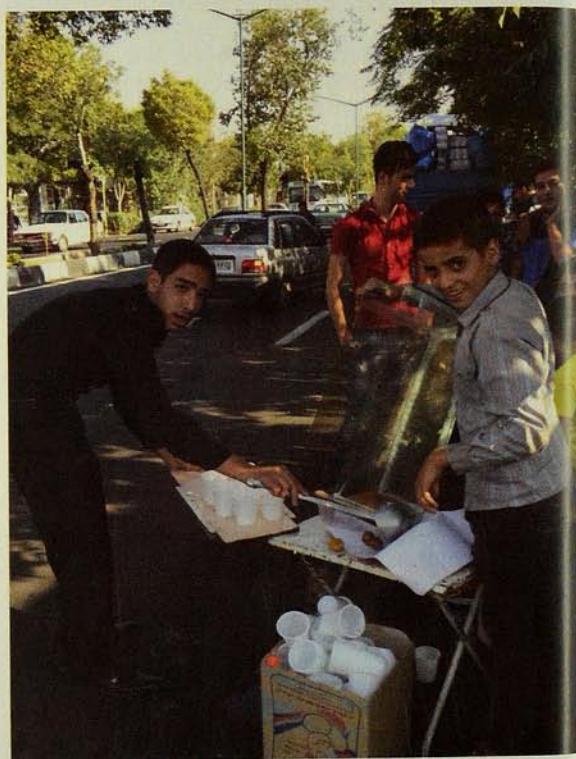
boyun olurdu. Biri odun gətirməyi, o birisi soğanı evində qovurmağı, digəri tərəsinin (göyərti) almağı, şatırçı isə çörək verməyi vəd edirdi. Gecədan noxud, lobya islanır, sübh tezden dərbənd (birtərəfi çıxışa malik küçə) süpürülüb təmizlənirdi. Yerə palaz salınır, dərbəndin başına pərdə tutulurdu. Qız-gəlinlər niyyət edərək ağlaya-ağlaya "quruteli" adlı alətlə qurutları əzir, aşın dən-düşlərini atırdılar. Xörək bişənə yaxın ocağı gurdan salır, yəni zəiflədirdilər və namaz qılmağa başlayırdılar. Bu yolla övladı olmayanlar, bəxti bağlı qızı olanlar, borclular imamdan hacət diləyirdilər. İmam Zeynalabdin şorbası qohum-qonşulara paylanır. *Əbu-dərda* şorbası da bu qayda ilə bişirilirdi.

❖ *Əbu-dərda* şorbası

Döyməc nəziri bütün bölgə üçün xarakterik sayılırdı. Onu hazırlamaq üçün çörəyi xırda doğrayıb yağda qizardır və üzərinə güləb və zəfaranlı şirə tökərək vəm odda bişirildilər. Hər mövsümdə verilən döyməc ehsanı Zəncanda daha geniş yayılmışdı. Bu yemək növü orada digər variantda (xırda çörəkləri döyüb, içiñə pendir və yarpız qatırlılar) hazırlanırdı. Bölgədə döyməc ehsanı verilən zaman evə rovzəxan dəvət edildilər. Qadınlardan ibarət məclisdə hamiya pambıq paylanır, onlar niyyət edib, pambıqdan piltə düzəldirdilər. Sonda piltələri yiğib duru yağı batırır və çrağı qoyub yandırıldır. Bununla hesab edildilər ki, hacatləri yerinə yetəcək. Döyməc ehsanı kişilərə və oğlan uşaqlarına verilməzdı.

Onu evdən bayırına çıxartmaq olmazdı, günəş şüaları bu yeməyə dəyməməliydi. Əks halda, ev sahibi zərər çəkə bilərdi. Hamile qadınlar ondan dadsayırlar, döyməc nəziri verməliyidilər.

Xörəklərə yanaşı, içki nəzirləri də verilirdi. Onlardan ən geniş yayılanı şərbət nəziri idi. Qeyd edək ki, hazırda Təbrizin məhəllədaxili küçələrində şərbət nəziri paylayanlara arasına rast gəlinir.

❖ Küçədə şerbət paylanması

Ailə möşəti ilə bağlı mərasimlər. Ailə möşəti ilə bağlı coxsayılı mərasimlər vardi. Zifaf gecəsinin səhərisi gün oğlan evində mütləq şirin pilvə hazırlanır. Qız evindən isə yeni evlənənlər üçün quymaq və qayğanaq göndərilirdi. Bu yeməklər zahinim 10 və 40-ci günü (çillədən çıxması) qeyd edilərkən ki, hacatləri yerinə yetəcək. Döyməc ehsanı toplaşarkən nəcib rəftarı, ülvü iltimatı qayda

məqsəd üçün deyilən nəzir sayılırdı. Əlavə edək ki, Azərbaycan Respublikasında quymaq əvəzinə halva nəziri geniş yayılıb.

❖ *Qayğanaq*

Mərasim yeməklərindən olan hədik də nəzir məqsədilə bişirilirdi. Körpə ilk diş çıxaran zaman hədik qohum-qonşuya paylanır. Qabaqcadan isladılmış bugdanı suda bişirir, suyu çəkildikdən sonra ona süd və noxud əlavə edilirdi. Boşqaba çəkilmiş hədiyin üzəri kişmiş, badam və cevizlə bəzənərək pay göndərilirdi. Qabı qaytaranlar isə onun içinə corab, oyuncaq və diş çıxaran körpə üçün digər hədiyyələr qoyurdular. Bəzən hamı hədik bişən evə yiğişib şənlik keçirirdi.

Qovurma sabzi, lobya plov, cəvahir plov, qiyma, biçaq qiyma, dolma, lobya-səbzili kükü, lülə, tika, cüçə, balıq və digər məhsullardan hazırlanan kabablar, quymaq, qayğanaq, umac aşı, abquş və s. Təbriz mətbəxinin ayrılmaz hissəsi idi. Qonaqpərvər təbrizlilər bu xörək nümunələri ilə istənilen mərasimlərdə, ziyafətlərdə öz səxavətlərini göstəridilər.

Folklor qaynaqları. Bildiyimiz kimi, qidalanma insanın böyüməsi, sağlam yaşaması üçün şərtidir. Lakin yemək təkcə insanın həyatı təminatını ödəməkçün deyil, onun mənəvi aləminə sırayat edən bir vasitədir. Hər bir xalqın süfrəsi onun mədəni səviyyəsinin göstəricisidir. Süfrəyə böyük önəm verən xalqımız onun ətrafında toplaşarkən nəcib rəftarı, ülvü iltimatı qayda

qoymuşdur. Küsülü ailələr, hətta qan düşmənləri belə süfrə arxasında ayləşən aqsaqqal və möminkərin danışığından sonra barışğa gələrdilər. Ümumazərbaycan məhiyyəti kəsb edən "barışq aşı" və ya "salah aşı" nəinki tədqiq etdiyimiz bölgədə, hətta qonşu xalqların da adətlərinə daxilidir. Bu məqsədə "barış yeməyi" adı ilə məlum olan düyü plovunun hazırlanması qonşu Türkiyədə bu günlərə kimi qalmaqdadır [Lemin Gülderən, 2012, 248]. Adətə görə, məhəllə aqsaqqalı öz evində süfrə açıb küsülü tərəfləri barışğa gətirirdi.

Təbrizlilərin folklor nümunələrinə nəzəralsaq, mətbəx mədəniyyəti ilə bağlı bir çox atalar sözləri və zərbi-məsallərə də rast gəlmək olar. Qidalar içərisində çörək öz müqəddəsliyi ilə hər zaman seçilmiş, ona and içmişlər: "Çörək haqqı", "Kəsdiyimiz çörəyin duzuna and olsun", "And olsun çörəyə", "Süfrəm haqqı" və s. Göstərilən andlər və alqışlar xalqın çörəyə olan inamını ifadə edir. Təsadüfi deyil ki, duz-çörək kəsən insanlar dostluqlarının əbədi olacağına söz verirdilər. İnsanpervərlik və humanizmi nümayiş etdirən: "Düşmən səni daşıyanan, sən düşməni aşınan", bir kəsə məzəmmət olunarkən: "Qazan qazana deyir: "Dalin qaradır" və yaxud qidanın vacibliyinə yönələn: "Mərddi, yeməyə bənddi" kimi deyimlərin xalq arasında öz kəsəri var. Qidalanma ilə bağlı ailədə nizam-intizami bəlli edən folklor nümunəsində deyil:

Acıdan öldüm,
Dünbəyə döndüm,
Nənəm gəlmədi,
Səngəyi böldüm.

Mətbəx barədə xalq deyimləri böyük maraqlı doğurur. Şifahi şəkildə zəmanəmizdək çatmış nümunələrdə mətbəx mədəniyyətinin özünəməxsusluğu, onun məhiyyəti xalq məntiqinin süzgəcindən keçirilir. Küftənin Təbrizə məxsus olduğunu bildirən məzəli deyimdə deyilir: "Ördəbil pişiyi küftə görməyib". Bu xörəyin koloriliyinə eyham vuran məsəldə isə söylənir: "Yeyib küftəni, vurub dürtməni" və s. Yeməklərlə bağlı atalar

sözləri və zərbi-məsəllərin hər biri mənə kəsb etməklə bahəm, mətbəxin araşdırılmasında yardımçı olur:

*Ananın aşı, təndirin daşı.
Aş bişdi, bayram keçdi.
Aş içənin qasığı əlində olar.
Boyat plovdan təzə şorba yaxşıdır.
Aşpazdan küsən ac qalar.
Ac adam əsəbani olar.
Xəmiraşı bəylər aşı, umac onun yoldaşı.
Dadanmışan dolmaya, bəlkə bir gün olmaya?
Əti atdan kəsərlər, uman yerdən küsərlər.
Çölməkçi ayranı saxsı qabda içər.
Tut qurusu ilə yar seviləməz.
Turp əkdim, şəlgəm çıxdı.
Xəşil boşqabını galininə, xingal boşqabını
qızına yudurt və s.*

Bitki, meyvə, ağarti məhsulları və digər ərzaqlar tapmacalarda da əksini tapmışdır:

Ağ quş suya töküldü. (düyü)

*Altı ayda bir qarış,
Bir ayda altı qarış. (buğda)*

*Atdım yamacı,
Düdü umaca. (duz)*

*Şirin olur, bal deyil,
Yağ kimidir, yağ deyil.
Rəngi ağıdır, qar deyil. (qaymaq)*

*Bir il əkərlər,
Yeddi il biçərlər. (yonca)*

*Hacılar Haca gedər,
Çalışar geca gedər.
Bir yumurta içində
İki min cüçə gedər. (nar)*

*Yup-yumru fincan,
İçi dolu mərcan. (nar)*

*İynə ilə dəlik-dəlik,
Qəmə ilə böyük-böyük.
Sarı əbəsi vardi,
Əcəb safəsi vardi! (portogal)*

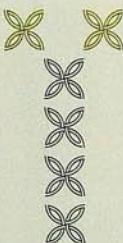
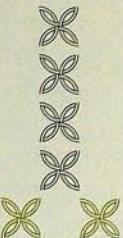
Mətbəx azərbaycanlıların mənəvi mədəniyyətinə o qədər güclü təsir etmişdi ki, hətta həftənin iki günü – süd günü (yekşənbə, yəni bazar günü) və duz günü (düşənbə, yəni çərşənbə axşamı) olmaqla yeməklə bağlı adlandırılmışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, keçmişdə bölgə əhalisi həftədə bir günlük sağdıqları südü növbələşərək bir-birinə borca verdiyindən həmin günə "süd günü", maldarlar isə mal-qaraya yalatdırmaq üçün həftənin çərşənbə günü imacılık keçirərək ağır əl daşları ilə daş duzu əzdiklərindən həmin günə "duz günü" və ya "daş günü" deyirdilər.

Təbrizdə tarixən ənənəvi keçirilən bayramlar coxsayı olmuş və mətbəx mədəniyyətinin zənginliyi demək olar ki, burada olduğu qədər heç bir mərasimdə nəzərə çarpmışdı. Təbriz mətbəxi gündəlik və mərasim olmaqla məhəlli yemək növləri ilə özünəməxsusluq təşkil edir. Təbrizlilərin milli mətbəxinə nəzər saldıqda məlum olur ki, onun lokal cəhətləri çox olsa belə, o, ümumazərbaycan və ümumşərq mətbəxinin ayrılmaz hissəsidir.

VII FƏSİL

GEYİM MƏDƏNİYYƏTİ

QADIN GEYİMİ

*Yar köynəyi bızdədi,
Düymələri düzdədi.
Getdim yarı görməyə
Dedilər Təbrizdədi.*

Geyimlər maddi mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi olduğundan müxtəlif tarixi mərhələlər üzrə onların etnoqrafik araşdırılması Azərbaycan mədəni irlsinin təkamülünü izləməyə imkan yaratır. Geyim mədəniyyəti formalasdığı gündən cəmiyyətin fəlsəfi baxışlarını özündə birləşdirir. Geyimlər sahibinin peşə yönümüzə və sosial mövqeyinə görə fərqlənməklə bahəm, şəhər və kənd arasında forma, bəzi hallarda isə əhalinin dünyagörüşü ilə əlaqəli etik-estetik məzmun baxımından müxtəliflik təşkil edir. Bundan əlavə, hər bir mərasimin (bayram, toy, yas və s.) öz geyim tərzi var.

Azərbaycanda qədim dövrdən başlayaraq ardıcılıqla hakimiyyətə galən hər bir sülalənin dövründə yeni geyim elementləri peydə olsa da, onlar öz xələflərinin nişanələrini daşıyır, milli ənənələri davam etdirirdilər. Tədqiq etdiyimiz Qacarlar dövrünün, xüsusilə də XIX əsrin birinci yarısının geyimləri özündə əvvəlki xanlıqlar, Əfşarlar və Səfəvilər dövrü mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərini birləşdirirdi. Artıq vurğulduğu kimi, Təbriz adı çəkilən dövrdə Qərb və Şərqi dünyasında sənətkarlıq, ticarət mərkəzi kimi tanınan, inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinə malik yaşayış məskəni idi. Belə ki, keçmişdə

tikmə-bəzək məməlatinin əsas müştəriləri şəhər əhalisinin kübar zümrələrindən, əcnəbi müsafir və tacirlərdən ibarət idi [Mustafayev, 2010, 105]. Bu baxımdan ölkədaxili ümumi dəyərlərlə yanaşı, Təbriz sakinləri özünəməxsus maddi mədəniyyətilə seçilirdilər.

Məlum olduğu kimi, moda insanların daim təzələnən məişət və estetik ehtiyaclarına müvafiq olaraq məişət əşyalarının, o cümlədən geyim formalarının qısa müddəli zahiri dəyişməsindən ibarətdir. Geyim dəbləri sahəsində zövqlərin dəyişkənlilik tezliyi isə hər bir tarixi dövrün həyat səviyyəsi ilə ölçülür [Dünyamalyeva, 2003, 134]. Geyim mədəniyyətini tədqiq edən sənətşunas alim R.Əfəndiyev yazar ki, Paris Avropada olduğu kimi, Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Təbriz şəhəri o dövrün "modalar" mərkəzinə çevrilmişdi [Əfəndiyev, 1960, 7]. Bu məqam hələ orta əsrlərdə şəhərə taşrif buyuran əcnəbilərin də diqqətini çəkirdi.

Zərbəftli tirmə və tafta geyinən qadın.
XIX əsr [Sevrugui'nın İran, 1999, 33]

Mənbələr geyim mədəniyyəti haqqında. Arxeoloji qazıntılarından hələ Daş dövründə aid geyim qalıqları və bəzək nümunələrinin aşkarlanması Azərbaycan ərazisində geyim mədəniyyətinin qədim tarixindən soraq verir.

XIII əsrə Şərqi ölkələrini gəzən ərəb coğrafiyası-səyyahı Yaqut əl-Həməvi "Mucəm Əl-Buldən" əsərində göstərir ki, Təbrizdə əba üçün, habelə siklatun¹, xətai², ətləs və başqa parçalar hazırlanır, buradan bütün gündoğar və günbatar ölkələrə aparılır [Yaqut Əl-Həməvi, 1989, 168-169].

Mənbələrin yazdığını görə, Ağqoyunlular dövlətindən hər il Kəbənin üz örtüyünü dəyişmək üçün Məkkəyə məxməl (məxmər - İ.M) parça göndərilirdi [Xynəxü, 1987, 131]. Həmin dövrdə bu parça növü paytaxt Təbrizdə toxunurdu.

Ümumiyyətlə, orta əsrlər boyu parça çeşidlərinin çoxluğu diqqət çəkir. XVII əsrə yaşamış rus səyyahı F.Kotovun yazdığını görə, İranda "əzyani", "kindak" və ya "kindaçı" (naxışlı), "dargili" və ya "darğşa" (dama-dama, yaxud zolaqlı), "kumac" (qırmızı sapdan toxunan), "kuti niya" (üzlük parça), "kuyay kafton" adlı parçalardan paltarlar geyinirdilər [Kotov, 2536, 83-84].

XIX əsr müəllifi Etimadüssəltənə "Səyahətnamə"ндə Tiflisdən Tehranadək olan ərazilərdə gördükərini, o cümlədən Şəki yaxınlığında yerləşən Xaçmazdan İrana "xaçmaz" adlı parçalar gətirildiyini yazar [Etimadüssəltənə, 2536, 46]. Heç təsadüfi deyil ki, vaxtilə Azərbaycanı gəzmiş, yaxud yoluştı buradan keçmiş Şərqi və Qərbin bir çox səyyahları və alimləri öz əsərlərində Təbrizin zərbaft, abyar, məxmər və kimxasından,

1. qızılı sapla işlənmiş ipək parça
2. toxunma Çin parçası

Şamaxının darayı, qanovuz və cecimindən, Gəncənin zərif ipək baş örtüklərindən, Şuşanın alacasından, Şəkinin təkəlduz tikmələrindən, Naxçıvanın qələmkar və çitindən bəhs etmişlər [Əliyeva, 1990, 4].

Azərbaycanda parça istehsalındaki ənənələr sonralar da davam etdirildi. XIX əsrin sonunda Rusiya dövlətinin İrana göndərdiyi alman əsilli tədqiqatçıı R.Traubenbergin yazdığını görə, ucuz başa gələn parça istehsalı məhz, Azərbaycanda reallaşırı [Payas ф.-Трайбенберг, 1898, 23].

Parçalarla yanaşı, geyim dəstləri barəsində də mənbələrdə təsvirlər vardır. XV əsrə ispan elçi R.Q.Klavixo Təbriz haqqında xatirələrində yazar ki, müxtəlif dükənləri var, qapılar cürbəcür şeylər, məsələn, ipək və pambıq parçalar, sandal, tafta, ipək, mirvari satılan küçələrə açılır. Qadınlar başdan-ayağa kimi ağ örtüyə bürünərək gəzirlər ki, onları tanımaq olmasın [Путешественники об Азербайджане, 1961, 53].

XV əsrda yaşamiş venesiyalı səyyah A.Kontarini qeyd edir ki, Təbriz qadınları kifayət qədər yaxşı geyindikləri kimi, at sürməkdə də kişilərdən geri qalmırlar [Путешественнику об Азербайджане, 1961, 84]. Bu onu göstərir ki, orta əsrlərdə qadınlar təsərrüfat işlərində, ənənəvi yarış və oyunlarda kişi geyimlərinə bənzəyən rahat libaslara üstünlük verirdilər.

Ö.Çələbi təbrizlilərin geyim dəstini müşahidə edərək əyan və adi adamların libasındaki fərqləri diqqətə çatdırır. Belə ki, səyyah əyan və aşrafın əyinlərinə samur dərisindən kürk geyindiyini, başlarına qızılbaşlıq rəmzi olan qırmızı *ala sariq*, bir çoxlarının ağ *məhammədi* çalma sarıldığı, bəzilərinin isə üzərinə hündür quş lələyi sancılan *tac* qoyduğunu yazır. O əlavə edir ki, qara camaatin başına qoyduğu *tac* bir qarışdan artıq deyil, əyinlərinə isə çuxa geyinirlər [Çələbi, 1997, 23].

Geyimlərin təkamülünü izləyərkən Təbriz miniatür məktəbi əsaslı məxəzlərdən sayılır. Bundan əlavə, Qacarlar dövründə istər sarayda şahzadələrin, istərsə də orta təbaqənin çəkildiyi fotosəkillər, muzey materialları, tarixi və memuar mənbələr, eləcə də etnoqrafik sorğular səmərəlidir.

Parça növləri. Təbriz şəhəri orta əsrlərdə yüksək keyfiyyətli parça (məxmər, atlas, keci və s.) istehsalının başlıca mərkəzi sayılırdı. Bu məhsullarla həm daxili tələbat ödənilir, həm də onlar başqa ölkələrə ixrac olunurdu. Hələ orta əsrlərin əvvəllərində müxtəlif növ ipək parça növləri barədə məlumatlar ipək istehsalına böyük tələbatla əlaqədar idi.

Sənaye çevrilişini başa vuran Avropa ölkələrində daha keyfiyyətli parçalar toxunulurdu. Yerli bazarlarda onlara qarşı

əhalinin alıcılıq qabiliyyəti daha yüksək idi. Buna baxmayaraq, milli naxışlara malik ənənəvi parçalara da ehtiyac duyulurdu. Təbrizin toxuculuq sənəti qonşu şəhərlərə də təsirini göstərirdi. 1700-cü ildə Təbrizdən Şamaxiya gələn məşhur toxucu usta Əbülhüseyn "dəftin" adlanan toxucu dəzgahının daraqlarını — dışlarını qarğıdalı çubuqları ilə əvəz etmiş, aləti təkmilləşdirməyə nail olmuşdur [Əliyeva, 1990, 20].

Araşdırmlara əsasən söyləyə bilərik ki, XIX — XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə ipək, atlas, diba, darayı, tafta, gülbəndi (rəngli ipək parça növü), qanovuz, məxmər (məxməl), gülməxməl, zərxara, tirmə, əlicə, zəri-nasiri (Nəsrəddin şahin şərəfinə adlandırılmışdır), mahud, gülqər (keçi dərisini daraqlayarkən çıxan qızıldən toxunan parça), çit, səməndər (nazik çit parça), kərbəs (qalın bez), ağbanu (ağ rəngli, nazik parça idi, nişan mərasimində ondan laçək örtürdülər), qars (yüngül tül parça), əncuçəki (Yəzddə toxunan şax parça), satin və digər ənənəvi və yeni növ, yerli və gətirilmə parça növləri istifadədə idi. Tədqiq edilən dövrda işlədilən parçaların əsas materialı ipək, pambıq, yun, kətan və s.-dən ibarət idi. Kətan bitkisinin mədəni halda becərilməsinə geniş yer verilmədiyindən bu materialdan olan parçaların xammalı xarici idxlatala təmin edilirdi.

Parça nümunələri (Akademik Çingiz Qacarın şəxsi kolleksiyasından, Bakı)

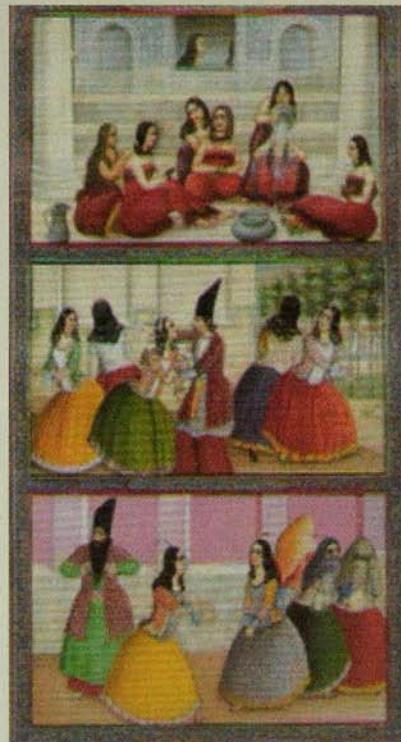

Geyimlərin təkamüllüne dair. XIX əsrde Qacarlar dövlətinin şəhər geyim mədəniyyətində çox kəskin dəyişikliklər nəzərə çarpır. Siyasi tarixdən məlumdur ki, Fətəli şah Qacar (1797-1834) xarici siyasətdə o qədər də fəal olmayıb, daha çox əyləncələrə meyllişəxs idi. O, sarayda əzəmətlili hərəmxanaya yaradır və burada yaşayan şahbanu və hərəmlər bir-birindən gözəl, zövqlü geyim dəstisi və bəzəklərə böyük maraq göstərirler. Hərəmxanaya demək olar ki, qiymətli cəvahirat, nəfis parçalar, qızıl sapla işlənən libasların sərgisinə çevrilirdi. Saraydan sonra aşağı pillədə duran məmər ailələri də məhz hərəmxanadan nümunə götürürdülər. Ölkənin ikinci şəhəri Təbrizdə yeniliklər demək olar ki, paytaxtla eyni zamanda dəbə düşürdü. Təbriz ticarət şəhəri olduğundan burada məhəlli-lokal xüsusiyyətlər tez-tez dəyişikliyə məruz qalırdı.

XIX ərin 70-ci illərindən etibarən nəinki sadə insanların, saraydan başlayaraq bütün təbəqələrin, hatta hərbçilərin belə

Qəlyan çəkən qadın.
XIX əsr [Sevruguin's Iran, 1999, 35]

Miniatür: Min bir gecə. XIX əsr
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 121]

görkəmində fərqli geyimlər peydə oldu. Bu, bir tərəfdən təbii inkişafla əlaqəli tədrici proses olsa da, digər tərəfdən əlamətdar hadisələrlə sürətlənirdi. Belə ki, Nəsrəddin şah Qacarın Rusiya və Avropa səfərlərindən sonra hökmdarnı istəyinə əsasən Qacarlar imperiyasının bütün ərazilərində, xüsusilə də şəhərlərdə avropasayağı geyim və bəzəklər dəbə düşdü. Qeyd edilən hadisədən öncə ötən mərhələnin, yəni xanlıq dövrünün geyim dəstlərini təkrarlayan qadın libasları çox sadə idi. Qacarlar dövrünün ilk mərhələsində keçmiş həyat tərzinə, o cümlədən ənənəvi geyimlərə qayıdış özünü göstərirdi.

Nəsrəddin şah Moskvada səfərdə olarkən Opera və Balet Teatrına tamaşa edir və səhnədəki balet oyuncularının libası onun diqqətini çəkir. Vətənə qayıtdıqdan sonra şah həvəsə düşür ki, saray adamları da öz geyimlərində dəyişikliketsinlər. Buhadisədən sonra saray qadınları onun göstərişinə dərhal əməl edirlər [Zoka, 1336, 22].

Bundan əlavə, Avropa tacirlərinin Şərqi bazarlarına ayaq aqması, mütəmadi fransız, ingilis malları və modası ilə tanışlıq, eləcə də əcnəbi ölkələrdə təhsil alan gənclərin vətənə qayıtması Təbrizin geyim mədəniyyətinə Qərb elementlərinin daxil olmasına zəmin yaradırdı. Bununla da göstərilən dövrdən başlayaraq Qacarlar imperiyasının inkişaf etmiş bütün şəhərlərində daha çox avropasayağı geyimlərə üstünlük verilirdi. Qeyd edək ki, bu dövrdə çarizmin işğali altında olan Şimali Azərbaycanda da milli geyimlərin dəyişilməsi prosesi gedirdi.

Geyimlərin etnoqrafik araşdırılması göstərir ki, Azərbaycanın XIX əsr qadın və kişi geyim dəstisi əyin (alt və üst), baş, ayaq və əl olmaqla dörd qismə ayrıılır. Azərbaycanın maddi mədəniyyətini tədqiq edən etnoqraf A. Mustafayev alt və üst olmaqla ciyindən və beldən geyinilən əyin libasını "ciyindirikli" və "kəmərbəstə" adı ilə təqsim olunduğunu söyləyir [Mustafayev, 2010, 148].

Alt geyimi. Danışılan dövrədə Təbriz şəhər əhalisinin qadın alt geyimlərinə pirahən (alt köynəyi), darbalax, tonban (tuman), aratumanı, şələtə, sinəbənd və ya pestənbənd (XIX ərin ikinci yarısında Avropadan gətirilən sinə geyimi), hamam fitəsi və s. daxil idi. Alt paltara bütövlükdə "tuman-köynək" deyilirdi.

İpəkdən tikilən alt köynəklər ciyindən düz tikişli olub, sinədə bircə yerdən qülləblə bağlanırırdı. Tumanlar gen, ətəyəbənzər görünsə də, ayrıca miyançasıvardı və beldən iplə yiylirdi. Onları üst-üstə geyinir, sayı bəzən 9-a çatırırdı. "Darbalax" adlandırılan düz tikişli alt geyimi şalvarın altından, onun üstündən isə uzunluğu 10-12 m çitdən tikilən 5-7 tuman geyilirdi. Alt tumandan fərqli olaraq üst tumanının çini çox olurdu.

Miniatür: Min bir gecə. XIX əsr
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 121]

Tumanbağı yun, iplik saplardan millə hörülürdü. Bu bağ ağır parçanı əyində saxlamalı idи. Ətəyin balağını qatlayır və üstündən tünd sapla tikiş vururdular. Qadınlar buna "bəxyə getmək" deyirdilər. Tumanların sayı ailənin maddi durumunu göstərirdi. Bu səbəbdən də kimsə getdiğə varlanırdısa, ona "filankəs tumanını çıxaldıb" deyirdilər.

Üst əyin geyimi. Qadın üst geyimi zənginliyi ilə nəzərə çarpır. Köynək, nimtənənin müxtəlif növləri olan arxalıq (don), ləbbadə, zivini, küləcə, katibi, kürdü, yəl, eşmək, baharı və kəmərbəstə geyimlərdən sayılan ətək (şələtə), çaxçur, şalvar və s. üst əyin geyimini təşkil edirdi.

Şalvar

Qacarlar dövrünün ilk qərinəsində kişi və qadın üst köynəklərinin biçim üsulu bir o qədər də fərqli deyildi [Zoka, 1336, 12]. Qadın köynəklərinin əsas fərqləndirici cəhəti sinəsindəki çinləri sayılırdı. Onların "axundi" adlanan yaxası parçanın öz materialından hazırlanmış bağ və ya 3-4 ədəd ilgək-düymə ilə bağlanırdı. Varlılar çox vaxt mirvari və ya qızıl düymələrdən istifadə edirdilər. Düymələrin möhkəm tikilməsi və davamlılıq məqsədilə köynəyin qarşı hissəsi ikiqat parçadan olurdu.

Qadın üst köynəyinin qolu uzun, enli və düz, ciyinə bitişən hissəsi əksərən düz, bəzi hallarda isə xırda qırçınıl idi. Sallaq qalmasın deyə, qolların ağızına keş (rezin) salınır və ya parça ilə tikilirdi. Üst köynəyi adətən qanovuzdan hazırlanırdı. Köynəyin boynuna, yaxasına, qolunun ağızına və etəyinə sarıma bafta vurulurdu. Ön hissəsinin etəyinə bəzək məqsədilə qızıl və gümüş pullar tikilirdi. Qadınlar köynəyi şəltənin altına salırdılar.

İslahatlardan sonra bütün geyimlər əvvəlki mərhələdən müəyyən qədər fərqlənirdi. Belə ki, qadın üst köynəkləri qısa və dar biçilməyə başladı. Onlar ipək, kətan, qaz, məlməl kimi zərif parçalardan, üzərində zərduz və nəqədəduz tikmələrdən istifadə edilərək hazırlanırdı. Aşağı və orta sinfin qadınları qonaqlıq və şadlıq mərasimlərində açıq rənglərdə, ağ və xırda güllü çit parçadan biçilan köynəklər geyirdilər. Qolları biləyə qədər olub, yaxası xırda düymələrlə bağlanırdı. Ön hissənin kəsiyi əvvəlki dövrə nisbətən azaldılmış, yaxa formasında müəyyən dəyişiklik olmuşdu. Belə ki, bu dövrə "ərəb yaxası" dəbə düşmüdü.

Don

Nimtənənin ən dəbdə olan "arxalıq" adlı növü köynəyin üstündən geyilir, sadə biçilən, düzbucaq, maili və trapes formali yaxaya, bel kəsiyindən başlanan qırçınıl-büzəmləi qısa etəyə malik idi. Qarşidan bağlanan arxalığın astarı, bəzən isə pambıq sıriqları olurdu. Uzun qolları düz biçilir və ya dirsəkdən kəsiyi

vardı. Təbrizin məhəlli geyim dəsti üçün daha çox "nilufər" qollu arxalıq xarakterik olmuşdur. Nilufər qollar süsən gülü kimi dirsəyədək sallanırdı. Qollarının ağızına 4 sm-lik astar əlavə olunur, yaxası haşıyəduz tikmələrlə bəzədilirdi.

Arxalıq nümunəsi

1387, 558]. Onun bütün dövrəsi güləbətin və haşıyəduz ilə əhatələnirdi. Arxalığın əlavə tikmələri artdıqca daha dəbdəbəli görünürdü. Kasıblar isə qızıl tikmələr əvəzinə arxalığa qaytan əlavə edirdilər.

Arxalıq nümunəsi

Xanlıqlar dövründə dəbdə olan arxalığın müxtəlif növləri vardi. Onların bir növü də əllə toxunan zolaqlı parçadan tikilir və xalq arasında "alca" və ya "alica" adlanırdı [Mətin, 1383, 95]. Əlicə parçasından hazırlanan arxalıq əvvəller kişilərə məxsus olmuş, sonralar isə qadın üst geyim dəstini daxil edilmişdir.

Cənubi Azərbaycanda nimtənənin tipoloji baxımdan oxşar bir neçə növü qeydə alınmışdır. Onların bir qismi soyuq qış fəsli, qalanları isə sərin aylar üçün nəzərdə tutulurdu. Varlıların nimtənəsi dəri və qiymətli parçalardan hazırlanırdı. Şaxtalı günlərdə arxalığın üstündən qalın parçadan (əsasən rəngli məxmərdən) "yel" adlı, üzərində sikkələr bəndlənən uzun və qollu libas, eləcə də paltonu əvəz edən qısaqol *kiilaca* (*kolice*) geyinirdilər. İsti saxlamaqdan ötürü küləcənin astarı və yaxasına təbii xəz tikilirdi. Arxalıq kimi küləcə də beldən kəsik, etəyi qırçınıl, lakin adı çəkilən libasdan daha uzun idi.

Muzey materiallarının təhlilindən bəlli olur ki, küləcə ilk vaxtlar Fətəli şah Qacarın (1797-1834) hakimiyyəti dövründə dəbə düşmüş, üləmalar, yüksək çinli məmur və tacir qadınlarının qış libası olmuşdu. O, qırmızı və ya xurmayı rəngli qiymətli qalın parçalardan — üzərində cınağı naxışlar olan tirmə, zərbəft, məxmər, Kəşmir, ingilis mahudu, dəvə yunundan toxunan parça ilə və ya Buxara quzusunun dərisindən astarlı tikilirdi. Qollarının ağızı və yaxası ətəyədək qızılı sapla müxtəlif tikmələrlə (nəqədədüz, məlilədüz, tirmədüz və s.) bəzədirilir və qaytan əlavəsi olurdu. Təqribən dirsəyədək çatan qolları düz biçilirdi. Bu cür tikiş formasına dərzilər “tikədüz” deyirlər. İlk vaxtlar küləcənin uzunluğu topuğa qədər, hətta ayaqqabının üstünədək çatırıldı, lakin sonralar get-gedə ətəyi qısalırırdı. Onun uzunluğu şəxsin yaşına, sosial mövqeyinə görə müəyyənləşirdi. Yaxası bağlanıda bilərdi, lakin əyan-əşrəf ailələrin qadınları öz zinət əşyaları və bel toqqasını nümayiş etdirməkdən ötrü küləcənin qarşısını açıq saxlayırdılar.

Üst geyimi olan *katibi* hələ Səfəvilər dövründən istifadədə idi [Roxane Farabi]. O, düz qollara, yarımdairə formalı ətəyə malik olub, qoltuğunun altında ayrıca xışdək vardı. Beldən kəsik bicilir, qarşidan bir düymə ilə bağlanırdı.

Ləbbadə sərin havada istifadə edilən qısaqlı geyim idi. Ərbəcə “ləbbadə” (لَبَّادَة) sözündən yaranmış, “yun”, “keçə” mənasını verir. Qısa üst geyimi olan ləbbadənin uzunluğu belədək çatır və çox təmtəraqla bəzədirildi [Dairətol-məarefe-omumi.., 1387, 110]. Açıq qalan yaxası beldən bağlanır, hər iki tərəfdən yarıq qoyulurdu.

Eşmək sıriqlı, bəzən də astarı xəzdən olan, ləbbadəyə bənzəyən qolsuz gen jilet idi. O, tirmə, məxmər, şaldan tikilir, üzəri qızılı saplarla bəzədirildi.

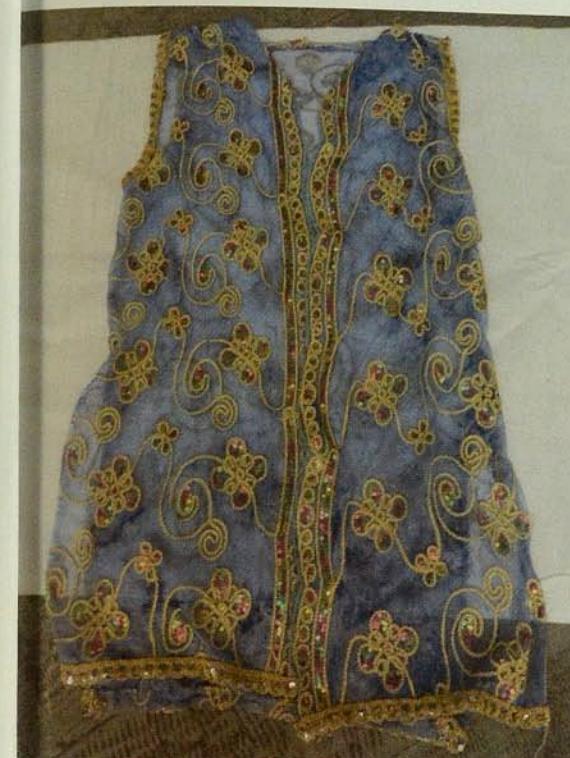
Nimtənənin sərin havada geyinilən digər növləri də vardi. Əsasən rəsmi mərasimlər üçün nəzərdə tutulan *cübbə* uzun və gen biçilirdi. *Baharı* (bəxarı) qısa və qarşısı düyməsiz olur, çuxaya bənzəyirdi. Bir çox nümunələrində ifrat dərəcədə qızılı sapla haşıyaduz edilən bəxarı sıriqlı tikilirdi.

Celiqə (celiqqa) xanlıqlar dövründən qadın və kişilərin gündəlik geydiyi jilet idi. Qeyd edək ki, “celiqə” sözü fransız mənşəli olub, XVIII əsrən başlayaraq Şərqdə kişi və qadın geyim dəstinə daxil olmuşdur [Yusefi, 1391, 376].

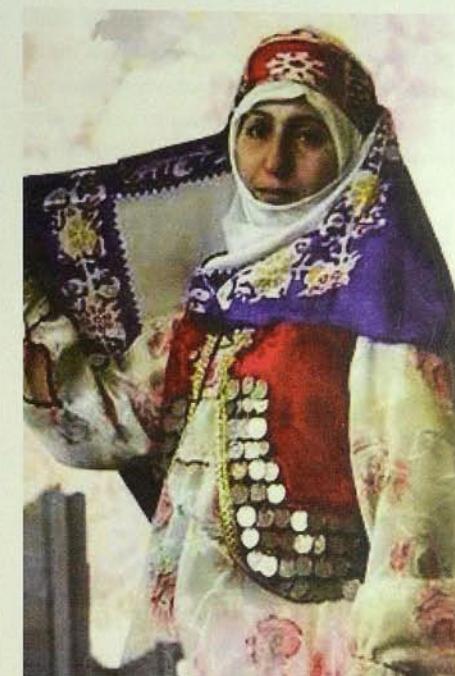
Celiqə (celiqqa) nümunələri

Celiqqa yayda ipəkdən, qışda isə yun parçadan tikilir, eksərən ön tərəfi bahalı məxmərdən olurdu. Qarşı tərəfdən qaytan, ilgək və düymə ilə bağlanırdı. Düymələri taxta və sümükdən düzəldildi. Bu cür düymələrə şəhərlilər “aşiq” deyirdilər. Gəlinlər qırmızı və yaşıl, orta yaşlılar isə sürməyi, innabi, yaşılı rəngli celiqqanı köynəyin üstündən geyinirdilər. Yayda isə nazik parçalardan tikilən celiqqadan istifadə edirdilər.

Yay celiqqası

Celiqqanın üzərinə bəndlənən sikkələrinin sayı və onların hansı pul vahidi olması sahibinin sosial vəziyyətindən xəbər verirdi. Məlumatçıların söylədiyindən celiqqaya tikilən ən aşağı sikkə 2 qran idi. Topladığımız etnoqrafik məlumatlara görə, nişanlı qızın celiqqasındaki pulları adaxlısı qazanır və onlara qulp lehimlətdirirdi. Novruz ərəfəsindəki çərsənbə günü sikkələri yaylığa düyünləyərək bacadan sallayırdı. Nişanlı qız onları götürüb əvəzinə özü toxuduğu corab və digər kiçik hədiyyələr qoyurdu. Həmin pullar celiqqanın ön tərəfinə yan-yanı tikilir, yuxarı sıra aşağıdakıların qulpunu örtürdü.

Çəpkən köynəyin üstündən geyilən, astarlı üst geyimi idi. Qondarma qolları yalnız üst hissədən qol yerinə birləşirdi. Boş və sallaq qolları ciyindən aşağı salladılır, bəzən isə onlar rahatlıq naminə düymələnirdi. Bədənə kip oturdular, bu sabəbdən də hərəkəti asanlaşdırmaqdən ötrü qoltuqlarının altı açıq saxlanırdı. Çəpkənin yaxasına, kənarlarına sarıma bafta, köbə, haşıyaduz və s. vurulurdu.

Nimtənənin geniş yayılmış növlərindən biri də “kürdü” adlanırdı. O, sıriqlı və qolsuz idi. Bəziləri kürdünün kənarlarına quzu dərisi və ya samur xəzi tikir, onu haşıyaduz və qaytanla bəzəyirdilər. Ən çox yayılan kürdü tamamən xəzdən tikilir və onun üz hissəsinə parça çəkilirdi.

XIX əsrin sonlarında Nəsrəddin şahın göstərişləri ilə baş tutan dəyişikliklər yavaş yavaş sıradan çıxmaga başlayır. Bu zaman arxalıq əvəzinə üst geyimlərindən olan "nimtənə" adlı pencəyə bənzəyən üst geyimi dəbə düşür. O, fəsildən asılı olaraq məxmər, Kəşmir, satin, ingilis mahudu və Avropadan gətirilən parçalardan tikilirdi. Kişi və qadın geyimlərinə daxil olan nimtənənin uzunqol və qısaqollu, həmçinin qolsuz növləri vardı. Nisbətən sadə, bəzəksiz olan nimtənənin qolları dar biçilirdi, ona "şəmşiri qol" (qlinc qol) deyilirdi. Yaxası ərəb üslubunda hazırlanırdı. Gövdənin yuxarı hissəsi dar, aşağıya doğru getdikcə genlənirdi. Təsərrüfatda çalışan qadınlar nimtənəni qalın parçadan içi sırlı tikdirildilər.

Ətəyin kənarına güləbatın naxışlar və haşıya vurulurdu. Onlar büzməli-qırçınlı biçilir, uzunluğu topuqdan bir qədər yuxarı olduğundan altdakı şalvarın balağı görünürdü. Ətək kəmərsiz olub, beldən lifadəki bağla bağlanırdı. Bağ möhkəm olmadıqda ətək beldən sürüşə bilərdi [Geybi, 1387, 554]. Bu səbəbdən də sonralar ətəyin üstündən dəri və ya parçadan hazırlanan naxışlı kəmər taxılırdı. Kəmərin aşağı hissəsindən "sallanma" adlanan qızıl, gümüş və cəvahiratdan hazırlanan bəzəklər asılırdı.

Rəqqasələr və gənc qızlar evdə olarkən bəzən ətək geymir, köynəklərini diza qədər uzadırdılar. Fətəli şahın dövründə geyimlər əvvəlki dövrün xüsusiyyətlərini təqlid etsdə, tədricən ətəklərin bir qədər uzadılması müşahidə olunurdu. Hətta bəzi rəsmi lədə atayın balaqlarının yerlə sürünməsi diqqəti cəlb edir. Soyuq havada üst ətəklə alt ətəklər arasında Təbriz dialektində "ərə tumani" deyilən ətək də geyilirdi.

Ətək nümunələri

"Paçın" adlı ətəklər büzməli və şışma olub, orta əsr Avropa ətəklərini xatırladırı. Adətən, güllü çitdən tikilən paçını rəqqasələr geyinirdilər. Onlar rəqs zamanı səsli olmaqdan ötrü ətəyin kənarlarına xırda zinqirovlar da bənd edirdilər.

Miniatür: Rəqqasə. XIX əsr

Qacarlar səltənətinin ikinci mərhələsində ətəklərdə kəskin dəyişiklik baş verdi, onların uzunluğu dizdək qısalındı. Bu tipli

büzməli-qırçınlı ətəklərin şax qalması üçün kətan parçalara nişşa vurulurdu. Avropa rəqqasalarının geyimini təqlid edən qısa və büzməli ətəklərin altında qadınlar açıq rəngli və ayaq əzələlərinin göründüyü dar şalvar geyinirdilər.

Şalta. Gülüstan sarayı. Tehran

Qadın şalvarları əvvəller gen və zolaqlı parçalardan büzməli biçilir, ətəyin qıraqları alabəzək parçalarla haşıyalənirdi. Ətəklərin uzadılması ilə şalvarlar görünmür və sonuncu öz əhəmiyyətini itirməyə başlayır. Bununla əlaqədər zaman keçdikcə qadın şalvarlarının balağı daraldılar, bəzəkləri azaldılları.

XIX əsrin ikinci yarısında şalvar əvvəlki tonbanın (tuman) formaca dəyişdirilmiş variantına çevrildi. Gənc qızlar şalvarlarını qırmızı və sari, yaşlılar isə tünd rəngli parçalardan tikirdilər. Qışda corabı onun üstünədək çakirdilər. Bu dövrün fotolarından məlum olur ki, şalvari şəltənin altında geyinirdilər.

Fransız modasının saraya nüfuzu ilə açıq rəngli, ayaqlara kip yapışan, uzunluğu pəncəyədək çatan şalvarlar dəbə düşdü. Dar olduğundan yerli əhalisi onlara "təng-tonban"

deyirdi. Aşağı təbaqənin qadınları təsərrüfat işləri ilə məşğul olduğundan qara rəngdə, nisbətən rahat və enli şalvarlara üstünlük verirdilər. Onların ayaq və bel hissəsinə keş salındı.

Çaxçur bayır geyimlərindən olub, nisbətən gen və uzun şalvara bənzəyirdi. Onu şax qalmaqdən ötrü nişastaya vurulmuş tonban, yaxud şəlitənin üstündən geyinirdilər. Ayaqlara bütöv halda keçirilən çaxçur trapes formada olub, aşağıya doğru daralır və corab kimi pəncəni örtürdü. Çaxçur sanki corab tikilmiş şalvari xatrladırdı. Qarın nahiyyəsindən tonban və ya şəlitənin lifəsinə bağ vasitəsilə bəndlənərək ayaq barmağına kimi uzanırdı. Onun hər iki ayağı bütöv parçadan tikilir və bəzən ön tərəfdən paçalar bir-birinə birləşdirilmirdi. Ayaqlara geyindikdən sonra çanaq tərəfin qarşı hissəsində üçüncü boşluq əmələ gəldi. Çaxçuru iki hissədən — bel və topuqdan bağlayırdılar. Beldən lifə və bağla, ya da kəmərlə yiğilirdi. Altan adı çəkilənlər olduğundan çaxçur şışman qalır və yeriyəndə çax-çux səsi çıxarırdı. Onlar əsasən xara, qanovuz, məxmərdən tikilib, mavi, bənövşəyi, qırmızı və daha çox qara rəngdə olurdu. Seyyidələr isə öz seçimlərini yaşıl rəngli çaxçurla tamamlayırdılar.

Maraqlıdır ki, çaxçur qadın geyimi olsada, bəzi mənbələrdə Səfəvilər zamanında kişilərin də çaxçur geyinməsinə rast gəlinir [Yusefi, 1391, 373]. Ağa Məhəmməd şah Qacarın hakimiyyəti zamanında tirmə cübbə, qırmızı mahuddan çaxçur və sagəri ayaqqabılar rəsmi libas sayılırdı [Mustofi, 1386, 98]. Lakin Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətinin sonlarında yuxarı sinifə mənsub ailələr arasında çaxçur artıq dəbdən düşmüşdü. Buna baxmayaraq, XX əsrin 30-cu illərinədək hələ də istifadədə qalırdı [Gillian Vogelsang, 2001, 17]. Xatırladaq ki, XIX əsrə çaxçur geyim tipi Azərbaycan Respublikası ərazisində də yayılmış, ondan Gəncə, Naxçıvan, Abşeron və Şirvan (Şamaxı, Basqal, Lahic) bölgələrində dəha çox istifadə olunmuşdu [Vəliyev, 2006, 26].

Çaxçur geyinən qadın

düşmüştü. Buna baxmayaraq, XX əsrin 30-cu illərinədək hələ də istifadədə qalırdı [Gillian Vogelsang, 2001, 17]. Xatırladaq ki, XIX əsrə çaxçur geyim tipi Azərbaycan Respublikası ərazisində də yayılmış, ondan Gəncə, Naxçıvan, Abşeron və Şirvan (Şamaxı, Basqal, Lahic) bölgələrində dəha çox istifadə olunmuşdu [Vəliyev, 2006, 26].

Kəmərbəstə alt geyimi olan *tonban* və ya *tuman* astarlı tikildi. Eni təqribən 3 qarış, uzunu 4 zər (təqribən 4,16 sm — 1.M) parçadan biçilən tonban gen və qırçılı olduğundan əyində diametri yarım metrədək çevrə yaradırdı. Daha çox şış və çətir şəklində görünməkdən ötrü bəzən astarına digər əlavələr də olunurdu. Tonbanın bağı bel hissəsindəki lifənin içindən keçirilib tarım dərtlərəq bağlanırdı.

Ətək lifəsi

Şəhəlik mərasimlərində geyinilən şəltə yaşıl və bənövşəyi rəngli, gündəlikdə isə güllü parçalardan olurdu. Şəltə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan və Qərb bölgəsi, eləcə də Qərbi Azərbaycan (Irəvan) üçün çizi fərqlər müşahidə edilməklə XX əsrin əvvəllərinədək əhəmiyyətini itirməmişdi.

Səltə

Baş geyimi. Qacarlar hakimiyyətinin ilk dövrlərində qadınlar başdan ta dizdək gözəl tül və ya zərif parça atır, onu mirvari, yarımtac (ciqqa, alimbənd və s.) və ya lələklərlə bəzəyirdilər. Baş örtüyü kimi saç formaları təkcə görünüş baxımdan insanın zövqi baxışlarını deyil, onun inanc və davranışlarını da özündə ehtiva edirdi.

Dəbəgörəsaçları qızdırılmış maşayabənzər əşya ilə bururdular. Uzun zülfələri hörülülmüş halda, ya da buraraq dağınıq şəkildə arxaya və çiyinin üstünə atırdılar. Bəzən tülün altından başlarına kənarları qış-daşla, inca aksesuarlarla bəzədilən kiçik çəpəki papaq qoyurdular [Zoka, 1336, 12].

Şəltə (Şəltə) zaman keçidkə tonbanı əvəz etməyə başladı. O, çit, tafta, məxmər və digər parçalardan tikilən büzməli, tonbandan fərqli olaraq ortası açıq və dizdək uzanan ətək idi. Kəmərindən tumanbağı keçirilir və bel çuxurunda bağlanırdı. Kasıblar şəlitəni adətən güllü çitdən geyirdilər. Vərlilər dəbdəbəli görünməkdən savayı onun kənarlarına qara sapdan çəkilər vurur, qırçılı-büzmələrini daha artıq edirdilər.

Fətəli şah dövründə aid bir çox miniatür rəsmlərində qadın baş örtüklərini əsasən bəzəkli tül və araqçın ("ərəq" tər, "çin" yığan deməkdir) təşkil etdiyi müəyyənləşir. Araqcının üstündən azaciq haşıyaduz olunmuş kələğayı sariyirdilar. Kələğayını həm də təsəyin üstündən bağlayırdılar. Araqcından fərqli olaraq təsək bağla malik idi.

Miniatür. XIX əsr
[*Zəndəgi və asare Sənəolmolk*, 1389, 84]

Bunlardan əlavə, aşağı təbəqənin qadınları ənənəvi olaraq ağ rəngli "şamaxı" adlı kələgayından istifadə edirdilər. Onların ölçüləri $1,5 \times 1,5$ metrə bərabər idi. Ola bilsin ki, Basqal kəndində istehsal edilən bu kələgayalar Şamaxı qazasından gətirildiyindən onlar bu adla adlandırılırlırdılar. XVIII əsrə Şirvan Qafqazın toxuculuq mərkəzi sayılırdı. Şamaxı ipayı özünün keyfiyyətinə görə digər xanlıqlarda istehsal edilən ipəkdən üstün idi [Bayramova, 2009, 55]. Məlumatçıların sözlərindən bəlli olur ki, keçmişdə kələgayı

Azərbaycan Respublikasının bölgələrində də uzun müddət dəbdə olmuşdur.

Yaylıq üçkünc qatlanub başa salındıqdan sonra möhkəm dursun deya onun üstündən "çalma" adlanan başqa bir parça da sarınırdı. Çalma alından başlayıb başın arxasında düyünlənirdi. Düyünlərin ucu sallaq qalmamaq üçün calmanın arasına keçirilirdi. Yaylığın sinənin üstünə düşən sağ ucunu ağızın üstündən keçirib sol qulağın arxasında parçanın içində salıb bağlayırdılar. Buna el arasında "yaşmaq" deyilirdi. Adət tələb edirdi ki, gənc qızlar, gəlinlər ailənin ağsaqqal və ağbirçəklərindən, yaşılı insanlardan yaşınsınlar.

Yaşmaqlanan qadın

Yaşınmaq adəti çoxcəhətli olmaqla, birbaşa İslam dini ilə əlaqəli deyildir. Naxçıvanda bu adətin genezisini tədqiq edən etnoqraf H.Q.Qədirzadə yazar ki, Azərbaycan türkləri arasında qadağa sistemi və yaşınma adəti digər türk və Qafqaz xalqlarının adətlərinə yaxındır. Müəllif vurgulayır ki, bu, həmin xalqlar arasındaki qohumluq əlaqələri və qonşuluq münasibətləri ilə

bağlıdır [Qədirzadə, 2012, 69]. Yaşınma əsasən şəhərətraftı bölgələrdə geniş yayılmışdır. Şəhər qadınları çarşab örtür, təsərrüfat işlərinə cəlb olunan, at minən kəndli qadınlar isə daha rahat olan yaşmağı üstün tuturdular.

Soyuq havada baş örtükləri maddi vəziyyətə əsasən müxtəlif qalın parçalardan olurdu. Bir çoxları Kəşmir şalına üstünlük verirdi. Baş örtükləri sırasında ətrafına şal dolanan papaqlar — *şalkulah* da vardi.

Qadınlar küçəyə çıxdığı zaman başdan-başa *çadra* bürünür, üzlərini yalnız gözlərin göründüyü *rubəndlə* (*niqab*) örtürdürlər. Ağ kətan parçadan tikilən rubəndin uzunluğu dizədək çatırıldı. Gözlərin qarşısında dördkünc və ya altibucaq kəsiklər qoyulurdu. Eni $60-70$ sm olub, qızıl və gümüş qarmaqla (*qüllab*) başın arxasından bağlanır [Çeybi, 1387, 567]. Çadralar qara, bənövşəyi və sürməyi rəngli parçalardan seçilirdi. Azyaşlı qız usaqları çadra örtməkdən azad idilər.

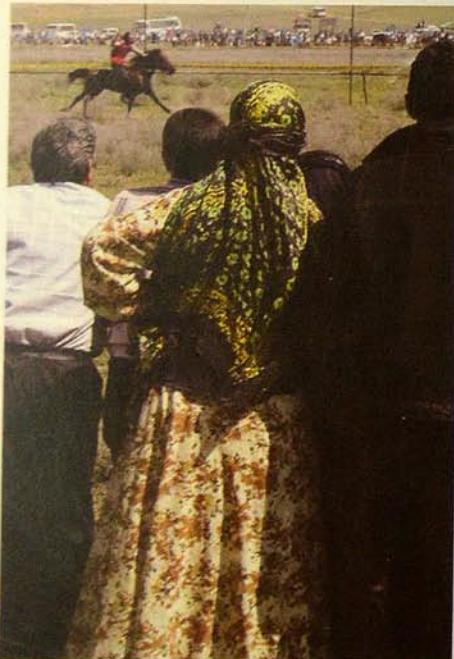
Rubənd (Niqab)

XIX əsrin sonunda baş geyimləri demək olar ki, əvvəlki mərhələ ilə eynilik təşkil edirdi. *Çarqəd* (yaylıq) dördkünc nazik parçalardan — ipək, gars, zəri, məşməst və s. olurdu. O, adətən 113×108 sm ölçülərdə, üzərində dekorativ nəbatı naxışlar olan pambıq parçadan hazırlanır [Gillian Vogelsang, 2001, 16]. Lakin getdikcə onun ölçüləri kiçilirdi. Çarqədi üçkünc formada qatlayaraq başa örtürdürlər. Arxadan ucu belə qədər çatır, digər iki tərəfin ucları isə boğazın altından gülsinə (boğazaltı sancaq) ilə bir-birinə bəndlənirdi. Vərlilər çarqədlərinə almas, yaqt daşlarla işlənən gülsinələr vururdular.

Nəsrəddin şahın sarayında nişastalanmış parçanı qəlibə çəkməklə çarqədin yeni çeşidi — "qəlibi çarqəd", yəni qələmkar çarqədlər hazırlanır. Çarqədin ən yaxşı növü "*aftab gardanı*" hesab olunurdu [Zoka, 1336, 28]. Yaşından asılı olmayaraq çarqəd qadınların istifadəsində idi. Topladığımız məlumatda görə, keçmişdə qız tərəfi bəy evinə çarqəd hazırlamaq üçün cehizlik bir top parça da göndərirdi. Toy günü gəlinlər başlarına "Buxara şalı" adlı uzunluğu 2 m olan saçaklı ipək şal örtürdürlər.

Qız və təzə gəlinlər çarqədin üstündən "*dəhanbənd*" bağlayırdılar. Bu örtüklə gözlərdən başqa sıfət tamamilə qapanırdı. Əvvəlki dövrdə olduğu kimi, yaşmaq da istifadədə qalırdı. Saçlarını yiğmaq üçün tül və ya zərif parçadan tikilən "*səraguş*" adlı kiçik kisə formasındaki örtükdən də istifadə edirdilər. Azərbaycanlılara məxsus lüləyəbənzər baş örtüyü olan *çutqu* həm də saçların yiğilmasında gərəkli idi [Andruz, 1391, 313].

Kəlağayı bir çoxlarının çarqadın üstündən bağladığı təbii ipəkdən hazırlanan örtük idi. O, qara rəngli olub, qarğı qanadına bənzədiyi üçün xalq arasında "kolagay" (qarğı deməkdir) adını almışdır. Məlumatçıların dediyinə görə, bütün İranda Təbriz kəlağayıları məşhur idi və tanınmış kəlağayı ustaları buraya vaxtilə Gəncə şəhərindən köçənlər olmuşlar. Təbii və süni ipəkdən alınan rəngli kəlağayılar Təbriz yaxınlığında Usku ərazisində hazırlanır [Yusefi, 1391, 377]. Deyilənə görə, uskulular bu sənəti 150 il bundan əvvəl Gəncədə öyrənilib Uskuya gətirmişlər [Xamaçi, 1392, 140]. Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, həqiqətən də keçmişdə Gəncə şəhəri kəlağayı ustaları ilə məşhur olmuş və onların sayəsində Azərbaycanın bir çox yerlərində bu sahə rövnəq tapmışdır.

Qadınlar küçəyə çıxdığı zaman əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi naməhrəmlərdən qorunmaq məqsədilə mütləq çadra və rubənd örtməli idilər. Lakin yavaş-yavaş rubəndi "piçə" və ya "çeşmaviz" adlanan üz örtükləri əvəz etməyə başlayır. Rubənd parçadan olsa da, adı çəkilən örtük at tükündən toxunan tül olduğundan görmə qabiliyyətini daha rahat təmin edir və yayda sərin saxlayır. Deyilənə görə, bu tipli üz örtükləri əsasən Kərbəla və Məşhəd ziyarətinə gedən xanımlara xas idi.

Namaz çadraları rənginə, formasına (yarımoval, düzbucaq), materialına və istifadə yerinə görə müxtəlif növlərdə — *kəməri çadra*, *çadurşəb*, *yaxud kərbəs çadrası*, *çaxçur çadrası*, *əbayi çadra* və s. hazırlanır. Yarımoval çadraların düz tərəfi başa örtülür, ətəyi isə sahibinin boyuna bərabər olurdu. Onlar boğazın altından bağlanır, bütün bədəni başdan-ayağadək tam örtürdü. Düzbucaq çadraların yan tərəfləri qoltuğun altına çarpez şəkildə yığıqlaraq əllə saxlanır. Çadralar bağ vasitilə boyuna və yaxud üst hissədən boğaza bəndlənirdi. Kəməri çadra beldən bağlanır. Çadraların materialı mövsümə və maddi vəziyyətə əsasən çit, məxmər, atlas, kərbəs və s. parçalardan seçilirdi.

Qısa bir müddətdə çadraların balaqlarına güləbətin, qızılı və gümüşü işləmələr edilsə də, lakin tezliklə dəbdən düşür. Buna səbəb İslam dininin mahiyyətindən irəli gələn sadəlik, qeyri-cazibədar görünüməmək idi. Bu cür yaraşıqlı tikmələrin əvəzinə qara çadraların başa bağlanan yuxarı hissəsinə ağ, mavi, qəhvəyi və digər rənglərdə parça əlavə edildi. Varlılar Bağdaddan gətirilən bahalı əbayi çadra örtürdülər. Təbrizin Qaraməlik məhəlləsində çarşablıq dama-dama parçalar toxunulurdu və məhəllə qadınları

Şənbə-Qazan məhəlləsində olduğu kimi bu çarşabları örtürdülər. Onlar yerli dildə "ala çarşab" adlanır [Xamaçi, 1386, 257].

Xatırladaq ki, yuxarıda adı çəkilən yerli çadralarla yanaşı, müasir dövrdə ərəb çadrası (əbayi çadra) da istifadədədir. Ərəb çadrası qolları olan, baş hissəsi papaqlı, qarşısı zəncirbəndlə bağlanan xalat formasındadır. Əlavə edək ki, haqqında söhbət açılan geyim nümunəsi Yaxın və Orta Şərqdə "çador" adlanı da, azərbaycanlılar arasında "çarşab" ("çador şəb" sözünün təhrifli formasıdır) adı ilə məlumdur.

Araşdırılan dövrdə adları çəkilən baş örtükləri — çutqu, təsək, çarşab, rubənd və s. ilə bahəm, Şimali Azərbaycanda yahıq, ləçək, dingə, duvaq, naz-nazi, düyməcə və s. mövcud idi [Torchinская, 1990, 33-39].

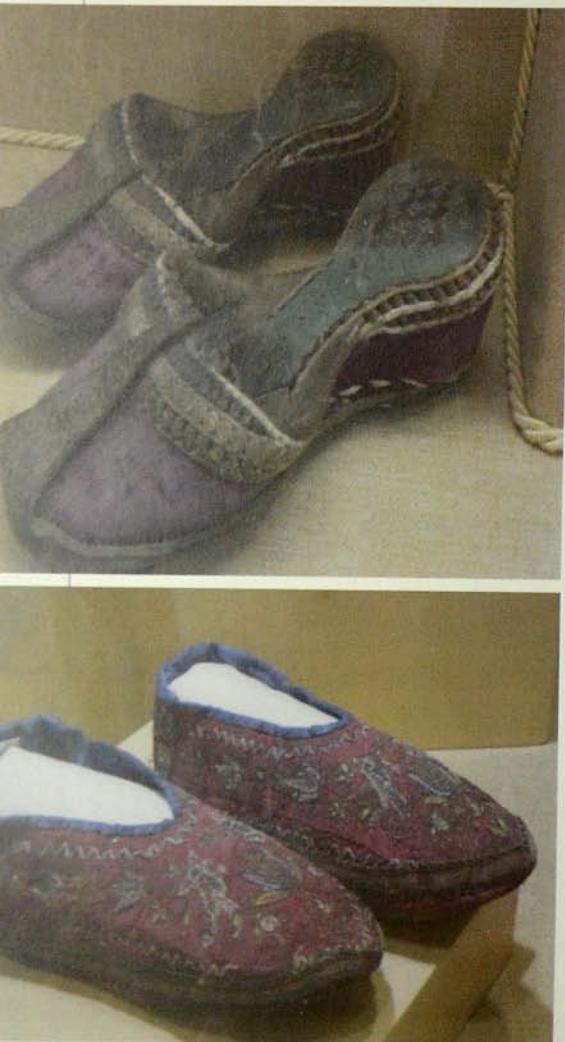
Əl geyimi. Orta əsr miniatürlərində, eləcə də digər mənbələrdə aşağı təbəqənin əl geyiminə demək olarki, rast gəlinmir. Əlcəklər əvvəller sənət-peşə mənsubiyyətindən asılı olaraq praktik əhəmiyyətinə görə istifadə edilirdi. Qadınlar ailə-məişət işlərində, sənətkarlar, əkinçilər iş prosesində mütləq əl geyimləri (əlcək və qolçaqlar) daşıyırıllar. Zadəgan təbəqənin isə əlcəklərə ehtiyacı yox idi. Yuxarıda söylənildiyi kimi, əlcəklərin rəsmiyyətdə yer almamasının səbəbi miniatürlərin əsasən saray əhlini əks etdirməsi ilə əlaqədardır.

Zaman keçdikcə əl geyimi həm də estetik mahiyyət daşımağa başlayır. Əlcəklər saray əhli arasında avropalılarla mütəmadi təmas nəticəsində XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dəbə düşür. Səyyah E.Y.Polak XIX əsrin ortalarında yazdığı "Səyahətnamə" sində "dəstkeş" adlı əl geyimindən bəhs edir [Eduard Polak, 1865,

Corab nümunələri

Tədqiq edilən dövrdə *sagəri*, *givə* və digər bayırlıq qadın ayaqqabıları dəbdə idi. Sagərlar arxası açıq, ucu şış, yəni yuxarıya qatlanmış, dabanı orta hündürlükda hazırlanırdı. Ayaqlar onun içində tam girmir, barmaqların ucunu tutduğundan sürətli yeriş üçün əlverişli deyildi. Onlar mavi, qırmızı, yaşıl rənglərdə olurdular.

Ayaqqabı nümunələri.
Gülüstan sarayı. Tehran

Givə üstü toxunma və ya çəki ilə bəzədilən qalın parçadan, altı keçə, yaxud qalın parçadan hazırlanmış qapalı ayaq geyimi idi. Yay fəslində və quru havada geyinilən givə dabansız olduğundan rahat yerişi təmin edirdi. Deyilənə görə, evdar qadımlar arxası qısa givəni evin içində ayağa tutardılar. Rahat gəldiyindən givəni ən çox qulluqçular, uzaq yola çıxanlar geyinərdilər.

Saray daxilində isə qızılı sapla bəzədilən, üstü məxmər "papuş" adlı rahat qadın başmaqları yayılmışdı [Geybi, 1387, 571]. Ola bilsin ki, daha ucuz başa gəldiyindən aşağı təbəqənin nümayəndələri də eyni adlı ayaqqabılardan eviçi istifadə edirmişlər. Xalq arasında "papuş" ifadəsi çox geniş yayılmış, yeriyərkən səslə olduğundan bəzən onlara "şap-şap" da deyilirdi.

Saray qadınlarının ev başmaqlarından biri də "dəmpayı" adlanırdı. Üzəri məxmərdən olan bu tripli başmaqlar qızılı haşıya və səni daş-qasıla bəzədilirdi [Mətin, 1383, 96]. Bunlardan əlavə, qadın ayaq geyimlərinə "nəleyin" də daxil idi.

Qadın və kişi ayaq geyimi olan *çust* altı asılanmış göndən, üstü isə müşkü və tumacdan hazırlanırdı [Vəliyev, 2006, 54]. Bu ayaqqabılar XIX əsrin 30-cu illərində Qarabağdan Təbrizə köçənlərin əsasını qoyduğu Çustduzan (çust tikənlər) məhəlləsində istehsal edilirdi.

XIX əsrin son rübündə digər geyimlərdən fərqli olaraq, ayaq geyimlərində yerli istehsala meyl güclü olmuşdur. Həmin vaxtda əldə toxunan, boğazı qara haşıyalı ağ corablar dəbdə idi. Yenice dəbə düşən dar şalvarların balığını corabın içində salırdılar. Yay fəslində isə evdə corabsız gəzirdilər. Təbrizin bir çox məhəllələrində, xüsusilə də Əmirxiz-

(Əmirxiz) məhəlləsinin əksər evlərində qadınlar corab toxumaqda ixtisaslaşmışdır.

Avropadan idxlə olunan, qara rəngli parlaq dəridən olan və xalq arasında "qundarz" adlanan ayaqqabılar ötən illərin dəbini, yəni "nəleyin", "çəmuş", "sagəri" adlı qadın ayaq geyimlərini tədricən unutdururdu [Zoka, 1336, 27]. Lakin saraydan fərqli olaraq, aşağı və orta təbəqənin bəzi ailələri hələ də yerli ustalara adı çəkilən ayaqqabı növlərini sıfariş edirdilər. Din xadimləri istər kişi, istərsə də qadınları dikdaban ayaqqabılardan çəkindirməyə çalışırdılar. Bu çağırışlara baxmayaraq, sarayda üstü bağlı, hündürdən ayaqqabılar sürətlə yayılırdı. Onların üstü məxmər və ya mahuddan olub, mirvari və incə naxışlarla bəzədilirdi.

Çarıq aşağı və orta təbəqədən olan kişi və qadınlardan geydiyi rahat ayaqqabı idi. "Çarıq" adına ilk olaraq XIII əsr mənbələrində rast gəlinir [Yusefi, 1391, 372]. Onun altı xovlu dəridən olub, üst hissədən bağlı bağlanırdı. Orta əsrlərdə kəndlilər, çarvadarlar arasında daha geniş yayılmışdı.

Məlumatçıların dediyinə görə, keçmişdə ailə üzvləri özləri dəri, məxmər, taxta materialından istifadə edərək sadə alətlərlə—biz, iynə, bıçaq və s. ilə çarıq tikərdilər. Lakin sonralar bu iş ayaqqabı ustalarına həvalə edildi. Sex istehsalı olan çarıqlarda dekorativ xüsusiyyətlər görünməyə başladı. Çarıqların üzərində qızılı, gümüşü, ipək sapla müxtəlif naxışlar, güldüz və güləbətin tikmələr əlavə olundu [Seyyed Sadr, 1390, 226]. Çarıq istehsalının başlıca mərkəzi sayılan Zəncanın qotazlı çarıqları məşhur idi.

Zəncan çarğı

Kişi və qadınların istifadəsində olan "orosi" adlı ayaqqabilar ilk dəfə Rusiyadan gətirilmişdi. Əvvəlki bölmələrdə deyildiyi kimi, "orosi" ifadəsi "rus" sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Bu tipli ayaqqabilar orta uzunluqda, alçaqdaban olub, dəridən düzəldilir və əsasən, orta təbəqəyə mənsub qadınların seçimi sayılırdı.

XX əsrin əvvəllərində orta zümrədən olan ailələrdə Rusiyadan gətirilən rezin qalоşlar da yayılmağa başlamışdı. Qadınlar yağışlı günlərdə tuflinin üstündən qalоş geyinirdilər.

Hamamda taxta başmaqlardan istifadə olunurdu. Bu başmaqlar İranın əksər şəhərlərində, Osmanlı dövlətində, Krim xanlığında, ümumiyyətlə, qonşu ölkələrdə yayılmışdı. Krimda "nalın", ya "dabandırıq" adıyla tanınırdı. Məlumatçılardan aydınlaşır ki, taxta başmaqlar həm hamamda, həm də

Hamam başmağı.
Etnoqrafiya muzeyi. Ankara

Adətlər, inam və sinamalar. Geyimlərlə bağlı xalq arasında bir sıra adətlər və inanclar mövcuddur. Xüsusən də, geyim rəngləri sinamalarda geniş yer tutur. Belə ki, el-oba bayram və şadlıq mərasimlərində al-əlvan geyinib-keçinər, hüzür düşən yerlərə isə qara və tünd rəngli geyimdə gedərdi. Məlumdur ki, hələ XIII əsrə Təbrizdə elan olmuş bir qanunda müsəlmanlara sarı rəngli paltar geymək qadağan edilmişdi [Rasim Əfəndi, 1971, 73]. Çox güman ki, digər Şərqi ölkərində də qoyulan bu qadağa bütürəstliklə əlaqəli idi. Tədqiq olunan dövrdə gəlinlik paltarı qırmızı, narıncı, çəhrayı rəngli olardı.

Qadınların baş örtüyü hələ İslAMDAN öNCƏ onların ismət təcəssümü sayılırdı. İnama görə, gənc qız baş yaylığını hansı gənə verərdisə, öz taleyini də ona bağlamış olardı.

Keçmişdən qalan inamlardan birinə əsasən nəzir edən qadınlar qapı-qapı düşüb fitrə pulu yiğardılar. Həmin pulla parça alıb Ramazan ayının 27-də məscidə toplaşaraq zöhr və əsr namazı arasındaki zamanda köynək tikərdilər. El arasında "murad köynəyi" adlanan bu geyimi əyninə alanlar hesab edirdilər ki, hacatları yerinə yetəcək.

Qorxunu götürmək üçün 7 nəfərdən bir tıkə parça alır və qorxan kəs üçün köynək tikirdilər. Bundan əlavə, kimin körpəsi həlak olarsa, digər uşaq dünyaya gəlməmiş adı Fatimə olan 40 nəfərdən parça toplayıb onun üçün köynək hazırlayırdılar. Bu köynəyi uzun müddət evdə saxlayır, qohum-qonşudakı hamilə qadılara bağışlayırdılar.

Təbrizin Azərbaycan muzeyində gördükümüz, üzərində Quran ayələri yazılın köynək diqqətimizi cəlb etdi. Aparlığız etnoqrafik sorğudan bəlli oldu ki, mübahisəli məsələlər zamanı şübhəli

bilinən şəxsin dürüstlüğünə inanmaqdan ötrü həmin köynəyi ona geyindiirlər. Bu köynək hətta məhkəmə zalında dövlət əhəmiyyətli cinayətkarlar üçün də nəzərdə tutulurdu. İnanca görə, müttəhim əgər yalan damışardisa, köynək əynindən çıxar-çıxmaz o, dünyasını dəyişirdi. Mövcud düşüncə dini inancların geyim mədəniyyətinə təsirinin göstəricisidir. Bu xüsusda xalq arasında yalançı adamlar haqqında deyim də vardır: "Qurandan köynək geysə də, inanmaram".

Üzərində Quran ayələri yazılın köynək.
Azərbaycan muzeyi. Təbriz

Xalq arasında ayaqqabı ilə bağlı inanc və sinamalar geniş yayılmışdır. Məkkə, Kərbəla, Şam şəhərindən ziyarətdən qayıdan qadının pişvazına bütün el-oba axışib gəlirdi. Zəvvarın ayaqqabısının sağ tayını ilk geyən şəxsə yaxın zamanda ziyarət qismət olacağına inam vardi.

Hacəti olan kəslər əhd edirdilər ki, Aşura və Tasua (məhərrəm ayının 9-cu günü) günü dəstə dəliyə ayaqqalın getsinlər və ya İmam Hüseyn əzadərliyinə gələnlərin ayaqqablarını qapı kandarında cütləsinlər.

Ev sahibinin xoşuna gəlməyən qonaq gələrdi, o, gizlincə onun ayaqqabısının içində acıq duz tökürdü. Bəd nəzərdən qorunmaqdan ötrü həmin kəsin ayaqqabısının altından toz götürüb üzərliklə birgə yandırıldılar. Başmaq tayları bir-birinin üstünə çıxdıqda hesab edirdilər ki, sahibi yol gedəcək. Onlar uc-ucə dayandıqda kiminsə yaxşılığa, dal-dala durduqda isə pisliyə danışdığını zənn edirdilər. Yuxuda başmaq almaq darlığa, itirmək isə qəm-qüssədən uzaqlaşmağa yozulurdu.

• • •

Tədqiqatların nəticəsində bəlli olur ki, XIX – XX əsrin əvvəllərində Təbriz şəhərində orta əsrlərin geyim mədəniyyəti inkişaf edərək yeni dövrün dəbi ilə ayaqlaşmış, eyni zamanda öz milli üslubunu da qorumuşdur. Bununla bahəm, müxtəlif imperiyaların tərkibində olmasına baxmayaraq, Təbrizin maddi mədəniyyəti ilə Oktyabr əvvəlindən (1917) əvvəl Azərbaycan şəhərləri arasında bir çox ümumi cəhətlər mövcud olmuşdur. Birləşmələr təkcə geyim növlərinin adları ilə məhdudlaşmış, həm də biçim tərzi, görünüşü, eləcə də geyimlərlə bağlı inanc və sinamalara görə tamamilə bir-birini təkrarlayırdı. Libaslara sərf edilən parçalar Azərbaycanın toxuculuq sənətinin əhəmiyyətini, xüsusilə də burada ipəkçiliyin davamlı keçmişini göstərən amillərdəndir.

Uşaq fotoları. Qacarlar dövrü

Uşaq fotoları. Qacarlar dövrü

KİŞİ GEYİMİ

Qəbanın qədrini yağışda bilərlər.

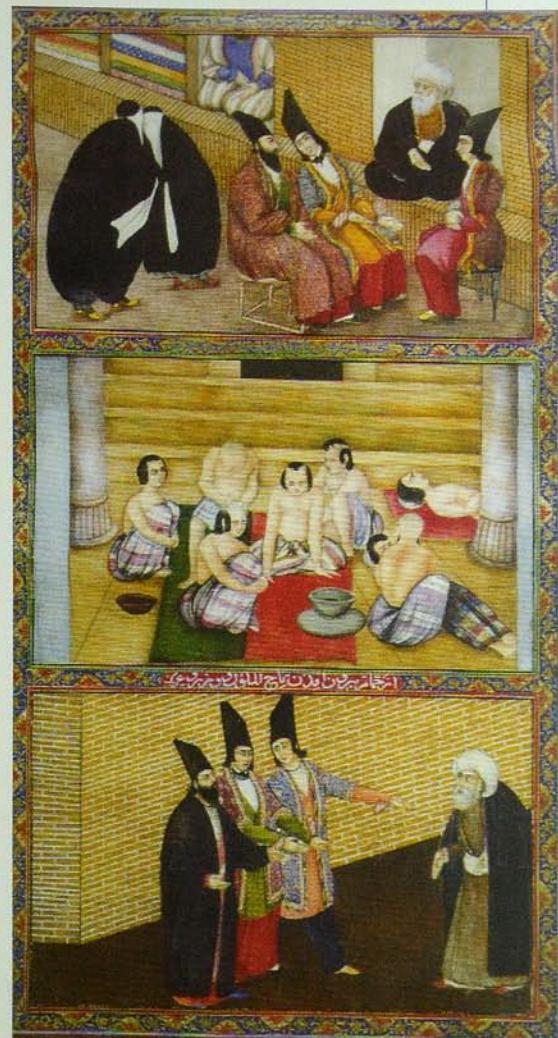
Tarixi mənbələr, miniatür rəsmləri, Qacarlar dövründə əcnəbilərin çoxdiyi fotosalar, yazdığı səyahətnamələr və muzey materiallarının təhlilindən, etnoqrafik sənədlərdən Təbriz şəhərinin geyim mədəniyyəti barədə fikir yürütülmək mümkündür. Tədqiqatlar göstərir ki, Qacarlar dövrü şəhər əhalisinin kişi geyim dəstləri ötən mərhələnin davamı olsa da, adı çəkilən dövrdə Avropa ilə temas nəticəsində müyyəyan dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Kişi geyimləri qadın geyimləri kimi əyin (alt və üst), baş, ayaq və əl olmaqla dörd qismə ayrılr. Əyin geyimləri bel geyimlərinə nisbətən daha əvvəl yaranmışdır. Bel geyimləri sonralar nisbətən inkişaf etmiş və onlardan alt tumanı və şalvar kimi geyimlər meydana gəlmişdir [Əfəndiyev, 1960, 2].

Qacarlar dövründə Təbrizdə çəkilən foto

Alt geyimi. Bəhs edilən dövrdə kişi alt geyimlərinə pirahən (alt köynəyi), dizlik, hamam fitası və s. aid idi. Qeyd edək ki, əsasən tünd rəngli parçalardan hazırlanmış kişi geyim kompleksi çeşid etibarilə qadın libaslarından azlıq təşkil edirdi. Alt şalvarlar məhəlli leksikonda "dizlik", bütün Qacarlar imperiyasında isə "tunike" adı ilə məlum idi.

Miniatür: Min bir gecə. XIX əsr
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 152]

Üst əyin geyimi. Kişi üst geyimlərini köynək, arxalıq, əba, qaba, küləcə (kolice), nimtənə, kiirdü, şalvar və s. təşkil edirdi.

Köynəklər parçanın enindən asılı olaraq qatlama və ya kəsmə üsulu ilə hazırlanır. XIX əsrin əvvəllərində daha çox kustar üsulla toxunan ensiz parçalardan geniş istifadə edildiyindən köynəyin yan təroflarına calaq vurulurdu. Bədən və qol hissədən ibarət köynəklərin uzunluğu onu sıfariş verən şəxsin boyundan asılı olaraq biçilir, balaqlarına iki tərofdən yarıq qoyulurdu. Alt köynəklər şalvarın içində salındığından üst köynəklərə nisbətən qısa olurdu. Yaxa kəsiyi qarşidan və ya sağ çiçin tərofindən qoyulur, ilgək-düymə ilə soldan sağa bağlanır. Alt köynəklərdən daha uzun olan üst köynəklərinə varlılar bəzək və davamlılıq məqsədilə müxtəlif naxışlar, mirvari, haşıya, köbə vururdular.

Qeyd edək ki, alt və üst köynəkləri arasında material istisna olmaqla, onların tikiş üsulunda heç bir fərq nəzərə çarpmır. Sosial vəziyyətlə əlaqədar üst köynəklər müxtəlif materialdan, xüsusiətən qapalı parçadan tikilirdi. Onlar əksərən pambıq parçalardan olurdu [Persian Underwear and Pants]. Azərbaycanda xalis ipəklə yanaşı, pambıqla qarışq parçalara üstünlük verilirdi. Çünkü şoriat qanunlarına əsasən kişilərə xalis ipək parçadan tikilmiş paltar geyinmək haram idi, onurla namaz batıl sayılırdı.

Kişi geyimləri arasında şalvarlar xüsusi önəm daşıyır. XIX əsrin əvvəllərində orta əsrlərin davamı olaraq belində içərisindən bağ keçən liflə, gen üst şalvarları dəbdə olmuş, zaman keçidkə onlar daraldılmışdı.

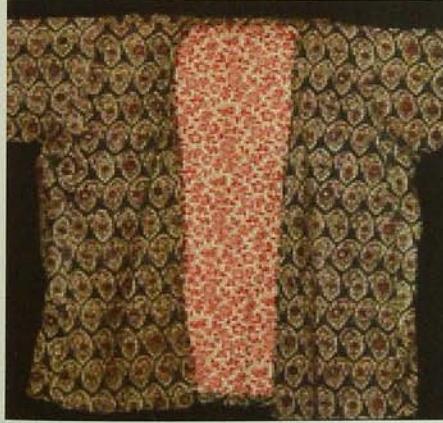
Kişi geyimləri arasında en geniş yayılanı arxalıq sayılırdı. Köynək kimi arxalıq da cəmiyyətin bütün siniflərinə xas olmuş, kişilər onu köynəyin üstündən, qəbanın altından geyinirdilər. Arxalığın bədən hissəsi dizədək uzanır, qolu düz biçimli, bel hissədən isə kəsmə idi. Bel kəsiyi ona əlavə edilən büzməli ətəklə birləşirdi. Bəzi arxalıq nümunələrində büzməli ətəyi trapes formalı ətək əvəz edirdi. Sonuncunun yan taylarına yarıq da qoyulurdu. Katıblər, mırzələr arxalığın sinəsinin üstündə kiçik cib qoyur, bəzə lazımı lavazimatlarını orada

saxlayırdılar. Arxalıq qarşı hissədən ilgək-düymə ilə bağlanır. Qollarının ağızı, yaxa və balaqlarının kənarları tünd rəngli qaytan ilə bəzədirildi.

Miniatür: Qacar şahzadəsi nökəri ilə.
Britaniya muzeyi. 1820

Yay arxalığı nazik astarlıqla, qış arxalığı isə ikiqat parça ilə biçilirdi. Əllə toxunan zolaqlı parçadan hazırlanmış arxalıq xalq arasında "əlcə" və ya "əlicə" adlanır. Qeyd edək ki, əlicə arxalığını yalnız üləmalar və divan işçiləri geyinirdilər. Əlcə parçalar Azərbaycan və Mazandaranda daha çox toxunulurdu.

Nimtənə nümunələri

Qoba arxalığın üstündən geyilən uzunqol və ətəyi uzun libas idi. Bu geyim tipindən demək olar ki, əhalinin bütün təbəqələri istifadə edirdilər. Bəzi fotolarda qəbanın qarşısı sonadək bağlanmış, bəzilərində isə beldəki şal-kəmərlə geyinildiyindən düymələrin olduğu görünümür. Qəbanın sonuncu növü yaxası qapalı, bədən aşağı hissəsi açıq qalır. Bu halda ətəyin hər iki tərəfində yarıqlar qoyulurdu. XIX əsrin sonlarında zəri-nasri parçasından olan qəbalar dəbə düşmüşdü. Səyyah Y.E. Polak "Səyahətnamə"ndə qəbanın ətraflı təsvirini verərək onun tafta, darayı, zərbaf parçalardan tikildiyini vurguluyır [Eduard Polak, 1865, 145]. Yaxasının kənarı və qollarının ağızında güləbətin tikmələr salınırdı. Hazırda ruhanilərin istifadəsində olan qəbəni şübhəsiz ki, orta əsrlər dövründə hakimiyət nümayəndləri geyinirdilər.

XV-XVII əsr mənbələrində həm kişi, həm də qadın geyim dəstini aid edilən qəbanın adı çəkilir [Roxane Farabi Shahzadeh]. XVII əsrə yaşamış fransız səyyahı Jan de Teveno yazar ki, kişi geyimi olan qəbanın uzunluğu topuğa qədər olur və şəxsin zövqünə əsasən qırmızı, sarı, yaşıl və digər rənglərdə seçilirdi [Jan de Teveno, 1674, 151]. Qeyd edək ki, tədqiq etdiyimiz dövrda kişi geyimlərində al-əlvən rənglərdən istifadə azalmışdı. Yüksək zümrənin nümayəndlərinin qəbəsi (rasta qəba) düz biçimdə, adətən zərdüzdan istifadə edilərək zərbaf və ipək parçadan tikilirdi. Yay aylarında isə bir çoxları arxalıq kimi qəbəni da "əlicə" adlı parçadan astarsız tikdirirdilər. Yaxası boğaz hissədən soldan sağa və qoltuq altından düymələnir, dar və uzun qollara malik idi.

XIX əsrin birinci yarısında qəba topuğa qədər uzanır və qarşısı açıq saxlanır. Onun üstündən şal, yaxud toqqa vurulurdu. Lakin həmin əsrin sonlarında qəba dizədək qisaldılmışdı. Nəsrəddin şahın dövründə tacir ailələrin gəncləri, ziyanlılar iki tərəfi yarıq olan qəba geyinirdilər. Bazar əhli və köhnəparəst insanlar onlara pis nəzərlərlə baxır, belələrini "üçyarıqlı qəba" adlandırdırlar [Rezayi, 1389, 231]. Göründüyü kimi, geyimlərdəki dəyişikliklər bütün təbəqələr arasında birmənalı qarşılıqlılaşdırıldı.

Miniatür: İzzətulla xan Şahsevən. XIX əsr
[Zendəgi və asare Səniolmolk, 1389, 88]

Ruhani geyimlərinə daxil olan əba bütün Orta Şərqdə, xüsusilə də Ərəbistanda geniş yayılmışdı. Qeyd edək ki, əba bəhs olunan dövrədə Təbrizdə dini təhsil alan tələbələr, mollalar istisna olmaqla, kütłə arasında o qədər də dəbdə deyildi. Dəvə yunundan toxunan əba qolsuz, qarşısı açıq, uzun ətekli və əsasən qara rəngli üst geyimi idi.

Qış əbasının hazırlanması üçün əl dəzgahında toxunan xüsusi qalın parçadan

Nəsrəddin şah rəsmilərlə

istifadə edilirdi. Əbaliq parçanın materialı zərif dəvə yunundan (bel hissənin xovundan), uzunluğu 6 m, eni isə 75-dən 90 sm-dək olurdu. Parça toxunduqdan sonra şax qalmaqdan ötrü onu qicqirdilmiş şirə və ya doşaba batırır, sonra günün altında qururdular. Quru halda dabandaşı ilə üstündən möhkəmcə sürtür, xovunu apararaq parçanı hamarlayırdılar. Əbaliq parça bu cür primitiv yolla hazırlanırdı. Yay əbasi isə nazik parçalardan tikilirdi.

İranda əbanın ilkin istifadəsi Zəndlər dövründən başlamışdır [Alkar, 1391, 452]. XIX əsrin əvvəllərində əbalar əvvəlkindən fərqli olaraq bədəndə kip oturdulurdu. Bu dövrdə üzərində xətlər gedən parçadan tikilən "moxəttər" adlı əbalar dəbə düşmüşdü. Bundan əlavə, "morəbbəgi" adlı qısa əbalar da vardi. Deyilənə görə, XX əsrin ortalarında geyilən əbadan səfərdə olarkən və ya bəzi müstəsna hallarda yataq örtüyü, mütəkkə, boxça və süfrə kimi istifadə edilirdi.

Çuxa uzunqol, bədənə kip oturan üst geyimi idi. Cuxanı kəndlilər, xüsusilə də çobanlar geyinir, çox vaxt yaxasını açıq saxlayırdılar. Onun uzunluğu dizədək, bəzən isə daha uzun olurdu. O, astarlı, belə qədər kip və ətekdən başlayaraq büzməli, qırçılı tikilirdi. Ümumqafqaz malikiyəti daşıyan cuxanın Təbrizdə iki növü — vəznəli və çərkəzi növləri qeydə alınmışdır. Uzun qolları olan, sadə biçilən vəznəli cuxanın döş hissəsinin hər iki tərəfində səkkiz ədəd patrondaş

qoyulurdu. Çərkəzi çuxa qondarma uzun qollara malik olub, qarşidan bir neçə düymə ilə bağlanırdı.

Çuxanın parçası ənənəvi əl dəzgahında toxunurdu. Onun uzunluğu 2,5 – 3,5 m-dək, eni isə 50-70 sm olmalı idi. Aldığımız məlumatda əsasən parçanın arğacı ikiqat pambıq sapdan, bəzən isə yundan, ərişi isə yun sapdan olurdu. Çuxanı müxtəlif qızılı bafta, sarıma və başqa parçadan köbə ilə bəzəyirdilər. Çuxalıq parçalar açıq və tünd-qəhvəyi, sürmeyi və digər rənglərdə, qalın materialdan — mahud, şal və s.-dən tikilirdi. Ümumiyətlə, geyim dəsti öz rəngi ilə sahibinin yaşıni bəlli edirdi.

Soyuq havada arxalığın üstündən cübbə, pustin, celiqə (jilet), kəpənək və s. kimi ciyindirikli libaslar da geyinirdilər. Gen, bədən və qolları uzun libas olan cübbədən saray adamları, dövlət qulluqçuları istifadə edirdilər. Bəzi məmurlar və ya tacirlər cübbəni xəzdən, yaxud zərbafından tikdirir, üzərini qızılı sapla haşiyədüz, güləbətin, mirvari ilə bəzətdirirdilər.

Celiqə (Celiqqa)

İsti geyimlər sırasında "pustin" adlı kürk xüsusi yer tuturdu. Onun astarlığı qırılmamış qoyun dərisi, bəzən də samur, sincab dərisinin tüklü hissəsindən ibarət idi. Üz hissəsinə ipək parçadan haşiyələr salınır

və əksərən o, sari rəngdə olurdu. Bölgədə dəha çox yayılan Xorasan kürküնün üzəri ipək sapla six naxışlarındır.

Celiqə həm qadın, həm də kişilərin geydiyi jilet sayılırdı. Qarşidan düymələnir və kiçik ciblərə malik idi. Kişiəl cib saatını celiqənin cibində saxlayır, zəncirini isə düyməsinə bəndləyirdilər.

Yaşlı nəslin məlumatına əsasən, XX əsrin əvvəllərində celiqənin üstündən qarşidan bir qüllabla bağlanan, uzun üst libası olan ləbbəda geyinirdilər [Mahmud Mustafa oğlu Sərabi].

Miniatür: Qacar şahzadəsi

Keçədən hazırlanan gen, qolsuz və qarşısı açıq, bəzən qollu "kəpənək" ("kəfniək") adlı üst geyimi yalnız çobanlar, sarvanlar, dərvişlər üçün qış aylarına nəzərdə tutulurdu. Onun parçası basma yolu ilə yundan hazırlanır. Mənbələrin yazdıǵına görə, hələ XIV əsrə Təbrizdə "kəpənək" adlı yun parça növü toxunurdu [Yusefi, 1391, 378]. Əlavə edək ki, Qaradağ bölgəsində və şahsevən tayfaları arasında "kəpənək" adlı libas növü maldar məşətinə daxil olan "yapıncı" adı ilə tanınır [Dairətən-nəzərefə-omumi.., 1387, 112]. Yapıncı keçmişdə eynilə Azərbaycan Respublikasında da mövcud idi.

Bahs edilən dövrə rəsmi şəxslərin geyimləri sırasında *şinel* dəbdə olmuşdur. Qacarlar sülaləsinin əksər hökmədarlarının, divan işçilərinin və tacirlərin mahud, məxmər, ipək zərbaftdan geydiyi şinellər gen, qolsuz, qarşısı açıq libas idi. Fəxri geyimlərdən olan *xalət* saray adamları, dövlət qulluqçuları və xarici diplomatlara bayramlar və ya xüsusi günlərdə hökmədar tərəfindən bağışlanan rəsmi geyim sayılırdı. Sonralar bu söz xalq arasında hədiyyə mənasını da almağa başlamışdır.

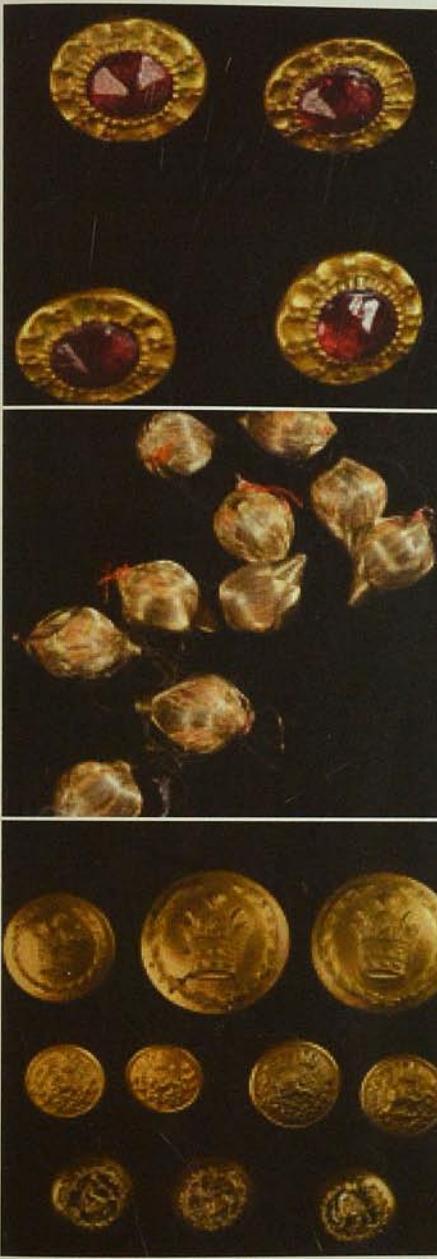
Qurşaq fəslə uyğun olaraq müxtəlif parça növlərindən düzəldilir, uzunluğu 4-6 m-ə qədər olur, düyünlənərək möhkəm bağlanır. Səlcuqlar dövründə "kuşak" adıyla məlum olan qurşaqın yun, şal, ipək, hindi, misiri, ərəbi və s. növləri vardı [Zeki Oral, 1963, 16]. Qurşaqla bağlı bu günlərə kimi maraqlı adətlər saxlanmaqdadır. Novruz bayramı günlərində "qurşaqatdı", "qurşaqşalladı" və ya "salsalladı" adətinə görə gənclər öz qurşaqlarını damların bacasından sallayar, adəti üzrə qonum-qonşudan bayram payı istəyirdilər. Qurşaqdan başqa belə gümüş və dəri kemərlər də taxılırdı. Adları çəkilənlər, həmçinin qurşaq, toqqa əməli əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də sosial mənsubiyyətin göstəricilərindən sayılırdı.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, şal-kəmər kişi geyim dəstini tamamlayırdı. Rəsmi qəbullar, təmtəraqlı mərasimlər və ya bayram günləri, qonaqlıqlarda şal-kəmər bağlamaq vacib sayılırdı. Materialı yun, Kəşmir və ya pambıqdan olan şali bir neçə dəfə bellərinə

sariyıldır. Bundan başqa, beldən xəncər də asırdılar. Dövlət qulluqçuları, hərbiçilər dəri qayışlardan istifadə edirdilər. Onların ön hissəsinə şəxsin imkanından asılı olaraq cəvahiratla bəzədilən toqqa bağlayırdılar. Uzun əsrlər boyu dəbdə olan şal-kəmər xalqın düşüncəsində həm də dini-irfanı, eləcə də magik əhəmiyyət daşıyırırdı.

Qacarlar dövlətinin Qərblə six təmas saxlaması nəticəsində bir çox geyim nümunələri, o cümlədən cübbə dəbə görə öz əhəmiyyətini itirdi. XIX əsrin 70-ci illərində cəmiyyətin bütün zümrələrinin, əsasən də dövlətxadimləri və mustofilərin geyimlərində dəyişiklik edildi. Uzun papaqlar təqribən bir çərək (1 çərək 15 sm-ə bərabər idi — İ.M) ölçüsündənək qısaltıldı, gen tonban (şalvar) dar mahud şalvarla, rasta qəba beli kəsəmə və büzməli olan qəba ilə əvəzləndi [Mustofi, 1386, 118]. Göstərilən əsrin son onilliklərində çəkilmiş fotolarda gənclərin uzun qəba əvəzinə celiqə (celiqqa), sərdarı geyindiyi nəzərə çarpır.

Nəsreddin şahın isləhatlarından sonra dövlət məmurlarının üst geyimlərindən biri də "sərdarı" adı ilə tanınır. Adından da məlum olur ki, o, sərdarlara məssus idi. Keçmiş küləcəni əvəz edən, ərəb yaxasına malik sərdarı müasir pencək formasında olub, uzunluğu təqribən dizdək çatırırdı. Yüksək çinli məmurların sərdarisi mahud, məxmər, ipək zərbaftdan, astarı isə ya eynilə həmin parçadan, yaxud samur, sincab xəzindən və ya Buxara quzusunun dərisindən olardı [Yusefi, 1391, 384]. Elələri vardı ki, onlar düymə əvəzinə bəzəkli qülləblər tikdirirdilər. Qəbadan fərqli olaraq, sərdarı geyən kəslər bellərinə şal-kəmər bağlamazdalar. Varlı təbəqə yeni üst libas növlərində qiymətli daşqas və metaldan düymə tikdirirdi.

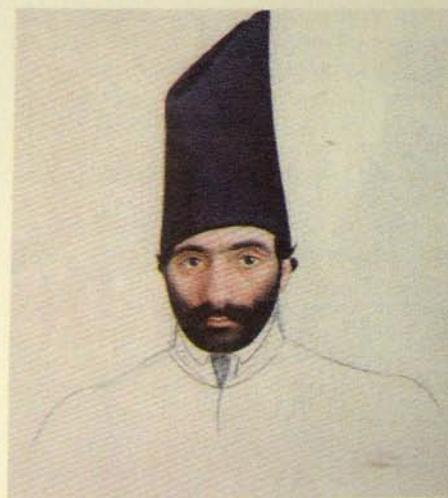
Düymə nümunələri

Baş geyimi. Baş geyimi orta əsrlərdə hər bir sülalənin römplərində sayılırdı. Səfəvilər qırmızı çalma, Nadir şah Əfşar (1736-1747) "nadiri" adlı yeni papaq növü, qacarlar isə öz adalarına müvafiq "qəcarı" papaqlarını meydana gətirdilər. Səfəvilər imamların şərəfinə on iki dolaqlı çalma ilə, şia və sünnilər arasında ortaq məxrəcə gəlməyə can atan əşşarlar ilk dörd xəlifəyə işarə vuran, kəllə tərəfi dörd hissədən ibarət papaqları yaratmaqla baş geyimlərinin dini-siyasi məzmununu ehtiva edirdilər. Nadir şah Əfşar nadiri papağını yaratmaqla həm də özünün dünyanın dörd tərəfinə iddiasını bildirirdi. Nadir papaqlar qırmızı rəngdə olub, dövrəsinə ipək və ya yun şal sarınlırdı.

Dini baxışlar papaqlarla yanaşı baş bəzəklərində də əksini tapırırdı. Səfəvilər dövründə papaqlara bərkidilən böyük qas Həzrət Əli, kiçik qasılar isə digər on bir imamın nişanəsi sayılırdı. İlk vaxtlar "Heydəri tacı" adlandırılan çalma yun və ipəkdən hazırlanır [Məhəmmədzadə Makuyi, 1386, 101-102]. Zaman keçdikcə "qızılbaş" sözü bütün sülaləyə şamil olundu. Göründüyü kimi, papaqlar nəinki patronim adlarını daşıyır, hətta tayfalar onların adı ilə adlandırılırdı.

Yuxarıda adı çəkilən hər iki sülalədən fərqli olaraq qacarlar özlərini qədim şahların davamçısı bilib, daha dəbdəbəli papaq və taclarə meyl edirdilər. Hökmədar və şahzadələr papaqlarının üzərini qiymətli cəvahiratla zinatlaşdırırdılar. Şah papağın öünüə, şahzadələr isə sol tərəfinə buta formasında ciqqa taxır, üzərinə quş (dan quşu, tovuzquşu və s.) lələkləri sancırdılar. İlk vaxtlar zəndlər sülaləsi ilə eynilik təşkil etsə də, qacarlar get-gedə əvvəlki dövrən fərqli olaraq konusvari dəri papaqlar qoymağá başladılar [Çeybi, 1387, 531].

"Qəcarı" adlanan bu tip papaqlar qara quzu dərisindən olub, naqis konusvari şəkildə hazırlanır. Bu növ dəri papaqların kəllə hissəsinə tirmə, məxmər və digər qalın parçalar çəkirdilər. Xatrladaq ki, XX əsrin əvvəllərində Bakı qoçuları da onlardan istifadə edirdilər. Bu səbəbdən də qəcəri papaqlar Bakıda "qoçu papağı" adı ilə məşhur idi.

• Ağa Cabbar Təbrizi. XIX əsr
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 105]

• Ağa Abdulla. XIX əsr
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 105]

Maraqlıdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında hamı başı geyimli təsvir edilir, yalnız əsirlər başıqçıl olurdular [Rəcəbli, 2000, 153]. Qədim zamanlardan təşəkkül tapan, dövlət bayraqı qədər əhəmiyyət daşıyan papaqlar hakimiyyət simvolu sayıldığından, yeni yaranan hər sülalə öz papaq nümunəsini təqdim edirdi. Papaqlar zaman-zaman böyük etiqad və namus təcəssümünə çevrilirdi. Papağın yerə atılması, oğurlanması nəinki bir ailənin, eləcə də onun mənsub olduğu nəslin alçaldılmasına bərabər tutulurdu. Papaq hətta əmanət verilməzdi. Xalq arasında işlənən məsəldə "papaqdı, atdı, arvaddı kişiyə urvatdı" ifadəsi papağın dərin məzmununu açıqlayır. Məhz buna görə də papaq həmişə başda gəzdirildi. "Kişinin mənliyini papağına baxıb deyərlər", "Başda papağını, evdə qonağını qoru" və s. kimi deyimlər papağın kişi üçün nə dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir [Əliyev, 2009, 42]. Papağa and içilir, hətta söz verəkən deyərdilər ki, eğer bu işi yerinə yetirməsəm, papağımı götürüb başıma ləçək bağlayaram.

Keçmişdə heç kəs başıqçıl cəmiyyət arasına çıxmazdı. Papaqlar öz sahibinin hansı sinfə və dina mənsubluğunu bəlli edirdi. Onlar müxtəlif materialdan — dəri, keçə, parça, həsir, kağız və s.-dən hazırlanır. Qacarlar dövründə peşə və sinfi mənsubiyətdən asılı olaraq çoxlu sayıda papaq növlərindən istifadə ediliirdi. Onların böyük əksəriyyəti tikiliş formasına görə adlandırılırdı. Məsələn, *duşax* (2 hissəli — İ.M), *girdə*, *çəharpar* (4 hissəli — İ.M), *şəştərk* (6 hissəli — İ.M), *ləbedar* (kepkə tripli dimdikli — İ.M) və ya *fırangi* (Avropa modelində — İ.M), *dəvəzədhərk* (12 hissəli — İ.M), *toxmemorğı* (yumurtavari formada idi, əsasən fərraşlar, əyan-əşrəf uşaqlarının təbiyəsi ilə məşğul olan lələlər qoyurdular — İ.M), *zəngülə* (coza alan insanlar fərqlənməkdən ötürü məcburi istifadə edirdilər — İ.M) *şeytani* [Dəbirsəyaqi, 803], *zefte-kulah* (keçəllərin müalicəsi üçün), *novruzı*, *txete-kulah*, *quşı* və s. Bunlardan əlavə, patronim adlarını daşıyan *əhmədi*, *barani*, *bəyazidi*, *qızılbaşı*, *muğani* və s. papaqlar da vardi.

Adından göründüyü kimi, "papaxı" adlı papaqlar yalnız türkdilli əhaliyə mənsub idi. Cənubi Azərbaycanın məhəlli papaq növlərindən biri də *coban papağı* (motəl papaq) olmuş və hazırda da milli geyimin tərkib hissəsidir. Əsasən ağımtıl və ya qara rəngdə, gen, qıvrımlı tüklü, şələ formasında olurdu. *Novruzı* papaqlar isə yeni il bayramı günlərində qoyulurdu.

Araqçılardan həm kişi, həm də qadınlar istifadə edirdilər. Araqcın adətən ağ rəngli nazik parçalardan tikilir, lap keçmişdə evdən çıxarkən təmiz qalmaqdən ötrü papaq və əmmamənin altından qoyulurdu. XVIII əsrənən başlayaraq bəzi kişilər haşiyəsinə ipək əlavə edilən göy, ağ və qırmızı parçadan olan, bəziləri dəri, varlılar isə ətrafına Kəşmir şalı dolanan araqçılardan istifadə edirdilər [Yusefi, 1391, 370]. Bəhs etdiyimiz dövrə varlı adamların araqçını tirmədən hazırlanır, üzərinə bəzəklər, daş-qası, qadımı sikkələr vurulurdu. Lakin Nəsrəddin şahın Avropa səfərlərindən sonra saray əhlə üçün bəzəkli araqçılardan dəbdən düşməyə başladı. Buna baxmayaraq, XX əsrin ortalarından dək Təbrizdə tacirlər, mağaza sahibləri, sənətkarlar, ümumiyyətlə, köhnəpərəst insanlar araqçılardan istifadəni hələ də unutmayışdır.

Təsək suçakən nazik parçalardan tikilir, araqçın kimi qiymətli dəri papaqların altından qoyulurdu.

Başlıq şinel və ya rədaya əlavə olunan, eynilə libasın öz materialundan tikilən baş örtüyü idi. Geniş yayılmış digər forması isə qulaçıqları olub və boğaza sarınaraq bağlanırırdı.

Əhali arasında Həstərxandan götürilən "hacı tərxanı" adlı papaqlar da yayılmışdır. Onun üzərinə şir-xurşid nişanı vurur, hətta qotaz da salladırdılar [Çeybi, 1387, 533].

XIX əsrin 80-ci illərində səfərə gəlmış ingilis şərqşünası E.Braun Təbriz və Xoy arasındaki kəndlərdə gördükleri barədə qələmə alır: "Avacık kəndinə çatdıqda əkinçilərin libası o taydakı (ola bilsin ki, Osmanlı ərazisi) nəzərdə tutulur — İ.M) əhalinin geyimindən fərqlənir, burada "finer" papağından əsər-əlamət yoxdur. Əkinçilər "şikarı" adlı dimdikli, qara

yun papaq qoyublar. Bəziləri isə bizim baş geyimlərimiz kimi başlarına "papax" adlı dəri papaq qoyurlar". E.Broun Xoy yolunda başında yaşıl çalma (green turban — E.B) olan dərvişlərlə rastlaşdığını da qələmə alır. Müəllif əlavə edir ki, Mirzə Haşım adlı bir nəfər ona "başlıq" deyilən, baş, qulaq və boyunu soyuqdan qoruyan yun papaq bağışlayır [Edward Browne, 1912, 52-56].

Dindarlar və bəzi dövlət xadimləri əmmamədən (dəstar) istifadə edirdilər. Baş örtüyünün ətrafına 5-6 m parçanı dairəvi sarımaqla əmmamə hazırlayırdılar. Mollalar ağ, seyidlər qara, varlılar qızılı, digərləri isə müxtəlif rənglərdə (açıq-qəhvəyi, noxudu) əmmamə qoyurdular. Ruhanişlərin əmmaməsi daha böyük ölçüdə olurdu. Nəsrəddin şahın Avropa səfərlərindən sonra əmmamə sarayda və cəmiyyətin orta təbəqəsi arasında dəbdən düşməyə başlayır.

• Miniatür: Şahzadə Əbdülsəməd Mirzə (Etimadüssəltənə) və digərləri. XIX əsr
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 152]

Şirazi və Buxara papaqları qaragül quzusunun dərisindən hazırlanır, varlı şəxslərə məxsus idi.

Gecə yatarkən kişilər, oğlan uşaqları başlarına şəbkulah qoyurdular. Yaşlılara məxsus şəbkulah hündür, gənclərinki isə yasti formada olurdu. Onların üzərinə rəngli saplardan müxtəlif çəkilər vurulurdu. Dörd əddə üçbucaq formalı parçanın birləşdirilib tikilməsindən ibarət hündür şəbkulah yalnız Azərbaycana aid idi [Dairətol-məarefe-omumi.., 1387, 112].

XX əsrin əvvəllerində "fəs" adlı papaqlardan da qismən istifadə edilirdi. Mərakeşin Fəs şəhərinə aid eyni adlı papaqlar Təbrizə osmanlı türklərinin təsirilə keçmişdi.

Əl geyimi. XIX əsrin ikinci yarısında Qərb modasının Şərqi güclü nüfuzu nəticəsində bir çox yeniliklər baş verdi. Əl geyimi olan qolçaq və əlcəklər əvvəllerə əməli əhəmiyyət dəşıyır, təsərrüfatda çalışan kəndlilər, ov quşları ilə şikara çıxanlar, sənətkarlar onlardan istifadə edirdilər. Lakin sonralar qadın geyim dəstində olduğu kimi, kişi əl geyimi də estetik mahiyyət qazandı.

Sarayda rəsmi şəxsler əlcək geyməyə başladılar. Nəşreddin şah Novruz bayramı günündə ağ əlcəklər taxardı. Hadisələri öz gözləri ilə görən XIX əsr tarixçisi Abdulla Mustofi xatirələrində yazır ki, şah Novruz bayramı günü qarşısına qızıl pulla dolu qab qoymuşdu. Əlinə beşbarmaqlı ağ əlcəklər geyib, yeni il təbrik üçün hüzuruna gələnlərə bir ovuc pul verirdi [Mostofi, 1386, 326].

Ayaq geyimi. Qiş ayları üçün nəzərdə tutulan kişi corabları yun sapdan hazırlanırdı. Mil ilə əldə toxunan yun corabların əlyan gül və quş naxışları xalçanı xatırladırdı. Bu növ corablar çox da uzun olmurdu. Yayda isə ağ rəngdə iplik corablardan istifadə edirdilər.

Ayaq geyimləri arasında *patava* və ya *moçpiç* (*dolaq*) də vardi. Qacarlar dövründə şahın qəbuluna və ya dövlət idarələrinə gedərkən rəsmi geyimin tərkib hissəsi sayılırdı. Patava aşağı təbaqənin də geyim dəstində daxil idi. Eni təqribən 10 sm, uzunu 3-4 m lentşəkilli qalın parçadan olan patavanı barmaqlardan ta dizədək dolayırdılar. Ona "pətək" və ya "papiç" də deyirdilər.

Qacarlar hakimiyyətinin ilk mərhələsində ənənəvi ayaqqabilar dəbdə idi. Onların əsas xammallını aşılanmış və ya xam dəri, keçə, parça və s. təşkil edirdi. Dabbagliq sənəti Təbrizdə geniş yayıldıqından, qatr və uzunqulaq dərisindən hazırlanmış ayaqqabilar buradan ətraf bölgələrə də ixrac olunurdu. Ənənəvi ayaqqabıların ümumi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, onlar arxası açıq, ucu içəriyə qatlanmış, dabansız və ya hündür, konusvari dabana malik olurdular. Bu növ ayaq geyimlərində narahat yeriyirdilər,

lakin ağızı gen olduğundan ayağa asanlıqla geyinilib-çıxarılrırdı. Bildiyimiz kimi, avropalılardan fərqli olaraq sərqlilər evdə ayaqqabı ilə gəzməzdilər. Əksər Avropa səyyahları Şərqi xalqları haqqında qeydlərində təccübə vurgulayırlar ki, onlar qonaq gedərkən ayaqqablarını qapıda çıxarırlar.

Corab nümunələri

Bəhs etdiyimiz dövrədə şəhər ziyalıları, ruhanılər aşılanmış dəridən tikilən, altına dəmir daban vurulan, hündürdən ayaqqabılardan istifadə edirdilər. Onlar əsasən yaşıl və noxudu rəngdə olurdu. Lakin piyada yol getməyə məcbur qalan yoxsus şəhərlilər isə "sərpayı" adlı, yaşıl rəngli, altı düz, rahat ayaqqabılıarı üstün tuturdular. Səyyahların yazdığından məlum olur ki, əhalinin bütün təbəqələri alabəzək rənglərə meyl edirdi: qəba, corab, ayaqqabı müxtəlif rənglərdə seçilirdi [Dute Veno, 1356, 1068].

"Givə" adlı kişi və qadın ayaqqabılıarı bütün XIX əsr boyu, hətta müasir dövrədə də yalnız yay fəslində istifadə edilir. Məlumatçının söylədiyi əsasən XX əsrin ortalarından Təbriz lotuları (qoçular nəzərdə tutulur) altı nazik givə geyirdilər. Rus müəllifi L.F.Boqdanov givənin müxtəlif növlərinin təsvirini verir və "malaki" adıyla məşhur İsfahan givəsindən bəhs edir [Boqdanov, 1909, 76]. Sənicanı givə çox ağır olduğundan, hətta möşətdə onun hər bir tayından tərəzi daşı kimi istifadə olunurdu.

Şəhər çarvadaları, faytonçular və çaparların ayaq geyimi *uzunboğaz çəkmələr* idi. Onların ucu burunabənzər, dabanı hündür, boğazı dizədək çatırıldı. Səfəvilər dövründə atlı qoşun başçılarının geydiyi qara rəngli uzunboğaz çəkmələrlə yol getmək çətin olurdu. Zabitlər atdan düşən kimi qonaq qarşılıyan şatırlar onlara rahat başmaqlar verirdilər. Məlumatçının dediyinə görə, əvvəller bu növ ayaq geyimi Həştərxandan gətirilən bolqar dərisində hazırlanır və rahat deyildi. Saray adamları da uzunboğaz çəkmə geyir, onun içində məktub və digər kiçik əşyalarını qoyurdular.

Nəleyin dəridən hazırlanan, arxası açıq və altı düz ayaqqabı idi. Onun dabanına nal şəklində dəmir bərkidilirdi. Pəncəsinin ucu tədriclə yuxarı qalxdığından yaşı sakınlar onun quş dimdiyinə bənzədiyini xatırlayırlar. Əksərən sarı və qırmızı rəngdə olan nəleyini XX əsrin əvvəllerində şəhər ruhaniləri, dini təhsil alan tələbələr geyinirdilər.

Xalq arasında ən geniş yayılan ayaq geyimi *çariq* sayılırdı. Xam və ya aşılanmış inək və camış gündündə tikilmiş dabansız

çariqların bağı yun ipdən olurdu. Çariq rahat olduğundan şəhərətrafi nahiyyələrdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sakinlər ona daha çox meyl edirdilər.

Bunlardan əlavə, xaricdən gətirilən ayaqqabilar da vardi. Rusiyadan gətirilən arxası bağlı "cüst" adlı ayaqqabilar dəbə düşmüdü. Ruslara məxsus kişi *orosi* ayaqqabılıarı eyni adlı qadın ayaqqabılardan yalnız bəzək və ölçülərinə görə fərqlənirdi. Bu tipli ayaq geyimi təbrizlilər arasında XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq geniş yayılmışdı. XX əsrin əvvəllerində Rusiyadan su keçirməyən rezin qaloşlar da gətirilirdi. Məlumatçının söylədiyiinə görə, qaloş palçıqlı yollarla dərsə gedən şagirdlər üçün ən sərfali ayaq geyimi sayılırdı [Mahmud Mustafa oğlu Sərəbi]. Bu ayaqqabı təsərrüfatda çalışan işçilər üçün də əhəmiyyət daşıyırırdı.

Fransadan gətirilən "putin" adlı ayaq geyimi yalnız şəhər sakinləri arasında istifadədə idi. Belə ki, adı çəkilən qısa boğaz çəkmənin istifadəçilərini ziyan təbəqə təşkil edirdi. Onun altı padəş, üstü dəridən olub, ipə bağılanırdı. Əhalinin əksər təbəqələri "məst" adlı rahat ayaqqabılara meyl göstərirdilər.

Müxtəlif sosial təbəqələrin geyimi. Şəhərin sosial zümrələri arasında geyim fərqləri feodal quruluşunun mahiyyətini nümayiş etdirirdi. Həkim təbəqə öz mövqeyini nəsilliklə qorumaqla, həm də öz geyim dəstini sabit saxlayırdı. Bununla da, hər bir şəhərlinin geyimindən onun kimliyi aydınlaşırırdı.

Maliiyyə naziri Mirzə Məhəmmədəli Behnam ailəsi ilə. Təbriz. 1870

Miniatür: Saray əhlisi. XIX əsr
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 114]

Azərbaycanın naziri Mirzə Fətəli xan
Sahibdivan. XIX əsr
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 158]

Qalın və yun parçalardan hazırlanan libas an çok şəhər dərvişlərinə xas sayılırdı. Bu səbəbdən də dərviş geyimi "pəşmine" (yundan hazırlanan) adı ilə tanınırdı. Dərvişlərin köhnə, cir-cindir libası ilk baxışdan nəzəri cəlb edirdi. Onlar diyarbadiyar gəzsələr də, şəhərdə dərvişlərə məxsus xanəgahlar fəaliyyət göstərirdi.

Dərvişlərin geyindiyi "fəracı" adlı yun qəba gen, kəmərsiz və uzun qollara malik idi. Dərviş geyimini xırqa də daxil idi. Bəzən yun xırqaya "dərq" deyilirdi. Onun üzərinə müxtəlif parçalardan yamaq salınırdı. Dərvişlər başlarına hündür, konus

formasında "taqiyə" adlı papaq qoyurdular. Özlerini qorumaq məqsədilə çiyinlərində gəzdirdiklori təbərzin və lazımı əşyalarını saxlamaq üçün əllərindəki kəşkül dərviş görkəmini tamamlayırdı.

Dərvişlər

Kəşhül

Şatırlar darvazadan çıxıb faytonun önündək öz ağalarını müşayiət edirdilər. Onların geyimi qırmızı mahuddan sərdarı, patava, güldüz tikmələri olan yaşıl və qırmızı şalvarlardan ibarət idi [Mostofi, 1386, 413]. Şatır geyiminin yeddi rəngdə olması və iki

hissəli xoruz tacına bənzəyən karton papağı onlara cəlbedici görkəm verirdi [Hedayət, 1385, 92].

XIX əsrin 80-ci illərində Osmanlı, Qafqaz, İran və digər Şərqi ölkələrini gəzən fransız səyyahi madam Dieloföy Təbrizdə Qacar şahzadələrindən biri ilə görüşün təfərrüatlarını açıqlayarkən dövrün geyimləri haqqında söz açır: "Fərraşlar qırmızı geyimir, əllərində başı gümüş olan çomaq saxlayırlar. Şahın əmisinin əynində qara rəngli beli büzməli sərdarı vardi. Son dövrədə sarayda dəbə düşən qara mahuddan papaq qoymuşdu. Artıq hacı tərxani papağından yalnız yaşı nəslin nümayəndələri istifadə edirlər" [Diyelafoy, 1390, 75].

Mirzələr, xəttatlar açıq rəngli köynək, aqçit şalvar, qışda isə bunların üstündən qara və digər tünd rənglərdə rasta qəba geyinir, bellərinə şal-kəmər bağlayırdılar. Yazdıçı məktublarını çox zaman şal-kəmərin içində saxlayırdılar.

Miniatür:
Mirzə Ələkbər Qəvamülmükk. XIX əsr
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 109]

Dini geyimlər öz konservativliyi ilə seçilirdi. İslahatlara baxmayaraq, din xadimləri əsrlər boyunca davamlı olaraq əba geyir, başlarına əmmamə qoyurdular.

Din xadimləri

Sadə geyimi ilə seçilən qəssablar, aşpaclar, sənətkarlar "pişdaman" və ya "pişbənd" adlı önlük taxırdılar. Bölğənin qadın önlükləri isə "meyzər" adıyla məlum idi.

Varlı şəhər sakinləri olan tacirlər başlarına buxara papaq, ya da qəhvəyi rəngdə əmmamə, əyinlərinə qəba, uzun ləbbadə və ya əla Nain əbəsi geyinirdilər [Rezayi, 1389, 231]. Bazar satıcıları keçə papaq qoyur, qara və sərməyi mitqal parçadan tikilən libasda olurdular.

Tacir Hacı Nurməhəmməd ağa Təbrizi.
XIX əsr [Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 66]

Pəhləvanların sadə geyimi oyunu izləyən tamaşaçılarda maraq oyadırdı. Onlar təkcə şalvar geyir, qurşaqdan yuxarı isə lüt halda güləşirdilər. Dəri materialından uzunluğu dizədək çatan dar şalvarları vardi. Aldığımız məlumatə görə, "tunike" deyilən güləşçi şalvarlarının üstündə qalın sapla metal həlqələr tikildi. Həmin şalvarlar "mixə tunike" adlanırdı. Bu, döyüsdə qurşaq tutan zaman rəqibin dərisinə batıb müqavimətinə mane olmaq məqsədini güdürdü. Bəzi güləşçilər özlərini məğlubedilməz sayır, diz çökəməyin nişanı kimi şalvarın dizlərinə güzgü bənd edirdilər.

Qacarlar sarayının qaydalarına görə, hökmədarın hüzuruna gələn səfirlər, xarici və yerli nümayəndələr mütləq qəbul otağına gedib ayaqqablarını soyunmalı, rəsmi libas geyinməli idilər. Başlarında şalkulah, yəni şal dolanan papaq, əyinlərində tünd-qırmızı şalvar, elə həmin rəngdə da küləcə və ya cübbə olmalı idi [Geybi, 1387, 534]. Sarayda bu qaydaya ciddi yanaşıldırılar. Rus-İran müharibələrinin nəticələrini müzakirə üçün görüşə gələn rus komandam general N.Rtişev rəsmi libas geyinmədiyindən Abbas Mirzə özünə təhqir bilib onu qəbul etməmişdi [Junior, 2004, 127].

Hərbi geyim. XIX əsrin birinci yarısında Qacarların dövlət qoşununun rəsmi libası asasən Avropa (fransız, ingilis) hərbi geyimini təqlid edirdi. Lakin həmin əsrin 70-ci illərində cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, hərbi geyimlərdə də yeniliklər baş verdi.

Nəsrəddin şahın dövründə hərbçilərin geyimlərində xeyli dəyişiklik reallaşdı, Avropa modelində vahid hərbi forma yaradıldı. Hələ əvvəllər baş nazir Əmir Kəbirin (1847-1851) göstərişi ilə əsgər geyimi Avstriya-Macaristan hərbi formasında hazırlanırdı və düymələrin üzərinə şir-xurşid nişanı vurulurdu [Rezayi, 1389, 85].

İslahatlarda Avropa təsirləri yenə də davam edirdi. Bu işdə ölkədə müxtəlif vaxtlarda hərbi təlimlər keçən fransızlar, ingilislər, rus kazakları və digər xalqların geyim nümunələrinin rolü az deyildi. İslahata görə, hərbçilər göy və qara rəngli ingilis mahudundan sərdarı və göy rəngli

kərbasdan (rəngli, dama-dama qalın bez) tikilən dar şalvar geyinməliyidilər. Şalvarın balağı alçaqdaban və uzunboğaz çəkmənin içində salınırdı. Rəsmi mərasimlərdə hərbi sərdarisi qısa nimtənəyə dəyişdirilə bilərdi.

Mirzə Hüseyn xan Qəzvini Sepəhsalar.
Qacarlar dövlətinin hərbi naziri
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 154]

Miniatür: Qacar əsgəri. XIX əsr
[Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 109]

Səfərə çıxan zaman şahın qarşısında hərəkət edən atlılar "pəstək" adlı keçədən hazırlanan qolsuz gödəkçə geyinirdilər. Murad boy adlı bir nəfər ilk dəfə bu geyimi keçədən deyil, qalın parçadan hazırladığına görə atlı döyüşçülərə məxsus postak "muradbayı" adı ilə məşhurlaşdı [Mostofi, 1386, 509].

Əvvəllər "Xorasani" adlı papaqlar rəsmən hərbi geyimə daxil idi. Yüksək rütbəli hərbçilərin papaqları kartondan istifadə edilmədən Buxara quzusunun dərisindən, kəllə hissəsi isə qara məxmərdən tikildi. Bütün dərəcələr üzrə hərbi papaqlar bir çərək ölçüsündən qısalındı və üzərinə şir-xurşid nişanı vuruldu.

Hərbi nişan və ordenlər hərbi geyimi tamamlayırdı. İslahatlar hərbi nişanlardan da yan keçmədi. Qacarlar dövlətində əzəm, əmirtümən, sərtip, sərhəng, sultani, vəkil və s. hərbi nişanlar vardi. Bundan əlavə, yüksək rütbəli məmurlar və fəxri qonaqlar üçün Əmirəlməmənin, Əqdəs, Qiüds, Müqəddəs, Hüməyün, Tac, Şir-xurşid nişanı nəzərdə tutulurdu. Qeyd edək ki, 1873-cü ildə Nəsrəddin şahın göstərişilə qadınlar üçün Aftab nişanı təsis edildi.

Hərbi nişanlar hələ Fətəli şahın dövründə iki növü təsis edilmişdi. Onlardan biri üzərində şir-xurşid, digərində isə qılınc şəkli olan nişan idi. Məhəmməd şahın dövründə isə hər iki nişan birləşdirilərək əlində qılınc olan şir nişanı yaradıldı [Kəsravi, 1332, 109]. XIX əsrin son rübündə Fransanın "Legion donor" nişanına uyğun olaraq beş dərəcəli Şir-xurşid nişanı təsis edildi. Lakin əvvəlki Əqdəs və Qiüds nişanı olduğu kimi saxlanıldı [Mostofi, 1386, 118-119]. Bu dövrədə şir-xurşid nişanı dərəcələrə görə fərqlənir, aşağı rütbələrə gümüşdən, əmirtümənlərə isə qızıldan düzəldilirdi.

Şir-xurşid nişanı

Müqəddəs nişanı

*Müqəddəs nişanı**Aftab nişanı**Tac nişanı*

İslahatdan sonra sərhənglərin həmayil taxması lağv edildi. Birinci sərtip ortası qırmızı və hər iki tərəfi ağ, əmirtümənlər isə ortası yaşıl, hər iki tərəfi qırmızı xətli enli lent — həmayil daşimalı idilər. İpəkdən olan həmayillər ciyinin sol tərəfindən aşağıya doğru sallanıb, hər iki ucu sağ tərəfdə bağlanır. Bütün bu dəyişiklikləri dövrün fotosəkillərindən izləmək mümkündür.

• • •

Qacarlar dövründə rəsmi və ya qeyri-rəsmi geyimlər barəsindəki islahatlarda əsas nəzərə çarpan cəhət onların qisaldılması və bədənə kip oturulması olmuşdur. Bol parçadan uzun, gen tikelən orta əsr libaslarından imtina hərəkətin rahatlıqla təmin olunmasına xidmət edirdi. Geyimin fəlsəfi məzmununa dəlalət edən bu prosesi insanın təbiətlə daha sıx temasının göstəricisi saymaq olar.

Tədqiqatların nəticəsində bəlli olur ki, İran azərbaycanlılarının ənənəvi geyimləri Qafqaz xalqları ilə müştərəkkilik təşkil edirdi. Lakin Təbrizin geyim mədəniyyətinin məhəlli xüsusiyyətlərinin ümummilli cəhətlərlə bahəm, Naxçıvan-Ordubad bölgəsi ilə daha çox oxşarlığı üzə çıxır. Bu iki bölgə arasında sıx yaxınlıq maddi mədəniyyətin əksər sahələri, o cümlədən danışq ləhcəsində də özünü göstərməkdədir. Mövcud amil hər iki bölgənin ərazi baxımdan yaxınlıq təşkil etməsi və tarixin müxtəlif mərhələlərində əhali miqrasiyaları ilə əlaqədardır.

Qacarlar dövrünün nişan və medalyonları

BƏZƏKLƏR:

ZİNƏT VƏ KOSMETİK VASİTƏLƏR

Əziziyəm, biza gal,
Yaşıl geyim, biza gal.
Qaşın vəsməni neylər,
Sürməni çək, biza gal.

Ənənəvi bəzəklər zərgərlik məmələti, kosmetik vasitələr və geyim dəstləri üzərindəki tikmələrlə əhatələnir. İnsanın öz üzərində daşıdığı bəzəklərdən əlavə, ev-məişət əşyalarında da bəzəklərə rast gəlinir. XIX — XX əsrin əvvəllərində Təbriz sakinlərinə məxsus bəzəklərdən (zinət və kosmetik vasitələr) danışarkan ilk növbədə dövrün fotoşəkilləri və miniatürlərinə müraciət etmək lazım gəlir. Qeyd etməliyik ki, rəsm və fotolar əsasən hakim təbəqəyə məxsusdur və bəzəklərin əsas istifadəçiləri də onlar idilər. Təbriz vələhdneşin olduğundan cəmiyyət elitasının böyük qismi burada cəmləşmiş və təbrizlilər Qacarlar dövrü mədəniyyətinin ən ümdə yaradıcılarından olmuşlar.

1812-ci ildə Qacarlar dövlətinə səfərə gələn fransız sayyahi Qaspar Druvil müşahidələri barədə öz qeydlərində təessüflənərək yazar ki, iranlı qadınlar gözə heç görünmürler, səyyahlar yalnız hərəmxananın xacələrində eşitdiklərini yazırlar. Çünkü yad kışılərin hərəmxanaya girməyə ixtiyarı yoxdur. Müəllif vurğulayır ki, bu ölkənin qadınları qıymətli paltarlar geyinir, daş-qasdan daha çox istifadə edirlər [Gaspard Drouville, 1828, 86-87].

Zinət əşyaları. Tədqiqatlar göstərir ki, dövrün qadın və kişi zinətləri incə əl işinin misilsiz nümunəsi olduğundan onlar zərgərlik sənətinin zirvəsi, şah əsərləri sayılmalıdır. Bu sənətin Azərbaycanda qədim kökləri vardır. Qədim mammalilərə məxsus Ziviyə dəfinəsi zinət istehsalının, ümumiyyətlə, sənətkarlığın o dövr üçün ən yüksək nəticəsi adlandırılıb ilər.

Baş, boyun, bel, əl, ayaq növlərinə ayrılan zinətlərin hər biri yüksək ustalıqla hazırlanırdı. Daş-qas, cəvahiratın gözəllik

və magik səciyyəsi ilə bahəm, onlar həmdə müalicəvi xarakter daşıyırdılar. Qədim zamanlarda zümrüdü ilan zəhərinə qarşı ən yaxşı müalicə vasitəsi hesab edirdilər [Sübhı Bəktəşi, 1990, 150]. Göz ağrısı dərmanlarını hazırlayarkən də ondan istifadə olunurdu [Nasirəddin Tusi, 1984, 23]. İnsanlar hələ uzaq keçmişdə qızılın bəd ruhlardan qoruyucu funksiyasını düşünmüş, gümüşün orqanizmə xeyirli olduğunu, bəzi daşların xəstələrə şəfa verdiyini (kəhrəba zob xəstəliyində və s.) müşahidə edib yadda saxlamışlar. Məhz bu səbəblərdən də mədəni tərəqqinin başlangıcından ta bugünlərdək bəzəklər kasib və varlı geyimlərini tamamlamışdır.

Miniatür.
Gürcüstan İncəsənət muzeyi. Tbilisi

Bəhs olunan dövrədə ənənəvi qadın zinətlərini tac, yarımtac, ciqqa, gülsinə, gerdənbənd, silsilə, bılərzik, üzük, sırga (güşvarə), xalxal və s. təşkil edirdi. Qadınlar araqçının üstünə mirvari ilə bəzədilən qızıl ciqqa, yaxud tovuzquşu və dan qusunun lələyini taxırdılar. Çarqad dəbə düşdüyü zaman ciqqadan istifadə səngidi. Bunun əvəzinə çarqadın ətrafına aypara formasında güllər tikilir, ya da yaylığın sol tərəfinə qızıl gül sancılırdı. Çarqadın üstündən boğazaltı vurulan gülsinə (broş) də zövqü oxşayırıdı. Başın arxasından rubəndi bənd etmək üçün bəzəkli qızıl və gümüş qülləbdən istifadə edilirdi.

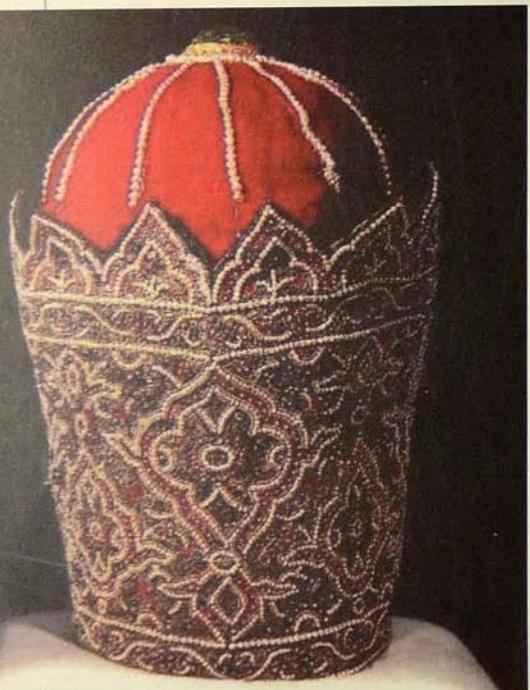
Ciqqa.
Milli Səltənət Cəvahiratı muzeyi. Tehran

Şahzadə və əyan-əşrəf qadınları toy, bayram və dəbdəbəli qonaqlıqlar rəsmi olardısa, almaz və bahali ləl-cəvahiratla bəzədilən tac, qeyri-rəsmi mərasimlərdə isə yarımtac taxırdılar [Zoka, 1336, 35]. Qeyd edək ki, yas mərasimlərində, Ramazan və Məhərrəmlik aylarında bəzəklərdən istifadə birmənli qarşılınmırıdı. Dövrün bəzəklərində mirvari daha çox diqqəti cəlb edir.

Miniatür: Məhəmməd şah Qacar. XIX əsr [Zendegi və asare Səniolmolk, 1389, 82]

Hazırda Tehran Milli Bankında yerləşən Milli Səltənət Cəvahiratı muzeyində saxlanılan vəlihd Abbas Mirzəyə məxsus *tackulah* mirvarili tikmənin ən gözəl nümunələrindəndir. Tac şəklində olan papaq qırmızı atlas və məxmərdən hazırlanmış, üzəri büsbüütün pulək, gülbətin və mirvari ilə işlənərək muncuqla həsiyələnmişdir. Baş hissəsində bərkidilən iri zümrüd daşı *tackulaha* xüsusi yaraşq verir. Ömrünün böyük hissəsini Təbrizdə keçirən Abbas Mirzə rəsmi tədbirlərdə, əsasən Novruz bayramındaki "salam" mərasimində həmin *tackulahı* başına qoyurdu.

Abbas Mirzənin *tackulahı*.
Milli Səltənət Cəvahiratı muzeyi, Tehran

istifadə etdiyi müşahidə edilir. Onların geyindiyi sərdarının ciyinliyi, qılincının qını və xəncorləri üzərində də zəngin bəzəklərə — qiymətli metaldan olan "habibi" adlı düymələr, muncuq, pul, qızıl pulək, çəkili işləmələr və s.-ə rast gəlinir.

Nəsrəddin şahə məxsus sinə sancağı

Nəsrəddin şahə məxsus cığqa

XIX əsrin əvvəllərində Qacar hökmətləri və şahzadələrinin çəkildiyi rəsm əsərləri və miniatürlərdə onların daş-qasıla işlənmiş tac, üzük, bazubənd, sallanma kəmər, toqqa, cib saatı, təsbeh və çubuq qalyandan Saati şal materialından hazırlanan saatqabida

Y.E.Polak öz "Səyahətnamə"sində geyim və bəzəklərə xüsusi fəsil həsr etmişdir. O yazır ki, kişilər adətən qapığı düymə ilə açılan cib saatından istifadə edirlər. Saat zəncirinin bir ucu saatın özüna, digər ucu isə cibə bərkidilir və celiqənin cibinə qoyulur. Saati şal materialından hazırlanan saatqabida

saxlayırlar. Saat Ramazan ayında ən sevimli əşyaya çevirilir, çünki hər vaxt insanları acliq və susuzluqdan qurtulmağa, qolyan çəkməyə xəbərdar edir.

Üzüklərin qası firuzədəndir. Üzərində yazılı olan əqiq qası sadə üzük taxırlar. Bu üzüklərin keyfiyyəti şəxsin cəmiyyətdə tutduğu mövqə ilə əlaqədardır [Eduard Polak, 1865, 156-157]. Qeyd edək ki, qırmızı rəngə malik əqiq xalq arasında bərəkət gətirən daş sayılırdı.

Kişilər qızıl, dəmir və sink materialdan olan üzük daşlaşmadılar. Onlar mübah əməl kimi gümüş bəzəklərə üstünlük verirdilər, çünki şəriət qızılı kişi orqanızminə zərər bılır, bunu belə tələb edirdi. Hədislərə görə, kişilərə qadağan edilən xalis ipək və qızılı onlar behiştə görəcəklər.

Qədim dini inamlara görə, magik xarakter daşıyan üzüklər bəhs edilən dövrə simvolik mənə ifadə edirdilər. Məsələn, iki nəfər öz aralarında şifahi şəkildə ticari və ya hər hansı öhdəliklə bağlı razılıq əldə edirdilərsə, onlar əhdini yerinə yetirəcəklərinin nişanasi olaraq bir-birinə üzük bağışlayardılar. Müasir zamanda bu addım evlilik əhdi kimi əhəmiyyətini saxlamaqdır.

Cinayətkarı edama apararkən hökm icra edilməzdən qabaq hökmərin öz üzüyünü salahiyyətli kəsə göndərməsi məhkumun bağışlanması əlaməti sayılırdı. Bu üzük el arasında "aman üzüyü" adlanırdı. Müharibə zamanı düşmən təslim olduqda həyatlarına qəsd edilməyəcəyinə onları razi salmaqdan ötrü qarşı tərafə üzük göndərilirdi [Hoseyn Lesan, 2535, 344-345].

Əqiq daşlı gümüş üzük. XIX əsr
[Venzel Maryan, 1386, 134]

Zümrüd qasılı qızıl üzük. XIX əsr
[Venzel Maryan, 1386, 127]

Üzüklər orta əsrlərdə olduğu kimi bəhs edilən dövrə yenə də dəbdə idi. Kişilər gümüş, qadınlar qızıl və gümüş üzüklərdən istifadə edirdilər. Bəzən bir barmağə bir neçə üzük taxırdılar. Varlıların əlində 5-6, bəzən 15-16 gümüş üzük görünürdü. Nişan üzüyünü adaxlı qızlar sol, evli qadınlar sağ əlin barmağına taxırdılar. Əksər hallarda istər qadın, istərsə də kişilərin şəhadət və baş barmaqlarında üzük olmazdı.

Bəzək məqsədindən əlavə, üzük taxmaq həm də ibtidai inanclar və İslam dini etiqadiylə bağlı idi. Hədislərdən məlum olur ki, Məhəmməd Peyğəmbər üzük daşımığı təqdirəlayıq saymışdı. İnanca görə, üzük sahibi muradına çatar, zərərli ruhlar ona təsir etməz, gizli elmlərdən agah olar.

Xarici diplomatiyada üzük bağışlanması etiket hahni almışdı. Rus imperatoru III Aleksandr (1881-1894) taxta çıxarkən Nəsrəddin şah ona qını zümrüdlə işlənən qılınc və "qəvamüddövlə firuzəsi" adı ilə məşhur olan firuzə qası üzük göndərib imperatoru təbrik edir [Hoseyn Lesan, 2535, 337]. Qacar hökmətləri dövlət qulluqçularını, siyasi xadimləri, xarici nümayəndələri və digər səlahiyyətli şəxsləri mükafatlaşdırarkən digər hədiyyələrlə bəhəm onlara üzük bağışlayırdılar. Bəzən üzük almaq böyük vəzifəyə təyin olunmaq rəmzi hesab olunurdu.

Orta əsrlərdə kişilərin barmağında arvadlarının sayına görə üzüklər olurdu. Varlı kişilər əllərindəkindən əlavə boyunlarından da bir neçə üzük salladırdılar [Venzel Maryan, 1386, 12]. Üzüklər hələ qədim zamanlardan möhür funksiyası da daşıyır. Kişilər pul kisəsində saxladıqları möhür üzüklərini geydiykləri qəbanın altında gizlədirildər. Bəziləri isə onları nümayışkarasına cib saatının zəncirindən asırdı.

Namaz vaxtı bütün bəzəklər kimi üzüklər də çıxarıldı. Şəriətə görə, insan Allahın dərgahında maddi deyil, mənən zəngin olmalıdır. İnanca əsasən, yaradan insani fəqir görərsə, ona bərəkət nazıl edər.

Dövrün müzey materiallarına nəzər saldıqda məlum olur ki, əksəriyyətinin üzərində dini yazılar, ələlxüsus da "La ilah illəllah, Məhəmmədən Rəsulullah" (Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir) ifadəsi və İxləs surəsinin ayələri yazılırdı. Əvvəlkə dövrlərə nəzərən XIX əsərə məxsus üzüklər daha cəlbedici idi. Belə ki, onların üzərində xətlər çizilir, müxtəlif həndəsi naxışlar oyulur, bununla da rəngli oval daş üzərinə düşən işiq oymalara dəha parlaqlıq verirdi.

Müəyyən hallarda kişilər də sırga taxırdılar. Son vaxtlara kimi Təbriz və onun ətrafında maraqlı dəb mövcud idi. Oğlan uşaqlarını xəta-bələdan qorumaq namına körpənin sol qulağına sırga taxırdılar. Uşaq 7 yaşa çatanda onu Məşhəd şəhərinə aparır, "heydəri" adlandırdıqları həmin bir tay sırganı qulağından çıxarıb nazır atır və bu vaxtadək

uzadılan saçını burada qırıldırılar [Həşri Təbrizi, 1371, 48]. Bu adət XX əsrin ortalarında Bakı şəhərində də qeydə alınmışdır.

Kübar xanımlar almaz, mirvari, zümrüd (yaşıl qas), yaqut (qırmızı daş), füruə daşlarla işlənən qızıl boyunbağlar, ortabablar isə kəhrəba, sədəf, mərcan, sünü daşlar və gümüş pullardan ibarət bəzəklərdən yararlanırdılar. Bu qiymətli daşlardan bir çoxu ölkəyə karvan ticarəti vasitəsilə Şərqi ölkələrindən gətirilirdi. Qızıldan düzəldilən qadın üzükləri müxtəlif növlərdə - badami, bambeyi, çəhər halqa, zehir rusi, sərçəngi, şüküfə (gülə bənzəyən - I.M), əmmamayı, qıflı, mari (ilan formasında - I.M), misri və s. olurdu [Dehxoda, 1348, 448]. Kombina edilmiş şəkildə (qiymətli metallarla ləl-cəvahiratın kombinasi) hazırlanı zinət və zər-zəbərcəd baha başa gəldiyindən, imkansız qadınlar ucuz daşlardan, adı şüşədən, misdən, tuncdan, hətta bəzi meyvələrin çeyirdəklərindən (iydə, xurma və s.) sapa düzəmklə bəzək şeyləri hazırlayıb gəzdirirdilər [Azərbaycan etnoqrafiyası, II cild, 2007, 146].

Qadın və kişilərə məxsus minali bazubəndlər bəzəklər arasında daha geniş yayılmışdı [Çeybi, 1391, 347]. Uzun sallanma və ya qısa qızıl sırgalar aypara, damla, badami, zəng, zoomorf (əsasən quş şəklində) və müxtəlif formalarda düzəldilir, üzeri almaz, yaqut, zümrüd və başqa qiymətli daşlarla işlənidir. Belə bağlanan toqqalar geyim elementi sayilsa da, onların bəzək səciyyəsi az deyildi.

Bəzəklər ayaq üçün də nəzərdə tutulurdu. Topuğa "xalxal" adlanan halqalar keçirilir, onlara findiq boyda, içi boş olan girdə bəzəklər bəndlənirdi. Kübar xanımlar xalxalı qızıl və gümüşdən, şəhərin yoxsus qadınları isə mis və bütüründən hazırlanırdılar. Xalxal rəqqasə bəzəklərində xüsusi yer tuturdu.

Dövrün tələbinə görə zinət əşyaları zərgərlik emalatxanalarında şəxsi sifarişlə düzəldilir, hər bir əşya fərdilik təşkil edirdi. Zərgərlər arasındakı qızığın rəqabət göstərilən dövrdə zərgərlik sənətinin intişarının təkanverici amillərindən idi.

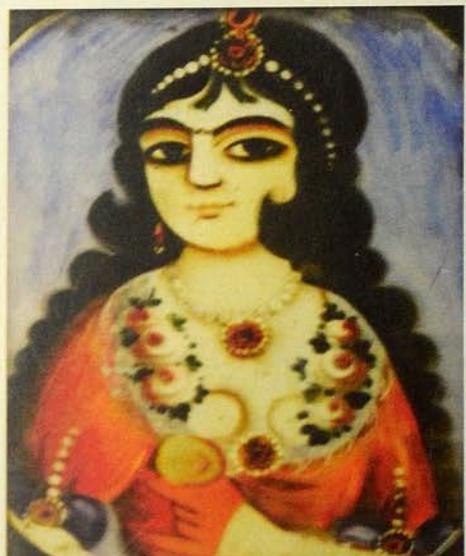

Qacarlar dövründə aid zinət əşyaları. Rusiya Dövlət Tarix muzeyi. Moskva

Nəsrəddin şahın Avropa səfərlərindən sonra geyimlər kimi bəzəklərdə də kəskin dəyişikliklər baş verdi. Şah Avropadan yonulmamış almas almış və ölkəsinə qayıdarkən onu tərəş etdirərək öz sərdarısına düymə tikidirmişdi [Mostofi, 1386, 454]. O, hətta almas qaşlarla işlənmiş paqonlar da taxirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında geyim və bəzəklərin Avropa modasına six yaxınlaşması müşahidə edilsə də, ənənəvi Şərqi üslubu, daha dəbdəbəli görünüş hələ də qalmaqdır. Hətta uşaq fotolarında da bilərzik, boyunbağı və xalxal diqqəti cəlb edir.

Kosmetik vasitələr. Xüsusi zövq və baxımlılıq əlaməti olaraq kosmetik vasitələrdən qadınlarla bahəm, kişilər də istifadə edirdilər. Qadınlar sürmə vasitəsilə gözlərini iri və xumarı, qaşlarını isə vasma və bağçaboyağı bitkisi ilə hilali formada düzəldirdilər. Qaşlar gicgahadək uzadılır, onların ortasına qara xal qoyularaq birləşdirilirdi. Çatma qaşlara, dodağın üstüne və yanağı xal qoymaq dəbdə idi.

Miniatür. XIX əsr

Yeddi adda kosmetik vasitədən — *xina, sürmə, vasma, surxab, sefidab, zərək və qalıyədən* istifadə olunurdu [Semsar, 1342, 33]. Bunların hər biri qadınların bəzək qutusunda saxlanılırdı.

Güzgü

Xina kollarda salxım formasında bitən ağ gülərin dərib qurudulması və onların üyüdülməsi ilə əldə olunurdu. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, kişilər saç-saqqalına, ayaq və əl dirnaqlarına, qadınlar da həmçinin saç, əl-ayaqlarına *xina* yaxır və ya ondan istifadə edərək bədənin müxtəlif hissəsini naxışlayırdılar.

Tünd rəng almaqdən ötrü xinanın üzərinə qaynadılmış qoz yarpaqları və ya soğan qabığının suyunu əlavə edirdilər. Bəzən xina başa qoyulduğundan sonra üstünü qoz yarpaqları ilə örtürdülər. Xinayaxma mərasimi hamamda icra olunurdu.

Vəsmə ilə qadınlar qaşlarını boyayırdılar. Bu tipli kosmetik vasita qara çörəkotunun tozundan hazırlanır. Adətən, qara rəngin alınması üçün həm də çörəkotu bitkisinin kökü suda qaynadılırdı. Bu bitkinin xalq arasında digər adı "bağçaboyağı"dır. Ondan xalça toxuculuğu üçün boyaqçılıqda da istifadə edilirdi. Apardığımız sorgular zamanı bəzi məlumatçılar vəsməni "qara xina" adlandıraraq onu nil (lil) yarpağı, bəziləri isə qara daşın üyüdülməsindən alınan maddə kimi təqdim etdilər [Əkrəm Ali Məsəvi Əhmədi Mirhaşim qızı]. Xalq arasında vəsmə həm də "Məcnun xina" adıyla tanınır.

Surxab və ya *surxidən* yanaq və dodaqların qızardılması üçün istifadə edilirdi. O, sabun kimi girdə düzəldilir, onunla üzlərini yuyurdular. Yanaqların çəhrayı rəngə çalması üçün çəkilən kosmetik vasitəyə həm də "kirşan" deyildilər.

Sürmə qara parlaq daşı əzib tozuna xüsusi mayenin qanşdırılmasından alınır. Onun xalq arasında hazırlanma üsulu vardır. Saxsı qaba bir qadər inak yağı töküb, üstünə mis məcmayı çevirirdilər. Ocaq yandıqca piy əriyir, yanıb tüstünlər və hisi məcmayıya hopurdu. Həmin hisi ehtiyatla toplayıb kağıza bükür və xəmir kündəsinin içində təndirə yapırlılar. Xəmir bişəndə onu soyudur və içindəki sürməyə bir qadər da yağ qatmaqla "sürmədan" deyilən filiz qaba tökürdülər.

Bir çox hallarda içində yanar piltəsi olan qaba yağı tökü və yandıqca onun hisi üzərinə qoyulmuş digər qazanın arxasına hopurdu. Üstdəki qazanın içində su olmalıdır. Yağ yanıb kül olduqdan sonra hisini sürmədana doldururdular. Sürmə gözün kanarlarına "sürməçub" adlı millə çəkilirdi. Sürməçub adı metal, gümüş və ya fil sümüyündən düzəldilirdi. Bəzən badam tumunu yandırıb sürmə yerinə işlədirildilər.

Sürmədan. Gülüstan sarayı. Tehran

İnanca görə, sürmə insani bəd nəzərdən goruyar və hər adamın əlinde əmələ gəlməz. O, yalnız ürəyi pak olanlar tərəfindən düzəldilə bilər. Məlumatçılara görə, sürmə yalnız həftənin bazar (yekşənbə) və cümbə axşamı (pəncənbə) günləri hazırlanır. Onu soyuqlayan və qızdırmaçı xəstənin da gözünə çəkirdilər. Keçmişdə kişiler də sürmədən istifadə edirdilər. Toy və bayram mərasimlərində sürmə çəkənlər oxuyardılar:

*Sürməni çəkdim gözüma,
Ayi döndərdim üzüma.
Yeddi oğlan, yeddi qızın
Mehrini saldım özüma.*

Bir sıra adətlərin icrasında sürmənin istifadəsi nəzərə çarpır. Məsələn, bəzi məhəllələrdə axırçəşənbə günü çeşmə başına gedən qadınlar suya bir ovuc kişmiş atıb deyərdilər: "Biz sənin ağzını şirin etdik, sən də ilin sonuna kimi ağızımızı şirin elə". Sonra xanumlar çeşmə başında sürmə çəkib, evlərinə dönərdilər. Din xadimləri şəriətə əsaslanaraq bər-bəzəyi qəbul etməsalər də, sürmə hər zaman cəmiyyətdə təqdir olunub.

İçərisində sürmədan saxlanan tikma

Zərək və ya zərvənəq qızıl ovuntuları olub, parlaqlıq məqsədilə üzə səpildirdi.

Qalıq müşk-ənbər qarışığı olan xoş qoxulu, qara rəngli maddə idi. Onunla saçları qara rəngə boyayırdılar.

Saç-saqqlanın qaraldırılmasında xəzab adlı vasitədən də istifadə edirdilər. Ərəb mənşəli söz olan xəzab qarışiq tərkibə malik idi. O, xına, vəsmə və xüsusi gül yarpaqlarından düzəldilirdi.

Ənlək və ya sefidab üz dərisinin ağardılması üçün istifadə olunurdu.

Toy, bayram və qonaqlıq mərasimlərində qadınların üzünüñ bəzədilməsi ilə xüsusi peşə sahibi — məşşəta məşşələr olurdu. Qadın peşəsi olan məşşətəlik nəsilliklə davam edirdi. O, barmaqlarının arasına keçirdiyi səkkizvari sap və maqqas vasitəsilə xanumların qas və üz tüklərini alıb təmizləyirdi. Bundan sonra yuxarıda adı çəkilən kosmetik vasitələri sıfətə sürdü. Xoş qoxu məqsədilə saç və bədənə güləb, ənbər və ətir çılayırdılar. Niqarbənd işa-

hamanda qadınların əl-ayağına xına ilə naxış vururdu. Bəziləri sıfət və bədən dərisinə yazı və naxışlardan ibarət tatu da edirdi.

Yelpik nümunələri

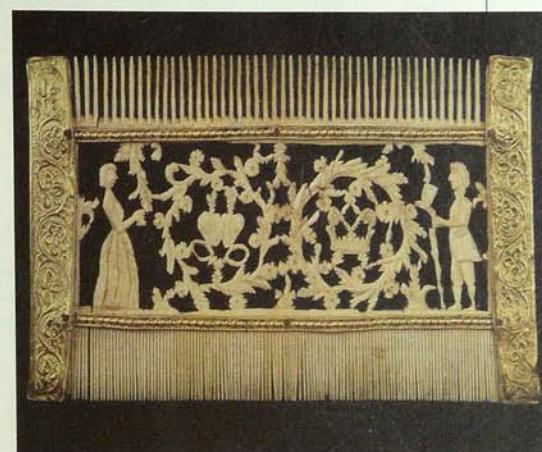
Bu dövrdə qadınlar uzun saçlar saxlayır, qara və xınayı rəngə boyayırdılar. Saçlar təpənin ortasından iki yerə ayrılır və hörlüldür. Fotolarda bəzən ucuna lent bağlanmış coxşaylı hörukler müşahidə edilir. Saray qadınları höruklerin ucuna sikkələr, mirvari və ya findiq, badam, püstə şəklində qızıl və gümüş zinatlar asıldır. Saçın hörüyə gelməyən qısa çərgaları qızıl, ya gümüş qülləbla (süs) yiğilib bəzənirdi. Hörukdan əlavə, saçlar qızdırılmış maşa ilə burularaq arxaya atılırdı. Eşitdiyimiz şifahi məlumatə görə, saçları lazımi formaya salmaqdan ötrü heyva tumunu qaynadaraq alınan mət mayedən istifadə edirdilər. XX əsrin ilk on illiklərində isə artıq Avropa modasının təsirilə qadınların suni saçlar (şinyon) qoyduğu məlum olur.

Kosmetik vasitələrin hər biri müxtəlif materialdan (parça, taxta, şüşə, dəri və s.) düzəldilən xüsusi qablarda saxlanıldı. Sürmədan (sürmə qabı), sürmə mili, daraq, daraqqabı, xınabənd (xına yaylığı, gəlinlər üçün qələmkar parçadan hazırlanırdı), zirpayı (ayağa xına qoyarkən ayaqaltı taxta, yaxud mis aşşa), sefidab qutusu, ətir qabı, vəsməcuş (vəsmə qaynadılan mis və gümüşdən olan qab), onun qaşığı və süzgəci və s. kimi kosmetik vasitə qabları vardı. Sürmədanlar metal, parça, nadir hallarda isə balqabaq saplaşğından düzəldilirdi [Semsar, 1342, 41]. Ən çox işlədilən parça sürmədanlar məxmər və tirmədən kiçik kisa formasında olub, üzəri məlilədüz, nəqədədüz, mirvari tikmələrlə, həttə qızılı və gümüşü sapla da bəzədilirdi.

Daraqlar taxtadan və daha davamlı olmaqdan ötrü fil sümüyündən hazırlanırdı. Parça daraqqabilar, qayçıqabilar güləbətin və muncuqlarla bəzədilirdi.

Geyim dəstləri üzərində də bəzək elementləri çoxluq təşkil edirdi. Belə ki, hakim zümrə qıymətli metal və cəvahiratdan düymələr, muncuq, pul, qızıl və gümüş puləklərdən, habelə qızılı sapla müxtəlif tikmələr vasitəsilə öz libaslarını zinətləndirirdilər. Bəhs edilən dövrda geyim nümunələri dərzilər arasında formalasın müxtəlif tikmələrlə — haşiyədüz (geyimin kənarının parçadan fərqli rəngdə sapla-

naxışlanması), güləbətin, məlilədüz (qızıl və gümüşdən hazırlanan nazik tel ilə parça üzərində naxışların salınması), tirmədüz, şəmsədüz (günaş şəkilli naxışların vurulması), qeytanduz (diametri 1 sm-dən artıq qalın iplə yaxa və ətəyin bəzədilməsi), nəqədədüz (ipək sapla gül və buta naxışlarının salınması), tikədüz (parçanı hissələrə, yəni tikələrə bölüb tikirdilər), zərduz, zərəndaz, puləkdədüz, (parça üzərinə pul-pul aksesuarların tikilməsi), piləkdədüz, sirima və s. hazırlanırdı.

Daraq

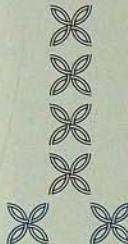
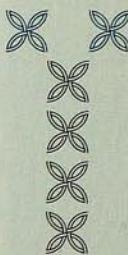

Daraq

NƏTİCƏ

Təqdim olunan əsər Azərbaycan Respublikasında Təbriz şəhərinin etnoqrafik baxımdan öyrənilməsinə həsr olunan ilk monoqrafiyadır. Əsərdə əhalisi azərbaycanlılar olan Təbrizin simasında Azərbaycanın şəhər mədəniyyəti tədqiq olunur. Şəhərdə maddi mədəniyyətin bütün sahələri təbii-coğrafi şərait, cəmiyyətin mənəvi aləmi, İslami dəyərlər, iqtisadi inkişaf (sənət və peşə istehsalı, kənd təsərrüfatı), həmcinin mövcud siyasi vəziyyət və digər təkanverici amillərlə mütarasibdir. Əsərdə Qacarlar dövründə Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti tarixi mənbələr və etnoqrafik materiallar əsasında araşdırılmaya cəlb edilir.

Rus-İran müharibələri başa çatıqdan sonra cənub xanıqları İranın tərkibində qalır. "Azərbaycan əyaləti" adlandırılan bu bölgə Qacarlar dövründə vahid qayda-qanunlara tabe edilir, məhəlli xüsusiyyətlər saxlanılmaqla mədəni dəyərlər imperiyadaxili ümumi ənənələrlə uyğunlaşdırılır. Ölkə vəliəhdə Abbas Mirzə müharibə və zəlzələnin fəsadlarını aradan qaldırmaqdan ötrü şəhərdə quruculuq işləri aparır, bazar məcmuəsini təmir etdirir, yeni karvansaralar, bağ və parklar, məscid və mədrəsələr, hamamlar, çapxana istifadəyə verir, emalatxanalar açdırır, ordunu yenidən təşkil edir, ümumiyyətlə, şahzadə Təbrizin çiçəklənməsi üçün əlindən gələni əsirgəmır.

XIX əsrin ikinci yarısında Avropa və Rusiya ilə siyasi və ticari əlaqələr xalq məişətinə ciddi təsir göstərirdi. Nəsrəddin şah Qacarın 1873, 1878, 1889-cu illərdə Rusiya və Avropaya səfərləri dövlətin modernlaşmamasına yol açır, çoxşaxəli islahatlar ölkədə geriliyin aradan qaldırılmasına xidmət edirdi.

Göstərilən tarixi mərhələdə Təbrizin şəhər mədəniyyətinə xarakterik tamamlanmış maddi ictimai kompleksi — məhəllələr, imarətlər, bazar məcmuəsi, karvansaralar, məscidlər, ziyanətgahlar (türbə, xanəgah, təkyə, zaviyələr), hamamlar, yaşı bir neçə yüz il olan qəbiristanlar, meydənlər, bağlar, səqqaxanalar, zərbxana, nağaraxana, çeşidli mətbəx, zəngin geyim mədəniyyəti, ənənəvi daxili və beynəlxalq yolları, nəqliyyat sistemi və s. vardi. İctimai tikililərin bir çoxu şəhərin mərkəzindən əlavə, ətraf kəndlərdə də fəaliyyətdə idilər.

Təbriz İranın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Burada ipəkçilik, xalçaçılıq, parça istehsalı, dulusçuluq (qabçılıq) sənətləri yüksək inkişaf etmişdi. Tarix boyu formalaşmış şəhər mədəniyyəti, sənətkarlıq və ticarətlə bahəm, əlverişli şərait, təbii su mənbələrinin və süni suvarma sisteminin genişliyi burada əkinçilik mədəniyyətinə geniş yol açırdı. Davamlı və etibarlı xammal bazası, coğrafi-strateji mövqeyi maddi mədəniyyət sahələrinin tipoloji baxımdan çeşidli və zənginliyinə stimul verirdi. Lakin zəlzələlər və qanlı müharibələrin dağdıcı təsirləri intensiv inkişafda fasılə yaradırdı.

XIX əsrə Təbrizdə hələ orta əsrlərdən mövcud olan məhəllələrlə (Şənbə-Qazan, Surxəb, Şəşgilan, Əhrəb, Leylava, Məhad-məhin, Dəvəçi, Maralan, Vərcü, Dəməşqiyə, Xiyaban, Əmirxiz, Dərvishlər və ya Hümmətabad, Səncaran, Çarmenar və s.) yanaşı, yeniləri də (Qarabağlar, Çustduzan, Barnava və s.) salınırdı. Bunlar bir tərəfdən şəhərin iqtisadi inkişafı, əhalinin təbii artımı ilə əlaqələnir, digər tərəfdən isə Rus-İran müharibələri nəticəsində cənuba pənah aparanların sayısında baş verirdi.

Bəhs olunan dövrdə Qacarlar dövlətinin Avropa ilə əlaqələrinin sıxlığı və mədəni təsirlər nəticəsində xalq yaşayış evlərinin tikintisində ənənəvi davam edən inşaat mədəniyyətinə Qərb və Rusiya təsirləri nüfuz edir, bununla da avropasayağı imarətlər meydana gəlirdi. Onlardan Doktor Gəncəyizadə, Səlmasi, Niknam, Behnam, Hacı Şeyx, Ələvi, Qədəki, Əmir Nizam Gərusi, Kələntər, Sovucbulağı, Şərbətoğlu, Heydərzadə, Mirzə Mehdi xan Fərraşbaşı, Şərbətzadəqan, Hacı Məhəmməd ağa Həbəsi, Mirzə Məhəmməd Hüseyn Müctəhid, Mirzə Həsən Vayez, Nikdel, Doktor Fərzam, Hacı Səfir Əsgər, Tacirbaşı, Soltan Gərayı və başqalarının evləri Qərb modelində yüksək memarlıq üslubu ilə tikilirdi. Şəhərin ortabab sakinləri bir və ya ikimərtəbəli evlərdə yaşayırlar, mənzillərin daxilində Şərq bəzək elementlərinə üstünlük verirdilər. Şəhər evlərinin əsas inşaat materialı bışmış kərpic sayılırdı.

Təbriz ərazisi İpək Yolunun üzərində yerləşdiyindən burada hələ erkən orta əsrlərdə istehsal və satışı özündə birləşdirən bazar kompleksi formalaşaraq Şərqi böyük ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Bazar həm ticarət və sənətkarlıq, həm də ictimai, siyasi, dini funksiyaya malik məkan sayılırdı. Bazarlar sadıqı məhsul üzrə ixtisaslaşdırıvə əksəriyyəti əmtəomin adını daşıyırırdılar. Məsələn, *Abaçı bazar*, *Qandılçular bazarı*, *Pambıqcı bazar*, *Parçasatanlar bazarı*, *Duzçu bazarı* və s. Onlar bəzən onu tiddirənin adı ilə (*Hacı Ələkbər sarayı*, *Əmir bazarı*, *Müzəffəriyyə timcəsi* və s.) adlanır, bəzən isə istifadəçilərin kimliyini (*Cürcülər timcəsi* və s.) bəlli edirdi. Bazarların bir qismi orada fəaliyyət göstərən sənət və peşə adlarıyla (*Nəccarlar bazarı*, *Börküçü bazar*, *Misgərlər bazarı*, *Sərraclar bazarı*, *Başmaqçı bazarı* və s.) tanınırıldılar. *Qeyşəriyyə*, *çarsu*, *rasta*, *timcə*, *məğaza*, *hücrə*, *furuşah* (satış mərkəzi), *saray*, *ya karvansara*, *emalatxana*, *dalan*, *madrasə*, *məscid*, *hamam*, *səqqaxana* və s. hissələrdən ibarət möhtəşəm Təbriz bazarı Qacarlar zamanı yenidən tikilmiş, hazırda da fəaliyyətdədir və 2010-cu ildən UNESCO-nun "dünya irsi" siyahısına daxildir.

Bu dövrə 200 sayda karvansaranın mövcudluğu şəhərin ticari əhəmiyyətini bəlli edən faktorlardandır. Onlar həm şəhərdaxili, həm də magistral yolların üzərində tikilirdi. Dördkünc plana malik karvansaraların daxili həyatı, müsafirlərin gecələməsi üçün hücrələri, mallarının saxlanmasıdan ötrü anbarları, heyvanlarının qaldığı tövlələri və s. hissələri vardı. Karvansaralar ölkə üzrə bərabər məsaflərdə tikilir və dəvə karvanının bir gecəlik yol getdiğən sonra gecələməsi üçün nəzərdə tutulurdu. Əksəriyyəti sahibinin adını, bəzisi peşə mənsubiyətini bəlli edirdi. *Məşadi Məhəmməd*, *Hacı Mirza Məhəmməd Əmin*, *Mirza Rza*, *Məşadi Cəfər*, *Hacı Hüseyn*, *Hacı Xəlil*, *Hacı Məhəmməd Cəfər*, *Molla Məhəmməd dayı*, *Kərbələyi Allahverdi*, *Mirza İbrahim*, *Həsən*, *Kişmişçilər*, *Ağacı* və s. karvansaralar fəaliyyətdə idilər. Qacarlar dövründə Təbriz-Əhər yolunda *Arpaderaz*, *Təbriz-Marağa* yolunda *Cənubi*, *Əcəbşir*, *Xoranək*, *Təbriz-Ordubad* yolunda *Çaparxanə* və s. kimi karvansaralar istifadəyə verilmişdi.

Cəmiyyətin formallaşmasında təsirli rol oynayan məscidlər, eləcə də ziyarətgahlar (xanə-gah, türbə, ribat, zaviyə, təkəyə və s.) xalqı vəhdətə səsləyən, təhsil, təlim-tərbiyə verən ocaq, siyasi-ideoloji, sosial-iqtisadi mərkəz sayılır, bütün dövrlərdə vergi verməmək hüququna malik olmuşdu. Qapıları həmişə hər kasə açıq saxlanan "Allahın evi" xalqın yadellilərə, biganələrə qarşı mübarizəsində alınmaz səngər idi. Məscidlər bəzən hakimiyəti möhkəmləndirməyə xidmət edir, bəzən isə ona qarşı çıxan müxalifləri qoruyurdu. Tədqiq olunan dövrə baş qaldıran bir sıra xalq hərəkatlarında üşyançılardan məscidlərdə "bəstə oturmaq"la toxunulmazlıq hüququnu qazanırdılar. Darüssəltənənin xəritəsinə əsasən söyləyə bilərik ki, XIX - XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə 215 sayıda məscid fəaliyyət göstərirdi. Onların bir qismi (*Came məscidi*, *Əlişah məscidi*, *Göy məscid*, *Həsən Paşah*, *Sahibüləmr*, *Sadiqiyə* və digər məscidlər) orta əsrlərdə tikilmiş, əksəriyyəti (*Xəzinə*, *Hacı Səfərəli*, *Hacı Kazım*, *İmam Cümə*, *Şəhidi*, *Zemestani* və s. məscidlər) danışığımız dövrə istifadəyə verilmişdi.

Şəhər mədəniyyətinə xas tikililər içərisində xüsusi yer tutan hamamlar müxtəlif hissələrdən - *haştı*, *dəhliz*, *sərbinə*, *istixana* və s.-dən ibarət idi. Sağlamlıq, gözəllik və müalicəvi funksiya daşıyan hamamların kifayət qədər maliyyə imkânına malik daxili budcəsi vardı və bir qismi dini ocaqlara vəqf edilirdi. Bir sıra peşə sahiblərinin - zənussa, camadar, fitəçi, kisəkəş, moştumalçı (masaj edən), həcmətçi, dəllək, boğçadar, udumçu, məşşətə, abdar, külliükü və s. çalışdığı hamamlarda ailə məişəti ilə bağlı mərasimlər keçirilir, inanc və sinamalar yaşadılırdı. Bu dövrədə şəhərdə *Qazi*, *Ağə Mir Fətəli*, *Seyyid*, *Nägaraxana*, *Sərbəzzxana*, *Xan*, *Mat qalasan*, *Şahzadə*, *Nobər*, *Şalçular*, *Gərməb*, *Baylərəyi*, *Axuni*, *Əhrəb*, *Kələntər*, *Leylabad*, *Dəvəçi* və digər 70-dək hamam istifadədə idi.

Şəhərin keşməkeşli tarixinin şahidi olan meydanlar hasarsız, nizamlı və pərakəndə salınırdı. Onlar ictimai, ticari, dini, siyasi, hərbi, həmçinin əyləncəvi funksiyaya malik idilər. Meydanlar bəsət xalq demokratiyasının

rudimenti olaraq xalqın bir yerə topladığı açıq və geniş məkan sayılırdı. Tədqiq olunan dövrə Təbrizdə *Sahibüləmr*, *Hacı Bağır*, *Hacı Heydər*, *Vicuya*, *Çopur*, *Taxtasatanlar*, *Yeddi keçəl*, *Əngəc*, *Atsatanlar*, *Saman*, *Səbzi*, *Qurd*, *Qoyun*, *Çovqan* və digər meydanlar fəaliyyət göstərirdi. Ticarət, rəsmi dövlət və idman meydanlarının hər birinin müxtəlif təyinatı vardi. Rəsmi dövlət meydanında dövləti əhəmiyyət daşıyan tədbirlər keçirilir, ticarət meydanları alvera xidmət edirdi. Oyun və əyləncələrin — canavar, öküz yarışı, it boğuşdurulması, xoruz döyüşünün icra olunduğu, akrobat, hoqqabaz və gözbağlayıcıların çıxışlarının, xalq tamaşaşlarının baş tutduğu meydanlar bayramlarda daha çox izdihamlı olurdu. Meydanlarda heyvanların yarışdırılması orta əsrlərdə Azərbaycanda açıq havada sirk tamaşaşlarının varlığını təsdiqləyir.

Orta əsrlərdən Təbrizdə hökmədlər tərəfindən salınan bağlar vardi. Onlar dördkünc planda, üstüəaciq su kanallarının ayırdığı dörd hissədən ibarət olub, materiyənin dörd ünsürünə (su, hava, torpaq, od) işaretə sayılırdılar. Qurani-Kərimdə cənnətməkən kimi göstərilən bağlarda kəhriz suları ilə suvarılan müxtəlif meyvə və dekorativ ağaclar əkilir, kök və küləhfirəngilər tikilirdi. *El gülü*, *Şimalabad*, *Sahibabad*, *Səfa*, *Ərk*, *Əmir*, *Baba*, *Sümüklü*, *Gülüstən*, *Dəş qapılı* və digər tarixi bağların bəzisi Elxanilər, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövründə, bir çoxları Qacarlar səltənəti zamanı salınmışdı. Onlar əvvəller hakim sülalələrin mülkü olmuş, sonralar isə xalqın istifadəsinə verilmişdi.

Təbrizin yerləşdiyi ərazidə hələ qədimdən təbii su mənbələri ilə yanaşı, sünə suvarma vasitələri də mövcud olmuş və əhalı onlardan müxtəlif təyinatda istifadə etmişdi. Xalq arasında "axar-baxar" adlı qanunlarla müəyyənləşdirilən su bölgüsü son dərəcə dəqiqliklə aparılırdı. Strateji əhəmiyyət daşıyan kəhrizlər Azərbaycan şəhərləri arasında ən çox Təbrizdə mövcud idi. Burada nəsilliklə ixtisaslaşan məşhur kənkən dəstələri qonşu ölkələrə işləməyə gedirdilər. Bəhs edilən dövrədə şəhərdə *Zübeyda*, *Şah*

vahid forma tətbiq olunurdu. Geyimlərlə yanaşı, rəsmi döş nişanları (beş dərəcəli "Şirxurşid" nişanı) Fransanın "Legion donor" formasına uyğunlaşdırıldı. Ümumiyyətlə, islahatlardan sonra rahat libaslara üstünlük verildi. Geyimlər kimi, bəzəklərdə də Qərbə meyllilik müşahidə edilirdi.

Daha konservativ olan yemaklar bölgə üçün lokal xüsusiyyətlərə malik idi. Şəhərin adıyla bağlı olan bəzi xörək və şirniyyatı (*Təbrizi küftə, Təbrizi büryan, Təbriz aşı, Təbriz paxlavası, Təbriz qurabiyəsi, Təbriz nuqası və s.*) bölgə əhalisi məhz təbrizlilərin mətbəxindən tanıyordu. Lakin bu dövrdə bəzi əcnəbi qidalarda yemək öynəsinə daxil olurdu. Məsələn, əhali arasında bir sıra yeni bostan bitkilərinin (kartof, pomidor və s.) əkinin və istifadəsi genişlənir, çayın qəbulu kütłəviləşirdi. Təbriz mətbəxi məhəlli xüsusiyyətlərini saxlamaqla bahəm, Şərqi mətbəxinin bir sıra elementlərini də qəbul edirdi.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikası ilə İran Azərbaycanının maddi mədəniyyət nümunələri arasında ümumi cəhətlər ilk baxışdan nəzəri cəlb edir, lakin bununla bahəm, bölgələrarası müəyyən lokal fərqlər də mövcud idi. Bu fərqlər onların Türkmənçay müqaviləsindən sonra iki müxtəlif imperianın tərkibində olması ilə əlaqələnirdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cilddə, II cild, Bakı: Şərq-qərb, 2007, 384 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cilddə, III cild, Bakı: Şərq-qərb, 2007, 568 s.
3. Azərbaycan arxeologiyası (Orta əsrlər): 6 cilddə, VI cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cilddə, II cild, Bakı: Elm, 2007, 632 s.
5. Azərbaycan tarixi: 7 cildlik, I cild, Bakı: Elm, 1998, 476 s.
6. Azərbaycan tarixi: 7 cildlik, III cild, Bakı: Elm, 1999, 584 s.
7. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Elmi redaktoru S.Əliyarlı, Bakı: Azərbaycan, 1996, 872 s.
8. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.
9. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. I cild (A-Argelander), Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, 2009, 608 s.
10. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cilddə, V cild (İtaliya-Kuba), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş redaksiyası, 1981, 592 s.
11. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cilddə, VI cild, (Kuba-Misir), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1982, 608 s.
12. Abasov A.X., Abasov A.A., Hüseynova E.N. İslam memarlığı və inşaat. Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2010, 84 s.
13. Axundzadə İ. Azərbaycan incisi (Mil-Muğan, Şirvan və Qarabağ). Bakı: Elm, 1992, 256 s.
14. Babayev T.A. El ocaq başına yiğışar (tarixi-etnoqrafik etüdlər). Bakı: Azərnəşr, 1998, 204 s.
15. Bayramova N. Şamaxı xanlığı. Bakı: Təhsil, 2009, 396 s.
16. Bakıxanov A. Gülistani-İrəm. Bakı: Möminin, 2001, 287 s.
17. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı: Elm, 1964, 152 s.
18. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: Elm, 1969, 185 s.
19. Bünyadov T.Ə. Novruz bayramının tarixi kökləri // Novruz, Bakı: Yaziçı, 1989

20. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-XVI əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 334 s.
21. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
22. Bünyadova Ş.T. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. Bakı: Elm, 2005, 152 s.
23. Bünyadova Ş.T. Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti (XII – XVI əsrlər), Bakı: Elm, 2007, 360 s.
24. Bünyadova Ş.T. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2012, 384 s.
25. Cavadov Q.C., Hüseynov R.Ə. Udilər. Bakı: Azərnəşr, 1996, 221 s.
26. Cəlilov Q., Xəlilov M. Dekorativ yaşıllaşdırma. Bakı: Gənclik, 1982, 88 s.
27. Cənubi Azərbaycan tarixinin ocerki (1828-1917). Redaksiya heyəti: Ə.S.Sumbatzadə, Ş.Ə.Tağıyeva, O.S.Məlikov, Bakı: Elm, 1985, 316 s.
28. Çaylı Səməd (Eyyub Zeynəli Fərid). Çaylar. Birinci çap, Təbriz: Əxtər, 1389, 332 s. (əski əlifbada)
29. Dadaşzadə M.A. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1985, 216 s.
30. Dəlili H.Ə. Təbriz qalası və istehkamları haqqında (XVIII – XIX əsrin əvvəlləri) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1973, №1, 37-44 s.
31. Dəlili H.Ə. XVIII əsrin II və XIX ərin I yarısında Təbriz şəhərinin ticarət mərkəzi // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1977, №1, 55-63 s.
32. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII ərin ikinci yarısında. Bakı: Elm, 1979, 144 s.
33. Dünyamalyeva S.S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi (bədii-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Nağıl evi, 2003, 214 s.
34. Elxanilər dövləti və hüquqi məsələlərə aid ilk qaynaq (F.Rəşidəddinin "Cami ət-təvarix" əsəri). Tərcümə və ön sözün müəllifi M.Seyidov, Bakı, 2000, 136 s.

35. Evliya Çələbi. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Tərcümə edəni Seyidağa Onullahi, Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.
36. Əfəndi R.S. Azərbaycan el sənəti (parça, tikmə, xalça). Bakı: Azərnəşr, 1971, 78 s.
37. Əfəndiyev R.S. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri (Geyimlər). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 22 s.
38. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 352 s.
39. Əhməd Ə.S. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik araşdırma). Bakı: Elm, 2012, 372 s.
40. Əhmədova V.A. Naxçıvan MSSR-da çörək məməlatinin bəzi məsələləri / Respublika aspirantlarının elmi konfransının materialları (II kitab), Bakı: Elm, 1981, 98-100 s.
41. Əmiraslanov T.İ. Mətbəx dastanı. Bakı: Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2012, 212 s.
42. Əminə Pakrəvan. Abbas Mirzə və Azərbaycan. Farscadan tərcümə edəni Güntay Cavanşir, Bakı: Qanun, 2010, 336 s.
43. Əmənova A. Təbriz xanlığında başlıca təsərrüfat sahələrinin ümumi vəziyyətinə dair / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2011, №1, 210-223 s.
44. Əmrəhov M.İ. Böyük ipək yolu (dərs vəsaiti), Bakı: Mütərcim, 2011, 84 s.
45. Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri. Araşdırmanın və transliterasiyanın müəllifi Erhan Arikli, Bakı, 2004, 857 s.
46. Ərk qalası (əfsanə). Çapa hazırlayanı Həməh, Təbriz, 1358 (hicri-şəmsi), 63 s. (əski əlifbada)
47. Əliyev Ə.T. XIX – XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların bayram, mərasim yeməkləri, içkiləri və qabları haqqında (Gürcüstan azərbaycanlılarının etnoqrafik materialları əsasında) // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Bakı: Elm, 2008, 389-396 s.
48. Əliyev Ə.T. XIX – XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının kişi geyimləri (II məqalə) // Qarapapaqlar (aylıq elmi-kütləvi dərgi), Tbilisi, №8, avqust 2009, 38-43 s.

49. Əliyev Ə.T. Gürcüstan azərbaycanlılarının yaşayış evləri (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) // Qarapapaqlar (aylıq elmi-kütləvi dərgi), Tbilisi, № 12 (42), dekabr 2010, 21-26 s.
50. Əliyeva G.M. Azərbaycanın bədii parça və tikmələri (XIX – XX əsrlər). Bakı: Elm, 1990, 188 s.
51. Gözəlova Y.H. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı, 2012, 295 s.
52. Fazili A.H. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi İran tarixşünashlığında (III – VII əsrlər). Bakı: Elm, 1984, 196 s.
53. Hacı Zeynalabdin Marağayı. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. (Farsca ilk Azərbaycan romanı), ümumi redaktoru Aydın Xan (Əbilov), I kitab, 503 s. www.kitabxana.net
54. Hesari Mirhidayət. Kəhrizəkan (Yekankəhriz), Səhənd qəzeti (Türkçə ettelaat), Tehran, çəhərşənbe, 13 xordad 1371, sayı 109 (əski əlifbada)
55. Həmdullah Qəzvini. Nüzhət-ül qülub // Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 169-175 s.
56. Hüseynqulu Sarabski. Köhnə Bakı, Bakı, 2000, 128 s.
57. Xoşniyyat S.S. Orta əsr bazarlarının bərpa və istifadə problemləri (Təbriz şəhərinin qədim bazarının timsalında). Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferati, Bakı: "Memar Nəşriyyat Poliqrafiya" MMC, 2014, 30 s.
58. İsgəndər bəy Münçi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləm araye-Abbasi). Fars dilindən tərcümə edəni Şahin Fərzəliyev (Şahin Fazıl), Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.
59. İslam. Ensiklopedik lüğət. Hazırlayanlar: G.B.Baxşoliyeva, Ə.S. Abbasov, Bakı: Elm, 2013, 656 s.
60. Jan Junior. Unudulmuş qəhrəmanlar (Çar Rusiyası ilə müharibədə unudulmuş qəhrəmanlarımız). Tərcümə edəni Əlibala Hacızadə, Bakı, 2004, 440 s.
61. Jan Şardən. Parisdən İsfahana səyahət. (fransız dilindən tərcümə edəni V. Aslanov), Bakı: Elm, 1993, 96 s.
62. Kərəmov N.K. Səyyah və coğrafiyaşunas Zeynalabdin Şirvani. Bakı: Azərnəşr, 1958, 80 s.

63. Qurani-Kərim. Tərcümə edəni Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev.
64. Qurani-Kərim. Tərcümə edəni Məmmədhəsən Qəni oğlu, Tariyel Bilal oğlu, Bakı: Göytürk, 2000, 604 s.
65. Qasimov E. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin su təchizatı (IX –XV əsrlər) (tarixi-axeoloji tədqiqat). Bakı: Adiloğlu, 2002, 200 s.
66. Qaşqay Solmaz. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. Bakı: Təhsil, 2006, 148 s.
67. Qədirov F.V. Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları. Bakı: Elm, 1984, 152 s.
68. Qədirzadə H.-Q. Milli-mənəvi dəyərlərimiz: bayramlar, mərasimlər, adətlər, münasibətlər. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012, 128 s.
69. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 264 s.
70. Quliyev Ş.A. Azərbaycanda çəltikçilik (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 1977, 140 s.
71. Quliyev Ş.A. Naxçıvanda ənənəvi suvarma əkinçiliyi // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, V buraxılış, Bakı: Elm, 1985, 18-47 s.
72. Quliyev Ə.G. Naxçıvan kəhrizləri. Bakı: Nurlan, 2008, 164 s.
73. Məhəmməd Füzuli. Türk divanı. Tərtib edəni Əmin Sədiqi, Tehran, Fərhəng və İşadı Nazirliyi, 1996, 532 s.
74. Məhəmməd Tağı Zehtabi (Kirişçi). İran türklərinin əski tarixi (Ən qədim dövrdən İskəndərə qədər). 1-ci cild, ikinci çap, Təbriz: Əxtər nəşriyyatı, 1378, 880 s. (əski əlifbada)
75. Məhəmmədəli Təriyət. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1987, 464 s.
76. Məmmədov F.T. İdarəetmə mədəniyyəti. Xarici ölkələrin təcrübəsi (dərs vəsaiti). Bakı: Apostrof, 2013, 672 s.
77. Məmmədova İ.G. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 2011, 230 s.
78. Miriqəffarzadə Şəmsi. İran İslam Respublikasının Qərbi Azərbaycan əyalətində ənənəvi nikah mərasimləri (Urmiya şəhərinin materialları əsasında) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2011, №1, 179-185 s.
79. Mikele Membre, Vinçeso Alessandri. Təbriz qızılbaşlarının adət-ənənələri // Tərcümə edən Q.Əfəndiyevdir. Folklor və Etnoqrafiya, Bakı, 2006, №2, 12-25 s.
80. Mustafayev A.N. Azərbaycanın maddi-mədəni irsi (etno-tipoloji tədqiqat). Bakı: Adiloğlu, 2010, 640 s.
81. Mustafayeva N.Ç. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı: Azərnəşr, 1995, 96 s.
82. Musazadə Mehrəbəni Kərim. Rəb-e Rəşidi – dünyanın ilk universiteti / Azərbaycan Şərqsüaslıq elminin inkişaf yolları. Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, 27-28 iyun 2013, Bakı: Çap evi, 2013, 643-644
83. Nadir Mirzə Qacar. Karnamə (Qacarlar dövrünün xörəklərinə dair risalə). Fars və ərəb dillərindən tərcümə edəni Hacı Rauf Seyxzamanlı, Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 209 s.
84. Nağıyeva Ş.Ş. Quba şəhərində səməni ilə bağlı mərasimlər (XIX – XX əsrin əvvəlləri) // Tarix və onun problemləri, № 1-2, 2009, 378-384 s.
85. Naxçıvan mətbəxi. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012, 356 s.
86. Nemət M.S. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.
87. Nəsiməddin Tusi. Tənsuqnameyi-Elxani (Cavahirnamə). Bakı: Elm, 1984, 32 s.
88. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Tərcümə edəni: Rəsul Rza, Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 392 s.
89. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, Şərəfnamə. Tərcümə edəni Abdulla Şaiq, Bakı, 2004, 432 s.
90. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi tarixi). Bakı: Elm, 1982, 280 s.
91. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Bakı: Nurlan, 2005, 336 s.
92. Ovani S. Zeyneb paşa // ATÜRPAT (national-kulturell-sozial), №3-4, Köln, 1993 Juli-December, 26-32 s. (əski əlifbada)
93. Rəcəbli Q.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" bir Azərbaycan xörəyi haqqında // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Məruzələri, LVI cild, № 1-2, Bakı, 2000, 206-209 s.

94. Rəcəbli Q.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər geyimləri haqqında // Dil və ədəbiyyat (nəzəri, elmi, metodik jurnal), №4 (29), Bakı, 2000, 150-153 s.
95. Rəcəbli Q.Ə. Qədim və erkən orta əsrlər Azərbaycan yeməkləri haqqında ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı materialları əsasında) / Bakı Slavyan Universitetinin əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri, Bakı: Kitab aləmi, 2003, 281 s.
96. Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycanda su mənbələri və sudan istifadənin xalq üsulları. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti "Kitab aləmi", 2007, 52 s.
97. Səfərli H.F., Cəfərov H. Naxçıvan ziyarətgahları. Bakı: Qorqud, 1998, 84 s.
98. Soltanlı H. Orta yüzilliklərdə Azərbaycanın bazarları // İranian writers association (In exile), Special Issue in "Azerbaijani", Köln (Germany), autumn, 1999, 103-111 s. (əski əlifbada)
99. Sübhi Bəktaşı. Yüz bir hekayət. Bakı: Yaziçi, 1990, 350 s.
100. Şükürov K. Cənubi Azərbaycan XIX –XX əsrin əvvəllərində (Rusiya və Gürcüstan arxivlərinin materialları əsasında) / Azərbaycan Şərqsünaslıq elminin inkişaf yolları. Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, 27-28 iyun 2013, Bakı: Çap evi, 2013, 640-642
101. Süleymanov M. Nadir şah. Tehran: Neqar əndișe nəşriyyatı, 2010, 740 s.
102. Şiriyev.T.M. Lənkəran bölgəsi əhalisinin ənənəvi yeməkləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2009, №11, 208-215 s.
103. Təbrizdən dörd dəftər (Atalar sözləri, məsəllər, hikmətlər). Toplayıb tərtib edəni Əhməd Azərli, Bakı: Azərnəşr, 1994, 166 s.
104. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsrlərdə ərəb coğrafiyasunas-sayıyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 222 s.
105. Vəlixanlı N.M. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993, 157 s.
106. Vəliyev F.İ. XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (Yeməklər və içkilər). Bakı: Azərnəşr, 2005, 112 s.

107. Vəliyev F.İ. XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (Geyimlər və bəzəklər). Bakı: Elm, 2006, 172 s.
108. Vəliyev F.İ. XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2009, 367 s.
109. Vorosil Q. Azərbaycan və udi dillərinin qarşılıqlı əlaqəsinə dair // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1966, № 3, 70-78 s.
110. Yaqut Əl-Həməvi. Mucəm Əl-Buldən // Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərnəşr, 1989, 164-169 s.
111. Zahidova H.Ə. Azərbaycan etnoqrafiyası Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 2011, 304 s.
112. Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide ("Seçilmiş tarix"ə əlavə). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.D.Kazımov və V.Z.Piriye vindir, Bakı: Elm, 1990, 212 s.
- Rus dilində*
113. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Москвию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Перевод с немецкого П.Барсова. Москва: Университетская типография, 1870, 1082 с.
114. Алиев И. История Мидии. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960, 360 с.
115. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджан XIII – XIV вв., Баку, 1956, 422 с.
116. Барон П.А. Рауш ф.-Траубенберг. Персия. География и статистика. С.-Петербург: Типо-Литография Р.Голике, 1898, 32 с.
117. Березин И.Н. Путешествие по Северной Персии. Казань: Типография губернского правления, 1852, 456 с.
118. Богданов Л.Ф. Персия в географическом, религиозном, бытовом, торговом, промышленном и административном отношении. С.-Петербург: Первая центральная «Восточная» Электро-печать И.Бораганского, 1909, 146 с.

119. Бороздин В. Краткое описание путешествий в Персию в 1817 г. С.-Петербург: Типография при Императорской АН, 1821, 280 с.
120. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского и примечания П.А.Грязневича. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1971, 324 с.
121. Гейдаров М.Х. К вопросу о ремесленных организациях в городах Азербайджана XVII в. // Известия Академии Наук ГССР, Труды Института экономики, т. XIII, 1962, 35-45 с.
122. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств природы. Часть III, половина I, С.-Петербург: Иждивением Императорской Академии Наук, 1785, 336 с.
123. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств природы. Часть III, половина II, С.-Петербург: Иждивением Императорской Академии Наук, 1785, 337-737 с.
124. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. (издание второе, исправленное и дополненное), Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2007, 509 с.
125. Гурев Б.М. Поездка в Тавриз. СПб, 1912 www.vostlit.info
126. Дьяконов М. Ассирио-аввилонские источники по истории Урарту // Вестник древней истории, № 2, 1951, 96-97 с.
127. Ибн Хордадхех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой, Баку: Элм, 1986, 428 с.
128. История Армении Фавстоса Бузанда. Под редакцией С.Т.Еремяна, Ереван: Издательство Академии Наук Армянской ССР, 1953, 239 с.
129. История Ирана. Ответственный редактор проф. М.С.Иванов, Москва: Издательство МГУ, 1977, 488 с.
130. Йакут Ал-Хамави. Mu'jam Al-Buldan (Сведения об Азербайджане). Перевод с арабского З.М.Буниятова и П.К.Жузе, Баку: Элм, 1983, 34 с.

131. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон Малого Кавказа. Баку: Издательство Академии Наук Азерб. ССР, 1964, 282 с.
132. Касумова С.Ю. Азербайджан в III – VII вв. (проблема этно-культурной и социально-экономической истории). Баку: Элм, 1983, 168 с.
133. Касумова С.Ю. Азербайджан в III – VII веках. Баку: Азернешр, 1992, 99 с.
134. Книга Орудж-бека Баята — дон Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии Октая Эфендиева, Акифа Фарзалиева, Баку: Язычы, 1988, 119 с.
135. Корф Б.Ф. Воспоминания о Персии (1834-1835). С.-Петербург: Гуттецберговой типографии, 1838, 294 с.
136. Ломницкий С. (Реджепб). Персия и персы. 1898-1899-1900, С.-Петербург: Издание А.С.Суворина, 1901, 408 с.
137. Мамедова И.Г. Этнографические сведения о городе Тебриз в европейских мемуарных источниках // Гілея (Науковий вісник), випуск 69 (№2), Київ, 2013, с. 319-323
138. Мамедова И.Г. О блюде «Семени» в городе Тебризе // Сохранение национальных традиций питания в XXI веке. Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию Н.И.Ковалева, Санкт-Петербург: Издательство Лема, 2013, с.17-21
139. Марр Ю.Н. Материалы для персидско-русского словаря. (Подготовка архивного материала к печати, предисловие, примечания и исследования Т.А.Чавчавадзе), Тбилиси: Мецниереба, 1974, 344 с.
140. Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока. Академия Наук СССР Институт Этнографии имени Н.Н.Миклухо-Маклая, Ответственный редактор М.С.Иванов, Москва: Наука, 1970, 232 с.
141. Пашаев А.А. Город Ордубад в XIX – начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). Баку: Элм, 1998, 200 с.

142. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков. М-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1960, 494 с.
143. Путешественники об Азербайджане. том I, (под редакцией Э.М.Шахмалиева, составил З.И.Ямпольский), Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1961, 498 с.
144. Подробное описание Персии и государств Кабула, Сеиндстана, Синди, Балхса, Белуджистана, земли Хорасана; также Грузии и Персидских провинций присоединенных к России. Часть I, Москва: Типографии С.Селивановский, 1829, 164 с.
145. Раджабли Али. Монетное дело Азербайджанского государства Сефевидов. Баку: Зия, 2014, 232 с.
146. Рашид ад-Дин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А.И.Фалиной, Москва: Наука, 1971, 499 с.
147. Ритихъ П.А. Железнодорожный путь через Персию. С.-Петербург: Типография А.Пороховщика, 1900, 130 с.
148. Сейед Хамид Фазили. Заметки о музее Иранских ковров // Иран-наме (научный востоковедческий журнал). История и философия, язык и литература, культура и искусство, № 1 (9), Центр по изучению культуры Ирана и Центральной Азии , Алматы 2009, 251-253 с.
149. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г.А.Стратановского, Москва: Наука, 1964, 964 с.
<http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1267868495>
150. Торчинская Э.Г. Одежда народов Азербайджана и азербайджанцев Дагестана (Каталог), Ленинград, 1990, 110 с.
151. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М-Л., 1969, 390 с
152. Фазуллах ибн Рубихан Хунджи. Тарих-и алам-арайи Амини. Баку: Элм, 1987, 172 с.
153. Фархуджаста Хушанг. Семья в Иране (Ханавада). Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2009, 192 с.

154. Хамдаллах Казвини. Нузхат Ал-Кулуб. (Материалы по Азербайджану). Перевод с английского З.М.Буниятова, перевод с персидского И.П.Петрушевского. Баку: Элм, 1983, 66 с.
155. Ханыков Н.В. Экспедиция в Хорасан. Москва: Наука, 1973, 216 с.

Türk dilinde

156. Evliya Çelebi. Seyahatnamesi: Bursa – Bolu – Trabzon – Erzurum – Azerbaycan – Kafkasya – Kırımlı – Girit. (3. baskı). Hazırlayanlar: Yücel Dağılı, Seyit Ali Kahraman, 10 ciltlik: 2 kitab - 1 cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, 330 s.
157. Evliya Çelebi. Seyahatnamesi: Bağdad – Basra – Bitlis – Diyarbakır – İsfahan – Malatya – Mardin – Musul – Tebriz – Van. (2. baskı). Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağılı, 10 ciltlik: 4 kitab - 1 cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, 442 s.
158. İğdır mutfaq kültürü. Hazırlayan Nihal Sürmeli. İstanbul, 2011, 134 s.
159. IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Ruznamesi. Ankara, 1999, 65 s.
160. Lemin Gülderen. Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Barış Yemeği / III.Uluslararası Doğu Anadolu Geleneksel Mutfaq Kültürü Ve Erzurum Yemekleri Sempozyumu, 19-21 Ekim 2011 – Erzurum, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları NO: 1010, 2012, 245-249 s.
161. Karatepe Şükrü. Şehir Meydanları ve Kayseri Meydanının Mekansal Gelişimi / 2 Milletlerarası Şehir Tarixi Yazarları Kongresi (Bildiriler kitabı), Konya: Türkiye Yazarlar Birliği, 2013, 77-104 s.
162. Karl Jahn. Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçag Kültür Merkezi // Çeviren: İsmail Aka, s.59-77, www.turuz.com
163. Kitab-i Cihannüma li-Katib Çelebi. Cilt: 1, Tipkibasım, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Dizi – Sayı 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009, 689 s.
164. Meryem Nakiboğlu. Kültürüümüzde Unutulmakta Olan Geleneksel İçeceğimiz Şerbet / III. Uluslararası Doğu Anadolu Geleneksel Mutfaq Kültürü Ve Erzurum Yemekleri

Sempozyumu, 19-21 Ekim 2011 – Erzurum, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları NO: 1010, 2012, 251-255 s.

165. Tavernier J.B. XVII. asır ortalarında Türkiye üzerinden İran'a seyahat. (çeviren: Ertuğrul Gültekin), İstanbul: Kervan Kitabçılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş., 1980, 112 s.
166. Ta'liki-Zade Mehmed Subhi. Tebriziyə (Metin transkripsiyonu, eser və bilgilerin değerlendirilmesi, yazar hakkında inceleme). Hazırlayan Bülent Özkuzugüdenli, İstanbul, 2005, 168 s.
167. Zeki Oral. M. Selçuklilerde giyim eşyasi // Türk Etnografya dergisi, sayı: V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963, 14-20 s.
168. Walther Hinz. İslam'da Ölçü Sistemleri. Çeviren: Acar Sevim, İstanbul: Edebiyyat Fakültesi Basımevi, 1990, 82 s.

İngilis dilində

169. A.V.Williams Jackson. Persia past and present. (A book of travel and research), New-York: The Macmillan Company, 1906, 467 pp.
170. Ann K.S.Lambton. Landlord and peasant in Persia. London, New York, Toronto, 1953, 491 pp.
171. Charles E.Steward. Through Persia in Disguise. Part II, London: George Routledge and Sons, LTD, 1911, 498 pp.
172. Donald Newton Vilber. Persian gardens and garden pavilions. Harvard University Press, 1979, 208 pp.
173. Edward Granville Browne. A year amongst the persians (Impressions as to life, character and thought of the people of Persia), 1887-1888, Cambridge: Cambridge University Press, 1926, 638 pp.
174. Edward Granville Browne. The reign of terror at Tabriz. Manchester: Taylor, Garnett, Evans and Co., Ltd, 1912, 32 pp.
175. Elena Andreeva. Russia and Iran in the great game: Travelogues and Orientalism. New York, 2007, 274 pp.

176. George N. Curzon. Persia and the Persian question. Volume 1, Adegi Graphics LLC, 2012
177. George N.Curzon. Persia and the Persian question. Volume 2, Adegi Graphics LLC, 2012
178. Gillian Vogelsang. Qajar dress from Iran. In the National Museim of Ethnology, Leiden: Paul Van Dongen and Marlies Jansen, 2001, 22 pp.
179. Gillian Vogelsang, William Vogelsang. Covering the Moon: An Introduction to Middle Eastern Face Veils, Peeler Published, 2008, 247 pp.
180. Gonca Buyukmihchi. Caravansaries: The architectural treasures of Silk Road and the case of Kayseri-Sultanhanı / Archi-Cultural Translations throught the Silk Road 2-nd International Conference, Mukogana Women's Univ., Nishinomiya, Japan, Jule 14-16, 2012, 384-389 pp.
181. James Baillie Fraser, author of the "Kuzzilbash", "Highland Smuggler" and etc. Tales of the caravanserai. London: Smith, Elder and Co, 1833, 371 pp.
182. James Baillie Fraser. An historical and descriptive account of Persia, from the Earliest ages to the present time; with a detailed view of its resources, goverment, population, natural history and the character of its inhabitans, particularly of the wandering tribes; including a description of Afghanistan and Beloochistan. Edinburg, 472 pp.
183. Nazirova Sara Oghuz. The Hamam Culture of Old Baku // Visions of Azerbaijan, Jule-August 2013, www.visions.az
184. Persian Underwear and Pants. www.scapersianu.com
185. Roxane Farabi. 16-th century Persian female and male qaba (coat) pattern. www.willofyre.com
186. Roxane Farabi Shahzadeh. Persian Clothing in the 16-th century. www.willofyre.com
187. Sevruguin's Iran. Tehran and Rotterdam: Publishers Combination Barjesteh, Zaman, 1999, 174 pp.
188. Sir Henry Rawlinson. England and Russia in the East. London: Jon Murray, 1875, 412 pp.

189. Shahbazi Shiran H., Mammadova İ. Archaeology, art and architecture "Chini khaneh" and "Haram khana" // Journal of Multidisciplinary Engineering Science and Technology (JMEST), Berlin, December 2014, Vol. I Issue 5, 126-134 pp.
190. Thomas Herbert. Some years travels into divers parts of Asia and Afrique. London: Printed by R.Bi. for Yacob Blome and Richard Bifbop, 1638, 378 pp.
191. The Greenwood Encyclopedia of Clothing Through World History, 1501-1800, volume 2, edited by Jill Condra, Greenwood Publishing Group, 2008, 380 pp.
192. The Greenwood Encyclopedia of Clothing Through World History, 1801 to the Present, volume 3, edited by Jill Condra, Greenwood Publishing, 2007, 376 pp.
193. Walter B., Harris, F.R.G.S. From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz and Persian Kurdistan. Edinburgh and London: W.Blackwood and sons, 1896, 335 pp.
194. William Ouseley. Travels in various countries of the East; more particularly Persia in 1810, 1811and 1812. Vol I, London, 1919, 455 pp.
195. Whigham H.J. The Persian problem. London: Isbister and Company Limited, 1903, 424 pp.

Fransız dilində

196. Jan de Teveno. Suite du voyage de Levant. Par Monfieur de Thevenot. (seconde partie), A Paris, Chez Charles Angot, Libraire-jure, rué faint Jacques au Lyon d'Or. M. DC. LXXIV, 1674, 432 p.
197. Gaspard Drouville. Voyage en Perse fait en 1812 et 1813. A Paris chez Masson et Yonet, Libraires, 1828, 282 p.
198. M.Eugene Flandin. Voyage En Perse. Relation du voyage, Tome I, Paris, 1840-1841, 511 p.

Alman dilində

199. Dr. Yacob Eduard Polak. Persien (Das Land und Seine Bewohner: Ethnographische Schilderungen). 1 Teile, Leipzik, Brockhaus, 1865, 389 s.
- Minorski V. Tabriz. Separat-Abdruck Aus: "Enzyklopaedie des Islam". Leiden, 1928, 630-643 s.

*Fars dilində**Acerlu, 1383*

آجرلو بهرام. ایوان تبریز (۱) // دیلماج (ماهnamه اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی)، تبریز، آیان ۱۳۸۳، شماره ۲، ۲۰۱، ۳۴-۳۹ ص.

Acerlu (a), 1383

آجرلو بهرام. ایوان تبریز (۲) // دیلماج (ماهnamه اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی)، تبریز، آیان ۱۳۸۳، شماره ۳، ۲۰۲، ۳۲-۳۹ ص.

Azərbaycane-Şərqi, 1388

آذربایجان شرقی. متن سید عبدالرضا قریشی، عکسها داود و کیل زاده، چاپ اول، تهران، انتشارات میراثی، ۱۴۴، ۱۳۸۸، ۲۰۳، ص.

Ebrahimpur, 1386

ابراهیم پور حمید. آذربایجان و لیغمدنشین (تاریخ سیاسی اجتماعی در عصر قاجار). چاپ اول، تبریز، انتشارات شایسته، ۲۰۴، ۱۳۸۶، ۲۴۷، ۲۴۸ ص.

Əbrişəmi, 1387

ابریشمی فرشاد. قاجار به روایتی دیگر. تهران، انتشارات ابریشمی فر، ۱۳۸۷، ۴۰۰، ۲۰۵ ص.

Ədib Tusi, 1335

ادیب طوسی. نمونه ای چند از لغت آنتری // نشریه دانشگاه ادبیات تبریز، تبریز، ۱۳۳۵، شماره چهارم، ۳۴۹-۳۱۰ ص.

Andruz, 1391

اندروز ا.پ. و اندروز م. لباس کردها و ترکها در آذربایجان // پوشاك در ایرانزمین (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا) ۲۰۷. جلد اول، چاپ سوم، ترجمه پیمان متین، با مقدمه علی بلوکاشی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۱، ۳۲۲-۳۱۰ ص.

Etimadiüssaltane, 1364

اعتمادالسلطنه محمد حسن خان. مرات البلادان. جلد اول، چاپ اول، تهران، چاپخانه کاویان، ۱۳۶۴، ۷۲۲، ۲۰۸ ص.

Etimadiüssaltane, 1363

اعتمادالسلطنه محمد حسنخان. المائر والآثار (چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه). به کوشش ایرج ۲۰۹. افشار، جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۳، ۴۳۲، ۴۳۱ ص.

Etimadiüssaltane, 1363 (a)

اعتمادالسلطنه. تاریخ منظم ناصری. به تصحیح دکتر محمد اسماعیل رضوانی، چاپ اول، تهران، ناشر: دنیای کتاب، ۲۱۰، ۱۳۶۲، ۵۶۶، ۵۶۵ ص.

Etimadiüssaltane, 2536

اعتمادالسلطنه محمد حسن خان. سفرنامه صنیع الدوله از تقلیس به تهران. به کوشش محمد گلین، چاپ اول، تهران، 211. انتشارات سحر، ۲۵۳۶ (شاهنشاهی)، ۷۹ ص.

Etimadüssaltane

اعتمادالسلطنه محمد حسن خان. وقایع یومیه با یادداشت‌های اعتمادالسلطنه. وزیر انبیاء عات در بار ناصرالدین شاه، تهران، 212. چاپخانه علمی (بدون تاریخ چاپ)

Əfşar, 1356

افشار ایرج. یادگارهای بزد. جلد دوم، تهران، انتمن آثار ملی، ۱۳۵۴، ۷۶۵ ص. 213.

Əfşar, 1370

فشار ایرج. گوشه‌ای از تاریخ چای // آینده، مجله فرهنگ و پژوهش‌های ایرانی، (تاریخ، ادبیات، کتاب)، تهران، ۱۳۷۰، ۱۲، ۷۶۵-۷۶۹ ص. شماره ۱۲، ۷۶۹-۷۶۵ ص.

Əfşar, 1389

افشار ایرج (سیستانی). نگاهی به آذربایجان شرقی. چاپ اول، دو جلدی، جلد دوم، تهران، انتشارات موسسه تحقیقاتی و ۲۱۵. پژوهشی رایزن، ۱۳۸۹، ۱۰۷۴-۱۰۷۳ ص.

Alkar, 1391

الگار حمید. عبا // پوشاك در ايران‌مين (از سری مقالات دانشنامه ايرانيکا) جلد اول، چاپ سوم، تهران، انتشارات امير. 216. كيبر، ۱۳۹۱، ۴۵۱-۴۵۰ ص.

Əmir Bani, 1390

امير باني مسعود. باغ‌های تاریخی تبریز. از ایران چه میدانیم؟ / ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۱۹، ۱۳۹۰ ص. 217. تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۹۰، ۱۱۹ ص.

Ənvari, 1382

انوری حسن. فرهنگ بزرگ سخن. هشت جلدی، جلد هشتم، چاپ دوم، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۲، ۸۵۹۲-۸۵۸۷ ص.

Ovesti, 1382

اوسطی علیرضا. ایران در سه قرن گذشته. جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات پاکتاب، ۱۳۸۲، ۵۱۰ ص. 219.

Bazen və b., 1365

مارسل بازن، کریستیان بربریزه با همکاری اصغر عسگری و اصغر کریمی. گیلان و آذربایجان شرقی. (نقشه‌ها و استاد. 220. مردم شناسی). ترجمه مظفر امین فرشچیان، تهران، انتشارات توسع، ۱۳۶۵، ۲۸۹ ص.

Bavərçi və b., 1389

باورچی محمدعلی و نورالله آشپز. آشپزی دوره صفوی. به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران، انتشارات سرود، ۱۳۸۹، ۲۲۱. ۲۹۶ ص.

Budağı və b., 1391

بداغی توران با همکاری خلیقی لیلا. ترشی ایرانی. چاپ اول، تهران، انتشارات ماشی، ۱۳۹۱، ۳۰۴ ص. 222. Borhan Azad, 1343

برهان آزاد ابراهیم. چهارشنبه سوری // مجله پیام نوین. تهران، ۱۳۴۳، ۷، شماره ۷۶-۷۴ ص. 223.

Blokbaşı, 1389

بلوکباشی علی. در فرهنگ خود زیستن و به فرهنگ‌های دیگر نگریستن. چاپ دوم، تهران، نشر گل آذین، ۱۳۸۹، ۶۱۲ ص. 224. Blokbaşı, 1374

بلوکباشی علی. آب انبار // دانزه المعرف بزرگ اسلامی، جلد اول، آب - آل داود، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. 225. تهران، ناشر مرکز دانزه المعرف اسلامی، ۱۳۷۴، ۷۱۴ ص.

Beh Azim, 2535

به آذین داریوش. اردبیل // مجموعه سخنرانی‌های شمسین کنگره تحقیقات ایرانی، جلد اول، تبریز، انتشارات دانشگاه. 226. آذربادگان، ۲۵۳۵ (شاهنشاهی)، ۲۹۴-۲۲۹ ص.

Behrampur, 1383

بهرامپور فرحتاز. قناتهای تبریز // مجموعه مقالات اقتصاد ایران، نخستین همایش ملی ایران شناسی، تهران، انتشارات بنیاد. 227. ایران شناسی، ۱۳۸۳، ۹-۱۹ ص.

Behrampur, 1313

بهرامی نقی. کتاب فلاحت. دو جلدی، جلد اول، تبریز، انتشارات مطبعه الحسینی، ۱۳۱۳، ۴۲۶ ص. 228. Behrami, 2536

بهرامی اکرم. تبریز از دیدگاه سیاحان خارجی در قرن هفدهم. تهران، انتشارات وحد، ۲۵۳۶ (شاهنشاهی)، ۱۷۶ ص. 229.

Behməneşrad, 1389

بهمنش راد جواد. در جستجوی هویت شهری تبریز. تهران، انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، 230. ۱۳۸۹، ۴۴۳ ص.

Biqdeli, 1361

بیگدلی زردهشت. آرقالی- بوزفورما // مجله آینده، تهران، ۱۳۶۱، ۱۲، شماره ۹۳۸-۹۳۷ ص. 231.

Bonyadlu, 1381

بنیادلو نادیا. سقاخانه‌های تهران. تهران، موسسه فرهنگی هنری، پژوهشکده مردم‌شناسی، سازمان میراث فرهنگی کشور، 232. ۱۳۴، ۱۳۸۱ ص.

- Purafkari, 1358
بورافکاری نصرالله، شیوه های سنّتی تقسیم آب در ایران // مجله هنر و مردم، شماره ۱۹۳، تهران، ۱۳۵۸ - ۴۹، ۱۳۵۸ - ۲۳۳. ص. ۴۷
- Pirniya, 1378
پیرنیا سید علی. فرهنگ مردم (فولکلور ایران). تهران، ۱۳۷۸ ، ۲۷۸ ص. ۲۳۴.
- Taverniye, 1336
تاورنیه رُان باتیست. سفرنامه تاورنیه، ترجمه ایوب نوری جوانی، اصفهان، ۱۳۶۵.
- Təbrize-qədim, 1386
تبریز قدیم. (تصاویر یک قرن پیش). به کوشش محمد علی جدید اسلام و فرشاد ابریشمی، تهران، انتشارات ابریشمی فر، ۲۳۶. ۱۳۸۶ ص. ۱۴۴.
- Təvəllüd-dobareye-qalı..., 1389
تولد دوباره قالی تاریخی باع بیشت // روزنامه امید تبریز. سال ششم، شنبه، ۱۲ تیر ۱۳۸۹ ، شماره ۱۰۰.
- Camalzade, 1362
جمالزاده سید محمدعلی. گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران. تهران، کتاب تهران، ۱۳۶۲ ، ۲۲۰ ص. ۲۳۸.
- Cekson, 1357
جکسن ویلیام و ابراهیم. سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال). ترجمه منوچهر امیری - فریدون بدراهی، چاپ دوم، ۱۳۵۷. تهران، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۷ ص. ۵۵۲.
- Cəvadı, 1350
جوادی شفیع. تبریز و پیرامون. تبریز. نشر بنیان فرهنگی رضا پهلوی، ۱۳۵۰ ، ۶۷۴ ص. ۲۴۰.
- Çayçı və b., 1390
چایچی صمد، حسن انداجی. عون بن علی (عنایی). کهن قراول تبریز. تبریز، ۱۳۹۰ ، ۲۱۲ ص. ۲۴۱.
- Hafez Hoseyn, 1344
حافظ حسین کربلائی تبریزی. روضات الجنان و جنات الجنان. دو جلدی، جلد اول، به تصحیح میرزا جعفر آقا سلطان، ۱۳۴۴. الفرایی، تهران، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۴.
- Hafez Hoseyn, 1344 (a)
حافظ حسین کربلائی تبریزی. روضات الجنان و جنات الجنان. دو جلدی، جلد دوم، به تصحیح میرزا جعفر آقا سلطان، ۱۳۴۴. الفرایی، تهران، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۴.
- Hafezzade, 1376
خاماجی بیرون. تپه لی باع // روزنامه امید تبریز. سال ششم - شنبه، ۱۲ تیر ۱۳۸۹ ، شماره ۱۰۰.
244. حافظ زاده محمد. ارسیاران در گذر حمامه و تاریخ. دو جلدی، جلد اول، چاپ اول، تبریز، انتشارات مهد آزادی، ۱۳۷۶ ، ۱۳۷۶ ص. ۴۰
- حسن دوست محمد. فرهنگ ریشه شناختی زبان فارسی. جلد اول، چاپ اول، آ - ت، تهران، نشر آثار فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۳ ، ۴۵۱ ص. ۲۴۵.
- Həsəndust, 1383
حسین لسان. انگشتی و سابقه آن در داستانهای اساطیر، تاریخ، دین و ادب // مجله سخن، شماره ۴-۲۵۳۵ (شاہنشاهی)، ۲۴۶. ۳۴۴ - ۳۴۰ ص.
- Hoseyn Lesan, 2535
حسین پور منصور میزاب. معماری و تزئین در مسجد کبود. چاپ اول، تبریز، انتشارات ارک، ۱۳۹۱ ، ۱۶۰ ص.
- Hoseynpur, 1391
حسینی محمد باقر. عوامل رشد علمی و سیاسی نیشابور در قرون گذشته // مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، شماره ۲ و ۲ ، مشهد، ۱۳۷۶ - ۶۵۲، ۶۲۹ ص.
- Hoseyni, 1376
خیزی تبریزی ملا محمد امین. روضه اطهار (مزارات متبرکه و محلات قديمه تبریز و توابع). با تصحیح و اهتمام عزيز. ۲۴۸. دولت آبادی، چاپ اول، تبریز، انتشارات ستوده تبریز، ۱۳۷۱ ، ۲۵۸ ص.
- Haşri Təbrizi, 1371
خاماجی بیرون. محلاط و مشاهیر فرهنگی و تاریخی (منطقه ۸ شهرداری تبریز)، چاپ اول، تبریز، انتشارات ستوده، ۱۳۸۴.
- Xaleqi, 1390
خالقی روح الله. سرگذشت موسیقی ایران. چاپ دوم، تهران، موسسه ی فرهنگی - هنری ماهور، ۱۳۹۰ ، ۸۰۶ ص. ۲۵۰.
- Xamaçi, 1384
خاماجی بیرون. محلاط و مشاهیر فرهنگی و تاریخی (منطقه ۸ شهرداری تبریز)، چاپ اول، تبریز، انتشارات ستوده، ۱۳۸۴.
- Xamaçi, 1386
خاماجی بیرون. اوراق پرآکنده از تاریخ تبریز. چاپ دوم، تبریز، انتشارات مهد آزادی، ۱۳۸۶ ، ۴۴۷ ص. ۲۵۲.
- Xamaçi, 1388
خاماجی بیرون. شهر من تبریز. چاپ دوم، تبریز، انتشارات ندای شمس، ۱۳۸۸ ، ۴۹۹ ص. ۲۵۳.
- Təbriz az negahe-cəhangərdan..., 1389
خاماجی بیرون. تبریز از نگاه جهانگردان. چاپ اول، تبریز، انتشارات یاران، ۱۳۸۹ ، ۲۹۴ ص. ۲۵۴.
- Xamaçi, 1389
خاماجی بیرون. تپه لی باع // روزنامه امید تبریز. سال ششم - شنبه، ۱۲ تیر ۱۳۸۹ ، شماره ۱۰۰.

- Xamaçi, 1389 (a)
خاماجی بهروز. محلات و مشاهیر فرهنگی و تاریخی منطقه ۴ شهرداری تبریز. چاپ اول، تبریز، سنتوده، ۱۳۷۹، ۳۹۱ ص.
- Xamaçi, 1392
خاماجی بهروز. سهند در گستره آذربایجان (سەھەنڈناسى). چاپ دوم، تبریز، ناشر یاران، ۱۳۹۲، ۳۹۸ ص.
- Xamaçi
خاماجی بهروز. قلعه های تاریخی آذربایجان. چاپ دوم، سهند، نشر ستاره - مرکز پخش آشینا، ۲۶۴ ص.
- Xosravi, 1360
خسروی خسرو. تطور جمعیت و شکل تهران (از آغاز تا امروز) // سخن، مجله ادبیات و دانش و هنر امروز، تهران، ۲۵۹.
- Dairətol-məarefə-omumi..., 1387
دایرة المعارف عمومي رشته های صنایع دستی ایران. (۱)، تهیه کنندگان سید حبیب حسینی، هادی بهنود، غلامحسین.
- Dəbirsəyiqi, 1348
دیرسیاقی محمد. کلاه // مجله سخن (ادبیات و دانش و هنر امروز)، دوره ۱۹، شماره ۸، تهران، ۱۳۴۸، ۸۱۱ - ۸۰۳ ص.
- Dovlatabadi, 1381
دولت ابدی عزیز. حواشی و تعلیقات // ملا محمد امین حشری تبریزی. روضه اطهار (مزارات متبرکه) و محلات قدیسی.
- Donald Vilber, 1364
دونالد ویلبر. معماری اسلامی در دوره ایلخانان. ترجمه دکتر عبدالله فربار، تهران، ۱۳۶۴.
- Dute Veno, 1356
دونه ونو. سفرنامه. عادات ایرانیان. (ترجمه وحید مازندرانی) // مجله سخن، شماره ۱۱-۱۲، دوره بیست و چهارم، تهران، ۱۳۵۶.
- Dehxoda, 1330
دهخدا علی اکبر. لغتنامه دهخدا. جلد ۳۰، تهران، ۱۳۳۰، ۲۰۰ ص.
- Dehxoda, 1340
دهخدا علی اکبر. لغتنامه. شماره مسلسل ۶۱، (تبخاله - تجند)، تهران، چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۴۰، ۴۰۰ - ۳۰۱ ص.
- Dehxoda, 1348

- دهخدا علی اکبر. لغتنامه دهخدا. شماره مسلسل ۱۵۷، (انسحاج - ای یون)، تهران، ۱۳۴۸، ۴۰۵ - ۴۰۱ ص.
- Dibac, 1346
دیباچ اسماعیل. آثار باستانی و ابنيه تاریخی. تهران، ۱۳۴۶.
- Dibac va b., 1342
دیباچ اسماعیل، عبدالعلی کارنگ. راهنمای شهر تبریز. تبریز، ناشر حقیقت، ۱۳۴۲.
- Diyelafoy, 1390
دیولافو. سفرنامه مدام دیولافو (ایران و کلده). ترجمه و نگارش فرهادی، ناشر دنیای کتاب، چاپ اول، ۱۳۹۰، ۶۷ ص.
- Zoka, 1368
ذکاء بحیی. زمین لرزه های تبریز. چاپ اول، تهران، انتشارات کتابسرای، ۱۳۶۸، ۲۱۷ ص.
- Zoka, 1336
ذکاء بحیی. لباس زنان ایران. تهران، ۱۳۳۶، ۳۹ ص.
- Rostemzade, 1386
رسنم زاده گوگونی رقیه. پیدایش و شناخت رویدخانه های آذربایجان (شاھرگ های حیاتی). چاپ اول، تبریز، انتشارات باران، ۱۳۸۶، ۱۰۲ ص.
- Rəşid Nəcəfi va b., 1388
رشید نجفی عطیه با همکاری فرامرز پارسی، مجتبی حکم ابدی، محمد رضا طالبی، حامد احمدی نسب، حمامهای تاریخی.
- Təbriz, 1388
تبریز، انتشارات فن آذر و آشینا، ۱۳۸۸، ۲۲۵ ص.
- Rəşid Nəcəfi
رشید نجفی عطیه. بررسی موقعیت و وضعیت حمامهای تاریخی شهر تبریز.
- Rzazad, 1380
(ضیاد مجید عموم زین الدینی. تاریخ تبریز از دوران باستان تا بر آمدن مغولان. تبریز، انتشارات اختر، ۱۳۸۰، ۱۹۹ ص.)
- Rezayi, 1389
رضایی امیر مسعود. ایران در سلطنت ناصر الدین شاه قاجار. چاپ اول، تهران، انتشارات پیمان، ۱۳۸۹، ۴۳۱ ص.
- Rozənei be tarixe-İran ..., 1378
روزنہ ای به تاریخ ایران. گردآورنده، شکوه عظیمی قریب، ترجمه دکتر ژان قریب، چاپ اول، تهران، چاپخانه حیدری، ۱۳۷۸، ۳۵۲ ص.
- Rəhnemaye Şəhsəvarı, 1387
رهنمای شهسواری ناصر. تبریز شهر کهن تاریخ. چاپ دوم، تبریز، شرکت چاپ افسست نادری آنزمهر، ۱۳۸۷، ۲۵۶ ص.

Zarrinkub, 1386

زرين كوب عبدالحسين. روزگاران تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت بهلوی. تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۶، ۱۰۶ ص.

Zendedel, 1386

زنده دل حسن. استان آذربایجان. مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی، ۲۸، جلد اول، تهران، ۱۳۷۶، ۱۹۱ ص.

Zendegi va asare Səniolmolk, 1389

زنگی و آثار استاد صنیع الملک. تالیف یحیی ذکاء، فارسی - انگلیسی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۹، ۱۵۹ ص.

Səccadi, 1375

سجادی ضیالدین. کوی سرخاب تبریز و مقبره الشعرا. چاپ دوم، تهران، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۵، ۴۵۷ ص.

Səhab va b., 1391

صحاب غلامرضا، محمدهادی خسروی. مسجد کبود (فیروزه اسلام). چاپ اول، چاپ هنر آفرین، تهران، دنیای جغرافیای سهاب، ۱۳۹۱، ۳۵ ص.

Sərdarniya, 1381

سرداری نیا صمد. تبریز شهر اولین ها. چاپ اول، تبریز، انتشارات کانون فرهنگ و هنر آذربایجان، ۱۳۸۱، ۷۸۱ ص.

Seryani, 1386

سریانی سعیده. آشیزی اصیل ایرانی. چاپ اول، تهران، انتشارات بهزاد، ۱۳۸۶، ۳۸۱ ص.

Səqqa, 1386

سقاء نادر. فرهنگ و راهنمای خوراکی های محلی استان اردبیل. اردبیل، موسسه فرهنگی انتشاراتی باوریان، ۱۳۸۶، ۱۲۶ ص.

Soltanzade, 1383

سلطانزاده حسین. بازارهای ایرانی. چاپ سوم، تهران، ۱۳۸۳، ۱۱۶ ص.

Semsar, 1342

سمسار محمد حسن. نظری به پیدایش قلیان و چیق در ایران. مجله هنر و مردم، شماره هفدهم - دوره جدید، اسفند ماه ۱۳۴۲، ۱۴-۲۲، ۱۳۴۲ ص.

Semsar, 1362

سمسار محمد حسن. آینه و سرگذشت آن // مجله هنر و مردم، شماره چهاردهم - دوره جدید، تهران، آذر ماه ۱۳۴۲، ۴۷، ۲۹۰، ۲۳ ص.

Səngəri va b.

سنگری اسماعیلی حسین، بهروز عمرانی. تاریخ و معماری بازار تبریز. چاپ اول، تبریز، انتشارات ستوده، ۲۶ ص.

Səngəri va b., 1393

سنگری اسماعیلی حسین، بهروز عمرانی. تاریخ و معماری خانه های تبریز قدیم. تبریز، انتشارات فروزانش، ۱۳۹۳، ۲۷۹ ص.

Seyyed Sədr, 1390

سید صدر سید ابوالقاسم. دایرة المعارف هنر های صنایع دستی. تهران، انتشارات سیمای داشت، ۱۳۹۰، ۷۷۶ ص.

Şaked Şaul, 1381

شاکد شاول. از ایران زردهشی تا اسلام. ترجمه مرتضی ثابت فر، تهران، فتوس، ۱۳۸۱، ۳۶۶ ص.

Şəbani, 1381

شعبانی رضا. کتاب ایران (گزیده تاریخ ایران)، چاپ اول، تهران، انتشارات بین المللی الهدی، ۱۳۸۱، ۴۴۹ ص.

Şəbani, 1389

شعبانی رضا. آداب و رسوم نوروز. تهران، انتشارات بین المللی الهدی، ۱۳۸۹، ۲۵۰ ص.

Şəfi, 1392

شفیعی اکتاوی. تبریز مهد تمدن. چاپ اول، تبریز، نشر اختر، ۱۳۹۲، ۲۰۰ ص.

Şiri Azər, 1389

شیری آذر حبیب. موزه عصر آهن گوی مجيد تبریز // روزنامه امید تبریز. سال ششم - شنبه، ۱۲ تیر ۱۳۸۹، شماره ۱۰۰

Sədre Nəbəvi, 1381

صدر نبوی فاطمه. بررسی تاریخی موقعیت شغلی زن ایرانی // مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۱، ۳۱۹-۳۳۵ ص.

Ətazade, 1383

عطازاده محمدی. سیمای تبریز در دوره ناصر الدین شاه قاجار. چاپ اول، تبریز، نشر اختر، ۱۳۸۳، ۱۹۶ ص.

Əqiqi, 1375

عفیقی بخشایشی. مفاخر آذربایجان. ۸ جلد، ۲، چاپ اول، تبریز، نشر آذربایجان، ۱۳۷۵، ۱۲۰۰ - ۶۰۹ ص.

Əqiqi, 1379

عفیقی بخشایشی. مفاخر آذربایجان. ۸ جلد، ۵، چاپ اول، قم، فرزانگان و نواوران، ۱۳۷۹، ۳۰۶۴ - ۲۴۲۷ ص.

Əlinejad va b., 1389

على نژاد محمد، محمد رضا شیرازی. خانه های قدیمی تبریز. جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات شادرنگ، ۱۳۸۹، ۳۰۳ ص.

Emadi, 1357

عمادی عبدالرحمٰن. (تبریز) نام و لغت ایرانی و قدیم دیگری از (تبریز) // مجموعه سخنرانی‌های ششمین کنگره تحقیقات ایرانی، جلد سوم، تبریز، انتشارات دانشگاه آذربایجان، ۱۳۵۷، ۱۲۲ - ۱۵۷ ص.

Emrani və b., 1380

عمرانی بهروز، حسین اسماعیلی سنگری. بافت تاریخی شهر تبریز. چاپ اول، تهران، انتشارات میراث کتاب، ۱۳۸۰، ۳۰۵ ص.

Onullahi, 1389

عون الله سید آقا. تاریخ پانصد ساله تبریز. از آغاز دوره مغولان تا پایان دوره صفویان. ترجمه پرویز زاده شاهمرسی، چاپ دوم، تهران، موسسه انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۹، ۳۰۰ ص.

Geybi, 1387

غیبی مهر آسا. هشت هزار سال تاریخ پوشک اقوام ایرانی. تهران، انتشارات هیرمند، ۱۳۸۷، ۶۳۳ ص.

Geybi, 1391

غیبی مهر آسا. ۳۵۰۰ سال تاریخ زیورآلات اقوام ایرانی. تهران، انتشارات هیرمند، ۱۳۹۱، ۴۸۰ ص.

Faxari Tehrani və b., 1385

فخاری تهرانی فرهاد، پارسی فرامرز، امیربانی مسعود. بازخوانی نقشه های تاریخی شهر تبریز. چاپ اول، تهران، ناشر شرکت عمران بهسازی شهری ایران مادر تخصصی، ۱۳۸۵، ۹۲ ص.

Fərhange- coğrafiyayiye..., 1380

فر هنگ جغرافیایی شهرستانهای کشور. شهرستان تبریز. تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۰، ۲۱۰ ص.

Faqihi, 1365

فقیهی علی اصغر. آل بویه و اوضاع زمان ایشان با نموداری از زندگی مردم آن عصر. تهران، انتشارات صبا، ۱۳۶۵، ۹۱۲ ص.

Qobadiyan, 1392

قبادیان وحید. بررسی اقلیمی اینیه سنتی ایران. چاپ هشتم، تهران، ناشر موسسه دانشگاه تهران، ۱۳۹۲، ۴۰۶ ص.

Kotov, 2536

کاتف فدر آفاناس یویج. سفرنامه. ترجمه محمد صادق همایونفر. تهران، انتشارات کتابخانه ملی ایران، ۲۵۳۶ (شاہنشاهی)، ۱۰۲ ص.

Karəng, 1347

کارنگ عبدالعلی. آثار و اینیه تاریخی تبریز، ۱۳۴۷، ۳۱ ص.

Karəng, 1357

کارنگ عبدالعلی. مرند و آثار تاریخی آن // مجموعه سخنرانی‌های ششمین کنگره تحقیقات ایرانی. جلد سوم، تبریز، انتشارات دانشگاه آذربایجان، ۱۳۵۷، ۳۰۳ - ۲۹۲ ص.

Karəng, 1376

کارنگ عبدالعلی. آثار باستانی آذربایجان. چاپ دوم، تهران، انجمن آثار و مقابر فرهنگی، انتشارات راستی نو، ۱۳۷۴، ۷۵۶ ص.

Karəng, 1389

کارنگ عبدالعلی. توضیحات و استدراکات // مینورسکی ولاپیمیر فودورو ویچ. تاریخ تبریز. چاپ اول، ترجمه عبدالعلی کارنگ، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز، انتشارات آینده، ۱۳۸۹، ۳۰۴ ص.

Kəsrənəyan və b., 1389

کسرانیان نصرالله، زیبا عرشی. بازارهای ایران. تهران، ناشر آگه، ۱۳۸۹، ۲۳۲ ص.

Kəsrəvî, 1386

کسروی احمد. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. تهران، موسسه انتشارات نگاه، ۱۳۸۴، ۷۴۳ ص.

Kəsrəvî, 2535

کسروی احمد. زندگانی من. تهران، نشر و پخش کتاب، ۲۵۳۵ (شاہنشاهی)، ۳۵۰ ص.

Kəsrəvî, 1332

کسروی احمد. کاروند کسروی. به کوشش بحیی ذکاء، تهران، انتشارات فرانکلین، ۱۳۳۲، ۵۸۸ ص.

Kəsrəvî, 1325

کسروی احمد. آذری یا زبان باستان آذربایجان. چاپ سوم، تهران، ۱۳۲۵، ۵۵ ص.

Kempfer, 1360

کمپفر انگلبرت. سفرنامه کمپفر. ترجمه کیکاروس جهانداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۰، ۱۶۵ ص.

Kiyani və b., 1383

کیانی محمد یوسف و ولfram کلاسیس. کاروانسراهای ایران. تهران - برلین، ۱۳۷۳، ۷۹۶ ص.

Kiyani, 1369

کیانی محسن (میرا). تاریخ خانقه در ایران. چاپ اول، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۶۹، ۶۲۰ ص.

Kiyani Həftləng, 1389

کیانی هفت لنگ کیانوش. کتاب ایران (گذری بر جغرافیای ایران)، چاپ اول، تهران، انتشارات بین المللی الهدی، ۱۳۷۹، ص. ۳۲۶.

Qaspar Druvil, 1367

گاسپار درویل. سفر در ایران. ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، جلد سوم، تهران، شباویز، ۱۳۶۷، ۸۰-۷۹ ص. ۳۲۷.

Masse Hanri, 1391

ماسه هانری. معتقدات و آداب ایرانی (از عصر صفویه تا دوره پهلوی). مترجم دکتر مهدی روشن ضمیر، چاپ اول، ۱۳۹۱، ص. ۳۲۸.

Matin, 1383

متن پیمان. پوشاك ایرانیان - از ایران چه میدانیم؟ تهران، دفتریزو هشتهای فرهنگی، ۱۳۸۳، ۱۱۷، ۱۱۶ ص. ۳۲۹.

Məhəmmədzadə Makuyi, 1386

محمدزاده ماکویی صفویا. سیر تحول پوشاك و زیور آلات در آذربایجان. خوی، انتشارات قراقوش، ۱۳۸۶، ۱۰۶، ۱۰۵ ص. ۳۳۰.

Məhəmmədzadə Sədiq, 1370

محمدزاده صدیق حسین. شرح غزل های صائب تبریزی. جلد اول، تهران، انتشارات السنت، ۱۳۷۰، ۲۶۴، ۲۶۳ ص. ۳۳۱.

Məcidzadə, 1366

مجیدزاده یوسف. سنگ لا جورد و جله بزرگ خراسان // مجله باستان‌شناسی و تاریخ، تهران، نشر دانشگاهی، شماره ۲، ۲-۳، ۱۳۶۶، ص. ۲۵۶.

Mustofi Qəzvini Həmdullah, 1389

مستوفی حمدالله قزوینی. نزهت القلوب. چاپ اول، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۹، ۳۹۲، ۳۹۱ ص. ۳۳۳.

Mustofi, 1386

مستوفی عبدالله. شرح زندگانی من، یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. ۳ جلدی، جلد اول، چاپ پنجم، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۸۴، ۵۶۹ ص.

Məşkur, 1352

مشکور محمد جواد. تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری. تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲، ۱۰۴۵، ۱۰۴۰ ص. ۳۳۵.

Moarrefiye-şəhrhayı əz.., 1385

معرفی شهرهایی از آذربایجان. تهیه و تنظیم پروین یکانی زارع (الیار)، چاپ دوم، تبریز، انتشارات اختر، ۱۳۸۵، ۲۴۰، ۲۴۱ ص.

Moin, 1371

معنی محمد. فرهنگ فارسی. جلد دوم، د-ق، چاپ هشتم، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۱، ۱۵۵۵ ص. ۳۳۷.

Mənsuri, 1389

منصوری فیروز. مطالعاتی در باره تاریخ و زبان و فرهنگ آذربایجان. تهران، انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، ۱۳۷۹، ۸۴۷، ۱۳۷۹ ص.

منوچهر ستوده با همسکاری شیرین دواتی کاظم نیا. زبان مردم طهران. تهران، کتاب رهema، ۱۳۹۳، ۵۹۴ ص. ۳۳۹.

Mehri, 1386

مهری فرشید. زندگی نامه سیاسی و اجتماعی احتمام السلطنه، دو جلدی، جلد دوم، تهران، ۱۳۸۶، ۳۰۵، ۳۰۴ ص.

Mirfattah va b., 1374

میر فتاح سید علی اصغر. مراغه - تبریز و سلطانیه // محمد یوسف کیانی. پایتختهای ایران. تهران، ناشر میراث فرهنگی. کشور، ۱۳۷۴، ۷۸۶، ۷۸۵ ص.

Minorski, 1389

مینورسکی ولادیمیر فنورورویچ. تاریخ تبریز. (ترجمه عبدالعلی کارنگ)، چاپ اول، تبریز، انتشارات آیدین، ۱۳۸۹، ۳۰۴ ص.

Maysami, 1389

میثمی سید حسین. موسیقی عصر صفوی. چاپ اول، تهران، فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران. موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن، ۱۳۸۹، ۲۶۳، ۲۶۲ ص.

Meymanatnejad, 1382

میمنت نژاد کریم. تاریخ حکم آبد تبریز (هکماوار). چاپ اول، تبریز، انتشارات فن افزار، ۱۳۸۲، ۳۱۵، ۳۱۴ ص. ۳۴۴.

Meymənətnejad, 1387

میمنت نژاد کریم. تاریخ و مشاهیر کوی شتربان تبریز (دوه چی). چاپ اول، تبریز، انتشارات فن افزار، ۱۳۸۷، ۳۸۳، ۳۸۲ ص. ۳۴۵.

Naci, 1352

ناجی مهدی. پایان تمدن کاریزی در ایران // مجله سخن، شماره ۹، تهران، خردداد ماه، ۹۴۴، ۹۳۸، ۹۳۵، ۹۳۴ ص.

Nader Mirza, 1360

نادر میرزا. تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز. چاپ سوم، تبریز، انتشارات اقبال، ۱۳۴۰، ۳۷۴، ۳۷۳ ص. ۳۴۷.

Nader Mirza, 1393

نادر میرزا. تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز. به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز، انتشارات آیدین و انتشارات یانار، ۱۳۹۳، ۸۵۰، ۸۵۱ ص.

Nader Mirza, 1389

نادر میرزا قاجار. خوراکهای ایرانی. پژوهش احمد مجاهد، چاپ دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۹، ۳۱۰، ۳۱۱ ص. ۳۴۹.

Nader Mirza

نادر میرزا قاجار. کارنامه. کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران. شماره دفتر ۱۴۵۱۷، ۱۴۵۱۷، دستخط فتوکپی. ۳۵۰.

Nəxcevani, 1335

نخجوانی حاج حسین. زندگانی و شخصیت شمس الحکما میرزا علیجان لعلی // نشریه دانشگاه ادبیات تبریز، بهار، سال ۳۵۱. ۳۵۱، ۱۳۲۵ ص.

Nəxcevani, Tarixçə-ye., 1335

نخجوانی حاج حسین. تاریخچه مسجد استاد شاگرد // نشریه دانشگاه ادبیات تبریز، شماره سوم، تبریز، ۱۳۳۵، ۲۶۸، ۲۶۷ ص.

Nezami, 1380

نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. چاپ هفتم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۰، ۵۵۵ ص.

Nuri, 1391

نوری صید. اردبیل در عهد قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۰). چاپ اول، انتشارات محقق اربیلی، ۱۳۹۱، ۴۷۵ ص.

Niknam Lala və b., 1389

نیکنام لاله ایوب، ذوقی فریبریز. تبریز در گذر تاریخ. چاپ دوم، تبریز، ۱۳۸۹، ناشر باران، ۵۹۷ ص.

Vərcavənd, 1380

ورجاوند پرویز. داروغه // دایرة المعارف تسبیح. جلد هفتم، خاتم - دیه، چاپ دوم، تهران، نشر سعید محی، ۱۳۸۰، ۶۲۹، ۶۲۸ ص.

Vəfayi, 1385

وفایی زهره. خوردنیهای رایج آذربایجان. چاپ دوم، تبریز، انتشارات زینب، ۱۳۸۵، ۶۴، ۶۳ ص.

Vəfayi, 1390

وفایی زهره. هزار و یک قلعه. جلد ۱، چاپ اول، تبریز، انتشارات زینب تبریز، ۱۳۹۰، ۱۰۷، ۱۰۶ ص.

Vəfayi, 1391

وفایی زهره. حمام و نقش آن در فرهنگ عامه آذربایجان. تبریز، چاپ اول، انتشارات زینب تبریز، ۱۳۹۱، ۱۸۳، ۱۳۹۱ ص.

Venzel Maryan, 1386

ونزل ماریان. انگشتى ها. جلد نهم از گزیده دوازده جلدی، مجموعه هنر اسلامی، تهران، انتشارات کارنگی، چاپ اول، ۲۰۰، ۱۳۸۶، ۲۰۰ ص.

Volf Hans, 1388

ولف هانس. صنایع دستی کهن ایران. چاپ سوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۸، ۴۱۹، ۴۱۸ ص.

Villem Floor, 1393

ویلم فلور. صنایع کهن در دوره‌ی قاجار (۱۹۲۵-۱۸۰۰). مترجم علی علیرضا بهارلو. چاپ نخست، تهران، انتشارات پیکر، ۱۳۹۳، ۴۱۶، ۴۱۵ ص.

Haşimi Rəfsəncani

هاشمی رفسنجانی اکبر. امیر کبیر با قهرمان مبارزه با استعمار. تهران، دفتر انتشارات اسلامی، (بدون تاریخ چاپ) ۴۷۲ ص.

Hadizade Kaxeki, 1389

هادیزاده کاخکی سعید. کاروانسرا در ایران - از ایران چه میدانیم؟ تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۹، ۱۱۹، ۱۱۸ ص.

Hidayət, 1385

هادیت (مخبر السلطنه) حاج مهدیقلی. خاطرات و خطرات. چاپ چهارم، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۷۵، ۵۱۳ ص.

Honarı, 2536

هنری مرتضی. کاریز // هنر و مردم، تهران، ۲۵۳۴ (شاھنشاھی)، شماره ۱۸۰، ۷۸، ۷۶ ص.

Yusefi, 1391

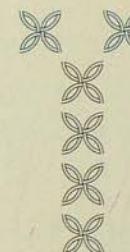
یوسفی غلامحسین. واژه نامه تاریخی پوشک ایران // پوشک در ایران زمین (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا) جلد اول، ۳۶۷. چاپ سوم، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۹۱، ۳۹۸-۳۶۹ ص.

Yusefi, 1371

یوسفی غلامحسین. یادداشت‌هایی در باره فرهنگ و تاریخ. چاپ اول، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۷۱، ۳۴۴، ۳۴۳ ص.

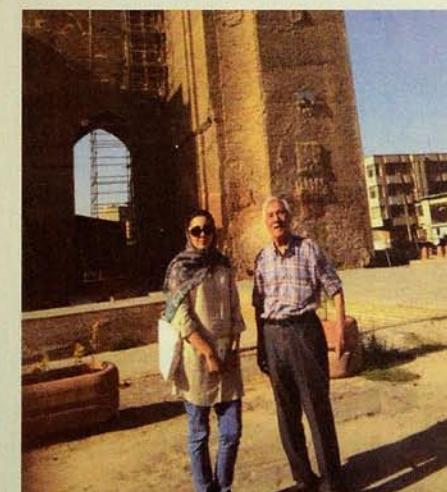
MƏLUMATÇILAR

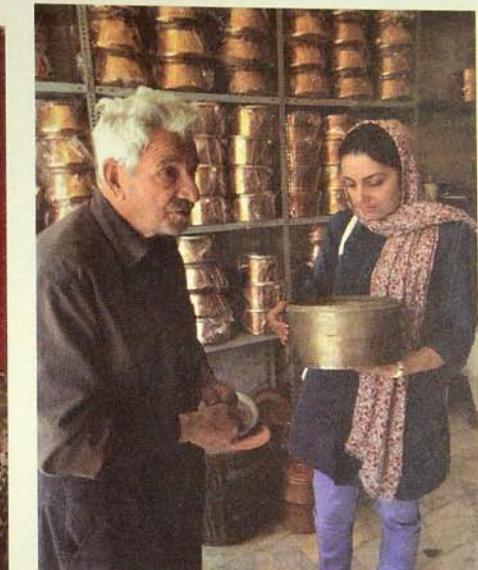
1. Əkrəm Ali Musəvi Əhmədi Mirhaşim qızı h.-ş. 1310-cu ildə Təbriz şəhərində anadan olmuş, evdar qadın, 85 yaş

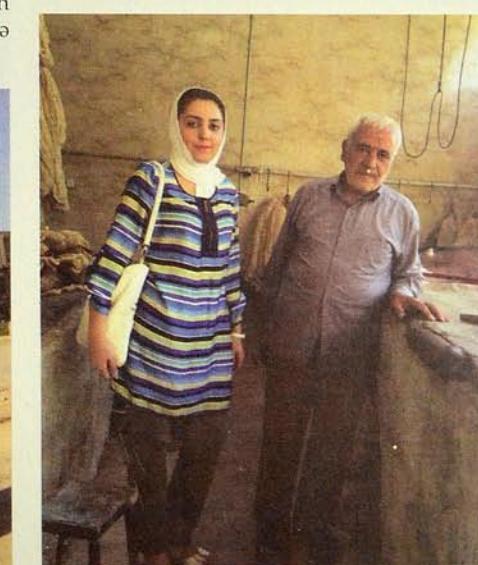
2. Əli Yəzdani h.-ş. 1302-ci ildə Gəncə şəhərində (Azərbaycan Respublikası) anadan olmuş, XX əsrin 30-cu illərində Təbrizə köçmüş, Əhrab məhəlləsinin sakini, 93 yaş

3. Vəli Pənahi h.-ş. 1318-ci ildə Zəncan şəhərində anadan olmuş, misqər, 77 yaş

4. Hacı Əhəd Əli oğlu h.-ş. 1320-ci ildə Təbriz şəhərində anadan olmuş, Müfətti (Şahabad, Quruçay) məhəlləsinin sakini, boyaqçı, 75 yaş

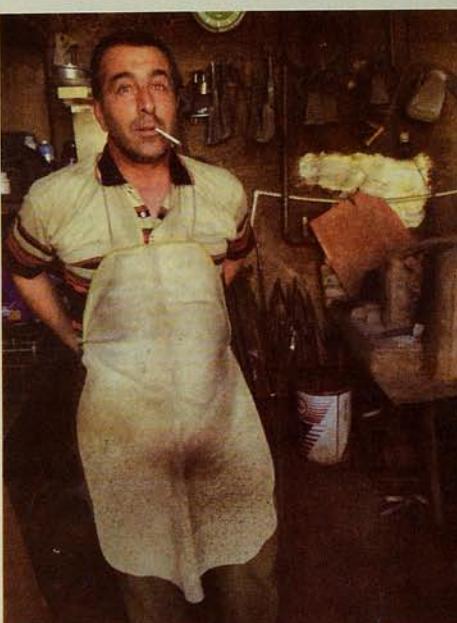
5. Ənvəre Sədəqyanı Hacı Ələkbər qızı h.-ş. 1312-ci ildə Təbrizin Nobər məhəlləsində anadan olmuş, evdar qadın, hazırda Tehran sakini, 83 yaş

8. Hadi Behcət (M.Şəhriyarin oğlu) h.-ş. 1338-də Təbrizdə anadan olmuş, 57 yaş

6. Fəzlullah Mahmud oğlu Əşcə h.-ş. 16 esfənd 1329-cu ildə Ərdəbil şəhərində anadan olmuş, İsfahan sakini, 66 yaş

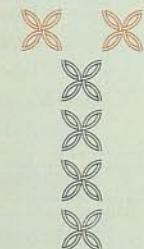
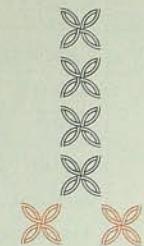

9. Sirus Hacı Səməd oğlu h.-ş. 1341-ci ildə Təbriz şəhərində anadan olmuş, Dəvəçi məhəlləsinin sakini, dəmirçi, 54 yaş

7. Mahmud Mustafa oğlu Sərabi h.-ş. 1300-cü ildə Məshəd şəhərində anadan olmuş, bir müddət Təbrizdə xırda ticarətlə məşgül olmuş, 95 yaş

CƏDVƏLLƏR

Cədvəl 1. Bazar kompleksi

Sira	Bazarların xəritədəki adı	Ünvanı	İndiki adı
1.	Şahzadə karvansarası	Cənubi Çaykənar xiyabani, Yəməniduz bazarı	Böyük Şahzadə sarayı
2.	Mirzə Şəfi karvansarası	Cənubi Çaykənar xiyabani, Yəməniduz bazarı	Mirzə Şəfi sarayı
3.	Şahzadə timçəsi	Cənubi Çaykənar xiyabani, Aynadüzəldənlər bazarı	Kiçik Şahzadə sarayı
4.	Mirzə Cəlil karvansarası	Rasta bazar	Mirzə Cəlil timçəsi
5.	Dərə-Abbası karvansarası	Rasta bazar	Dərbe-Abbas sarayı
6.	Keçəçi karvansarası	Rasta bazar	Keçəçilər timçəsi
7.	Xan hamamı	Rasta bazar	Cəfəriyyə timçəsi
8.	Məlküttüccar timçəsi	Sadiqiyə bazarı	Mələk timçəsi
9.	Dəllalezən bazarı (Dəllal qadın bazarı)	Rasta bazar	Dəllalezəne-kuçek
10.	Dabbagħxana	Sadiqiyə bazarı	Dabbağxana bazarı
11.	Papaqtıkənlər bazarı (Kolahduzan bazarı)	Rasta bazar	Kolahduzan bazarı
12.	Xan karvansarası	Rasta bazar	Xan timçəsi + Buəli sarayı + Əlmehdi sarayı + Əhmədiyyə sarayı
13.	İkiqapılı karvansara	Rasta bazar	İkiqapılı saray
14.	Hacı Seyid Hüseyin karvansarası	Rasta bazar	Hacı Seyid Hüseyin Miyanə sarayı
15.	Xərrazilər karvansarası	Rasta bazar	Xərrazilər sarayı
16.	Hacı Seyid Hüseyin karvansarası	Rasta bazar	Qədim Hacı Seyid Hüseyin sarayı
17.	Hacı Səfərəli timçəsi	Rasta bazar	Hacı Məhəmmədqulu sarayı
18.	Gəncəli Hacı Tağı timçəsi	Rasta bazar	Hacı Tağı sarayı

Sira	Bazarların xəritədəki adı	Ünvanı	İndiki adı
19.	Birinci Hacı Şeyx timçəsi	Rasta bazar	Birinci Hacı Şeyx timçəsi
20.	İkinci Hacı Şeyx timçəsi	Rasta bazar	İkinci Hacı Şeyx timçəsi
21.	Üçüncü Hacı Şeyx timçəsi	Rasta bazar	Üçüncü Hacı Şeyx timçəsi
22.	Tumsatanlar karvansarası	Rasta bazar, Qızbəsti bazarı	Mirzə Əhməd timçəsi
23.	Sərraclar bazarı	Rasta bazar	Sərraclar bazarı (Kifçilər bazarı)
24.	Hacı Mirzə Ələsgər Şeyxülislam karvansarası	Qızbəsti bazarı	(müəyyən edilməmişdir)
25.	Ağa Mir İsmayıл karvansarası	Rasta bazar, Qızbəsti bazarı	Mirzə İsmayıл sarayı
26.	Hacı Seyid Hüseyin karvansarası	Bazarın Came məscidi, Qızbəsti bazarı	Came timçəsi
27.	Hacı Mir Əbülhəsən karvansarası	Bazarın Came məscidi	Mirzə Əbülhəsən sarayı
28.	Hacı Mir Əbülhəsən timçəsi	Sadiqiyə bazarı	Yeni Hacı Seyid Hüseyin sarayı
29.	Hacı Şeyx dəlamı	Çörəkçi bazarı (Şəhidi)	Böyük Şərbaflar sarayı
30.	Hacı Şeyx timçəsi	Çörəkçi bazarı (Şəhidi)	Kiçik Şərbaflar sarayı
31.	Fətəli bəy karvansarası	Şimali Firdovsi xiyabanının qurtaracağı	Gürcülər sarayı
32.	Hacı Şeyx bazarı (Qızbəsti bazarı)	Rasta bazar	Qızbəsti bazarı
33.	Kamança karvansarası	Çörəkçi bazarı (Şəhidi)	(müəyyən edilməmişdir)
34.	Gürcülər karvansarası	Rasta bazar	Gürcülər sarayı
35.	Hacı Şeyx Kazım karvansarası	Şimali Firdovsi xiyabanının qurtaracağı	Şeyx Kazım sarayı
36.	Yeni Rasta bazar	-	Rasta bazar
37.	Mirzə Mehdi Qazi karvansarası	Başmaqçılar bazarı (Kəffəşan bazarı)	Mirzə Mehdi timçəsi
38.	Köhnə Rasta bazar	-	Sadiqiyə bazarı

Sıra	Bazarların xəritədəki adı	Ünvanı	İndiki adı
39.	Qabsatanlar bazaarı (Zərffurushiha bazaarı)	-	Kağızsatanlar bazaarı və ya bazarın Came məscidi
40.	Əmir karvansarası	Şəhidlər xiyabarı	Əmir sarayı
41.	Əmir timçəsi	Məqbərə bazaarı, Məqbərə məscidinin yəni	Əmir sarayının bir hissəsi sayıılır, Məqbərə bazarına birləşir.
42.	Əmir bazaarı	Şəhidlər xiyabarı	Əmir bazaarı
43.	Pambıqsatanlar bazaarı	Şəhidlər xiyabarı	Əmir bazarının arxası
44.	Qaimməqam bazaarı	Şəhidlər xiyabarı, Əmir bazaarı	Qaimməqam bazarçası
45.	Əmir timçəsi ("Əbasatanlar timçəsi" adı ilə məşhur idi)	Şəhidlər xiyabarı	Əmir timçəsi
46.	Pambıqsatanlar karvansarası	Şəhidlər xiyabarı	Hacı Mirzə Əli Əlnaqı sarayı, sonralar Şəms Təbrizi bazarının bir hissəsinə qatılmışdır.
47.	Marağahılar karvansarası	Firdovsi xiyabarı	Hazırda Firdovsi xiyabanında Yeddi keçəl küçəsində yerləşən Mövlana bazarının bir hissəsini təşkil edir.
48.	Hacı Əbülfəsud karvansarası	Firdovsi xiyabarı	Əvvəllər Firdovsi xiyabanında yerləşən Hacı Rəsul sarayının, hazırda isə Mövlana bazarının bir hissəsini təşkil edir.
49.	Misgərlər bazaarı	Sahibüləmr meydanı	Misgərlər bazaarı
50.	Hacı Mir Məhəmmədhüseyn Nazimüttüccar karvansarası	Darayı xiyabarı, Mütəhhəri məscidinin şimalı	Ali sarayı
51.	Misgərlər karvansarası	Sahibüləmr meydanı, Misgərlər bazaarı	Yeni salinan Sahibüləmr bazarının tərkibindədir.

Cədvəl 2. Karvansaralar

Sıra	Karvansaraların xəritədəki adları	Ünvanı
Dəvəçi məhəlləsi		
1.	Məşədi Məhəmməd karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabarı, Şəhid Əhmədi küçəsi (Şəkilli dayanacaq)
2.	Hacı Mirzə Məhəmmədəmin karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabarı, Şəhid Əhmədi küçəsi (Şəkilli dayanacaq)
3.	Mirzə Rza karvansarası (Sabun sexi)	Şəhid Mədəni xiyabarı, Şəhid Əhmədi küçəsi (Şəkilli dayanacaq)
4.	Məşədi Cəfər karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabarı, Saman meydani küçəsi
5.	Hacı Hüseyn karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabarı, Saman meydani
6.	Hacı Xəlil karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabarı, Saman meydani
7.	Hacı Məhəmməd Cəfər karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabarı, Saman meydani küçəsi
8.	Molla Məhəmməd dayı karvansarası	Fələstin xiyabarı, Saman meydani küçəsi
9.	Kərbəlayi Allahverdi karvansarası	Fələstin xiyabarı, Saman meydani küçəsi
10.	Mirzə İbrahim karvansarası	Fələstin xiyabarı, Saman meydani küçəsi
11.	Ağacçı karvansarası	Sahibüləmr meydani, Dəvəçi bazarçası
12.	Molla Məhəmməd dayı karvansarası	Sahibüləmr meydani, yeni tikilmiş Sahibüləmr bazaarı
13.	Həsən karvansarası	Sahibüləmr meydani, yeni tikilmiş Sahibüləmr bazaarı
14.	Karvansara	Sahibüləmr meydani, yeni tikilmiş Sahibüləmr bazaarı
15.	Kərbəlayi Ələsgər karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabarı, Şəhid Əhmədi və Paxlasatanlar küçəleri
16.	Hacı Xəlil karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabarı, Saman meydani
17.	Karvansara	Şəhid Mədəni xiyabarı, Saman meydani küçəsi
18.	Hacı Məhəmməd karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabarı, Saman meydani
19.	Müsirəttüccar karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabarı, Saman meydani küçəsi

Sıra	Karvansaraların xəritədəki adları	Ünvan
20.	Karvansara	Şəhid Mədəni xiyabanı, Saman meydanı küçəsi
21.	Hacı Mollabağır karvansarası	Fələstin xiyabanı, Saman meydanı küçəsi
22.	Məhəmməd İsmayıł xan Sandıqdar karvansarası	Şəhid Mədəni xiyabanı, Surxab qapısı küçəsi
23.	Məhəmməd İsmayıł xan Sandıqdar karvansarası	Sahibüləmr meydanı
<i>Surxab məhəlləsi</i>		
24.	Fərraşbaşı karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Nizamvəzifə küçəsi, Abbas Sadiqi nəccarlıq emalatxanası
25.	Müsirəddövlə karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Nizamvəzifə küçəsi
26.	Mehdi xan Fərraşbaşı karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Nizamvəzifə küçəsi
27.	Murtuzaqulu karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Nizamvəzifə küçəsi
28.	Karvansara	Seqətülislam xiyabanı, Nizamvəzifə küçəsi
29.	Mirzə Tağı Acudanbaşı karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Nizamvəzifə küçəsi
30.	Hacı Seyid Hüseyin karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Nizamvəzifə küçəsi
31.	Hacı Mirzə Əbülgasim karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Nizamvəzifə küçəsi
32.	Hacı Mirzə Əbdürəhim karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Heydər Təkyəsi küçəsi
33.	Kərbəlayi Salman karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Seyid Həmzə dayanacağı
34.	Məscidə vəqf olunan karvansara	Seqətülislam xiyabanı, Seyid Həmzə dayanacağı
35.	Nazimüttüccar karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Surxab qapısı bazarçası
36.	Hacı Ələkbər karvansarası	Seqətülislam xiyabanı, Şəhid Behruziyyə küçəsi
<i>Bağışçı və Şəşgilan məhəllələri</i>		
37.	Bağışçı bəy karvansarası	Şimali Çaykənar xiyabanı, Daş körpü dayanacağı
38.	Əmir Axurun at tövləsi	Şəşgilan xiyabanı, Fərhəng küçəsi

Sıra	Karvansaraların xəritədəki adları	Ünvanı
39.	Mirzə Nəsrullahın tövləsi	Şimali Çaykənar xiyabanı, Acudanbaşı küçəsinin əvvəli (Şeşgilan)
40.	Ağa Yusif karvansarası	Şeşgilan xiyabanı, Nəsrullah məscidinin yanı
41.	Münşibəsi karvansarası	Şeşgilan xiyabanı, Nəsrullah məscidinin yaxınlığı
42.	Ağa Məhəmməd Cəfər karvansarası	Şeşgilan xiyabanının başlangıcı
43.	Hacı Ələkbər Yavər karvansarası	Şeşgilan xiyabanı, Şəhid Sərəndi küçəsinin başlangıcı
<i>Nobər və Məqsudiyyə məhəllələri</i>		
44.	Saedülmülk karvansarası	İmam Xomeyni xiyabanı, Lələbəy küçəsi
45.	Xan Motəmən tövləsi	İmam Xomeyni xiyabanı, Bələdiyyə xiyabanının başlangıcı
46.	Mehdi xan Fərraşbaşının karvansarası	Şimali Xaqani xiyabanı, Polis İdarəsi
47.	Hacı Sədrəddövlə karvansarası	Şəhidlər xiyabanı, Şəfaiyyə küçəsi
48.	Hacı Hüseyn karvansarası	Şimali Xaqani xiyabanı, Polis İdarəsi
49.	Mirzə Nəsrullah karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı, Köhnə bazar
50.	Sahibdivan karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı
51.	Hacı Hüseyn Ağacçı karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı
52.	Hacı Şeyx Cəfər karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı, Köhnə bazar
53.	Çaparxana	Cənubi Xaqani xiyabanı, Rəngçi bazarça (sökülmüşdür)
54.	Hacı Məhəmmədqulu Qarabağlı karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı, Rəngçi bazarça, Molla Rza məscidi ilə üzbəüz
55.	Hacı Mircəfər karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı, Rəngçi bazarça
56.	Xəlil bəy karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı
57.	Hacı Şeyx Cəfər karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı
58.	Mirzə İsmayıł karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı, Rəngçi bazarça
59.	Hacı Məhəmmədqulu Qarabağlı karvansarası	Bahaduri xiyabanı, Səba küçəsi
60.	Hacı Məhəmmədqulu karvansarası	Bahaduri xiyabanı, Səba küçəsi
61.	Məşədi Tağı karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı, Rəngçi bazarça, Göy məscid kompleksinə daxil edilib

Sıra	Karvansaraların xəritədəki adları	Ünvanı
62.	Hacı Mircəfər karvansarası	Cənubi Xaqani xiyabanı, Rəngçi bazarça
63.	Hacı Şeyx Cəfər karvansarası	Mənsur xiyabanı, Bahaduri üçyoluna çatmamış
64.	Karvansara	İmam Xomeyni xiyabanı, Mənsur dord yolayırıcısı (Xiyaban məhəlləsi)
65.	Fəxrüllətəbba tövləsi	Şərqi Tərbiyət xiyabanı
66.	Musa karvansarası	Qərbi Tərbiyət xiyabanı
<i>Məhad-məhin məhəlləsi</i>		
67.	Pişnidmətbəsi tövləsi	Şimali Şəriəti xiyabanı, Qalabəyi küçəsi
68.	Hacı Vəzir tövləsi	Şimali Şəriəti xiyabanı, Miyar-miyar küçəsi
69.	İngilislərin kalyaskaxanası	Şimali Şəriəti xiyabanı, Qalabəyi küçəsi
<i>Vicaya məhəlləsi</i>		
70.	Hacı Seyid Hüseyin İsfahani karvansarası	Fələstin xiyabanı, Şəhid Mahmudzadə küçəsi
71.	Hacı Ələkbər karvansarası	Gəcil dörd yolayırıcısı, Tohid xiyabanının başlangıcı
72.	Hacı Molla Əli karvansarası	Tohid xiyabanı, Tohid məscidinin yaxınlığı
<i>Gəcil məhəlləsi</i>		
73.	Hacı Ələkbər karvansarası	Gəcil bazarçası, Ayətullah Hacı Seyid Əbulhəsən Əngəci məscidinin yanı
<i>Qaraağac məhəlləsi</i>		
74.	Hacı Mollabaşı karvansarası	Qaraağac xiyabanı (Qüds)
<i>Səncaran məhəlləsi</i>		
75.	Hacı Hüseynləi karvansarası	Fələstin xiyabanı, İkinci Gülçin küçəsi
76.	Ağa Mirzə Məhəmməd karvansarası	Fələstin xiyabanı, Şəhid Mahmudzadə küçəsi

Sıra	Karvansaraların xəritədəki adları	Ünvanı
77.	Mirzə Məhəmməd karvansarası	Rasta küçə xiyabanının qurtaracağı, Hüccətülislam körpüsü ilə üzbəüz
78.	Hacı Mirzə Əbdüləli karvansarası	Fələstin xiyabanı, İkinci Gülçin küçəsi
<i>Əmirxız və Əsəldizan məhəllələri</i>		
79.	Hacı Mollabaşı karvansarası	Fələstin xiyabanı, Şəhid Çərtab küçəsi (İslambul qapısı)
80.	Molla Məhəmməd dayı karvansarası	Fələstin xiyabanı, Şəhid Çərtab küçəsi (İslambul qapısı)
81.	Həkim Qobulu karvansarası	Fələstin xiyabanı, İslambul qapısındaki bazarça
82.	Məşədi Rza karvansarası	Fələstin xiyabanı, Saman meydani küçəsi
83.	Hacı Manaf karvansarası	Fələstin xiyabanı, Saman meydani və Pilləkənli küçələri
84.	Hacı İbrahim karvansarası	Fələstin xiyabanı, Saman meydani küçəsinin başlangıcı
85.	Seyid karvansarası	Fələstin xiyabanı
86.	Ağa Hüseyin İruli karvansarası	Fələstin xiyabanı, Həqiqət küçəsi, xalçə sexi
87.	Mirzə İbrahim karvansarası	Fələstin xiyabanı, Saman meydani küçəsi
88.	Hacı Mətləb karvansarası	Fələstin xiyabanı, Şəhid Çərtab küçəsi (İslambul qapısı)
89.	Kərbəlayi Hacı karvansarası	Fələstin xiyabanı, İslambul qapısındaki bazarça
90.	Hacı Kazım Naib karvansarası	Fələstin xiyabanı, Şəhid Gülçin və Kürəbaşı küçələri
91.	Mirzə Əhməd karvansarası	Münəccim xiyabanı, Nasir dayanacağı, Mustafa məscidi ilə üzbəüz

Cədvəl 3. Meydanlar

Sıra	Meydanların xəritədəki adları	Ünvanı	Həzirki vəziyyəti
1.	Samansatanlar meydanı (Kahfuruşan meydanı)	Şəms Təbrizi xiyabanı, Seyid İbrahim küçəsinin qurtaracağı	Mövcuddur.
2.	Sahibüləmr meydanı	Şəhid Mədəni xiyabanı	Mövcuddur. Lakin dəyişikliyə uğramışdır. Rza şahın dövründə ərazisində bir neçə mağaza tikildiyindən meydanın sahəsi kiçilmişdir.
3.	Qeyseriyyə meydanı	Xaqani xiyabanı, Bahaduri xiyabanının başlangıcı	Mövcud deyil.
4.	Qarakülliük meydanı	Firdovsi küçəsi, Tərbiyat və Meşkat küçələrinin kəsişməsi	Firdovsi xiyabanının ümumi parkinqinə çevrilmişdir.
5.	Çopur meydanı	Maralan xiyabanı	Mövcud deyil. Sahəsi Maralan xiyabanına qatılmışdır.
6.	Hacı Bağır meydanı	Rasta küçəsinin qurtaracağı, çayın kənarı	Mövcud deyil.
7.	Taxtasatanlar meydanı (Çubfuruşan meydanı)	Cümhuriye-İslam xiyabanı, Şüşagərxana bazarının yanı	Cümhuriye-İslam xiyabanının bir hissəsinə çevrilmişdir.
8.	Yeddi keçəl meydanı	Firdovsi xiyabanının başlangıcı	Firdovsi xiyabanının ərazisindədir.
9.	Əngəc meydanı	Cümhuriye-İslam xiyabanı, Əngəci məscidi	Meydanın dörd tərəfindən biri bağlanmışdır.

Sıra	Meydanların xəritədəki adları	Ünvanı	Həzirki vəziyyəti
10.	Vicuyə meydanı	Rasta küçə xiyabanı, Kəlküttəçi meydanı	Tamamən saxlanılır.
11.	Atsatınlar meydanı	Fələstin və Cənubi Çaykənar xiyabanı, İstanbul qapısı	Yerində yaşayış binaları tikilmişdir.
12.	Hacı Heydər meydanı	Hökmabad xiyabanı, Hacı Heydər dayanacağı	Mövcud deyil. Hökmabad xiyabanının ərazisinə çevrilmişdir.

Cədvəl 4. Hamamlar

Sıra	Hamamların xəritədəki adı	İndiki adı	Ünvanı	Həzirki vəziyyəti
1.	Qazı hamamı	Qazı hamamı	Kəffəşan bazarı	Fəaliyyətdədir.
2.	Ağa Mir Fəttah hamamı	Mir Fəttah hamamı	Cumhuriye-İslam Xiyabanı, Səfi bazarı	İslək deyil.
3.	Seyid hamamı	Nəxost hamamı	Rasta küçə Xiyabanı, Kəlküttəçi meydanı	İslək deyil.
4.	Hacı Sədrəddövlə hamamı	-	Şəhidlər meydanı	Fərmandarının həyətinə qatılmışdır.
5.	Nağaraxana hamamı	-	Şəhidlər meydanı, Nağaraxana bazarçasının döngəsi	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
6.	Hacı Musa xan hamamı	Rəzəvi hamamı	Darayı Xiyabanı, Rəzəvi pasajı	İslək deyil.
7.	Nazimüttüccar hamamı	-	Darayı Xiyabanı, Müctəhidi küçəsi	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
8.	167 sayılı hamam (Vəzir hamamı)	-	Tərbiyat Xiyabanı, Kərbasi küçəsi ilə üzbüüz	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.

Sıra	Hamamların xəritədəki adı	İndiki adı	Ünvanı	Hazırkı vəziyyəti
9.	Dadaş hamamı	-	Firdovsi Xiyabanı, Hışməti küçəsinə çatmamış	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
10.	Müctəhid hamamı	Mirzə Mehdi hamamı	Bazardakı Came məscidi ilə üzbəüz	İslək deyil.
11.	Xan hamamı	Xan hamamı	Rasta bazar, Cəfəriyyə timçəsi	Ərazisi Cəfəriyyə timçəsinə qatılmışdır.
12.	Hacı Bağır hamamı	-	Rasta Küçə Xiyabanı, Məşrutə evinin yanı	Ərazisində Sepah bankı yerləşir.
13.	Mirzə Mahmud xan Tüfəngdar Sərkari hamamı	Səadət timçəsi	Çörəkçi bazarı (Şəhidi), Kiçik Şərbaflar timçəsinin yanı	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
14.	Hacı Mətləb xan hamamı	Azərbaycan hamamı	Rasta Küçə Xiyabanı, Şəhid Səbzi küçəsi	Fəaliyyətdədir.
15.	Bala hamamı	Bala hamamı	İmam Xomeyni xiyabanı, Şəhid Əlipur küçəsi	İslək deyil.
16.	Hamam	Sunayı Seyid hamamı	Maralan xiyabanı, Çopur meydani	Fəaliyyətdədir.
17.	Hacı Şeyx Cəfər hamamı	Şəhnam hamamı	Mənsur Xiyabanı	İslək deyil.
18.	Sərdar hamamı	Hümayun hamamı	Şəsgilan xiyabanı, Acudanbaşı küçəsi	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
19.	Hacı Musa xan hamamı	-	Şəsgilan xiyabanı, Acudanbaşı küçəsi	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
20.	Hamam	-	Maralan məhəlləsi, Qiyas məscidinin yanı	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
21.	Bəhmən Mirzə hamamı	-	Bağışmal xiyabanı, Şəhid Dilhamid küçəsi	Yerində yaşayış binaları salınmışdır.
22.	Hacı Məhəmməd Saleh hamamı	-	Məqsudiyyə xiyabanı, Mədinə məscidinə çatmamış	Baxımsız haldadır.

Sıra	Hamamların xəritədəki adı	İndiki adı	Ünvanı	Hazırkı vəziyyəti
23.	Kəndxudabaşı hamamı	Şəhriyar hamamı	Məqsudiyyə xiyabanı, Məqsudiyyə məscidi ilə üzbəüz	İslək deyil.
24.	Sərbazzxana hamamı	Səba hamamı	Bahaduri xiyabanı, Səba küçəsi	İslək deyil.
25.	Xan hamamı	Xan hamamı	Mənsur xiyabanı, Mirzə Rza küçəsi	Fəaliyyətdədir.
26.	Mirzə Nəsrullah hamamı	-	Daneşsəra xiyabanı	Sökülmüşdür.
27.	Mat qalasan hamamı	-	Xaqani xiyabanı, Rəngli bazarça	Sökülmüşdür.
28.	Nobər hamamı	Nobər	İmam Xomeyni xiyabanı, Tərbiyət üç yolayırıcısı	Mədəniyyət İrsi Nazirliyi tərəfindən bərpa edilmişdir. (Restorana çevrilmişdir — İ.M)
29.	Hacı Məhəmməd Sadiq hamamı	Hacı Məhəmməd Sadiq hamamı	Xaqani xiyabanı, Köhnə bazar	Ərazisində Bağırı sarayı (xalçasatanlar) tikilmişdir.
30.	Şahzadə hamamı	Şahzadə hamamı	Arif Xiyabanı	Fəaliyyətdədir.
31.	Vəzir Surxab hamamı	Vəzir Surxab hamamı	Seqətülislam xiyabanı, Surxab qapısı, Əmir məscidinin yanı	İslək deyil.
32.	Seyid Həmzə hamamı	-	Seqətülislam xiyabanı, Seyid Həmzə məscidinin yanı	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
33.	Şalçı hamamı	Şalçı hamamı	Şəms Təbrizi xiyabanı, Şalçılar küçəsi	İslək deyil.

Sıra	Hamamların xəritədəki adı	İndiki adı	Ünvanı	Hazırkı vəziyyəti
34.	Gərmab hamamı	Gerov hamamı	Şəms Təbrizi və Gerov xiyabanı, Şahnaz küçəsi	Ərazisində yaşayış binaları tikilmişdir.
35.	Əsəd bəy hamamı	Əsəd bəy hamamı	Şəms Təbrizi xiyabanı	-
36.	Mirzə Əhməd hamamı	Xeyir hamamı	Arif xiyabanı	Ərazisi Şairlər məqbərəsinə qatılmışdır.
37.	Hacı Mətləb hamamı	-	Müfəttəh xiyabanı, Hacı Rəfi məscidinin yanı	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
38.	Nəsrullah hamamı	-	Şimali Çaykənar xiyabanı, Mollabaşı küçəsi, Xocəstə dalańı	Ərazisində yaşayış binaları tikilmişdir.
39.	Kələntər hamamı	-	Şimali Çaykənar xiyabanı, Sahibüləmr meydanına çatmamış	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
40.	Cahangir xan hamamı	Cahangir xan hamamı	Sahibüləmr meydanı	İşlək deyil.
41.	Rəsul xan hamamı	-	Darayı Xiyabanı, Müctəhidü küçəsi, Xoylular məscidinin yanı	Ərazisində yaşayış binaları tikilmişdir.
42.	Bəylərbəyi hamamı	-	Cənubi Çaykənar xiyabanı, Sahibüləmr körpüsünə çatmamış	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
43.	Darvaza hamamı	Darvaza hamamı	Fələstin xiyabanı, Mehran küçəsi	Yerində Gülüstan oteli tikilmişdir.

Sıra	Hamamların xəritədəki adı	İndiki adı	Ünvanı	Hazırkı vəziyyəti
44.	Bəylərbəyi hamamı	-	Əmin xiyabanı, Doktor Nəvayı küçəsi	Ərazisi ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
45.	Molla Qafur hamamı	Səncaq hamamı	Şərqi Bahar xiyabanı	
46.	Mirzə Əli Münəccimbaşı hamamı	-	Münəccim xiyabanı, Çustduzan küçəsi	Ərazisində yaşayış binaları tikilmişdir.
47.	Hacı Kazım hamamı	-	Hüccəti xiyabanı, Hamam küçəsi	Sökülmüşdür.
48.	Hacı Kazım hamamı	-	Münəccim xiyabanı, İbrahimzadə küçəsi, Nasir dayanacağı, Kürəbaşı məhəlləsi	İşlək deyil.
49.	Hacı Rza hamamı	Nezafət hamamı	Hökmabad xiyabanı	Fəaliyyətdədir.
50.	Mirzə Hüseynəli hamamı	Novbahar hamamı	Hökmabad xiyabanı	Fəaliyyətdədir.
51.	Hamam	-	Hökmabad xiyabanı, Novbahar hamamından yuxarı	Ərazisində yaşayış binaları tikilmişdir.
52.	Balağə hamamı	Nov (Yeni — İ.M) hamam	Qaraağac xiyabanı, Noxudpəz küçəsi	Fəaliyyətdədir.
53.	Hamam	-	22 Bəhmən xiyabanı, Qəndşəkər küçəsi	Yeri dəqiq müəyyən edilməmişdir.

Sıra	Hamamların xəritədəki adı	İndiki adı	Ünvanı	Hazırkı vəziyyəti
54.	Axuni hamamı	Axuni hamamı	Axuni xiyabanı, Şəhid Şərifin küçəsi	Anbara çevrilmişdir.
55.	Əhrab hamamı	-	Xəyyam xiyabanı, Müqəddəs küçəsinin başlangıcı	Ərazisində yaşayış binaları tikilmişdir.
56.	Müstəşər hamamı	Müstəşər hamamı	Cənubi Şəriəti xiyabanı	Ərazisində yaşayış binaları tikilmişdir.
57.	Hamam	Goranlar (Gülzər) hamamı	Taleqani xiyabanı, Laləzar küçəsi, İmamzadə məscidinin yaxınlığı	Ərazisində yaşayış binaları tikilmişdir.
58.	Hacı İsmayıllı hamamı	-	Hacı Cabbar Naib xiyabanı, II Səngərəsan küçəsinə çatmamış	Ərazisində yaşayış binaları tikilmişdir.
59.	Leylabad hamamı	Müqəddəm hamamı	Cənubi Şəriəti xiyabanı, Məşədi İman məscidinə çatmamış	Fəaliyyətdədir.
60.	Şəva hamamı	Şəva hamamı	22 Bəhmən və Fatemi xiyabanları	Ərazisində Fərzənə adına məktəb tikilmişdir.
61.	Hacı Rəhim hamamı	Müşirnizam hamamı	Abbasi xiyabanı, Seylab bazarçası	Fəaliyyətdədir.
62.	Kələntər hamamı	Kələntər	Biylankuh xiyabanı, Kələntər məscidinin cənubu	Ərazisi boş sahaya çevrilmişdir.
63.	Bağır bəy hamamı	-	Çaykənar xiyabanı, daş körpü məscidinin yaxınlığı	Ərazisi Çaykənar xiyabanına qatılmışdır.

Sıra	Hamamların xəritədəki adı	İndiki adı	Ünvanı	Hazırkı vəziyyəti
64.	Kərim xan hamamı	Gülxana hamamı	Hafiz xiyabanının əvvəli	Ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.
65.	Bala hamam	Bala hamam	Şəms Təbrizi xiyabanı, Bala hamam dayanacağı	Ərazisi Şəms Təbrizi xiyabanına qatılmışdır.
66.	Hamam (xəritədə qeyd olunmayıb)	Firdovsi hamamı	Firdovsi və Tərbiyət xiyabanlarının kəsişməsinə çatmamış	Fəaliyyətdədir.
67.	Hamam	-	Sahibüləmr meydani, Misgərlər bazarı	Sahibüləmr bazarına qatılmışdır.
68.	Əsəd bəy hamamı	Əsəd bəy hamamı	Şəms Təbrizi xiyabanı, Şəhid Siyabani küçəsi	Ərazisində yaşayış binaları tikilmişdir.
69.	Seyid Gülabi hamamı	Seyid Gülabi hamamı	Rasta küçə, Səfi bazarı	Fəaliyyətdədir.
70.	Dəvəçi hamamı	-	Şəms Təbrizi xiyabanı, Şəkilli dayanacağı, Üsküdüllər məscidinin yanı	İşlək deyil.

Cədvəl 5. Məscidlər

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
1.	Sərdabə məscidi	Şəhid Sərbəz xiyabanı	Bəni Haşim məscidi
2.	Mirzə Rüstəm məscidi	Şəhid Sərbəz xiyabanı	Əlmehdi məscidi
3.	Məscid	Şəhid Sərbəz xiyabanı, Səfa bağı küçəsi	Mirağa məscidi
4.	Mirağa məscidi	Arif xiyabanı, Şəhid Təvəkkülü küçəsi	Hacı Rəhim məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
5.	Məscid	Arif xiyabani, Mənsur xiyabanının küçü	Hüseyni məscidi
6.	Məscid	Seqətülislam xiyabani	Seyid Həmzə
7.	Hacı Fazləli məscidi	Seqətülislam xiyabani, Fərahənci küçəsi	Fərahənci məscidi
8.	Gəckari məscidi	Şəms Təbrizi xiyabani, Gerov xiyabani (sökülmüşdür)	Gəckari məscidi
9.	Hüseyniyyə məscidi	Şəms Təbrizi xiyabani, Dörd Dərbəndlər küçəsi	Hüseyniyyə məscidi
10.	Şəkilli məscid	Şəms Təbrizi xiyabani	Şəkilli məscid
11.	Məscid	Şəms Təbrizi xiyabani, Şəhid Fatehi küçəsi	Üskülürlər məscidi
12.	Məscid	Şəms Təbrizi xiyabani, Seyid İbrahim küçəsi	Seyid İbrahim məscidi
13.	Hacı Cəfər məscidi	Şəhid Mədəni xiyabani, Camalın qəbrinin yaxınlığı	Möcüzlər məscidi
14.	Hacı Qafar məscidi	Şəhid Mədəni xiyabani, Camalın qəbrinin yaxınlığı	Hacı Qafar məscidi
15.	Hacı Əbdülhüseyin Ərəb məscidi	Şəms Təbrizi xiyabani, Sədəqyanı küçəsi	Ərəblər məscidi
16.	Kaşılər məscidi	Şəms Təbrizi xiyabani, Sədəqyanı küçəsi	Kaşılər məscidi
17.	Hacı Haşim məscidi	Şəms Təbrizi xiyabani, Səttarxan küçəsi	Hacı Haşim məscidi
18.	Ağalar məscidi	Şəms Təbrizi xiyabani, Şəhid Siyabani küçəsi (Əsəd bəy)	Ağalar məscidi
19.	Hacı Mir Əsəd məscidi	Şəms Təbrizi xiyabani, İslamiyyə və Novruzi küçələri	Hacı Mir Əsəd məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
20.	Qəssablar məscidi	Şəms Təbrizi xiyabani, Əmirxiz küçəsi	Qəssablar məscidi
21.	Əzizxan Sərdarın məscid və su anbarı	Müfəttəh və Şəhid Leylabi xiyabanları	Sərdar anbarı
22.	Çöl məscidi	Müfəttəh xiyabani, Pasgah dayanacağı	Molla Həsən məscidi
23.	Sallaqxana məscidi	Müfəttəh xiyabani, Pasgaha çatmamış	Müfəttəh məscidi
24.	Məscid	Müfəttəh xiyabani, Sədəqyanı küçəsinin küçü	Hacı Rəfi məscidi
25.	Çəharrah məscidi	Təvəkküli xiyabani	Abuzər məscidi
26.	Hacı Novruz məscidi	Təvəkküli xiyabani	Hacı Novruz məscidi
27.	Həsən Padşah məscidi	Şəhid Mədəni xiyabani, Sahibüləmr meydanı	Həsən Padşah məscidi
28.	Ağa Mir Əbdüləli məscidi	Şimali Çaykənar xiyabani, Sahibüləmr meydanına çatmamış, Sərkərat küçəsi	Ağa Mir Əbdüləli Lənkərani məscidi
29.	Əmirxiz məscidi	Fələstin xiyabani, Saman meydanı küçəsi	İrililər məscidi
30.	Dabbagxana məscidi	Fələstin xiyabani, Saman meydanı küçəsi	Dabbagxana məscidi
31.	Məscid	Seqətülislam xiyabani, Surxab qapısı	Əmir
32.	Məscid	Müfəttəh xiyabani, İmam Hüseyn meydanı	Mustafa
33.	Şəkilli məscid	Seqətülislam xiyabani, Seyid Həmzə məscidinə çatmamış (sökülmüşdür)	Mollabaşı məscidi
34.	Zeynəb xatun məscidi	Cənubi Çaykənar xiyabanının kənarı, Müctəhidi küçəsi	Xoylular məscidi
35.	Bala məscid	Şəhid Mədəni xiyabani, İmam Cümə küçəsi	Bala məscid

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
36.	Nazimüttüccar məscidi	Şəhid Mədəni xiyabanı, Müctəhidi küçəsi ilə üzbəüz	Şəhid Mütəhhəri məscidi
37.	Məscid	Cənubi Çaykənar xiyabanı, Qarı körpüsü dayanacağı	Cənab ağa məscidi (Əmirəlmöminin)
38.	Abbasqulu xan məscidi	Cənubi Çaykənar xiyabanı, Hərəmxana bazarçası	Zəncirli məscid
39.	Seqətülislam məscidi	Şəhid Mədəni Xiyabanı, Sahibüləmr məscidinin yanı	Seqətülislam məscidi
40.	Sahibüləmr məscidi	Şəhid Mədəni xiyabanı	Sahibüləmr məscidi
41.	İmamzadə (Dörd qəbirlər) məscidi	Rasta küçə xiyabanı, Molla Əhməd küçəsi	Dörd qəbirlər məscidi
42.	Sadiqiyə məscid və mədrəsəsi	Çaykənar xiyabanı, Aynasazlar bazarı	Sadiqiyə məscid və mədrəsəsi
43.	İmamzadə Cəmaləddin məscidi	Rasta küçə xiyabanı, Şəhid Dəlir Əkbəri küçəsi	İmamzadə Camal məscidi
44.	Came məscidi	Rasta küçə xiyabanı, Həkim Seyidəli küçəsi	Came məscidi
45.	Hüccətülislam məscidi	Came məscidinin qərbində yerləşir, Came məscidi kompleksinə daxildir.	Hüccətülislam məscidi
46.	Mirzə Mehdi (Qarı) məscidi	Şimali Firdovsi xiyabanı, Çörəkçi bazarı (Şəhidi)	Ayətullah şəhidi məscidi (binanın inşa tarixi 1101-ci il h.-q.)
47.	Hacı Mirzə Yusif ağa məscidi	Şimali Firdovsi xiyabanı	Hacı Mirzə Yusif ağa məscidi (Qızılı)
48.	Vicuya məscidi	Rasta küçə xiyabanı, Şəhid Keyhan küçəsi	Kəlküttəçi məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
49.	Əngəc məscidi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Əngəc meydani	Ayətullah Əngəci məscidi
50.	Hacı Məhəmməd Hüseyn məscidi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Əngəc meydani, Seyidhüseyn küçəsi	Mövlana məscidi
51.	Ağa Mir İsmayıł məscidi	İslam Cumhuriyyəti xiyabanı, Əngəc meydani, Seyidhüseyn küçəsi	Ordubadi məscidi
52.	Məscid	Rasta küçə xiyabanı, Səfi bazarı	Keçəçilər məscidi
53.	Mirzə Mehdi Qazi məscidi və məqbərəsi	Darayı xiyabanı, Kəffaşan bazarı	Məqbərə məscidi
54.	Məscid	Rasta küçə xiyabanı	Seyid Şəhidlər məscidi
55.	Hacı Qafur məscidi	Rasta küçə xiyabanı	Qafurilər məscidi
56.	Hacı Rəsul məscidi	Rasta küçə xiyabanı, Şəhid Səbzi küçəsi	Palanduzlar məscidi
57.	Məscid	Rasta küçə xiyabanı, Şəhid Səbzi küçəsi	Ayətullah Əhəri məscidi
58.	Hacı Rza məscidi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Şəhidlər bazarçasına çatmamış	İsfahanlılar məscidi
59.	Ustad-şagird məscidi	Firdovsi xiyabanı	Ustad-şagird məscidi
60.	Dal-zal məscidi	Firdovsi xiyabanı, Eynəddövlə küçəsi	Dal-zal məscidi
61.	Məscid	Firdovsi xiyabanı, Eynəddövlə küçəsinin başlanğıcı (son zamanlar bərpa edilmişdir)	Kiçik məscid

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
62.	Darğanışın məscidi	Rasta bazar	Kiçik məscid
63.	Rasta küçə məscidi	Rasta küçə xiyabanının başlanğıcı (sökülmüşdür)	Rasta küçə məscidi
64.	Hacı Bağır məscidi	Rasta küçə xiyabanının qurtaracağı, Çuxaçı küçəsinin küçü (sökülmüşdür)	Təkyə məscidi
65.	Hacı Ələkbər məscidi	İslam Cümhuriyyəti xiyabani, pasajın yanı	Çitsazan məscidi
66.	Hacı Molla Əli məscidi	Bazardakı Came məscidi, Molla Əhməd küçəsinə çatmamış	Kazimiyyə məscidi
67.	Mirzə Musa ağa məscidi	Bazardakı Came məscidi, Qızbəsti bazarı	İmam Cümə məscidi
68.	İsmayıllı xalaoğlu məscidi	Came məscidi kompleksində yerləşir.	(xəritəyə düşməmişdir)
69.	Hacı Səfərəli məscidi	Darayı xiyabani, Yəməniduz bazarı	(xəritəyə düşməmişdir)
70.	Hacı Kazım Naib məscidi	Fələstin xiyabani, Kürəbaşı küçəsi	Süleyman məscidi
71.	Məscid	Fələstin xiyabani, Seyid İslam küçəsi (sökülmüşdür)	Seyid İslam məscidi
72.	Məscid	Cənubi Çaykənar xiyabani, Münəccim və Fələstin xiyabanlarının arası	Şəhid Rəsul Əkbəriyyə Ənvəri məscidi
73.	Vicuyə məscidi	Şərqi Bahar xiyabani, Vicuyənin sonu	Ayətullah Badikubəyi məscidi
74.	Hacı Kazım məscidi	Şərqi Bahar xiyabani, Qaradaş küçəsi	Kiçik məscid

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
75.	Kərbəlayı Qasım məscidi	Şərqi Bahar xiyabani, Qaradaş küçəsi	Hacı şeyx Rza məscidi
76.	Bağır məscidi	Fələstin xiyabani, Şəhid Əlirza Ənvəri küçəsi	Şəhid Tütüncü məscidi
77.	Ağ məscid	Fələstin xiyabani, Səngi və Dalanlı küçələri	Dalanlı məscid
78.	Məscid	Şərqi Bahar xiyabani, Yağmayı küçəsi	Rəsulullah məscidi
79.	Hacı Qafar məscidi	Fələstin xiyabani, Şəhidlər bazarçası	Hacı Qəni məscidi
80.	Məscid	Əmin xiyabani (Mühəqqiqi), Nasih küçəsi	Nasih məscidi
81.	Məscid	Əmin xiyabani (Mühəqqiqi), (sökülmüşdür)	-
82.	Hacı Ələsgər məscidi	Fələstin xiyabani, Şəhid Mahmudzadə küçəsi	Hacı Ələsgər məscidi
83.	Hacı Mir Əbülhəsən məscid və məqbərəsi	Fələstin xiyabani, Gəcıl bazarçası	Hacı Seyid Əbülhəsən Əngəci məscid və məqbərəsi
84.	Çustduzan məscidi	Münəccim xiyabani, Nasir dayanacağı	Şəhid Mustofi Xomeyni məscidi
85.	Pişxidmət Mirzə Tağı məscidi	Münəccim xiyabani, Çustduzan küçəsinin başlangıcı	Qalayçılar məscidi
86.	Çustduzan məscidi	Münəccim xiyabani, Çustduzan və Şəhid Həddadzadə küçələri	Möcüzlər məscidi
87.	Qaradaş məscidi	Münəccim xiyabani, Qaradaş küçəsinin küçü	Şəhid Səduqi məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
88.	Vicuyə məscidi	Münəccim Xiyabani, Əli Siyahpuş (Şəhid Pərvərdigari) küçəsi	Dəstqeyb məscidi
89.	Məscid	Münəccim Xiyabani, Əli Siyahpuş və Dəstqeyb küçəsi (Ruslar)	Mir Həsən məscidi
90.	Hacı Sadiq məscidi	Tövhid xiyabani	Tövhid məscidi
91.	Filquşbaşı məscidi	Münəccim xiyabani, Gülüstan bağı ilə üzbəüz, Rəfiyi küçəsi	Nurməhəmmədi məscidi
92.	Məscid	Şəriəti xiyabani, Qalabəyi küçəsi	Qalabəyi məscidi
93.	Samsam xan məscidi	Şimali Şəriəti küçəsi	Samsam xan məscidi
94.	Ağ məscid	Cənubi Şəriəti xiyabani, Daş mağazalar küçəsi	Hacı Rza Nilçi məscidi
95.	Gəncəli bəy məscidi	17 Şəhrivəri-qədim xiyabani, Gəncəli bəy küçəsi	Gəncəli bəy məscidi
96.	Məscid	17 Şəhrivəri-cədid xiyabani, Ağaəli küçəsi	Ağaəli məscidi
97.	Məşədi İman məscidi	Cənubi Şəriəti xiyabani, Saib üçyoluna çatmamış	Məşədi İman məscidi
98.	Qurban Naib məscidi	Cənubi Şəriəti xiyabani, Yəxçal küçəsi	Qurban Naib məscidi
99.	Hatəm bəy məscidi	Cənubi Şəriəti xiyabani, Qənari küçəsi	Hatəm bəy məscidi
100.	Leylabad məscidi	Cənubi Şəriəti xiyabani, Pastor üçyolunun yaxınlığı	Sahibəzzaman məscidi
101.	Seyid məscidi	Cənubi Şəriəti xiyabani, Sədi və Gülşən küçələri	Mehdiyyə məscidi
102.	Ləklər məscidi	Cənubi Şəriəti Xiyabani, Cərəndablı Vaiz küçəsi	Ləklər məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
103.	Leylabad məscidi	Cənubi Şəriəti xiyabani, 17 Şəhrivər dördyülu	İmam Rza məscidi
104.	Ağ məscid	Taleqani xiyabani, Laləzar dayanacağı, Laləzar küçəsi	Ağ məscid
105.	Məscid	Taleqani xiyabani, Azadi xiyabanına çatmamış	Radmərdan məscidi
106.	Qanlı məscid	Taleqani xiyabani, Ərk küçəsi	Qanlı məscid
107.	Məscid	Taleqani xiyabani, Müəllim evi binası ilə üzbəüz	Çərəndab imamzadə məscidi
108.	Məscid	Taleqani xiyabani, Ərk küçəsi, Qanlı məscidin yaxınlığı	Kiçik məscid
109.	Məscid	Taleqani xiyabani, Seyidlər küçəsi	Seyidlər məscidi
110.	Məscid	Taleqani xiyabani, Seyidlər küçəsi	Kiçik Seyidlər məscidi
111.	Məscid	Taleqani və Yeni Pastor xiyabani	Gülzar məscidi
112.	Məscid	Cənubi Ərtəş xiyabani, Şəhid Toxmeçyan küçəsi	Hacı Cəfər dayı məscidi
113.	Hacı Əhməd məscidi	Ərtəş xiyabani, 17 Şəhrivəri-cədid küçəsi	Hacı Əhməd məscidi
114.	Mədinə məscidi	Cənubi Ərtəş xiyabani, Məqsudiyyə küçəsi	Mədinə məscidi
115.	Məqsudiyyə məscidi	Cənubi Ərtəş xiyabani, Məqsudiyyə küçəsi	Məqsudiyyə meydani məscidi
116.	Minasaz məscidi	Cənubi Ərtəş xiyabani, Məqsudiyyə və Azadi küçələri	Minasaz məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
117.	Kədxudabaşı məscidi	Cənubi Ərtəş xiyabanı, Məqsudiyyə küçəsi	Kədxudabaşı məscidi
118.	Mirzə İbrahim məscidi	Şərqi Tərbiyət xiyabanı	Molla Kərbəlayı Əli məscidi
119.	Məscid	Xaqani xiyabanı, Köhnə bazar	Hacı Seyid Tağı məscidi
120.	Məscid	Xaqani xiyabanı, Rəngli bazarça	Molla Rza məscidi
121.	Şahzadə məscidi	Şəhidlər meydanı	Şəhidlər məscidi
122.	Hacı Rza məscidi	Cənubi Ərtəş xiyabanı, 17 Şəhrivər küçəsinə çatmamış, Hacı Rza küçəsi	Hacı Rza məscidi
123.	Ağa Mir Fəttah məscidi	Ərtəş xiyabanının qurtaracağı, Beyzayi küçəsi	Hacı İsmayıllı Pənahı məscidi
124.	Hacı Qafar məscidi	17 Şəhrivəri-cədid Xiyabanı, Hacı Cabbar Naib küçəsi	Hacı Qafar məscidi
125.	Hacı Əli Əlnağı məscidi	Hacı Cabbar Nağı xiyabanı, Birinci Səngtəraşan küçəsi	Hacı Əli Əlnağı məscidi
126.	Hacı Cabbar məscidi	Naib Hacı Cabbar xiyabanı, Yeni Pastor xiyabanına çatmamış	Xərpoşte məscidi
127.	Məscid	Naib Hacı Cabbar xiyabanı, III Şəhid Mehdi Məhəmmədi küçəsi	Hacı Ağalar məscidi
128.	Hacı Haşim məscidi	Naib Hacı Cabbar xiyabanı	Hacı Haşim məscidi
129.	Hacı Fətəli məscidi	Naib Hacı Cabbar xiyabanı, Şəhid Həsən Qərib küçəsi	Yusif xan məscidi
130.	Hacı Dəndil məscidi	Baron Avak məhəlləsinin qurtaracağı	Molla Ələkbər məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
131.	Əhrab məscidi	Xəyyam xiyabanı, Əhrab küçəsi	Molla Hüseyn məscidi
132.	Məscid	Xəyyam xiyabanı, Müqəddəs küçəsi (Əhrab dayanacağı)	Müqəddəs məscid
133.	Hacı Şəfi məscidi	Xəyyam xiyabanı, Şəhid Şəhri (Şəhriyar) küçəsi	Hacı Şəfi məscidi
134.	Məscid	Xəyyam xiyabanı, məscid dayanacağı	İmam Xomeyni məscidi
135.	Hacı Qaim məscidi	Küçəbağ xiyabanı	Hacı Qeyməli məscidi
136.	Məscid	Qaraağac xiyabanının başlangıcı, Səbag küçəsi	Qasım Səbbağ məscidi
137.	Məscid	Qaraağac xiyabanı, Şəhid Məşədi İbad (Talar)	Şəhid İbrahim məscidi
138.	Məscid	Qaraağac xiyabanı, Qırmızıbağa çatmamış, Şəhid Bərgi küçəsi	Alməhəmməd məscidi
139.	Şava məscidi	Qətran xiyabanı, Fatimi küçəsi (sökülmüşdür)	Şava məscidi
140.	Xətib məscidi	Xətib məhəlləsi, Şəhid Taleyi xiyabanı (sökülmüşdür)	-
141.	Məscid	Xətib məhəlləsi, Şəhid Taleyi xiyabanı, Şəhid Bərqi küçəsi	Həzrət Fatimeyi-Zəhra (S) məscidi
142.	Dizəc məscidi	Bahar xiyabanı, Dizəc küçəsi	Vilayət məscidi
143.	Molla Əbdüləzim məscidi	Azərbaycan xiyabanı, Bahar və Dizəc küçələri	Qüds məscidi
144.	Əregir məscidi	Bahar xiyabanı, Quşdaşı dayanacağı	Quşdaşı məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
145.	Hacı Allahyar məscidi	Bahar xiyabani, Ərəgir dayanacağı	Fəcr Ərəgir məscidi
146.	Hacı Məhəmməd məscidi	Hökmabad xiyabani	Hacı Məhəmmədəli məscidi
147.	Böyük məscid	Hökmabad xiyabani	Hökmabadın böyük məscidi
148.	Ağa Mir Əhməd məscidi	Hökmabad xiyabani	Ağa Mir Əhməd məscidi
149.	Vicuyə məscidi	Bahar xiyabanının başlanğıçı	Ağ məscid
150.	Pir məscid	Bahar xiyabanının başlanğıçı	Pir məscid
151.	Məscid	Bahar və Şəhid Sabit xiyabanları	Cənab Qasım məscidi
152.	Hacı Allahyar məscidi	Hüccəti xiyabani, Küzəgərxana dayanacağı	Hacı Allahyar məscidi
153.	Kərbələyi Əhməd məscidi	Hüccəti xiyabani, Küzəgərxana dayanacağı	Şəhid Rəcayı (Xəzan) məscidi
154.	İmamzadə Siyahpuş	Münəccim xiyabani, Əli Siyahpuş küçəsi (Şəhid Pərvərdigarı)	Siyahpuş məqbərəsi
155.	Hacı Rəsul məscidi	Hüccəti xiyabani, Qarataci dayanacağı, Əlzəhra məscidi ilə üzbaüz	Əlzəhra (sökülmüşdür)
156.	Əmizeynəddin məscidi	Hüccəti xiyabani, Qarataci dayanacağı (sökülmüşdür)	Dini məscid
157.	Əmizeynəddin məscidi	Hüccəti xiyabani, Əmizeynəddin dayanacağı	Hacı Axund məscidi
158.	Əmizeynəddin məscidi	Hüccəti xiyabani, Əmizeynəddin dayanacağı	Möcüz məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
159.	Cəmşidabad məscidi	Hüccəti xiyabani, Cəmşidabad dayanacağı	Şəhid Mirab məscidi
160.	Kələntərküçə məscidi	İmam Xomeyni xiyabani, Kələntərküçə dayanacağı	Kələntərküçə məscidi
161.	Şətir Novruz məscidi	İmam Xomeyni xiyabani, Təpəli bağ dayanacağı	Qəribələr məscidi
162.	Xiyaban məscidi	İmam Xomeyni xiyabani, Qütb meydani dayanacağı	Salar məscidi
163.	Hacı Əhməd məscidi	İmam Xomeyni xiyabani, Bala hamam dayanacağı	Hacı Əhməd məscidi
164.	Qurd meydani məscidi	İmam Xomeyni xiyabani, Qütb meydani	Hacı Hüseynli məscidi
165.	Məscid	İmam Xomeyni xiyabani, Qütb meydani, Seyidlər küçəsi	Molla Ələkbər məscidi
166.	Məscid	İmam Xomeyni xiyabani, Qütb meydani, Seyidlər küçəsi	Seyidlər məscidi
167.	Hacı Kərim xan məscidi	Mənsur dörd yolayırıcı	Kərim xan məscidi
168.	Molla Nurməhəmməd məscidi	Mənsur dörd yolayırıcı, Kərim xan məscidinin yanı (sökülmüşdür)	-
169.	Hacı Adığözəl məscidi	İmam Xomeyni xiyabani, Şəhid Əlipur küçəsi (Bala hamam)	Adığözəl məscidi
170.	Məscid	İmam Xomeyni xiyabani, Xaqani üçyolu	Ayətullah Şəhidi məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
171.	Cahanşah məscidi	İmam Xomeyni xiyabarı	Göy məscid
172.	Çopur məscidi	Maralan xiyabarı, Şəhid Xanpur küçəsi	Seyidülşühəda məscidi
173.	Məscid	Maralan xiyabanının başlangıcı	Rəfi məscidi
174.	Məscid	Maralan xiyabarı, Qiyas dayanacağı	Qiyas məscidi
175.	Maralan məscidi	Maralan xiyabarı, Kəmərbənd xiyabanına çatmamış	Əlmehdi məscidi
176.	Maralan məscidi	Maralan xiyabarı, Kəmərbənd xiyabanına çatmamış	Miyanə məscidi
177.	Məscid	İmam Xomeyni xiyabarı, Mənsur dörd yolayırıcısı, Söyüdülu küçə	Hacı Zeynal məscidi
178.	Ağa Mirzə Sadiq məscidi	Bağışmal xiyabarı, Nəccarbaşı küçəsi	Nəccarbaşı məscidi
179.	Mirza İbrahim Mustofi məscidi	Mənsur xiyabarı	Hacı Ehtişam məscidi
180.	Şeyxüislam məscidi	Daneşsəra xiyabarı	Ərdəbillilər məscidi
181.	Qarabağlılar məscidi	Mənsur xiyabarı, Qarabağlılar küçəsi	Qarabağlılar məscidi
182.	Məscid	Mənsur xiyabarı, Mirzə Rza küçəsi	Ərəblər məscidi
183.	Məscid	Cənubi Çaykənar və Dəməşqiyyə xiyabanları	Bilal / Dəməşqiyyə məscidi
184.	Məscid	Təriyət xiyabarı, Şəhid Behriman küçəsi	Şəban məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
185.	Məscid	Cənubi Çaykənar xiyabarı, Dəməşqiyyə (sökülmüşdür)	Hacı Ağabala məscidi
186.	Ağa Mir Mahmud məscidi	Şeşgilan xiyabarı, Mənsur xiyabanının döngəsi	Mir Mahmud məscidi
187.	Ağa Mir Mahmud məscidi	Şeşgilan xiyabarı, Pərvin küçəsi	Əminəlvozəra məscidi
188.	Məscid	Şeşgilan xiyabarı	Rəsullullah məscidi
189.	Daş körpü məscidi	Şimali Çaykənar xiyabarı, Daş körpü dayanacağı	Daş körpü məscidi
190.	Mirağa məscidi	Abbası xiyabarı, Mirağa dayanacağı	Mirağa məscidi
191.	Hacı Rəhim məscidi	Abbası xiyabarı, Seylab bazarçası	Hacı Rəhim Ərşad məscidi
192.	Məscid	Şimali Çaykənar xiyabarı, Şəhid Xəlilpur küçəsi	Vəliəsr məscidi (Kələntərküçə məscidi)
193.	Biylankuh məscidi	Abresan xiyabarı, Biylankuh köprüsündən sonra, Qüllə parkına çatmamış	Şəhid Sədiqi məscidi
194.	Məşədi Əli məscidi	Şərqi Biylankuh xiyabanının başlangıcı (sökülmüşdür)	Şəhid Behiştı məscidi
195.	Kərbəlayı Əli məscidi	Şərqi Biylankuh xiyabarı, Əliabad dayanacağı	Sarallah (Möcüz) məscidi
196.	Molla Mehdi məscidi	Şərqi Biylankuh xiyabarı, Kələntər məscidinə çatmamış	Molla Mehdi məscidi
197.	Kələntər məscidi	Şərqi Biylankuh xiyabarı, Kələntər dayanacağı	Kələntər məscidi
198.	Hacı Kərəməli məscidi	Abbası xiyabarı, Təvanir bulvarına çatmamış	Əlmehdi məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
199.	Hacı Məhəmməd Hüseyn məscidi	Şərqi Biylankuh xiyabanı, Kələntər məscidindən yuxarı	Hacı Mir Rəsul məscidi
200.	Məscid	Şərqi Biylankuh xiyabanı, Kələntər məscidindən yuxarı, Şəhid Həmdqu qardaşları küçəsi	Hacı Vəli məscidi
201.	Hacı Hüseyn məscidi	Abbası və Seylab quşxanası xiyabanları, Hacı Məhəmməd Saleh küçəsi	Hacı Məhəmməd Saleh məscidi
202.	Kurd məscidi	Abbası xiyabanı, Hacı Məhəmməd Saleh küçəsi	Məhəmməd Duzduzani məscidi
203.	Məscid	Abbası xiyabanı, Abbası dörd yoluna çatmamış	Alallah məscidi
204.	Ağa Mir İsmayıllı məscidi	Çaykənar xiyabanı, Rasta küçə və Fələstin küçələrinin kəsişməsi (sökülmüşdür)	-
205.	Məscid	Maralan xiyabanı, Möhsün Kəbiri küçəsi	Fatimiyyə məscidi
206.	Məscid	Çaykənar xiyabanı, Müctəhid Küçəsi (sökülmüşdür)	Şəmsülüləma məscidi
207.	Axuni məscidi	Qüds xiyabanı, Mentəş küçəsinə çatmamış (sökülmüşdür)	Mentəş məscidi
208.	Axuni məscidi	Axuni xiyabanı (sökülmüşdür)	Axuni məscidi

Sıra	Məscidlərin adları	Ünvanı	Hazırkı adı
209.	Hacı Rüstəmbəy məscidi	Cənubi Çaykənar xiyabanı, Qarı və Sahibüləmr körpülərinin arası (sökülmüşdür)	-
210.	Hüseyni məscidi	Arif xiyabanı, Mənsur üç yolayırıcısı (sökülmüşdür)	-
211.	Hacı Rza məscidi	Münəccim və Bahar xiyabanlarının kəsişməsi (sökülmüşdür)	-
212.	Seyid məscidi	Bahar xiyabanı, Ərəgir dayanacağı (sökülmüşdür)	-
213.	Müctəhid məscidi	Bazardakı Came məscidi və Nəccarlar bazarı ilə üzbəüz (Şəhidi)	Xəritəyə düşməmişdir.
214.	Mirzə Sadiq ağa məscidi	Talibiyyə mədrəsəsinin yaxınlığı	Xəritəyə düşməmişdir.
215.	Şeyx məscidi	Rasta küçə xiyabanı, Molla Əhməd küçəsi, Dörd qəbirlər məscidinin yanı	Xəritəyə düşməmişdir.

Cədvəl 6. Ziyarətgahlar

Sıra	Ziyarətgahların xəritədəki adları	Ünvanı	Hazırkı adı
1.	Sahibüləmr məqamı	Şəhid Mədəni xiyabanı	Sahibüləmir məscidi, Quran muzeyi
2.	İmamzadə Cəmaləddin	Daş körpü xiyabanı, Şəhid Dəlir Əkbəri küçəsi	İmamzadə Camal

Sıra	Ziyarətgahların xəritədəki adları	Ünvanı	Hazırkı adı
3.	Dörd qəbirlər imamzadəsi	Rasta küçə xiyabani, Molla Əhməd küçəsi	Dörd qəbirlər
4.	Cənab Seyid Həmzə ziyarətgahı	Seqətülislam xiyabani, Seyid Həmzə dayanacağı	Seyid Həmzə
5.	Seyid İbrahim ziyarətgahı	Şəms Təbrizi xiyabani, Seyid İbrahim küçəsi	Seyid İbrahim
6.	Şah Hüseyn Veli ziyarətgahı	Cənubi Çaykənar xiyabani, Daş körpü dayanacağı, Şah Hüseyn Veli mədrəsəsi	Şah Hüseyn Veli
7.	İmamzadə Siyahpuş	Münəccim xiyabani, Əli Siyahpuş küçəsi (Şəhid Pərvərdigarı)	Əli Siyahpuş
8.	Pir	İmam Xomeyni xiyabani, Məqsudiyyə küçəsi, İzzət adına məktəbin qərbi (dağılmışdır)	Pir

Cədvəl 7. Köprülər

Sıra	Darüssəltənə xəritəsindəki körpü adları	1871-ci il (h.-q. 1288) sel xəritəsindəki körpü adları	İndiki vəziyyəti	Ünvanı
1.	Biylankuh körpüsü	Biylankuh körpüsü	Mövcuddur.	Şərqi Biylankuh küçəsi, Biylankuh bazarçasının qurtaracağı
2.	Daş körpü	Daş körpü	Mövcuddur.	Şimali Çaykənar xiyabani

Sıra	Darüssəltənə xəritəsindəki körpü adları	1871-ci il (h.-q. 1288) sel xəritəsindəki körpü adları	İndiki vəziyyəti	Ünvanı
3.	Şeşgilan körpüsü	Şeşgilan körpüsü	Mövcud deyil.	Şimali Çaykənar xiyabani, Acudanbaşı küçəsi ilə üzbəüz (Şeşgilan)
4.	Qarı körpüsü	Qarı körpüsü	Mövcuddur.	Xaqani və Seqətülislam küçələrinin kəsişməsi
5.	Barmaqlıq	Naib Sədr evinin qapısındaki körpü	Mövcud deyil.	Şimali Çaykənar xiyabani, Qarı körpüsündən sonra, Çaparbaşı küçəsi ilə üzbəüz
6.	Mirzə Rəzi körpüsü	Mirzə Şəfi evinə yaxın körpü	Mövcuddur.	Şimali Çaykənar xiyabani, Sahibüləmr məscidinə çatmamış, Mollabaşı küçəsi ilə üzbəüz
7.	Hacı Məhəmmədəmin körpüsü	Hacı Molla Abdulla körpüsü	Mövcud deyil.	Şimali Çaykənar xiyabani, Sahibüləmr məscidinə çatmamış, Sərkərat küçəsi ilə üzbəüz
8.	Körpü	Bazarın aşağıdakı körpü	Bərpa edilib.	Şimali Çaykənar xiyabani, Sahibüləmr məscidindən sonra
9.	Körpü	Ayaqqabıtikənlər bazarının aşağıdakı körpü	Bərpa olunub.	Şimali Çaykənar xiyabani, bazarın aşağıdakı körpündən sonra

Sıra	Darıüssəltənə xəritəsindəki körpü adları	1871-ci il (h.-q. 1288) sel xəritəsindəki körpü adları	İndiki vəziyyəti	Ünvanı
10.	Molla Məhəmməd dayı körpüsü	Məhəmməd dayı körpüsü	Mövcud deyil.	Əminoqaf küçəsi ilə üzbəüz (Rasta küçə)
11.	Hüccətülislam körpüsü	Hüccətülislam evinin qarşısındaki körpü	Mövcuddur.	Rasta küçənin sonu
12.	Körpü	Şəhər qalasının ağızındaki məşhur "Barmaqlıq" körpüsü	Mövcud deyil.	Dilquşə küçəsi ilə üzbəüz (İslambul qapısı bazarçası) və Şotorban bazarçasının Movləvi küçəsi
13.	İslambul darvazası körpüsü	Malsatanlar meydanının körpüsü (şəhərin xaricində)	Mövcuddur.	Saman meydanının Qüreyşi karavansarası ilə üzbəüz
14.	Körpü (qeyd olunmayıbdır)	Əmirxiz körpüsü	Mövcuddur.	Münəccim xiyabanının başlangıcı, Münəccimbaşı körpüsü

Cədvəl 8. Tarixi evlər

Sıra	Evlərin adı	Hazırkı ünvanı
1.	Mərhum Əzizxan Sərdarın evləri	Şeşgilan xiyabanı, Hatif küçəsi
2.	Saidülmükün evləri	Şərqi Tərbiyət xiyabanı, Pənahı dalanı
3.	Əmin Ləşkərin evləri	Şeşgilan xiyabanı, Fərhəng küçəsi

Sıra	Evlərin adı	Hazırkı ünvanı
4.	Mələk Qasım Mirzənin evi	Cənubi Şəriəti xiyabanı, Pastor küçəsindən yuxarı, İmarət dalanı
5.	Hüccətülislamın qədim evi	Saman meydani, Dəvəçi bazarı
6.	Hüccətülislamın evi	Rasta küçə xiyabanı, Şəfi bazarı
7.	Kamran Mirzənin evi	Şəms Təbrizi xiyabanı, Geru xiyabanının başlangıcı, Şəhid Kərim Yəxçali küçəsi
8.	Kələntər evi	Şərqi Biylankuh xiyabanı, Kələntər məscidinin yaxınlığı
9.	Hacı Allahyarın evi	Hüccəti xiyabanı, Fəzilət məktəbinin yanı
10.	Mirzə Əbdürəhim xan Saidülmükün evi	Şimali Çaykənar, Qarı körpüsü, Çaparbaşı küçəsi
11.	Əminlüvüzəranın evi	Şeşgilan xiyabanı, Fərhəng küçəsi
12.	Xan Mötəmin evi	Şərqi Tərbiyət xiyabanı, Pərvərəş dalanı
13.	Hacı Mirzə Yusif ağanın evi	Şəhidlər meydani
14.	Mirzə Mövsüm Qazinin evi	Darayı xiyabanının əvvəli (Şəhid Mədəni)
15.	Mirzə Mehdi Müctəhidin evi	Bazarın Came məscidi, Molla Əhməd küçəsinə çatmamış
16.	Mirzə Ətallah Şeyxülislamın evi	Daneşsəra xiyabanı, Şəhid şirazlılar küçəsi
17.	Mirzə Sahibcəmin evi	Bahaduri xiyabanı, Sahibcəm küçəsi
18.	Mirzə Tağı Sədrin evi	Şəhidlər xiyabanı, Şəriəti xiyabanının başlangıcı
19.	Mirzə Cavad Müctəhidi ağanın evləri	Darayı xiyabanı (Şəhid Mədəni), İmam Cümə küçəsi
20.	Bəylərbəyinin evi	Şimali Firdovsi xiyabanı
21.	Məhəmmədrza xan bəylərbəyinin evi	Cənubi Çaykənar xiyabanı, Çaparbaşı və Mollabəsi küçələrinin arası

Sıra	Evlərin adı	Həzirki ünvani
22.	Mirzə Əbülqasim Mollabaşının evi	Rasta küçə xiyabanının qurtaracağı, Əhmədi küçəsi
23.	Müstəşar evi	Cənubi Şəriəti xiyabarı, Valman küçəsi
24.	Qalabəyinin evi	Əmin xiyabarı, Doktor Nəvayi küçəsi, Qalabəyi məscidinin yanı
25.	Hacı Cabbar Naibin evi	Hacı Cabbar Naib xiyabarı (Şəhid Nalbəndi), Yeni Pastura çatmamış
26.	Mirzə Əbdürəhim xan Mirzə Ağasının evi	Şəms Təbrizi xiyabarı, İslamiyyə və Novruzı küçələri, Qərəvi dalağı
27.	Məhəmməd xan Mühəndisin evi	Şəms Təbrizi xiyabarı, İslamiyyə və Novruzı küçələri
28.	Hacı Cabbar Topçunun evi	Arif xiyabarı, Şəhid Əlipur Kamran qardaşları küçəsi
29.	Mehdi xan Fərraşbaşının evi	Seqətülislam xiyabarı, Şəhid Behruziyyə küçəsi, Surxab darvazasına çatmamış
30.	Mirzə Əbülhəsən Həkimbaşının evi	Şimali Çaykənar xiyabarı, Sahibüləmr məscidinə çatmamış, Mollabaşı küçəsi
31.	Məhəmməd İsmayıł xan Sandıqqdar Sərkərin evi	Şimali Çaykənar xiyabarı, Sahibüləmr məscidinə çatmamış, Mollabaşı küçəsi
32.	Nizamülüləmanın evi	Şimali Çaykənar xiyabarı, Çaparbaşı və Mollabaşı küçəlerinin arası
33.	Hacı Mirzə Sadıq xan Rəisinin evi	Şimali Çaykənar xiyabarı, Sahibüləmr məscidinə çatmamış, Mollabaşı küçəsi
34.	Mirzə Əbülqasim Mustofinin evi	Şimali Çaykənar xiyabarı, Çaparbaşı küçəsi
35.	Mirzə Cəlil Çaparbaşının evi	Şimali Çaykənar xiyabarı, Çaparbaşı küçəsi
36.	Mirzə Rəfi Mustofinin evi	Surxab darvazası bazarçası, Məvləvi küçəsi
37.	Mirzə ağa Katibin evi	Sərbaz Şəhid xiyabarı, Səfa bağı və Vəqayı küçələri
38.	Mirzə Kazımın evi	Sərbaz Şəhid xiyabarı, Şəhid Tahiri küçəsi

Sıra	Evlərin adı	Həzirki ünvani
39.	Mühəndis Məhəmməd Mirzənin evi	Sərbaz Şəhid xiyabarı, Aşağı Mücəlləl küçəsinin başlanğıcı
40.	Əbdürəzzəq xan Sərtipin evi	Şəms Təbrizi xiyabarı, Şəhid Siyabarı küçəsi, Ağalar məscidinin yanı
41.	Mirzə Həsən Zərgərbaşının evi	Şəms Təbrizi xiyabarı, Şəhid Haşimi dalağı
42.	Nurməhəmməd xan Əmirin evi	Arif və Yeni Mənsur xiyabaları
43.	Mirzə Ələsgər Mustofinin evi	Mənsur xiyabarı, Hacı Ehtişam məscidi ilə üzbəüz
44.	Mirzə Əbdi xan Sərhəngin evi	Şeşgilan xiyabarı, Pərvin küçəsi
45.	Cəfərqulu xan Əmir Tumanın evi	Şeşgilan xiyabarı, Fərhəng küçəsi
46.	İshaq Mirzə Əmir Axurun evi	Şeşgilan xiyabarı, Fərmafərmayan küçəsi
47.	Mirzə Qulaməli Nazim Ləşkərin evi	Seqətülislam xiyabarı, Şəhid Sərəndi (Buzxana) küçəsi
48.	Ruhulla Mirzə Müşərrəfbaşının evi	Seqətülislam xiyabarı, Şəhid Sərəndi (Buzxana) küçəsi
49.	Hacı Mirzə Əli Vəkilin evi	Şimali Çaykənar xiyabarı, Acudanbaşı və Qarı körpüsü
50.	Mirzə Mahmud xan Mustofi Nizamın evi	Abbas xiyabarı, Ərtəş küçəsi
51.	Mirzə Mehdi Müşərrəf Mübarək Sandıqqdarın evi	Abbas xiyabarı, Ərtəş küçəsi
52.	Mirzə Tağı Pişidimətin evi	Münəccim və Çustduzan xiyabaları, Qalıçilər məscidi ilə üzbəüz
53.	Əliağa Təhvildar Sərkərinin evi	Qarı körpüsü, Hərəmxana və Xoylular küçəsi
54.	Mirzə Nəsrullah Ləşkərnevisin evi	Cənubi Çaykənar küçəsi, Gulkar küçəsinin yanı
55.	Məhəmməd ağa Sərtipin evi	Şimali Ərtəş xiyabarı
56.	Mirzə Əzim Mustofinin evi	Şəhidlər meydanı, Şəhidlər məscidinin yanı

Sıra	Evlərin adı	Hazırkı ünvani
57.	Əfəndinin evi	Əmin (Mühəqqiqi Timsar) xiyabanı, Doktor Nəvayı küçəsi
58.	Misyo Qəssabın evi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Aramiyan küçəsi
59.	Fotoqrafın evi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Aramiyan küçəsi
60.	Protestant ingilislərin evi	Rasta küçə xiyabanının başlangıcı
61.	Mirzə Kazım Vəkilin evi	Rasta küçə xiyabanı, Səfi bazarı
62.	Konsul Hacı Məhəmməd Hüseynin evi	Səfi bazarı, Əncümən küçəsi
63.	Ləşkərnevis Mirzə Haşim xanın evi	Rasta küçə xiyabanı, Molla Əhməd küçəsi
64.	Mirzə Məhəmmədəli Mustofinin evi	Arif və Yeni Mənsur xiyabaları
65.	Mühəndis Mirzə Rza xanın evi	Daneşsəra xiyabanı, Şəhid Şiraziyan küçəsi
66.	Sərtip Qulu xanın evi	Ortəş xiyabanının şimalı, Heydərzadə küçəsi
67.	Münüşbaşının evi	Qarşı körpüsü, Hərəmxana, Xoylular dalanı
68.	Sərtip Hacı Mirzə Sadıq xanın evi	Darayı xiyabanı, Müctəhid küçəsi
69.	Müctəhid Mirzə Məhəmmədəlinin evi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Qaradağlılar küçəsi
70.	Fəxrülətibbanın evi	Şərqi Tərbiyat xiyabanı, Meşkat küçəsi ilə üzbəüz
71.	Şüaülsəltənənin evi	Firdovsi xiyabanı, Eynəddövlə küçəsi
72.	Sadiqülmülkün evi	Şimali Şəriəti xiyabanı, Qalabəyi küçəsi
73.	İngilis konsulunun evi	Əmin xiyabanı, Doktor Nəvayı küçəsi, Qalabəyi məscidinin yaxınlığı

Sıra	Evlərin adı	Hazırkı ünvani
74.	Fransız konsulunun evi	Əmin xiyabanı, Aramiyan küçəsi
75.	Rus konsulunun evi	Əmin xiyabanı, Aramiyan küçəsi, Su və Kanalizasiya İdarəsinin yaxınlığı
76.	İngilislərin Müəllim evi	Şimali Şəriəti xiyabanı, Aramiyan küçəsi, Müqəddəs Məryəm kilsəsinin yaxınlığı
77.	Kədxuda Kərim xanın evi	Maralan xiyabanı, Şəhid Müsafiri küçəsi
78.	Mirzə Kədxuda Abdulla xanın evi	Hafız xiyabanının başlangıcı, Hesari dalanı
79.	Mirzə Xəlilin evi	Fələkə üçyolu, Millət Bankının yaxınlığı
80.	Sərtip Məhəmmədəli xanın evi	Cənubi Şəriəti xiyabanı, Mehran küçəsi, Ağaəli küçəsi ilə üzbəüz
81.	Sərtip Məhəmmədəli xanın dağdırılmış evləri	Cənubi Ortaş xiyabanı, Yeni Pastur küçəsinə çatmamış, Rəzzaq küçəsinin cənubu
82.	Mirzə İbrahim Əfqanın evi	Şəms Təbrizi xiyabanı, Şəhid Haşimi dalanı
83.	Mirzə Darabin evi	Abbasi xiyabanı, Hacı Fəxr küçəsi
84.	Mirzə Əhmədin evi	Abbasi xiyabanı, Hacı Fəxr küçəsi
85.	Mirzə İmamqulunun evi	Şəms Təbrizi xiyabanı, İslamiyyə və Novruzı küçələri və Qərəvi dalanı
86.	Mirzə Murtuzanın evi	Seqətülislam xiyabanı, Fərahənci küçəsi
87.	Mirzə Məhəmmədbağın evi	Seqətülislam xiyabanı, Fərahənci küçəsi
88.	Mirzə Hüseynqulunun evi	Seqətülislam xiyabanı, Doktor Müəddil küçəsi
89.	Mirzə Haşim xanın evi	Seqətülislam xiyabanı, Şəhid Behruziyə və Paşaxan küçələri
90.	Sərraf Ağa Haşimin evi	Şəms Təbrizi xiyabanı, Dörd Dərbəndlər küçəsi (Cəbbarzadə küçəsi)
91.	Sərraf Hacı Kərimin evi	Şəms Təbrizi xiyabanı, Şəkilli dayanacağı, Sədəqyani küçəsi
92.	Molla Əbdülxalıqin evi	Mənsur xiyabanı, Hacı Ehtişam məscidinin yaxınlığı

Sıra	Evlərin adı	Hazırkı ünvani
93.	Xoşnevis Ağa Mirzə Məhəmmədəlinin evi	Münəccim xiyabanı, Qaradaş məscidinin yaxınlığı
94.	Mirzə İshaq xanın evi	Saman meydanı, Dəvəçi bazarçası
95.	Mirzə Əli Əşrəf xanın evi	Şəms Təbrizi xiyabanı, Gerov dayanacağı, Novruzı küçəsi
96.	Mirzə Nəcəfəli xanın evi	Arif xiyabanı, Hacı Nazim küçəsi ilə üzbüüz
97.	Mirzə Rzaqulunun evi	Yeni Mənsur xiyabanı, Ziyaəddövlə küçəsi
98.	Sərreştedar Mirzə Abdullanın evi	Abbası xiyabanı, Ərtəş küçəsi
99.	Ziyaəddövlənin evi	Abbası xiyabanı, Hacı Məhəmməd Səlah küçəsinin başlangıcı
100.	Mirzə Məhəmməd Bitutanın evi	Qarı körpüsü, Hərəmxana, Xoyluların dalanı
101.	Hacı Sədrəddövlənin evi	Şəhidlər xiyabanı, Ostandarı (Qubernator – İ.M) İdarəsinin həyatı
102.	Mirzə Yusif Dayının evi	Darayı xiyabanı, Müctəhidi küçəsi
103.	Mirzə Rəfi xanın evi	Darayı xiyabanı, İmam Cümə küçəsi
104.	Mızan Ağası Mirzə Mehdinin evi	Şərqi Tərbiyət xiyabanı, Şüşəgərxana bazarının yaxınlığı
105.	Mirzə Ələkbər xanın evi	Şərqi Tərbiyət xiyabanı, Meşkat küçəsinin başlangıcı
106.	Ağa Mirzə Haşımın evi	Rasta küçə xiyabanı, Hasar küçəsi
107.	Mirzə Ələkbər Əhrabının evi	Fələstin xiyabanı, Əhrab küçəsi, Rahiyə Nur dəbistanı
108.	Hacı Mətləbin evi	Saman meydanı, Dəvəçi bazarçası
109.	Seyidhəsən Yəzдинin evi	Saman meydanı, Dəvəçi bazarçası
110.	Hacı Kərimin evi	Saman meydanı, Dəvəçi bazarçası
111.	Hacı Ələkbərin evi	Saman meydanı, Dəvəçi bazarçası
112.	Mirzə Əbülfəzlin evi	Saman meydanı, Dəvəçi bazarçası
113.	Mehdiqulu xan Pesyanın evi	Sərbəz Şəhid xiyabanı

Sıra	Evlərin adı	Hazırkı ünvani
114.	Hacı Haşımın evi	Şəms Təbrizi xiyabanı, Səttarxan küçəsi, Münəccim dördyüzləna çatmamış, Dehqanı dalanı
115.	Ağa İsmayıł Xoyinin evi	Qarı körpüsü, Müctəhidi küçəsi, İmam Cümə küçəsi ilə üzbüüz
116.	Hacı Seyid Bağır Yəzдинin evi	Şəhidlər xiyabanı, Fərmandarının həyatı
117.	Hacı Şeyx Cəfərin evi	Şimalı Ərtəş xiyabanı
118.	Mir Həsənağanın evi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, İsfahanlılar məscidi ilə üzbüüz
119.	Ağa Mir İsmayılin evi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Əngəc meydanı, Seyid Hüseyn küçəsi, Kiçik məscidlə üzbüüz
120.	Hacı Məhəmməd Hüseynin evi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Əngəc meydanı, Seyid Hüseyn küçəsi, Şüurlar dalanı
121.	Dəllal Ağa Tağının evi	İmam Xomeyni xiyabanı, Şəhid Dilhamid küçəsi ilə üzbüüz
122.	Hacı Mehdi dayının evi	Şimalı Ərtəş xiyabanı, Heydərzadə küçəsi
123.	Hacı Cəfər dayının evi	Şimalı Ərtəş xiyabanı, Heydərzadə küçəsi
124.	Hacı Vəzirin evi	Firdovsi xiyabanı, Eynəddövlə küçəsi
125.	Hacı Rza Nilçinin evi	İmam Xomeyni xiyabanı, Firdovsi məktəbinin yaxınlığı
126.	Həkim Nəsəbin evi	Əmin xiyabanı, Aramiyan küçəsi, Tərlan meydanı
127.	Binəkdar Hacı Mir Cəfərin evi	Maralan xiyabanı, Şəhid Xanpur küçəsi
128.	Basmaçı Kərbəlayı Əsəd ağanın evi	Hafiz xiyabanı, Seyidlər və Şəhid Şuri küçələri
129.	Hacı Həsənin evi	Rasta küçənin sonu, Şəhid Sədrəddini küçəsi
130.	Hacı Ələkbərin evi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Fərsbaf dalanı
131.	Hacı Mir İbrahim Xəlilin evi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Əngəc meydanı, Seyid Hüseyn küçəsi

Sıra	Evlərin adı	Həzirki ünvani
132.	Ağa Mirfətəhin evi	Ərtəş xiyabanı, Yeni Pastur küçəsindən yuxarı və Doktor Müzəffəri küçəsinin kəsişməsi
133.	Ağa Mirzə Sadıqın evi	Ərtəş xiyabanı, Yeni Pastur küçəsindən yuxarı və Təbatəbayi dalań
134.	Ağa Şahzadənin evi	Seqətülislam xiyabanı, Doktor Müəddil küçəsi, Hacı Ələkbər məscidinə çatmamış
135.	Sərracoğlunun evi	İslam Cümhuriyyəti xiyabanı, Aramiyan küçəsi
136.	İbrahim xan Qacarın evi	Tərbiyət xiyabanı, Tərbiyət dalań
137.	Mirzə Rəzi Vəzirin evi	Şimali Çaykənar xiyabanı, Çaparbaşı və Mollabəsi küçələrinin başlangıcı
138.	Müctəhid Hacı Mirzə Şəfi ağanın evi	Şimali Çaykənar xiyabanı, Çaparbaşı və Mollabəsi küçələrinin başlangıcı (Seqətülislamın evinin yaxınlığı)
139.	Ev	Darayı xiyabanı, Dəvəçi bazarçası
140.	Hacı Motəmənin evi	Qüds xiyabanı (Qaraağac), Qırmızıbağ dayanacağı
141.	Əli Əşrəf xan Mustofinin evi	Rasta küçə, Səfi bazarı, Əmirəlmöminin dəbstəni

Cədvəl 9. Buzxanalar

Sıra	Xəritədəki buzxanaların siyahısı	Ünvani	İndiki vəziyyəti
3.	Kül buzxana	Fələstin xiyabanı 410, körpünün arxası	Binası baxımsızdır və hovuzxanası yola qatılmışdır.
4.	Mirzə İbrahim buzxanası	Fələstin xiyabanı 16, Seyid İslam küçəsi, Cədidi küçəsinin döngəsi	Tamamən qorunub saxlanılmışdır.
5.	Buzxana	İmam Xomeyni xiyabanı, Lələbəy küçəsi, Lələbəy məscidinin yaxınlığı	Yerində anbar və Qızlar Texnikumu açılmışdır.
6.	Müstəşar buzxanası	Baron Avak xiyabanı 103, Yəxçal küçəsinin başlangıcı, Yəxçal dalań	Yaşayış binaları tikilmişdir.
7.	Kələntər buzxanası	Şərqi Biylankuh küçəsi	Yerində maşın təmirxanası vardır.
8.	Buzxana	Cənubi Çaykənar xiyabanı	Şah Hüseyn Vəli mədrəsəsinə qatılıb.
9.	Xaraba buzxana	İslamiyyə küçəsi, Surxab bazarçasının qapısı	Yaşayış binaları salınıb.
10.	Sadiqiyə buzxanası	Cənubi Çaykənar xiyabanı, Sadiqiyə bazarının döngəsi	Tamamilə sökülmüş və Çaykanar xiyabanına qatılmışdır.
11.	Mirzə Rəzi buzxanası	Qarşı körpüsü, Çaparbaşı küçəsinə çatmamış	Qaimməqam parkına qatılıb.
12.	Hacı Mirzə Musa xan buzxanası	Seqətülislam xiyabanı, Şəhid Sərendi küçəsi 32	Tamamilə qorunub saxlanılmışdır.
13, 14.	Kərim xan məscidinin yanındakı buzxanalar	Mənsur dörd yolayırıcısı, Köhnə xiyaban, Kərimxan məscidinin yaxınlığı	Sökülmüşdür.
15.	Buzxana	Cənubi Çaykənar xiyabanı, Mənsur xiyabanına çatmamış	Yerində ağartı məmulati mağazası yerləşir.

Cədvəl 10. Qəbiristanlar

Sayı	Darıüssoltənə xəritəsindəki qəbiristanların siyahısı	Həzirki vəziyyəti	Ünvanı
1.	Qəbiristan	Yerində Şəhid Rəmədi qardaşları adına məktəb, Şəhid Behzadi və Şəhid Bağırı məktəbləri yerləşir.	Sərbaz Şəhid xiyabanı, Mirağa məscidi küçəsi
2.	Qəbiristan	Yerində Sərdari-milli (Səttarxan - İ.M) məktəbi yerləşir.	Şəms Təbrizi xiyabanı, Gerov dayanacağı
3.	Qəbiristan	Yerində Şeyx Səlim məktəbi yerləşir.	Şəms Təbrizi və Gerov xiyabanları
4.	Qəbiristan	Yerində yaşayış binaları salınmışdır.	Seqətülislam xiyabanı, Fələkə üç yolayıcısından yuxarı, Ziba küçəsi
5.	Müctəhid Hacı Mirzə Şəfi ağanının əedadlarının qəbirləri	Yerində yaşayış binaları salınmışdır.	Sərbaz xiyabanı, Şəhid Ərtəş Beyrək və Şəhid Bəhruzi küçələri
6.	Yuxarı qəbiristan	Yerində Şəhid Şükühi, Şəms Təbrizi və Zivəri məktəbləri yerləşir.	Şəms Təbrizi və Şəhid Mədəni xiyabanları, Həmbal qəbri məhəlləsi
7.	Dəvəçi qəbiristanlığı	Yerində Razi, Bəxtşukuhi, Şəhid Həqiqi və Ümmət məktəbləri tikilmişdir.	Şəhid Mədəni xiyabanı, Saman meydani
8.	Yuxarı qəbiristan	Yerində Təbrizin 5 sayılı nahiyyəsinin, Təhsil və Tərbiyə idarəsinin binası yerləşir.	Şəms Təbrizi xiyabanı, Kələntəri küçəsi

Sayı	Darıüssoltənə xəritəsindəki qəbiristanların siyahısı	Həzirki vəziyyəti	Ünvanı
9.	Qəbiristan	Yerində Şəhid Şərifzadə və Müdərris məktəbləri yerləşir.	Təvəkkülü xiyabanı
10.	Seyid Həmzə qəbiristanlığı	Yerində Şairlər Məqbəsinin parkı salınmış, Gigiyena İdarəsinin binası yerləşir.	Seqətülislam xiyabanı, Seyid Həmzə dayanacağı
11.	Qəbiristan	Ərazisi Çaykənar xiyabanının bir hissəsinə çevrilmiş, xiyabanı genişləndirməzdən əvvəl orada Acudanbaşı məscidi yerləşirdi.	Şəşgilan xiyabanı, Acudanbaşı küçəsinin qurtaracağı
12.	20 sayılı qəbiristanlıq	Yerində Sahibüləmr məscidinin həyəti yerləşir.	Sahibüləmr məscidinin şərqi
13.	Qəbiristan	Yerində Qarabağlılar küçəsinin başlanğıcı və küçədəki dükənlərin ilk cərgəsi yerləşir.	Mənsur xiyabanı, Qarabağlılar küçəsi
14.	Qəbiristan	Yerində İmam Xomeyni, Köhnə və Yeni xiyabanlar arasındaki üçbucaq yerləşir.	Mənsur dörd yolayıcısı, Köhnə xiyabanın başlanğıcı
15.	Qəbiristan	Yerində Nur adlı məktəb vardır.	Maralan xiyabanının başlanğıcı, Qafariyan küçəsi
16.	Qəbiristan	Xaqani parkı və Goy məscidin həyətidir.	Cahanşah məscidinin (Goy məscid) ətrafi
17.	Nobər qəbiristanlığı	Bələdiyyə İdarəsinin binası	Saat meydanı
18.	Lələbəy qəbiristanlığı	Qüds məktəbi, Yuşarı küçəsinin başlanğıcı, Taliqani (Lələbəy) və Ərk xiyabanlarının kiçik bir hissəsini əhatə edir.	Taleqani xiyabanı, Allahbəy küçəsi

Sayı	Darıüssaltanə xəritəsindəki qəbiristanların siyahısı	Hazırkı vəziyyəti	Ünvanı
19.	Qarakülliq qəbiristanlığı	Əmin xiyabarı ilə üzbəüz və Meşkat küçəsinin başlanğıcında ticarət mərkəzləri yerləşir.	Firdovsi xiyabarı
20.	Qərib'lər qəbiristanlığı	Yerində Bağır məktəbi yerləşir.	İmam Xomeyni xiyabarı, Qərib'lər məscidinin yaxınlığı
21.	Aştökən qəbiristanlığı	Yerində orta məktəb və Şeyx Məhəmməd Xiyabani adına məktəb yerləşir.	İmam Xomeyni xiyabarı, Təpəlibağ dayanacağı
22.	Qəbiristan	Yerində poliklinika və bank yerləşir.	Maralan dörd yolayırıcısı
23.	Qəbiristan	Yerində Kövsər və Şəhid Əkbər Pursərabi, Şəhid Müsafiri məktəbləri yerləşir.	Maralan xiyabarı, Yeni Pastur xiyabanına çatmamış
24.	Qasim xan qəbiristanlığı	Yerində Taliqani və Mütəhhəri məktəbləri yerləşir.	İmam Xomeyni xiyabarı, Mənsur dörd yolayırıcısından sonra
25.	Qəbiristan	Yerində ticarət mərkəzləri vardır.	Cənubi Ərtəş xiyabarı, Hacı Rza küçəsi
26.	Qəbiristan	Yerində Şəhid Behişi adına dərnək yerləşir.	17 Şəhrivər xiyabarı, Hacı Qafar məscidi ilə üzbəüz
27.	Qəbiristan	Yerində Zeynəbiiyə dəbiristanı, Müəllim evi yerləşir.	Taleqani xiyabarı, Əmir Nizam küçəsi
28.	Sadiqabad qəbiristanlığı	Yerində Əmirixiz, Ədalət və Şəhid Mahmudi dəbistanları yerləşir.	Taleqani xiyabarı, Laləzar dayanacağı
29.	Qəbiristan	Ərazisinin bir hissəsi Çərəndab məscidinin qərbini əhatə edir və qalan sahəsində yaşayış binaları tikilmişdir.	Taleqani xiyabarı, Laləzar küçəsi, Ağ məscidin yaxınlığı

Sayı	Darıüssaltanə xəritəsindəki qəbiristanların siyahısı	Hazırkı vəziyyəti	Ünvanı
30.	Ağaeli qəbiristanlığı	İmam Xomeyni dəbistanı, Gülüstan Dövlət Uşaq bağçası yerləşir.	Cənubi Şəriəti xiyabarı, Mehran küçəsi
31.	Qəbiristan	Şəhid Əli Əzimpuran dəbistanı, Gülşən Dövlət Uşaq bağçası	Cənubi Şəriəti xiyabarı, Vaiz küçəsi
32.	Qəbiristan	Qaraj (Avtomobil dayanacağı)	Taleqani xiyabarı, Ərk küçəsi yaxınlığı
33.	Gümüşqaya qəbiristanlığı	Şəhid Hadi mədrəsə və dəbistanı	Cənubi Çaykənar və Dəməşqiyyə xiyabanları
34.	Qəbiristan	Şah Hüseyn Vəli mədrəsəsi, İşiq idarəsi	Cənubi Çaykənar xiyabarı, Daş körpü dayanacağı
35.	Qəbiristan	İki Kamal parkı	Abresani xiyabarı, Şeyx Kamal küçəsi
36.	Qəbiristan	Müfəttah adına İncəsənət məktəbi, Əbu Reyhan dəbiristanı	Abbasi xiyabarı, Təvanir üçyoluna çatmamış
37.	Qəbiristan	Şima mədrəsəsi	Abbasi və Şəhid Behişi xiyabarı, Rizayi küçəsi
38.	Qəbiristan	Abbasi dörd yolayırıcısı, Yusifabad xiyabanının başlanğıcı, İmam Həsən məscidinin yaxınlığı	Abbasi dörd yolayırıcısı
39.	Qəbiristan	Məhəmməd Duzduzani məscidi ilə üzbəüz (yaşayış binaları tikilmişdir)	Abbasi xiyabarı, Məhəmmədiyan küçəsi
40.	Qəbiristan	17 Şəhrivər məktəbi, Çustduzan məhəlləsi	Çustduzan məhəlləsi

Sayı	Darıüssəltənə xəritəsindəki qəbiristanların siyahısı	Həzirki vəziyyəti	Ünvanı
41.	Əmizeynəddin qəbiristanlığı	Faiq Əhmədi məktəbi, Nəsibi mədrəsəsi	Hüccəti və Azərbaycan xiyabanlarının kəsişməsi
42.	Qəbiristan	Fəzilət məktəbi	Hüccəti xiyabani, Kərimabad dayanacağı
43.	Qəbiristan	Rəcayı incəsənət məktəbi, Səttarzadə məktəbi	Hüccəti xiyabanının başlanğıcı, Hacı Allahyar məscidinə çatmamış
44.	Qəbiristan	Səlimi adına Qızlar mədrəsəsi	Qüds xiyabani, Dilquşa küçəsinin döngəsi
45.	Qəbiristan	Vəliəsr poliklinikası	Azərbaycan xiyabani, Axuni dord yolayırıcısı
46.	Qəbiristan	Şəhid Hüseynzadə məktəbi, 2-ci nahiyanın bələdiyyə binası	Sərbaz Şəhid xiyabanının qurtaracağı, Piruz küçəsi
47.	Qəbiristan	Yerində yaşayış binaları tikilmişdir.	22 Bəhmən xiyabani, Doktor Fatimi küçəsi
48.	Qəbiristan	Merac Dövlət Uşaq Bağçası	Xətib və Şəhid Bərqi xiyabanları
49.	Hökmbad qəbiristanlığı	Kənd Təsərrüfatı Texnikumu, Əsədabad xəstəxanası, Fər adına klinika, Ümid İsləm məktəbi, Kənd Təsərrüfatı və Politexnik Texnikumlarının yataqxanası	Bahar xiyabani, Əsədabad dayanacağı
50.	Gəcil qəbiristanlığı	Gülüstan bağlı, Vəhdət Texnikumu və Yangınsöndürən İdarəsi	Fələstin xiyabani

Cədvəl 11. Dəyirmanlar

Sayı	Dəyirmanlar	Ünvanı
3.	Dəyirman	Şərqi Biylankuh xiyabani, Hacı Veli məscidinin yaxınlığı
4.	Hacı Mirzə Haşim ağa dəyirmanı	Şərqi Biylankuh xiyabani, Qüllə (Kamal) parkı
5.	Hacı Mirzə Haşim ağa dəyirmanı	Şərqi Biylankuh xiyabani, Qüllə (Kamal) parkı
6.	Hacı Mirzə Haşim ağa dəyirmanı	Şərqi Biylankuh xiyabani, Qüllə (Kamal) parkı
7.	Hacı Məhəmməd Hüseyn dəyirmanı	Şərqi Biylankuh xiyabani, Biylankuh (Şəhid Səduq) məscidinin yaxınlığı
8.	İmam Cümə dəyirmanı	Şərqi Biylankuh xiyabani, Biylankuh (Şəhid Səduq) məscidinin yaxınlığı
9.	Dəyirman	Abresan xiyabani, Şeyx Kamal küçəsi, Biylankuh körpüsü ilə üzbəüz
10.	Hacı İbrahim Xəlil dəyirmanı	29 Bəhmən bulvarı, Su və Kanalizasiya İdarəsi
11.	İbrahim Soltan dəyirmanı	Maralan xiyabani, Şəhid Paşayı küçəsi
12.	Hacı Əbülhəsən dəyirmanı	Maralan xiyabani, Şəhid Paşayı küçəsi
13.	Hacı Mirzə Yusif dəyirmanı	Maralan xiyabani, Şəhid Paşayı küçəsi
14.	Dəyirman	Maralan xiyabani, Maralan dörd yolayırıcısı
15.	Hacı İbrahim Soltan (qorxana) dəyirmanı	Maralan xiyabani, Əlmehdi məscidinin yanı
16.	Mirzəli Münəccimbaşı dəyirmanı	Azərbaycan bulvarı, Cənubi Çaykənar xiyabani, Şəhid Dəstfurmuş küçəsinin başlanğıcı

Qeyd: Kitabda verilən cədvəllər 1880-ci ildə tərtib edilən Təbrizin (Darüssəltənə) xəritəsi əsasında hazırlanmış və aşağıdakı mənbədən götürülmüşdür:

مهدی عطازاده. سیماي تبریز در دوره ناصر الدین شاه قاجار. چاپ اول، تبریز، نشر اختر، ۳۸۳۱

Sayı	Dəyirmanlar	Ünvanı
1.	Kərbəlayi Sadiq dəyirmanı	Şərqi Biylankuh xiyabani, Hacı Mirzə Rəsul məscidinin yaxınlığı
2.	Kələntər dəyirmanı	Şərqi Biylankuh xiyabanının başlanğıcı

THE MATERIAL CULTURE OF TABRIZ (Historical-ethnographic research)

The submitted work is the first monograph in Azerbaijan Republic dedicated to the ethnographic research of Iranian Azerbaijan. On the base of Tabriz populated by Azerbaijani people the urban culture of Azerbaijan was scrutinized in this book. All spheres of material culture in Tabriz developed in accordance with natural-geographical features, the spiritual life of community, Islamic values, economic development (emergence of new professions, agriculture), as well as recent political situation and also with other stimulating factors. The material culture of Tabriz during the Gajar dynasty was investigated via historical sources and ethnographic materials in this monograph.

In XVIII century the territory of South Azerbaijan was split up into small states - khanates and after the Russian-Iranian war this territory was attached to Iran. During the reign of Gajar dynasty this region known as Azerbaijan province was subjected to common rules and by preserving some local features the cultural values of the region were adjusted to imperial traditions. In order to overcome the negative impacts of war and earthquake the crown prince Abbas Mirza began the construction works in the city, repaired the bazaar complex, erected new caravanserais (local inn), gardens and parks, mosques and madrasahs, baths, printing houses, opened new workshops and undertook military reforms. All in all, the crown prince did his best for the prosperity of Tabriz.

The political and cultural relations with Europe and Russia during the second half of XX century affected the daily life of people a lot. Nasreddin shah Gajar's visits to Europe in 1873, 1878, 1889 led to the modernization of state and reforms implemented by government served to the elimination of backwardness of the country.

During this period Tabriz had completed material public complex that was characteristic for urban culture - streets, residences, bazaar complex, caravanserais, mosques,

pilgrimages (tombs, a convent, *tekkes* (dervish lodges) and *zawiyyas* (the holy shrine), baths, graveyards which were several hundred years old, squares, gardens, *saggakhanehs* (a public drinking-place), mint houses, *nagarakhanas* (the place where the drums are beaten at stated intervals), rich cuisine and rich culture of clothing, traditional internal and international roads, transportation system. Some public buildings operated not only in the city centre, but also in suburban villages. Tabriz was important craft and trade centre of Iran. Silk making, carpet waving, cloth production, pottery was highly developed in Tabriz. Together with urban culture, craft and trade formulated for centuries agricultural system also developed due to favourable conditions, natural water supplies and wide irrigation system. Sustainable and secure raw materials, strategic-geographic location gave stimulation for the formulation of rich and diverse material culture. But earthquakes and destructive effects of bloody wars sometimes break the intensive development.

In XIX century beside with the streets existing from medieval centuries (*Shanb-i Gazan*, *Surkhab*, *Sheshgilan*, *Ahrab*, *Leylava*, *Mahad-Mahin*, *Shotorban*, *Maralan*, *Varju*, *Damashgiyya*, *Khiyaban*, *Amirkhiz*, *Darvishlar* or *Hummatabad*, *Sanjaran*, *Charmenar* and so on) new ones (*Garabaghlar*, *Chustduzan*, *Barnava* etc.) also appeared. Thus was related with the economic development and population growth of the city from one hand and from another hand it was due to the people migrated from north at the result of the Russian-Iranian war.

During intended time period the intensification of relations between Gajar government and Europe and at the result of cultural affects West and Russian influence penetrated to the traditional construction culture, so new European stylish residences appeared. Among them were the houses of doctor *Ganjayizada*, *Salmasi*, *Niknam*, *Behnam*, *Haji Seykh*, *Alavi*, *Gadaki*, *Amir Nizam Gerusi*, *Kalantar*, *Socujbulaghi*, *Sharbatoglu*, *Heydarzada*, *Mirza Mehdi khan Farrashbashi*, *Sharbatzadegan*, *Haji Muhammad agha Habashi*,

Mirza Mohammad Huseyn Mujtahid, *Mirza Hasan Vayez*, *Nikdel*, doctor *Farzam*, *Haji Safar Asar*, *Tajirbashi*, *Soltan Gerayı's* and other's which was built and designed in western style. The middle class of the city lived in one or two storey houses and preferred oriental decorative elements inside house. The main construction material for houses in the city was burnt brick.

As Tabriz located on the Silk Road the bazaar complex which combined production and sale was formed here since early middle ages and became one of the biggest trade centres in the East. Bazaar considered not only place for craft and trade, but also place with public, political and religious significance. Bazaars were specialized for the goods sold there and most of them called by the name of the goods. For instance, *Abachi* (a cloak-maker) Bazaar, *Gandchilar* (sugar maker) Bazaar, *Pambigchi* (cotton maker) Bazaar, *Parchasatanlar* (cloth seller) Bazaar, *Duzchu* (salt) Bazaar and so on. Sometimes they were called for the honour of its founder (*Haji Alakbar palace*, *Amir Bazaar*, *Muzaffariyya shop* and so on), and sometimes showed the identity of the people who use from them (Georgian *timcha*). Some bazaars were famous for the name of professions working in bazaars (*Nejjarlар* (carpenter) Bazaar, *Borkcu* (hat maker) bazaar, *Misgar* (copper maker) bazaar, *Sorraclar* (saddle-maker) bazaar, *Bashmagchi* (shoe maker) bazaar and so on). The magnificent Tabriz Bazaar Complex which consists of *Gaysariye* (main passage of bazaar), *charsug* (intersection of two perpendicular rastas), *rasta* (a double row of shops aligned along roofed linear path), *timcha* (a small caravanserai), shops, cells, *forushgah* (trading centre), palace or caravanserai, workshops, *dalan* (covered alley that connects two rastas), madrasah, mosque, bath, *saggakhanehs*, and etc. was reconstructed during Gajars period and operates till present days. Tabriz Bazaar Complex was inscribed as a *World Heritage Site* by *UNESCO* from 2010.

The existence of 200 caravanserais is the main indicator that proves the Tabriz's commercial importance at that time.

Caravanserais were built both in city centres and on the trade roads. Caravanserais designed in a rectangular shape had an inner yard, cells where guests could overnight; warehouse to store the goods, stable for animals and some other places. The caravanserais were constructed in an equal distance throughout the country in order the camel caravans could rest at night after one day journey. Most of the caravanserais called by their owner's name, some were allocated with the professions staying in it. *Mashadi Mohammad*, *Haji Mirza Mohammad Amin*, *Mirza Rza*, *Mashadi Jafar*, *Haji Huseyn*, *Haji Khalil*, *Haji Mahammad Jafar*, *Molla Mahammad dayi*, *Karbalyi Allahverdi*, *Mirza Ibrahim*, *Hasan caravanserai*, *Kishmishchilar* (*raisin seller*), *Aghachji* (*wood maker*) and etc. caravanserais were functioning at that time. During the Gajar era some new caravanserais were constructed on trade roads. For instance, *Arpaderaz* on Tabriz-Ahar trade road, South Ajabshir and Khoranak on Tabriz-Maragha trade road, *Chaparkhana* on Tabriz-Ordubad trade way and so on.

The mosques playing great role in the society formation process, as well as pilgrimages (tombs, a convent, ribats, *zawiyyas*, *tekkes* and so on) called people for unity and were considered education and training centre, social-ideological, social-economic centre and always had a right not to pay taxes. Mosques — "The House of God" were always open for everyone and were invincible for foreigners. Sometimes mosques served for strengthening the government power and sometimes supported people who were against government. During the national movement at Gajars reign sometimes rebels came to mosques and stay there and it gave them right of immunity. According to maps of Dar-us-Saltanat there were 215 mosques at XIX and at the beginning of XX century. Some of them (*Jame mosque*, *Alishah mosque*, *Blue mosque*, *King Hasan*, *Sahib-ul Amr*, *Sadigiyaya* and etc.) were built in middle ages and others (*Khazina*, *Haji Safarali*, *Haji Kazim*, *Imam Juma*, *Shahidi*, *Zemestani* and so on) began functioning at intended time period.

Baths having significant role in urban culture consisted of different parts like hashti (entrance), corridor, sarbina (where people dressed and undressed), hothouse and so on. Baths which have health, beauty and healing features earned sufficient money and donated some of this money for charity work. Several professions like jamdar (storing clothes), moshtumalchi (massager), barber, hajamatchi (a copper), udumchu (a person engaged in drawing prayers, talismans), zanusta (a bride-dresser), a rubber (scrubbing with a rough mitt), mashshata (a comber), abdar (responsible for cleaning) and others worked in bath and even some family ceremonies took place here. Gazi, Agha Mir Fatali, Seyyid, Nagaraskana, Sarbazkhana, Khan, Mat galasan, Shahzada, Nobar, Salchilar, Garmab, Baylarbayi, Akhuni, Ahrab, Kalantar, Leylabad, Davachi and 70 other baths operated during this period.

The squares witnessed the turbulent history of the city were made fenceless, in a very regular and scattered way. They had public, commercial, religious, political, military and entertaining features. Squares as a symbol of democracy were open and large places where people come together. During the Gajars period there were a lot of squares such as, Sahibulamr, Haji Baghir, Haji Haydar, Vijuya, Chopur, Takhtasatanlar, Yeddi kechel, Angac, Atsatlanlar, Saman, Sabzi, Gurd, Goyun, Chovga and others. Each of the squares had its own mission like political, sport, trade and so on. Important state events took place in public squares and people sold their goods in trading squares. There were such kind of squares where sport events, some tournaments, wolf, bull, dog and cook fighting, acrobat, juggler and conjurer's performances, different shows took place and these squares were crowded during national holidays. The fighting of different animals in open air proves the existence of circus shows in Azerbaijan during middle ages.

During the middle ages there were gardens established by ruling dynasty. They were in rectangular shape and were separated into four parts by open water channels and this was hint to four elements of life (water, earth,

air, fire). Like in the paradise gardens shown in Holy Koran different fruit and decorative trees watered by underground water-supply were planted, mansions and terraces were erected in Tabriz gardens. Some of the gardens — El-Goli, Shimalabad, Sahibabad, Safa, Ark, Amir, Baba, Sumuklu, Gulustan, Dash-gapi and others were established during Ilkanate, Agh-goyunlu, Safavid period and most of them in Gajar era. At first they were property of ruling family and later they became public parks.

From the ancient times along with natural water supply artificial water supplies also existed and people used from them for different purposes. Water distribution was carried out by law very accurately and this law called by people "akhar-bakhar". Strategically important water wells in Azerbaijan were mostly in Tabriz. The group of well diggers specialized in all families migrated to neighbouring countries for work. During this period people of Tabriz used water of different wells like Zubeyda, Shah Chalabi, Khaca Alibay, Hohmabad, Khamad, Allahverdi, Gorchubashi, Akbarabad, Pahlavan, Haybat, Haji Movsun, Huseyniyya, Haji Mirza Baghir, Haji Saleh, Sarraj, Mahammadiyya, Garasu, Boyuk Soltan and Kichik Soltan. During the XIX century the culture of artificial water supply continued. The water of rivers, springs and wells were also used.

As Tabriz located on the Silk Road important roads passed from its territory. Due to geographical conditions the main internal and international roads were overland route. Pedestrian, horse roads and railways formed overland route. Caravan routes were established from ancient times, but the railroads were newly constructed by the sponsorship of foreign companies. The main transportation type was coaches and it had different types like "doroshke", "dilijan", "kalyaska" and so on. Some of aristocratic ladies still used palanquin. At the beginning of XX the type of tram called by people "gonga" widespread throughout the city. During this time population of Tabriz were very excited because telephone was brought to the city

and the city was lighted by electricity.

Like other dynasties Gajar dynasty also created their own dress style. First changes were in headgears which considered a governmental attribute. Instead of nadiri hats worn in Afshar era Gajars wore qachari hats. At the beginning of XIX century there was move back to wears in Zands and khânates period, but later in 70s as in other aspects of material culture there were changes in this area too. European shift was obvious in clothing. After his visits to Europe Nasreddin shah tried to use the dress style that was used in Europe. Later these costumes become popular among ordinary people and thus led changes in dress culture. The long skirts of women were replaced by short petticoats, men's aba replaced by sardari. It was first time that common uniform for army was used. Together with dresses, official orders ("Shir-khurshud" in five levels) were adapted to the form of French order "The Legion of Honour". Generally, after the reforms comfortable dresses were preferred. Like in dress style in decoration European influence was obvious.

Meals that were more conservative had local features for region. People of the region took some meals and candies called by the name of city (Tabriz kophta (chop), Tabriz büryan, Tabriz plov, Tabriz pakhlava, Tabriz crackers, nughah of Tabriz, sucker of Tabriz and others) from Tabriz cuisine. But some foreign foods also were used by local people. For instance, some new vegetables like potato, tomato and etc. began cultivating. Tea became more common during this period. Tabriz cuisine accepted some oriental elements as well, but local features were preserved.

Researches show that there are common features between material cultures of Azerbaijan Republic and Iranian Azerbaijan, but there are some differences, as well. These differences are related with the separation of the region by two empires according to Turkmenchay treaty and afterwards their development went on separately within two different empires.

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ГОРОДА ТЕБРИЗА (историко-этнографическое исследование)

Данный труд, посвящен исследованию Тебриза. На примере этого города, население которого, в основном, составляют азербайджанцы, впервые этнографически исследована городская культура Азербайджана.

Природно-географические условия Тебриза, материальная и духовная культура с ценности Ислама, экономика (ремесла, занятия населения, сельское хозяйство), социальное положение и другие сопутствующие факторы тесно взаимосвязаны. На основании исторических источников и полевых этнографических материалов исследована материальная культура Тебриза в период правления династии Каджаров.

В XVIII в. южные этнические территории азербайджанцев, разделенные на отдельные ханства, после русско-иранских войн остались в составе Ирана. Эта территория под названием «Азербайджанская провинция», во времена Каджаров была подчинена единому государственному управлению, однако, сохранив самобытность, следовала общеимперским традициям. Престолонаследник Аббас Мирза, устранив разрушительные последствия войн и землетрясений, проводил в Тебризе строительные работы, ремонт базарных комплексов, строил новые караван-сараи, мечети и медресе, бани, закладывал сады и парки, открывал типографии и ремесленные мастерские, укрепляя армию. Все его действия были направлены на процветание города.

Во второй половине XIX в., усилившиеся социально-политические и торговые связи с Европой и Россией оказали влияние и на традиционный быт народа. Путешествия Насреддин шаха Каджара в Россию и Европу в 1873, 1878 и в 1889 годы содействовали модернизации страны, проведенные же им разносторонние

реформы служили устраниению отсталости в общественном быту. На этом этапе в Тебризе сложилась характерная городская культура с общественными комплексами — кварталами, площадями, дворцами, базарными комплексами, караван-сарайами, мечетями, святыми (турбе, ханагах, текие, завие), банями, садами, насчитывающими несколько столетий кладбищами. В общественные комплексы города входили также сегахана (небольшое хранилище воды для общего пользования, иногда в виде часовни с изображениями шиитских святых), зерхана (монетный двор), нагарахана (специальные помещения для барабанщиков) и др.

Материальная культура Тебриза выделяется разнообразной традиционной пищей, богатой национальной одеждой. Городу были присущи, исторически сложившиеся, внутригородские и международные дороги, своя система транспорта и пр. Общественные постройки преобладали в центре города, однако, имелись и в окрестных селах. Тебриз был важным ремесленным и торговым центром. Здесь были развиты такие виды ремесел, как шелководство, ковроделие, ткачество, гончарство.

Наряду с исторически сложившейся городской культурой, ремеслами и торговлей, благодаря благоприятным природным условиям, водным источникам и разветвленной системе искусственного орошения, здесь имелись все необходимые условия для развития земледелия. Богатая сырьевая база, наличие стабильности, географическое и стратегическое положение стимулировали развитие разнообразных отраслей материальной культуры. Однако, землетрясения и разрушительные войны часто приводили к спаду экономики.

В XIX в. в Тебризе наряду, со сложившимися в средние века, кварталами (Шенб-и Казан, Сурхаб, Шешилан, Эхраб, Лейлава, Махад-Мехин, Шоторбан, Маралан, Верджу, Демешгия, Хиябан, Эмирхиз, Дервишлар или Хумматабад, Санджаран,

Чарменар и др.) были заложены и новые (Гарабаглар, Чустдузан, Барнава и др.). Это, с одной стороны, было связано с развитием экономики города, с естественным ростом населения, с другой стороны с притоком переселенцев на юг, в Тебриз вследствие русско-иранских войн.

В исследуемый период государство Каджаров поддерживало тесные культурно-экономические связи с Европой, в результате чего в Тебризе, наряду со строительством народных жилищ с использованием традиционного строительного материала, возводились и европеизированные дворцы и здания. Среди выстроенных по западному образцу выделяются дома: Доктора Гянджавизаде, Селмаси, Никнама, Бехнама, Гаджи Шейха, Элеви, Гадаки, Эмир Низама Гарруси, Калантара, Сювиджбулаги, Шербетоглы, Гейдарзаде, Мирза Мехти хана Феррашибаши, Шербетзадеган, Гаджи Мухаммед ага Хабеши, Мирза Мухаммед Гусейна Муджтахида, Мирза Гасана Ваеза, Никдела, Гаджи Сафара Аскера, Таджирбаши, Солтана Герая и др.

Среднеистатистическая часть населения города жила в одно или двухэтажных домах, во внутреннем убранстве которых сохранялись восточные элементы интерьера. Основным строительным материалом при возведении жилища служил обожженный кирпич.

Вследствие того, что через территорию Тебриза проходил Великий Шелковый путь, здесь еще в ранние средние века сформировались базарные комплексы, выполняющие функции производства и сбыта товаров, что содействовало превращению города в один из крупных торговых центров Востока. Базары считались торговыми и ремесленными центрами, неся также общественные, социально-политические и духовно-религиозные функции. Базары в тот период специализировались по реализации определенных товаров и, в основном, носили названия сбывающей ими продукции: Абаджи базар (базар по сбыту мужской верхней одежды),

Гандчилар базары (базар по сбыту сахара), Памбыгын базар (базар по сбыту хлопка), Парчасатланлар базары (базар по сбыту тканей), Дузчу базары (базар по сбыту соли) и др.

Иногда базары носили имена их строителей: Гаджи Алекпер сарайи, Музаффария тимчеси и др. или их арендаторов (Рынок грузинов и др.). Некоторые базары были известны ремесленными мастерскими: Наджарлар базары (базар плотников), Бекчу базар (базар шапочников), Мискарлар базары (базар медников), Сарраджлар базары (базар шорников), Башмагчи базары (базар башмачников) и др. Тебризский базар состоял из торгового центра Гейсерия (торговый ряд большого базара), чарсу (площадка на перекрестке торговых рядов на базаре), расти (длинный, крытый однорядный базар), тимча (часть крытого базара с несколькими лавками), магазин, худжра (комната-конторка купца, чаще, при караван-сарае), а также из сараев или караван-сараев, мастерских, тупиков, медресе, мечетей, бани, сегахана, цирюлен и др. Вновь отстроенные в период правления Каджаров, базар функционирует и ныне. В 2010 году Тебризский базар был включен в список «Мирового наследия» ЮНЕСКО.

Наличие в исследуемый период 200 караван-сараев является показателем развитой торговой системы города. Они строились как внутри города, так и на магистральных дорогах. Четырехугольного плана караван-сараи имели внутренние дворики, комнаты для пребывания путников, амбары для хранения товаров, помещение для животных и пр.

Караван-сараи в стране строились на равных расстояниях друг от друга и были рассчитаны, к примеру, на расстояние, которое проходил верблюжий караван за ночь. Большая часть караван-сараев была известна по имени хозяина, некоторые отражали в своем названии его профессию. В исследуемый период функционировали караван-сараи Мешхеди Магомед, Гаджи

Мирза Магомед Эмин, Мирза Рза, Мешхеди Джабар, Гаджи Гусейн, Гаджи Халил, Гаджи Магомед Джабар, Молла Магомед дайы, Кербелаи Аллахверди, Мирза Ибрагим, Караван-сарай Гасана, Киишичиликер, Агаджи и др.

В период правления Каджаров на магистральном пути Тебриз-Ахар функционировал караван-сарай Арпадераз, на магистрали же Тебриз-Марага Южный Аджабиш, Хоранек, а на магистрали Тебриз-Орудбад Чапархана и другие караван-сараи.

Центральными духовного формирования были мечети, а также места поклонения, святыни (ханагах, турбе, рибат, завия, текие и др.), которые призывали народ к единству, считались очагами образования, воспитания и, таким образом, были политico-идеологическими, социально-экономическими центрами. Они во все времена были освобождены от выплаты податей и налогов. Будучи Домом Аллаха (Allahın evi), мечети открывали двери каждому входящему, ищущему убежища, являлись неприступной защитой страждущим. Мечети призывали как к укреплению власти, так и являлись укрытием для восставших против гнета. В исследуемый период во время ряда народных восстаний, укрывшиеся в мечетях участники восстаний пользовались правом неприкосновенности — «бесте отурмак». Согласно карте Даруссалтаната (Тебриза) 1880 года в Тебризе действовали 215 мечетей. Некоторые из них (Джаме мечеть, мечеть Алишаха, Голубая мечеть, мечеть Гасан Падишаха, мечеть Сахибулемр, мечеть Садигия и др.) были основаны в средние века, но основная часть мечетей — Хазина, Гаджи Сафарали, Гаджи Керим, Имам Джума, Шахиди, Земестани и другие были построены в исследуемый период.

Среди характерных для городского благоустройства построек особое место занимали общественные бани, которые состояли из различных секций — хешти (коридор или площадка перед входной дверью), дахлиз (коридор), сярбина

(раздевалка при бане, предбанник), *истихана* (парная) и др. Бани, обладающие оздоровительными и лечебными функциями, способствующие красоте и чистоте тела, имели значительный бюджет, а некоторые из бань были отведены под религиозные церемонии. В банях трудился целый ряд служащих – *занеста* (главный банщик), *джамадар* (гардеробщик), *фитечи*, *кисакеш* (банщик), *хаджаметчи* (цирюльник), *удумчи* (человек, занимающийся составлением заговоров, заклинаний, молитв и т.п., которые используются как талисман, амулет), *абдар* (носильщик воды), *мешшата* (женщина, занимающаяся причесыванием, одеванием и т.п. женщин), *кюллюкчу*, *богчадар* (носильщики банных узелков), *массажисты* и другие. Здесь проводились обряды, связанные с семейным бытом, с верованиями и гаданием. В тот период в городе действовали до 70 бань, среди которых следует отметить бани, известные по именам — Гази, Ага Мир Фаталы, Сеид, Нагарахана, Сарбазхана, Хан, Матгаласан, Шахзаде, Нобар, Шалчылар, Гярмаб, Бейлярбейи, Ахуни, Эхраб, Калантар, Лейлабад, Девечилер и др.

Городские площади (майданы) были свидетелями многих исторических событий. Они строились и согласно плану и вне его, не имели каких-либо ограждений и носили общественные, торговые, религиозные, социальные, военные, а также увеселительные функции.

Майданы, как реликты истории, имели примитивную форму демократии, были местом скопления народа. В исследуемый период существовали майданы: *Сахибулехир*, *Гаджи Багир*, *Гаджи Гейдар*, *Виджуя*, *Чопур*, *Тахтасатанлар*, *Едди кечал*, *Энгядж*, *Атсатанлар*, *Саман*, *Себзи*, *Гурд*, *Гоюн*, *Човган* и др.

Существовали майданы, где проводились торговля, официальные мероприятия, спортивные состязания. Каждый из этих майданов использовался по определенному назначению. На официальных площадях проводились

мероприятия государственного значения, на торговых происходила оживленная торговля. На майдане, где проводились увеселения и народные игры — состязания волков и быков, поединок собак, петушиные бои, выступление акробатов, шутов, игры в жмурки, народные спектакли, было особенное оживление во время народных праздников. Проведение на майданах состязания животных свидетельствует о том, что еще в средние века в Азербайджане существовали цирковые представления под открытым небом.

Сады в Тебризе были заложены правителями еще в средние века. Квадратного плана сады были разделены водными каналами на четыре части, согласно четырем природным стихиям (вода, воздух, земля, огонь). В Священном Коране сад назван райским уголком. В садах Тебриза водой кягизов орошались различные фруктовые и декоративные деревья, имелись беседки и навесы (кюлафиренги). Некоторые из исторических садов Тебриза, такие как Эл гелү, Шималабад, Сахибабад, Сафа, Эрк, Эмир, Баба, Сююмюклю, Гюлистан, Дашибапылы и др. были заложены во времена Ильханидов, Аггоюнлу, Сефевидов, а многие из садов — в период правления династии Каджаров. Изначально эти сады принадлежали правителям, позднее были отданы в пользование народу.

С древних времен на территории Тебриза были природные источники воды, искусственные водохранилища, которыми население пользовалось для удовлетворения хозяйственных нужд. Система водораспределения, известная в народе как «ахар-бахар», четко действовала согласно принятым законам. В Азербайджане наибольшее число кягизов, будучи объектами стратегического значения, насчитывались в городе Тебризе. Известные династии мастера по ритью колодцев и кягизов (кенканы) артелями работали и в сопредельных странах. В исследуемый

период в распоряжении населения города были следующие кягизы: Зибейда, Шах Челеби, Хаджи Алибек, Хокмабад, Хамад, Аллахверди, Горчубашы, Акперабад, Пахлеван, Хейват, Гаджи Мовсун, Гусейния, Гаджи Мирза Багыр, Гаджи Салех, Саррадж, Мухаммедия, Гарасу, Беюк Солтан и Кичик Солтан и др. Кягизная культура здесь была сформирована на протяжении веков и в XIX веке не потеряла своего значения.

В связи с расположением Тебриза на Великом Шелковом пути, отсюда проходили многие транзитные дороги. Согласно географическим условиям внутригородские, внутригосударственные и международные маршруты были сухопутными. Сухопутные дороги были пешеходными, для верхового передвижения на лошадях, а также железнодорожные пути. Если караванные пути существовали исторически, то железные дороги были проложены впоследствии иностранными компаниями. Основными транспортными средствами в исследуемый период были «дорожка», «дилижанс», «коляска», женщины знатного рода пользовались каретами «каджава», «тахты-реван». Трамвай, известный в народе как «конка», в XIX веке получил в городе широкое распространение. В тот период в город проведены телеграф, электричество, встреченные населением с большим одобрением.

Каждая династия, в том числе и Каджары, создавали присущие им образцы одежды. Считающиеся атрибутом власти, в первую очередь были изменены папахи. Так, присущая предыдущей династии Афшаров папаха «надири» была заменена папахой «каджари». В XIX веке наблюдался возврат к моде периода династии Зендов и ханств, но наряду с этим к 70-м годам в материальной культуре, в том числе и в одежде, наблюдались значительные нововведения. Влияние европейской моды сказалось более всего на местной одежде. Увиденные во время посещения западных стран Насреддин шахом модные одежды, были привнесены им в одежду женщин

своего гарема. Впоследствии европейская мода коснулась и других слоев населения, привнеся значительные изменения в традиционную одежду. Так, женская одежда с длинным подолом была заменена на короткий — «шельтэ», у мужчин же «габа» (архалык с длинным подолом) был заменен на одежду «сардари». Как и в одежде, в украшениях также наблюдалось влияние западной моды.

Впервые для армии была введена единая воинская форма, новое нагрудное отличие (орден пятой степени «Шир-хуршид»), напоминающее по форме французский орден «Легион донор». После реформ предпочтение отдавалось более удобной военной форме.

Традиционная пища, будучи более консервативной, имела локальные особенности. В Азербайджане были известны многие тебризские блюда и сладости: тебризская кюфта, тебризская беріан, тебризский аш (суп), тебризская пахлава, тебризское курабье, тебризская нугай и др. Естественно, в рацион питания местного населения были привнесены и некоторые виды блюд извне. Следует отметить, что в исследуемый период в Тебриз стали завозить такие виды огородных культур как картофель, томаты. Чай как горячий напиток получил распространения среди всех слоев населения. Однако, тебризская кухня, приняв некоторые элементы восточной и западной кухни, сохранила локальные особенности.

Проведенные исследования, показывают, что многие элементы материальной культуры Азербайджанской Республики и Иранского Азербайджана имеют общие корни, однако, наряду с этим существуют и локальные отличия. Многие из этих отличий сформировались после Туркменчайского договора, по условиям которого эти области остались в составе двух разных государств.

زمینی و گوجه فرنگی و سایرہ) گسترش می یافت، استفاده از چای در میان توده رواج می یافت. غذاهای تبریز همراه با حفظ ویژگیهای محلی خویش، برخی از عناصر طعامهای غرب را نیز اخذ می کرد.

پژوهشها نشان میدهد که، جهاد مشترک در میان نمونه های فرهنگ مادی آذربایجان جنوبی و شمالی قابل ملاحظه بوده است. ولی همراه با این، تفاوت های محلی در بین مناطق نیز موجود می باشد. این تفاوت ها در رابطه با حاکمیت دو امپراطوری مختلف بر آنها بعد از قرارداد ترکمنچای ارزیابی می شود.

معروف بود، در اوایل قرن بیست در داخل شهر توسعه یافته بود. احداث خطوط تلفن و همچنین تأمین روشنایی الکتریکی شهر موجب خوشنودی اهالی تبریز گشته بود.

قاجاریان نیز همچون سلسله های دیگر بعد از روی کار آمدن، نمونه پوشاكهای خویش را ایداع نمودند.

در وله اول، کلاهها که از مشخصه های دولت بود،

تغییر یافت. بدینگونه که، قاجارها کلاههای "عجری"

خویش را جایگزین کلاهای تاری افسارها کردند.

علیرغم اینکه در اوایل قرن نوزدهم بازگشت به سبک

لباسهای خوانین و زنده مشاهده می شود، در سالهای هفتاد همین قرن، همراه با دیگر زمینه ها و جهت های

فرهنگ مادی، در سبک لباسها نیز تغییرات جدی بوقوع

می پیوندد. تائیر سبک پوشак اروپایی در این زمینه مشاهده گردید. بعد از سفرهای ناصر الدین شاه به غرب

و تطبیق لباسهای غربی در حرمسراش، سبک پوشاك

غربی در میان توده مردم نیز گسترش یافت و موجب

وقوع تغییرات جدی در این زمینه شد. شلیته های کوتاه

جای دامنهای بلند قبلی زنان را گرفت، سرداری نیز

جایگزین قبای مردان گردید. برای اولین بار بود که فرم واحد ارتشمی مورد استفاده قرار می گرفت. غیر از این،

مدالها و نشانهای سینه (تیغ خورشید) دارای پنج درجه) نیز تغییر یافته و متناسب با "الژیون دور" فرانسه

گردید. به طور کلی بعد از اصلاحات به لباسهای راحت ارجحیت داده شد. همچون پوشاك در آرایش و تزئین نیز

میل به سبک غربی مشاهده می شد.

غذاهای کنسروی و یا سنتی دارای ویژگیهای محلی در منطقه بودند. اهالی منطقه بسیاری از غذاها و

تفابیها را که با نام شهر معروف بود (کوکه تبریزی،

تبریزی بریان، آش تبریز، لوزینه تبریز، قرابیه تبریز،

نوقای تبریز و سایرہ) دقیقاً از خوردنی های تبریز می شناختند. ولی در این دوره بعضی از غذاهای خارجی

نیز به برنامه غذائی مردم اضافه میشد. به عنوان مثال

کاشت بعضی از محصولات جالبی از جمله (سبب

زمان ایلخانیان، آق قویونلوها، صفویهای، بیماری از آنان نیز در زمان قاجارها احداث شده بود. این باعهای در اوایل املاک خصوصی حکمرانان بوده، ولی بعد از آنها به استفاده عمومی مردم داده شده اند.

در اراضی که تبریز در آن واقع است، از ایام قلم علاوه بر منابع آب طبیعی، ذخایر مصنوعی آب نیز موجود بوده و مردم از آنها استفاده نموده اند. قانون تقسیم آب که در میان مردم به "آخر باختر" معروف بود، بطرز بسیار دقیقی تنظیم گردیده بود. کهربیز ها که دارای اهمیت استراتژیکی بودند، در تبریز بیشتر از دیگر شهرهای آذربایجان موجود بود. دسته های مشهور کنکانها که در این زمینه مخصوص بودند، برای کاربه کشورهای همسایه می رفتند. در این دوره کهربیز های معروف، از جمله، زربیده، شاه چلبی، خواجه علی بیگ، حکم آباد، خامد، آلهه وردی، قورچویاشی، اکبرآباد، پهلوان، هیبت، حاجی محسن، حسینیه، حاجی میرزا باقر، حاجی صالح، سراج، محمدیه، قاراسو و سایرہ مورد استفاده اهالی شهر تبریز بود. فرهنگ کهربیز در منطقه مورد ذکر طی قرون متواتی شکل گرفته و در قرن نوزدهم نیز اهمیت را حفظ کرده بود. غیر از این، از آب رودخانه ها، چشمه ها و چاهها نیز استفاده می گردد.

به خاطر واقع بودن شهر تبریز در مسیر جاده ابریشم، شاهراه های مهم بین المللی از این منطقه می گذشت. به خاطر شرایط جغرافیایی راههای اساسی داخل شهری، بین شهری و بین المللی راههای زمینی بود. راههای زمینی شامل پیاده، سواری و راه اهن میشد. راههای کاروان رو طی تاریخ شکل گرفته بودند. ولی راه آهن توسط شرکتهای خارجی احداث می گردید. گونه های مختلف وسیله نقلیه آن دوره، فایتون، عبارت از "درشکه"، "دلیجان"، "کالسکه" و سایرہ بود. غیر از این، خانه های اشراف از کجاوه، بعضی هم از تخت روان استفاده می نمودند. تراموای که در میان مردم به "لونچه" نامیده شد.

شالچیلار، گرماب، بیگلر بیگی، آخونی، کلانتر، لیل آباد،
له وچی و ۷۰ حمام دیگر مورد استفاده اهالی شهر قرار
داشت.

میدانین شهر که شاهد تاریخ پر کشمکش تبریز
بوده اند، بدون حصار، بطور منظم و پراکنده بنا شده، و
دارای ویژگی اجتماعی، سیاسی، تجاری، دینی، نظامی،
تفریحی بودند. میدانها بعنوان پاتوق ساده دموکراسی،
مکان باز و وسیعی برای تجمع مردم بودند. در دوره ای
که مورد مطالعه قرار داده ایم میدانی چون صاحب
الامر، حاجی باقر، حاجی حیدر، وجویه، چوبور،
تاختسان‌الاalar، ینددی کنچل، انگ، آت ساتانلار، سامان،
سیزی، قورد، قویون، چوگان و سایرها فعالیت می نمودند.
میدان‌تجاری، ورزشی و دولتی هر کدام دارای منحصر
های منحصر به خود را دارا بودند. در میدانهای دولتی
تدابیر مهم و رسمی دولتی برگزار میگردید. میدانهای
تجاری به فعالیتهای اقتصادی و تجاری مشغول بودند.
میدانی که در آنها بازیها و تفریحات متناول - مسابقه
گرگ، گاو نز، مسابقه چنگ سگ، خروس، شعبد پازی،
بند بازی، نمایشیهای سنتی مردمی - و سایرها اجرا
میگردید، بویژه بیش از دیگر میدانین شلوغ تر و
پرازدحام تر بودند. مسابقه حیوانات در فضای باز ثابت
میکند که در قرون وسطی نمایشیهای سیرک در
آذربایجان وجود داشته است.

در قرون وسطی تبریز دارای باغات احداث شده
از طرف حکمرانان بود. آنها دارای طرح چهارگوش
بودند، که توسط کالالهای آب روباز به چهار قسم تقسیم
شده بودند. این، به چهار عنصر اصلی مادی (آب و آتش
و باد و خاک) اشاره می نمود. در قرآن کریم اشاره شده
است که در باغهای پهشت درختان میوه و تزیینی کاشته
شده اند، که با آبهای زیرزمینی و کهربای آبیاری می شوند.
غرفه و کلاه فرنگیها بنا می گردیدند. ائل گولو، شمال
آباد، صاحب آباد، صفا، ارک، امیر، بابا، سوموکلو،
گلستان، داش قاپلی و برخی دیگر از باغهای تاریخی در

چاپارخانه و سایر کاروانسراهات تاسیس و به استفاده اهالی
داده شده بود.

مسجد، زیارتگاهها (خانقاہ، تربه، رباط، زاویه،
تکیه و سایرها)، در منشکل نمودن مردم تائیر بسزائی
داشته، مردم را به همیستگی و اتحاد فرخوانده، همچنین
مراکز تعلیم و تربیت، مرکز سیاسی - ایندولوزی،
اجتماعی- اقتصادی به حساب آمده و از مالیات مصون
بودند. خانه خدا که همیشه در هایش به روی همگان باز
بود، در مبارزه مردم بر علیه بیگانگان سنگر
تسخیر ناپذیری شمرده می شد. مساجد بعضا برای تحکیم
پایه حکومت تلاش نموده، برخی اوقات نیز نقش دفاع از
مخالفان حکومت را بازی میکرد. در دوره مورد پژوهش
برخی از معارضان جنبش مردمی با تھصن در مساجد
حق مصونیت می گرفتند. بر اساس نقشه دارالسلطنه
میتوان گفت که در اوخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم
حدود ۲۱۵ مسجد فعالیت می نمود. بعضی از آنان (جامع
مسجدی، علیشاه مسجدی، گوی مسجد، مسجد حسن
پادشاه، مسجد صاحب الامر، مسجد صادقیه و سایرها) در
قرن وسطی بنادرگردیده، ولی اکثریت آنها (خزینه، حاجی
صفر علی، حاجی کاظم، امام جمعه، شهیدی، زمستانی،
و سایرها) در دوره مورد اشاره ساخته شده اند.

حمامها که در ساختمانهای فرهنگ شهری از
جایگاه ویژه ای برخوردارند منشکل از قسمتهای
مختلف، از جمله، هشتی، دهیز، سریبنه و غیره می
باشند. حمامها که ویژگی تدرستی، زیبایی، تمیزی و
درمانی دارند، دارای بودجه داخلی و امکانات مالی کافی
بودند. در اینجا افرادی در مشاغل نظیر جامه دار، کیسه
کش، حمام، مشتمالچی، سلمانی، بغضه دار، مشاطه،
آبدار و سایرها فعالیت می نمودند. در عین حال، در
حمامها در رابطه با مسائل معمول خانوادگی و عاید و
آداب متناول مردم مراسم برگزار می گردید. در این
دوره در شهر تبریز قاضی، آقا میرفتخانی، سید، نقاره
خانه، سربازخانه، خان، مات قالاسان، شاهزاده، نوبر،
همچنین در مسیر جاده تبریز- اردبیل کاروانسرا

و سایرها) شناخته می شدند. برخی از بازارها بر اساس
حرفه و مشاغل رایج در آن، از جمله (نجارلار بازاری،
بازار نجارها)، بورکچو بازار (بازار کلاهدوزان)،
مسکلر بازاری (بازار مسکلرها)، سراج لاز بازاری
(بازار سراجان)، باشمماچی بازاری (بازار کفش دوزان)
و سایرها نامیده می شدند.

بازار عظیم تبریز که منشکل از قبصه،
چارسو، راستا، تیمه، دکان، حجره، فروشگاه، سرای،
کاروانسرا، کارگاه، دالان، مدرسه، مسجد، حمام،
ساقاخانه، زورخانه میباشد، در دوره قاجاریه دوباره انشا
گردیده و هم اکنون نیز فعالیت میکند. بازار تبریز از سال
۲۰۱۰ در لیست "میراث جهانی" سازمان یونسکو ثبت
شده است.

وجود حدود دویست کاروانسرا در این دوره یکی
از نمونه های اهمیت تجاری شهر تبریز می باشد. آنان
هم در داخل شهر و هم در مسیر شاهراه های خارج از
شهر بنا می گردیدند. کاروانسراهای دارای طرح
چهارگوشه دارای حیاط داخلی، حجره های متعدد برای
استراحت مسافران، اتبار های بزرگ برای نگهداری
کالاهای طولیه ها برای نگهداری حیوانات و سایر قسمتها
بودند. کاروانسراها به فاصله های مساوی در سطح
کشور انشاء گردیده و با در نظر گرفتن راهنمایی
روزانه کاروان شتر برای اتراع آنان ساخته می شدند.
اکثریت کاروانسراها با نام صاحبانشان و برخی نیز بر
اساس تعلق شغلی شان نامیده می شدند. بعنوان مثال،
مشهدی محمد، حاجی میرزا محمدامین، میرزا رضا،
مشهدی جعفر، حاجی حسین، حاجی خلیل، حاجی
محمدجعفر، ملا محمد دایی، کربلای الله وردی، میرزا
ابراهیم، حسن کاروانسرا، کشمیش چیلر، آغاچی و
سایرها فعالیت میکردند. در دوره قاجاریه در مسیر جاده
تبریز- اهر کاروانسراهای آرپادراز، در مسیر جاده تبریز-
مراغه کاروانسراهای جنوبی عجب شیرو خورانک
همچنین در مسیر جاده تبریز- اردبیل کاروانسرا

رابطه با کوچ اهالی از مناطق شمالی به جنوب در اثر
جنگ ایران و روس بود.

در دوره مذکور در اثر تداوم ارتباطات میان
سلسله قاجار و اروپا و تأثیرات فرهنگی، عناصر و
فرهنگ مسکن سازی غرب و روسیه به فرهنگ متدالوں
مسکن سازی سنتی مردم نفوذ نموده و در نتیجه عمارت
و مسکن سبک اروپایی به وجود می آمد. از آنجمله
میتوان به خانه های نکتر گنجی زاده، سلاماسی، نیکنام،
بهنام، حاجی شیخ، علوی، قنکی، امیر نظام گروسی،
کلانتر، ساووجبلاغی، شربت او غلو، حیدر زاده، میرزا
مهديخان فراشبashi، شربت زادگان، حاجی محمد آقا
حسنی، میرزا محمد حسین مجتبه، میرزا حسن واعظ،
نيکدل، دکتر فرزام، حاجی صفر عسگر، تاجر یاشی،
سلطان گرایی اشاره نمود، که به سبک اروپایی و با
استفاده از اصول معماری مدرن ساخته شده اند. اهالی
طبقه متوسط شهری در خانه های یک و دو طبقه زندگی
نموده و در داخل منازل به عناصر تزئینی شرقی اولویت
می دادند. مصالح ساخته ای اصلی خانه های شهری را
آجر پخته تشکیل می نمود.

به خاطر واقع بودن شهر تبریز در مسیر جاده
ابریشم در اینجا از اوایل قرون وسطی مجموعه بازار که
تولید و عرضه را در خود جمع می نمود، شکل گرفته و
به مرکز تجاری بزرگ شرق تبدیل شده بود. بازار تبریز
علاوه بر مرکز تجاری و صنعتگری، مکانی دارای
ویژگی سیاسی، اجتماعی، دینی نیز شمرده می شد.
بازارها بر اساس فروش کالاهایشان و نام کالایی که
عرضه می کردند، شناخته می شدند. بعنوان مثال،
عیاچی بازار (بازار عیا فروشان)، بازار قندفروشان،
بازار پنبه فروشان، بازار پارچه فروشان، دوزچه
بازاری (بازار نمک فروشان) و سایرها با عضا با
نام اشخاص بنا کننده آن، مثلا، سرای حاجی علی اکبر،
امیر بازاری، مظفریه تیمچه سی و سایرها نامیده می
شند. بعضی نیز بنا به هویت مستاجرین (تیمچه گرجیان

۱۸۷۳، ۱۸۷۸، ۱۸۸۹ به اروپا و روسیه راه را برای
میرنیت شدن دولت هموار نموده و اصلاحات متنوع به
رفع عقب ماندگی در کشور خدمت می کرد.

در مرحله تاریخی مورد اشاره مجموعه تکمیل
شده مادی- اجتماعی مختص به فرهنگ شهری تبریز،
از جمله محلات، عمارت، مجموعه بازار،
کاروانسراها، مساجد، زیارتگاهها (تریه، خانقاہ، تکیه،
زاویه‌ها)، حمامها، قبرستانهای چند صد ساله، میدان،
باغات، سفاخانه‌ها، ضربخانه، خوراکهای متنوع،
فرهنگ غنی پوشانک، راههای سنتی داخلی و بین المللی،
سیستم حمل و نقل و سایر وجوه داشت.

بسیاری از اماكن و ساختمانهای اجتماعی علاوه
بر مرکز شهر در حومه و روستاهای اطراف نیز فعل
بودند. تبریز مرکز مهم تجارت و صنعتگری ایران بود.
در اینجا پرورش کرم ابریشم، قالیبافی، پارچه بافی،
سفالگری در سطح بالای توسعه یافته و پیشرفت کرده
بود. فرهنگ شهری شکل گرفته در طول تاریخ همراه با
صنعتگری و تجارت، شرایط مطلوب، گسترشگی منابع
آبی طبیعی و آبیاری مصنوعی زمینه را برای توسعه
فرهنگ کشاورزی مساعد می نمود.

وجود منابع مواد خام معنیز و ثابت، موقعیت
جغرافیایی و استراتژیک محركه تبع و غایی فرهنگ
مادی شهری از نظر گوناگونی بود. ولی نتایج مخرب
زلزله‌ها و جنگهای خونین موجب ایجاد فاصله ها در
زمینه توسعه مدام میگردید.

در قرن نوزدهم در تبریز علاوه بر محلات
موجود از قرون وسطی (شب غازان، سرخاب،
ششگلان، اهراب، لیلوا، مهد مهین، شتریان، مارالان،
ورجو، نمشقیه، خیابان، امیرخیز، درویشلر، همت ایاد،
سنجران، مارالان، چهار منار و سایرها)، محلات جدیدی
نیز (قراباغلار، چوستنوزان، بارناوا و سایرها) احداث
می گردید. اینها از یک طرف با توسعه اقتصادی شهر،
از یک طرف با ازدیاد طبیعی اهالی و از طرفی نیز در

فرهنگ مادی شهر تبریز (پژوهش تاریخی مردم شناسی)

اثر فوق اولین رساله در جمهوری آذربایجان در
زمینه مطالعه مردم شناسی شهر تبریز می باشد. این اثر
در سیمای شهر تبریز که اکثريت اهالی آن را
آذربایجانیان تشکیل می دهد، فرهنگ شهری آذربایجان
را مورد مطالعه قرار می دهد. تمامی زمینه های فرهنگ
تجسمی در شهر تبریز، با شرایط طبیعی و جغرافیایی،
دنيای معنوی جمعیت، ارزشهای اسلامی، توسعه
اقتصادی (تولید شغل و حرفه، کشاورزی)، همچنین
وضعیت سیاسی موجود و دیگر عناصر مشوق متناسب
می باشد. در این اثر تاریخ فرهنگ تجسمی شهر تبریز
در دوره قاجار بر اساس منابع تاریخی و اسناد مردم
شناسی مورد پژوهش قرار گرفته است.

در قرن هیجدهم اراضی آذربایجان جنوبی که به
خان نشین های مختلف تقسیم شده بود بعد از جنگ ایران-
روس در قلمرو ایران باقی ماند. این منطقه که ایالت
آذربایجان نامیده شد در دوره قاجار تابع قانون و قوانو
 واحدی گردید. با حفظ خصوصیات محلی ارزشها
فرهنگی با آداب و رسوم عمومی رایج در قلمرو
امپراتوری متناسب گردید. عباس میرزا و لیبعهد کشور
برای رفع مضرات جنگ و زلزله دست به کارهای
سازندگی در شهر زده، اقدام به بازسازی و تعمیر
مجموعه بازار نمود. کاروانسراهای جدید، باغات و
پارکها، مساجد و حمامها، چایخانه ها و مدارس تازه ای
را به استفاده عمومی داد. کارگاهها تأسیس گردید، ارتش
را بازسازی نمود. به طور کلی شاهزاده از هیچ اقدامی
در راه توسعه و پیشرفت تبریز فروگذاری نمی نمود.

در نیمه دوم قرن نوزدهم روابط سیاسی و تجاری
با اروپا و روسیه تأثیر جدی در روند زندگی و رفاه مردم
می گذاشت. سفرهای ناصر الدین شاه در طی سالهای

AD GÖSTƏRİCİSİ

Coğrafi adlar

Abbasabad - 19, 150
 Abbasi xiyabanı - 70
 Abşeron - 257, 287, 293, 342
 Açı qəntərə - 234
 Açıçay - 22, 30, 31, 38, 68, 228, 230, 234, 236, 249, 257
 Afrika - 160
 Alatau - 58
 Albaniya - 37
 Almaniya - 18, 21, 244
 Allahu-Əkbər dağı - 34, 58, 189
 Altay - 58
 Amerika - 21, 259
 Ana parkı - 67
 Anadolu - 159
 Anaxatun - 30
 Ankara - 350
 Aran - 171, 291
 Aralıq dənizi - 32, 244
 Arasbaran - 30, 71
 Asiya - 16, 125, 126, 147, 160, 162, 301, 330
 Astara - 197
 Astrabad - 258, 292
 Assuriya - 155
 Axmaqiyə - 74
 Atropaten - 36, 57
 Atsatanlar meydanı - 218, 220, 383
 Axuni məhəlləsi - 70, 73, 74, 234, 248
 Ayqırçay - 30
 Avacik kəndi - 361
 Avarsın qalası - 37
 Avropa - 14, 16, 18, 20, 22, 25, 43, 44, 49, 50, 54, 55, 57, 61, 74, 77, 80, 122, 124, 125, 126, 139, 147, 148, 155, 156, 160, 161, 164, 196, 211, 219, 244, 251, 253, 257, 307, 308, 332, 334, 335, 340, 341, 349, 353, 360, 361, 362, 366, 376, 379, 381, 383
 Avstriya - 244
 Avstriya-Macaristan - 22, 55, 366
 Azərabad - 57
 Azərabadqan - 258

Azərbaycan - 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 29, 34, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 50, 52, 54, 55, 61, 71, 74, 75, 110, 118, 120, 121, 124, 125, 126, 129, 143, 147, 148, 149, 156, 161, 162, 167, 178, 187, 188, 190, 195, 197, 199, 206, 209, 220, 225, 227, 228, 229, 231, 232, 244, 247, 251, 256, 257, 258, 263, 282, 283, 285, 286, 287, 291, 292, 294, 296, 298, 299, 300, 301, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 312, 315, 317, 320, 327, 330, 331, 335, 337, 342, 343, 344, 346, 347, 351, 352, 354, 358, 361, 370, 381, 383, 384
 Azərsəhr - 30, 31, 174, 317
 Babadağ - 29, 58, 189
 Bababağı - 31, 215, 383
 Babək qalası - 37
 Badam bağı - 214
 Bakı - 16, 24, 148, 206, 225, 242, 244, 262, 303, 315, 320, 333, 359, 374
 Bala bağ - 167
 Basmınç - 45
 Baysuntau - 58
 Basqal - 342, 344
 Barnava - 66, 74, 381
 Bağdad - 9, 36, 124, 147, 244, 346
 Bağe-rəz - 214
 Bağmeşə - 42, 52, 61, 64, 74, 168, 192, 217, 233, 248, 249
 Balkan ölkələri - 244
 Belçika - 53
 Beynəlnəhreyn - 38
 Bəhlul dağı - 29
 Bəndər-Abbas - 247
 Bərdə - 162
 Bəsrə - 39
 Bəzz qalası - 37
 Biylankuh - 33, 217, 249
 Bircənd - 150
 Bizans - 187
 Bonab - 286
 Bostanabad - 31, 247
 Bosniya - 51
 Boront - 58

Bozquş dağı - 29, 30

Buxara - 149, 338

Bursa - 244

Buşəhr - 23, 247

Cahanşah bağı - 217

Cavidan qalası - 37

Cəfər paşa meydani - 218

Cəmşidabad - 64, 74, 217, 234, 248

Cənubi Asiya - 209

Cənubi Qafqaz - 24, 227

Ceyhun çayı - 244

Cu sərd - 38

Culfa - 245

Culfa-Təbriz yolu - 148

Cumhur qalası - 37

Çaçadağ - 73

Çaldırən - 41

Çarmenar - 61, 65, 191, 381

Çin - 39, 120, 147, 244, 262, 309

Çopur meydani - 218, 382

Çovqan meydani - 225, 382

Çəşmə meydani - 232

Çəşməbaşı - 66

Çərəndab məhəlləsi - 72, 74, 182, 192

Çərəndab qəbiristanlığı - 187

Çəharbəxş məhəlləsi - 74

Çubfurmuş meydani - 218

Cuxurlar meydani - 71

Çustduzan - 61, 66, 68, 71, 234, 349, 381

Çustduzan meydani - 66

Çustduzlar - 66

Dalayların ölkəsi - 34

Darayı xiyabanı - 65

Darüssəltənə - 18

Danimarka krallığı - 305

Damğan - 244

Daş qapılı bağ - 215, 383

Daş körpü - 61, 250

Dehxarqan - 29, 174

Delxun - 65

Dəvəçi - 52, 61, 68, 70, 71, 160, 184, 191, 194,

223, 233, 235, 236, 248, 249, 381

Dəmirdağ - 29

Dəmir qapı - 65

Dəməşq - 192, 193

Dəməşqiyyə - 40, 61, 65, 66, 74, 179, 381

Dərvishlər - 72, 381

Dəryan - 31, 33

Dəstishah - 38, 74

Dikbaşı meydani - 71

Dirəc - 217

Dizə - 234

Duraberd - 191

Ekbatan - 57, 227

El gölü - 211, 212, 383

Eynalı - 29, 58, 189, 190

Eynəldövlə bağı - 217

Əcəbşir - 174

Əhər - 29, 56, 58, 247

Əhrab - 61, 66, 67, 38

Əli Siyahpuş küçəsi - 71

Ərvənəq - 33

Ərdəbil - 22, 36, 38, 42, 102, 148, 149, 155, 162, 187, 197, 244, 288, 297, 317, 319

Ərəb ölkələri - 159

Ərəbistan - 356

Əreger məhəlləsi - 64, 74

Ərk bağı - 215, 383

Ərk qalası - 18, 194, 215

Ərzurum - 148

Ərzən əl-rum - 148

Əngəc meydani - 218, 382

Ənzəli - 244

Əmir bağı - 215, 383

Əmirxız - 61, 66, 68, 185, 234, 248, 349, 381

Əmirqız - 61, 68, 234, 349

Əmizeynaləddin - 64, 66, 74, 234

Əfqanistan - 147, 244

Əsalim mahali - 258

Fars - 43, 187, 247

Fars körfəzi - 120, 244, 253

Fransa - 18, 20, 21, 44, 50, 53, 253, 363, 367, 384

Fələstin prospekti - 72

Fərhad və Şirin bağı - 214

Fas şəhəri - 362

Fomən-Masulə-Zəncan yolu - 245
 Gazəran - 66
 Gilan - 54, 147, 197, 245, 247, 258
 Gənce - 57
 Gənəcək - 57
 Gənəca - 24, 162, 303, 331, 342, 346
 Gəcəl - 52, 61, 73
 Gəcəl qəbiristanlığı - 67, 216
 Gəzqan - 66
 Gebran dağı - 189
 Gonabad - 229
 Güt daşı - 64
 Gürcüstan - 24, 111, 147, 148, 174
 Güməna - 31
 Gümüşqaya - 66
 Günbat - 31
 Gülüstan bağlı - 67, 216, 383
 Göyçay dərəsi - 188
 Göycə mahali - 307
 Göyçəbel - 30
 Hacı Bağır meydanı - 218, 382
 Hacı Heydər meydanı - 218
 Hacı Tərxan - 148
 Hindistan - 38, 39, 54, 57, 72, 124, 125, 147, 149, 210, 232, 244, 247, 253, 258, 308, 309
 Hind okeanı - 162
 Hind-Çin - 290
 Herat - 214
 Heris - 56
 Herovçay - 30
 Həkim Ağa Seyidəli küçəsi - 65
 Hərəmdağ - 29, 30
 Hərəmxana - 70
 Hələb - 125
 Həmədan - 227, 244
 Həsən padşah meydanı - 134
 Həsənli təpəsi - 34
 Həştərxan - 147, 148, 244, 262, 361
 Həştərud - 29, 32, 247
 Hümmətəbad - 72, 381
 Hökmabad - 61, 64, 68, 70, 71, 72, 217, 232, 234, 289
 Hökmabad meydanı - 248
 Hökmavər - 61, 64
 Hörmüz - 244
 Xaçmaz - 331
 Xalxal - 317
 Xanımrud - 30
 Xələtpüşən - 45
 Xəvərnəq - 39
 Xəlican - 33
 Xətib - 70, 74, 233, 248
 Xəzərsahili - 43
 Xəyyam xiyabanı - 66
 Xənçəst gölü - 259
 Xəzər dənizi - 244
 Xiyaban - 42, 61, 64, 65, 73, 194, 233, 235, 381
 Xorasan - 29, 30, 43, 48, 156, 244, 320
 Xoy - 36, 49, 244, 361
 İberiya - 37
 İkiçayarası - 244, 321
 İpək Yolu - 12, 14, 16, 18, 38, 64, 127, 160, 244, 248, 382, 383
 İran - 9, 18, 22, 23, 24, 26, 32, 38, 39, 42, 43, 44, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 65, 109, 120, 125, 142, 147, 148, 149, 155, 156, 167, 199, 210, 229, 232, 244, 245, 247, 251, 254, 257, 258, 276, 283, 290, 303, 309, 320, 346, 350, 356, 365, 381
 İran yayası - 16, 38, 229
 İraq - 29, 125, 187
 İrəvan - 24, 343
 İridağ - 30
 İmamiyə qəbiristanlığı - 248
 İndoneziya - 308
 İngiltərə - 18, 21, 22, 44, 49, 53, 54, 55, 234, 245, 247, 309
 İsfahan - 17, 19, 23, 29, 30, 43, 150, 174, 219, 222, 227, 247, 251, 303
 İskəndər mağarası - 29
 İskəndəriyyə - 40, 147
 İskəndərçay - 30
 İstanbul - 148, 155, 244
 İslambul darvazası - 52, 61, 68, 68
 İspaniya - 21, 65, 210
 İsrail - 210

İtaliya - 147, 148
 Kamaldağ - 30
 Kaşan - 102, 247
 Kəbə - 81, 163, 192, 240, 331
 Kəlat - 30
 Kəndovan - 31
 Kəraçi - 253
 Kərbəla - 156, 182, 240, 346, 351
 Kərkəc - 45
 Kəlibər - 37
 Kəleybər - 37
 Kəlküttə - 72, 149
 Kəltütəçi meydanı - 72
 Kələntər - 88, 381
 Kiçik Asiya - 38, 209, 244
 Kirman - 43, 187, 247, 258, 292
 Kirmanşah - 244
 Koçabad - 64
 Koçuvar - 64
 Kolumbiya - 24
 Konstantinopol - 23, 41, 124, 147, 244, 253
 Koreya - 308
 Kömürçay - 30, 31
 Köşk - 64
 Kufə - 39
 Küçəbağ - 67, 73, 74, 182, 235
 Krakov - 209
 Krım - 58, 159, 210, 350
 Qabrik - 57
 Qabris - 57
 Qaimməqam bağlı - 217
 Qala - 38, 74
 Qaraməlik - 64, 70, 74, 248, 346
 Qaraağac - 64, 66, 71, 72
 Qarabağ - 66, 287, 320, 349
 Qarabağlar - 65, 74, 381
 Qara dəniz - 23, 244
 Qaradağ - 71, 228, 291, 358
 Qaranlıq dərbənd - 67
 Qarakilsə - 245
 Qarı körpüsü - 70, 249, 250, 253
 Qahirə - 76, 147
 Qaza - 57
 Qazaka - 57
 Qazran - 66, 248
 Qafqaz - 23, 24, 44, 52, 167, 231, 245, 251, 286, 344, 365, 368
 Qafqaz Albaniyası - 227
 Qasımdağ - 29
 Qəbələ - 188, 287
 Qərb - 14, 16, 18, 25, 26, 38, 44, 147, 160, 249, 330, 331, 358, 362, 381, 384
 Qəre beg - 64
 Qəreağac - 72, 248
 Qətran xiyabanı - 66
 Qəzvin - 204, 222, 244, 245, 247, 258
 Qəzvin-Rəşt yolu - 244
 Qəzvin-Tehran-Nişapur yolu - 245
 Qişlaq - 30
 Qiyyas küçəsi - 73, 74
 Qonqabaşı - 61, 252
 Qoşadağ - 30
 Qoyun meydanı - 218, 382
 Quba - 16, 182, 303, 318, 320
 Qullar - 65
 Qum - 149, 163, 247
 Qum bağlı - 214
 Qumnab - 30, 31
 Qumnabçay - 30
 Qumtapə - 228
 Qurd meydanı - 65, 225, 382
 Quru çay - 30
 Quru göl - 31
 Qüllə bağlı - 217
 Qüslxana meydanı - 232
 Lala - 33, 74, 217, 234, 248
 Lahic - 112, 342
 London - 22, 24, 55, 76, 148, 235
 Leyden - 24
 Leylabad - 70, 233
 Leylava - 61, 66, 70, 72, 184, 381
 Lənkəran - 12, 290, 292, 296, 298, 308, 315
 Lənkəran-Astara - 294
 Liqyan - 29, 30, 48

Mada - 34, 36, 227
 Madlar ölkəsi - 34
 Madrid - 9
 Manna - 34, 227
 Marağa - 29, 38, 39, 157, 162, 209, 318
 Maralan - 61, 64, 73, 74, 217, 233, 248, 381
 Mardin - 40
 Marsel - 148
 Mançester - 148
 Maldiv adaları - 162
 Male - 162
 Mazandaran - 258, 354
 Mehranrud - 30, 31, 41, 51, 52, 65, 66, 68, 70, 138, 179, 192, 208, 214, 228, 237, 249, 250
 Mehdiyyə - 72
 Mehpeykar bağı - 217
 Mesopotamiya - 244
 Meydan çayı - 30
 Meydani-şah - 222
 Mentəs - 64
 Mədain - 166
 Mədinə - 16, 166, 215
 Mədinət əs-Salam - 36
 Məcidi xiyabanı - 254
 Məcidülmülk xiyabanı - 253
 Məqsudiyyə meydanı - 191
 Meşgin - 142, 258
 Məkkə - 249, 331, 351
 Mərakeş - 362
 Mərv - 39, 244
 Mərənd - 29, 36, 57, 64, 158, 215, 228, 317
 Mərkəzi Asiya - 55, 58, 244
 Məhad-məhin - 61, 74, 165, 166, 179, 182, 381
 Maşhəd - 30, 150, 156, 181, 182, 245, 253, 346, 374
 Məqbərətül-şüara - 40, 68
 Məqsudiyyə meydanı - 191
 Midiya - 43, 57, 227, 256
 Mirçoban - 65
 Misir - 39
 Miyana - 29, 36, 157, 244, 247
 Miyar-miyar - 52, 61, 66, 67, 74, 179, 191

Miyardançay - 30
 Mişovdağ - 29, 30
 Mişab - 29
 Murovdağ - 29
 Muğan - 171, 197
 Müşkənbər - 31
 Müvəkkili - 38
 Molla Ələkbər məhəlləsi - 67
 Moskva - 52, 148, 335, 375
 Naib Məhəmməd məhəlləsi - 67
 Nain - 247
 Narmiyan - 38, 166, 227
 Naxçıvan - 12, 112, 162, 171, 232, 281, 287, 307, 312, 314, 320, 331, 342, 343, 344
 Naxçıvan-Ordubad bölgəsi - 12, 368
 Nəhənd - 30, 31, 230, 236
 Nəcəf - 156, 182
 Nəcəfqulu xan bağı - 217
 Nəqş-i-cahan meydanı - 219
 Nic kəndi - 287
 Nikolay yolu - 244
 Nişapur - 244, 245
 Nobər - 38, 52, 61, 64, 73, 74, 233
 Norman qalası - 77
 Nuh peygəmber - 57
 Nyu York - 24
 Ordubad - 12, 16, 112, 129, 157
 Orta Asiya - 209
 Orta Şərq - 55, 147, 321, 347, 356
 Oront - 58
 Ön Asiya - 16, 58, 147
 Özbəkistan - 147
 Paris - 76, 209, 330
 Payan keçidi - 29
 Paye-çıraq - 61, 248
 Peterburq - 29, 48
 Pekin - 38
 Peyğam qalası - 37
 Pəkəçin dağı - 29, 30
 Pişavər mahalı - 258
 Pol bağı - 61
 Pole-səngi - 61, 64, 70, 248

Polşa - 147, 209, 244
 Portuqaliya - 21, 124
 Rasta küçə - 64, 71, 74, 191
 Rusiya - 17, 18, 42, 44, 45, 48, 49, 53, 55, 61, 80, 118, 139, 147, 148, 195, 244, 245, 247, 251, 263, 309, 331, 334, 350, 363, 375, 381
 Rey - 38, 61, 163, 244
 Rey darvazası - 65, 194, 227
 Rəbi-Rəşidi - 38, 39, 40, 41, 168, 179, 212
 Rəbzı-Rəşidi - 39
 Rəşidi - 227
 Rəşt - 244, 253, 262, 309
 Rəşt-Təbriz yolu - 148
 Roma - 9, 219, 244, 249
 Saat meydanı - 218
 Sadiqiyyə - 65, 66
 Sainqala - 185
 Saman meydanı - 157, 218, 223, 224, 238, 382
 Sanqibuti - 36
 Sankt-Peterburq - 55
 Savalan - 30, 34
 Sarıdağ - 29
 Salar - 65
 Sahibabad bağı - 214, 383
 Sahibabad meydanı - 171, 192, 222, 223
 Sahibdivan bağı - 214, 215
 Sahibüləmr meydanı - 71, 214, 222, 382
 Seyidava - 30
 Seylab - 74, 215, 248
 Seylon - 308
 Semnan - 244
 Sefidrud - 245, 247
 Səbzi meydanı - 64, 218, 223, 382
 Sədr küçəsi - 185
 Səidabad - 30
 Sərab - 22, 29, 30, 247
 Sərbazxana meydanı - 193
 Sərd - 74
 Səreyin - 288, 297
 Səhənd - 29, 30, 31, 32, 34, 208, 233
 Səfa bağı - 248, 383
 Səmərqənd - 9, 29, 41, 129, 214
 Səncarən - 38, 61, 66, 72, 381
 Siyavan - 74
 Sis - 31
 Sınıx - 31
 Sultaniyyə - 194
 Suriya - 39, 147
 Surxab dağı - 29, 30, 41, 58, 61, 188, 189, 233
 Surxab qəbiristanlığı - 193
 Surxab məhəlləsi - 52, 68, 69, 70, 190, 194, 235, 293, 381
 Surxabçay - 30
 Surxayxan dağı - 188
 Süleyman xan qalası - 194
 Sümüklü bağ - 215, 383
 Sofiyan - 31, 228
 Soqarn - 188
 Şam - 38, 39, 40, 156, 351
 Şam Qazan - 61, 64, 70
 Şamalabad - 214
 Şamaxı - 16, 42, 162, 301, 331, 332, 342, 344
 Şah gölü - 211, 212
 Şah Səfi parkı - 215
 Şah Yaqub bağı - 213
 Şah meydanı - 222
 Şahabad - 67, 74
 Şahistan - 57
 Şahnaz xiyabanı - 248
 Şahzadə bağı - 214
 Şairlər məqbərəsi - 70
 Şəşgilan - 61, 64, 68, 70, 227, 235, 248, 249, 381
 Şəbüstər - 31, 64
 Şəhrçay - 30
 Şəhriyar məhəlləsi - 67
 Şəki - 71, 112, 147, 331
 Şəkili küçəsi - 71
 Şərəq - 12, 14, 16, 17, 18, 20, 22, 26, 36, 61, 105, 109, 113, 122, 124, 126, 127, 129, 134, 147, 160, 161, 171, 190, 195, 219, 222, 232, 249, 259, 273, 330, 331, 338, 351, 362, 365, 374, 382, 384
 Şərqi Avropa - 147, 244, 245
 Şərqi Anadolu - 284
 Şəmbi-Qazan - 18, 38, 39, 40, 64, 70, 124, 168, 187, 347, 381

Şəndabad - 33
 Şəvvə - 67
 Şibli - 29
 Şinçay - 31
 Şimalabad - 208, 214, 383
 Şimal bağı - 208, 213, 214, 235
 Şimali Afrika - 227
 Şiraz - 23, 149, 244, 247
 Şirəmin - 174
 Şirinçay - 31
 Şirhezar - 29
 Şirvan - 147, 320, 342, 344
 Şinçay - 31
 Şotorban - 61, 68, 70, 71
 Şuş - 57
 Suşa - 112, 331
 Şuz - 57
 Tağ - 38
 Tağlar küçəsi - 73
 Taxtasatanlar meydanı - 218, 383
 Tavr - 58
 Tavrida - 58
 Tavriya - 58
 Tavrular ölkəsi - 58
 Tarui-Tarmakis - 34
 Tarui - 34
 Tarmakis - 34, 36
 Tarvi-Tarmakis - 57
 Taurus - 59
 Tavreş - 36
 Taliş - 258
 Tbilisi - 370
 Tehran - 9, 19, 20, 29, 30, 44, 46, 49, 54, 55, 102, 222, 247, 251, 253, 309, 331, 341, 348, 371, 372
 Tehran darvazası - 65, 228, 248
 Tehran-Ənzəli-Rəşt yolu - 245
 Təbaş - 150
 Təbriz - 1, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78,
 84, 85, 87, 88, 94, 102, 111, 112, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 134, 135, 136, 137, 138, 142, 143, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 173, 174, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 242, 244, 247, 248, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 262, 274, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 306, 307, 309, 310, 312, 314, 317, 318, 320, 321, 323, 324, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 334, 335, 337, 340, 346, 349, 351, 352, 353, 356, 358, 361, 362, 363, 365, 368, 370, 372, 374, 381, 382, 383, 384
 Təbrizabad - 150
 Təbriz-Bursa-İstanbul yolu - 147
 Təbriz-Bursa yolu - 244
 Təbriz-Əhar yolu - 31, 158, 382
 Təbriz-Ərzurum-Trabzon yolu - 244, 245
 Təbriz-Tehran yolu - 31, 45, 247
 Təbriz-Marağa yolu - 382
 Təbriz-Mərənd yolu - 248
 Təbriz-Hərvabad yolu - 157
 Təbriz-Ordubad yolu - 382
 Təlxərud - 30
 Tərbiz - 57
 Təkəli - 68
 Təpəli bağ - 65, 192, 215
 Tibet - 147
 Tiflis - 20, 24, 57, 148, 149, 331
 Tiflis-İrəvan-Təbriz yolu - 245
 Tubaiyə bağı - 217
 Tubaiyə qəbiristanlığı - 248
 Tur dağı - 58
 Turan - 39
 Tula - 309
 Tus - 29
 Türkiye - 48, 167, 210, 287, 303, 327
 Türyançay dərəsi - 188

Trabzon - 44, 148, 149, 244
 Topxana meydanı - 219
 Ucan - 29, 30
 Ucan bağı - 217
 Urmiyə - 162, 204, 258, 306, 318
 Urmiyə gölü - 29, 30, 31, 174, 259
 Usku - 30, 346
 Uzaq Şərq - 38, 244
 Venesiya - 40
 Venyar - 249
 Vərcu - 61, 66, 67, 71, 72, 181, 192, 234, 381
 Vərzeqan - 56
 Vəzir bağı - 217
 Vicuyə - 52, 61, 64, 71, 72, 181, 192, 234
 Vicuyə meydanı - 72, 218, 382
 Viylankuh - 40
 Yanğın bürcü - 46, 47
 Yanıqdağ - 29, 73, 189, 233
 Yanıqtəpə - 35
 Yaponiya - 308
 Yasamal - 225
 Yaxın Şərq - 147, 209, 321, 347
 Yeddi keçəl meydanı - 218, 382
 Yengicə - 30
 Yəmən - 136
 Yəzd - 102, 147, 150, 247, 303, 332
 Zayəndərud - 227
 Zeynalı - 29, 58
 Zeyncənab - 30
 Zərdəkuh - 29
 Zəncan - 102, 157, 244, 245, 247, 326, 349
 Zikertu - 36
 Ziqlər - 61, 67
 Zixlər - 61
 Zincana - 30
 Ziviyə - 370

Şəxs adları

Abaqə xan - 38
 Abbas Mirzə - 43, 46, 48, 49, 50, 54, 56, 136, 156, 179, 184, 211, 214, 215, 228, 233, 248, 309, 366, 372, 381
 Abbas xan Sərtip - 52
 Abdulla Mustofi - 20, 362
 Atropat - 34
 Antuan de Qoveya - 21
 Artamanov L.K. - 24
 Arqun xan - 38
 Arnold Vilson - 56
 Artamonov L.K. - 24
 Aqust Benton - 56
 Ağa Abdulla - 360
 Ağa Cabbar Təbrizi - 360
 Ağa Məhəmməd şah Qacar - 342
 Ağa Mir İsmayıll - 66
 Ağa Mirək - 209
 Aleksandr de Rodes - 21
 Ayətullah Hacı Mirzə Fəttah Şəhidi - 185
 Baba Həsən - 68
 Baba Məzid - 68
 Bağdad xatun - 40, 66, 192
 Bağır xan - 65, 214
 Bakıxanov A. - 24
 Baron Julios de Reyter - 55, 227
 Bartold V. - 26
 Behcət - 44
 Behruz Emrani - 25
 Behruz Xamaçi - 25
 Berezin İ.N. - 24, 159
 Behnam - 75, 76, 80, 81, 82, 121, 381
 Berne - 44
 Bəlurçyan - 81
 Bəyim xatun - 174
 Broun E. - 23, 219, 245, 257, 361
 Boqdanov L.F. - 24, 195, 363
 Borozdin V. - 24, 43, 125
 Bünyadov T. - 9, 26, 257
 Bünyadova Ş. - 27, 195
 Cahangir Mirzə - 233
 Cahanşah - 41, 70, 173, 174, 176, 191, 194
 Cavadov Q. - 26
 Ceyms Beyli Freyzer - 22, 48
 Ceyms Molyer - 56
 Cekson V. - 24, 63, 77, 219

Cemilli Kareri - 21, 76, 77
 Cəfər Cabbarlı - 126
 Cəfərqulu xan Dünbüli - 180
 Con Bell - 56
 Corc Kerzon - 26
 Çarlı Stüart - 22
 Çəp Əlyar - 136
 Çələbi Ö. - 21, 125, 152, 155, 171, 194, 208, 215, 256, 301, 332
 Çingiz Qacar - 262, 333
 Diodor - 58
 Dəlili H.Ə. - 25, 52
 Dəməşq xacəsi - 192
 Dərvish Fərəc - 72
 Dərvish Qafar - 72
 Dərvish Qasım - 171
 Dərvish Həsən - 72
 Dərvish Hüseyn - 72
 Donald Vilber - 26, 212
 Don Juan - 57
 Doktor Gəncəyizadə - 76, 80, 381
 Durablı Musavi Seyid Cəfər - 191
 Dyakonov M.İ. - 34
 Dyölafoy - 167, 177
 Ebert - 44
 Etimadüssəltənə - 125, 219, 331
 Etizadülməmalik Təbatəbayı - 192
 Ejen Flanden - 22, 34, 56, 71, 125
 Eyyub Niknam Lalə - 25
 Əbdüləli Karəng - 24, 25, 57, 174, 189
 Əbdülsəməd Mirzə - 361
 Əbdülrəhman Emadi - 57
 Əbu Səid - 40, 165, 166
 Əbu Mənsur - 171
 Əbu Nasir Momla - 72
 Əbu Tahir - 171
 Əbubəkr - 153
 Əbü'l Bərəkət Yusif əl-Təbrizi - 162
 Əbü'l Fəda - 20
 Əbülhəsən Həkimbaşı - 68
 Əbülhəsən Pəhləvan - 252
 Əbülfəzl Abbas - 240

Əfəndiyev R. - 330
 Əmir ağa - 132
 Əmir Çoban - 40
 Əmir Kəbir - 22, 49, 156, 163, 247, 309, 366
 Əmir Nizam - 71, 219
 Əmir Nizam Gərusi - 78, 80, 87, 88, 105, 381
 Əminə Pakravan - 49
 Əmir Teymur - 29, 40, 41, 192, 214
 Əmir Tümen Valı - 253
 Ənvəri - 190
 Əl-İstəxri - 56, 300
 Əl-Müqəddəs - 36, 171
 Əl- Mütəvəkkil - 301
 Əlizadə Ə. - 229
 Ələkbər Sərfərazi - 168
 Ələkbərov Ə. - 26
 Əlhac Məhəmməd Əltərxani - 192
 Əli Blokbaşı - 25
 Əli Siyahpuş - 71
 Əliağa Təhvildar - 65
 Əliyev İ. - 57, 189
 Əlirza Nobəri - 35
 Əlizadə A.- 26
 Əhməd Sührəverdi - 39
 Əhməd Paşa - 66
 Əhmədova V. -26
 Əsədi Tusi - 190
 Əsədulla xan Marağalı - 53
 Əsgər Cəryan - 252
 Ərdəşir Babəkan - 57
 Əziz xan - 236
 Georgi Tektander - 21
 Gəncəvi N. - 20, 201, 223, 287, 300, 301
 Fatimeyi-Zəhra - 319, 320, 324
 Favstos Buzand - 36, 57
 Fətəli şah - 19, 42, 44, 50, 54, 55, 180, 228, 259, 309, 334, 338, 340, 343, 367
 Fətəli xan - 42
 Fətəli xan Əfşar - 42
 Fələki Təbrizi - 166
 Fələki Şirvani - 190
 Fəribor Zövqi - 25

Fəzlullah əl-Öməri - 56
 Fəzlullah Nəimi - 191
 Fəzlullah Ruzbihan Xuncı - 214
 Filipp de La-Saint Trinte - 21
 Gillian Vogelsang - 26
 Hacı Abdulla Xoylu -149
 Hacı Ağababa - 71
 Hacı Kərim - 71, 184
 Hacı Vəli - 80
 Hacı Menab - 68
 Hacı Mətləb xan - 71
 Hacı Kərim - 71
 Hacı Əbülqasim - 133
 Hacı Əli - 181
 Hacı Ələkbər - 71
 Hacı Ələkbər Toxmefuruş - 149
 Hacı Məhəmməd ağa Həbəşi - 80, 381
 Hacı Məhəmməd Bağır Kəlkütəçi - 72
 Hacı Məhəmməd Hüseyn xan - 71
 Hacı Məhəmməd Sadiq - 195
 Hacı Məhəmmədhəsən İsfahani - 149
 Hacı Mir Məhəmmədhüseyn - 234
 Hacı Mir Məhəmmədhüseyn Nazimüttüccar - 66, 149
 Hacı Mirzə Əbdüllühüseyn Xoşnevisi - 65
 Hacı Mirzə Ələsgər Şeyx Əlsələmi - 66
 Hacı Mirzə Musa xan - 134
 Hacı Mirzə Lütfəli - 181
 Hacı Mirzə Bağır - 184
 Hacı Mirzə Lütfəli - 181
 Hacı Mirzə Təbatəbayı - 179
 Hacı Mirzə Mehdi Təbatəbayı - 184
 Hacı Mirzə Məhəmməd Əmin - 71
 Hacı Mirzə Məhəmmədəbağır - 181
 Hacı Mirzə Yusif Təbatəbayı - 181
 Hafiz Hüseyn Kərbəlayı Təbrizi - 13, 18, 19
 Harun ər-Rəşid - 34, 57, 233
 Hacı Abdulla Xoylu - 149
 Hacı Cəfər - 235
 Hacı Hüseyn Piramun - 136
 Hacı Səfərəli - 65, 66, 184
 Hacı Səfər Əsgər - 80, 381

Hacı Seyidhəsən - 66, 235
 Hacı Seyidhəsən Yəzdi - 71
 Hacı Seyidhüseyn - 66, 136, 249
 Hacı Səfi Əli - 134
 Hacı Şeyx - 80, 82, 86, 87, 105, 133, 381
 Hacı Şeyx Cəfər Qəzvini - 132
 Hacı Şeyx Hüseyni - 136
 Hacı Şeyx Leylavalı - 185
 Hacı Tağı Gəncəli - 66
 Hacı Rəcəbəli - 136
 Hacı Rəhim - 133
 Hacı Rəhim Topçu - 149
 Hacı Məhəmməd İbrahim Qəzvini - 149
 Hacı Məhəmmədsadiq Kəsmayı - 149
 Hacı Məhəmmədhəsən İsfahani - 149
 Hacı Mollabaşı - 68
 Hacı Nazim Məliküttüccar - 149
 Hacı Nəsir - 66
 Hacı Nurməhəmməd Təbrizi - 365
 Hacı Yaqub Mirzə - 50
 Hacı Zeynalabdin Marağayı - 199
 Hacı Zeynalabdin Şirvani - 21
 Hadiyeva K. - 27
 Hans Volf - 26, 110
 Herbert T. - 21, 59
 Heydərzadə - 79, 80, 81, 88, 105, 381
 Həsən padşah - 171
 Həsən bəy Rumlu - 20
 Həkim ağa Seyidəli - 65
 Həlimə xanım - 192
 Həmdullah Qəzvini - 20, 33, 34, 40, 56, 57, 166, 190, 208, 227
 Həmzə Mirzə Həşmətiddövlə - 63
 Həzrət Abbas - 240
 Həzrət Əbülfəzl - 324
 Həzrət Əli - 189, 240, 324, 359
 Həzrət Məsumə - 163
 Həzrət Musa - 58
 Həzrət Ruqiyə - 181, 324
 Həzrət Fatimə - 231, 324
 Həzrət Zeynəb - 324
 Hidayət - 300

Homam Təbrizi - 190
 Hüccatüllislam - 71
 Hülakü xan - 179
 Hüseyin İsmayıл Səngəri - 25
 Hüseynqulu xan Dünbüli - 173
 Hüseynoğlu Mirzə - 68
 Xacə Abdulla Seyrəfi - 179
 Xacə Əli Gucacı - 174
 Xaqani Şirvani - 190
 Xatun Canbay - 70
 Xanıkov N.V. - 24
 Xəlil Sufiyani - 171
 Xubilay - 38
 Xudadat xan - 42
 Xosrov - 57
 Xosrov Ənuşirəvan - 290
 Xoylu İsmayıл - 65
 I Pyotr - 29
 II Sarqon - 34, 36, 58, 227
 II Şah Abbas - 182
 III Aleksandr - 374
 IV Murad - 41, 179
 İbn Bəttutə - 124, 166
 İbn Muqla - 39
 İbn əl-Əsir - 20, 56
 İbn Hövçəl - 56, 300
 İmadəddin Nəsimi - 300
 İnam Həsən - 324
 İmam Hüseyin - 179, 240, 351
 İmam Rza - 30, 134, 156, 181, 192
 İmam Zeynalabidin - 191
 İmamqulu Mirzə - 68
 İmamzadə Həmzə - 163
 İskəndər bəy Münçi - 20, 56, 208
 İskəndər Mirzə - 184
 İsmayıл Dibac - 25
 İsmayıл Mirzə - 208
 İskəndər Mirzə - 184
 İzzətulla xan Şahsevən - 356
 Jan Dieloföy - 23, 56, 365
 Jan de Teveno - 355
 Jan Junior - 44
 Jan Şardən - 21, 34, 57, 125, 155, 167, 176, 219, 301
 Jober P.A. - 56
 Jozef Artur de Qobino - 26, 63, 142, 259
 Julios de Reyter - 55, 227
 Kamran Mirzə - 45
 Katib Çələbi - 41, 208
 Keyxatu xan - 54
 Keyqubad - 181
 Keykavus - 181
 Kərbəlayı Əsəd ağa - 52
 Kərbəlayı Hüseyini - 189
 Kərim xan Zənd - 42
 Kərimov T. - 26
 Kəsrəvi S.Ə. - 56, 57, 66, 185
 Kəmaləddin Behzad - 193, 209
 Kəmaləddin Xocəndi - 193
 Kiçik Seyx Həsən - 179
 Korf B.F. - 24
 Kotov F. - 155, 301, 331
 Kolokolov - 52
 Kontarini A. - 332
 Konsul Məhəmməd Hüseyin - 65
 Konsul Mirzə Ələkbər - 65
 Klavixo R.Q. - 40, 194, 331
 Kuzekonani - 80, 86, 105
 Qarsiya de Silva - 21
 Qasim Mirzə - 50, 180
 Qasim xan - 50, 252, 253
 Qasımovə S.Y. - 57
 Qaspar Druvil - 22, 144, 370
 Qazan xan - 38, 39, 64, 70, 124, 182, 187, 194
 Qazi Mirzə Məhəmməd - 192
 Qaracadağı - 53
 Qaradağlı Rəhim xan - 185
 Qaraqaşlı Q. - 26
 Qardon - 51
 Qazi Bürhanəddin - 300
 Qədəki - 76, 80, 81, 86, 87, 88, 89, 105, 381
 Qədirzadə H.Q. - 13, 344
 Qəhrəman Mirzə - 189, 211
 Qməlin S.Q. - 42, 195

Qətran Təbrizi - 56, 190
 Qrantovski E.A. - 26, 57
 Quryev B.M. - 63
 Quliyev H. - 26
 Quliyev Ş. - 290
 Qulu xan - 46
 Qulamrza Ədl - 212
 Qulamrza Təbatəbəi Məcd - 19
 Qütbəddin Şirazi - 190
 La Boye Le Quz - 21, 76
 Ledi Şell - 56
 Lomnitski S. - 24
 Lütfəli ağa - 235
 Mahmud Təsuci - 19
 Marağalı Əhməd xan Müqəddəm - 13
 Marağalı Əvhədi - 300
 Marian Venzel - 26
 Marr Y.N. - 202
 Marsel Bazen - 26
 Marsel Dieloföy - 23
 Matrakçı Nəsuh - 51
 Masse H. - 240
 Mamontov - 52
 Makedoniyalı İskəndər - 222
 Məcid Rzərad Əmuzeynəddini - 25
 Məczubəli şah - 188
 Məğribi Təbrizi - 190
 Məlik Əşrəf - 40
 Melkom - 56
 Mehdi Sahibi-zaman - 179
 Mehdi xan Fərraşbaşı - 68, 80, 381
 Məhəmməd Peyğəmbər - 305, 373
 Məhəmməd şah - 19, 22, 31, 52, 125, 367, 371
 Məhəmməd Cəfər Təbrizi - 30
 Məhəmməd Cəvad Məşkuri - 25
 Məhəmməd Əmin Həşri Təbrizi - 13, 19
 Məhəmməd ibn ər-Rəvvad əl-Əzdi - 38
 Məhəmməd İsmayıл xan Sandıqdar - 68
 Məhəmməd Mirzə - 52, 68, 309
 Məhəmməd Rəhim xan - 63, 219
 Məhəmməd Rza - 52
 Məhəmməd Füzuli - 20, 204
 Məhəmməd Xiyabani - 65, 190
 Məhəmməd Xudabəndə Olcaytu - 40, 165, 182
 Məhəmməd Tağı Zehtabi - 58
 Məhəmməd Rəhim xan Əmir Nizam - 63
 Məhəmməd xan Zənginə - 234
 Məhəmmədəli Bavərçi - 20, 256, 292
 Məhəmmədəli Camalzadə - 150
 Məhəmmədəli Tərbiyat - 192, 216
 Məhəmmədhəsən xan Səniüddövlə - 13, 20
 Məhəmmədsəid xan - 42
 Məmmədov Fuad - 16
 Məhərrəmova S. - 27
 Məşədi Cəfər - 71
 Məşədi Məhəmməd - 71
 Məşədi Rza - 68
 Mikele Membre - 218
 Mir Əbülfəzl - 71
 Mir Fəttah - 181
 Miranşah - 41
 Mirzə Cəlil - 66, 136
 Mirzə Kazım Etizadülməmalik - 19
 Mirzə İshaq - 71
 Mirzə Mehdi - 71, 134, 136
 Mirzə Mehdi Müctəhid - 65, 381
 Mirzə Məhəmməd - 65, 133
 Mirzə Məhəmməd Sadiq - 182
 Mirzə Məhəmməd xan Əmir Nizam - 135
 Mirzə Məhəmməd Hüseyin Müctəhid - 80
 Mirzə Məhəmməd Qaracadağı - 179
 Mirzə Məhəmmədəli Behnam - 363
 Mirzə Məhəmmədhəsən - 234
 Mirzə Kazım - 65
 Mirzə Əbdülrahim xan Ağası - 68
 Mirzə Əhməd xan Seidülmülk - 235
 Mirzə Ələkbər xan - 180
 Mirzə Ələkbər Qəvamülmülk - 365
 Mirzə Əkbər - 65
 Mirzə Fətəli xan - 363
 Mirzə Salman - 185
 Mirzə Səfi - 66
 Mirzə Haşim xan - 65, 68, 361

Mirzə Həşim xan Ləşkər - 65
 Mirzə Həsən Qara - 134
 Mirzə Həsən Vayez - 80, 381
 Mirzə Hüseyn xan Qəzvini - 366
 Mirzə Yusif - 181
 Minorski V. - 24, 57
 Musa ibn Cəfər - 182
 Mustafa Derəxşı - 58
 Mustafayev A. - 27, 335
 Murtuza Mirzə - 68
 Mücirəddin Beyləqani - 190
 Müctəhidi - 81, 86, 87, 88
 Müzəffərəddin Mirzə - 43, 45, 46, 52, 132, 136, 182
 Müzəffərəddin şah - 19, 46
 Molla Məhəmməd Mamaqani - 173
 Molla Məhəmmədhəsən Pişnamaz - 173
 Molla Mövsüm Feyz - 184
 Molla Əlkəbər - 67
 Molla Hüseyin - 67
 Mövlana Əbu Saleh - 38
 Mövlana Sədrəddin Məhəmməd Turkey - 39
 Nadir Mirzə - 13, 19, 20, 142, 173, 211, 256, 292
 Nadir şah - 22, 30, 42, 53, 54, 154, 359
 Nağıyeva Ş. - 27
 Naibüssəltənə - 235
 Nasir Xosrov Qubadyani - 56
 Nəsrəddin Mirzə - 49, 215
 Nəsrəddin şah - 17, 18, 20, 22, 30, 43, 46, 49, 55, 63, 75, 80, 156, 163, 165, 196, 215, 218, 227, 309, 334, 335, 340, 345, 355, 358, 361, 362, 366, 367, 372, 374, 376
 Nacəf bəy Naib - 66, 67
 Nacəfi Ə.R. - 25, 196
 Nacəfqulu xan - 42, 46
 Nemətzadə - 80
 Niknam - 80, 381
 Nişapuri - 80
 Nurullah Aşpaz - 20, 256, 292
 Nüsrətüddövlə - 235
 Osman - 153
 Osman paşa - 41

Onullahi S. - 24, 35, 58, 194
 Olearius A. - 21, 57, 150, 219, 301
 Oruc bəy Bayat - 57
 Ömər - 153
 Paul Lukas - 21
 Petrov - 44
 Petrușevski İ.P. - 26
 Pənahəli xan - 55
 Pişəvəri S.C. - 170
 Polak E.Y. - 22, 347, 355, 372
 Polibi - 58
 Ptolomey - 58
 Plutarx - 318
 Pule - 21, 76
 Rəcəbli Q. - 26, 231, 287
 Rəşidəddin F. - 39, 56, 166, 187
 Rtişşev N. - 366
 Riçard Vilbraham - 26, 48, 209
 Fəzlullah Nəimi - 191
 Saib Təbrizi - 21
 Saidülmülk - 212
 Sarabski H. - 320
 Seqətülislam - 78, 193
 Seyid Əli Məhəmməd - 219
 Seyid Həmzə - 68, 182
 Seyid Ruhulla - 191
 Seyid İbrahim - 191
 Seyid Gülabi - 134
 Sədəqyani - 76, 103
 Səlman Savəçi - 190
 Səlması - 76, 80, 84, 90, 103, 381
 Səməd Sərdarniya - 25
 Səttarxan - 68, 185, 220
 Sərracoğlu - 65
 Sufi Xəlil bəy - 214
 Sultan Səlim - 41, 171
 Sultan Səncər - 39, 296
 Sultan Yaqub - 41, 166, 171, 214
 Sultan Hüseyin - 173, 192, 324
 Sultan Əhməd - 192
 Sultan Məhəmməd Təbrizi - 209
 Sultan Toğrul - 163

Surxei - 88
 Süleyman Qanuni - 41, 51
 Süleyman xan - 179
 Süleyman xan Əfşar - 185
 Solmaz Qaşqay - 34
 Soltan Gərayi - 80, 381
 Sovucubağı - 79, 80, 87, 88, 105, 381
 Strabon - 256
 Şah Abbas - 19, 20, 21, 40, 41, 54, 121, 150, 154, 156, 189, 190, 225, 292, 308
 Şah İsmayıł Xətai - 19, 192
 Şah Təhmasib - 41, 171, 173, 179, 192, 208, 209, 214, 219, 227
 Şah Hüseyin Vəli - 192
 Şah Səfi - 121
 Şah Sultan Hüseyin - 324
 Şah Süleyman - 182
 Şah Əbdüləzim - 163
 Şahpur ibn Məhəmməd - 190
 Sapur - 36
 Şeyx Heydər - 192
 Şeyx Həsən - 192
 Şeyx Əbu Nəsir əl-Nəcəfi - 171
 Şeyx Əbu Əli Əyyub - 171
 Şeyx Kazım - 136
 Şeyx Səid Səməlu - 171
 Şeyx Səfi - 192
 Şeyx Səfiəddin - 187
 Şeyx Üveys - 40, 66, 192
 Şəms Təbrizi - 73
 Şəmsəddin Cüveyni - 56
 Şəmsəddin Səcasi - 190
 Şəhriyar M. - 190
 Şərbətoğlu - 80, 381
 Şəfi Cəvadi - 25, 189
 Şəfi xan - 247
 Şiriyev T. - 27
 Tacəddin Əlişah - 39, 165, 166
 Tacirbaşı - 80, 381
 Tağı Bəhrami - 290
 Talbot - 50
 Talikizade Mehmet Sübhi - 21

Tavernye J.B. - 21, 57, 155, 174, 176
 Toxtamış - 40
 Tomris - 58
 Təhmasib Mirzə - 129
 Traubenberg R. - 331
 Uzun Həsən - 41, 125, 170, 171, 187, 214, 235
 Vasaq - 36
 Vilson S.C. - 26, 129, 182
 Vilyam Özli - 22, 77
 Vinçeso Alessandri - 218
 Vəhsudan - 38, 72
 Vəliyev F. - 27
 Voroşil Q. - 287
 Volter B. - 24
 Yaqub Mirzə - 174, 213
 Yaqut əl-Həməvi - 34, 36, 331
 Yəhya Zoka - 25, 55
 Yusif əl-Təbrizi - 162
 Zeynəb paşa - 50, 152
 Zərdüşt peyğəmbər - 34
 Zəhirəddin Fəryabi - 190
 Ziqler - 67
 Zöhrə Vəfayı - 25
 Zübüyədə xatun - 34, 36, 57, 65, 233
 Zülfüqar Şirvani - 190

MƏMMƏDOVA İLHAMƏ GÜLBALA QIZI

TƏBRİZ ŞƏHƏRİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ
(TARİXİ-ETNOQRAFİK TƏDQİQAT)

Kompüter dizaynı

Teymur Fərziyev

Çapa imzalanıb: 01.01.2016
Formatı 60x90 $\frac{1}{8}$. F.ç.v.62,5
Sayı 500 nüsxə.

“Çaşioğlu” nəşriyyatı
“Çaşioğlu” mətbəəsi
Bakı şəhəri, M.Müşfiq küçəsi 2E
Tel.: 447-49-71, 447-70-14

A2f290354

A standard linear barcode is positioned within a white rectangular area. The barcode consists of vertical black lines of varying widths.

9 789952 466904